

The Sanskrit Journal

OR

॥ सहृदया ॥

EDITOR

R. Krishnamachariar, M.A.,

Vidyanidhi.

PRINTED
AT THE
SEI VANI VILAS
PRESS
SEIRANGA.

AND
PUBLISHED
AT
MADRAS.

Copyright Registered.

Registered No. M. 103.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमच्छंकराचार्यग्रन्थरत्नपेटिका ॥

✽

वर्षेऽस्मिन् आध्यात्मिकतत्त्वोपदेशप्रवर्तकेषु प्राचीनाचार्येषु
नितरां प्रसिद्धतमाः श्रीमच्छंकरभगवत्पादाः मतिवैशद्ये परतत्त्ववि-
चारचातुर्ये, ब्रह्मसूत्रव्याख्यानपद्धतौ, वेदार्थाविष्करणे, शब्दप्रयोगस-
रणौ हेतूपन्यासवैखर्या च असाधारणीं नैपुणीमावहन्तः निखिलाना-
मुपदेष्टृणां धुरि विराजन्ते इत्यभ्युपगच्छन्ति किल प्रायेण विबुधमु-
ख्याः सर्वेऽपि । जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकदशायामत्यन्ताभेदमतिरम-
णीयया वाक्सरण्या विशदयितुमुपक्रान्ताः गैर्वाण्याः निरतिशयं
सौभाग्यं स्वीयग्रन्थरत्नैरापादितवन्तश्चमे ब्रह्मनिष्ठाः इतः सहस्रद्वि-
यहायनेभ्यः पूर्वं केरलेषु कालडिनामकं दिव्यं जनपदमात्मनो
जन्मना अलमकार्षुः । निरपराधमधुरवयसि वर्तमाना एवैते समधि-
गतनिरतिशयनिखिलविद्याविलासाः प्रकटितदिव्यानुभावाः पौण्ड्रके
वर्षे कृतोपनयनसंस्काराः पुनरष्टमे प्रव्रज्यामवलम्ब्य, नर्मदापरिस-
रमेत्य, पात्रीभूय गोविन्दगुरुचरणानुग्रहस्य, समधिगत्य च ब्रह्मवि-
द्योपदेशम्, कौमार एवामानुषेणात्मीयेन ग्रन्थकरणकौशलेन विद्यो-
तितभारतीविलासाः आसेतुहिमाचलमर्णवमेखलामिमां वसुधामात्मनः
सञ्चारण पवित्रीकृत्य, दुर्विज्ञेयमद्वैतसिद्धान्तरहस्यं सर्वतो निराबाधं
प्रख्याप्य, वेदविरुद्धमतानुयायिनः चार्वाकबौद्धमुख्यानास्तिकवनद-
दहनप्रायान् प्रबलशास्त्रीयनयप्रचण्डधारासारसंप्लवैः प्रशममुपनीय,

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ३.] साधारणवर्ष चैत्रमासः । [संचि. १.

। सुभाषितानि ।

सुभाषितसुधानन्दलहरी यदि लभ्यते ।

अलंकारैः किमाहारैर्विहारैरपि योषिताम् ॥ १ ॥

साहित्यविद्याहीनानां सर्वशास्त्रविदामपि ।

समाजं परिपश्यन्ति समजं विबुधा भुवि ॥ २ ॥

स्वेच्छाभङ्गुरभाग्यमेघतटितः शक्या न रोद्धुं श्रियः

प्राणानां सततं प्रयाणपटहश्रद्धा न विश्राम्यति ।

त्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काव्यामृतै-

स्तानाराध्य गुरुन्विधत्त सुकवीन्निर्गर्वमुर्वीश्वराः ॥ ३ ॥

पावनान् संयमीन्द्रपीठान् तत्र तत्र प्रतिष्ठाप्य द्वात्रिंशे वयसि दिव्यां
गतिमभाक्षुः ॥

यस्य ग्रन्थरत्नैरुद्भासितमिदं जगदद्यापि ज्ञानमयमिव सं-
विदध्यस्तमिव अनाद्यविद्यावासनासमधिगतं द्वैतज्ञानं निराकर्तुं प्र-
यतमानमिवाभाति । यदीयेन हेतुजालेनावर्जितस्वान्ता ऐरोपीया अपि
अद्वैतसिद्धान्तप्रक्रियामेवाध्यात्मतत्त्वमभिमन्यन्ते । यदीयसूक्तिसुधार-
साखादाधिगतानन्दानुभवाः 'ब्रह्मैव सत्यम्, जगन्मिथ्या' इत्यनवर-
तानुसंधानेन अरिषड्वर्गविजयपूर्वकात्मानुशासनं सुकरमभियुक्ता म-
न्वते । यस्य निरर्गलपदाटोपरसभावनिरन्तरया वाक्सरण्या कश्येवा-
भिहता दुर्विज्ञेयस्वरूपा मायापि स्वयं सती असती सदसद्विलक्षणा
च भूत्वा अदर्शनं गता कृच्छ्रादिदं द्वीपमुपतिष्ठति भयेन ॥

एवंभूतापरिमेयाश्चर्यशक्तिविद्योतितदिव्यानुभावानामेतेषां गु-
रुचरणानाममूल्यानि ग्रन्थरत्नानि सम्यक् परिशोध्य, दृढे रमणीये
च पत्रे संस्कृत्य स्फुटं मुद्रापयितुमुपक्रान्तस्य श्रीमद्वाणीविलासालया-
धिपस्य बालसुब्रह्मण्यार्यस्य पावनीमुदारां मानसीं वृत्तिमवगच्छन्तो
वयं सर्वानन्दानामुपरि वर्तामहे ॥

अद्य तारुण्यमापन्ना गैर्वाणी । उन्नमितमिदं भारतं वर्षम् ।
संतुष्टा विबुधाः । समुद्योतिता ब्रह्मविद्या । ग्रन्थाश्चमे विंशतिसंख्या-
केषु संपुटेषु विभक्ता निवेशिताश्च समुज्ज्वलदारुपेटिकायामावर्जय-
न्त्यास्तिकानां देवभाषाप्रणयिनां चेतांसि । नैतावतापि कालेनास्मिन्दे-
शे ईदृशं मुद्रणसौष्ठवसौभाग्यमासीत्प्राचीनाचार्यप्रणीतानां ग्रन्थानाम् ।
परमेते तालपत्रेषु पङ्क्तिशः समुत्कीर्णवर्णमालारूपाः, मलिनतमाः, पत्रा-

णां परस्परविमर्दोद्भूतस्वरूपसंकोचाः, कचित्पादेन खज्जाः, कचिदाकार-
रविकलाः, कचिदनभिव्यक्तेरेखाः, कचिद्वस्त्रिभिर्भक्षिताः, निधय इवा-
ञ्जनसाधनैकदृश्याः, मुक्ता इव परिच्छेदातीतस्वरूपाः, तस्करा इव
रज्जुभिरभितो निबद्धाः, वाप्य इवान्तः सुषिराः, महापराधिन इव
हृदयनिहितशङ्कवः, लेखकैरप्यनुवाचयितुमशक्याः समुद्वेजकाश्च प्रे-
क्षकाणां चक्षुषोरफटवं शिरःशूलं चोपजनयन्ति स्म ॥

तादृशीं दुर्दशामवधूय महाशयस्यास्य समुद्यमेन रमणीय-
वेषोज्ज्वलाः आस्माकीना ग्रन्थाः संप्रति सत्यमेव हस्तभूषणायन्ते ।
संधुक्षयन्ति च पठनोत्साहमविदुषामपि । मुद्रायन्तारूढ एकोऽपि
ग्रन्थः सहस्रधा स्फारीभवन्ननुस्मारयत्यविद्याशबलितमेव ब्रह्म ॥

अस्याश्चामूल्यग्रन्थरत्नपेटिकायाः परिकल्पितं मूल्यमत्यल्पं
पञ्चाशद्रूपिकापरिमितमेवेत्यहो ! भागधेयं प्राचीनग्रन्थपठनाभिलाषि-
णाम् । इमानि ग्रन्थरत्नानि अचिरादेव मुद्रणालयात् शुक्तिभ्य इव
मौक्तिकानि अच्छाच्छान्यतिभास्वराणि निर्गच्छेयुरिति विश्वसिमः ॥

सेयं ग्रन्थरत्नमाला श्रीमच्छृङ्गगिरिपीठमलंकुर्वाणानाम् अग-
प्यमहिमसमुद्भूतनिजयशोधवलितदिगन्तराणां श्रीमदभिनवनरसि-
ह्यभारतीस्वामिनां नियोगानुसारेण बहिरवतार्यमाणा नितरामानन्दय-
त्यास्तिकसमाजम् । तदीयाज्ञावशंवदेन श्रीमद्बालसुब्रह्मण्यार्येण अतीते
माघमासे कालडिक्सेत्रे समवेतानां पण्डितप्रकाण्डानां पुरत इयं प्रद-
र्शिता समभिनन्दिता चाभूत् इत्यवगच्छन्तो वयं मुद्रापयितुरस्याः
भागधेयमनितरसाधारणं मन्यामहे ॥

मेघसंदेशविमर्शः ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं

खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ १४ ॥

पूर्वमेघे 'अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः' इति पद्ये शरीरमभि-
वर्धयन्नदिरिव गगनाङ्गणमापूरयन् मुग्धसिद्धाङ्गनाभिश्चकितचकितम-
भिर्वीक्षितः खमुत्पतेति प्रोत्साह्य प्रस्थापितं मेघम्—इह तनुं कलभ-
प्रमाणं संक्षिप्याम्बरान्निपत्य रम्यसानौ क्रीडाशैले निषीदेति प्रार्थ-
यन्त्यक्षः, अर्णवं लिलङ्घयिषुं निष्प्रमाणशरीरं चारुणाचरितं पन्थान-
मुत्पतन्तं त्रस्तान्विद्याधरान् स्त्रीगणैः सह सुदूरं विद्रावयन्तम् 'एष
पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगः समुद्रं मकरा-
लयम्' इति विद्याधरमिथुनैश्चकितचकितमनुमोदितं, मकरालयं प्लु-
तेनैकेनातिक्रम्य विराजमानम्, 'ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसंनि-
भम्' 'ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे'
इत्याद्यनुवर्णितं प्रभञ्जनसुतं स्मारयति ॥

'महता तेजःपुञ्जेन विजृम्भमाणां सौदामिनीमुद्रीक्ष्य तन्वी
मे प्रेयसी नितान्तं कातरा भवेत् ; अतस्त्वमल्पाल्पभासं विद्युदुन्मे-
षदृष्टिमेवान्तर्भवने पातयितुमर्हसि' इत्यतिकरुणं याचमानोऽसौ
गुह्यकः द्रवयति मानसं कठिनचेतसामपि ॥

तेजोमयीं विद्युतमन्यत्रापि 'व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्म-
हातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः' इति दृष्टित्वेन रूपयति महाकविः ॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ १५ ॥

दुःखसंतप्तमश्रुपूर्णमुखीं मैथिलीम् 'उपवासपरिश्रान्तां क्लेशां
तन्वङ्गीम्' इति वर्णयत्यादिकविः । शोकसंतापदीनाङ्गीं यक्षवनि-
ताम् 'तन्वी' इति निर्दिशति महाकविः ॥

परिम्लानप्रभां कनकवर्णाङ्गीं सीताम् 'श्यामां कमलपत्रा-
क्षीम्' इति वर्णयत्यादिकविः । भर्तृदर्शनलालसां बालामिमामब-
लाम् 'श्यामा शिखरदशना' इति निर्दिशत्यसौ कविः ॥

एकवेणीधरां निश्वासबहुलां जनकनन्दिनीम् 'तां नीलकेशीं
बिम्बाष्टीम्' इत्यनुवर्णयति प्राचेतसः । दिवसगणनातत्परां यक्ष-
वनितामिमाम् 'पक्वबिम्बाधरोष्ठी' इति भावयति कालिदासः ॥

नियतामिव तापसीं भूमावासीनां राममहिषीम् 'तनुमध्य-
माम्; सुमध्याम्' इति निर्दिशति मधुमयभणितिर्महर्षिः । विहा-
राहारनिःस्पृहामिमामङ्गनाम् 'मध्येक्षामा' इति वर्णयति भवानी-
भक्तः कालिदासः ॥

प्रियं जनमपश्यन्तीं सुविभक्ताङ्गीं जानकीम् 'मृगकन्यामिव
तस्तां वीक्षमाणां समन्ततः' इत्यनुशोचति भारत्याः स्वयंवृतपतिः

कविकोकिलः । शत्रुभूयिष्ठे प्रदेशे निवसन्तीमेकाकिनीममरवनिताम्
'चकितहरिणीप्रेक्षणा' इत्यनुध्यायति सरस्वत्याः द्वितीयं हृदयमसौ
कविसार्वभौमः ॥

किं बहुना? 'त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक्'
इति सीतादेव्या निरुपमं लावण्यं शंसत्यादिकविः । असावपि 'या
तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः' इति यक्षवनितायाः सौभा-
ग्यमनितरसाधारणमवबोधयति ॥

पूर्वमेवे 'येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते' इत्यु-
क्तमाशयमनुसंधान इव महाकविरिह श्यामेयं तन्वी तनुलता स्नि-
ग्धधवलारुणदन्तपङ्कजा पक्वबिम्बाधरोष्ठच्छव्या चातितरां कान्तिं
पुष्पातीति हृदये संभावयतीव ॥

इममेवाशयम् 'श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम्'
इति विशदयत्यन्यत्रापि महाकविः ॥

यथा निपुणश्चित्रकारः अपूर्वा रमणीयदर्शनाकारां मानिनी-
मणिं रेखाभिश्चित्रफले विलिखति, तथैवासौ महाकविः स्फुहणीय-
दर्शनामुत्तमां काञ्चिद्वरवर्णिनीमस्माकं हृदयफले सुदृढमालिखति ॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला

जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ॥ १६ ॥

यथैव कृषिफलं त्वय्यायत्तमिति प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः
सस्पृहमभिवीक्षितस्त्वमासीः, तथैव मय्यायत्तमात्मनो जीवितमिति

आन्तरेण चेतसा मामेवानवरतमनुध्यायन्ती अपारयन्ती च निवार-
यितुमतिगुर्वामुत्कण्ठामुज्जृम्भमाणामेतेषु दिवसेषु अनभिज्ञेयस्वरूपां
प्रेयसी कथंकथञ्चिद्विवसानतिवाहयेदिति अनुशोचति प्रत्यासन्ने नभ-
सि दयिताजीवितालम्बनार्थं ह्यस्तमितमहिमा यक्षः ॥

पद्यस्यास्य व्याख्यानावसरे पूर्णसरस्वतिर्महाकवेः पदप्रयोग-
चातुरीं सरसमुपदिशन् रसिकजनास्वाद्येन वाग्गुम्भेन आत्मानं वि-
नोदयन् 'रामायणरसायनपरायणेन च कवीन्द्रेण तदर्थचमत्कारत-
त्परतया तदर्थच्छायायोनिरर्थोऽस्मिन्पद्ये निवेशितः-स यथा-हिमहत-
नलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना । सहचररहितेव
चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना' ॥ इत्युपसंहरन् हृदय-
मावर्जयति सहृदयानाम् ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छ्वननेत्रं प्रियाया
निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्विभर्ति ॥ १७ ॥

'बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा । वदनेनाप्रसन्नेन
निश्चसन्तीं पुनः पुनः ॥ मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥' इत्येवं मैथिलीं शोककर्शि-
तामनुवर्णितवतः प्राचेतसादधिगतसंस्कार इव महाकविः यक्षवनिता-
याः शोचनीयां स्थितिं हृदयेनालिखन् स्वयं रोदिति क्रन्दयति
चास्मान् ।

(क्रमशः ।)

आहारः तज्जरणं च ॥

गव्यं क्षीरं नव्यमतितरामङ्गेषु अभिवर्धयति मांसधातुम्,
अथ पुनः पोषयति च वपुषि यथाप्रमाणमूष्माणम् । सन्ति तत्र
तानि समस्तान्यपि वस्तूनि, यानि नाम धातवः (Tissues) सप्त
च नः सन्ततं समीहन्ते ॥

प्रस्थपरिमिते (16 Ounces) मातुः स्तन्ये च गव्ये च
पयसि विद्यमानानां अधस्तात् वक्ष्यमाणानि भवन्ति पदार्थानां
प्रमाणानि—

	स्तन्ये	गोक्षीरे
सलिलस्य	14 पलानि	13 पलानि
मांसजनकस्य (Flesh-former)	$\frac{2}{3}$ पलम्	$\frac{3}{4}$ पलम्
ऊष्मजनकस्य (Body warmer)	$1\frac{1}{2}$ पलम्	$1\frac{1}{4}$ पलम्
सुधा-भास्वरप्रभृतीनां (Phosphate of Lime etc.)	$1\frac{1}{2}$ पलम्	$1\frac{1}{4}$ पलम्
क्षारपदार्थानाम्		

क्षीरस्य गुणान् अद्भुतान् अधिकृत्य किमप्यभिधानात् पूर्वं
असच्छरीरस्यान्तः विद्यमानानां अवयवानां अतिविचित्रयन्त्रकल्पानां
इह विषयं किञ्चिदिव पुनरहमस्मि विवक्षुः, ये किल (अवयवाः)
यथाकालं अनुदिवसं अनुपयुज्यमानाः सपदि वैगुण्यं विविधं
अनुप्रपद्यन्ते ॥

लालाग्रन्थयः (Salivary Glands) सन्ततं अन्तरास्यं सृ-
णिकां स्रावयन्ति ; आमाशये (Stomach) च तदन्तर्विद्यमाना ग्रन्थ-

यः स्वयं आमाशयद्रव (Oastric juice) अभिषिञ्चन्ति; क्लोमाख्यो दीर्घः कश्चन ग्रन्थिश्च (pancreas) स्वात्मनः समुत्पादयति गुणैः अत्यतिशयावहं कमपि द्रवम्, यः किल यकृन्नाम्नोऽतिमहतो ग्रन्थेः (liver) प्रस्रवतः पित्तद्रवस्य (Bile) परं अदसीये कर्मणि साहाय्यं सततमातनुते; अन्तरान्त्रं आवृते मसृणमसृणे शोणितवर्णे च चर्मणि संस्थापिताः सूक्ष्माः परस्सहस्रा ग्रन्थिविशेषाश्च कोष्ठद्रवं (Intestinal juice) अधिकं अनुपदं आविर्भावयन्ति । गुणतः स्वरूपतश्च सर्वात्मना विभिन्नाः सर्वेऽप्यमी द्रवपदार्थाः मूर्तानां आहारपदार्थानां (Solid foods) पृथग्विधानां— ननु सर्वे वयं साम्प्रतं सम्यगवैमः— पाचनायैव भगवता सर्वविदा विद्यन्ते विधिना विनिर्मिताः ।

मूर्तान् आहारपदार्थाश्चेत् न वयं नियमेन अभ्यवहरामः, तदानीं सर्वेऽप्यमी द्रवाः क्रमशः क्रशिमान् आपद्येरन्, यथा किल चलनाद्युपयोगरहितेभ्यः मणिबन्धकूर्परजानुप्रभृतिभ्यः संधिवन्धेभ्यः संततं तन्निष्ठः स्नेहः (Joint-oil) क्रमात् प्रलीयेत । अथ यदि वैपरीत्येन समभ्यधिकं द्रवद्रव्यं वयमाहरामः, तदानीं तस्य समधिकस्य द्रवपदार्थस्य जरणकर्म तावत्, वृथैव तेषां अवयवानां अतिमहते प्रकल्पते परिश्रमाय, येन तावत् अवयवास्ते विन्दन्ति विशेषतो विविधां विकृतिम्, अचिरात् अतितरां अथ शैथिल्यं च समधिगच्छन्ति ॥

समतीत्य बाल्यं वयः तारुण्ये वयसि तदितरास्मिन् वा संतिष्ठमानानां मानवानां एतदतीव भवति अनुचितम्, यद्भवस्यैवाहारस्य केवलमुपयोगो नाम । अयि मत्प्रियसुहृदः पाठकमहाशयाः ! मन्ये,

मनो भवतां मनागिव भवेत् संशयेशयम्, कथं वा शिशवः सर्वे प्रथमे वयसि पयसैव, केवलं पयसैव— यतः क्षीरं अवलोक्यते द्रवात्मना— स्वयं प्रणान् धारयन्तीति । साम्प्रतं अहमभिदधामि, द्रवद्रव्यमिदं घनद्रव्यवत् केन वा प्रकारेण वपुषः प्रभवति पोषणायेति, येन च विशयमिमं प्रभवेयं भवतां अन्तरङ्गात् अपोहयितुम् । न खलु नामैतत् न विदितमस्माकम्, यत्किल क्षीरे किञ्चित् निक्षिप्य तक्रमम्लं अन्वक्षमेवास्माकं विधीयते दधीति । अन्तर्जठरं यः किल आविर्भवति आमाशयद्रवः सोऽपि सुतरां अम्लरस इति लेखनं अस्मदीयं पठितवतां भवतां ननु भवति विदितचरमेव । तस्याम्लद्रवस्य संयोगतः सपदि दुग्धं अभिप्रपद्यते घनीभावम्; अस्यैव घनीभूतस्यांशस्य नाम 'दधि' इति, अथ घनेतरस्य (श्लथस्य) भागस्य तु 'द्रप्सं' (Whey) इत्यभिधीयते नाम । संतप्तस्य दुग्धस्य दध्नो वा यदाविर्भवति उपरि धवलं पदार्थपटलं तदुदीर्यते 'मण्डं' (cheese) इति । क्षीरस्य घनीभावजनकं यदामाशयाम्लद्रवे विद्यते द्रव्यं, तस्य 'अम्लरेणुः' (Rennet) इत्यभिधानं अभिदधमः । प्राणिनां आमाशयद्रवात् अम्लरेणुमिमं उपायैः कैश्चित् उपाहत्य पाश्चात्यवणिजो बहवः पयसि विनिक्षिप्य विनिष्पादयन्ति मण्डमीदृशमिति, तच्च काचभाण्डेषु अभिपूरितं आपणेषु विक्रीयते विशेषतो नगरेष्विति च ननु सार्वजनीनमिदम् । कस्य चन यन्त्रस्यान्तः दुग्धं दधि वा निक्षिप्य नितरां निष्पीड्य, तन्निष्ठं द्रप्सं बहिष्कृत्य घनीभूतं उपगृह्यते मण्डम् । मण्डं नाम मांसजनकं (Flesh-former) अत्युत्तमं द्रव्यम् । पयसा नवीनेन चेत् निष्पाद्यते मण्डं तदानीं पाथसः प्रमाणमत्र परं अल्पीय एव स्यात्, अतः पललादिभ्यः

पदार्थेभ्योऽपि शरीरस्य पोषणे गुणैः सुतरां अतिरिच्यतेतराम् ।
ननु सर्वथा समवधारयन्तु भवन्तः, क्षीरं नवीनमेव— क्षीरं समीची-
नम् ; तत्र च मण्डविहीनं नितरां गुणैर्निहीनम् ॥

यदर्भकाः मातुरापिबन्ति स्तन्यं, तदतीव भवत्यभिनवं अत्यु-
त्तमं क्षीरम् । तदेव स्तनन्धयानां परं धातुपोषकं अनुगुणं आहार-
द्रव्यम् । शिशूनां आमाशयं अधिगत्य तत्स्थस्य द्रवस्य संयोगतो
घनीभूय अनन्तरं आमाशयेन मथितं सत् दुग्धमिदं अथान्त्रस्यान्तः
परिणामं च विविधमुपेत्य ततः शोणितभावं अभिप्रपद्यते ; न ह्यत्र
अत्यल्पीयानप्यंशः अन्नरसवत् किदृतां अनुप्रपद्य वैयर्थ्यं अधि-
गच्छति ॥

जननसमये डिम्भस्य यकृत् (Liver.) भवेत् भृशं बृहत् ;
अथापि अनन्तरं क्रमशः शैशवे वयसि सति व्ययमधिगच्छति,
सति च लेशशो मूर्ते आहारपदार्थजाते समुपयुज्यमाने, यथा किल
अवयवान्तराणि अहमहमिकया अनुक्षणं अभिवर्धन्ते, न तथा
यकृदिदं विशेषतो विवर्धते । समतीतेषु नवसु मासेषु मूर्तानां आ-
हारपदार्थानां विपाचनसमुचिता द्रवपदार्थाः कोष्ठेषु क्रमशः प्रादु-
र्भवन्ति । यकृदादयश्च पित्तादीन् द्रवान् द्रुततरं अन्तरान्त्रं अनु-
पदं अभिषिञ्चन्ति ॥

अद्य किल दुग्धं मांसधातुं अभिवर्धयति— यतो विपाकतो
मूर्तीभूय (Solid) द्रव्यमिदं मांसजनकं (Flesh-former) भवति—
इत्यभवदभिहितम् । अथान्यदप्यत्रास्ति अभिधेयम् ; तेन च घन-
पदार्थवत् दुग्धमपि शरीरपोषणस्य सुतरां समुचितमेवेति सम्यक्
अवगम्यते ॥ (क्रमशः ।)

उपदेशसूक्तिमाला ॥

(५) खमाकाशः विवरात्मकः, यत्र शब्दो जायते । विवरमा-
श्रित्य हि द्रव्याणि सर्वाणि प्रतितिष्ठन्ति ॥ एवं निरु-
क्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः पञ्चभूतेभ्यः इदमस्मदीयं शरीरं
निष्पन्नं भवति । यस्मिन् अन्तःस्थित्वा जीवः इन्द्रियाणां
सहायेन विषयानुपभुङ्के । येनेदं शरीरं जीवस्य भोगाय-
तनमित्युच्यते सूरिभिः ॥

नखाः दन्ताः केशाश्चान्नस्य मलरूपाः । न तु शरीरस्या-
वयवाः । अतस्तेषां निकृन्तनं पुरुषं न व्यथयति । इमानि मलानि
अङ्गैः संपृक्तानि । अतः रुजां विना पुरुषस्याङ्गेभ्यः पृथक्कर्तुं न
शक्यन्ते । अन्यान्यपि मलानि श्रोत्रनेत्रादिषु अङ्गेषु जायन्ते ।
तानि नैवंविधानि, नित्यमपोढव्यानि च ॥ ३२ ॥

प्रजानां दृष्टिं रुन्धन्नैशं तमः निशाधीशस्य चन्द्रस्योदये
रिप्यति । एवमेव सम्राजो विरोधमाचरन् पुरुषः नश्येदिति तमः
जनान् ज्ञापयतीति कविराह— ‘नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रो-
दये तमः’ इति ॥ जनानां प्रजापालके राज्ञि अचञ्चला भक्तिरास्थे-
येति इमं धर्मं कविरत्रोपदिशति— ‘बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य
इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति’ इति मनुः ।
राजा हि प्राकृतात् पुरुषात् विशिष्टा सृष्टिः । देवानां सृष्टिरिव मनु-
ष्यसृष्टेः महती हि प्रभुशक्तिस्तस्मिन्निविशते । अतो वयसोऽल्पत्वेन
हेतुना तस्मिन्ननादरो न कर्तव्यः । अपि तु देवतेव भक्तिपूर्वं सदा

स उपसर्तव्यः । यतः यादोभिः समुद्र इव प्रजानां राजा
अप्रधृष्यः ॥ ३३ ॥

अविकसितमतिर्बालः पुरतः स्थितं स्वादु फलं पश्यन् तत्कां-
क्षति । तस्य फलस्य परकीयतां न मनुते । कांक्षया च तत् फलं
हर्तुमिच्छति । यदि परेण प्रतिबद्धो भवति तदा तत्क्षण एव तस्मै
कुध्यति । अथ तयोः कलहः फलति । इमामेव रीतिमनुसृत्य पौढा
अदीर्घदर्शिनः पुरुषाः वर्जयित्वा न्याय्यं पन्थानमनर्हाणि वस्तूनि
कांक्षन्ति । कांक्षया च न्याय्यात् पथश्च्यवन्ते । अपथं गच्छन्ति ।
तत्र प्रवृत्तिविरोधे संजाते तथा विरोधमाचरते पुरुषाय कुध्यन्ति
ब्रुहन्ति च ततस्तयोः परस्परविरोधः पर्यवसन्नो भवति एवं स्वज-
नेन परजनेन च विरोधे संजाते अनिर्बाधं सुखस्यानुभवः पुरुषस्य
दुर्लभ एव हि । प्रजापालने नियुक्तो राजा चेदेवं दुरात्मः भवेत्
स विपदां सागरे मज्जेत् । अमुष्मिन् लोके च तस्य श्रेयो दुरवापं
भवेत् । कामक्रोधौ हि पुरुषस्य श्रेयःप्राप्तिं विघटयतः । 'तौ ह्यस्य
परिपन्थिनौ ।' अत्र कामः अनल इति च गद्यते । यतः तस्यालंभावो
नास्ति । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा
कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते' ॥ काम्यमानानां मृष्टान्नपानादीनां
सकचन्दनादीनां च अनेकवारमप्यनुभवः तेषु विषयेषु पुरुषस्य
कामनां नोपशमयति । पुनः पुनः प्रवर्धत एव इन्धनानां प्रक्षेपेण
बहिरिव । तस्माद्धीरः पुरुषः मनसा कामं क्रोधं च स्ववशं नीत्वा
दुष्टमश्वं सारथिः प्रग्रहधारणेनेव आर्यानुमतेन मार्गेण संचारयेत् ॥

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥

कविरत्र चन्द्रोदयवर्णने श्लिष्टानि पदानि प्रयुज्जानः राज्ञो
धर्मं वक्रोक्त्या आचष्टे, धर्मोपदेशः चमत्कृत्या हृदयंगमो यथास्या-
दिति । अयं हि कवीनां पन्थाः । उदयगिरिमारूढश्चन्द्रः कान्ति-
प्रचयेनान्धकारं नाशयति, यस्य मण्डलं रक्तवर्णमुदयकाले भवति ।
यस्य च किरणाः सुखस्पर्शाः, न सूर्यकिरणा इव तीव्राः । यश्च
मृदुलैः (सुखस्पर्शैः) किरणैर्जनानां हृदयति । एवं धीमान् भूपतिः
सिंहासनं यदाधिरोहति तदैव शत्रवः (राज्यक्षोभकराः आन्तरा
बाह्याश्च) विनष्टा भवन्ति भूपतेः प्रभावेन । निपुणं प्रयुक्त्या
च नीत्या यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्मिन्नुरज्येरन् तथा राज्ञा प्रव-
र्तनीयं श्रेयस्कामेन । प्रजापालनार्थं प्रजाभ्यो गृह्यमाणो भागः प्रजा-
भिः सुलभदेयो भवेत् येन राज्ञि प्रजानामनुरागः संप्ररूढो
भवेत् ॥

अधीत्य विद्यां स्त्रियमुद्रहेः यदि गृहस्थस्य धर्मान् चरितुमि-
च्छसि, यदि च वनं गत्वा न तपस्तप्तुमभिलषसि । तपश्चर्यया हि
पुरुषः आत्मीयमेवार्थं साधयेत् । तस्य जीवनं न परोपकृतये भवति ।
पुण्यं तु न परोपकृतेः परमिति कविराह । अतः गृहस्थधर्म एव
श्रेयान् इति सूरयो मन्वते । उद्वाहे च कन्यायाः कुलमग्रे परीक्षेत ।
या कन्या सुशीला सुलक्षणा अभिजाता च स्यात् तामुद्रहेत् ।
कन्यायाः परिग्रहे इदमपि चिन्तनीयम् । परिणेतुरभिलष्यमाणया
कन्यया भ्रातृमत्या अरोगिण्या च भवितव्यम् । तस्याः पितरावपि
अरोगिणौ असगोत्रौ च भवेताम् ॥ ३६ ॥

संपदो विपदश्च प्रजानां निर्मातुरीश्वरस्याज्ञामनुवर्तन्ते ।

एतमर्थं विचिन्तयन्तो धीराः संपदां प्राप्तौ न प्रमोदन्ते, विपदि च न कम्पन्ते ।

“न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य

नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ॥” गीता ॥

नहि कल्याणकृत् कश्चित्

दुर्गतिं तात गच्छति ॥” गीता ॥

यः पुरुषः शुभमेव कर्म एकान्तेन आचरति सः शोचनीयामवस्थां नैव विन्दति । अतः संकटेऽपि सद्भिः गर्हितं कर्म मेधावी न कुर्यात् ॥ ३७ ॥

सर्वाः प्रजा ईश्वरस्य प्रेम्णः सममेवास्पदानि । तथापि ये कामात् क्रोधाद्वा पापमाचरेयुः ते शिक्षणीया ईश्वरेण । अत एव लोके विपदां प्रादुर्भावः ॥ ३८ ॥

कामुकः कामुकीमिव रोचमानां देवीषुषसमनु सूर्यः पश्चादभ्येति । हन्त ! कदापि तां प्राप्तुं न शक्नोति, यतः घटिकाद्वयकालेनातिक्रान्तव्यः दिग्देशः उषःसूर्ययोर्मध्येऽनुवर्तते ॥ ३९ ॥

‘दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥’

न्यसेत् = न्यस्येत् ॥

पदातिः संचरन् पुरुषः पुरतः पथि कण्टकादिर्वा सर्पादिर्वा न विद्यत इति दृष्ट्या निश्चित्य पादविन्यासं कुर्वीत । अन्यथा कण्टकेन पादयोर्वेधः सर्पादिना अपायकारी दंशो वा जायेत ॥

(कमशः १)

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ।

पुरा किलास्मिन् भारते वर्षे धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादि-समस्तशास्त्रपारीणाः महामहिमशालिनः विबुधवराः श्रीमत्प्राचेतस-बादरायणप्रभृतयो महर्षयः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः परार्थैकफलप्रवृत्तिमन्तः लोकोपकृतये नानाविधानि दर्शनानि प्रकाश्य विनयसौजन्यगुणोपेतान् माणवकान् सम्यगध्याप्य सारस्वतं रसायनमभितो निरर्गलं ववृषुः । तदा नीतिशास्त्रास्त्रिबुद्धयः प्रतापशालिनः बहुयज्वानः फलितशक्तित्रयाः मन्वादयो राजानः तानेतान् विपश्चिद्वरान् दानमानादिसत्कारैः यथोचितं प्रोत्साहयन्तो देवभाषाभ्युदये बद्धश्रद्धा बभूवुः । एवमादौ मनुप्रभृतिभिरनन्तरमन्यैः ध्रुवरघुराघवयुधिष्ठिरजनमेजयादिभिरास्तिकैः विद्वत्पक्षपातिभिः तदा तदा समादृतेभ्यो गुरुभ्यः समुत्पन्नेन शिष्यप्रशिष्यप्रणालिकया सन्ततमवभासमानेन विविधगीर्वाणविद्याज्योतिषा भारतवर्षमिदमुद्योतितमासीत् । अथ चन्द्रगुप्तविक्रमभोजादयः सुभाषितसुधास्वादप्रमुदितमानसाः मनीषिणो राजानः कदाचित् आम्नायपरिश्रमेण, कचिन्मन्त्रार्थविचारण, कदाचित् सामगीताकर्णनेन, कदाचिदाभिचारप्रयोगौचित्यचिन्तया, कचित् आवद्धविदग्धमण्डलाः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचित् शास्त्रालापनेन, कदाचिदालेख्याद्यखिलकलाकलापानुशिक्षणेन, कचित् ज्योतिस्तन्त्रतत्त्वान्वेषणेन, कचिदायुर्वेदविज्ञानविनोदेन च सुखेन कालमनैषुः । तेषां राष्ट्रभरणसमये पाणिनिपतञ्जलिकात्यायनकालिदासा-

दयः महीयांसः विद्वांसः इमं देशमलंचक्रुः । नरपतिभिः विद्यापक्षपा-
तिभिश्चमे तदा तदा प्रोत्साहिताः रमणीयान् ग्रन्थान् विरचय्य गैर्वा-
णीलतां कुसुमितामकार्षुः । उक्तं चाभियुक्तैः, 'निराश्रया न
शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः' इति । एवमाश्रयबलेनो-
त्तेजितानुभावाः ते ते विपश्चितः स्वबुद्धिकौशलेन सरसकाव्यनाट-
कादीन् गद्यपद्यात्मकान् मनोहरान् ग्रन्थान् व्यदधुः । अथ दैव-
योगात् देशान्तरीयैराक्रान्तेऽस्मिन् देशे क्रमेणादर्शनं गतेषु देवभा-
षाप्रणयेष्वास्तिकेषु भूपेषु, आश्रयनाशाद्विरलीभूतेषु विपश्चित्सार्थेषु,
देशान्तरीयभाषावेषादिभिरावर्जितस्वान्तेषु आर्यावर्तनिवासिषु, वि-
रलप्रचारा, कुण्ठितोच्छ्राया, कृपणां दशमापन्ना, गौर्वाणी कृच्छ्रात्
प्राणधारणं कुर्वती एकोच्छ्वासावशेषितजीवितापि, हन्त !, मृतकोटिषु
परिगणिता आसीत् । अथैतस्याः पूर्वसञ्चितेन पुण्येन पाश्चात्या वि-
द्वांसः गौर्वाणीमिमामभ्यस्य तस्या अनितरसाधारणं वैभवमवगत्य
महता परिश्रमेण तदभिवर्धनकुतुकाः तदीयोत्कर्षमनुवादशतैरुपन्या-
ससहस्रैश्च हौर्णमयैर्ग्रन्थैरुद्घोषयामासुः । एतैश्च पुण्यपुरुषैः गौर्वाणी-
पठनेन भाषाणां परस्परसंबन्धावेदकं नवीनं किञ्चन शास्त्रं प्रणीत-
मासीत् । गौर्वाण्याश्चादित आरभ्य भारतेऽस्मिन् वर्षे अभ्युदयो-
दन्तं सोपपत्तिकं चैते निरधारयन् । तेषु च गौर्वाणभाषाभ्युदयवर्ण-
नपरेषु ग्रन्थेषु, 'गौर्वाणी नामेयं कीदृशी, वेदे भाषायां चास्याः स्व-
रूपभेदोपलब्धौ किं कारणं, भिन्नभिन्नकालेषु प्रणीता ग्रन्था कथं
तस्या भाषायाः शैशवबाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदावगमे साक्षिणो भव-
न्ति', इत्यादिविचारैः नूतनां रमणीयां मतिवैशद्यापादिकां कामपि
विषयशोधनसरणिं प्रदर्शयांचक्रुः । एतान् ग्रन्थानवलम्ब्य गौर्वाण्याः

प्राचीनतमावस्था कीदृशी? वेदत्वेन परिगणिताः ग्रन्थाः कति?,
कश्च तेषां मिथः संबन्धः?, काव्यानि शास्त्राणि च कानि?, कथमेते
प्रादुरभवन्?, तत्तद्ग्रन्थकर्तृणां जीवनकालः कथं निर्णेतुं शक्यते?
इत्यादिकं संग्रहेणेह विचार्यते ॥

भारतवर्षीयाः वेदस्य अपौरुषेयत्वं महता प्रयत्नेन साधयन्ति ।
पाश्चात्यास्तु, 'इमे वेदाः पौरुषेया एव; महर्षयश्च प्रणेतारः',
इत्युद्घोषयन्ति । अस्मत्पूर्वपुरुषाणाम्— इतरदेशादत्रागमनम्, एत-
द्देशीयैः सह तुमुलमायोधनम्, सिन्धुनदीतीरे कंचित्कालमवस्थितिः,
नद्यास्तस्यास्तरणं, प्राच्यां दिशि गमनम्, अन्ते च क्रमेण कृत्स्न-
स्याप्यार्यावर्तसंज्ञस्य प्रदेशस्याक्रमणम्, इत्यादि भारतवर्षोदन्तं श्रुति-
प्रमाणैरेव निर्धार्य सुधीरमुपदिशन्ति च । प्राक्तनसमयाचारादिक-
मवबोधयितुं प्रमाणत्वेन निर्दिष्टानां वेदानां स्वरूपावगतिरत्याव-
श्यकी भवति किल संस्कृतभाषाप्रणयिनाम् ॥

वेदवेदाङ्गशास्त्राद्यनेकग्रन्थरूपायाः गौर्वाणभाषायाः महिमा
इयत्तया परिच्छेतुं नालम्; येनेयं वाणी सुचिरमनादृताप्यात्मीयैर्जनैः
यवनबाह्वीकस्लेच्छहूणप्रायैः देशान्तरीयैः कुण्ठितप्रचारापि अद्यापि
प्राणिता । आतश्चेमां 'भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गौर्वाणभा-
रती' इति प्रशंसन्त्यभियुक्ताः । तथा हि— विशालेऽस्मिन् वर्षे
भाषावेषादिभिर्भिन्नभिन्नानामपि पण्डितानामेकत्र समवाये परस्परा-
शयाविष्करणे तपस्विनी गौर्वाण्येव शरणीकरणीया वर्तते । प्राचीना-
चार्यकृताः ग्रन्था अद्यापि मुद्रणालयेभ्य अनुदिनं शतशो निर्ग-
च्छन्ति । अद्यापि केषुचिद्ग्रामेष्वहरहः प्रत्युषस्यध्ययनमुखरवद्वानां

गंभीरो ध्वनिः श्रवणकुहरमापूरयति मार्गगामिनाम् । ननु श्रुतिरियं
छन्दोमयी स्मृतिपथातीतकालादारभ्योच्चारणविधया अधीयमाना अ-
न्वर्थनाम्नी समुपलभ्यते एव । मन्त्रकलापैरुपास्यते सन्ध्या । अनु-
सवनमर्च्यते भगवान् हव्यवाहनः । एवं च वेदशास्त्रमयीयं गैर्वाणी
संकुचितप्रचारापि स्वरूपतो न किञ्चिदपि परिहीना बाभाति । देश-
स्यास्यानितरसाधारणमुत्कर्षमापादयन्त्यास्तस्या माहात्म्यमपवदन्तः अ-
त्यावश्यकतां चानभ्युपगच्छन्तः केचिदज्ञाः स्वीयमविवेकमेव बहिः
प्रकटयन्ति निर्लज्जम् ।

अथास्या वाण्या अभ्युदयप्रकारः कथमुपवर्ण्यते पाश्चात्यै-
रिति किञ्चिदिव विचारयामः— आदावेषा वैदिकी पश्चाच्च लौ-
किकी समभूत् ॥

(क्रमशः ।)

भूगोलशास्त्रम् ॥

रत्नाकरमेखलेयं वसुधा कीदृशी? कथमियं समुत्पन्ना? ज्यो-
तिश्चक्रे च कुत्तास्या अवस्थितिः? कथं वेयमजस्रमखिलप्रसवानामीशं
उपक्रमः सवितारमुपास्ते? केन वा कारणेनानया आ-
वर्जितस्वान्तः प्रदक्षिणीकृत्यैनामनवरतं प्रसादयति रसिकरसिक
श्चन्द्रमाः? ओषधीनाथस्य प्रियतमामिमामुद्वीक्ष्य सनिमेषाः साकूत-
मुपहसन्त्यः सेष्या इवोपलभ्यमानास्तारकाश्च कीदृश्यः? इत्यादिकम-
स्माभिर्व्यवहारदशायां चराचरस्य सत्यतामंगीकुर्वौणैरपि अवश्यमभ्यु-
पगन्तव्यमेवेति मन्यामहे ॥

इदं किल सुविदितं सर्वेषां यत् त्रयीमयं ज्योतिरेव निदानं
स्यावरजङ्गमात्मकस्य जगत इति । प्राच्यादिव्यवहाराय त्रिसन्ध्य-
दिशः निर्णयाय च सवितारमेव पश्यन्ति प्रथमकारणं
ज्योतिःशास्त्रविदः । अत एव किल होराशास्त्रस्य “ज्योतिषम्” इति
व्यवहारः समजनि । पतङ्गमण्डलदर्शनेनैव दिङ्मुखानि निर्णयन्ते ।
इदं हि मण्डलमनुदिनमम्बरतलेन संचरमाणं सर्वतो विकिरत्यालो-
कजालम् । यत्रासौ दिनमणिरुदयन्नात्मनो बालरुणकिरणैः तामिस्र-
ममामिमां महीं सुखयति सैव प्राचीति व्यवहियते । प्राच्यभिमुखं
तिष्ठतः कस्यचन वामभागस्तूदीचीति निगद्यते । वामेतरभागस्तु द-
क्षिणेत्युच्यते । यश्चावशिष्यते भागः यत्र च सायमस्तमुपयाति
भगवान् मयूखमाली स तु प्रतीची । चत्वारश्चेमे भागाः दिक्छ-
ब्देन व्यवहियन्ते । अतिरमणीये विशाले चास्मिन् भुवो भागे नितरां
भीषणे जलनिधौ च सुखेन यात्राप्रसङ्गाय एषा व्यवस्था निर्णीता ॥

विविधवस्तुजालसंपूर्णेश्यं वसुमती केनापि प्रकारेणानवरतं
भ्रमन्ती निरालम्बम्बरे लम्बमाना नारङ्गकवत् गोलरूपाकृतिश्च वर्तते
पृथिवीस्वरूप- इति आधुनिकाः ज्योतिर्विदो वदन्ति । भूमेरेक-
निरूपणम् । देशमेव भागं पश्यतामस्माकम् अभुग्नेव परिदृ-
श्यते सा । तत्त्वतस्तु वर्तुलं तस्या रूपमिति कैश्चन दृष्टान्तैः निर्दि-
श्यते । तथाहि—

- (क) मध्येमरुस्थलं स्थित्वा सर्वतो दिङ्मुखानि पश्यतः
पुरुषस्य मण्डलाकारमेवोपलभ्यते दिक्चक्रवालम् ।
(ख) यथा यथा वयमुन्नतप्रदेशं गच्छामः तथा तथा नय-
नस्य गोचरीभवति भूमेरदृष्टचरो भागः ।

(ग) यदि वयं समुद्रतीरे स्थित्वा तीरप्रदेशात् दूरं गच्छन्तीं कांचन नावं पश्येम तदा कतिपयनिमेषापगमे पोतस्याधोभाग एव प्रथमं नयनपथादपसरेत् । तथैव तीरं प्रत्यागच्छन्तीं नावं दूरात् पश्यतामस्माकं तस्याः शिखरमेव आदौ चक्षुषोर्विषयीभवति ।

(घ) यदि कश्चन कर्णधारः प्रवहणमारुह्य प्राचीं प्रतीचीं वा दिशमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य गच्छेत्, पुनरपि तमेव प्रदेशमागच्छेत् यस्मादयं पूर्वं प्रास्थितः ।

नारङ्गकस्य ऊर्ध्वाधःप्रदेशौ यथा किञ्चिदिव निम्नौ तथैव भूमेरूर्ध्वाधःप्रदेशौ (उत्तरदक्षिणभागान्तौ) किञ्चिदिव निम्नौ वर्तते ।

पतङ्गमण्डलापेक्षया नितरामल्पीयसी भूमेराकृतिः । भूमेर्व्यासस्तु (Diametre) चतुःसहस्रकोशपरिमित इति सामान्यतो-
मण्डलत्रयस्या-ऽनुमीयते । सूर्यस्य तु पञ्चाशदधिकद्विशतोत्तर-
कृतौ तारतम्य-त्रयश्चत्वारिंशत्सहस्र (43250) कोशपरिमितः ।
विचारः । सहस्रकोशपरिमितः चन्द्रमण्डलस्य व्यासः । एतेन
मण्डलत्रयस्यापि परस्परतारतम्यमाकृतौ कीदृशगति विशदीभवति ।
भूमिष्ठानामस्माकम् आपाततः चन्द्रसूर्यमण्डलयोराकृतौ भेदो नोप-
लभ्यते । तत् कथं सूर्यमण्डलापेक्षया चन्द्रमण्डलस्य न्यूनतेति
संशीतिरवश्यमस्माकमुत्पद्येत । इदं किल तत्र कारणम् । यत् पत-
ङ्गमण्डलं चन्द्रलोकान्महति दूरे वर्तते । भूतलात् चन्द्रमण्डलस्य
द्वादशायुतकोशाः (120000), सूर्यमण्डलस्य तु पंचषष्ट्युत्तरचतु-

ष्कोटिकोशपरिमितम् अन्तरम् (46,500,000) इत्यनुमीयते सामा-
न्यतो गोलशास्त्रविद्भिः ।

परिणतरजनीकरकरधवलितदशदिशि निशि वियन्मण्डलं
पश्यद्भिरस्माभिः उन्नमितकंधरैः दृश्यन्ते किलापरिमेयानि ज्योतीषि ।

ग्रहाः यानि तारकाणीति व्यवहियन्ते । कानीमानि तार-
काणि? पौराणिकाः पुनरेतानि प्रत्येकं पुण्यकर्मभिरनन्तरजन्मस्वधिग-
म्यमानानि विलक्षणलोकान्तराणि इति मन्यन्ते । ज्योतिर्विदस्तु नक्षत्रं
नामेदमनेकग्रहपरिवृतमतिदूरेऽवस्थितमग्निमयं मण्डलमिति ब्रुवन्ति ।
मण्डलेष्वेतेषु भूमेरतिनेदिष्टं सूर्यमण्डलम् । यस्माद्वयं सर्वप्राणि-
जातजीवनाधारम् औष्ण्यमालोकं च लभामहे । तमोदूषिते गृहम-
ध्यप्रदेशे प्रत्यहं जलसेकसंवर्धितापि लता तरणिकिरणसंपर्कमलभ-
माना पाण्डुतामासाद्य विरहिणी रुग्णेव कामिनी न सम्यगवृद्धिं
प्रयाति ।

अग्निमयं सूर्यमण्डलं परितः परिवर्तन्ते अनेके ग्रहाः । तेष्व-
न्यतमोऽयमस्माकमावासभूतो भूमिर्नाम ग्रहः । पतङ्गमण्डलं परिवृत्य
भ्रमन्तीं वसुधामिमां प्रदक्षिणीकरोति चन्द्रमाः । पूर्वं स्मृतिपथातीते
काले भूमिरपि पतङ्गवदग्निमयगोलाकृतिरासीत् । ततः क्रमेण शि-
शिरिभूता प्राणिनामावासयोग्या चाभवत् । अत्रेदं निदर्शनम् ।
भूमौ पतितमङ्गारशकलं मालिन्यं प्राप्य प्रथमं बहिः शिशिरीभवति ।
उद्धिद्य दृष्टं चेत् मध्यप्रदेशे सोष्णं सप्रकाशं च दृश्यते । तद्वदे-
वेयं वसुधाऽपि प्रथमं बहिः शिशिरीबभूव । मध्ये त्वस्या अद्या-
प्युष्णस्पर्शो जातवेदा जागर्ति ।

भूमिरियमापाततः कचित् जलमयी कुत्रचित् स्थलमयी च

समुपलभ्यते । अस्याश्च चतुर्धा विभक्तायाः प्रायस्त्रिभागो जलेन वसुधाया विभागः । अवशिष्टो भागः स्थलेन च व्यापृत इत्यनुमीयते नवीनैर्गोलतत्त्वविद्धिः ।

प्रभातप्रायायां रजन्यां प्राचीभागो दृश्यते सरागः । यत्र कतिपयनिमेषापगमे पुरन्दरसुन्दरीकन्दुक इव गमनोन्मुखः समुदेति भुवो भ्रमणम् । जलजवान्धवः । असौ किल प्रतिक्षणमुपर्युपरि गच्छन्निव दृश्यमानो दिवसस्य मध्यमे भागे 'दिवसश्रियो रशनामणिरिव वियन्मध्यमलंकरोति' । ततः क्रमेण पश्चिमां दिशमाश्रित्य किञ्चित् किञ्चिदवरुह्य सायमस्ताद्रिमौलेरुपरि मणिमयच्छत्रलीलां दधानः क्षणं विश्रम्येवास्तमुपयाति । भर्तुः अस्थाने प्रस्थानलीलाकलुषितनयनां कमलिनीं प्रार्थनाचाटुकारैराश्वासयितुमिव पुनरप्यहर्मुखे सिन्धोः सकाशादधिकतरजवेन वासवाशामागत्य सयते । पौराणिकाः किल 'भूमण्डलस्य मध्येऽवस्थितं मेरुमनुदिनं प्रदक्षिणीकुर्वन् भ्रमत्यसौ दिनमणिः । अत एव 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरोरुत्तरतः स्थितिः' इत्यभिप्रयन्ति । नवीना ज्योतिर्विमर्शकास्त्वित्थम् — अम्बरपथेन प्रतिदिनं गच्छन्निव दृश्यमानो भास्वान् तत्त्वतो न स्वस्थानात् चलति । परन्तु उज्ज्वलेन वपुषा प्रकाशमानो निश्चलस्तिष्ठति । सूर्यमण्डलमभितो भ्रमन्तीयं क्षमा सूर्यं भ्रमन्तमिवोपदर्शयति । स्वयं भ्रमन्तीयं वसुधा सूर्यमपि प्रदक्षिणीकरोति । चतुर्विंशतिघण्टापरिमिते काले पृथिवी सकृदात्मानं सूर्याभिमुखं भ्रामयति । सूर्योदयादारभ्यास्तमनावधि अस्माकं दिवसः । अस्तंगतो यावत् पुनरुदेति पूषा तावद्रजनी, यस्यां सवित्रा दत्तं तेजः प्रतिपद्याधिकं बाभाति जातवेदाः ।

(क्रमशः ।)

॥ कनकलता ॥

सरस्वत्तनयाकान्तं सरसीरुहलोचनम् ।
शरणागतसंत्राणधुरीणमहमाश्रये ॥ १ ॥
नारदादिसततस्तुतपादं कारणं त्रिजगतामहमाद्यम् ।
नीरजाक्षभगिनीप्रणयेशं कल्पयामि हृदि कामितसिञ्च्यै ॥
सुरबृन्दवन्द्यनिजपादपङ्कजामरविन्दसञ्चवरसुन्दरीमहम् ।
करनीरजादृतलसद्विपञ्चिकां शरणं श्रयामि शुभवाग्विवृद्धये ॥
आख्यायिकामभीष्टामखिलरसार्द्रामविघ्नमभिधातुम् ।
आस्ये गजः स देवो निवसतु मे नित्यमादराद्वदने ॥ ४ ॥
सरसरसामतिनव्यां सरणिं संश्रित्य सहृदयाद्वारा ।
सुभगां कथां कथयतः शरणं मम भवतु शरवणे जातः ॥
नमस्कृत्य गुरुंस्तातपादांस्तेषां गुरुनपि ।
कथयामि कथां दिव्यां सुधया तुलितामिमाम् ॥ ६ ॥
नव्यमिति नावमान्यं काव्यमिदं स्वाद्यगद्यरसभरितम् ।
भव्यगुणोऽपि रमेशो नव्यं नवनीतमेव यदमुष्णात् ॥ ७ ॥

अस्त्यमितेतरनिजयशोराशिनिरन्तरविसर्पणनिःशेषधवलित-
निखिलभुवनतलानाम्, अमृतरसमाधुरीतिरस्करणधुर्यसङ्घकन्यकापा-
वनपयःपानविमलीकृतप्रतिभाविशेषप्रकटनप्रकारसाधुसमावर्जितसकल-
रसिकजनहृदयानाम्, आख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणसाङ्गचतुर्वेद-
सततपरिशीलनसमुन्मूलितसकलसंशयमनःशल्यानाम्, अम्बुजासनप-
ङ्कजेक्षणसर्वमङ्गलाभागधेयाद्याखिलदेवतासफलसमाराधनसम्पादितसम-

स्तजीवलोकसुखानाम्, अनवद्यचरित्रपवित्राणाम्, अवनीसुराणामा-
वासभूतेषु चोलेषु अतिशयितसुरासुरेन्द्रनगरीविभवा, अब्जभवानु-
ष्ठितक्रतुराजपवित्रीकृतप्रदेशा, अचलीकृतकरिवरारूढवरदराजाभिध-
श्रीवासुदेवदिव्यनिदेशपरिपालितपर्यन्ता, अचलकन्यकाकलिततीव्रतम-
तपःप्रभावाकृष्टपशुपतिनिवाससमुत्कण्ठिताप्रविटपिविशदीकृतमध्यभा-
गा, अमन्दानन्दसन्दोहतरङ्गितान्तरङ्गैरवनिर्गतैरिवादितिनन्दनैः जनै-
रध्युषिता, अनवरताकर्ण्यमानवीणावेणुमृदङ्गानुगतदिव्यसंगीता, गन्ध-
र्वनगरीवाम्बरतलादवतीर्णा, असकृदितस्ततः संचरद्भिरनङ्गलेखसनाथ-
पाणिकमलैः दूतीदूतवर्गैरावेद्यमानप्रणयरसप्रसरा, भोगवतीव भुजङ्ग-
भूषणा, रत्नाकरशोभेव रसमयी, अखिलदेशवेषभाषानीतिचतुराणाम्
अतिनहुषनलानामवार्यवीर्याणामवनिपतीनामधिवासभूमिः काञ्चीति वि-
श्रुता राजधानी ॥

यस्यां च निखिलभुवनतलतिलकायमानायां नगर्याम्, यस्मिंश्च
सकललोकविस्मापकवीर्यौदार्यसमुल्लासिते राजवंशे, सकलगमगाम्भीरः
सत्यशुचिः साधुसंमतश्च रराज राजा राजीवलोचनो नाम । यश्च
सत्योपेतया सरसया वाचा दयारसदयितेन दर्शितन्यायेन च द-
ण्डेन स्थिरीकृतप्रजानुरागः सुचिरमपालयदिमां चतुरुदधिमालामेख-
लालंकृतां मेदिनीम् । यं च निखिलकलाकलापपरिशीलनविमलीकृत-
मतयः कालविदो नयविदश्चाभात्याश्चत्वारश्चतुर्मुखमिव लोकपालाः
सततं सिषेविर । यस्य च विविधविलासव्युत्पत्तिस्थलायमाना विसय-
नीयलावण्यविनयसौशील्याभिरामा स्वाधीनपतिका पद्मावतीनाम्नी ल-
लनामणिरासीन्महिषी ॥

तस्माच्च धराधिपादखिलगुणनिकररत्नाकरात् असमञ्जसचरितोऽ-

समञ्ज इव खानितसागरात् सगरात्, विश्वविरावणो रावण इव विख्या-
ततपसो विश्रवसः, कदर्यजननिजधामाश्वत्थामेव कदर्थितारेपुकुलकृपा-
णात् द्रोणात्, दाशरथिनिरस्ततृणखण्डदण्डितो जयन्त इव पालितत्रि-
लोकमण्डलादाखण्डलात् समुत्पन्नः, सिन्धुरसत्यस्य, गुरुरविनयानाम्,
आचार्यो दुराचाराणाम्, स्रष्टा दुष्कृतेः, अवतारः कलेः, आश्रयः
पापस्य, आहर्ताऽपयशसः, प्रहर्ता प्रबलानामरीणाम्, विहर्ता विष-
यनदीनाम्, विविधस्वैरविहारवशंवदे प्रथमे वयसि वर्तमानः, कुसु-
मसुकुमारैरङ्गैरनङ्गस्यापि गर्वभङ्गं रचयन्, किञ्चिदिवोद्विद्यमान-
श्मश्रुराजितया प्रथममदमलिनगण्डभित्तिमिभकलभकमनुकुर्वाणः, प्र-
भातदिनकरकनककरनिकरैरिव कल्पितया देहप्रभया देदीप्यमानधरा-
तलः, पृथुवक्षाः, पुष्कराक्षो महावीरश्च, कुमारो मानसारो नामासीत् ।
यश्च समरोद्धतः सततगृहीतास्त्रश्च विनापि युद्धहेतुं दिवानिशं
बभ्राम रणाङ्गणेषु । यं च समवयोरूपविद्याबलेपदुर्विदग्धा वीरवराः
सामन्तराजकुमाराः शतशः सदाऽसेवन्त । येन च विटनटगायक-
वितीर्णबहुवित्तेन चित्तजन्मा बहुप्रकारैरनवरतमाराधितो ववृधे ।
यस्मै च स्पृहयन्त्यः स्पृहणीयसौन्दर्यविभूषिताङ्गयष्टयः सरसिरुहाक्ष्यः
सन्ततमेव संप्रेषयामासुः साङ्गानङ्गनिगमान्तरङ्गमयीरिव विभ्राज-
मानाः सखीः । यस्य च परदारपरिग्रहे धर्मबुद्धिः, पतितजनभो-
ज्ये मधुमांसादौ प्रणयः, गुरवः शैलूषाः, परिचिताः पापाचारा
विटाः, चौर्यरतेषु प्रज्ञा, मित्राणि क्रूराण्येव जुगुप्सितानि कर्माणि ।
यस्मिंश्च नृपनन्दने चलत्युद्धृते प्रत्ययः शब्दतन्त्रे, प्रमाणं न्याय-
शास्त्रेषु, सदसद्विचारो वेदान्तग्रन्थेषु, कृपाविर्भावो भारतकथायां,
दाक्षिण्यावलम्बनं कुम्भसंभवे च, न तस्मिन्नासीत् ॥

तमेवंविधं च निजतनयमेकापत्यतया परित्यक्तुमक्षमस्तदन-
वस्तानुष्ठितं च श्रवणपथमसकृदागतं प्रजाकदनमीषदप्यसहमानो
राजा दिग्विजययात्राच्छलेन प्रस्थापयिष्यन्नमुं निजप्रथममन्त्रिकुमार-
मतिबुद्धिमन्तं महारथमाहूय कुलोत्तुङ्गनामानं तमेव तत्प्रोत्साहनाय
समादिदेश । कुलोत्तुङ्गश्च 'साधु, साधु' इत्येव तदाज्ञां शिरसि
वहन् मानसारसदनमुपेत्य कतिपयैरेव परिमितैर्वाक्यैः प्रयाणोत्सुकं
तमकार्षीत् । सत्येन हरिश्चन्द्रं, धर्मेण युधिष्ठिरं, दानेन कर्णं, बलेन
मारुतिं, प्रज्ञया बृहस्पतिं, रूपेण रतिपतिं, प्रियभाषणेन जगत्पतिं
श्रीजानकीजानिचानुकुर्वता निजमित्तेणानेन प्रोत्साहितः सोऽयं राज-
कुमारः कतिपयैरासतमैः राजकुमारैरन्यैश्च महारथैरनुयातो महत्या
सेनया चतुरङ्गिण्या संरक्षितो मौहूर्तिकनिवेदिते शुभे दिने नगरात्
प्रस्थाय क्रमेण कमप्यव्याजरमणीयं प्रहरप्राप्यमुद्देशमुपेत्य समुचित-
करणीयचिन्तनार्थं तत्रैव स्कन्धावारं निवेश्य आसांचक्रे ॥

तत्र च मन्दमन्दमेव अस्तगिरिशिखरतटमवतरत्यम्बरमणाव-
म्भोजिनीबान्धवे, तत्कालकमनीयं बाष्पच्छेद्यतृणास्तरणमलंकुर्वन्तो
मृदुचलितमन्दमारुतमादरेण आसेवमानाः राकारमणवदनं राजन-
न्दनमभितः समुपविष्टाः केऽपि जयद्रथजयत्सेनजयकान्तजयवर्मप्र-
भृतयो वीरवरास्तत्कालसमुचितास्तास्ताः कथाः कुर्वन्तः प्रसङ्गात्
स्वेषां स्वेषां दाराणां सौन्दर्यसौलभ्यसौशील्यादीनि यथामति यथा-
नुभवं च प्राशंसिषुः । तथाहि— 'जयपाल! रूपमेव प्रथमं
रामाया रम्यमुपकरणम् । यदेवोपजीव्य दुर्बलसुमसायको मदनः सर्व-
मपि भुवनमगणितपरावरमात्मवशं निनीषति । तद्वती च रमणी
न काप्यन्या विना जयद्रथभुजान्तरभाग्यवल्लीं बल्लीमित्येवेहि', 'ज-

यद्रथ! अस्तु नाम सौन्दर्यम् । विनयमेव विख्यातं विभूषणं वदन्ति
वनिताजनस्य । श्वश्रूभिरनुमोदिता स्नुषा न कुत्रापि दृष्टचरा श्रुतच-
रा वा इतीममपवादमपवादितुमलमस्त्येकैव सा चन्द्रिका या मन्त्रयन-
चकोरचन्द्रिका' । 'जयत्सेन! अलं विनयेन । अनवद्यया विद्यया
अलंकृतैव रमणी रमणीया भवति रसविदामाह्लादनाय' । 'जयकान्त!
किमनया हतया विद्यया? या परपुरुषसमर्पितचित्तवित्तानामेव धृष्टा-
नामत्यन्तमुपकारिणी भवति' । 'जयशर्मन्! वाचंयमो भव । विद-
ग्धजनविभवायमानां वाग्देवीमपि निन्दन्ती न जिहेति ते जिह्वा ।
पश्येमां मदनसंदेशपट्टिकां मदालसया मरालगामिन्या मदनसेनया
मतिमिव प्रहिताम्' । 'जयवर्मन्! विभेभ्येवाहमतितरामनया साधु-
जनविद्विष्टया मदनसंदेशप्रस्तावनया । सद्भिः किल सद्धर्मचरणाय
सदपत्यलाभाय च सतीमणयः संगृह्यन्ते । न तु कामाय केवलम्' ।
जयशील! पुराणपठनमास्तां तावत् । रूपं हि नाम यथामति चि-
न्तितः कोऽपि मानसभवो भावः । कुलं च यदृच्छायातं यत्किंचि-
दुपकरणम् । शीलमपि कालतो देशतश्च भिद्यते । विद्या च द्विविधा,
पुस्तकागता कुलक्रमागता चेति । विद्यापरिशीलने कुलपरीक्षणे च
भिन्नरुचिरेव जायते जनः । तथैव वयोगता चिन्ता । सर्वप्रकारेणापि
विलासिन्येव विविधरसोत्पादनाविहारा विहाराय विलसति विवेचि-
तरसानां विदुषाम् । यत्र विलासः तत्र सर्वमपि संपद्यते ॥

एवं सर्वेषु महारथेषु स्वस्वमतं सामोदं सहेलं सोत्कण्ठं
सप्रतिज्ञं सकोपं सानुनयं चावेद्य विरतेषु, 'जयदेवकृतेन विलासवि-
षयकोपन्यासेन सतां न्यासेन सर्वथा धन्या वयम् । प्रियसख! कुलो-
त्तुङ्ग! तुङ्गयशोवनितातिरन्तरास्त्रिष्टवक्षःस्थल, किमिति तूष्णीं स्त्री-

यते भवता । अपनयतु नः कुतूहलं भवान् भवद्भवसुखकल्पलताया वनितालताया वैशिष्ट्यावेदनेन' इति राजकुमारेण तदनुचरैश्च पुनः पुनः पृच्छयमानः सज्जनमान्यः कुलोत्तुङ्गः सरसया वाचा प्रोवाच— 'कुमार ! उदासीन एवास्म्यहमुपयोगलेशविरहिते उदयन्मात्सर्य-दूषिते उच्छृङ्खलारब्धमत्तकाशिनीमहिमातिशयवर्णनाप्रचुरे प्रस्ता-वेऽमुष्मिन् । तथापि भवन्नियोगं प्रत्याख्यातुमक्षमः कथयामि । सन्त्येव भुवि सरसाङ्गथो याः सौन्दर्येण सरसिजसदनां सरसविद्यया सरस्वतीं सतीधर्मेण सावित्रीं सत्कुलप्रसूत्या भगवतीं हैमवतीं चाप-हसेयुः । दुरभिमानेन वा अन्येन केनापि भावेन वा भवतु । एता-वत् सगर्वमेव प्रतिशृणोमि । अनन्वयस्यैकस्यैवालंकरणस्याभिरुचिता सेयमन्याहशी ययाहमनुकूलोपनतेन विधिनाऽनुगृहीतो गृहमेध्यस्मि । सुलभमेव यशःसंपादनं धनसंपादनं वा नरेन्द्राणाम् । न तथाऽधि-गमो राज्ञां देवतानां वा निस्तुलस्यामूल्यस्यास्य वनितारत्नस्य । यदि संशीतिः सज्ज एवास्मि साधयितुमवितथा मे भारतीति ॥

श्रुत्वाचाखर्वाहंकारप्रकारसमुदञ्चितमिमं वाग्विसर्गं सर्वेऽपि ते राजभटा राजनन्दनश्च परस्परस्य मुखमवलोकयन्तः क्षणमिव तूष्णी-मासन् । तदनु च कंचित् कालमन्योन्यं विवदमानाः समधिगतनि-श्चयाः समुदचलन्नेव नगराभिमुखम् ॥

नगराभ्यन्तरमुपगताश्च ते स्वीयानि तानि तानि सदना-न्यतर्कितमेव प्रविश्य प्रोषितभर्तृकाणां स्वयोषितां तांस्तान् कालया-पनविधीन्निर्वर्णयामासुः । एका मदिरामदमत्ता लुठन्ती दृष्टा पर्यङ्के । अन्या प्रहर्षातिशयारब्धस्वैरालापा सहसखीभिरवलोकिता । इतरा चातिशयमुदितसेवकजनसंवाहितपादकमला साधारणजनैरतदहैरस-

भ्येषु परिहासेषु प्रसक्ता समदृश्यत । अपरा च समलंकृतसर्वावयवा सचमत्कारसंनद्धमालतीकुसुमपरिमलाकृष्टभ्रमरपटलानतिभिन्नकेशवेशा सुवासितचन्दनाङ्गरागमधुरामोदमूर्छितासन्नलोका सविधस्थितमणिदर्प-णसंक्रान्तवदनारविन्दा समैक्ष्यत । काचित् स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्या संगी-तशालायाम्, काचित् अर्धपीतमखीदत्तासवभाजना पानशाला-याम्, काचित् कामिनीकटाक्षकुवलयमालालीलालंकृतवक्षःस्थलस्य वणिक्तनयस्य करसरसिरुहात्प्रवालमालामादरादादाय आलोक्यचा-लीनां दर्शयन्ती विपणीवीथ्याम्, काचित् तद्रसानुभवं सपुलकोद्गमं सखीनां मध्ये कथयन्ती कथाप्रवचनवेदिकायाम्, काचिदञ्जनरञ्जित-मञ्जुलनयननीलनीरजा किमप्यविदितमेव गलितमन्वेषयन्त्याभरणं जनतानिरन्तराले च देवतायतनप्राकारे समलक्ष्यत । इत्थं सपरि-हासं वा सावष्टम्भं वा सलीलं वा सामोदं वा निरपेक्षितनिजना-यकमिव सर्वमपि स्त्रैणमवालांकि विना कुलोत्तङ्गस्य त्रिवर्गसाधन-कल्पलतां कनकलताम् ॥

सेयमेकैव तासां मध्ये निरुत्सुका निर्विलासा निरलङ्कारा निरुद्धपरिजनालापा-निर्निद्रा च निजकान्तविरहितां निजावसतिं निशानाथवर्जितामिव निशीथिनीं शून्यामाकलयन्ती दीर्घमुष्णञ्च निश्चसती क्षणमपि युगसहस्राणीव कथंकथमप्यतिवाहयन्ती तमेव प्राणनाथं ध्यायं ध्यायं किमपि करकमलगते पुस्तके विलिखन्ती च तेषां नयनपथातिथीबभूव । नैसर्गिकलावण्यातिशयादनपेक्षितभूषणा-ङ्गरागां सतीरलायमानामेनां यावद्दिदृक्ष्व उपासर्पस्ते तावदेव सा सर्प-निवहदर्शनादिवातितरां मम्भ्रान्ता ज्ञाटिति समुत्थाय क्षणेनैव सौदा-मनीयां गतिमयासीत् ।

उद्वेगपरतन्त्रया च परपुरुषदर्शनं स्वप्नेष्यसहमानया तथा
प्रमादाद्धरातले निक्षिप्तं विस्मृतञ्च तत्पुस्तकं मानधनेन कुलोत्तुङ्गेन
सरभसमागृहीतमासीत् । तच्च कुतूहलपिशाचिकाप्रोत्साहितैर्जयद्रथा-
दिभिः प्रेर्यमाणो मदान्धो मेदिनीपतिसूनुः स्पृष्टैवाच्छिलोद्धात्य च
तस्मात्तरुणीमणितरलहस्तविन्यासधन्यामिमां पद्यपङ्क्तिं पपाठ ।

नाथ ! न यापनमार्गं नवविरहार्ता दिनस्य पश्यामि ।

नवकोटियुगायामा यामिन्यागामिनी कथं नेया ? ॥

चन्द्रो वर्षत्यनलं चतुरो वायुश्च वमति विषमेव ।

इन्द्रोपमान ! यन्मामीहगवस्थामुपेक्ष्य मुदमेषि ॥

कठिनः प्रियतमविरहः कुलिशकठोरं च कुसुमशरशीलम् ।

अतिमन्दगतिः कालः कथमासे दुर्भगाऽबलाहमिह ? ॥

तव चरितं गुणभरितं कविगदितं विक्रमैकरसविदितम् ।

लयललितं स्वरवलितं कृत्वा गायामि हृद्विनोदाय ॥

श्रुत्वाचैकान्तरमणीयामिमां पद्यपद्धतिं, दृष्ट्वा च दृशिमतां
साफल्यरूपं सारङ्गाक्ष्या रूपं, कृत्वा च मनसि लोकोत्तरमस्याः कुल-
वधूविभूषणायमानं शीलम्, 'अन्येयं सावित्री' इत्येव सविस्मयं स-
श्लाघञ्च सर्वेष्ट्यैकाग्र्येणाभ्यनन्दन् । तत्परिणेतारञ्च कुलोत्तुङ्गं 'सर्व-
था धन्योसि ! तृतीयपुरुषार्थस्त्वय्येवाधरीकृतधर्मार्थमोक्षो दरीदृश्यते'
इति प्रतुष्टुवुः । अनन्तरञ्च कटकं प्रतिनिवृत्ताः कृतजपा आदृताश-
नाश्च क्रमेण स्वेषु स्वेषु शयनस्थानेषु विश्रान्तिदायिनीं निद्रा सिषे-
विरे ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ३.] साधारणवर्ष वैशाखमासः । [संचि. २.

। सुभाषितानि ।

यानेव शब्दान्वयमालपामो

यानेव चार्थान्वयमुल्लिखामः ।

तैरेव विन्यासविशेषभञ्जैः

संमोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥ १ ॥

वक्रोक्तयो यत्र विभूषणानि

वाक्यार्थबोधः परमप्रकर्षः ।

अर्थेषु बोध्येष्वभिधैव दोषः

सा काचिदन्या सरणिः कवीनाम् ॥ २ ॥

रसं रसज्ञाः कलयन्ति वाचि

परे पदार्थानपरे पदानि ।

वस्त्रं कुविन्दा वणिजो विभूषां

रूपं युवानश्च यथा युवत्याम् ॥ ३ ॥

नीलकण्ठदीक्षितस्य ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

‘यथैव निरन्तरासारवर्षणोपप्लवः प्रशमितो भवति तथैव प्र-
बलरुदितैरेव पटुप्रसरः शोकः किञ्चिदिव प्रशममुपयाति’ इति बो-
धयन्कविः हस्तन्यस्ततया लम्बालकतया च छन्नोपान्तमस्या मुखम-
सकलव्यक्ति सदपि रसिकजनमनोरञ्जकं भवतीति सूचयन् ‘रेणुकण-
धूसरैरश्रुजलाद्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी नि-
र्देयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामाम्’ महाश्वेतां सारयति ॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां शारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥१८॥

यथा वल्लभविरहेण नितान्तं क्षीणा कामिनीव पयस्विनी रेवा
सर्वात्मना तव सादृश्यमावहन्तं परिणतगजप्रेक्षणीयं विन्ध्याद्रिमुपग-
म्य तस्य पादे विशीर्णा कथंकथंचिदात्मानं संस्तभ्य तपश्चरणक्लेश-
मनुभवन्तीवादृश्यत, तथैवेह मदीयं मङ्गलमाशंसमाना बलिना दैव-
तान्यनुदिनं तर्पयन्ती, मत्सादृश्यविनोदनेन, मत्संबन्धिन्या वार्तया,
रहस्यसंदेशदृत्त्या मत्प्रियया शारिकया समालोपेन च कालमतिवाहय-
न्ती ते भ्रातृजाया नियतं साधोस्ते लोचनपथमुपयास्यति इति
जीमूतमुद्बोधयन्त्यक्षः ‘लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्ड-
लम्, गणयन्तीनां वल्लभगुणानलपीयसी सङ्ख्या, शृण्वतीनां प्रियतम-

कथामबहुभाषिणी सरस्वती, ध्यायन्तीनां प्राणसमागमसुखानि हसी-
यान्कालो हृदयस्यापतति’ इत्यादिभट्टबाणसूक्तिं स्मृतिपथमारोपयति ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्यं निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्वीरार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-

भूयो भूयः स्वयमधिकृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ १९ ॥

पूर्वं त्वद्धान्तवृष्टिं सस्पृहमापिवन्त्या नर्मदायास्तोयादानाय
प्रयुक्तस्य भवतो यावानन्तस्तोषः समजनि ततोऽप्यधिकमानन्दोऽनु-
भूयतेऽद्य उत्कण्ठिताया हृदयानुगुणां वयस्यामिव वीणामुत्सङ्गे कु-
र्वती मद्गोत्राङ्केन गेयेनात्मानं विनोदयितुमुत्सुकां बालां प्रेयसीगनु-
स्मरता मया ॥

एवमेव कदाचित्तस्या गेयश्रवणानन्दविस्मृतस्वामिनियोगो-
ऽहं रिक्त इत्यरसिकेन धनपतिना शप्तः इति सूचयन् यक्षः ‘अकृ-
तार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते’ इत्यस्यार्थमनुभावयति
भावुकान् ॥

किं च, दग्धारण्यसदृशेऽद्य निःश्रीके भवनाङ्गणे सारङ्गाक्ष्याः
सजलनयनायास्तस्या इयमेकैव वीणा वल्लभनामाङ्कितेन गेयेन प्राण-
धारणमार्गमुपदेक्ष्यतीति सूचयन् भूयो भूयो विस्मृतायां मूर्च्छनायां
मङ्गुरो वीणानादः स्वागतशब्दस्थाने निवेशनीयो भवता दयमानेन
चेतसा इति प्रार्थयत इव यक्षः ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा

विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः ।

मत्संयोगं हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती

प्रायेणैतै रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २० ॥

भवत्संदर्शनानन्दनिर्भरेषु दशार्णेषु केतकैः कुसुमैः परिण-
तजम्बूफलोपहारादिभिश्च भवतो महती सपर्या कृता किल ।
मयापि कुटजकुसुमैः प्रत्यग्रैरर्घः प्रथमदर्शने भवतः कल्पितोऽभूत् ।
इतोऽप्यधिकं पूजाविधिं कर्तुं जानात्येवैषा मे सहधर्मचारिणी ।
अथापि प्रायेणैतेषु दिवसेषु अस्तमितबाह्यकरणव्यापारा मत्स्नेह-
संविदवलम्बितजीविता देहलीदत्तपुष्पैः शेषान्मासान् केवलं गणयन्ती
मुग्धेयं मलिनवसना आर्द्रान्तरात्मना भवता मर्षणीयैव, इति सूचयन्
यक्षः 'तया देहलीदत्तानि कुसुमान्येव पुष्पाञ्जलित्वेन हृदये संभाव-
यितुमर्हसि' इति पर्जन्यं प्रार्थयते ॥

कल्याणलक्षणवतीं भूपालानामपि स्पृहणीयसौभाग्यामुत्तम-
नायिकां गुणैरावर्जितवतो रसिकरसिकस्यात्युदारप्रकृतेरभिज्ञस्य जी-
मूतवरस्य रमणविरहेष्वङ्गनानां स्थितिः कीदृशीति अन्येन नोपदे-
ष्टव्यम्, इत्यपि ध्वनयति ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः

शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।

मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे

तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्थः ॥ २१ ॥

पूर्वं विदिशानाम्नीमुत्तमनायिकां प्रीणयितुं गच्छन् प्रथमं
नीचैराख्ये गिरौ किंचिदिव विश्रान्तस्त्वं समयं प्रतीक्षमाणः सायं
नवजलकणैस्तामानन्दितवान् किल । तथैवेहापि दिवसमखिलं क्री-

डाशैल एव विश्रम्य रात्रौ निशीथे सदाचारां मे प्रेयसीं मत्संदेशैः
सुखयेति प्रार्थयन् यक्षः 'कान्तोपान्तात्सुहृदुपगमः संगमार्त्किंचिदूनः'
इति निर्देक्ष्यमाणमाशयमिह चेतस्याकलयन् 'सर्वसाधारणी विदिशा;
इयं साध्वी तु न तथा, भवादृशैर्मननीयैरपि माननीयेयं महानुभावा
मे सहधर्मचारिणी' इति सूचयन् रसिकानामावर्जयति मानसम् ॥

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वा

प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

नीता रात्रिः क्षणमिव मया सार्धमिच्छारतैर्या

तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ २२ ॥

इह महाकविः आधिक्षामाया यक्षवनितायाः कृपणां दशां-
विशदयितुमुपक्रान्तः, यथैव संपूर्णाभिः कलाभिरत्यन्तं रमणीया
शशाङ्कस्य तनुरम्बरतलमखिलमात्मनो विलसितैरलंकृत्य कालेन सु-
राणां निमित्ते क्षीणक्षीणा नितान्तं तन्वी कलामात्रशेषा प्राचीमूले
गव्यूतिमपि गन्तुमसमर्था समुपलभ्यते, तथैवेयमपि मन्दभाग्यस्य
यक्षस्य निमित्ते तन्वी समभूत् इति वर्णयन् गगनविहारिणां देवता-
त्मनामपीदृशी दुरवस्था चेत् किमुत कर्मवशगानां पराधीनवृत्तीनां
जीवानामित्युपदिशन्, कलामात्रशेषा ओषधीनाथस्य तनुर्यथा पुनर-
पि महतीमभिवृद्धिं प्राप्नोति तथैवास्या अपि अल्पीयसैव कालेनाभ्यु-
दयपरम्परा समेष्यतीति सूचयन्, पूर्वमुज्जयिन्यां विद्युद्दामस्फुरितच-
कितानां सह रमणैः सौधाङ्गणेषु विहरन्तीनां पौराङ्गनानां दर्शने या-
वानन्तस्तोषः समजनि ततोऽप्यधिकं दुःखमनुभूयेतेमामाधिक्षामां
स्थण्डिलशायिनीं रमणरहितां दीनां यक्षवनितामनुपश्यता रसिकरसि-
केन पयोधरेणेति हृदये संभावयतीव ॥ (क्रमशः ।)

॥ वेदान्तवादावली ॥

विरलाः खल्विह तादृशाः पुण्यजन्मानः पुरुषधौरेयाः; स-
ततममूलमन्त्रगम्ये विषमे विषयविषास्वादमोहे जगति सत्यपि जृ-
म्भमाणे, येषां किल मर्त्यधर्मणां विदुषामनश्वरमामुष्मिकमानन्दम-
धिगन्तुमभिलषन्नन्तरात्मा परिचयमध्यात्मविद्यायामनवसादमावधना-
ति । तत्रापि विरलतराः किल भागधेयजन्मानो महापुरुषाः, येषां
च तन्त्रान्तरपरिकरमारतरे सर्वतोऽप्यपगतमले मनसि स्फटिकमणा-
विव रजनिकरगभस्तयः सर्वेऽपि सदर्थः सुखं प्रविश्य परानपि प्र-
काशयन्ति भावान् । ततोऽपि नूनं विरलतमा एव तत्तादृशमहिमानो
महात्मानः, ये पुनरुपदेशेषु मनोरममुपन्यसितुम्, वादाहवेषु साटो-
पतर्कच्छटाशस्त्राशस्त्रि प्रक्रमितुम्, प्रबन्धेषु पारमार्थिकानपनीतिभे-
दैरकम्पनीयानर्थविशेषान्विशदयितुं च प्रभवन्ति । तत्रापिदं विशेषा-
न्तरम्—यदुत तादृशेष्वेव महामनःसु कलितसुकृताः कतिपये परं
रसिकमणयः स्वयमेव भगवत्या रसदेवतया सरलतरपदक्रममनोहर-
मनुगुणगुणगणरमणीयमलंकारसारचारुतरमात्मानमभिदर्श्य सानन्दम-
तिगाढमाश्लिष्यन्ते ॥

तदीदृशानामेव दुर्लभदर्शनानामद्भुतानाम्, स्वपरप्रकाश-
कानां महातेजसाम्, बहुलोहाधिकानां सुवर्णानाम्, सद्भुताकृतीनां
कलाधराणाम्, अभिमतार्थसमर्थनसंप्राप्तसाधुवादानां कल्पकमतीनां
महापुरुषाणां गोष्ठीमद्याप्यात्माभिरुचया सविशेषं भूषयन्ति श्रीशेषार्थ-
वंशपयःपयोधिराकासुधाकराः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकाः पण्डितमण्ड-
लीसार्वभौमाः श्रीमन्तः अनन्ताचार्यवर्याः ॥

एते किल श्रीमन्महीशूरपुरमहाराजाधिराजस्य पण्डितम-
ण्डलीपरिपोषवद्धश्रद्धस्य सांप्रतिकमहाराजपितामहस्य श्रीमत्कृष्ण-
भूपुरन्दरस्य सभास्थानमात्मना मण्डयामासुः । एतैश्च अनेकेषु
शास्त्रेषु बहवो ग्रन्था निबबन्धिरे । नारायणशब्दे णत्वविमर्शकः
श्रीत्र्यम्बकशास्त्रिकृतणत्वोद्धारग्रन्थखण्डनपरो व्याकरणग्रन्थः, सुप्र-
सिद्धमहातार्किकरामशास्त्रिविरचितसत्प्रतिपक्षशतकोटिप्रतिक्षेपचतुरः
शतकोटिखण्डनारूढो न्यायशास्त्रग्रन्थः, श्रीब्रह्मानन्दीयचन्द्रिकातन्द्रा-
प्रदो न्यायभास्करो नाम वेदान्तग्रन्थः, श्रीकृष्णमहीन्द्रवर्णनचणः
कृष्णराजकलोदय इत्यलंकारग्रन्थश्च विश्वतन्त्रविनिर्द्वाणामेतेषामेव
महनीयमहिम्नां महापुरुषधौरेयाणाम् ॥

तथा अन्यानप्यनेकान्वादाथान् श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाशतदू-
षिणीन्यायपरिशुद्धितत्त्वमुक्ताकलापादिप्राचीनाचार्यानुगृहीतसदर्थसम-
र्थकसद्ग्रन्थसत्संप्रदायानुसारेण विद्वेषिजनविक्षिप्तविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तो-
परिदूषणाभासनिरासाय दुर्भरकर्कशतरतर्कतन्त्रभव्यतमनव्यपदव्यव-
तरणरणरणकदुर्दमपण्डितप्रकाण्डमण्डलीमानसोलासाय च विरच-
यामासुः ॥

तेषां च वादार्थानामन्यादृशयुक्तिजालप्रमाणपरम्पराधन्यानां
सर्वतः सुखमनुपलम्भेन विषीदतां विदुषां विशेषतो वैरस्यमामूल-
मपोहयितुं विरचितादरेण सर्वदा सद्ब्रह्मवसायशालिना प्रशंसनीयपा-
ण्डित्येन तेषामेव ग्रन्थकर्तृणां प्रियभागिनेयेन सुगृहीतनाम्ना आर्थक-
र्मणा प्र-भ-तो- नरसिंहार्थमहोदयेन तादृशवादार्थमुद्रणरमणीया
'वेदान्तवादावली' नाम काचन संचिका प्रतिमासं चिरात्प्रकटयि-
तुमारब्धा ॥

यावल्लभमशेषानपि वादार्थान्प्रकटयितुकामेनापि तेन महा-
शयेन, कचन त्रुटिततया क्वचिदत्यल्पतया समुपलभ्यमानान्कति-
चन विहाय वादार्थान्, अन्ये विंशतिः पञ्चविंशत्या संचिकाभिर्बहि-
रवतारिताः ॥

प्रसाधकश्च श्रीमान् नरसिंहार्यमहाशयः श्रीकाञ्चीश्रीपदादि-
निवासिनां बहूनां पण्डितमणीनामवलम्ब्यैव साह्यमत्र महति कर्मणि
प्रावृत्तदिति वस्तुतत्त्वं जानन्तो वयं न खलु मात्रयापि पश्यामः
प्रमादस्खालित्यप्रमोषादिदोषप्रसरावसरम् । मुद्रणाविषये च सुबहु
श्रद्धानेन प्रसाधकेन विरामोद्धारादिचिह्नविनिवेशने नूनमन्यादृश एव
प्रशंसनीयो भूयानादरः समर्पितः, येन किञ्चिज्ज्ञानामपि तत्तच्चिह्नद-
र्शनेन वास्तवार्थस्फूर्तिः संभविष्यति । विषयविमर्शानुसारेण च पञ्च-
विंशतिरपि संचिकाः प्रसाधकेन संपुटद्वयात्मना परिकल्पिताः । तत्र
च प्रथमे संपुटे श्रीभाष्याधिकरणक्रमपरतन्त्राः, द्वितीये च स्वतन्त्रा
यथाक्रमं विनिवेशिता वादार्थाः ॥

प्रथमे तावत्संपुटे विद्यमाना विषया इमे—

१. शास्त्रारम्भसमर्थनवादः—

सिद्धरूपार्थे पदानां शक्तिग्रहासंभवात् सिद्धरूपब्रह्म-
प्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमित्येवंरीत्या शास्त्रस्यानारम्भणी-
यत्वे पूर्वपक्षिणा निरूपिते तन्निराकरणेन शास्त्रारम्भसमर्थनाय
प्रथमतश्चत्वारि सूत्राणीति सिद्धान्तस्थितिः । अयमेव विषयः प्रथमे-
ऽस्मिन्वादे प्रमाणैर्युक्तिभिश्च महता संरम्भेण तत्तत्पदार्थनिर्वचन-
व्यानुगमपथप्रदर्शनपूर्वकं विचार्य निर्णयिते ॥ (क्रमशः ।)

आहारः तज्जरणं च ॥

✽

क्षीरे किल वपुषः समुचितानि उष्णजनकानि च सन्ति
समधिकानि द्रव्याणि, यानि नाम भूयांसि मेदांसि (Fat) समुत्पा-
दयन्ति । नवनीतं तत् मथितस्य दध्नः क्षीरस्य वा उपरि विद्यमानं
किमपि भवति स्नेहद्रव्यम्; अतो लघुतरत्वादेव क्षीरस्य अथ दध्नो
वा उपरितन एव भागे तत् संप्लवते । नवनीतं नाम क्षीरस्य ननु
भवति सारोऽशः । नवनीते किल विद्यते विशेषतः कश्चित् इङ्गाला-
स्यः (Carbon) सूक्ष्मः पदार्थः, द्रव्यं यदेव च प्राज्यं आज्येऽप्या-
स्ते, इङ्गालसाहचर्यादेव अङ्गानां उचितं ऊष्माणं इदं उपजनयितुं
प्रभवति । प्रियपाठकमहाभागाः! यदि वयं एकान्ततो बालकान्
नवनीतं अथ घृतं वा (आहारान्तरं अन्तरा, उत आहारन्तरेभ्यो-
ऽपि अधिकभागं वा) प्रतिपदं पाययामः, तर्हि सत्यमहं आवेद-
यामि— भवति शिशूनां भूयान् कीलाघातसमशीलः प्रत्यङ्गं शूलः
अन्ततस्ते हन्त समुपयान्त्यन्तम् । तेषां अशेषा अपि अवयवाः
परं अग्निना प्रदग्धा इव क्रमशः कार्श्यं अभिप्रपद्य पश्यत
एव विनश्यन्ति । अपनीतनवनीतस्य च पयसः (skimmed
milk) पानं तु (अपसारितमण्डस्येव) सुतरां अङ्गानां संक्षया-
यैव संपद्येत । मेदोजनकः स्नेहपदार्थस्तावत् नवनीत एवास्ते
तस्योपयोगाभावे शोणितनिष्ठेन प्राणवायुना शरीरे समभिव्याप्तं मेदः
समस्तमपि दह्यमानं सत् कालेन कणशो विनाशमश्नुते । बह्वचः
समभिप्रयन्ति जनन्यः, नवनीतस्य घृतस्य वा समधिकस्य प्रदानं हि

स्वकीयार्भकाणां वपुषः सुतरां परिपोषणाय प्रभवतीति; अहो तत्त्वान-
भिज्ञा इमा मनागपि विषयमिमं नावधारयन्ति, यत् परमपराध्येन
पदार्थजातेन स्वबालकान् प्रेमगरिममन्थरमानसाः पोषयितुकामाः
तान् उपोषितानेव (मांसजनकपदार्थानां अनुपयोगात्) विधाय, क्र-
मात् अमीषां वपुषः कर्षणायैष प्रयतमानाः परं स्वमनोरथस्य विरुद्धा-
यैव उदकार्य स्वयं समुद्युज्जते—इति । अतो वयं अभिदध्मः, दु-
ग्धं अभिनवं अन्तरा द्रव्यान्तरं किमपि नार्भकान् अधिकं अभिवर्ध-
येत् । तत्रापि तेषां मातुः स्तन्यादृते नान्यत् अस्ति अमृतकल्पं अ-
नल्पगुणभूयिष्ठं तादृशं द्रव्यम् ॥

मांसजनकैः (Flesh-formers) ऊष्मजनकैश्च (Body-
warmers) आहारपदार्थैः अवश्यं अनुदिनं अभ्यवहृतैः भवि-
तव्यम् । न कथञ्चिदपि एकविधमेव द्रव्यं धातून् सर्वानपि कस्य-
चिदपि अभिपोषयेत् । अतो लवणवायुसहितानि (Nitrogen gas)
तथा शुद्धेङ्गालसहितानि (carbon) च द्विविधान्यपि वस्तूनि सन्ति
उपयोक्तव्यानीति संप्रति संसिद्धम्; यतो मांसजनकपदार्थास्तावत् के-
वलं लवणवायुप्रधानाः (Nitrogenous foods), अपरे तु शुद्धेङ्गाल-
प्रायाश्च (carbonaceous foods) सन्ति । मूर्तद्रव्यस्येव द्रवद्रव्यस्य
चोपयोगस्तावत् समतीतशैशवानामपि सत्यं अत्यावश्यको भवति ॥

अथ अत्रावश्यं अभिधेयः अपरोऽपि आहारपदार्थानां कश्चिदस्ति
विभागः; एतद्विभागसंबन्धिनः पदार्थास्तावत् 'धातवः' उत 'खनि-
जाः' आहारपदार्थाः (Mineral foods) इति अभिधीयन्ते; य एव
शोणितस्य संशोधनाय सन्ततं सन्ति प्रधानोपयोगिनः । ते च
पदार्थाः— अयः, उषाक्षारसत्त्वम् (Sodium), सुधा (Lime),

सर्जिकासत्त्वम् (Potassium) इत्येवमादयः । धातुद्रव्याणि नाम
वसुधातलस्यान्तरुपरि वा समुपलभ्यन्ते; यानि हि नाम न जङ्गमा
नापि स्थावरा जीववर्गाः । वारि च वायुविशेषाश्च केचन अस्मि-
न्नेव आहारविभागे सन्ति समायोजनीयाः; यतः तेऽपि च
जङ्गमेभ्यः स्थावरेभ्योऽपि वा प्राणिवर्गेभ्यः प्रकृत्यैव भवन्ति
विभिन्नाः ॥

अस्मदसृजः संशोधनाय समुचितान् एतद्धातुसम्बन्धिनः क्षा-
रानुद्दिश्य ननु सन्ति अंशा बहवो वक्तव्याः । तेषु सर्जक्षारारूपस्थ
(Potash) द्रव्यस्य विषयमिह नातिविस्तरं विचारयामः । धवलवर्णः
क्षारोऽसौ सर्जक्षारसत्त्वस्य प्राणवायोश्च भौतिकरीत्या (Chem-
icaly) संयोगतः समुद्भूतः । क्षारद्रव्येण अनेन आहारान्तरैः सह अ-
वश्यं असृजि आविष्टेन भाव्यम् । क्षारोऽयं अस्मज्जीवितस्य अत्या-
वश्यक इत्यत्र, प्राक् हायनेभ्यो बहुभ्यः संवृत्तं वृत्तमिदं उपहरामः
प्रियपाठकेभ्यः ।

वत्सरशतकेभ्यः कतिपयेभ्यः पूर्वं अतिदारुणो रोगः नाम्ना
'नाविकरक्तपित्तं' (Scurvy) इत्यासीत् विख्यातः । तदानीं स
तु प्रायः समस्तानपि सांयानिकान् (अतिदीर्घां आचरतो यात्रां)
अचिरादेव मारयति स्म । काले प्राकृते हि दिनेषु इदानीन्तनेष्विव
बाष्पयन्त्रनीयमानानां यानपात्राणां (Steamers.) अभावात् साधा-
रण्या तरण्यैव (Sailing-vessels) सागरमार्गेण इङ्ग्लण्डनात्
मासैः षड्भिरेव भारतं प्रत्यमुं देशं आगन्तुं शक्येत, यं किल
साम्प्रतं पक्षद्वितयेनैव परापतन्ति सर्वे । नाविकाः तपस्विन एते का-
लात् बहोः सञ्चितान् अपूपादीन् आहारपदार्थान्, अशुद्धानि अम्भा-

सि, अहृद्यानि च मद्यानि उपयुञ्जानाः मासान् अनेकान् अनीनयन् । न ते कन्दमूलफलादीन् शाकवर्गान् कदाचिदपि अभिनवान् करेणापि तदानीं पस्पृशुः । कन्दमूलादयः (Potatoes, etc.) अन्ये च बहवो नवीना हरिताः शाकवर्गाः (Green Vegetables.) भूयसा सर्जसारसुधादिभूयिष्ठाः सन्ति, क्षारा ये किल क्षतजस्य संशोधनाय सन्ततं अत्यावश्यकाः सन्ति । एवं अतिपुरातनान् विविधां विकृतिं आपन्नांश्च कन्दाहारान् उपयुञ्जानानां अमीषां सांयात्रिकाणां समभवत् नानाविधोपद्रवजनको नाविकरक्तपित्ताख्योऽसौ (scurvy) रोगः । डाक्टर ग्यूनामा चिकित्सकः कोऽपि स्वेन विलिखिते आरोग्यविधिविमर्शके पब्लिक् हेल्थ नाम्नि (public-Health) ग्रन्थे रोगस्यास्य स्वरूपाणि तदानीन्तनैः नाविकैः अनुभूतचराणि स्वयमेवं निरूपयति— 'त्वचां अन्तःप्रदेशेषु मण्डलाकाराः प्रादुरभवन् विस्फोटाः (Round Clotches) । मांसधातुषु असकृत् असृक् अधिकं अवहत्; शाखासु (बाह्योःचरणयोश्च) दुस्सहः शूलः स्तम्भश्च (stiffness) आसीत् समुत्पन्नः । रक्तवहा नाड्यः तथा दौर्बल्यं अतिमात्रं अविन्दन्, यथा मृदुतमेनापि एकेन अभिघातेन सद्यो विभिद्येरन् । दन्तमूलेषु (gums) शोथो नीलवर्णश्चाविरभवत् । दन्ताः शिथिलितबन्धाः क्रमात् तदन्ववेष्टेभ्यः (sockets) स्वयं च्यवन्ते स्म । न सम्यक् श्वसितुमपि पारितम्; घ्राणविवराभ्यां नयनाभ्यां च असृक् अनुक्षणं अस्रवत् । तपस्विनो नाविकास्ते नानाविधं अतिदुस्सहं उपद्रवं अनुभवन्तः अतिकृच्छ्रां दशां आपन्ना आपदमपि अन्तिमां उपयान्ति स्म' ।

(कमशः ।)

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ॥

चन्द्रपालः— सखे! समापतितः सहृदयाह्लादकः समयः । पश्यैतान् मधुकरान् । एते हि प्रतिकमलभवनं मधुरं विरुवन्ति । न परित्यजन्ति च परिचितां सरोजिनीम् ॥

यज्ञशर्मा— सखे! इतः पश्य, इमे कोकिला मधुव्रताश्च परस्परं संजातमत्सरा इव अहंप्रथमिकया चूतमञ्जरीमभिपतन्ति । तपस्विनी पुनरियं मञ्जरी एतेषां विलासेन छिन्नदला संचूर्णितकिंजल्का म्लानिमुपयाति ॥

चन्द्रपालः— सखे! मा मैवम् । मञ्जरीणां हीदमेव सौभाग्यम् । यदियमेकाक्षैरस्पृष्टा परभृतैर्मधुकैश्च सस्पृहमाद्रियते ॥

यज्ञशर्मा— सखे! अत्यन्तमभिज्ञोऽसि रसिकजनव्यवहाराणाम् । हूणपाठशालासु विद्याभ्यासं कृतवतां प्रायेणेदृशं रासिक्यं न दृष्टचरमस्माभिः । ते हि उष्णीषकञ्चुकादिभिरापादमस्तकमाच्छादितशरीराः यन्त्राणीवाभितः क्लृप्तक्रमेण संचरन्ते । तेषु प्रायो दृश्यते न पूर्वाभिभाषिता, न परदुःखासहत्वम्, न गुरुजनशुश्रूषणम्, न पितृदेवतापूजनम्, नापि प्राचीनाचारेषूत्कर्षबुद्धिः ।

चन्द्रपालः— मित्र! असंस्कृतमतयः अविज्ञातसमयाचाराः तादृशाः केचन शोचनीयाः सन्त्येव । अत्र हूणपाठशाला न किञ्चिदप्यपराध्यन्ति । स्वीयं मतमनादृत्य पुत्रकैरार्जयिष्यमाणं द्रविणमेकमेव परमोपेतत्वेन मनस्याकलयन्तः प्रायो मूढा जनयितार एव अत्र कारणम् ॥

यज्ञशर्मा— किमनया चिन्तया ? पश्य निर्जीवानामपि पादपानां
परोपकारप्रवणता प्रेक्षकाणां मनांस्यावर्जयति । तथाहि—

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

चन्द्रपालः— अहो विस्मृतोऽसि पूर्वोदितानि स्थावरतत्त्वानि ;
यतो वृक्षान् निर्जीवान् मन्यसे वृक्षा अपि सजीवा एवेति प्रागे-
वोक्तं खलु ॥

यज्ञशर्मा— हन्त । न विस्मृतं मया । सर्वं स्मरामि अथापि
चिरप्ररूढेयं पादपानां निर्जीवत्ववासना कचिन्मे चैतन्यमप्यभि-
भूयात्मानमभिदर्शयति ॥

चन्द्रपालः— अपि स्मरसि मूलानि भूम्यन्तःस्थितमुदकमाकृष्य-
प्रकाण्डद्वारा उपरि प्रचाल्य वृक्षं परिवर्धयन्ति इति ॥

यज्ञशर्मा— सत्यम् , तदर्थमेव किल बहून्युपमूलानि अन्तर्भूमौ
बहुधा विनिर्मितानि सर्वज्ञेनाप्रमेयशक्तिना ॥

चन्द्रपालः— सुहृन्मणे ! सेयमुदकधारा अन्तर्भूमेः प्रकाण्डद्वारा
अग्रभागं प्रापिता परिणामे कां गतिं प्रपद्यते इति कच्चिदभि-
जानासि ? ॥

यज्ञशर्मा— नैव तन्निर्गमनस्य प्रणालिका समुपलभ्यते चर्मचक्षुषा
मया । अतो मन्ये प्रकाण्डानामुपरि तस्मिन् तस्मिन् कोणे प्रति-
बद्धा चोर इव निर्गमोपायमपश्यन्ती परितप्यते इति ॥

चन्द्रपालः— तेषामुदकानां तत्रैवावस्थाने पुनः किमर्थं जलान्यपे-

क्ष्यन्ते । किं वा जलानां व्ययात् भीता वृक्षाः कृपणा इव धना-
नि जलानि संचित्य परिपालयन्ति ? ॥

यज्ञशर्मा— तर्हि पुनर्वृक्षमूलमेवावरोहेयुः ॥

चन्द्रपालः— नैव । श्रूयताम् । उपरिगतमुदकं बाष्परूपतां प्र-
तिपद्याकाशमभियान्ति । जलानामूर्ध्वगतिरेव वृक्षादीनामूर्ध्वप्र-
चारे निदानम् ॥

यज्ञशर्मा— लतादीनां प्रकाण्डमल्पपरिमाणमेव भवति । वृक्षाणां
तु व्यामग्राह्यं भवति । किंनु स्यादत्र कारणम् ॥

चन्द्रपालः— अम्बरलेखिशृङ्गेषु महावृक्षेषु शतसंख्याकाः शाखाः
असंख्येयानि पत्राणि च प्ररोहन्ति । तत्परिपोषाय यावदपेक्षित-
मुदकमुपरि नेयं किल । अल्पपरिमाणेन काण्डेन कथमिदं कर्म
निर्वोढुं शक्यते ? ॥

यज्ञशर्मा— सखे ! स्थावरसूक्ष्मतत्त्वावगमेन अवाञ्छनसगोचरे परे
ब्रह्मणि महीयान् भक्त्युन्मेषो जायते । कथितं किल त्वया जला-
नि बाष्परूपेण उपरि गच्छन्तीति, अप्रत्यक्षमिदं केवलमाप्तवाक्ये-
नैव कथं प्रत्येतुं शक्यते ॥

चन्द्रपालः— यदि प्रत्यक्षयितुमभिलषसि तदा वृक्षकस्य कस्यचिदुप-
रि एकमादर्शपात्रमवाङ्मुखं निधेहि । तदा तत्र बिन्दुरूपेण ज-
लानि संलक्ष्येरन् ॥

यज्ञशर्मा— पूर्वस्मिन्नेव क्षणे बाष्परूपेण जलं निर्यातीत्युद्धृष्टम्,
अद्य तु जलबिन्दून् प्रत्यक्षणीयान् वदसि । ज्ञानं हि द्विक्षणाव-
स्थायीति नैयायिकाः । त्वयि त्वेकमपि क्षणं न तिष्ठतीव ॥

चन्द्रपालः—वृक्षान्तर्गतस्योदकस्य वाष्परूपेण परिणामो जायत एव । परमेतद्वाष्पीभूतमपि शैत्यवशात् पुनरपि द्रवीभूतं पूर्वावस्थां भजते ॥

यज्ञशर्म—युज्यते । समुद्रस्थान्यपि जलानि वाष्परूपतामापन्नानि पुनर्वातसंबन्धात् जलानि भवन्तीति पुनः पुनः शृणुमः ॥

चन्द्रपालः—प्रकाण्डं चोदकप्रसरस्यात्यावश्यकम् । अत एव वृक्षाणां प्रकाण्डं महत् कल्पितमित्यवोचाम । कमलानां तु सदैव जलेशयतया अवयवशः परितो जलान्यन्तः प्रविशन्ति । अत एव तेषां नालानि अतिमृक्षमाणि निर्मितानि ।

यज्ञशर्मा—यदि भूमिष्ठानि जलान्येव वृक्षादिषु वर्तन्ते तदा तदुद्भूतान्यपि जलानि पेयानि भवेयुः । न हि तथा दृश्यते । अतो मन्ये न भूमिष्ठानि जलानि उपर्यारोहन्तीति ॥

चन्द्रपालः—लवणादिविशिष्टेषु वृक्षावयवेषु संगतानि अच्छान्यपि जलानि किञ्चिदिव तदीयान् कटुतिक्तादीन् गुणान् लभन्ते । अत एव च तानि अपेयानि भवन्ति । उक्तं किल—‘संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति’ इति ॥

यज्ञशर्मा—तर्हि यस्मिंस्तु वृक्षे न लवणादिकमधिकं वर्तते तत्र त्यानि जलानि पेयानि भवेयुरिति मन्ये, उक्तरीत्या तुल्यन्यायेन गुणा अपि जले संसृज्येरन् खलु ॥

(क्रमशः ।)

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ।

अनादिनिधनाया अवस्थारहिताया वाग्देव्याः किमिदं दशाद्वैविध्यं नाम ? । वैदिकी चेन्न लौकिकी भवितुमर्हति । ननु गकारादिवर्णमालाभिरभिव्यक्तः स्फोटात्मकः शब्दः नित्य इत्युद्बुध्यते शाब्दिकैरिति चेत्, सत्यम्, अत्रापि वेदे श्रूयमाणाभिर्वर्णमालाभिः तद्विलक्षणाभिर्भाषायामुपलभ्यमानाभिर्वर्णपरंपराभिश्च व्यवहारदशायां परस्परं भिन्नतया अभिव्यज्यमाना वाणी एकैवेत्यत्र का वा विप्रतिपत्तिः ? शब्दानुशासनप्रवृत्तः सूत्रकारः, छन्दसि बहुलम्, भाषायाभेवम्, वेदेतिवत्थम्, लोके त्वन्यथा, इति तत्र तत्र पदस्वरूपमुपपादयन् दशाद्वैविध्यमिदं वाण्याः स्वयमेवावबोधयति किल । महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि पाणिनीयं शब्दानुशासनक्रमं विशदयितुमुपक्रान्तः प्रथमतः शब्दानां साधुत्वासाधुत्वनिर्णये प्रवृत्तः, ‘शब्दाः द्विधा विभक्ताः, वैदिकाः लौकिका इति । तत्र वैदिकास्तावत्— शन्नो देवीरभिष्टये, इषेत्वोर्जेत्वा, अग्निमीले पुरोहितम्, भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः— इति । लौकिकाः खल्वपि— गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मणः— इति, एवमुपपादयति । शब्दानामिदं लौकिकवैदिकत्वेन विभजनमवलम्ब्यैव गैर्वाण्या अपि दशाद्वैविध्यमनुवर्ण्यते पाश्चात्त्यैः । कथमिदमुपपद्यते ? इति चेत् ब्रूमः—

प्रथमं तावत् भाषा नाम का ? शब्द इत्यनेन किमभिधीयते ? भाषाशब्दयोः कः संबन्धः ? । शारीरमारुताभिहतकण्ठाद्यवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्गलककुदखुरविषाणिनां सं-

प्रत्ययो भवति स शब्दः । अथवा प्रतीतपदार्थकः लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । भाषा तावत् परस्पराशयावेदनाय प्रयुक्तानामाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधिसमवेतानां शब्दानां समूह एव । शब्दैर्विनापि इङ्गितैर्निमित्तैश्चेष्टितैः अस्माभिरात्माशयः परेभ्यः निवेदयितुं शक्यते । आशयाविष्करणे उभयत्र प्रायेण समानेऽपि, एतेषां चेष्टादीनां भाषात्वं न सम्पद्यते । यतः, शब्दमयी भाषा, ततः शब्दानां दशाद्वैविध्यं भाषायामपि इति सिद्धम् ॥

अथास्तु नामेदमवस्थाद्वितयं शब्दस्वरूपनिबन्धनं भारत्याः । कथमेनयोरवस्थयोः पौर्वापर्यनिश्चयः क्रियते ? । अत्रायमितिहासः प्रमाणीभवितुमर्हति । तथाहि— पुरा एकदा माध्यंदिनसवनाय तमसां नदीमनुप्रपन्नस्य तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याघशर-विद्धं सकरुणमनुध्यायतो भगवतो वाल्मीकेः वदनारविन्दादाकस्मि-कप्रत्यवभासा देवी 'मानिषाद' इति आनुष्ठुभेन च्छन्दसा परिण-तया वाचा आत्मानमाविश्वकार, इतीदं विदितचरमेव सर्वेषाम् । 'आम्नायादन्यत्र नूतनश्छन्दसामवतारः' इति प्रोक्तं किल श्रीक-ण्ठपदलाञ्छनेन वैदिकसार्वभौमेन महाकविना । कानीमानि छन्दांसि ? येषामवतारो नूतनत्वेन परिगण्यते महाकविना । श्रूयते किलेदमाम्ना-तमारण्यकेषु ; छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापकर्मण इति । अथवा चीयमानाग्निं सतापस्थाच्छादकत्वाच्छन्दः । तच्च तैत्तरीया आमन-न्ति ; प्रजापतिरग्निमचिनुत, सक्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत्, तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ; ते च्छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् ; तच्छन्दसां छन्द-स्त्वमिति । यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषद्याम्नातम् ; देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् ;

ते च्छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् ; यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्द-स्त्वमिति । 'गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगती, इत्येतानि सप्त छन्दांसि' इत्यादिना निर्दिष्टैः छन्दोभिर्निबद्धा वागनादिनि-धना कालत्रितयेऽपि जागर्ति । प्राचेतसमुखेन मर्त्यलोकाभिममवतीर्णा आद्या वाग्धोरणी प्रायेणानुष्टुभैः छन्दोभिर्निबद्धैवोपलभ्यते । यैषा त्रयामेवाश्रावि सैव प्राचेतसमुखेन काव्येऽप्यात्मानमाविश्वकार, इत्येषा नूतना सरणिः वाग्देव्याः । अत्रेदमवधेयम् ; वेदे नियमेनेदं छन्दः स्तोत्रेष्वेवोपयुज्यते, काव्येषु न तथा । छन्दसि प्रथमतृतीय-पादयोः सप्तमो वर्णः प्रायेण लघुः, भाषायां तस्यैव गुरुत्वमनुशिष्यते छन्दोविशारदैः ।

पादबद्धोऽक्षरसमः तन्त्रीलयसमन्वितः ।

शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ इति ।

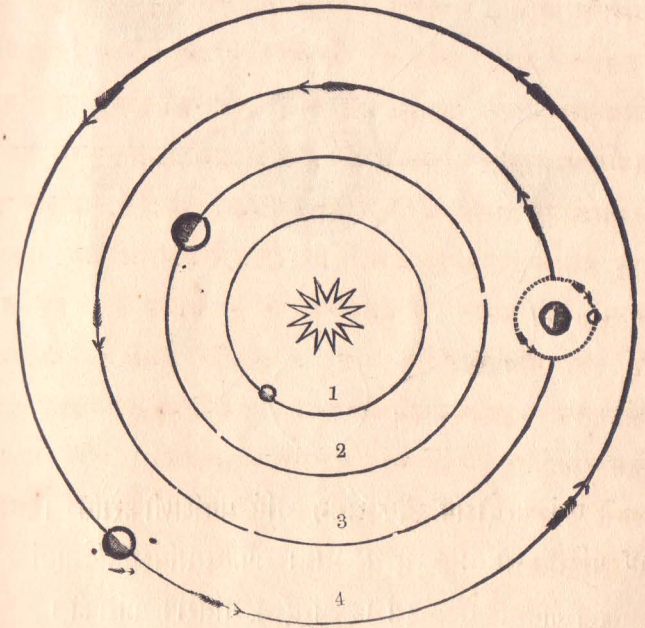
तमेवमर्थं चिन्तयन्तं मुनिपुङ्गवं द्रष्टुं छन्दोमयः सर्वलोकापि-तामहः स्वयमेवाजगाम । तं दृष्ट्वायं महर्षिः अर्घ्यपाद्याचमनीयादि-भिः पूजयामास । हर्षयुक्तः परमेष्ठी 'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् इयं सरस्वती प्रवृत्ता अत्र एव रामस्थ चरितं सर्वं कुरुष्व' इत्यादिदे-श । एवं वाणीविलासं नूतनमधिगतवता प्राचेतसेनास्मिन्नादिकाव्ये प्रदर्शितां पद्धतिमवलम्ब्य बहवः कालिदासादयः महाकवयः सुबहू-नि ग्रन्थरत्नानि व्यदधुः । सर्वविदितेनैतेनेतिहासेन आदिकाव्यरचनात् पूर्वं सरस्वती वेदेष्वेव केवलं श्रूयमाणा आसीत् ; पश्चाच्च लौकि-की भूत्वात्मनो विलासं प्रादर्शयदिति निश्चिनुमः । एवं च मन्त्रब्राह्मणो-पनिषदादिवैदिकग्रन्थेभ्यः श्रूयमाणा वाणी वैदिकी, रामायणमहा-भारतादिष्वितरेषु विलसन्तीयं लौकिकीति भाषाशास्त्रविदः ॥

विबुधवराणां मते वैदिकाः ग्रन्थाः केः ? इति आदौ विचारणीयम् । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिः वेद इति चेत् तर्हि मन्त्रार्थवादोपनिषदादीनां वर्णस्वरादिस्वरूपमतिगहनं विशदयितुं प्रवृत्तानां शिक्षाव्याकरणाद्यज्ञानां च वेदत्वमभ्युपगम्यते वा न वा ? ऋग्यजुःसामादीनामर्थज्ञानसहकृताक्षरराशिग्रहणमेवाध्ययनशब्दार्थ इति निश्चिन्वद्विरङ्गानामपि वेदत्वं न उररीक्रियत एव । शब्दानुशासनाय प्रवृत्तस्य पाणिनेराशयस्त्वन्यथेति पाश्चात्या विमर्शकाः । तथाहि— वैदिकलौकिकशब्दानां परस्परवैलक्षण्योपपादनावसरे छन्दसिबहुलमित्यत्र छन्दःशब्दो वेदस्य मन्त्रभागमेव लक्ष्यीकरोति । ‘पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु’ इति सूत्रे कानिचन ब्राह्मणानि पुराणैर्मुनिभिः, अन्यानि नूतनैश्च प्रोक्तानि इति तदीयाशय आविष्कृतः । ‘प्रोक्त’ शब्दस्य ‘प्रणीत’ इत्यर्थमुपादाय ब्राह्मणानां पौरुषेयत्वमनुमीयते आधुनिकविमर्शकैः । भारतवर्षीयाः पण्डितास्तु ‘ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः’ ‘दृष्टं साम’ इत्यादि प्रमाणान्यवलम्ब्य चतुर्दशविद्यास्थानकुशलाः प्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षाः महर्षयः अतिसूक्ष्मान् वेदान् ज्ञानचक्षुषा साक्षात्कृत्य लोके सर्वजनोपकाराय तान् प्रकाशयामासुः, इति वदन्तः तेषामपौरुषेयत्वं साधयन्ति । ‘उपनिषत्’ इति पदं पाणिनिप्रणीतेषु सूत्रेषु न कुत्रापि श्रूयते । अध्यात्मविद्याजीवातवः आत्मस्वरूपविचारतत्पराः ब्रह्मजिज्ञासायामवश्यं प्रमाणत्वेनाश्रयणीयाः उपनिषदः पाणिनेरनन्तरकालीना इति वक्तुं न शक्यते । अतः कथमिदं पदमनेन मुनिना न कुत्रापि नामतो निर्दिष्टमासीत् ?

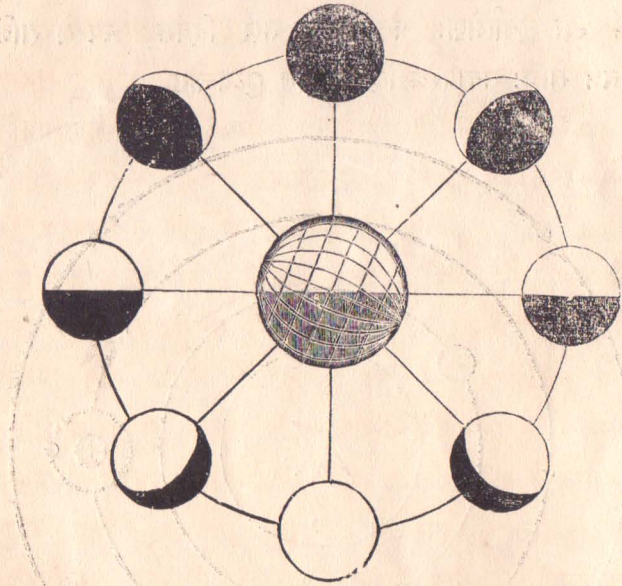
(क्रमशः ।)

भूगोलशास्त्रम् ॥

नारङ्गकस्य अग्रात् शङ्कुमधोभागं प्राप्य कस्यचन दीपस्याभिमुखं शङ्कोरधोभागं भूतले निक्षिप्य, नारङ्गकं यदि वयं भ्रम-
अहोरात्रः । येन तदा दीपस्यालोकः नारङ्गकस्य अर्धभागे एव प्रकाशेत । अन्यो भागः तमोव्याप्तो दृश्यते । क्रमेण भ्राम्यमाणस्य नारङ्गकस्य भागान्तरमालोकः प्रकाशयति । पूर्वं प्रकाशमधिगतो भागः अद्य तमसाविष्टः । एवमेव सूर्याभिमुखं भ्रमन्त्या भुवः एकार्धे यदा सूर्यालोकः पतति तदा तत्र दिवसः अपरत्र रात्रिः । यदा तत्र रात्रिः तदापरत्र दिवस इति सुव्यक्तम् ॥

न कैवलं भूमिः सूर्याभिमुखमात्मनः शरीरं भ्रमयति; परन्तु, आत्मभ्रमणेन सह सूर्यं परिवर्तते च । अतो वसुधाया आ-
भुवः सूर्यमभितः तमभ्रमणेनाहोरात्रः, सूर्यं परितः परिभ्रमणेन मा-
परिवर्तनम् । सवर्षादिकं च जायते । सकृत् सूर्यं प्रदक्षिण-
यन्त्या भुवः सपादपञ्चषष्ट्युत्तरत्रिशतानि दिनानां (365½) जायन्ते ।
एवञ्च वसुन्धराया गतिद्विविधा । १. आत्मनो भ्रमणम् २. सूर्यं
परितो गमनञ्चेति । अनयोः पूर्वा दिनगतिः, अन्या तु वार्षिकी
गतिः ॥

एवं चन्द्रोऽपि स्वयं भ्रमन् भूमिं प्रदक्षिणीकरोति । सकृत्
भूमिं परितो भ्रमतः चन्द्रस्य प्रायः सपादसप्तविंशतिर्दिनानां जाय-
चन्द्रस्य गतिः । ते । इयं हि चन्द्रस्य गतिरपि मासिकी । चन्द्रस्तु

सूर्यादेव प्रकाशं लभते ।

भूमेरूर्ध्वाधः प्रदेशौ (उत्तरदक्षिणभागान्तौ) किञ्चिदिव नि-
म्नाविति पूर्वं प्रतिपादितं किल । तत्र, ऊर्ध्वो भागः (उत्तरभागान्तः)
'ध्रुव' इत्युच्यते । दृश्यते खलु ध्रुवमण्डलमम्बरतले उत्तरस्यां दिशि
किंचिदधस्तात् । तस्या अभिमुखं वर्तते वसुधाया निम्नः कश्चन
भागान्तः ।

येन पथा भूमिः चन्द्रेण सह सूर्यमण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य
गच्छति तस्य 'ग्रहपथ' इति व्यवहारः । अयं च पन्थाः अण्डा-
ग्रहपथः । कारो वर्तते । स्वयं भ्रमन्ती पतङ्गमण्डलं परितः
प्रदक्षिणं कुर्वती वसुधा ग्रहपथयात्रायां कदाचित् 'ध्रुव' सूर्याभि-
मुखं प्रदर्शयति । कदाचित् भूमेरधो भागः पतङ्गाभिमुखीभवति ।
अतः षण्मासपर्यन्तं भूमेरेकार्धं पश्चार्धापेक्षया अधिकमौष्ण्यं प्रकाशं
निदाघः च लभते । तदैव तत्र घर्मकालः । अपरत्र वर्षा-
वर्षासमयश्च । समयः । एवमेवान्यस्मिन् मासषट्के तत्र वर्षा-
समयः । अपरत्र घर्मकालः । एवं च यदा भूमेरुत्तारार्धे घर्मः, तदा
दक्षिणार्धे वर्षासमयः । यदा दक्षिणार्धे घर्मः तदा उत्तरार्धे
वर्षासमयः । भूमेर्भ्रमणवैचित्र्येणान्येऽपि ऋतवःसमुत्पद्यन्ते । ते च
विस्तरभयान्नात्र वर्णिताः । घर्मकाले दीर्घाण्यहानि रात्रयश्च ह्रस्वाः ।
वर्षासमये पुनरेतदेव विपरीतम् । इदमत्र निदानम् । यदा वसुधा
ग्रहपथयात्रायां ग्रहपथस्य कोटिप्रदेशमागच्छति तदा सूर्यमण्डलात्
किंचिद्दूरवर्तिनी भवति । अतस्तदा शीघ्रमस्तमुपयातीव दिनमणिः
परिदृश्यते । तदानीमेव वर्षासमयः । यदा पुनः क्षमा ग्रहपथमध्य-
प्रदेशमायाति तदा भानोः समीपतरवर्तिनी भवति । अधिकतममौष्ण्यं

च लभते । पूषाऽपि किञ्चित्कालविलम्बेनैवाद्यास्ताभिलाषी भवति ।
अयमेव निदाघः ।

वसुन्धरायां ध्रुवादारभ्याधोभागपर्यन्तं लिख्यमाना भावना-
अक्षरेखा । मयी काचन ऋजुरेखा 'अक्षरेखा' इत्युच्यते ।
अक्षरेखामेनां मध्ये द्वेधा विभज्य निरूप्यमाणा रेखा 'निरक्षरेखा'
निरक्षरेखा । इत्यभिधीयते । यदा भूमेर्मध्यमो भागः (निरक्ष-
रेखाप्रदेशः) सूर्याभिमुखो भवति तदा अहोरात्रस्य समानः
कालः ॥

अथ विविधवर्णजनसमूहसंकुले विशाले अस्मिन् महीम-
ण्डले कस्मिंश्चित् प्रदेशे जनाः कुन्दकुसुमावदातया शरीरकान्त्या
भासमानाः सुविभक्ताङ्गाश्च दृश्यन्ते । अन्यत्र चम्पकसुमनोहरप्रभा
विराजन्ते । अपरत्र कुवलयदलश्यामाः परिदृश्यन्ते । एकत्र प्रायशः
सर्वेऽपि कृष्णवर्णाः कृशाङ्गाश्चोपलभ्यन्ते । कुत्रचित् सर्वेऽपि प्रांशवः,
कुहचित् अतिवामनाश्च वर्तन्ते । किमत्र कारणम्? केन वा हेतुना
करचरणादिसंस्थानेष्वभिन्नानामपि मानवानां शरीरप्रमाणे देहकान्तौ
च भेदाः संभवन्ति? वसुधातले तत्तत्प्रदेशेषु भिन्नभिन्नप्रकारेण
अनुभूयमानं शैत्यमौष्ण्यं चात्र निदानमुत्पश्यन्ति गोलतत्त्वविदः ।
अतिशिशिरप्रदेशेषु जनाः धवलवर्णाः अतिवामनाश्च, नितरामुष्णप्र-
देशेषु कृष्णवर्णाश्च भवन्ति ॥

(क्रमशः ।)

कनकलताकमनीयलावण्यश्रवणदिवसादारभ्य कामहतकेन वि-
ह्वलीकृतः, कनकाङ्ग्यास्तस्याः सविशेषदर्शनेन विस्मयाविष्टः, श्रुतिचुल-
कलेखसुदतीकुसुमसुकुमारवरकरलिखितमधुरमधुरसनिरन्तरपद्यमद्य-
पानेन समेधितमदश्च राजकुमारो मानसारोयं कथमिव निद्रां लभेत?
या प्रयत्नसहस्रसम्प्रार्थितापि प्रतिपक्षरमणीरमणनिरतस्येव खण्डिता
नायिका नयनपथादस्य सुदूरमेवापससार । केवलं चिन्तासन्ततिखि-
न्नमानसः परिलुठन्नेव शयनतले निशामनैषीत् ।

उदिते च सवितरि मुदितं जनं कमपि निरीक्षितुमसहमानः,
निकामनुज्ञेन निजान्तरङ्गेण नीरजाक्षया तथा विरहितं निखिलमपि
जगतीतलं निन्दितमिव वर्जयिष्यन्, तमेव तन्निवासालङ्कृतनगरगा-
मिनं पन्थानं तदुपगमप्रत्याशाप्रयोजकतया सुन्दरमिव सुरभितमिव
सुमास्तुतमिव सुधारसासिक्तमिव सोत्कण्ठमीक्षमाणः, तन्मार्गेणाग-
च्छन्तमनिलमपि विहगमपि वृषभमपि पन्नगमपि तद्वार्ताश्रवणायोप-
सर्तुमीहमानः, तदाश्रयाद्यौवनस्य रमणीयतां तदुत्पत्त्या मर्त्यलोकस्य
मान्यतां तत्परिग्रहादबलाजन्मन आदरणीयतां तल्लावण्यलाभात्कुसु-
मायुधस्य दुर्लङ्घ्यशासनतां चाध्यस्यन्, निवारिताशेषपरिजनप्रवेशे च
प्रदेशे सर्वव्यापारानप्यनादृत्योपविशन् महता प्रयासेन दिवसमत्य-
बाहयत् ।

विषमारम्भैकविधिना विधिना विसदृशानुरागसङ्घट्टनाकुटिलेन
च विषमबाणेन निष्कारणमेवाभिभूतमतिमूढमस्य हृदयं कस्मिन्वाति-
दारुणे साहसकर्मणि न प्रेरयेदेनम्? । परिणते च दिवसे, तपने च
जीवमीनग्रहणायेव संसृतिप्रवाहे विस्तृतं किरणजालं शनैश्शनैरुपसं-
हरति, भगवतीं सन्ध्यामुपासितुमापगामधिगतवति निजमित्रबन्धु-

परिजनवर्गे, राजकुमारोऽयं सञ्जातनिश्चय इव झटिति समुत्थाय कट-
काद्विनिष्क्रम्य नातिविश्वसनीयविषमानुरागान्धमानसः पुनरपि नग-
राभ्यन्तरमजिगमिषीत् । इयेष च तत्रैव नेतुमात्मनीनमविदितप्रकाशं
पाण्डिमभस्मनिगूढमनङ्गानलम् । यश्च समुचितकालाविष्कृतज्वाला-
मालाभिरावृणुयादाश्लिष्येच्च कुलोत्तुङ्गकुलदीपिकायाः कनकलतायाः
सौन्दर्येण सौशील्येन च नित्यनिषेवितमनुत्तमं मध्यम् ।

पातिदेवतेत्यस्याः समारूयैव नूनमतिसन्धुक्षितामस्य कामतृ-
ष्णाममन्दतीक्ष्णामकरोत् । अथवा मन्दमतिरयं कुलोत्तुङ्गः किमित्य-
प्रशंसन्नातिष्ठत् स्वात्मानन्दनिकेतनस्य ललनारत्नस्य तस्य तत्तद्रसावि-
ष्करणधुर्यं सितलोहिताद्यनुपमवर्णसमुत्पादनरम्यं तत्तादृशं लावण्यम् ?
अधरीकृतनिस्तन्दनीलनीरजद्रन्द्रस्यातिपरिशुद्धवलनविहितनिजनाय-
काभिमतधर्म्यविलासस्य तत्तादृशस्य त्रस्यच्चमूरुचलनयनयुगलस्य म-
हिमानं वा ? ।

मूढमतिरयं पूर्वस्मिन् दिने शिविरसन्निवेशाभ्यन्तरसम्मिलि-
तानां शूराणां पुरतो निजसुखहेतुभूतं प्रियारूपं कोशजातमुद्धाटया-
मास किल । दर्शयामास किल परमेश्वरप्रसादैकलभ्यं प्रियसखीरूप-
मनितरसाधारणं धनं । प्रकटीचकार किल भागधेयातिशयमार्तनः
सगर्वं सामोदं च 'सुलभमेव यशस्सम्पादनं धनसम्पादनं वा नरे-
न्द्राणाम् । न तथाऽधिगमो राज्ञां देवतानां वा निस्तुलस्यामूल्यस्यास्य
वनितारत्नस्य' इति ।

आः ! किमिदं सुखं नाम ? । यत्कतिपयैरेव कृतपुण्यैः कदाप्यनु-
भूयते । अनुभूतमप्यल्पीयसा कालेन विगलति नश्यति च रजत-
द्रवानुकारिणी हिमानीव पुरतो दिवसनाथकनककरसमूहानां । निर-

र्थकं किलैतत्तत्कालकरणीयस्य कार्यस्य प्रारम्भात्प्रागेवातिक्रान्तं दिन-
मिव । सुगमदुर्गायमानायां सुदत्यामायते रूपशीले विपन्निवहाना-
मेवास्पदे भवतः ।

रूपं हि नाम निरपेक्षितवावदूकं निजमहिम्नैव नरलोकनय-
नाकर्षकमुपकरणं किमपि । किमु समर्थनीयं तत्तादृशमेतस्य स्वभाव-
वैचित्र्यमुक्तिभिर्बह्वीभिः ? । तत्स्करभुजङ्गश्रोत्रेभ्यः सावधानेन रक्ष-
णीयमिदं रमणीरत्नं तथा तथा च प्रकटयता मूढेन पत्या विनाश-
बीजमेव स्वसुखसर्वस्वस्योत्तमिति किमत्र विचार्यम् ? ।

प्रायशः श्रुतिरेव प्रथमं किल्बिषीकरोति नराणां स्वभाववि-
मलं हृदयतलम् । यत्सत्यमनयैव कुलोत्तुङ्गहतमुखोद्धतया कनकल-
तासौभाग्यातिशयविकत्थनया धीरोद्धतोपि धरणिपतनयः परां कोटि-
मबाप विकृतेः । 'अस्मादृशनरेन्द्रोपभोगक्षममनुत्तमं रत्नमतदर्हे-
भिन्नल्पमतौ कुलोत्तुङ्गे निक्षिपता विधिदुर्विलसितेन हन्त ! वञ्चिताः
स्मो वयम् । एवमेवञ्च विजल्पन्नयं नार्हति तदिदं चिरमनुभोक्तुम्'
इति चिन्तयन्निवामर्षरोषज्वलदन्तरङ्गेण नितरामयमदह्यत ।

उदभूदेवं चिन्तयन्तस्तस्य मनसिजवशंवदे मनसि महानिष्टफला
काप्यकालोचिता विपरीतनिश्चयात्मिका बुद्धिः । या किलाकाण्ड एवै-
नमकार्ये त्वरयामास । यया च विस्मृतविरुद्धातिर्विसृष्टेतरकार्यो वि-
मानीकृतविभवो विसर्जितमित्रवर्गश्चायमुदराभ्यन्तरज्वलदनुरागदावा-
नलं शमययितुकामश्चाल वेगेन । पश्चात्तापसन्निपाताग्रजन्मा कि-
लायं पञ्चबाणाशुशुक्षणिः परमावेगजनितो नश्वरश्च । अकालागत
इव माधवारम्भो नीरसो निष्फलश्च ।

गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टमिमं पृथ्वीपतिसुतं दशवदनपरिव्राजकमिव

दशरथनन्दनदयिता स्वागतपूर्वमेव पाद्याध्यादिभिर्निश्शङ्कमुपचचार सा सुन्दरी । यस्या मुखचन्द्रमसि तदानीमहमहमिकया खोच्छ्राय-
ख्यापनाय कलहायमाने सन्ददृशाते लावण्यसौशील्ये । लावण्ये ला-
लित्येन रक्तिमानं भजति, हंसधवलेन यशसा तच्छोभामपजहार शी-
लम् । शीले शालीनतां श्रयति रम्यतरमेव रराज राजीवनयनाया
रूपम् । नयनहारिणो लताङ्गया लावण्यस्य मनोहारिणः शीलस्य च
तारतम्यं न केऽपि विवेक्तुं प्राभवन् विना तयोः स्वामिनीं कनक-
लताम् । चिरकालमपि निपुणं विलोकयन् नापारयदयं नृपनन्दनो
निर्णेतुमेतयोगौरवं लाघवं च । केवलं तन्मुखकमलविलोकनबद्धपरिकरं
नयनयुगं मनसानुसरन् निगलित इव निश्चलः किंकर्तव्यतामूढ-
स्तथौ ॥

अचिन्तयच्च मनसा— ‘धिगिमां कृपणस्य कुलोत्तङ्गस्य
यथावत् वर्णनासमर्थी वाचम् । सचमत्कारमिव सरसीरुहाक्ष्याः सौन्द-
र्यमवाञ्जनसगोचरं वर्णयन्नयं महापराधी किल संवृत्तः । रसिकतानि-
रस्तशुष्कवाचस्तस्य कुतोवाऽधिगमः समुचितपदभावाक्षराणाम् ? ।
तत् विदितसारासारविज्ञानोऽहं नीरसवर्णनाप्रयत्नमौढ्यमभजन्निर्वर्ण-
यामि नयनार्पणेनैव यथाशक्ति नलिनाक्ष्या विग्रहम् ॥’

एवमादि चिन्तयन्नेव वरवर्णिन्यास्तस्याः प्रत्यङ्गस्फुरन्नि-
रूपमलावण्यजलप्लावितमनाः लिखित इव उत्कीर्ण इव स्तम्भित इव
विधृत इव सुचिरमतिष्ठत् । वरदानार्थमागतामिव कामपि देवताम-
यमिमानुपासांचक्रिरे चिरमिव यतवाक् । इयं च कठोरहृदये दुर्मतौ
तस्मिन्नुवाह न लब्ध्वीमप्याशङ्कामहिताम् । शुद्धात्मानो हि लोके नि-
जनिर्मलचरितान्येव सर्वत्रारोपयन्तः कुत्रापि न पापमाशङ्कन्ते ।

अननुभूतपूर्वबन्धनव्यसना मृगी निर्भयमेव जालमुपसर्पति । तद्व-
देव शङ्कालवानभिभूता शुद्धसत्त्वा वराङ्गीयं साभिनन्दनमेव दौरा-
त्म्यनिगूहकसुन्दराकारतिरोहितान्तरक्रौर्यमतिनृशंसमेनमवनिपालकुमा-
रमुपचचार । मुखमण्डलेऽस्य जायमानं वैवर्ण्यं नृपतिसहजमित्येव-
यममस्त । नराधमश्च स्वपाप्मानं नृपतिडम्बरेण सम्यगेव जुगोप ।
अनुचितमस्मिन् किमपि न साऽद्राक्षीत् विना नव्यविलोकनसहजं
नयनविष्पन्दम् ॥

अतिचिरकालमप्यवलोकयन् अस्याः सौन्दर्यसमुदायमीषदपि
नासावतृपत् । परिमितामेव दर्शनशक्तिमक्ष्णोर्दत्तवन्तमब्जभवम्
‘अपूज्यो भव’ इति विविधमेव व्यनिन्दत् । अनिमिषलोचनेन तथा
निरीक्षमाणमप्यमुं न सा दुर्वृत्तमकलयत् । स्वप्नेष्यदृष्टचराभनभिमत-
वीक्षाविश्रान्तिमेतादृशीं कथमियमवगच्छेत् ? पठेच्च कथं परमार्थपरेयं
पतितस्यास्य मुखवैवर्ण्येनाभिव्यज्यमानमनङ्गतन्त्रम् ? ॥

धूर्तमूर्धन्योऽयमस्याः श्रवणयुगलमानन्दयांचकार प्राणनाथ-
स्यैतस्या हृदयहारिणा माहात्म्यवर्णनेन । सश्लाघमिव गणयामास
गुणनिधेस्तस्य तांस्तान् दिव्यान् गुणान् । कविभिरीडितां क्रान्तदि-
ग्बधूकर्णपूरकृतामनन्यसाधारणामतिधवलामस्य कीर्तिं सशिरःकम्प-
मेवास्तौषीत् । विजयलक्ष्मीनित्यनिवासकलितां विमलयशःकुसुमवि-
भूषितामस्य वक्षःस्थलीशोभां सविशेषमेव समाचर्यौ । श्रुतनिज-
नाथहृदयंगमचरित्रा च सुदती मग्नेवामृतरसमये सरसि परमां निर्वृ-
तिमुपयान्ती स्वभावमधुरया गिरा विजयप्रदांस्तानिष्टान् देवता-
विशेषान् भक्तिप्रह्वैव स्थित्वा चिराय साञ्जलिबन्धमनैषीत् । खलश्च
चतुरनिगूढान्तर्गतपापानलचण्डया वाचा कारणं विश्वसनीयमेव

किमपि कथयन्नकालागमनजनितामाशङ्कामस्यामुदयन्तीमञ्जसा निवारयामास ॥

एतावताचाविर्बभूव तमसानुयाता भीतिजननी उद्वेगभगिनी च कूरसत्त्वा रजनी । या च दिनशोभामनुपदमेव प्रममार्ज । विदितनिद्राकालैश्च भृत्यैर्ज्ञापितो यमनिच्छन्नपि संदिष्टं शयनतलं भेजे । सर्वमपि चराचरात्मकमिदं जगत् तदानीं निद्रानिमीलितविलोचनमासीत् विना स्तेनं चिन्ताक्रान्तं दुःखाभिभूतं च । उक्तत्रितयान्तर्गतनिजमूर्तिरयं निर्निद्र एव शयने परिलुठन् अकार्यस्य निश्चितस्य प्रत्यूहभूतानि गणयामास मनसा कारणानि । उपायं च निपुणमालोचयामास तेषामापातवारणाय । ‘विरमविरमास्मादारम्भात्’ इति विबोधितः प्रज्ञया क्षणमिवात्मानं न्ययच्छत् । ‘कन्यारत्नलाभे च समुपस्थिते मृतिरपि गणनां नार्हति । अविचार्यैवानुभाव्येऽनुरागविषयेऽस्मिन्नौचित्यविचारमाकलयन् सर्वथा वृथा जीवसि’ इति मकरकेतनेन प्रतिबोधितः पुनरपि सतीसमीपमजिगमिषीत् ॥

प्रायेणाशापाशग्रस्ता जना लब्धाधिकमेव भूयो भूयो ध्यायन्तो लब्धमपि धनं किरन्ति, च्यावयन्ति च हस्तात् । लब्धनाशाच्च दरिद्रतरा भवन्ति । यद्यपि लाभमाप्नुवन्ति स लाभो नाशाय दुःखानुभवाय च भूत्वा ऋणवत एव तानापादयति । सर्वेऽपि यशसे धनाय वार्धके सुखाय च जीवितं कामयन्ते । महता प्रयासेन यद्यपि साधयन्त्येतानि यशसा धनं धनेन यशो वाऽचिरेणैवाभिघ्नन्ति । आहोस्विद्धनेन यशो जीवितं च विरहयन्ति । एवमाशापिशचिकानर्तिताः किल नरा अस्वाधीनधनकामनया स्वाधीनमपि स्वमुत्सृजन्ति । अनावश्यकमावश्यकं भावयता तृष्णाव्याधिना पीडि-

ताः किल जना दिवानिशमपूर्णमेव पश्यन्ति सर्वमपि लोकम् आरोपिता पूर्णतादोषयुक्तं च तं नाद्रियन्ते । तदेतदखिलमपि मन्दबुद्धिविलसितं यत् स्वल्पमपि विद्यमानं विवृद्धिकामनया विनष्टं कुर्वन्तीति ॥

एवंभूतया च कामतृष्णया कलुषीकृतो मानसारोयमविगणय्य शीलमनाहत्य कुलं परित्यज्य च राज्यं सौख्यं च मदनतापोपशमायात्मानमन्धे तमसि निपातयितुमिषेष्ट । कामपरतन्त्रेऽस्मिन्नसज्जने का वा कथा सत्यविलासस्य ? । आत्मानमात्मना विह्वलयन् अखिललोकनिन्दापात्रतां नयन्ननन्तकालानुभाव्यनरकयातनाभाजनतामापादयन् श्वायं दुरात्मा विषतरुरिव सर्वैरपि वर्ज्यत एव । अनयरतं च तमेन को वा नयेनोपतिष्ठेत् ॥

क्रमेण च निशीथकाले संप्राप्ते, गाढतमनिद्रानिपीडिते च लोकलोचने, तिमिरच्छटाच्छुरणाद्दर्शनं प्राप्ते च नक्षत्रमण्डले, भयंकरविरावैरभिपूरयति दिगन्तरालं वृकसंघे, फूत्कारमुद्गिरस्सु च हूकेषु, अजशिशुमाविदितगतिनैवाभिभूय मुष्णति सृगाले, सत्त्वे निर्विकारनिर्वृते, कामे क्रोधे च दूषणे मारणेच यथाकामं प्रवृत्ते, मानहीनोऽयं मानसारः शयनतलात् सहसा समुत्थाय कतिचित् पदान्यगच्छत् । विषयरसास्वादनलम्पटेन मनसा विपश्चिन्ताक्रान्तया च बुद्ध्या प्रेरितः प्रत्याकृष्टश्च क्षणं पुरतः प्रावर्तयत् क्षणं प्रतिन्यवर्तयच्च पदानि । वामेन कामेन तांस्तान् विलासान् स्मारयता निरस्ता निन्दिता च भीतिरस्मादञ्जसैवापययौ ॥

प्रचण्डखड्गाहतस्तम्भसंजातानलेन शिखावन्तं कृत्वा दीपमन्तिकस्थमेकं तत्सहायेन विदितमार्गश्चचालान्तःपुराभिमुखम् । प्रतिजज्ञे च ‘यथाहमस्माज्जडात् स्तम्भादग्निमुत्पादयामि, तथैवाहमचि-

रेणैव तां मदनुरागखिन्नमानसामातनोमि' इति । उत्तरास्मिन्
क्षणे चोद्वेगसहजातया पाण्डुतया परिगृहीतस्यास्य मनस्युदियाय
भाविविपदुद्धोधयित्री कापि कमनीया चिन्ता । ययाभिनिविष्टया
सकोपमिव भुजमसदृशविषयारम्भोत्सुकमतिमात्रं निनिन्द । न्यगृह्णाच्च
किञ्चिदिवात्मानं न्यायोपेतया पर्यालोचनया ॥

‘प्रदीप ! प्रशमं गच्छ । नार्हस्यधरीकृतदिनकरविभवां नलि-
नाक्षीमुपसर्तुम् । चिन्ते ! विलीना भव । यावन्नदूषयसि पाप्मना तव
पावनीमिमां परदेवताम् । अत्रैव स्थिता शुद्धेन भावेनाराधय वर-
दामिमां रमाम् । अविकृतमर्त्यभावेन गर्ह्य कर्म कुत्सितमिदम् ; यद-
चिरादेव कलङ्कयिष्यत्यपवादिष्यति च अकपटानुरागपरिपूर्णवस्त्रायमा-
णामिमाम् । धिक् पौरुषं नृपकुलप्रसूतिं च यन्नालं कुलदूषणहेतुं मां
निगृहीतुम् । हा किमिति सकलापदामास्पदीभूते जुगुप्सिते कर्मणि
प्रवर्तमानमात्मानमधुनापि न निवारयामि ? । किमुचितं भुजबलाव-
र्जितभुवनतलस्य मम कुसुमबाणमृदुविलासदास्याचरणमिदम् ? । चि-
रकालस्थायिनामपयशसामङ्कुरायमाणेनारम्भेणानेनातिनीचः किलाहं
घातुकश्च भवामि । यद्यपि सकलङ्कमिदं शरीरं नश्यति, जीवाम्यैवाह-
मपयशोरूपेण वपुषा लोके । केऽपि च कवयः एनमेव मम दुर्नयं
विशेषेण प्रख्यापयन्तः शून्यीकरिष्यन्ति मदितरगुणान् विशुद्धानपि ।
येन मदुदरजाता अपि तनया मां शपन्ति, निन्दन्ति च विधिमजस्र-
मेवं मत्तस्तान् जनयन्तम् । अथवा किं फलं पश्याम्यभीप्सितस्यास्य
वस्तुनो लाभेन ? । स्वप्न इव बुद्धद इव विद्युदिव क्षणभङ्गुरं किल
तदिदमिन्द्रियतर्पणं नाम । को हि नामोत्तरक्षणविनश्यत्सुखाभासाय
बहुदिनाक्रन्दनफलं दुःखं क्रीणाति ? । क्रीडनकार्थे वा आयुष्कलां

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मं. ३.] साधारणवर्ष ज्येष्ठमासः । [संचि. ३.]

। सुभाषितानि ।

बाल्यं विदुः प्राकृतभाषितानि

श्रुतिस्मृती वृद्धदशां वदन्ति ।

साहित्यमेकं तु गिरां सवित्र्या-

स्तारुण्यमुद्राढमुशन्यभिज्ञाः ॥ १ ॥

कार्थाः क शब्दाः क रसाः क भावाः

क व्यङ्ग्यभेदाः क च वाक्यरीतिः ।

कियत्सु दृष्टिः कविना न देया

किमस्ति राज्ञामियतीह चिन्ता ॥ २ ॥

दोषः कचित् कश्चिदिति प्रतीतः

प्राचामलङ्कारविदां प्रवादः ।

सर्वप्रबन्धानुगतस्तु मन्ये

कर्तुः कवेर्जीवनमेव दोषः ॥ ३ ॥

नीलकण्ठदीक्षितस्य ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

निश्वासेनाधरकिसलयकेशिना विक्षिपन्तीं

शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।

मत्संयोगः कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ २३ ॥

कल्पान्तोदितसहस्रकिरणेभ्योऽपि कठोरतरेण विरहानलेना-
नुदिनं संतप्यमानप्रतीकेयं तपस्विनी मे प्रेयसी बल्लभसमागमसंविधान-
करणचतुरां तैस्तेरुपायैरतिधीरमपि वशीकृत्य प्रणयिनीपादमूलमानय-
न्तीं नर्मसखीमिव स्थितां निद्रां पुनःपुनराकाङ्क्षन्त्यपि प्रायो भग्नमनो-
रथा अप्रतीकारदारुणया रुजया परिभूयते इत्यनुशोचन् यक्षः
'निद्रा हि नामेयं भगवती! अनन्यासक्तमपराधीनवृत्तिं बाह्यविषय-
व्यापारैरसंस्पृष्टं जनसंनिधावप्यविभाव्यमानं संकल्पमयं बल्लभमुपनी-
याजस्रमन्तिके संस्थाप्य विराहिणीरबला विनोदयति—' इति सूच-
यन्, बलाहकमनिच्छन्तमपि रसेनावर्ज्य उज्जयिनीपरिसरं प्राप-
यन्तीं श्रीविशालाया विशालाया अन्तःपुरपरिचारिकामिव सविधे सं-
सर्पन्तीं सलिलोत्पीडाभिवृद्धस्वरूपां निर्विन्ध्यां स्मारयति ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा

शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।

स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २४ ॥

एवमसह्यविरहानलज्वालाजालकबलितावयवामात्मनो निमित्ते

यातनासहस्रमनुभवन्तीं क्षामक्षामामेकवेणीधरां प्रणयिनीं हृदये ली-
नामिव, प्रतिबिम्बितामिव, लिखितामिव, उत्कीर्णरूपामिव साक्षात्कु-
र्वन् यक्षः 'यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतामध्वगानां मन्द्रस्निग्धै-
र्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि' इति वक्ष्यमाणमाशयमिहानुसंदधानः
'नचिरादेव शापस्यावसानं भविता; त्वदीयवेणिमोक्षोत्सुकोऽयं जनः
तव परिसरमागतप्राय एव, दयिते! मा शुचः' इत्यादिसंदेशस्त्वया
प्रेयस्याः संनिधिं प्रापणीयः इति सूचयन्, तवासंनिधानाद्विरहाव-
स्थामनुभवन्त्याः पूर्वं वेणीभूतप्रतनुसलिलायाः सिन्धोः काश्यपनयने
यद्यत्कर्तव्यं तदकथितमेव भवतैवानुष्ठेयमासीत्किल, तद्वदस्या विष-
येऽपि 'काश्यं येन त्यजति विधिना असौ मयैवोपपाद्यः' इति
ध्वनयतीव ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टा-

न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।

येदाच्चक्षुः सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयित्वा

साध्रेऽद्वीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ २५ ॥

पूर्वं मया प्रोत्साह्य प्रस्थापितं वक्रमार्गेणोपसर्पन्तमदृष्टचरं त्वां
दिवः खण्डमिव विराजमाना श्रीविशाला विशाला नागरिकवृत्त्या
समानन्दयत्किल, इयं तु स्वयमेव जालमार्गेण पूर्वप्रीत्या प्रविष्टान्
चिरपरिचितानपि निरुपाधिकप्रेम्णा सुचिरमङ्गलानिमपाकृत्य सुख-
मापादितवतोऽपि इन्दोः पादान् एकाकिनं रमणरहितमात्मानं स्पृ-
शतः निर्दयमवधीर्य 'नायमद्यावसरः, यथागतं प्रतिनिवृत्त्य गम्य-
ताम्' इत्युपदिशन्ती तद्दर्शनेनैव प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गितस्या-
त्मानः पूर्वस्थितिमनुस्मारिता, तेजोमयं चक्षुरश्रुभिः, औचित्यविचार-

साधनं चैतन्यं दुःखेन, निद्रासमयसंकल्पसमागमसौभाग्याधिगमप्र-
वणां मनोवृत्तिं प्रबोधनेन धाष्टर्यं च मोहेनान्तरयन्ती 'रमणविरहे
सतीमणिभिरेवं वर्तितव्यम्' इति प्रदर्शयतीत्याद्याशयमिह मधुरमुपक्षि-
पति यक्षः ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती

शय्योत्सङ्गे निहितमसकृदुःखदुःखेन गात्रम् ।

त्वामप्यास्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं

प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ २६ ॥

कुसुमसुकुमारे नवे वयसि वर्तमाना अखेदार्हेयं रमणी
मद्वियोगदुःखदुःखिता क्रशिमानमापन्ना शरीरधारणमेव भारं मन्यते,
का कथा तर्हि तस्या भूषणपरिग्रहे ? विरहशयनादुत्थानमेव दुष्कर-
माकलयति, का कथा तर्हि विहाराहारानुसेवने ? अविरलबाष्पदुर्दिना-
न्धकारितानना चक्षुषोरुन्मीलनमपि अशक्यं भावयति, तर्हि कथ-
मतिथिसत्कारस्यावकाशः ? तादृशीं तस्याः स्थितिमवलोक्य प्रथमद-
र्शने सत्कारादिकमप्रतीक्ष्यैव त्वं दुःखेन स्वयमेव नवजलमयमश्रु
पातयिष्यसीति वदन्, खण्डितायाः प्रणयिन्या दशामुद्वीक्ष्य नायको
दाक्षिण्यादनुतपन् प्रार्थनाचाटुकारैस्तां प्रीणयति, अस्यास्तु दशाम-
नुपश्यन्तः सर्वेऽपि आर्द्रान्तरात्मानो भविष्यन्तीत्यवगमयन् यक्षः,
'प्रायः' इत्यनेन साध्याः मुग्धाङ्गनाया एतस्या ईदृशीमवस्थामाकल-
यन्तः सर्वेऽप्यस्मिन् लोके सचेतनाः करुणावृत्तय एव भवेयुः,
विलक्षणस्वभावः वित्तमदमत्तचित्तः अरसिकशिरोमणिर्धनपतिरेक एव
कठिनहृदयः, अनुजीविनां विलासिजनानां स्वयमेव दुःखमुत्पाद्य
हृष्यतीति सूचयन् स्वयं रोदित्यस्मानप्यास्रं मोचयति । 'प्रायेण

आर्द्रान्तरात्मा सर्वोऽपि करुणावृत्तिर्भवति—' इति व्याकुर्वन्तः
व्याख्यातारः आर्द्रान्तरात्मानोऽपि केचन कारुण्यं नावलम्बन्ते इत्य-
भिप्रयन्तः स्ववाग्विरोधमपि नाकलयन्तीव ॥

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-

दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

याचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति

प्रत्यक्षं ते निखिलमाचिराद्भातरुक्तं मया यत् ॥ २७ ॥

यद्यप्यत्रोज्जयिन्यामिव जालोद्वीर्णैः केशसंस्कारधूपैः भवनाशि-
शिनां नृत्योपहारादिभिश्च अभ्यागताय भवते सपर्या न क्रियते,
अथापि शून्यहृदया मामेवानवरतं ध्यायन्ती इयं ते सखी उत्पन्न-
सौहृदेनोपचारपराङ्मुखेन मम भ्रातृस्थानमापन्नेन त्वया अवश्यं मर्ष-
णीयैव । एतदर्थमेव मया तस्याः शोचनीया दशा असकृदनुवर्ण्यते ;
न तु सौभाग्यगर्वेण' इति बोधयन्त्यक्षः अनितरसाधारणेन पातिव्र-
त्येन पवित्रतमं हृदयमावहन्त्यानयानादृतशरीरसंस्कारया सारङ्गाक्ष्या-
भिष्टितं मे भवनं त्रिभुवनगुरोश्चण्डेश्वरस्य धाम्नोपि पुण्यतरमाभाति
सहृदयानामित्युपदिशतीव ॥

(कमशः ।)

वेदान्तवादावली ॥

२. समासवादः—

इह तावदाद्यसूत्रघटकीभूतस्य ब्रह्मजिज्ञासेति समासस्य प्रति-
पाद्यार्थो विशदीक्रियते ॥

३. विषयतावादः—

इह खलु ब्रह्मविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन ब्रह्मण इव विष-
यताया अपि अवच्छेदकत्वादवश्यं सा ज्ञातव्येति विचार्यते ॥

४. ब्रह्मपदशक्तिवादः—

इह तावत् ब्रह्मशब्दस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विचार्यते ॥

५. शास्त्रैक्यवादः—

पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वमिति संप्रदायः; स च प्रमाण-
युक्तिप्रदर्शनपुरःसरं सुष्ठु निरूपितः ॥

६. मोक्षकारणतावादः—

इह तावन्मोक्षस्य मुख्यसाधनं विचार्यते ॥

७. निर्विशेषप्रमाणव्युदासः—

श्रीभाष्ये महासिद्धान्तारम्भे 'निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे
वस्तुनि इदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्, सविशेषविषयत्वात्स-
र्वप्रमाणानाम्' इत्यनुगृहीतवाक्यार्थविशोधनमत्र क्रियते ॥

८. संविन्नानात्वसमर्थनम्—

महासिद्धान्ते संविन्नानात्वनिरासकानुमानप्रतिक्षेपकतया भाषि-

तानि 'यद्यप्यनुभूतिरजत्वात्—' इत्यादिवाक्यान्यत्र व्याख्यायन्ते ॥

९. ज्ञानयाथार्थ्यवादः—

सर्वमपि ज्ञानं यथार्थमेवेति विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तोऽत्र परपक्ष-
प्रतिक्षेपपूर्वकं स्थापितः ॥

१० ब्रह्मलक्षणवादः—

अत्र च जगज्जन्मादिकारणत्वं जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य
ब्रह्मणः सकलेतरव्यावर्तकतया निरतिशयवृहत्त्वोपपादकतया देवता-
विशेषनिर्धारकतया च लक्षणत्वेन सूत्रकृता विवक्षितं सप्रपञ्चं
विचार्यते ॥

११ ईक्षत्यधिकरणविचारः—

नाम्नैवायं वादः सुखावसेयविषयजातः । प्रसक्तानुप्रसक्त्या
च बहवो विषया अत्र विचारिताः ॥

१२ प्रतिज्ञावादः—

इह खलु प्रतिज्ञाविरोधादित्यादिषु प्रतिपादिताया एकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया विवेचनाय सद्भिद्याधटकः कश्चिदंशो
विनियते ॥

१३. आकाशाधिकरणविचारः—

आकाशाधिकरणं द्वारीकृत्य सिद्धान्तार्था अनेके विवेचिताः ॥

१४. श्रीभाष्यभावाङ्कुरः—

आदित आरभ्यैव श्रीभाष्यं विषयतो निर्दिश्य तृतीयाध्याय-
स्थानि कतिचन सूत्राणि च प्रसङ्गतो व्याख्याय श्रीभाष्यकाराणां
परमाशयः संग्रहेण प्रदर्शितः ॥

१५. लघुसामानाधिकरण्यवादः—

इह खलु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म'
इति सामानाधिकरणवाक्यार्थो विचार्यते ॥

१६. गुरुसामानाधिकरण्यवादः—

इहापि पूर्वोक्तसामानाधिकरणपदघटितवाक्यार्थ एव किञ्चि-
द्विस्तरेण विचार्यते ।

१७. शरीरवादः—

अत्र च भगवतः सर्वेश्वरस्य सर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयीभूतं
त्रिविधचेतनाचेतनशरीरत्वं सप्रकारं प्रपञ्च्यते ॥

एवं प्रथमसंपुटे सप्तदश विषयाः ॥

द्वितीये च संपुटे,

१. सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्—

अत्र च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसंप्रतिपन्नानि प्रमेयजातानि प्रा-
चीनाचार्यश्रीसूक्त्यनुरोधेन कचिदतिगम्भीरपरिष्कारकोलाहलप्रौढया
प्रायशः सरलसरलया वाक्यशैल्या निरूपितानि । 'चिदचि-
दीश्वरतत्त्वज्ञानसहकृतभगवदुपासनस्य मोक्षहेतुतया तादृशतत्त्वज्ञाना-
र्थं प्रमेयं निरूप्यते' इति अस्मिन्ग्रन्थे प्रथमं वाक्यम् । जडपरिच्छेदः,
जीवपरिच्छेदः, ईश्वरपरिच्छेदः, नित्यविभूतिपरिच्छेदः, इति परि-
च्छेदचतुष्टयमत्र । अन्तिमः परिच्छेदश्च न समग्रमुपलब्ध इति
यावत्संपादितं मुद्रापितः ॥

(क्रमशः ।)

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ।

—*—

यद्यपि 'आरण्यक' शब्दः 'अरण्यान्मनुष्ये' इति सूत्रे
उदाहृतः । अथाप्ययं वनेचरः मनुष्यः इत्यर्थे एव प्रयुक्त इत्य-
वगम्यते । एतैश्चान्यैर्हेतुभिः पाणिनिना छन्दःशब्देन वेदस्य मन्त्र-
भाग एव लक्ष्यीकृत इति निश्चीयते । आस्तामयं प्रसक्तानुप्रसक्तो
वेदशब्दार्थविचारः । यथाकथञ्चित् षडङ्गश्रौतगृह्यधर्मसूत्रसहिताः
वेदाः वैदिकग्रन्था इति, इतरे लौकिका इति चायं विभागः आस्मा-
कीनानामपि पण्डितानां हृदयंगमो भवेदेवेति मन्यामहे ॥

जनानां परस्पराशयाविष्करणादिव्यवहारेष्वनुपयुक्तायाः प्र-
त्यैकशरणायाः निर्जीवत्वेन परिगणितायाः गैर्वाण्याः भाषात्वं कथमु-
पपद्यते ? । यद्यपीयमद्य विद्वद्भिरेव केवलं व्यवहियमाणा, अथापि
पूर्वस्मिन् काले कदाचित् सर्वे जनाः आबालवृद्धमनयैव वाण्या व्यव-
वहारादिकमकुर्वन्, इत्यवगम्यते । यास्कप्रभृतयः निरुक्तकाराः पा-
णिनिप्रधानाः वैयाकरणाश्च गैर्वाणी भाषात्वेन निर्दिशन्ति किल ।
व्यवहारानुपयुक्तायाः वाण्याः कथमिव भाषात्वं संभवेत् ? । महाभा-
ष्यकारः गैर्वाणीमयानां शब्दानां लोके व्यवहारादिषु प्रयोगं कण्ठ-
तो निर्दिशन् तांश्च लौकिका वैदिका इति विभजति । 'प्रत्यभिवादे-
ऽशूद्रैः', 'दूरादूते च', इत्यादीनि पाणिनीयसूत्राणि गैर्वाण्याः भा-
षात्वमवबोधयन्ति । अन्यथा इमान्यनर्थकानि स्युः । प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मन्दोऽपि प्रवर्तते ; किमुत तादृशा महामहिमशालिनो मुनयः ।
पाणिनेः जीवनकाले भाषायाः शाखाभेदाः समभूवन्निति, प्राच्याः
एवं, प्रतीच्यास्त्वन्यथा इत्यादिसूक्तिभिरनुमातुं शक्यते । ग्रन्थरचना-
यामेवोपयुक्तायाः वाण्याः शाखाः कथं प्ररोहेयुः ? । 'अजेर्व्यघ्रजपोः'
(पा १. ४. ५६.) इति सूत्रव्याख्यानानुसारेण पतञ्जलिनोपवर्णि-

तेन सूतवैयाकरणसंवादेन गैर्वाण्या भाषया जनाः मिथः संभाष-
णमारचयन्निति ज्ञायते ।

‘कश्चिद्वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति ।

सूत आह—अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति ।

वैयाकरण आह—अपशब्द इति ।

सूत आह—प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः, नत्विष्टिज्ञः । इष्यते
एतद्रूपमिति ।

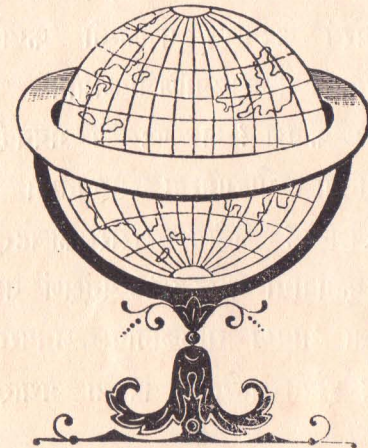
वैयाकरण आह—अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे, इति ।

सूत आह—न खलु वेजः सूतः, सुवतेरेव सूतः । यदि
सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम्’ इति ॥

रूपकादिग्रन्थेष्वपि प्रधानपात्राणि गैर्वाण्या व्याहरन्ति ।
स्त्रियः नीचपात्राणि च संस्कृतां वाणीमुच्चारयितुमशक्नुवन्ति प्राकृ-
तभाषामाश्रयन्ति च । नीचपात्राणि गैर्वाण्या भाषितुमसमर्थान्यपि प्र-
धानपात्रैः प्रयुज्यमानां वाणीमवागच्छन् । गैर्वाणी भाषामनवगच्छतां
सामाजिकानां पुरतः रूपकादिप्रबन्धानामभिनयः कथमिवोपपद्यते ? ।
वाल्मीकिनिदेशेन साकेतनगरे सर्वतो रथ्यासु रामायणमगायतां किल
कुशलवौ । गैर्वाणीमजानतां पौराणां पुरतः काव्यपठने न कोऽपि
प्रवर्तते । राज्ञामास्थानेषु न्यायाधिकरणेषु आयव्ययलेखनस्थलेषु
प्रपाद्यद्वादिमन्दिरेषु नाणकमुद्राशालादिषु वैडूर्यगोमेतकादिमणीनां
शोधनागारेषु प्रयोक्तव्यानां गैर्वाणीमयानां पदानां स्वरूपं शुक्रेणा-
त्मनो नीतिग्रन्थे सम्यगुपपादितं दृश्यते । किं बहुनोक्तेन । कदा-
चिदियं गैर्वाणी देशेऽस्मिन् व्यवहारे प्रयुक्ता भाषैव समभूदित्यत्र
नास्ति विशयलेशोऽप्यस्माकम् ॥

भूगोलशास्त्रम् ॥

मेदिन्याः उत्तरदक्षिणान्तभागौ—उत्तरदक्षिणध्रुवप्रदेशौ—नितरां
शैत्याविष्टौ; यत्र जनाः पानीयमलभमानाः हिमशकलान्यग्नौ द्रावयित्वा
पेयं जलमुत्पादयन्ति । निरक्षरेखामुत्तरेण दक्षिणेन च भानोः चण्ड-
करस्पर्शेन तप्यमाना जनाः प्रायेण संवत्सरमखिलं निदाघतप्ताः
पानीयं मृद्भाण्डादिषु निक्षिप्य कृत्रिमैः हिमकरकादिभिः शीतलीकृत्य
पिबन्ति । ततः परमुत्तरतो दक्षिणतश्च वर्तमानयोः प्रदेशयोः नातीव
धर्मः नापि नितरां हिमस्य बाधा । एवं गोलाकृतेर्वसुधायाः तत्र
तत्र यथावस्थितं शैत्यमौष्ण्यं चावबोधयितुम् अक्षरेखायास्तदितरा-
याश्च साङ्केतिकीमवस्थितिमनुशिक्षयितुं च रेखाभिः भूगोलस्याकृति-
विभागादिकमालेख्यरूपेणैह प्रदर्श्यतेऽस्माभिः ।

वसुधाया उत्तरान्तभागस्य 'उत्तरध्रुवः' इति दक्षिणान्त-
भागस्य 'दक्षिणध्रुवः' इति च नामनी परिकल्प्य व्यवहरन्ति भूगो-
लतत्त्वज्ञाः । अनयोर्भागयोर्मध्यप्रदेशे भूगोलं परितः काचन वृत्त-
रेखा पश्चिद्व्यते । भूगोलं मध्ये द्विधा विभज्य दर्शयन्तीयं रेखा
'निरक्षरेखा' इत्यभिधीयते । अथ भूगोले उत्तरदक्षिणध्रुवावमिव्याप्य
रेखान्तरमपि विरच्यते । इयमेव 'अक्षरेखा' इति निगद्यते ॥

अथ वसुधायां तत्तत्प्रदेशेषु कथं शैत्यस्य औष्ण्यस्य च
न्यूनताधिक्यसंभवः ? नैकविधलतालिङ्गितनिरन्तरमहीरुहनिवहरमणी-
यदर्शनाः पर्वताः कथमुत्पन्नाः ? कदाचित् शिखराग्रात् ग्रावाणमपि
प्रद्रव्य अग्निमयीं द्रवद्रव्यधारामभितो निर्दयमभिवृष्य निकटव-
र्तिषु ग्रामेषु जनपदेषु नगरेषु चैधमानान् चराचरांश्च विनाश-
यितुं गृहाराणादिकं कवलयितुं च जागरूकाणां ज्वालामुखानां
(आग्नेयपर्वतानाम्) कथमुत्पत्तिः ? भुवं विभ्रतो भुजगराजस्य
अतिभारवहनभुग्नफणामण्डलोलमनेन दिग्दन्तावलानां भुजपरिव-
र्तनेन च वसुधरेयं कदाचित् प्रचलन्ती कम्पते इति पौरा-
णिकैरसकृदनुवर्ण्यमानं निखिलप्राणिजातभयानकं भूकम्पमधिकृत्य
आधुनिकानामाशयः कीदृशः ? आखण्डलस्य भवनदीपिकेति महाक-
विभिः संभाव्यमानया सौदामिन्या समुपेतानि जलधरपटलानि
अन्तरिक्षे कथमुत्पद्यन्ते ? शैत्येन शरीरसंकोचहेतूनां तुषाराणा-
मुत्पत्तिः कथम् ? कुतोवासौ असकृद्दृष्टोऽप्यनुक्षणं नव इव नयना-
नन्दजनकः कान्तो भीमश्च सलिलनिधिः अनवरतमाघोषेण भुवं
परिभ्रमन् दृश्यते ? इत्येते चान्ये च विषयाः अद्यास्माकं विचारवर्त-
नीमवतरन्ति ॥

वसुधातले नितरामुन्नतेष्वचलशृङ्गेषु पृथिव्या मानदण्डवत्
विराजमानस्य नगाधिराजस्य हिमाचलस्य शिखरेष्वन्यतमः 'यव-
रस्ट्' इत्याधुनिकैरभिधीयमानः सन्ततनिरन्तरहिमसंहतिसंछादितः
मूर्तिमानिव हराट्टहासः कूटः । तस्यौन्नत्यन्तु सामान्यतः क्रोशत्र-
येण परिमीयते । मकरालयश्च प्रायेण क्रोशत्रयपरिमितयैवागाधतया
परिमीयते । अथापि वसुधातलस्यौन्नत्यापेक्षया मकरालयस्यागाधता
गरीयसीत्यनुमीयते ॥

भुवं परितः परिदृश्यमानः सलिलनिवहः द्रवरूपं किञ्चन
भूमेरावरणमिव वर्तते इत्यनुमातुमस्त्यवकाशः । अस्ति भुवो ह्यन्य-
दप्यावरणम् । समस्तप्राणिजातजीवनाधारभूतं मरुन्मयं किमपि
द्रव्यं (Gas) भूतलमभितो व्याप्नुवत् वर्तते । इदं पञ्चाशत्क्रोशपर्य-
न्तं भूमेर्नदीयांसमाकाशं व्याप्नोति । भूमेरावरणमेतत् श्रुतौ 'अ-
न्तरिक्षम्' इत्याम्नायते । अस्यैव ज्योतिःशास्त्रे 'आवहस्कन्धः'
इति व्यवहारः । इदमेव भूमेर्द्वितीयमावरणद्रव्यं वृक्षादिकम्पनहेतु-
भूतम् उपाधिभेदात् वायुरित्युच्यते । आवरणद्वयमिदम् अत्याव-
श्यकं वसुधातले प्राणिनां जीवनाय । लब्धेऽपि दिनकरकिरणसंपर्के
यद्विना सर्वमपि प्राणिजातं निश्चेतनतामियात् ॥

'अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमपासृजत्' इत्युक्तीत्या
आदावियं मेदिनी प्राणिजातैरधिबस्तुमशक्यं तेजोमयं किमप्यण्डमा-
सीत् । ततः क्रमेण शिशिरीभूते तस्या बहिर्भागे, अन्तराच्छन्नमौ-
ष्ण्यमद्याप्यनुभूयते किल । आकरेषु हि खननकाले किञ्चिद्दूरं धरणी-
तलस्य खननानन्तरं नितरामुष्णस्पर्शोऽनुभूयते खानकैः । तथैव प-
ञ्चदशक्रोशदूरपर्यन्तं यदि अवदीर्येत वसुधा, तर्हि ग्रावाणमपि

द्रावयितुं क्षममौष्ण्यं तत्रोपलभ्येत । ज्ञायते चास्माभिः तदा तदा ज्वालामुखानां प्रज्वलनकाले स्वयं विदीर्णैर्भ्यः शिखरेभ्यः निःसरन्तमाश्मनद्रवप्रवाहं साक्षात् पश्यद्भिः 'द्रुतीभूतं शिलाजालं भुवो मध्यभागे नातिदूरे एव वर्तते' इति ॥

अन्तर्निलीनस्य द्रवद्रव्यस्य आवरणभूतमिदं शिलाशर्करावालु-
कामृत्तिकादिमयं भुवस्तलं क्वचित् प्रकृत्या कठिनं कचिन्मृदु चोपलभ्य-
पर्वतानामुत्पत्तिः । ते । भूमध्यवर्तिनो द्रवस्य सम्पातमसहमानेषु मृ-
दुषु स्थलेषु कदाचिदसौ द्रवपदार्थः स्वाभिघातेन वसुधातलं
विदीर्य द्रुतीभूतं ग्रावाणं सैकतं च बहिर्निःसारयति । निःसृतं च
तादृशं वस्तु वायुना घनीभूय सामान्यतो भूतलात् तस्य प्रदेशस्य
किञ्चिदौन्नत्यमादधाति । एवमेव तदा तदा संभवत्यौन्नत्ये, क्रमेण-
संजायन्ते शिलोच्चयाः । अद्यास्माभिः दृश्यमानाः महापर्वताः सर्वे-
ऽपि नैककाले एव समुत्पन्नाः । किन्तु स्मृतिपथातीतेन कालक्रमेण
संभूताः । अन्येऽपि हेतवः पर्वतानामुत्पत्तौ बहवो निरूपिताः भूस्व-
रूपनिरूपकैः । औष्ण्यम्, शैत्यम्, जलस्य वायोश्च विश्लेषणशक्तिः
इत्येतान्येव कारणानि अद्यास्माभिर्दृश्यमानानां महीधराणामाविर्भाव-
स्येति सम्यक् प्रतिभाति ॥

क इमे ज्वालामुखा नाम? एते ह्यग्निमयाः पर्वतविशेषाः ;
येषां शिखरेभ्यः द्रुतीभूतमयोगोलकमिव अतिभीषणमखिलस्याप्यन्ति-
ज्वालामुखानाम् कस्थस्य प्राणिजातस्य विनाशकं विषमयं द्रव्यम्,
आविर्भावः । अपरिमेयो बाष्पनिवहः बहूनि शिलाशकलानि,
रजःपटलं च असकृत् परितो निःसार्यन्ते । येभ्यश्च निर्गतैः
शिलाजालैरन्तरिक्षमतिदूरं व्याप्नुवानैर्विनाश्यन्ते महानगराणि । एते-

पामतिभीषणानामग्निपर्वतानामुत्पत्तिमित्थमुपवर्णयन्ति पृथिवीस्वरूप-
विमर्शकाः । सामान्यतः पर्वतानामुत्पत्तिक्रमे, कदाचित् वसुधाग-
र्भात् बहिर्निःसृतः शैलेयप्रवाहः भुवो बहिः प्रदेशे सूच्याकारकं
त्रिकोणम् (Δ) अल्पाकृतिं च पर्वतमेकमुत्पाद्य तस्य शिखरे पुनरपि
भूमध्यात् पदार्थानां बहिरागमनाय बिलमेकं परिकल्पयति । अने-
नैव मार्गेण तदा तदा निर्गतः शैलेयद्रवप्रवाहः पर्वतस्याकारमभि-
वर्धयति । शिखरस्थं द्वारमपि यथापूर्वं परिकल्पयति । एवमुत्पन्नाः
पर्वताः ज्वालामुखा भवन्ति । यदा पुनः पर्वतानां प्रथमोत्पत्तावेव शि-
खरस्थं द्वारमाच्छाद्यते, तदा तत्समीपे एव पुनरपि कश्चन प्रस्तरः
पूर्वोक्तप्रकारेण प्ररोहति । एवं साधारणाः शैलाः प्रादुर्भवन्ति ॥

बहोः कालात् पूर्वं भूम्यामवस्थिताः ज्वालामुखाः अद्य न
परिदृश्यन्ते । क्रमेण घनीभवता भूमेरावरणेन आच्छादितानि तेषां
मुखद्वाराणीति वर्णयन्त्याधुनिका भूतत्त्वविज्ञानविदः । प्राचीनाः
कतिचन अग्निपर्वताः अदर्शनं यान्ति ; नवीनाः कतिचन
तत्र तत्रोद्भवन्ति । एतादृशपर्वतविशेषाणामुत्पत्तौ अतर्कितो-
पनतो वसुधातलस्योद्भेद एव मुख्यं कारणमिति परिगण्यते ।
तादृशस्योद्भेदस्य निदानं हि अन्तर्भूमावेकलोपचीयमानस्याग्नेयोद्गार-
स्य (Lava) असकृदभिघातः । अभिघातोऽयं, भूमेरास्तरणद्वारा
(Layers) तत्तत्समये अन्तर्महि सुसूक्ष्मद्वारैः प्रविशद्भिः, तत्र
चात्यन्तमौष्ण्यात् बाष्पत्वेन परिणमद्भिः उदधिजलकणैरुपजायते ।
भूमशकटादीनां महानौकानां च भारं तूलवदविगणय्य तीव्रवेगेना-
कर्षन्तः स्वयं प्रसरणशीला इमे बाष्पाः दैवयोगादन्तर्मह्यां संजाताः
बहिर्निर्गमनमार्गमनुपलभ्य नेदिष्ठमाग्नेयोद्गारमुन्मथ्याभिघातं जन-

यन्ति । अनेनैव कारणेन ज्वालामुखाः प्रायो जलनिधिसमीपे एव आविर्भवन्ति ॥

भूकम्पो नाम वसुधाया आवरणभूतस्य उपरितनभागस्य एकदेशस्य भयानकं चलनम् । यच्च पूर्वोक्तप्रकारेण अन्तर्निलीन-भूकम्पः । स्याग्नेयोद्गारस्य महता अभिघातेनैव जायते । यदा कस्मिंश्चित् प्रदेशे महीतलस्योद्भेदो भवति, तदा तत्समीपवर्ती भुवो भागः कम्पते । महीमध्यस्थस्यौष्ण्यस्याधिक्येन उपरितनभागस्य भाराधिक्येन वा संभवति भूमेः प्रकम्प इत्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । अत्यन्तमौष्ण्येनोद्भेजिते अन्तर्गताग्नेयद्रवे परःशतं समुत्पद्यन्ते तरङ्गाः । तेषामतिनिविडाभिघातेन जायमानः कम्पः कदाचित् अ-भ्रं कषशिश्वरोपशोभितान् प्रासादानपि पातयति । प्राणिजातस्यापि नाशमापादयति । यत्र ज्वालामुखाः वर्तन्ते, प्रायशः तत्रैव प्रदेशे भूकम्पोऽपि जायते पौनःपुन्येन ॥

निम्नोन्नतप्रदेशैर्विषमेयं धरित्री समा भवितुमनवरतं यतमा नेव प्रतिभाति । तथा हि । उन्नतप्रदेशेषु विद्यमानो मृदां चयः सलिलधारासंपातैः, निविडमुद्भिद्य प्ररोहद्विः वृक्षलतादिभिः, सर्वतः संचरद्विः वातैश्च कणशः क्रमशश्च निम्नं भुवस्तलं नीयते । एवम-त्युन्नतानामपि महीधराणां कालेन स्वरूपापचयः अवटानामगधाना-मपि अन्यत आनीतैः मृदादिभिः पूरणमितीयं विधिविहिता प्रकृतिः क्षमायाः । उक्तं हि श्रीबाणभट्टेन (श्लो) 'पातयति महापुरुषान् सममेव बहूननादरेणैव । परिवर्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः' ॥ इति ।

(कमशः १)

प्रत्युत्पन्नमतिः ॥

—❦—

बुद्धेर्बलं बलं मन्ये न बलं कायिकं बलम् ।

हत्वा केसरिणौ त्रातो मेषपोतेन दन्तिराट् ॥

अस्ति मस्तकस्थलीविस्तारिस्वस्तटिनीतरङ्गे कुरङ्गादिमृगरुधि-रास्वादमत्तकरिमाचले विन्ध्याचले, संध्यारुणिमरमणीयधातुभूभाग-प्रभामञ्जरीपुञ्जसञ्जनितमञ्जुतरतरुतरुणपल्लवनिचयनिहवा, नवनीरदनी-रदेभनीराकरनीलनीलनानानगनिकरनिबिरीसा, शबरीसनाथशबरतरु-णनिषेव्यमाणलतागृहोदरा, दरावेशविधुरमिथोयुध्यमानाहिनकुला, कु-लायोत्सङ्गतुङ्गसुखसङ्गिविहङ्गकुला, शिलाभिघातविशीर्यमाणप्रस्रवणा-म्बुकणिकानिकुरुम्बानुषक्तदिनकरराविष्कृताखण्डलाखण्डकोदण्डवि-भ्रमा, विभ्रमाभिरामशाखिशखावलम्बिबधुकोशनिष्कोषसोमेषतोषपो-पाच्छमला 'भरलूकिनी' नाम नानाविधखगमृगशरण्या अरण्यानी ।

तत्र चैकदा यूथाञ्जष्टो महामहानीलशिलापट्टकुट्टाकरामणी-यके कस्मिन्नपि शाद्वले शान्तक्षुत्पिपासतया सुखं निषद्य दरमी-लितलोचनं रोमन्थायमानं कस्यचित्किरातस्य प्रत्युत्पन्नमतिनामा मेपार्भकः, त्रासशोकसमाक्रान्तहृदयतां श्रान्ततामप्यनक्षरं कथयता वदनेन सरभसं पलायमानं स्वेदोद्गारिणं दीर्घशुण्डनामानं दन्तीन्द्र-माकस्मिकतद्धावनध्वनिश्रवणसंसंभ्रमोन्मीलितेक्षणो क्षणमवेक्ष्य, 'कि-मिदम्' इति जिज्ञासुरप्राक्षीत् ।

प्रत्युत्पन्नमतिः— 'आर्य दीर्घशुण्ड ! किमिदम् ?

दीर्घशुण्डः— तूष्णीम्, केसर्यनुद्वति, अपेहि, पलायस्व ।

[इति ससंभ्रमं वदन्नेव धावति]

प्रत्युत्पन्नमतिः—‘आर्य क्षणमिव तिष्ठ, एकां वाचं वच्मि, तां श्रुत्वा यथेष्टं गम्यताम्’ ।

दीर्घशुण्डः—‘त्वरस्व, त्वरस्व, आगत एव स पापः’ ।

प्रत्युत्पन्नमतिः—‘आर्य पलायमानस्यापि श्रान्तिमन्थरस्य भवतो मस्तके जङ्घालः श्रमसहिष्णुः स पञ्चास्यहतकः पञ्चपैरेव प्रवनेः पदमादध्यात् । प्रथममार्यं हत्वा पश्चान्मामपि यमलोकातिथीकुर्यादेव यत्र कुत्वापि निलीनमपि गन्धेन ज्ञात्वा । तदावयोः समानेयमापत् न शक्या परिहर्तुं प्रयत्नेन कायिकेन । यदि भवान्मम वचने वर्तते, तर्हि कुर्यामेव प्रतीकारं बुद्धिबलेन । अत्र स्थितयोः पलायमानयोर्वा नियतमेवावयोर्नाशो भवति खलु । यदि पुनर्बुद्धिकौशलेन भवत्युदकः शुभस्तर्हि कृतार्थो स्वः । नो चेत्किं वा वर्तमानात्कष्टतरमवस्थान्तरं स्यात् ? प्रतीकारप्रकारं त्ववसराभावात्संप्रति न कथयामि, सर्वं भवान् द्रक्ष्यत्यनुपदमेव’ ।

एतेन सयुक्तिकेन वचनेन धीरशान्तेन तस्याकारेण च जातप्रत्ययो हस्ती ‘भद्र किमद्य प्राप्तकालम् ?’ इत्यन्वयुक् ।

प्रत्युत्पन्नमतिः—‘आर्य प्राणानायम्य मृततामभिनयन् निश्चलः शेष्व । मम वचनमन्तरा भवता न किमपि कर्तव्यम् । अन्यत्सर्वमहमाचरामि ।’

अथ तथैव शयिते दन्तावले, देदीप्यमाननयनयुगलीनिरर्गलनिर्गलदनललोलबहलकीलमालाजटालसटालाञ्छिते करवालकरालजिह्वाग्रलेलिह्यमानदंष्ट्रायुगदूरोडुमरे प्रोन्निद्रोष्णि दोधूयमानलांगूले साटोपं प्रत्यासीदति मृगेन्द्रे, गजशरीरमजशिशुरारुह्य धीरोद्धतमध-

रोत्तरं च परिक्रामन्, विस्फारितनयनो दन्तान् कटकटापयित्वा तारमुद्धतं चोवाच ।

प्रत्युत्पन्नमतिः—‘रे कण्ठीरवकीट ! एबेहि, मापसर, सुप्रभातमद्य मे, तत्रेण तपसा मया प्रत्यक्षीकृतायाः कस्याश्चन देवतायाः प्रीत्यर्थम् ‘शतं गजान् तावतः सिंहांश्च संहरिष्यामि’ इति कृतायाः प्रतिज्ञायाः प्रथमांशः पूर्णः क्षणात्प्राञ्चारितेनाऽनेन द्विरदापशदेन । संप्रत्यतर्कितोपस्थितेन त्वया द्वितीयोऽप्यंशः पूर्णः संवृत्तः । तद्वव सज्जः संयमिनीप्रयाणाय ।’

हर्यक्षोऽप्येतदाकर्ण्य निर्वर्ण्य च शयानं करिणम्, ‘क्षणात्प्राक् प्रोद्दामो यो मयानुद्भूतः, स एव कुञ्जरः संप्रति प्रमीतो दृश्यते । तन्नेयं विभीषिका । नायं सामान्यो मेषपोतः । ममात्र स्थितिरपि न हि क्षेमावहा,’ इति संचिन्त्य भयशोकविस्मयमन्दाक्षतुन्दिलहृदयः सन् पलायितः ।

अनन्तरं सामि विवृतनयनः करी पारिन्द्रं पलायमानमवेक्ष्य सहर्षमप्राक्षीदुरणशावकम्, ‘सौम्य किमुत्तिष्ठेयम्’ इति ।

प्रत्युत्पन्नमतिः—(सक्रोपम्) ‘मूर्तिरिव बुद्धिरपि ते स्थूला । ननूक्तोऽसि मम वचनमन्तरा न किमपि कर्तव्यमिति । तज्जोषमास्व, नाद्यापि विप्रकृष्टः स दुरात्मा, यदि प्रमाद्यसि नाहमस्मि वाच्यः’ ।

ततः कान्दिशीको गजरिपुर्मध्येपथं करालजिह्वनाम्ना सुहृदादृष्टः पृष्टश्च ।

करालजिह्वः—‘सखे चन्द्रकेसर ! किं विषण्ण इव दृश्यसे ?’

चन्द्रकेसरः—‘न कोऽपि मे विषादः’

करालजिह्वः—‘तवाकार एव सर्वं विवरीवरीति । सुहृत्सु निवेदितं हि दुःखं सख्यवेदनं भवति । तदलं समदुःखसुखान्मतो निगूहनेन ।’

चन्द्रकेसरः—“महुःखश्रवणाद्वयस्यस्य वैमनस्यं मा भूदिति मत्वा मया निजुहूषा कृता; यदि तीव्रा जिज्ञासा, तर्हि कथयामि,” इत्यकथयत्सर्वं वृत्तम् ।

करालजिह्वः—(सस्मितम्) “सखे त्वं केनापि धूर्तेन वञ्चितः, अथवोन्मत्तोऽसि । कथमन्यथैवं ब्रूयाः?”

चन्द्रकेसरः—“यावत्तमुरभ्रशिशुं न पश्यासि, तावदेवमेव वदेः”

करालजिह्वः—(सगर्वम्) ‘तर्हि तं मे दर्शय ।’

चन्द्रकेसरः—‘नाहं तमुपसर्तुं धृष्णोमि ।’

करालजिह्वः—‘कष्टम्, अस्मत्कल्यवर्तभूतादतिलोलजीवितान्मे-
परङ्कात् करटिघटाकोटिकरोटिपाटनपटिष्ठनखकुलिशो वयस्यो-
ऽप्येवं बिभेति’ इतीदं न केवलमावयोः, किं त्वस्मज्जातिमात्रस्य
गुरु परिभवास्पदम्, तदुत्तिष्ठ, त्यज कातरताम्, एहि, क्षणार्धेन तं
शतशो विदीर्य तव पादमूले निक्षिपामि । त्वया साक्षिमात्रेण भवि-
तव्यम्, वयस्येन विना तत्र गमनं न शोभत इत्येवं ब्रवीमि ।’

चन्द्रकेसरः—(सकम्पम्) तन्नामग्रहणमपि मे भीतिमुत्पादयति ।
तत्त्यज तां कथाम्, अन्या कापि प्रस्तूयताम् ।’

करालजिह्वस्तु वयस्यं स्ववाक्यमननुरुध्यमानं निध्याय, भङ्ग-
भिया निरनिशयद्रढिमद्राघिमरमणीयां अतिकृच्छ्रच्छेद्यां पार्श्ववर्तिनीं
कामपि लतां चिरकृतेन महता प्रयत्नेनोत्पाद्य, अन्तेनैकेन तस्य
अन्येन स्वकीयं च गलं बद्ध्वा आकृष्टुमारंभे ।

चन्द्रकेसरोऽपि सख्युर्ध्वीरतया किञ्चिज्जातविसम्भश्चिन्तया-
मास—‘अहं गच्छामि । यदि मे सुहृदं दृष्ट्वा स मेषशिशुहतक-
स्यस्यति, तर्हि स्वविक्रमं दर्शयामि । नो चेत्सोऽपि (करालजिह्वोपि)
तद्रोषोन्मेषमात्रमुषितधृतिर्धावन्तं मामनुधावेदेव । कस्य वा प्राणा न
वल्लभाः?’ इति । एवं विचार्याऽगदीच्च;—

सखे त्वामहमनुव्रजामि, मा मा कर्ष, मुञ्च मांबन्धनात् ।’

करालजिह्वः—‘न मेऽस्ति त्वयि विश्वासः । त्वं कदाचित्पलायेथाः ।

अतो मेषशिशुमारणानन्तरमेव त्वां मोक्षयामि । अनुयाहि माम् ।

एवं संलपन्तौ तौ प्रत्युत्पन्नमतिसमीपं प्रस्थितौ । (पुरतः

करालजिह्वः पश्चाच्चन्द्रकेसरश्च)

तदनु तौ लताबद्धकण्ठावागच्छन्तौ दृष्ट्वा प्रत्युत्पन्नमतिर्द्वि-
पमवादीत्—

‘आर्य अप्रमत्तो भव । अन्येन सजातीयेन सह पुन
रप्यागच्छति स दुरात्मा ।’

दीर्घशुण्डः—‘नूनं हतौ स्वः ।’

प्रत्युत्पन्नमतिः(सावष्टम्भम्)—‘मा चापलमाविष्कुरु, मा भैषीः;
नन्वहमस्मि ।’

(इत्युक्त्वा समीपमागच्छतोस्तयोः करालजिह्वमालोक्य साटो-
पमाचख्यौ ।)

‘रे मूर्खे पिण्डीशूर सिंहाधम, ‘आर्य दयालो मा मां
जहि, यदि प्रतिज्ञाद्यैव पूरणीया, तर्हि यं कमप्यन्यं सिंहं
येन केनाप्युपायेन ज्ञगित्यानयामि । यावज्जीवमार्यस्य दासश्च

भवामि' इति पादपतनैः, अभ्यर्थनाभिः, चाटुभिः, शपथैश्च मद्भस्तादात्मानं मोचयित्वा सजातीयविचिचीषया गतस्य ते किया-निव कालः? किं विलम्बमे? किं न जानास्यद्यैव प्रतिज्ञापूर्ति-स्तदनन्तरमेव मे दीक्षान्तवपनस्नानभोजनादिकमिति? अस्तु, इदं प्रथमतया कृतोऽयमपराधः संप्रति क्षम्यते । कथमपि कृता-न्तमुखात् अष्टं पुनरपि तत्रैव पतितं शीघ्रमानय तम् '

तन्निशम्य चन्द्रकेसरोऽपि 'हन्त नूनमनेन जिघांसितोऽय-मामुक्तमिलकञ्चुको धूर्तो महानेन आत्मानं मोचयितुमिच्छति । यामहं कृच्छ्रादुदतारिषं, कष्टं तस्यामेवापदि पुनरपि पतितोऽस्मि स्वरक्षार्थं स्वीकृतमेषशिशुभृत्यभावस्यास्य महामायाविनो वचनेन; तत्प्रागिवेदानीमपि पलायनमेव मे कुशलदायि । प्रतिज्ञापूर्तेः पञ्च-षनिमेषमात्रव्यवहितत्वेन प्राक् पलायितस्य कृतव्यलीकस्य च मे पादपतनं तु करालजिह्वस्येव न प्राणत्राणाय कल्पेते' इति मत्वा 'सर्वाऽपीयं विभीषिका' मा विभीहि' इत्यभिदधानमाकर्षन्तमपि तमनादृत्य, 'साधु, साधु, कृतं सौहृदेन' इति वदन् बलात्पलायि-तुमुपाक्रमत ।

एवं परस्परविरुद्धमार्गप्रवणतयाकर्षन्तौ तावुभावपि संकुचि-तेन लताबन्धेन गाढं गृहीतगलौ श्वसितुमपारयन्तौ, अतिगाढतया ग्रन्थेः विसंसने वा अतिदृढया लताया भञ्जने वा सामर्थ्यमदधानौ च भूमौ निपत्य चिरं विलुठ्य बभूवुर्नष्टसंज्ञौ ।

ततः प्रत्युत्पन्नमतिवचनेन सत्वरमुत्थाय दन्तप्रहारेण तौ कथाशेषतां नीत्वा, सस्पृहं, सस्नेहं, सानन्दं, सबहुमानं, सविनयं, सविस्मयं च, भूपालार्हे स्वमस्तके तं मेषशिशुं चिरं निधाय, मुहु-

मुहुर्नालिङ्ग्य, पुनः पुनः परिचुम्ब्य च, वत्स! नाथ! मित्र! इति बहुप्रकारमाह्वयन् प्रथमं तं तदावासाय प्रस्थाप्य पश्चात्तस्माल्लब्धा-नुज्ञो दन्ती गतो निलयमात्मीयम् ।

एं. डि. सुब्रह्मण्यार्यः ।

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ॥

चन्द्रपालः— का नामात्र विचिकित्सा? ननु भवानसकृदापिब-ति खलु नालिकेरफलोदकम् । कटुतिक्तकषायाणि जलान्येव मूलेष्वासिच्यमानानि नालिकेरसंबन्धादास्वाद्यतमं माधुर्यं लभन्ते । तथाचोक्तम्—

‘प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः

शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।

सलिलममृतकल्पं द्युराजीवितान्तं

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥’ इति

यज्ञशर्मा— नालिकेरफलसंबन्धात्तु तद्वारि मधुरं भवति । नष्टेता-वता शाम्यति मे विचिकित्सा । शुद्धं वारि प्रकाण्डाल्लभ्येत वा, इति किल मे वितर्कः ॥

चन्द्रपालः— लभ्येतैव । अस्ति कश्चन वृक्षविशेषः कदल्याकार-पृथुप्रकाण्डश्च । तत्र लवणादिकं स्वल्पमेव वर्तते । अतस्तत्र प्रविष्टान्यपि जलानि न दुष्यन्ति । तत्रत्यानि च जलानि बहुशः पिबन्ति तृषिता जनाः ॥

यज्ञशर्मा— आश्चर्यमाश्चर्यम् । कथं तादृशा अपि दुःमाः प्ररोहन्ति, अश्रुतचरं किलेदमस्माभिः । न धर्मशास्त्रेषु पठितम् । नापि वा गुरुभिरुपदिष्टम् । भगवता धन्वन्तरिणापि इदमविज्ञातं मन्ये ॥ मित्रमणे ! कथय कुलायमुपलभ्यते ? ॥

चन्द्रपालः— वयस्य ! अस्मद्देशात् प्रचेतसां परिगृहीतायां दिशि पश्चिमोदधिर्वीवर्ति । यस्मिन् नर्मदासिन्धुप्रभृतयो महानद्यः संगमं यान्ति । तस्मिन्श्च वरुणालये नावमारुह्य प्रतीचीं दिशमवलम्ब्य गम्यते चेदनेकयोजनायतः नीलादिमहानदीभिरतिरमणीयः अभीरुका नाम भूखण्डः नयनगोचरीभविष्यति । तस्मिन् देशे खल्वस्य वृक्षस्य प्राचुर्यं वदन्ति भूगोलशास्त्रविदः ॥

यज्ञशर्मा— अस्मत्पूर्वपुरुषैरुपवर्णितेषु अष्टादशसु द्वीपेषु कुत्रास्य भू-खण्डस्यान्तर्भावः ? । वालिनानुदुतेन सुग्रीवेण दृष्टेषु प्राचेतसे-नोपवर्णितेषु प्रदेशेषु अभीरुकानामकस्यास्य निर्देशो नास्ति ॥

चन्द्रपालः— ममाप्यत्र कौतूहलमेव । ग्रन्थान् परिशोध्य नवीनानां गोलतत्त्वविदां प्राचीनानामैतिहासिकानां च एकवाक्यता संपादनीयैव । तदन्यस्मिन् समये विचारयावः । संप्रत्यस्ताभिलाषिणं सवितारमर्घ्यैरुपास्वहे ॥

[इति निष्क्रान्तौ]

व्यर्थीकरोति ? न कोप्युत्तुङ्गशाखाशिखरसंजाताय फलाय तरुमेवो-न्मूलयिष्यति । खड्गहस्तभटसहस्रपरिवृतमदत्तदर्शनं राजानं वा स्पृष्टुमभिलषन् दरिद्रतमोऽपि को वा शिरश्छेदमभिनन्दति ? स्वप्नेऽप्यवगच्छन्निमं मे दुरभिनिवेशमेकोत्पातेन कोपज्वलन्नयनः कुलो-त्तुङ्गो बाणवेगेनागच्छेदेवात्र । आगत्य च बलाद्वारयेन्मां मर्मच्छेदि-भिर्वाग्वज्रैः । 'रे रे ! महापातकिन् ! मानसार ! शुनक इव बलि-मबलामिमामेकाकिनीमुपसर्पन् न लज्जसे । केयमभ्यस्ता त्वया नवीना मैत्रीपरिपालनरीतिः ? । सर्वथा धिक् त्वामविज्ञातप्रणयरसमतिकूरम्' इति बहुधा विनिन्देदेव मां हृदयदाहकारिणा क्रोधेन विधुरीकृतो-ऽयम् । यौवनं पाणिग्रहणमङ्गलं पतिव्रतावल्लभत्वं प्रकृष्टयशोभूषणं चास्य झटित्येवापहरन्तं मामुद्विष्य कथमिवायं सहेत ? । अप्रति-पालितस्नेहसमयमतिराक्षसं मामुपेत्य सकोपं सामर्षं सनिर्वेदं सवै-लक्ष्यं च कटु रटन्तमेनमासाद्य हा ! कथं प्रतिपत्स्ये ? मूकीभूतया वाचा प्रकम्पं भजता शरीरेणान्तर्विशता नयनेन रुधिरप्रवाहपूर्णेन घुटता हृदयेन च विकृतिं गमितो मृतप्राय एवाहं भवेयम् । अथवा व्याघ्राभिभूतो मुग्धो मृग इव तत्सकाशात् गन्तुमगन्तुमप्यशक्तः पश्चात्तापदावानलपरिवेष्टितः पञ्चतामेव प्राप्नुयाम् । मय्यं वा मदी-याय जनकायार्भकाय सुहृदे बन्धवे वा किञ्चिदपि दुःखन्नयमर्हत्येव मत्तः परिभवमेतादृशम् । नायं तथाविधः । लवेनापि न मय्यं मदी-येभ्यो वा स्वप्नेऽप्यपराध्यत्ययम् । अतितरामेवानुरक्तोऽयं राजनि मे पितरि । मम च परमविस्मम्भपात्रं मित्ररत्नमयम् । प्राणानपि प-रित्यज्य मद्रक्षणमेव वरं व्रतमाकलयन्तं प्रियसुहृदमिमं वञ्चयन्नुभय-लोकाभ्यामपि विभ्रंशितो भवेयमित्यत्र न संदेहलवोऽपि दृश्यते ।

तन्निर्लज्जमिदम् । यदि लोकेन ज्ञायते निन्दाकरमिदम् । अनुरागविषये पुनरुपेक्षणीया किल निन्दा । तामुपच्छन्दयामि । न सा स्वतन्त्रा । यद्वावि तद्भवतु । तिरस्कारे निन्दायां वा पर्यवसानं व्यवसितस्यास्य । बलवती ममोत्कण्ठा । सुदूरमेव गता नीतिविचारवेला । शिष्टाचारं शास्त्रसंमतिं च प्रतीक्षमाणश्चित्रितादपि पटात् बिभेम्येव ॥'

एवमेवं च चिन्तयन् जडीभूतया बुद्ध्या जाज्वल्यमानेनाभिलाषेण च प्रयत्ननिरुद्धः प्रसभप्रचोदितश्च डोलायमानचित्तः कंचित्कालमतिष्ठत् । नातिचिरादेव क्षणदृष्टनष्टविवृतप्रायामापाद्य सत्वशुद्धां बुद्धिं गहिंतेमेव कर्म गण्यमिति मन्वानो मनसा यथेच्छमेवानुसंदधे मानिन्या महिमानं माधुर्यं च । अकरोच्च मनसि— 'अधररङ्गविलसन्मन्दहासचन्द्रिकाधवलितदिगियं सादरमेव मां प्रत्युद्गमनादिना संभावयामास । पापशङ्किना स्नेहातिरेकेण निजपतिसंबद्धं वृत्तान्तं शुश्रूषुर्भयविह्वलैव मत्समीपमाजगाम । प्रत्याक्षितं च तदानीं प्रणयरसललितं प्रियेतरच्छ्रवणभयकातरं च प्रेयस्यास्तस्या निर्व्याजरमणीयं निस्तुलवर्णविनिमयं कथं वा न स्मरामि ? । प्रथमं मकरन्दरसभरितमधुरमधुरकोकनदवनघनं तडागं यदन्वकरोत्, तदेव तन्वङ्गीमुखकमलं क्षणमात्रेण क्षपावसानज्योत्स्नाविपाण्डुरमासीत् । उत्तरस्मिन्क्षणे च निजनाथकुशलवार्ताश्रवणजातसंमोदायास्तस्यास्तदेव वदनाम्बुजमहिप्रस्तमुक्तनक्षत्रनाथसमानयोगक्षेममभवत् । हा ! किमर्थमेवमेवं च व्यर्थीकरोमि जङ्गलमिमं कालं कामिन्याः कमनीयमन्तिकस्थलमगच्छन्नेव ? । आः ! किमनया शङ्काहतया शुष्कपापाभिभूतया चिन्तया ? । रूपमलभ्यमुपेत्य को वा विद्वानपि विमृशति—

'किमिदमुचितमुतानुचितम्—?' इति । अधमाधमा एव ते, ये सहजचापलान्येवंविधान्यनुचिन्त्यानुतापेनाभिभूयन्ते । छायाप्युद्वेगमापन्नानां नरापशदानां हृदये नास्त्येवावकाशोऽनुरागलताबीजदानस्थ । मकरध्वजः किल कामिजनसेनापतिर्नयति मां, येनाज्ञप्तो भूरिरप्यप्रतिहतशक्तिर्भीमायते युधि । तदपसरतु दूरं शिशुजनमानितेयं भीरुता । गच्छतु च विदेशमालोचना । वयोऽधिकमेव वर्धयतु सेवया विभुत्वं विवेकश्च । न मे बहुमतमिदं हृदयं, यत् भाग्यशालि नयनमकारणमेव नियच्छति । दीर्घदर्शिता दीना विरक्तिश्च वीतरागाणां मुनीनामेवोपकारिणी, न मादृशानां मदालसगमनानां यूनाम् । नवविलासविहारवितर्दिकायमाने नवे वयसि वर्तमानोऽहमञ्जसैव निवारयामि कज्जलमलिनं कालुष्यचिन्तनम् । अनुरागः सिद्धाञ्जनम् । अलसगामिनी च सिद्धिः । अतिमन्दः किलायं जडात्मा, यः पतनभिया नावतरति खनिं तत्तादृशरत्नप्रभाभासुराम् ॥'

लताबाहाभिरात्रियमाणमिव सस्यमनिवार्यरागपिशाचिकया तिरस्कियते सावधानमपि भयम् । एकत्र दुराशया प्रेरितोऽन्यत्र मुग्धवैफल्यचिन्तया प्रतिषिद्धस्तस्कर इव चचाल । प्रभुरिव सेवकाभ्यां भिन्नरुचिभ्यां कामेन साध्वसेन च बोधितो निरुद्धश्च क्षणं यामीति, क्षणं न यामीति, क्षणमनुनयामीति चायमभावदतिष्ठदगाच्च । मानसे कृतवसतिमन्वध्यायत् क्षणमिव वनितां कनकलताम् । तस्मिन्नेव क्षणे तत्रैव मनसि तया सह समुपविष्टमपश्यत्प्रियसुहृदं कुलोत्तुङ्गम् । रमणीमणिरूपराशिनिबद्धं नयनयुगं प्रियसखचिन्तया झटिति प्रत्याचकर्ष पादमिव भीतः पन्नगोपरि प्रमादान्न्यस्तम् । अतिपरिशुद्धात्तरङ्गकुलोत्तुङ्गदर्शनपरिपूतं नयनयुगं कुकर्मणि पुनरपि नियोजयि-

तुमपारयन् हृदयमेव ययाचे सदैन्यम्, यत्सकृदपि कलुषितं विषदूषितमिव रुधिरं वैषम्यमेव परिपोषयति । संजातानुकम्पेन च हृदयेन साहाय्याय संप्रार्थितानीव सर्वेन्द्रियाण्यपि गमनसमुत्सुकान्यभवन् । प्रोत्साहकं हृदयमनु मदान्धानि तानि संभूय गहितं सर्वमपि कर्म कर्तुं सज्जान्येव समभूवन् । दुराशया सुतीव्रया मदोन्मत्ततां नीतो दुर्विनीतो राजनन्दनः सरसिरुहाक्ष्याः सन्मनःशुभ्रं शयनतलमभिप्रययौ ॥

तन्मनोरथस्य तरुणीशयनगृहस्य चान्तरेऽन्तरायतया स्थितानि कवाटानि बलादुद्धाटयामास, यान्यसहमानानीवातिकूररूपं तत्कर्म शब्दमुत्कटमार्तनादमिव मुञ्चन्ति स्थानादपययुः । येन च नादेन गलितधैर्यो भीतिभीतश्च भूत्वा पलायितुमैच्छत् क्षणमिव । पापात्मानं तं वारयन्तीव भूमिरस्खलयत्तत्पदानि । भयावहं रुरुवुरन्धकारप्रिया भित्तिसंक्रान्ता जन्तुविशेषाः । बिभाय च नितराम् । भयतरलितोऽपि पुरः प्रसारयामास पदानि । अपयातकवाटेभ्यो द्वारेभ्यो वातायनेभ्योऽन्येभ्यो विवरेभ्यश्च समीरणः समाययौ, यस्तदभिगमनमनिच्छन्निव तथा तत्करतलगतदीपोपरि ववौ, यथा मुखमस्य धूमपट्टलेन धूसरितमजायत, यथा च 'हृदयसंक्रान्तं नु मालिन्यमिदं बहिरागत्य मुखमावृणोति' इति संदिदेहास्य बुद्धिः । अन्तर्ज्वलन्मदनहुताशनप्रवर्धित इव तथापि नाहीयत प्रकाशेन दीपोऽयम् । प्रकाशप्रदर्शितमन्तःपुरपर्यन्तदेशनिक्षिप्तं च पुस्तकं पूर्वदृष्टं कराभ्यामादराज्जग्राह । पपाठ च तस्मान्नयनपथमुद्धटनमात्रेणायातं पद्यमिदम्—

‘स्वप्नेऽपश्यं कमपि क्रूरदृशं खङ्गपाणिमतिघोरम् ।

तरुपमुपेत्य मदन्तं कुर्वन्तं तदनु तत्र सीदन्तम् ॥’

अवधार्य च श्लोकार्थमग्निदग्ध इव विषपानमुग्ध इव सन्निपातग्रस्त इव सर्वाङ्गेणापि प्रकम्पमनुभवन् अव्यक्तमेव किमपि प्रजल्पन्नात्मानमपि क्रमेण विस्मरन् विचेतनः पपात धरणीतले । पञ्चबाणेनेवाश्वस्तः शनैःशनैः लब्धसंज्ञः स्वगतमवादीत्—‘पतिव्रतामूर्धन्या वराङ्गी नेयमुपसर्पणेन दूष्या मया । सतीव्रतस्तेनस्य मानहीनस्य मम वीक्षणादियं प्रियतममपि जीवितं जह्यात् । चाक्षुषस्यास्य जगतीभागधेयस्य विनापि हेतुं विनाशमुत्पादयन् न भवाम्यहमपि नातिचिरादेव । तद्विरमामि विषमप्रसङ्गादस्मादधुनैव ॥’

एवं चिन्तयन्नपि बहुधानौचित्यं प्रारिप्सितस्य पापकर्मणः, वारितोऽपि यथाशक्ति प्रदीपपवनकवाटादिभिर्नायं प्रत्यावर्तयितुं प्राभवन्मानसमस्मादनर्थावहादारम्भात् । परिणामसरसमेव परमानुकूलं व्याख्यानं सर्वस्याप्यस्य प्रत्यूहग्रन्थस्य ततान । ‘श्रेयांसि बहुविधानि’ इति सत्यमेवोक्तमभियुक्तैः । कथमिव निरर्थकतामीयादासमाषितमिदम् ? । खञ्जं खञ्जमेव वारं वारं विध्नता चलन्ती घटिकायन्तस्था सूची सामग्र्येण दिनकलाः सूचयति । हिमाभिभूतः कदापि वसन्तो भवत्येव । तथापि परभागमेव भजते तस्य शोभा । वर्धयत्येवासौ गानकुतूहलं कोकिलानाम् । प्रयासेन विना प्रकृष्टवस्तुनो लाभः कुत्र वा संगच्छते ? । इतः शिलासंघातैरितो झञ्झावातनिवहैरितो बलिष्ठैः सागरवासितस्करैः इतस्तिमिङ्गिलव्रातैः इतश्च पुलिनकूटैरपहतगतिर्भीतभीत एव वणिगजनो लोलविलोलकल्लोलतरलितं तरति लवणाकरमतिभयंकरम् । वीतभयो जातसंमोदश्च स्वनगरमुपसंगम्य गृहं गृहिणीमात्मनो विग्रहं च मणिगणैरलंकरोति ॥’

एवमादि चिन्तयन्नेव सरसाङ्गचाः शयनगृहद्वारमाससाद । ये-

नैकेनैव द्वारेण तिरोहितममलं विललास तदानीं तन्मनोरथकल्पलताय-
मानं तरुणीरत्नम् । सुकरोद्धाटनकवाटफलकं तद्द्वारदेशमागत्य सुखेन
कामितनायिकाया लाभाय देवाननुकूलयिष्यन् अग्न्याभिर्वाग्भिस्तान-
नावीत् । पापाचरणायापि सुमनसः सुमनसो भवेयुरिति महामूढो-
ऽयममस्त । 'स्तुतिमात्रसंतोषिणः सुपर्वाणः सफलयन्ति निःसंशय-
मेव मदभ्यर्थनाम्' इति मत्वा मुहूर्तमिव ध्यानपरो निषसाद ।
अचिरैव 'असन्निग्रहनिरतान् सदैकपक्षपातिनो देवान् कथमहम-
स्मिन्नतिराक्षसे कर्मणि साहाय्यायाह्वयामि' इति सप्रत्यभिज्ञं निरस्य
तां बुद्धिमुदतिष्ठज्जाटिति ॥

'तत्कामो भवतु मे देवः स्वामी च । भाग्यमेव भक्तिमन्तं
मां भजतु । दृढनिश्चया च बुद्धिः सन्तमनुग्रहातु माम् । स्वप्नसमानः
संकल्पो भवति, यः सिद्धिमाशु न दर्शयति । तत्सिद्धिमेव वरयामि
प्रथमम्, न कामप्यन्यामफलां देवताम् । महान्त्यपि पातकानि प्रायश्चि-
त्तेन परिमृज्यन्ते । कामदावाग्नेः पुरतः का नाम कथा भयजलकणिका-
याः । कुसुमशरसुकुमारविलासलास्यानुगतदुर्नयगोपनसारायामन्धकार-
वसनायां रजन्यामन्धप्राया एव संचरन्त्यमृतान्धसः । तद्गच्छामि कार्य-
सिद्ध्यै' इति वदन्नेव द्वारदेशमुपसर्प । जानुघातेन हठात् कवाटमु-
द्धात्य सम्यग्विवृतं कृत्वा च द्वारदेशमभ्यन्तरं प्रविवेश । व्याघ्रनिर्वि-
शेषेणानेन यशःशेषतां नेष्यमाणा च मृगक्षणा गाढतमां निद्रामनुभ-
वन्ती दृष्टे । क्रौर्याविष्करणानन्तरमेव लोके क्रूरसत्त्वो जनैः प्रयासे-
न विविच्यते । अशब्दमेव पदसमीपमुपसर्पन्तं पन्नगं को वा पश्य-
ति ? निर्भीका निरतिशयानन्ददायिनीं निद्रां सेवमाना च सा नि-
स्त्रिंशहस्तस्य मृत्युरूपस्य नृशंसस्यास्य दयापात्रतामाययौ ॥

स्तेन इव विषमगतिः शयनतलमुपजगाम खलः । सोत्कण्ठम-
द्राक्षीन्निष्कलङ्करम्यं निजपतिमात्रगम्यं नीरजनयनायास्तलिनम् ।
नीलपटप्रावृतपर्यन्तत्वाच्च तस्य नयनोत्सवायमानां नलिनाक्षीं प्रेक्षितु-
मक्षमोऽयं परितः पर्यङ्कं भ्रमन्निपुणनिदिध्यासनेन हृदयेन सह
संमन्त्रयामास । हृदयं च हस्तमञ्जुसैवादिदेश— 'अविलम्बितमे-
वापनयेदमिन्दुमुखीनिष्प्रतिघनिरीक्षणनिरोधि पटप्रावरणमनभिमतम्'—
इति ।

अपनीते च तस्मिन् अपजहार दृष्टिमालोकेन ज्योतिर्विशेषः
कश्चित् । घनतमनीलनीरदनिवहमुद्भिद्य भासमाना कनकावदाता खर-
किरणतीक्ष्णा च काप्यन्यैवेयं दिनकरमूर्तिरिति तामयमुत्प्रेक्षिष्ट ।
दृष्टिमोषकदिव्यनारीतनुलताप्रभापुञ्जदर्शनमसहमानं वा मनसिजदू-
षितमानसचिन्तितकुत्सितकर्मविनिन्दकलज्जानिर्भत्सितं वा अन्धप्राय-
मेवैनमचकलच्चिराय निमीलितमस्य नयनयुगम् । यदि नाम सत्यमेव
चक्षुषोः शक्तिस्तदारभ्यास्यापहृता स्यात्, अकृतमेव स्यादमुनारभ्यमा-
णमसदृशपापाचरणम् । कुलोत्तुङ्गश्च कान्तया साकमतिचिरकालमलंकु-
र्यात्तदिदमतिपावनं तल्पम् । न तथा संकल्पितं हतविधिना । नाति-
चिरादेव नृशंसस्यास्य नेत्रयुगमुन्मिमील दम्पत्योस्तयोर्भाग्यपर्यवसाना-
य । साध्व्या च कनकलतया सौभाग्यं सौख्यमैहलौकिकानन्दातिशयो-
जीवितं च खलनयननाम्नो महाभूतस्य बलिकर्मणि त्याज्यमिवासीत् ।
पञ्चलोपधानन्यस्तनिजनायकैकचुम्बितहस्तकमलदत्तसुन्दरकपोलतलां
च शयानां तामादरेण चिरमिव धूर्तो वीक्षांचक्रे । यच्चोपधानं
कुपितमिवोपसर्पणेन खलस्य पार्श्वयोरुभयोरपि कृतोत्थानमदृश्यत ।
कृत्रिमनगायितयोरुपधानभागयोर्मध्ये कृत्तिकारोहिणीभ्यामिवाश्लिष्ट-

श्चन्द्रमा व्यराजत वदनविधुर्वनितारत्नस्य । मालिन्यदूषितेन च नयन-
युगलेन निर्वर्णयामास सुचिरमरविन्दमयीमिव विद्युन्मयीमिव विलास-
मयीमिव लावण्यमयीमिवाद्भुतमयीमिवामृतमयीमिवानन्दमयीमिव श-
यनमधिशयानाममलामबलाम् ॥

मरकतसच्छायमहार्हशयनच्छदोपरि विस्तृतमदर्शि विला-
सिन्याः पाणिकमलमितरत् । यच्च प्रतिक्षणविजृम्भमाणेन नवनवो-
न्मेषशालिना प्रभापटलेन प्रविलसदरविन्दवनसहस्राण्यविरतमेव स-
र्वास्वपि दिक्षु विततार । तन्व्या विलोचनद्वयं च तेषामरविन्दवनाना-
मुपरि निमीलनदशायामपि नीलोत्पलवितानसहस्राणि विस्तारयामास ।
सुखकरनिद्रावशंवदं च तन्नयनकुवलयद्वन्द्वमुन्मीलनेन दिनारम्भमेव
संमानयिष्यत् स्वस्थमवर्तत । अनियमितसुन्दरमत्यायतमतिनीलं च
कामिन्याः कुन्तलजालमायताक्षीनिश्वासवासनास्वादनायागत्य संगत-
मिव भ्रमरपटलमलंचकार मुखमण्डलमेतस्याः ॥

तरलतरमुक्ताहारपयोनिधिपरिवोष्टितमलक्षि विधुवदनायाः प-
योधरयुगपर्यायमुर्वीवलययुगलम् । तच्च कुलोत्तुङ्गेतरनराधिपदुर्निरी-
क्ष्यममुनैव सलीलमाक्रम्य सितातपत्रच्छायायमानसुदतमुखचन्द्रच-
न्द्रिकायामेकान्तनोपभुक्तमाजन्मसिद्धेन क्षात्रेणैव धर्मेण संयुक्षितः
तत्क्षणमेव स्वायत्तीकर्तुमियेष नराधिपनन्दनोऽयम् । कुलोत्तुङ्गं च
तत्स्वयंवृतपतिमसूयाविष्टः कपटयोगेन तस्मात्प्रदेशात् विद्रावयितुम-
भिललाष । चिन्तानुसारिणा मनसा, मानसानुगतेन नयनेन, नयना-
नुजीविना रागेण, रागवशंवदैरालिङ्गनलालसैरङ्गैश्च कां कामप्यनितर-
संवेद्यामवस्थामयं प्रत्यपादि । अभिलाषफुल्लनयनाम्बुजोच्चलन्मधु-
रावलोकविधुरः सोऽयं क्षणमधीराक्ष्या मुखसरसिजे, क्षणं लावण्यो-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मं. पु. ३.] साधारणवर्ष आषाढमासः । [संचि. ४.]

। सुभाषितानि ।

बकावलिं तोषयसे प्रकामं

पयोद दूरीकुरुषे मरालान् ।

इति त्वदीयां प्रभुतामजस्रं

विवेकरिक्तां परिदूषयन्ति ॥ १ ॥

राहुप्रस्तो हिमरुचिरयं दुर्नियत्या गतश्री-

रित्यातङ्कं दधति बहवस्तत्र मे नोपतापः ।

किन्तु ध्वस्तैस्तिमिरनिकरैर्विश्वमाक्रान्तमासी-

त्तस्यापायेऽहह विधिवशादित्यसहो विषादः ॥ २ ॥

निष्णातैर्निकषस्थलेषु महिमा भूयस्तरां शस्यते

भूपालैर्मुकुटीतटेन बहुधा संभाव्यते सादरम् ।

तत्स्वर्णं बत ताड्यतेऽनवरतं यत्स्वर्णकाराधमैः

चण्डालो विधिरेवमाकलयते तन्मे मनः कृन्तति ॥ ३ ॥

रा. मेधाश्री. पण्डितनारायणकविः ।

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ २८ ॥

अन्यस्मिन्समये मदीयगृहाङ्गणं प्राप्यापि निशीथावधि
क्रीडाशैल एव विश्रम्य मन्दगर्जितैरवनिशयनासन्नवातायनस्य सविधं
मन्दमन्दमुपसरति त्वयि सन्यस्ताभरणा चिरविस्मृतविलासविभ्रमा
मे गेहिनी कदाचिदतर्कितोपनतं नयनस्फुरणं सुनिमित्तमनुपश्यन्ती
हृष्टा भवेत्— इति यक्षमुखेनानुवर्णयन् महाकविः ‘महाकालस्या-
नुसेवने स्वार्थ एवानुष्ठितः; इह हि परार्थः । तत्र वेश्यानां पण्यं
शरीरमावहन्तीनां कटाक्षपातः समजनि; अत्र तु साध्व्याः पाति-
त्रत्यपताकामावहन्त्याः अन्तस्तोष आकस्मिकनयनस्फुरणमहोत्सवेन ।’
इति सूचयन्— ‘समुज्ज्वलवेषधारिणी दर्शनीयविलासविभ्रमा वारव-
निता; मलिनवसना दुर्लक्ष्येयमाधिक्षामा यक्षवनिता । अलसवलितै-
रपाङ्गप्रसरैरखिलानावर्जयति वाराङ्गना; असंस्कृतैरलकैराक्रान्तकपो-
ला नितान्तमुद्वेजयति प्रेक्षकानियममराङ्गना । अञ्जनस्नेहरमणीयेन
लोचनयुगलेनानङ्गवेदेनामुपजनयत्यात्मानुशासनपराणामपि पण्यल-
लना; निरञ्जनस्नेहेन नयनयुगलेनानक्षरमात्मनो दशामतिकृपणा-
मवगमयन्ती विषयसुखेभ्यो वैमुख्यमापादयतीन्द्रियार्थानुसेवनप्रवणा-
मपीयं यक्षललना । कल्पवृक्षप्रसूतिं रतिफलं मध्वसकृदासेव्य
विलासविभ्रमादिकमात्मनः समुदञ्चयति वेशकामिनी; परित्यक्तमदि-

रारसास्वादादिसुखा अनवरतरोदनाताग्रनिर्दयमुखी समुदञ्चयति करु-
णामार्दान्तरात्मनामेषा त्रिदशकामिनी’ इत्याद्यात्मनो हृदयगहरगो-
पितमाशयमाविष्करोति सुसूक्ष्मया व्यङ्ग्यसरण्या ॥

वामश्वास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
मुक्ताजालं चिरविरचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ २९ ॥

सुनिमित्तवर्णनपरमिदं पद्यद्वयमनुविमृशतामस्माकं रघुनाथस्य
संदेशहरमाञ्जनेयमन्तिकस्थमजानानामपि ‘शुभां निमित्तानि शुभानि
भोजिरे’ इत्युपक्रम्य तस्या वामनयनोरुपरिस्पन्दनमतिमधुरमुपवर्ण्य
महाकविभिराश्रयणीयां सरणिमुपदिशन् कविकोकिलो वाल्मीकिः
पुरतस्तिष्ठति ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीने त्वयि नृत्तमारब्धवतः
प्रदोषनटस्य यावानन्तस्तोषः समजनि, तथैवेहावनिशयनासन्नवाताय-
नं समया नीचैरभिलीने त्वयि वामोरुपरिस्पन्दनरूपं शुभं निमित्त-
मनुपश्यन्ती मे प्रेयसी अमन्दमानन्दमनुभवेत् । तदानीं तया अह-
रोऽपि शान्तोद्वेगेन मदीयेनान्तरात्मना सादरं सकौतुकं सप्रश्रयं
विसृज्य च साक्षात्कृतो भविष्यसीति मेघं प्रोत्साहयति यक्षः ॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ ३० ॥

एवं सुनिमित्तदर्शनेन किञ्चिदिवाश्वस्ता चिरप्रार्थितसान्निध्यां भगवतीं निद्रामुपलभ्य संकल्पमयं रमणसमागमसुखमनुभवन्ती रसिकेन भवता न प्रतिबोधनीयेति स्मारयन्त्यक्षः 'पूर्वमुज्जयिन्यां नक्तं सूचिभेदैस्तमोभिः सर्वतो रुद्धालोके राजमार्गे रमणवसतिं गच्छन्तीनां प्रगल्भवानितानां विषयेऽपि करुणामालम्ब्य स्तनितविमुखो भूत्वा तोयोत्सर्गाद्विरम्य सौदामिनीं तासां मार्गप्रदर्शनाय नियुज्य आत्मनो रासिक्यमाविश्वकार किल भवान् । तादृशस्य भवतः संवत्सरपरिमितायां रजन्यामनालोकोच्छेद्ये तामिमे मज्जन्ती कृच्छ्रात्स्वप्नलब्धं साक्षाद्रमणसमागमसुखमनुभवन्ती मुग्धेयममराङ्गना पेशलाङ्गी नितरां दयनीयेति किमु वक्तव्यम्' इति सूचयतीव ॥

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन

प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।

विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे

वक्तुं धीर स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ ३१ ॥

'अविज्ञातविरहसंतापासूजयिनीपुरन्ध्रीषु सह रमणैः सुखं प्रसुप्तासु, त्वमपि प्रणयिन्या विहृत्य खिन्नविद्युत्कलत्रः आत्मानं विनोदितवानीतीदं समुचितमेव; इह त्वस्याः शोचनीयां दशां दृष्ट्वा स्वसुखनिरभिलाष आर्द्रान्तरात्मा त्वं नवजलमयमासं मुञ्चन् महिलाजनस्य प्रथमदर्शने समुपनेतुमर्हाणि माङ्गल्यद्योतकानि मालतीजालकान्यावहतानुचरेणानिलेन तामुत्थाप्याश्वस्य च स्वयं गवाक्षे तिष्ठन् प्रणयिनीं विद्युतमन्तः प्रवेश्य तन्मुखेन तस्या लोचनयुगलमात्माभिमुखमापादयन् संदेशाक्षराणि वक्तुमर्हसि' इति प्रार्थयन्त्यक्षः विद्युद्गर्भस्य मेघस्य उज्जयिन्यामलकायां च रात्रिजा

गरणं समानमपि एकत्रात्मनो विनोदेन स्वार्थः अपरत्र दुःखिताया वनिताया आश्वासनेन परार्थश्चानुष्ठितो भवतीति सूचयन् 'मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः' इति पूर्वोक्तमभ्युपेतार्थकृत्यं 'वक्तुं धीर स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः' इतीह विशदयतीति मन्यामहे ॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं

तत्संदेशान्मनसि निहितादागतं त्वत्समीपम् ।

यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतामध्वगानां

मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ ३२ ॥

'भर्तुरन्यासङ्गकलुषिताशयानां नायिकानां नयनसलिलं प्रणयिभिः स्वयमागतैरेव प्रार्थनाचाटुकारादिभिः प्रशमं नेयम् । न हि तादृशयोर्मध्यगेनान्येन भवितव्यम् । इह तु सर्वात्मनानुरक्तस्य मनसाप्यन्यां योषितमनाकलितवतो नायकस्य सकाशाद्दूतमुखेन संदेश-अवगणेनैव यक्षदयिताया आनन्दातिशयो भविता' इति द्योतयन्महाकविः स्वयमेव स्निग्धैः स्तनितवचनैः पथिकवृन्दान्यबलासकाशं प्रेषयितुं त्वरमाणः प्रकृत्या परहितैकप्रवणः संतप्तानां शरणमसौ बलाहकः वैरिणा विधिना रुद्धमार्गाणां प्रणयिनीसकाशमुपगन्तुमशक्नुवतां संदेशहरो भवितुमत्यन्तमर्हतीत्यात्मनो हृदयनिहितमाशयमभिव्यज्जयन् 'अहं रामस्य संदेशदेवि दूतस्तवागतः' इत्युद्गन्तं कविकोकिलमतिमधुरमनूद्गायतीति जानन्तो वयं महति रसार्णवे निमग्ना भवामः ॥

(क्रमशः ।)

वेदान्तवादावली ॥

२. विधिसुधाकरः—

अत्र च वाक्यविभागः, विधिवाक्यस्य लक्षणम्, पराभि-
मतानि लक्षणानि, तन्निरसनप्रकारः, उत्सर्गापवादन्यायविचारः,
भिन्नशाखास्थानामप्येकप्रकरणगतानामेकवाक्यत्वविचारश्च सन्ति ॥

३. सुदर्शनसुरद्रुमः—

अत्र श्रीवैष्णवैश्विरात्संप्रदायानुसारेणानुष्ठीयमानस्य तत्समु-
द्राङ्कनस्य वैदिकत्वं संप्रदायशुद्धत्वमवश्यकर्तव्यत्वं च बहुभिः श्रुति-
स्मृतीतिहासरूपैः प्रमाणैः संप्रतिष्ठापितम् । अत्र च परिच्छेदद्वयम् ।
प्रथमे प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तत्समुद्राधारणस्य धर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ।
द्वितीये तु परिच्छेदे पाञ्चरात्रविहितसुदर्शनधारणस्य पराभिमतं देव-
लोकमात्रविषयत्वं निरस्यते ॥

एवं विंशतिप्रबन्धभासुरायाः संपुटद्वयात्मिकाया अनर्घाया
अपि वेदान्तवादावल्याः ग्राहकजनसौकर्यार्थम् एकादश रूपिका
मूल्यतया परिकल्पिता इति सर्वथा प्रसाधकस्य महामनस्कतां नि-
र्मायं वयमिमे प्रशंसामः । प्राप्तिस्थानं च—यं. टि. नरासिंहय्यङ्कार्यः,
मल्लेश्वरम्, बेङ्गलूरु, मैसूरु.

निरतिशयेन सारस्वतविलासेन निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुमु-
पायं प्रदर्शयन्तो निगृहीतनास्तिकाः श्रीमन्तः शंकरभगवत्पादाः नि-
गमनिकरनीरधिं निजप्रज्ञाप्रसरपाटवपर्यायेण मन्थानेन निर्मथ्य समु-
द्भूतेन जन्मजरामरणश्रमहारिणा जगत्क्षेममूलेनाद्वैतामृतसारेण संप्लुत-
मिदं जगद्विरचय्य स्वकीयसङ्कल्पकल्पतरुं सफलमतानिष्ठुरिति सुवि-
दितं सुधीमणीनाम् । सत्यं विज्ञानमानन्दमद्वितीयं निर्गुणं निरवद्यं
निरञ्जनं निष्क्रियं निर्विकारं ब्रह्मैव भवति ब्रह्मवित् । वाङ्मनसदूरं
विगलितोपप्लवं च ब्रह्म वेदान्तविचारैकसमधिगम्यं जगज्जन्मादि-
कारणं; सकलं चेदं जगत्परिदृश्यमानं मायाविलसितं मृग-
वृष्णिकासलिलसब्रह्मचारि मिथ्यैवेत्यादि प्रतिपादयद्भिः प्राचीन-
पण्डितप्रवेकानां फणितिप्रपञ्चैराचार्यचरणानामाशयमनाप्रातमाकलय्य
शांकरभाष्यगाम्भीर्यनिर्णयाभिधं प्रबन्धं प्रणीय सुगृहीतनामधेया
महामहोपाध्यायविरुद्धभूषिताः श्रीमन्तो रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः ‘ए-
कमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इत्याद्यनुरोधेन स्वसजातीयद्वितीयशून्यत्वेनैव
अद्वितीयत्वं परब्रह्मणः प्रतिपादयन्तः परिदृश्यमानस्यास्य जगतो
मिथ्यात्वं विनाशित्वरूपमेवेति ब्रह्मानन्दादीनामभिमतमाविष्कुर्व-
न्तः पाषाणानामुच्चमध्यमनीचभावापन्नानां यथा वज्रवैडूर्यत्वा-
दिना भेदः पृथिवीत्वजातिकृतोऽभेदश्च तथा चित्तामप्यात्मनां
जीवप्राज्ञस्वरूपेण भेदः स्वाभाविकः; ब्रह्मत्वजातिकृतोऽभेदश्च, ब्रह्मा-
द्वैतवादस्तु जीवब्रह्मणोः स्वरूपतो भेदोऽपि अग्निविष्फुलिङ्गयौरोष्ण्य-
धर्मप्रयुक्ताभेद इव चैतन्यरूपधर्मकृतोऽभेदोऽप्यस्तीत्यौपाधिकाभे-
दाबलम्बनः’ इति पूज्यभगवत्पादानामाकृतमुपवर्णयन्तः कचित्कचित्
भगवत्पादभाष्यस्य एकदेशिमताभिप्रायतामुपदर्शयन्तः प्राक्तनैः पाणि-

नीयशिखामणिभिः प्रतिपादितमहीशस्याशयमन्यथोपवर्णयतः सुधी-
मणेरुपाध्यायोपनामकस्य नागेशभट्टाचार्यस्यासाधारणीं नैपुणीमप्यति-
शेरत इति परं प्रमोदामहे ।

सुप्रसिद्धमद्वैतसिद्धान्तं स्थापयितुं बद्धश्रद्धाः सुमेधसो गौरी-
नाथशास्त्रिणः शंकरभाष्यगाम्भीर्यनिर्णयखण्डनप्रबन्धमिममारचय्य
पुरातनैः प्राज्ञवरैरननुगृहीतस्यास्य आधुनिकस्याशयविशेषनिर्णयस्या-
साङ्गत्यमापादयन्तः साधनचतुष्टयसंपत्तेरेव अथशब्दार्थानन्तर्यप्रति-
योगित्वमुपपादयन्तः पारिव्रज्यस्य मोक्षसाधनज्ञानपरिपाकाङ्गत्वं स्फु-
टीकुर्वन्तः जीवब्रह्मणोरभेद एव भगवत्पादभाष्यारूढ इति स्पष्ट-
मुद्धोषयन्तः भ्रान्तिकृतं जीवब्रह्मभेदं निराकुर्वन्तः आकाशघटाका-
शदृष्टान्तेन औपाधिक एवात्मभेद इति प्रकटयन्तः जीवब्रह्माभेदस्य
जातिकृताभेदावलम्बकत्ववादं विमर्दयन्तः अंशाधिकरणभाष्यप्रामा-
ण्येन जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकमभेदं सुदृढं समर्थयन्तः एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां विवृण्वतो भगवतो भाष्यकारस्य ब्रह्माद्वैतविवेचन-
परतां विनिश्चयन्तः प्रस्थानत्रयभाष्येषु प्रतिपादितं स्वरूपाभेदमेव सि-
द्धान्तयन्तः नानात्मवादं न्यक्कुर्वन्तः मुक्तस्येश्वरत्वमभ्युपगच्छन्तः
मायिकमिदमखिलमिति स्फुटतरं विशदयन्तः नित्यशुद्धबुद्धमु-
क्तस्वभावस्य ब्रह्मणो निर्विकारतां निरुपाधिकतां निर्विशेषतां च
निरूपयन्तीभिर्युक्तिपरंपराभिः परमपुरुषार्थं परितः प्रसारयन्तीव प-
ण्डितानाममन्दमानन्दमादधतीत्यवगच्छामः । पण्डितमन्यादिशब्दप्र-
योगेण प्राचीनशैलीपरिचितं प्राज्ञशिखामणिपरिदूषणं प्रकृतग्रन्थे
नातीव हृदयङ्गममिति केषांचन कलहकोलाहलमपि वयं खीलीकर्तुं
प्रभवामः ॥

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ॥

—*—

अथेदानीं वेदानां तदङ्गानां च स्वरूपावगतिरत्यावश्यक्री भ-
वति । त इमे ईश्वरस्य निश्चसितमित्यास्तिकैः, परमेष्ठिनः जगत्स-
त्तिकमप्रदर्शका इति पौराणिकैः, श्रौतस्मार्तविहितनित्यकर्मानुष्ठानेषु
प्रमाणानीति वैदिकाचारप्रवणैः, भारतवर्षीयाणामार्याणामुत्कर्षाधाय-
का इति पुरावृत्तविचक्षणैः, काव्यनाटकादिग्रन्थानां मूलप्रकृतिरिति
भाषाशास्त्रविद्विश्च परिगण्यन्ते । तेषामेकतमस्य साम्नो गानश्रवणेन न
केवलमखिलप्राणिजातं परं देवा अप्यतुलं हर्षमुपलभन्ते । अत एवो-
क्तं गीताचार्येण 'वेदानां सामवेदोस्मि' इति । मुक्तानामानन्दानुभव-
प्रकारम् 'एतत्साम गायत्रास्ते—हा३वु हा३वु हा३वु' इत्यादि तैत्तरीया
आमनन्ति । त इमे वेदाः स्मृतिपथातिवर्तिनि काले महर्षिभिर्दृष्टाः
प्रकाशिताश्च ततः शिष्यप्रशिष्यप्रणालिकया अधीयमानाः भारतवर्ष-
मिदमद्याप्यलंकुर्वन्ति । उच्चारणानूच्चारणविधया अधीयमानत्वात् श्रु-
तिरिति, छन्दोबद्धत्वात् छन्द इति, ऋग्यजुःसामरूपत्वात् त्र-
यीति च तेषां व्यवहारः समजनि ॥

वेदानामपरिमेयत्वमनन्तत्वं च भारतवर्षीया विश्वसन्ति । त-
थाचाम्नायते कठशाखायां— जितेन्द्रियः दृढव्रतः भरद्वाजः
विमिरायुर्भिः ब्रह्मचर्यमुवास ; जरया आक्रान्तं स्थण्डिले शयानं
तमिमं महर्षिं इन्द्र अभ्येत्य भरद्वाजेत्यामन्त्र्य 'यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् ।
किमेनेन कुर्याः' इत्यप्राक्षीत् ; ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच
महर्षिः ; तच्छ्रुत्वा शतमन्युः त्रीन् गिरिरूपान् अविज्ञातान् तस्मै
वर्णयित्वा तेषामेकैकस्मात् एकैकां मुष्टिमुपादाय, भरद्वाज ! वेदा

वा एते पर्वतराशयः, भवता त्रिभिरायुर्भिरधीतो भागः मुष्टित्रयपरि-
मित एव; अनन्ताः खलु वेदाः इति उपादिक्षत्—इति । पूर्वस्मिन्
काले जनाः स्वाध्यायनिरताः वैदिकक्रियासु बद्धादराः अनन्तानपि
वेदान् ज्ञानचक्षुषा साक्षात्कृत्य निरतिशयमानन्दमलभन्त । अनन्तरं
कालेन वेदाध्ययनप्रोत्साहकानामास्तिकानां राज्ञां वैरल्ये देहयात्रार्थं
'यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्' इति न्यायानुसारेण कार्या-
न्तरव्यग्राः द्विजाः यथोक्तमध्ययनं कर्तुमशक्नुवानाः आर्त्विज्येन द्र-
विणमार्जयन्तो वेदेषु यज्ञानुष्ठानायात्यन्तोपयुक्तान् भागानेव अध्यगी-
षत । एवं वेदानां भूयिष्ठाः भागाः प्रच्छन्नाः उत्सन्नाश्चाभूवन् ।
अवशिष्टान् भागान् मधुच्छन्दादयो महर्षयः समाहृत्य ऋग्यजुः-
सामसंहिता अकुर्वन् । एतासु ऋक्संहितैव प्राचीना मुख्यतमा च
परिगण्यते । प्रथमं तावत् 'तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः; ऋचः सामानि
जज्ञिरे; छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्; यजुस्तस्मादजायत' इत्यादिसूक्ते
पाठक्रमादचामेव प्राथमिकत्वमनुमीयते । ऋक्षवधिरूढैः सामभिरेवोद्गा-
तारो गायन्ति । ऋग्रूपेण श्रूयमाणानां मन्त्राणां यज्ञे विनियो-
गमुपदेष्टुं प्रवृत्तो यजुर्वेदः अध्वर्युवेद इति व्यवह्रियते किल ।

ऋक्संहितायां तत्र तत्र पठ्यमानेषु सूक्तेषु अतिमधुरया
गाधया यज्ञवाटं प्रति देवानामाह्वानं, तदनुरोधेन तेषां तत्र तत्र
सान्निध्यं, सोमामिषवणं, तत्पानपरितुष्टानां तेषामनुग्रहेणार्थाणां
दस्युविजयः, धनधान्यसन्तानसम्पदधिगमश्चेत्यादिकं बहुश उद्-
घुष्टं श्रूयते । सत्यं सामसंहितायां पञ्चसप्ततिः सूक्तानि स्वतन्त्रतया
प्रवृत्तानीव दृश्यन्ते । तेषां प्रकृतिभूता ऋचः ऋक्संहितायामनु-
पलभ्यमानाः ऋक्संहितायाः असंपूर्णत्वमेव द्योतयन्ति । सामसू-

क्तानि प्रायेण सोमयामेष्वेव गीयन्ते । एते ऋग्यजुःसामरूपा-
स्तयो वेदाः वेदत्वेन परिगणिताः, अत एव त्रैविद्या अध्येतव्या
इति सामथाचारिकाणां धर्माणामनुशिक्षका उपादिशन् । अमरसिं-
होऽपि 'स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इति व्याहरति ।
एतेनार्थवेदस्यार्वाचीनत्वमवगम्यते । आभिचारप्रयोगार्थं संहितायां
श्रूयमाणाः काश्चन ऋचः खिलाश्चान्याः समाहृत्य नूतनैः तपोमहिम-
शालिभिः मुनिभिः अथर्वसंहितेयं निबद्धेति निश्चेतुमस्त्यवकाशः ।
ऋग्वेदे शिष्टैः यज्वभिः मुमुक्षुभिः विद्यानिष्पत्तिमद्भिरेव समधिगम्या
अवाक्यनसगोचराः केवलमनुग्रहैकफलप्रदाः उत्तमा देवाः स्तूयन्ते ।
आभिचारप्रयोगभूयिष्ठे अथर्ववेदे तु तान्त्रिकेण विधिना दीयमानेन
पशूपहारेण प्रमोदमुपलभमानाः देवताः प्रस्तूयन्ते ।

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः ॥

वैदिकीं दशामापन्नेयं गैर्वाणी स्तुतिभिरर्थ्याभिः सन्तानादिसं-
पत्प्रदातृणां देवानामाह्वानाय प्रसादनाय च प्रभवन्ती मन्त्ररूपेण
विलसन्ती, अथ यज्ञानुष्ठानसरणिप्रदर्शनाय गद्यात्मिका भूत्वा ब्राह्म-
णवाक्यरूपेण परिणता, पार्थिवान् भोगान् तृणाय मत्वा विषय-
तुल्येभ्यो विमुखानां ब्रह्मस्वरूपविचारसरणिं प्रदर्शयन्ती औपनिषदै-
रतिगम्भीरैर्वाक्यजालैर्निरतिशयमानन्दमुपजनयन्ती, आधिभौतिका-
पियज्ञाध्यात्मरहस्यानि प्रतिवेदं तत्तत्संस्कारानुगुणमावेदयन्ती वाभा-

ति । प्रथमं तावन्मन्त्रात्मिकायास्तस्याः स्वरूपमधिकृत्य किञ्चिदि-
होपन्यस्यते—

ऋग्वेदः— भारतवर्षीयाः आस्तिकहृदयंगमैः हेतुजालैः
महता परिश्रमेण वेदस्यापौरुषेयत्वं साधयन्ति । पाश्चात्यपण्डितास्तु
ऋग्वेदगतानि सूक्तानि कानिचिदवलम्ब्यैव एतेषां पौरुषेयत्वमुद्धो-
षयन्ति । तथाहि— भगवान् जैमिनिः “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरु-
षाख्याः, अनित्यदर्शनाच्च, उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्या प्रवच-
चनात्, परंतु श्रुतिसामान्यम्, कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संब-
न्धात्,” इति सूत्रैः अपौरुषेयत्वमुपपादयति श्रुतिवाक्यानाम् । पाश्चा-
त्यास्त्वित्थं निरूपयन्ति तेषां पौरुषेयत्वम् । तथाहि—स्मृतिपथातीते
काले अस्मत्पूर्वपुरुषाः वर्षस्यास्य वायव्यदिग्भागे निवसन्तः जनबाहु-
ल्येन तस्मिन् देशे सुखेन वस्तुमशक्नुवन्तः देशान्तरे निलयमन्विष्य-
न्तः सुदूरं प्रस्थिताः सिन्धुनदीपरिसरे कृतनिलयाः बभूवुः । नगाधि-
राजान्नयनसुभगमवतरन्त्याः अभ्रंलिहाग्रैः महावनस्पतिभिरुपरुद्धती-
रायाः वैपुल्ये महोदधिसमायाः सिन्धुनद्याः गाम्भीर्यं दृष्ट्वा तस्या
देवताधिष्ठानत्वं मनस्यलिखन्तः स्थलजलरामणीयकेनावर्जितस्वान्ताः
आपाततः सर्वजगत्कारणत्वेन प्रतीयमानानि अग्नीन्द्रवायुसवितृव-
रुणादीनि दैवतानि तुष्टुवुः । तेषां वदनारविन्दगलिताभिः श्रोत्रपे-
याभिः सूक्तिभिरावर्जिताः सर्वेपि देवाः वृष्ट्यादिभिः महीं सस्यवतीं
वित्तपूर्णां कृत्वा पशून् रक्षित्वा दस्यून् विनाश्य भक्तानां संरक्षणे
जागरूका आसन्—इत्याद्यर्थवर्णनपराणि सूक्तानि प्राचामार्याणां
तदानीन्तनावस्थाद्योतकानि कथमपौरुषेयाणि भवेयुः ॥

(कमशः ।)

भूगोलशास्त्रम् ॥

वायुरापश्च आत्मगतेन शैत्येनौष्ण्येन च महान्तमपि प्रस्तरं
भित्त्वा तद्गतपरमाणूनां निविडतममपि समवायं शिथिलयितुमलं भव-
न्ति । उक्तं चाभियुक्तैः ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ; वायुमेव स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति’ इति । ‘आपो वा इदं सर्वं....सम्राडापो विराडापः’
इति च । अचलशृङ्गेभ्यः प्रस्रवन्त्यो महानद्यः तलस्थं जर्जरितशि-
लाजालं मृदां चयं च प्रवाहेण नयन्त्योऽवनतप्रदेशेषु विसर्जयन्ति ।
क्रमेणापचयं प्राप्यमाणेषु उन्नतप्रदेशेषु औन्नत्यमादधानेषु चावनत-
भागेषु कदाचित् महीतलमपि जलनिधितलेन समानं परिवर्त्येत इति
अनुमातुमस्त्यवसरः । कल्पान्ते च भुवं परितो दृश्यमानः सलि-
लराशिः क्रोशद्वयपरिमेयागाधतया समग्रामपि धरां व्याप्नुयात्
इत्यपि संभाव्यमेव । एवमद्य परिदृश्यमानानाम् उन्नतप्रदेशानामप-
चये सत्यपि, भूमध्यात् बहिर्निःसार्यमाणेन शैलेयेन मृदा च
नूनाः समुत्पाद्यन्ते पर्वताः प्रस्तराश्च । तत्र केनापि हेतुना संचयीमा-
नेषु मृत्समूहेषु प्ररोहता महीरुहनिवहेन, जलनिधिवास्तव्यैः कैश्चन
जन्तुविशेषैश्च निर्मायन्ते नवीनाः प्रदेशाः धरातले । यदि वयं प्रवा-
लानामुत्पत्तिप्रकारं किञ्चिदालोचयामः, तर्हि नितरां स्पष्टीभवेदयं
विषयः ।

तथाहि । प्रवालं हि मकरालयमधिवसतां कृम्याकाराणां
जन्तुविशेषाणामस्थिसमूहेनोत्पद्यते । एते च जन्तवः समुद्रस्यागाधजले

जीवितुमशक्ताः प्रायशो वेलासमीपे एव आत्मनां वासमारचयन्ति । यत्र तु अगाधजले प्रवालं प्ररोहति, तत्र अचिरेणैव समुद्रस्य अधस्तलमुन्नतिं प्राप्नोति इति अनुमीयते । यत्र जलस्योपरि समुद्रवातैरान्दोलितः प्रवालनिवहः परिदृश्यते, तत्र जलनिधितलमतित्वरया वर्धत इत्याकलयामः । एतैश्च जन्तुभिः मध्येसमुद्रं महान्ति मनोहराणि प्रवालमयानि द्वीपान्यपि समुत्पाद्यन्ते । दक्षिणोदधिमध्ये, 'आस्ट्रेलिया' देशस्य समीपे च एतैर्जन्तुभिः निर्मितेषु द्वीपेषु कतिचन षट्-शतकोशैरपि परिमीयन्ते इति ज्ञायते । अनेनैव प्रकारेण सुधामय-शिलाजालानि (Limestone) निर्मायन्ते अन्यैः कैश्चन जन्तुभिः । एवमेकत्रोन्नतभागानामपचयः, अन्यत्र नवीनानां प्रदेशानामुत्पत्तिरिति महतीयं विचित्रा गतिः सृष्टेः ॥

वसुन्धरायां प्रायः चतुर्षु त्रयो भागाः (३) जलेन व्याप्ता इति पूर्वमेवोक्तं किल । तादृशस्य जलस्य कीदृशं स्वरूपम्? कुतो जलम् । वेदमुदधिजलं क्षारमासीत्? इत्यादिकमद्य विचार्यते । इह जगति सर्वेष्वपि पदार्थनिचयेषु आप एव चराचराणामत्यन्तोपकाराय कल्पन्त इति सुव्यक्तमेव सर्वेषाम् । अत एव 'आपो वै सर्वा देवताः' इत्यादिश्रुतिवचनैः देवतात्वेन निर्दिष्टासु अप्सु एव सर्वे प्रतिष्ठितमिति आम्नायते । अनुदिवसं सन्ध्योपासनव्यापृतैरास्तिकैः सन्मन्त्रपूताभिरद्विरेव आत्मनः शुद्धिः संपाद्यते । सृष्टस्य चराचरात्मकस्य जगतो ह्याप एव प्रथमकारणमिति 'अप एव ससर्जादौ' इत्यादिना अवगम्यते ॥

एताश्चापः द्रवरूपाः, घनरूपाः (हिमशकलादौ) बाष्परूपाश्चेति स्वरूपतस्त्रिविधाः समुपलभ्यन्ते । न केवलं प्राणिनां पानीयाय,

पृक्षादीनां जलसेकाय चोपयुज्यते सलिलम् । किन्तु बाष्पत्वेन विपरिवर्तितं महीतले मानवानामप्यतिदुष्कराणि कर्माणि करोति । तथाहि । अतिविप्रकृष्टस्यापि देशस्य शीघ्रगमनाय निर्मिता बाष्पीयशकटाः (Railway Engines) नितरामगाधे अतिदुस्तरे च जलनिधौ अनायासेन यात्राप्रसङ्गाय विरचिताः बाष्पीयमहानौकाश्च (Steamers) जलादुद्भूतस्य बाष्पनिवहस्य (Steam) शक्त्यैव हि गच्छन्ति । आधुनिकैर्मैधाविभिः यन्त्रेषु संचायमानात् बाष्पसमूहात् समुत्पाद्यमाना वैद्युती शक्तिः (Electricity) दीपिकावदालोकाय, तन्त्रीद्वारा वार्ताप्रेषणाय, महानगरेषु अनुक्षणमितस्ततः संचरतां वैद्युतयानानां (Tram cars) प्रेरणाय च प्रभवति । अम्मसामन्यान्यपि प्रयोजनानि प्रसङ्गान्तरे वक्ष्यामः ॥

यदि सप्तपलपरिमितं हिमशकलम् औष्ण्येन प्रद्राव्यते, तदा सप्तपलपरिमितं जलं संपद्यते । तथा हिमशकलस्य द्रावणकाले द्रवीभूतं यावदौष्ण्यमावश्यकं, तावत् हिमशकलरूपेणावस्थिते जले संक्रामति । सामान्यतो जलस्य संतापनकाले हि प्रथमं तत्रस्थं शैत्यं पणश्यति; भवति च तदनन्तरं संतापः । द्रव्यान्तरवत् जलमपि जगौ प्रदर्शनमात्रेण न संतापं भजते । अतः द्रव्यान्तरापेक्षया जलस्य औष्ण्याधिक्याकर्षणे शक्तिर्वर्तत इति दृश्यते । संतप्तं जलं यदा शिशिरीभवति, तदा संतापाय यावदौष्ण्यं गृहीतं तावच्च बहिर्निष्कासयति । अतः यदा जलं तत्समीपस्थद्रव्यान्तरापेक्षया उष्णतरं भवति, तदा निकटवर्तिनां द्रव्यान्तराणामावश्यकमौष्ण्यं ददाति । यदा पुनर्द्रव्यान्तरापेक्षया शीततरं जायते, तदावितरद्रव्येभ्यः अपेक्षितातिरिक्तम् औष्ण्यं संगृह्णाति । अस्मादेव कारणात् समुद्रोपा-

न्ते वर्तमानेषु नगरेषु जलसमृद्धवापीकूपतडागादिभिः पूर्णेषु च प्रदेशेषु सर्वदा शैत्यमौष्ण्यं चापेक्षितात् नातिरिच्येते नाप्यल्पीभवतः । किंच, अम्भांसि हि सर्वदा औष्ण्येन बाष्पीभवन्ति । परमाणुरूपमासाद्य चक्षुषेर्न गोचरीभवन्ति । यदा भूतलस्योपरि व्याप्तो वायुः दिनकरकिरणैर्नितान्तं संतापितो भवति, तदा सलिलस्य बाष्पीभावोऽपि नितरामभिवर्धते । अतः आकाशे (Air) सर्वदा जलपरमाणवः बाष्परूपेणावतिष्ठन्ते । अत्रेदं निदर्शनम् । काचनिर्मिते कस्मिंश्चित् पात्रे पयः पूरयित्वा हिमशकलमपि निक्षिप्य, पात्रं बहिःप्रदेशे निक्षिप्यते चेत्, कतिपयनिमेषापगमे पात्रस्य बहिःप्रदेशं स्वेदकणिकानुकारिणो जललवाः संछादयन्ति । पात्रस्य शिशिरीभावयैव तत्रोदकं पूरितं हिमशकलमपि निक्षिप्तम् । अन्तःस्थितस्य जलस्य पात्रात् बहिरागमनं सर्वथा असंभवं किल ? तर्हि कुत एताः पात्रस्य बहिरवस्थिताः जलकणिकाः समागताः ? वायौ बाष्पपरमाणुरूपेण स्थितस्य जलस्य कणिका इमा नितान्तशीते पात्रे संसक्ताः चक्षुषोर्विषयीभवन्ति इत्यवधार्यते ॥

सलिलं हि नितान्तशैत्येन घनीभवति । नवीनाश्च रसतन्त्रज्ञाः बाष्पीययन्त्रैः जलं हिमशकलत्वेन परिणमयन्ति । एतान्येव हिमशकलानि (Ice) कतिपये जनाः पानीयस्य शैत्यापादनायोपयुज्यन्ते ॥

पूर्वं प्रदर्शितप्रकारेण जलाज्जायमानो बाष्पश्च आकाशे परमाणुरूपेण स्थित्वा अतिरिक्तमौष्ण्यं विनाशयति आवश्यकं शैत्यं च प्रयच्छति ॥

(क्रमशः ।)

आर्यभाषाचरित्रम् ॥

चरित्राख्यं महाज्योतिर्यदि नोद्दीपयेज्जगत् ।

कामवस्थां प्रपद्येत वृत्तमान्ध्येन सर्वतः ? ॥

यस्याः कस्याश्चिदपि मनुष्यजातेरतीतकालिकचरित्रे बुद्ध्या सम्यविचार्यमाणे यावद्बुद्धिबलं पश्चाद्भूत्वागत्वा अन्ततः प्रत्यायकप्रमाणप्रमाणहीना वयमैतिह्यकूटकथामात्रशरणा दुरवगाहेऽन्धतमसि निमज्जेम ॥

ग्रीसुदेशीयानामिव (Greeks) केषांचिद्देशीयानां वृत्तान्तज्ञानविषये तथ्यचरित्रसमयः क्रैस्तुजन्मनः पूर्वमावत्सरसहस्रावध्यनुपावति । अहिगुप्त (Egypt) देशविषये तु श्मशानचैत्येभ्यः कीर्तिस्तम्भेभ्यश्चोद्धृतैः समकालीनलेख्यप्रमाणैस्तद्देशवास्तववृत्तान्तः क्रीस्तोः प्राक् पञ्चसहस्रवत्सरावधिक इति गृह्यते । उभयथापि तथ्यचरित्रसमयः (true historic period) पञ्चसहस्रवत्सरावधिकत्वेन गृह्येत । तत्कालात्पूर्वमत्युक्त्यतिशयोक्तिप्रचुरा अप्रमाणा माहात्म्यपरकूटकथा एव बहुलाः ॥

वास्तवचरित्रकालातीतमनुष्य (pre-historic man) वृत्तान्तज्ञानाय तादृश्यः कथा एव साधनीभवन्तीति मन्वाना इदानीन्तनाः पाश्चात्यविद्वत्प्रकाण्डास्ताः कथाः संगृह्य न्यायतः परिशील्य प्राचीनमनुष्यज्ञानसंचिचीषया सोपपत्तिकं व्याख्यातुमयतन्त । कल्पितानामेतत्पौराणिककथानाम् (myths) एतादृशार्थविवरणक्रमो न परितुष्टिमावहति चेत्तस इति केचित्कृतविद्या मन्यन्ते । विविधभाषाशब्दविद्यातारतम्य

ज्ञानाधिगमेनैव (comparative philology) प्रथममेतत्पौराणिक-
थाप्रश्नः सम्यग्विवरितुं शक्यत इति केषांचिन्महाशयानामाशयः ।
अधुनातनानां निरूपकाणां मनस्येष एव पन्थाः साधीयानिति स्फुरति ।
भारतवर्षस्य प्राचीनभाषां वैदिकग्रन्थांश्चोपलभ्य एकतो गीर्वाणपारसी-
कभाषयोः परस्परसंबन्धं नेदिष्ठसादृश्यं चान्यतः संस्कृतभाषाया ऐ-
रोपावासिप्रधानजातीनां भाषाकदम्बस्य च सादृश्यमवगम्य आस्माकी-
ना आंग्लेयविपश्चितः प्रपञ्चप्राचीनचरित्रमन्तरा हृदि स्थितानां स्वाभि-
प्रायाणां कृत्स्नपरिवृत्तिं ददुः । ऐरोपाखण्डवासिनां प्राचीना नवीनाश्च
भाषाः भारतवर्षीयाणां जोरोष्ट्रमतावलंबिनां च भाषे निरन्तरं संब-
न्तीत्यस्माकं ज्ञातचरमेवेति मोक्षमूलर् (Max muller) महाशयो ब्रूते ।
तस्मात् एवं हिंदुशार्मण्यवाचां परस्परसादृश्योपलब्ध्या इदानीं व्या-
ह्रियमाणा एताः सर्वा भाषा एकस्या मूलभाषायाः प्ररोहा इत्यवश्य-
मभ्युपगन्तव्यं भवति । तादृशाद्यभाषासद्भावसंभावनया तद्यवहारिणा-
माद्यानामार्यजनानां सद्भावोप्यनुमीयते पाश्चात्यपण्डिता वैदिकलौकि-
कवाङ्मयमधीत्य क्रमशः प्राचीनमनुष्यस्य चरित्रे तस्य ज्ञाने च
आत्मनोभिप्रायान्परिवर्तयामासुः । प्रेडरुपण्डितः स्वप्रणीतग्रन्थे
(Pre-historic Antiquities) एतद्विषयं सविस्तरं प्रतिपादि-
तवानित्यतो विस्तरमिया विरम्यतेऽस्माभिः ॥

ऐतिहासिकाः (Mythologists) कियत्कालात्प्रभृति मनुष्ये-
णाध्युषितेयं भूरिति विमृशन्तः हिमावरणस्यानन्तर्यं (Post-glacial)
निरूपयांचक्रुः । तदानीमपि भुवः शीतोष्णस्थितिः प्रकृत-
शीतोष्णस्थितेरभिन्ना सर्वविषयेष्विति ते प्रतिजानते । सांप्रतिक-
भूगर्भ (Geologists) शास्त्रविदां परीक्षायां तदन्यथैव समर्थितम् ।

आसियाखण्डमध्यभागे यंकंचित्प्रदेशमस्मत्प्राचीना आर्या आदावध्य-
वास्तुः । तदा ते सर्वे एकभाषाव्याहारिणः एकमतावलम्बिनश्चासन् ।
ततः कालक्रमेण केचन तदार्यसङ्घादविज्ञातनिमित्तं पृथग्भूताः
दक्षिणां दिशमनुसरन्तः क्रमाद्भारतीं भुवमवातारिषुः । सङ्घपार्थक्य-
समनन्तरमेव ते वेदसूक्तानि प्राणैषिषुरिति प्राचां विश्वासः । तदसत् ।
किंत्विदानीं विंशत्यब्दशतकस्य प्रारम्भे कुशाग्रीयबुद्धीनां सर्वविध-
शास्त्रसलिलनिधिमुष्टिधयानां नूतनांशसंदर्शनचतुराणां शोधकानां
संशोधनमुद्गराभिघातैः एते पूर्वोक्तापसिद्धान्तमृत्कुम्भाः शतशः शक-
लीकृताः । पुराणवस्तुशास्त्रविदः (Archaeologists) ऐरोपाखण्डस्यो-
पावचप्रदेशेषु निखातानि कांस्यदृषन्मयोपकरणशतान्युपलभ्य वास्त-
वचरित्रकालात्प्राक् अयःकांस्यदृषत्पात्राणि कालक्रमेण मनुष्यै-
रुपयुक्तानि तैर्ज्ञातपूर्वाणीति निश्चिक्वुः । भूगर्भशास्त्रोक्त-(Geology)
चतुर्थशकान्ते (Quaternary era) हिमावरणसमय अपसदिति साध-
यत्प्रबलप्रमाणमुपलभ्य मानवजातिः न केवलं चतुर्थशके किंतु
तृतीयशकेऽपि (Tertiary era) अवर्तत । तदानीं भूगोलस्य शीतो-
ष्णस्थितिर्वर्तमानशीतोष्णस्थितेरतीव भिन्ना इति गुर्वर्थप्रकाशनं चर-
मशतकस्योत्तरार्धे आंग्लेयशास्त्रज्ञैः कृतम् । मृतजन्तूनां मृतमनुष्याणां
चास्थिपञ्जराणि दृषदुपकरणकाले (Stone age) भूमौ निखातानि
येषु येषु प्रदेशेषूपलब्धानि तेषु तेषु निवसन्तीनां प्राचीनमनुष्यजातीनां
प्राप्तान्तं विवृण्वन्ति ।

बहवो बहुश्रुताः शार्मण्यदेश (Germany) विद्वांसः आर्या-
णामादिनिवासभूमिः न आसियाखण्डमिति निराकृत्य सुदूरमुत्तरस्यां
दिशि तदावासभूम्या भवितव्यमिति निर्णिन्युः । अस्मिन्विषये नवी-

नशास्त्रज्ञैरचिराधिगतोदन्तं कश्चित्पण्डितः (Warren) स्वग्रन्थे एवं संचिक्षेप । संस्कृतभाषावेदिनां प्राचीनोपप्लुतिः सुखेनात्यवाहि । पुराणवस्तुशास्त्र कपालशास्त्र (craniology) भूशास्त्र (Geology) मनुष्यशास्त्राणि (anthropology) विवेकसहकृतया धिया सम्यगपरीक्ष्य अध्यवसितैरभेदैः सिद्धान्तरैरनालोचिताभ्यूहितशाब्दिकानुमितयः खण्डनीयाः ।

वेदाधिगमानन्तरं पौराणिककथानां नूतनार्थः कल्पनीय इति पूर्वमेवोक्तम् । वेदा आर्यजातेः प्राचीनवृत्तान्तं ज्ञापयितुं चतुरं प्रबलम-लेख्यप्रमाणमिति सार्वलौकिकोऽभ्युपगमः । किंत्वाधुनिकेन न केनापि तेषामर्थः कात्स्न्येनाज्ञायि । क्रीस्तोः पूर्वमनेकाब्दशतमितब्राह्मणप्रणयनकालेऽपि वेदार्थः किंचिदुरवगाह एवाभूत् । शब्दव्युत्पत्तिकुशलैः शाब्दिकैस्तदर्थो यदि सम्यग्विवृतो नाभविष्यत् तद्वन्थोऽस्माकं जतु-मुद्रालञ्छित इव पिहितमुखोऽभविष्यत् । पाश्चात्यपण्डिताः सजातीय-विविधभाषातारतम्यज्ञानेन (comparative philology) सजातीयपौ-राणिककथातारतम्यज्ञानेन च (comparative mythology) प्रका-शीकृततथ्यांशावलम्बनेन भारतदेशीयपण्डितव्याख्यानप्रकारान् प्रचयं गमयामासुः । किं तु अज्ञातपूर्वार्थप्रतिपादकवाक्यानि सम्यक् ज्ञातुं न विविधभाषाशब्दतारतम्यज्ञानमात्रं सहायीभवति । वेदव्याख्याने इदमेव दौर्घ्यम् । उषस्यदेवता (Dawn theory) माहात्म्यपरकथया वात्यावर्णनकथया वा काश्चनाख्यायिकाः ज्ञातुं शक्यन्ते । तथापि कानिचित्तादृशानि वाक्यानि सन्ति वेदे; यानि सरलवचोविन्यास-निबद्धान्यपि दुर्लभार्थप्रतिपादकानि प्रतिभान्ति । माधवाचार्यप्रमु-खा भारतीयपण्डिता अपि केषां चिद्वाक्यानां केवलशब्दार्थविवरणमा-

त्वं कृत्वा वा अन्येषां यथा सुखेनार्थः स्फुरति तथा वाक्यगतपदानां यथेष्टं परिवृत्तिं कल्पयित्वा वा व्याचख्युः । पाश्चात्यपण्डितास्तु तान-कृत्स्नविदो मन्यन्ते । ततः कानिचिद्वेदवाक्यान्यद्याप्यनुद्धटितार्थविव-रणानि भवन्ति । यास्को वा तत्पूर्वतराः शाकपूयर्णवाभप्रभृतयोऽपि वा न शेकुस्तद्वाक्यविवरणे ॥

गतशतकोपलब्धनूतनशास्त्रांशैः प्राचीनमनुष्यस्य चरित्रं तद्वि-ज्ञानं च विशेषेण ज्ञायते । त एव नूतनशास्त्रीयांशाः वैदिकाख्याना-योद्धाटने नवीनकुञ्चिका भवन्ति । हिमावरणसमयात्प्राक् मनुष्योऽत्र भूमौ न्यवात्सीद्यदि तर्हि हिमसमयोपप्लवानीतानां महाविपर्ययाणां साक्षी भवेत् सत्यपि महति कालविप्रकर्षे । एतद्विमव्यतिकरः मनु-ष्यजातेः स्मृतिपथमारूढो भवेत् । वारेन् महाशयः प्राचीनवेदगाथाः पौराणिककथाश्च सम्यगपरीक्ष्य आधुनिकशास्त्रसंप्रदायानुसारेण ता-सां गाथानां विवरणं कृत्वा उत्तरध्रुवप्रान्तदेश एव मनुष्यजातेराद्य-निवासभूमिरिति सिद्धान्तीचकार । इतः पूर्वं दुर्ज्ञेयार्थप्रतिपादकानि वेदवाक्यानि आधुनिकशास्त्रसंप्रदायानुसारेण परीक्ष्यन्ते चेत् वेदप्र-णेतृणां मूलपुरुषाः हिमावरणसमयात्पूर्वं उत्तरध्रुवप्रान्ते आसन्नित्य-भ्युपगन्तुं वयमपि बलात्क्रियेमहि अधोलिखिताभिरुपपत्तिभिः प्र-माणैश्च ॥

भूगर्भशास्त्रविदः परीक्षाभिरेवमध्यवासासिषुः । पुरा उत्तरध्रु-वस्योत्तरभागे महान्पृथिवीभाग आसीत् । नोवाजंलिया (Nova Zemla) स्पिट्जुवर्गेन्नि (Spitzbergen) त्याख्यया व्यवह्रीयमाणं द्वी-पद्वयं तस्यैव महाभूभागस्य एकदेशः । बलवत्तरप्रकृतिविक्रियावशात् तत्सर्वं जलेनान्तराहृतं सदेतावन्मात्रमेव शिष्यते । इत्येतं विषयं सर्वे

भूगर्भशास्त्रविदो निर्विवादमुररीचक्रुः । तत्काले स भूखण्डः जन्तूनां मनुष्याणां च सुखप्रदशीतोष्णस्थित्या वासतेयोऽभूत् । अद्यापि प्राचीनार्धगोले विशेषतः सैबेरियानामकदेशे (Siberia) विशालो भूभागो दृश्यते । तस्मिन्नपि शीतोष्णस्थितिः पूर्वस्मिन्काले हिमबाधां विना प्राणिनिवासोचिता बभूवेत्युपपादयितुं प्रबलतरप्रमाणानि भूगर्भशास्त्रप्रतिपादितानि बहूनि सन्ति । तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमावरणसमयात्प्रागस्मदार्या ऊषुरिति नूतनैः पुराणवस्तुशास्त्रविद्विरप्युपलब्धम् । तदुपष्टम्भकाभिर्वेदकथाभिः छन्दोऽवस्थाननामक (zend Avesta) पारशीकग्रन्थप्रामाण्यानुरोधेन च आर्याणामुत्तरध्रुवप्रान्तभूनिवासो ध्रुवं निश्चीयते । तत्र षाण्मासिकी रात्रिः । षाण्मासिको दिवसः । पञ्च-चत्वारिंशद्दिनान्यनुवर्तमाना द्वाधिष्ठा उषा । इत्येतमं प्रतिपादयन्ति वाक्यानि ऋग्वेदे सर्वत्र बहुलमुपलभ्यन्ते । अत्रैव प्रथमं ऋग्वेदः प्रणिन्ये । अत्रैवार्यैः सर्वे यज्ञा वितताः क्रीस्तोः पूर्वं षट्सहस्रवत्सर-परिमितकाले अस्मदार्याः सर्वैः समवेता ऊषुरिति ऋग्वेदप्रामाण्या-देव ज्ञायते ।

(क्रमशः ।)

पाश्चात्यशास्त्रसारः ॥

(मङ्गलाचरणम् ।)

“यन्मङ्गलाय महते जगतामुशन्ति

त्रैविष्टपान्यपि पदानि यदाश्रयाणि ।

वन्दामहे सरसिजेक्षणमद्वितीयं

वेदान्तवेद्यमनिदं प्रथमं महस्तत् ॥” (वै. स्त. १.)

“यः खल्वणोरणुतरो महतो महीया-

नात्मा जनस्य जनको जगतश्च योऽभूत् ।

वेदात्मकप्रणवकारणवर्णवाच्यं

तं त्वां वयं तु परमेश्वरमामनामः ॥” (वै. स्त. १७.)

“विश्वस्य विश्वविधकारणमच्युत त्वं

कार्यं तदेतदखिलं चिदचित्स्वरूपम् ।

त्वं निर्विकार इति वेदशिरःसु घोषो

निःसीममेव तव दर्शयतीश्वरत्वम् ॥” (वै. स्त. ३५.)

“त्वद्वृष्टिलक्ष्यमिदमाविरभूदशेषं

नो चेत्कटाक्षयसि नैव भवेत्प्रवृत्तिः ।

स्थातुं च वाञ्छति जगत्तव दृष्टिपालं

तेन श्रुतौ जगदिषे हि जगत्त्वमेव ॥” (वै. स्त. ३०.)

(प्रतिज्ञाः ।)

श्रीयादवाद्गीशपदाम्बुजात-

द्वन्द्वाश्रितो वादिभयङ्करारुहः ।

पाश्चात्यशास्त्रार्णवसारविन्दू-

निमान्नृसिंहोऽहमुपाहरामि ॥

(अवतारिका ।)

इह खलु सर्वेषामद्यतनजनानां सुवितदिमेवेदं यदपारपारम्य-

वन्तो विलसन्ति पाश्चात्यदेशीयाः प्रायेण लौकिकशास्त्रनिचयेषु,

प्रकाशयन्त्यसकृदपि विविधचित्रयन्त्रतन्त्रादिनवीनवस्तुनिर्माणनैपुर्णं

स्वीयाम्, अनुभवन्ति चात एव नानाविधराजकीयाद्यधिकारपदवीस-
त्सुखानीति । एतादृशलौकिकशास्त्रविज्ञानबलादेव हि पौरस्त्योऽपि
जपानदेशोऽद्य महामण्डलेषु परिगणनां प्राप्य विराजतेतमाम् ।
कानि वा तानि लौकिकशास्त्राणि, किंस्वरूपाणि, किंफलानीति च
किंचित्परिशीलयामोऽद्य सावधानम् ॥

शासनाच्छास्त्रमिति हि व्युत्पत्तिरङ्गीक्रियतेऽभियुक्तैः शास्त्रश-
ब्दस्य । अत एव हि शास्त्रं क्रमनियमादिवोधको विद्याविशेषः ।
लौकिकशास्त्रं नाम मानुषप्रतिभाशक्तिसम्पादितो लोकोपकारकः प्रप-
ञ्चनिष्ठक्रमनियमादिविज्ञानसंपादको विद्याविशेषः— यथा (1)
वस्तुस्वरूपचरितम् (Natural History), (2) प्रकृतितन्त्रं वा
भौतिकशास्त्रम् (Natural Philosophy) (3) ज्यौतिषशास्त्रम्
(Astronomy)...इत्यादि ॥

ननु— किं वा फलमीदृशेन पाश्चात्यलौकिकशास्त्रविज्ञानेना-
स्मद्देशवासिनां प्रायेण मोक्षशास्त्रैकशरणानाम्? सन्त्येवात्रापि किल
वेदवेदान्तभिन्नानि बहूनि लौकिकशास्त्राणि वैद्यशिखादीनि, येषां च
परिमितं फलमस्माकं सुष्ठु परिचितमेवास्ति । कथं वेदं लौकिकशा-
स्त्रजातमुपकुर्यादनन्तस्थिरफलं मोक्षशास्त्रम्? इति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः—सत्यमेवैतत् यल्लौकिकशास्त्राणां सर्वेषामपि तत्त-
दनुगुणं प्रत्यक्षफलं परिमितमेव दृश्यते । तथापीदं शास्त्रजातं
लोकविज्ञानजनकत्वेन परस्य ब्रह्मणो निरवधिकातिशयमहिमानुसन्धान-
नसाधनं भवतीति मोक्षशास्त्रोपकारकत्वरूपं महाफलमपि विद्यत एव
लौकिकशास्त्राणाम् ॥

(क्रमशः ।)

दन्वति तत्तनौ, क्षणं सततोदितसन्ध्यायमाने तदधरबिम्बे, क्षणं च
निर्मलमुकुराधरीकरणधुर्ये तत्कपोलफलके दत्तदृष्टिः चिरमिव तस्थौ ॥

एकोत्पाताहतिवशीकृतां मृगीं बुभुक्षितः सिंह इव सामोदं
सात्साहं च दुर्जनो मदिरेक्षणामसकृदिमां निरीक्षांचके । नलिना-
क्षीनिस्तुललावण्यविस्मितमानसस्यास्य लोललोचनमिन्द्रियाणि सर्वा-
ण्यपि ससंरम्भमेव प्रोत्साहयामास प्रवर्तयामास च प्रारिप्सिते पाप-
कर्मणि । प्रोत्साहितानि च तानीन्द्रियाणि जीवितापहारकुतूहलीनि
मानिनीपातिव्रत्यभङ्गलीलानि रक्षांसीव मदन्धानि दयालेशविवर्जि-
तानि अगणितसाधुजनसंकटानि च संवभूवुः । परमोत्कण्ठितं च
पापात्मनो हृदयमुद्वीक्ष्य स्वैरसंचारीणि तानि परमामनुबभूव मुदम् ।
मुदितं च हृदयमादरात्नयनयुगं प्रचोदयामास । नयनयुगं च हस्त-
मेव साहसे तस्मिन्त्रिययुजे । हस्तश्च नियोगेन तेनाधिराज्यमिवापन्नः
प्रहर्षपरवशो वेगेनोत्प्लुत्य वरगात्र्या वक्षोजयोरुपरि विहितसंस्पर्शो-
ऽजायत । शुभाङ्ग्याः सर्वाङ्गाणामप्यन्तरङ्गायमाणौ च तौ खलभु-
जङ्गमुजस्पर्शमात्रेण विच्छायातामगमताम् । नाड्यश्च तत्रस्थाः सर-
समेवाभ्यन्तरं प्रविष्टाः हृदयगुहायां सुखेन निद्रायमाणां नायिकां
प्रबोधय रणरणकेन 'हा! महादेवि! महतीमापदं प्रापितासि' इति
चकन्दुः । संभ्रान्ता च सा सत्वरमक्षिणी उन्मील्य परितः कटा-
क्षान् विचिक्षेप । दीपज्वालाभिमुखमागते च वेपथुमत्या नयने
मालिन्यमाप्य सहसा निमिमिलतुः ।

प्रियपाठकाः! मनसि कुरुत कामपि मानिनीं सुखेन निद्रा-
णामुत्स्वप्नायमानां च निशीथसमये, स्वप्ने च भयंकरं किमपि भूतं
पश्यन्तीम्, दृष्ट्वा च सर्वाङ्गेणापि प्रकम्पमनुभवन्तीं भीतां त्रस्तां

मूर्छितां च । चिन्तयत च स्वप्नावसाने नेत्रे विस्तारयन्तीं पश्यन्तीं च पुरतः साक्षादेव तदिदं महद्भूतम् । अहो ! कथं वा वर्ण्यतां वराक्यास्तथागतायाः कनकलतायास्तत्तादृगुद्वेगातिरेकः ? । किं कर्तव्यतामूढा किमिदमकस्मादापतितमित्यजानाना प्रमुग्धा प्रभीता परित्रस्ता च शुकीमचिरविद्धां चिरमिवानुकुर्वती पङ्कजेक्षण्येयं शिश्ये । उद्वेगहेतुमग्रतो भवन्तमक्षणापि वीक्षितुं न शशाक । निमीलितमप्यस्या नयनयुगमनवरतमेव भीतभीतमनःसंकल्पसंजातमशुभावहमतिमात्रं भयानकमुपर्युपर्युङ्घियमानं कमपि कमपि कुरूपनिवहमद्राक्षीत् । नेत्रनिमीलनप्रादुर्भूतोऽयमन्धकारः तत्तत्क्षणदृष्टनष्टघोरघोरस्वरूपसहस्रसमुत्पादनेन मानसमधिकतरमेवोदबीविजदेतस्याः ॥

मानिनीवक्षःस्थलमभियातोऽयमसज्जनस्य हतहस्तः स्पर्शेनैवाज्ञासीत्तात्कालिकीमस्यास्तीव्रतमामवस्थां हृदयस्य । संनिपाततीक्ष्णया शुचा क्षुभितं नुन्नं च यद्भृदयमविरतपतितोत्पतितैरनन्तमतिकठिनमावेगं भजदतिमन्दां दयामवेलं कोपं च दुरात्मन्यस्मिन्नाविश्चकार । येन च कोपेन हठादनिरुद्धपूर्वमस्याः शीलनामकं दुर्गमाक्रम्य प्रवेष्टुमयमारम्भे साटोपमेव किमपि भाषमाणः ॥

अपनीय च किंचिदिवावगुण्ठनपटं दीर्घमुष्णं च निश्चस्य शुष्यता मुखेन दीनदीनेन स्वरेण सभयोद्वेगं संप्रार्थयामास चार्वाङ्गी— ‘नृपनन्दन ! केनास्युत्पथं नीतः ? अपि सदृशमिदं प्रजापालनाय जातस्य महाभागस्य ? निरपराधिनमिमं दासजनं निष्कारणमेव निशीथसमये निरुन्धन् न लज्जसे ?’ इति ॥

श्रुत्वा च सारसनयनाया मर्मच्छेदकं वचनमवनिपसूनुः प्रत्य-

वादीत्— ‘चारुदति ! सत्यमेव भवती वदति । उत्पथमेव नीतोऽस्मि रामणीयकनिधेरधिदेवताया भवत्याः सविशेषदर्शनेन । कुपितायामपि भवत्यामधिकतरमेव राजते मुखचन्द्रमाः । अश्रुकलुषमपि लोचनं भवत्याः सरसकुवलयविलासमपहसति । निन्दानिरस्तापि वाणी भवत्याः सिञ्चति माममृतरसनिष्यन्दैः । तन्नार्हसि मां निन्दितुं निरोद्धुं वा । भवलावण्यक्रीतं मनो भवतीमनुधावतीति किमत्र विचित्रम् ? । भवन्नयनकान्तिपूराचितं च मे नयनयुगमुद्योजयति मां भवतीं वशीकर्तुमिति समीचीनमेवेदम् । सर्वेषामपि जगति विलोचनमेव परममभिमतं मित्रम् । तस्य च नयनस्य विप्रियमाचरन् कथमिव भवतीमञ्जसा त्यजेयम् ? प्रतिषेधवचसश्च भवत्या नाहमवकाशं प्रदास्यामि । शृणु सावधानेन मनसा विनिश्चितमिदं मम । आगतोऽस्मि भवत्याः सकाशं निशायामस्यां सरभसमाकृष्टो भवत्या लोकोत्तरेण लावण्येनैव । मर्षणीय एव महानप्यपराधो ममायं करुणारसार्द्रचित्तया भवत्या । नान्यत्सुखजातं किमपि पश्यामि लोकेऽस्मिन् विना महाभागाया भवत्याः सुकृतैकलभ्यं परीरम्भप्रमोदम् । नाहं न जानामि नयविरुद्धमिदमापदामेव प्रसवभूमिरिति । असदृशारम्भप्रवृत्तं च मानसमनेकप्रकारेण स्थगितवानस्मि । निन्दया नीतिसंदर्शनेन नीचजनकथाप्रस्तावेन च विघ्नितोत्साहमिदमसकृदेवातनवम् । तथापि यतिजनमानसाकर्षणसारमनितरवनिताप्राप्यमप्यसर्वस्वमनुत्तमं भवत्याः सौन्दर्यसारसमुदायमनुक्षणं स्मारयता माहजनकदनेन मदनेन प्रतिबोधितमिदमुपदेशपथात्सुदूरमेवापक्रान्तमासीत् । उद्वेलरागसागरनिमग्नमिदमुद्धर्तुं परिमितसत्त्वोऽहं सर्वथा न शक्नोमि । अदुःखमिश्रितश्चानन्दः सर्वथा चिन्त्य एव । कण्टक-

परिणद्धमेव संदृश्यते स्थलपद्मं सर्वेष्वपि देशेषु । दुःसहदंशैर्मधुकैः
सर्वकालमप्यावृतमेव सेव्यते मधु । सम्यगेव परिशीलयामि सर्वमि-
दम् । किमेतैः ? । वामः कामो बाधिर्यमेवावलम्बतेऽनुरागप्रतिबन्ध-
केषु एकान्तहितेष्वपि विषयेषु । न कदाचिदपि ददाति श्रवणं सुहृ-
दुपदेशस्य । रूपैकपक्षपाती सोऽयं स्वप्नेऽपि न गणयति धर्ममर्थं वा ।
वारंवारमालोचितवानस्मि अन्तरङ्गेण सह संमन्य भविष्यदपमान-
मापदमधर्ममतितीव्रवेदनमवीर्यं दुःखं च । उन्मार्गप्रवृत्तमनुलङ्घ्य-
शासनमाक्रान्तनिखिलभुवनतलमसमसायकं को वा वारयितुमीष्टे ? ।
न खलु न जानामि पश्चात्तापविषानलपरिप्लुष्टोऽहमनतिचिरादत्युत्क-
टेनाक्रन्दनेन निखिलमपि जगदिदं नदीमातृकतां नेष्यामीति । अव-
धीरणामतिक्रमरुचिमभिशापं च सुहृन्मित्रबन्धुवर्गेषु जनयिष्यामी-
ति निःसंशयमेव वेदि । जानन्नपि सकलमिदं कुलभ्रंशिनीमात्मघा-
तिनीं च आशापुञ्जलीमनुसरामीति सर्वथा जितं मदनेन—॥’

उक्त्वा चैवमनार्योऽयमाचकर्ष कोशात्कमपि कृपाणमतिनिशि-
तम् । कृत्वा च तमेकोत्क्षेपेणैवाधिशिरो राजीवनयनायाः, प्रसारित
तीक्ष्णतुण्डं भयचकितस्य पन्नगस्योपरि परिभ्रमन्तं पक्षिराजमनुकुर्वन्,
अन्तकस्याप्यन्तकर इव विभाव्यमानः क्षणमिव तामेनामयं निरीक्षा-
चक्रे । तन्वी च तरलतरलैरङ्गकैः कामपि विकृतिं भजन्ती स्तब्धा
संलप्ता च कृपाणच्छायायामवशैव शयाना घातुकेनानेन समुच्चार्य-
माणमतिनाराचमश्रौषीद्वाङ्मयम् ॥

अवादीच्च कदर्यः— “कनकलते ! पारीन्द्राभिमुखमागता
मृगीव नरसिंहस्य मम नयनगोचरं गता मृगेक्षणा त्वं कथमिव निर्गन्तुं
प्रभवसि ? । अस्यामेव निशायामसमशरशरव्यतां गतेन मया सह

त्वया विहर्तव्यम् । यदि न संमन्यसे सज्ज एवास्म्यहं साधयितुं सं-
कल्पितमर्थं बलात्कारेण । उपभोगसमनन्तरमेव त्वामन्तकसमीपगा-
मिनीमुपकल्पयामि निशितेनानेन निस्त्रिंशेन । हत्वा च त्वामनुपद-
मेव कमपि चण्डालदारकमतिनीचं व्यापाद्य गर्हितमस्य कलेवरं पार्श्वे
तव शाययिष्यामि । तदनु च समाहूय सर्वमपि नगरवासिनमाबाल-
गोपालं जनमेतदवस्थां च त्वामग्रतस्तस्य सम्यङ्निरूप्य ‘कुलटाध-
मेयं कुत्सितमिमं परिरभ्य शयाना अधुनैव मया प्रत्यक्षिता । अना-
र्यमतिहेपणमकुलकुमारीजनोचितमक्रममिममसहमानेन मया सद्य एव
व्यापादिता च’ इति प्रकटीकृत्य कामप्यप्रतीकारपरुषामतथ्यकल्पना-
वार्तामाचन्द्रार्कस्थायिनीमविषह्यामनल्पकल्पशतेनाप्यनपमृज्यामकीर्तिं
निर्दयमेवाहं तव च कुलोत्तुङ्गस्य च संपादयिष्यामि । अनेन च मम
कर्मणा तादृशवीर्यौदार्यसंपन्नोऽपि तव पतिरधिगम्य नृलोकनयनावज्ञा-
मचिरेणैवैष्यति सरणीयां दशाम् । बन्धवश्च तव श्रुतिविदारणमिमं
वृत्तान्तमवधार्य लज्जाभरेण वदनान्यवनमयिष्यन्ति । सन्ततिश्च तव
सकललोकनिन्दितां कामपि विपरीतां दशामनुभवयिष्यति । सर्वस्वा-
प्यस्य निमित्तकारणतामानीता च त्वं कल्पनाकुटिलैः कविभिस्तथा
तथा च दूषिना बालानां भीषणार्थाय चिराय गास्यसे जगति ॥

न तथा यदि संमन्यसे, भवाम्येवाहं परमविस्त्रम्भपात्रं मित्रं
भवत्याः । अविदितं चाकार्यमकृतनिर्विशेषतामेति । महते सुखफ-
लाय क्रियमाणस्यागलेशो न्याय्य इत्येव नयविद्धिरवलम्ब्यते ।
विषलताप्यौषधविशेषे प्रयुज्यमाना सुखयत्यातुरान् । तत्प्राणनाथस्य
प्रतिष्ठां पुत्रमित्रादीनां क्षेमं चान्वेक्ष्य सादरा भवतु भवती सरस-
यिते मयि । कल्पकालेनाप्यविस्सरणीयमनिवार्यं च कलङ्कमकस्मा-

देवोत्पाद्य मा विनाशय भाग्यराशिमेतेषाम्—” ॥

उक्त्वा चैवं दृष्टिविष इव धातुकतमेनातिमृत्युना कटाक्षविक्षेपणेन कनकाङ्गीमिमामुत्तासयन् क्षणमिव वाचंयमो बभूव । पति-देवतातिलकायमाना च बालिकेयं विधिबलाच्छादूँलखरनखरमार्गमापतितेव कुरङ्गी मुधैव दैन्यमाविश्रकार । अरण्यरुदितमिवाभ्यर्थनाप्रक्रमोऽस्याः पुरतस्तस्य खलाधमस्य विफलीभविष्यतीति न मुग्धेयमज्ञासीत् । प्रायशः कामपरतन्त्रा नराधमा न धर्ममवेक्षन्ते । न विनयमभिनन्दन्ति । न कुलगौरवं स्मरन्ति । न साधुतां बहुमन्यन्ते । नाचारं पालयन्ति । न शीलमाद्रियन्ते । न श्रुतमवधारयन्ति । न परिचयं रक्षन्ति वा केवलं स्वार्थनिष्पादनपरतया प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, परिभवसहत्वं वशित्वमिति, स्वजनावमाननं महासत्त्वतेति, परदारनिरोधनं वैदग्ध्यमिति च दोषानेवात्मसमुचितान् गुणान् मन्यमानाः किल्बिषव्रातमनवरतमाचरन्तो हन्त हन्त ! पतन्त्यन्धे तमासि ।

उत्तुङ्गनगशिखरमावृण्वन् , उत्कटनिनादेन दिङ्मुखानि बधिरयन् , अविरतसमुद्यद्बिद्युत्पुञ्जदुस्सहप्रभापटलेन नयनावलिं निमीलयन् , अतिवर्षविभीषिकया निखिलमपि भुवनतलमुत्रासयंश्चाम्बरतले समुद्वीक्षितो नीरनिरन्तरनीलनीरदो यथा तथात्व एव कुतोऽपि महीविवरात्सविवरात्सविलासमिव समुत्सर्पन्त्या सुखस्पर्शया वात्यया विद्रावितो द्वैधीभावमापन्नश्च कंचित्कालमवर्षस्तिष्ठति, एवमेव हितयाऽप्यनभिमतया नीतिविशुद्धयाऽपि नितान्तनिराहतया सुधावर्षिण्याऽपि मुधैव प्रसृतया तन्वया मुखारविन्दमकरन्दनिष्यन्दबाहिन्या श्रवणानन्ददायिन्या वाण्या किंचिदिव विह्वलीकृतो वि-

घटितश्चासीन्निरर्गलोऽस्य वाग्विसर्गः । कण्ठगतप्राणां मूषिकामाकस्य पदा यथा निशाजागरणचणो मार्जारः क्रीडति एवमेव नराधमोऽयमुर्व्यामात्मनः कृपाणच्छायायां परिलुठन्तीं दुःखदुःखेन क्रन्दन्तीं च कृपणामिमां निरीक्ष्य परमामयासीन्मुदम् । तरुण्या दैन्यवर्धनेन चायं विशेषत एव विनोदयामास निजान्तरङ्गप्रकाराक्षसम् ॥

यद्यपि दत्तावधानमभवच्छ्रोत्रयुगलमस्य तरुणीमणिवचःसरण्यां नावकाशलेशोऽप्यभ्यर्थनाप्रवेशस्यास्याः कुलिशकठिनेन दुरात्मनो हृदयेनात्मन्यदायि । शिलाशकलसहस्रद्रवीकरणायापि यान्यलं तान्येव कज्जलमलिनानि कुवलयनयनाया मुक्ताफलस्थूलानि बाष्पबिन्दूनि जवादिव कुटिलमतेरस्य खलाधमस्य कामलतामविरतसेचनन वर्धयामासुः । दुस्त्यजदुःखभारमन्थरा च सुदती याच्चादैन्यमाभिभ्रता नयनेन वज्रसारमानसस्यास्य दयारसविदूरमाननमवलोकायांबभूव । दीर्घनिश्वासानुयाता च मीनलोचनाया वाणी मन्दा-निलनर्तितेव कुसुमभारानता मालतीवल्लरी कमप्यव्याजसुन्दरं माधुर्यातिरेकमासेदुषी मानसमस्य क्षणमिव आवर्जयामास । भीतभीतायाः सगद्गदं भाषणं तत्रतत्र ततान यतिभङ्गम् । बह्वपि चिन्तयती जगाद नातिपरिस्फुटाक्षरं किंचित् किंचिदेव ॥

“महाभाग ! महीपतिनन्दन ! न युक्तमिदम् । नार्हस्यमलय-साकिरणराजितमखिलजगदानन्दकरं क्षात्रं तेजः कामकलङ्कराहुणा कदाऽपि ग्रासयितुम् । भज त्वरितमेव निजशयनम् । पश्य परलो-कम् । अवधारयानुरूपं सात्त्विकं स्वरूपम् । स्मर स्मर्यमाणमधुरां राज-वेषापर्युतिम् । चिन्तय सुखकरमैत्रीरक्षाम् । जानास्येव परकलत्रभ-

त्सर्जनं परमं पातकमिति । शशिनं रोहिणीव सवितारं सुवर्चलेव सत्य-
वन्तं सावित्रीव सौदासं मदयन्तीव श्रीरघुनाथं मैथिलीव च कुलोत्तु-
ङ्गं ते मित्रमनुगताऽहं स्वसृनिर्विशेषं सर्वथाऽपि त्वया मान्येति न
त्वं न जानासि । गणय धर्मं नीतिं सौहार्दं च । सर्वैरेव देवैः शपा-
मि । स्वप्नेऽपि नाहमुपसर्पणयोग्या तव । सत्कारेण निर्व्याजमेव म-
या मानितेन त्वया, वद, केयमभ्यस्ताऽसीत् परिणामघोरा प्रत्युपका-
रपद्धतिः । अमृतपयोदानेन तृष्णामेकपदे छिन्दन्तीं स्रवन्तीं नार्हसि
निष्कारणमेव कलङ्कयितुम् । प्रज्ञावातसुलभसमुन्मूल्ये प्रचण्डशेषद्वे-
षादिविषमकण्टकसहस्रसंकटे प्रकामनीरसे प्रेमजरत्तूणे मा प्रेरय मा-
नसमधुकरम् । निरपराधिहननाय सज्जितमावेगशरं प्रागेव मोचना-
त्सत्त्वरमुपसंहर । अतिनीचैः किल दीनदीने याचकजने ब्रह्मास्त्रं प्रयु-
ज्यते न कदापि भवादृशैः पुरुषप्रकाण्डैः । नैवाहमभिवन्नीया
कदापि, यदि तामेव मैत्रीं वहस्यजातशत्रौ मे दयिते । नाप्यहमुद्वे-
जनीया यदि सत्यपराक्रमः स एव राजकुमारस्त्वमसि । शोच्याहमब-
ला न बन्दीकरणयोग्या कापि चपला । हा ! कथमद्यापि नानुकम्पसे
वेपथुमतीं व्यथालताशताकुलितां दीनदीनं रुदतीमनाथामगतिकाम-
तदर्हामनघामबलां माम् ? । त्वदीयमतिकठिनमसिधारातीक्ष्णं हृदय-
शिलातलमभिघातशतैर्मृदूकरिष्यन्तं परितापतप्तं दीर्घनिश्वासादिभि
रनुगतमधिराक्ष्या मे बाष्पपूरमतिवेलं हा ! किमित्यद्याप्युपेक्षसे ।
प्रावाणोऽपि मामेवंविधामालोक्य विलीय द्रवतामापद्येरन् । यदि दृषदो-
ऽप्यनतिकठोरं मानसं बिभर्षि नूनमियता कालेन तदनुकम्पाविद्रुतं
स्यात् । अनुकम्पा हि नाम आयसीमपि दुर्गशालामनायासेन प्रवे-
ष्टुमलम् । कुमार ! अभिजातोऽसि । नरपतिकुलभूषणमिति कल-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मं. पु. ३.] साधारणवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.]

सुभाषितानि ।

अस्मिन्महत्यस्तमितान्यवेद्ये

विस्मृत्तरे वीचितरङ्गरीत्या ।

काव्यध्वनौ जाग्रति देहभाजां

कर्णं विशेष्युः कथमन्यशब्दाः ॥ १ ॥

अन्योन्यसंसर्गविशेषरम्या-

प्यलंकृतिः प्रत्युत शोचनीया ।

निर्व्यङ्ग्यसारे कविसूक्तिबन्धे

निष्क्रान्तजीवे वपुषीव दत्ता ॥ २ ॥

न कालभेदाद्रसवर्णभेदो

न जामिता वा न ऋजीषभावः ।

सारस्वतं नाम फलं तदेतत्

सदेकरूपं कृतिनो लभन्ते ॥ ३ ॥

नीलकण्ठदीक्षितस्य ।

त्सर्जनं परमं पातकमिति । शशिनं रोहिणीव सवितारं सुवर्चलेव सत्य-
वन्तं सावित्रीव सौदासं मदयन्तीव श्रीरघुनाथं मैथिलीव च कुलोत्तु-
ङ्गं ते मित्रमनुगताऽहं स्वसृनिर्विशेषं सर्वथाऽपि त्वया मान्येति न
त्वं न जानासि । गणय धर्मं नीतिं सौहार्दं च । सर्वैरेव देवैः शपा-
मि । स्वप्नेऽपि नाहमुपसर्पणयोग्या तव । सत्कारेण निर्व्याजमेव म-
या मानितेन त्वया, वद, केयमभ्यस्ताऽसीत् परिणामघोरा प्रत्युपका-
रपद्धतिः । अमृतपयोदानेन तृष्णामेकपदे छिन्दन्तीं स्रवन्तीं नार्हसि
निष्कारणमेव कलङ्कयितुम् । प्रज्ञावातसुलभसमुन्मूल्ये प्रचण्डशेषद्वे-
षादिविषमकण्टकसहस्रसंकटे प्रकामनीरसे प्रेमजरत्तूणे मा प्रेरय मा-
नसमधुकरम् । निरपराधिहननाय सज्जितमावेगशरं प्रागेव मोचना-
त्सत्वरमुपसंहर । अतिनीचैः किल दीनदीने याचकजने ब्रह्मास्त्रं प्रयु-
ज्यते न कदापि भवादृशैः पुरुषप्रकाण्डैः । नैवाहमभिभवनीया
कदापि, यदि तामेव मैत्रीं वहस्यजातशत्रौ मे दयिते । नाप्यहमुद्वे-
जनीया यदि सत्यपराक्रमः स एव राजकुमारस्त्वमसि । शोच्याहमब-
ला न बन्दीकरणयोग्या कापि चपला । हा ! कथमद्यापि नानुकम्पसे
वेपथुमतीं व्यथालताशताकुलितां दीनदीनं रुदतीमनाथामगतिकाम-
तदर्हामनघामबलां माम् ? । त्वदीयमतिकठिनमसिधारातीक्ष्णं हृदय-
शिलातलमभिघातशतैर्मृदूकरिष्यन्तं परितापतप्तं दीर्घनिश्वासादिभि-
रनुगतमधीराक्ष्या मे बाष्पपूरमतिवेलं हा ! किमित्यद्याप्युपेक्षसे ।
प्रावाणोऽपि मामेवंविधामालोक्य विलीय द्रवतामापद्येरन् । यदि दृषदो-
ऽप्यनतिकठोरं मानसं बिभर्षि नूनमियता कालेन तदनुकम्पाविद्रुतं
स्यात् । अनुकम्पा हि नाम आयसीमपि दुर्गशालामनायासेन प्रवे-
ष्टुमलम् । कुमार ! अभिजातोऽसि । नरपतिकुलभूषणमिति कल

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

पृ. ३.] साधारणवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.

सुभाषितानि ।

अस्मिन्महत्सुस्तमितान्यवेद्ये

विसृत्त्वरे वीचितरङ्गरीत्या ।

काव्यध्वनौ जाग्रति देहभाजां

कर्णं विशेषुः कथमन्यशब्दाः ॥ १ ॥

अन्योन्यसंसर्गविशेषरम्या-

प्यलंकृतिः प्रत्युत शोचनीया ।

निर्व्यङ्ग्यसारे कविसूक्तिबन्धे

निष्क्रान्तजीवे वपुषीव दत्ता ॥ २ ॥

न कालभेदाद्रसवर्णभेदो

न जामिता वा न ऋजीषभावः ।

सारस्वतं नाम फलं तदेतत्

सदेकरूपं कृतिनो लभन्ते ॥ ३ ॥

नीलकण्ठदीक्षितस्य ।

मेघसंदेशविमर्शः ।

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा

त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव ।

श्रोण्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां

कान्तोपान्तात्सुहृदुपगमः संगमात्किञ्चिदूनः ॥ ३३ ॥

संतापसंततिमहाव्यसनार्णवे मग्नेयं मे प्रेयसी 'भर्तुर्मितम्' इत्यादिवचनामृतपानेन वचसामविषयं प्रमोदमुपलभ्य जानकीव पवनतनये त्वयि महतीं संभावाणां कृतज्ञतां चावहेत् । यथा गम्भीरायाः पयसि प्रकृतिसुभगस्ते छायात्मा प्रवेशमलभत, तथैवात्युदारप्रकृतेरस्या निर्मले हृदये श्रवणसुभगा ते वाणी प्रवेशं लभेतैव । मदीयं श्रोत्रपेयं संदेशं कर्णामृतमभिवर्षति त्वयि अपर्याप्ततदास्वादसुखा गवाक्षे लम्बमानं त्वां विहातुमसमर्था अत्यन्तमवहिता भूत्वा 'त्वत्संपर्केण गवाक्षस्य रम्यतां त्वदीयस्तनितसंबन्धेनाक्षराणां धन्यतां त्वद्दर्शनेनात्मनः पवित्रतां त्वत्प्रसादेन काननोदुम्बराणामिव प्रत्याशाबीजाङ्कुरस्य सफलतां च मुहुर्मुहुर्गणयेत्' इति व्यञ्जयन् 'सौम्य' इत्यनेन मेघे निरतिशयमात्मनो बहुमानमाविष्करोति यक्षः ॥

'गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् । भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥' इति प्राचेतसेनोक्तमाशयमनुस्मारयन्नैव महाकविः 'कान्तोपान्तात्सुहृदुपगमः संगमात्किञ्चिदूनः' इत्युद्दिशति ॥

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तु-

र्ष्या एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तां

पूर्वाशास्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ३४ ॥

प्राणपरित्यागोन्मुखी जानकी 'वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कुशलमब्रवीत्' इत्याभाषितवतो रामदूतस्य संदेशाक्षराणि मनसि निधाय, इहापि 'अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्ताम्' इति निर्दिशन् 'पूर्वाशास्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव' इति 'महर्षिणा प्रदर्शिता पद्धतिरियमैकैव रमणीया कविभिरन्यैरप्याश्रयणीया वर्तते, किं कुर्मः' इति बोधयन् व्योमगङ्गाजलाद्रैः पुष्पैः कन्दस्य स्खपनादपि दुःस्वार्तानां जीवितनिरपेक्षणां प्राणिनां वागमृतपृष्ठिभिः प्रत्युज्जीवनं पुण्यतरमत्यन्तमाशास्यमिति सूचयन्, मेघस्य अनितवचनश्रवणेन पावकेर्मयूर इवेयमपि अमन्दमानन्दमुपलभमाना गवाक्षवनिता गलितमप्युत्तरीयमजानती आत्मानमपि विस्मृत्य तत्सनापस्य गवाक्षस्य निकटमुपसरेदित्यपि ध्वनयति ॥

अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाढतप्तेन तप्तं

सास्त्रेणासद्गतमविरतोत्कण्ठमुत्काण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

संकल्पैस्ते विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ ३५ ॥

देवगिरेः प्रस्थाय चर्मण्वतीमतितीव्रं गच्छतो मेघस्य वीणिभिः रासिक्यस्य परां काष्ठामधिरूढैः सिद्धद्वन्द्वैर्मार्गो दत्तः । ततोऽपि द्रुततरं रामगिरेः प्रस्थायालकां गन्तुमीहमानस्य मरसि-
ततरोऽसौ वैरी धनपतिरूपेणागतो विधिः मार्गं साभिनिवेशं रुणद्धि । अथाप्येष शरीरस्यैवेष्टे न तु मानसीनां वृत्तीनाम् । सोऽयं संक-

रूपोनाम बाह्यव्यापारैरसंपृष्टः साक्षाच्छरीरदर्शनालिङ्गनादिसुखेभ्योऽप्यधिकमाह्लादमुपजनयति मे त्वदीयान्यङ्गानि चेष्टितान्यालापांश्च हृदयेनानवरतमालिखतः । इत्यतिकरुणमात्मनो दशामवगमयति यक्षः ॥

शब्दारख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-

त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-

स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ ३६ ॥

दैवादुपनतं यक्षस्य भाग्यविपर्ययं सरसमभिवर्णयन्निह महा-
कविः 'योऽसौ शार्ङ्गिणो वर्णचोरो बलाहकः पूर्वं अगाधायाश्चर्म-
ण्वत्या हृदयमालोड्य रसमादाय सुदूरमन्तरमतिक्रम्य ब्रह्मावर्तमवगाढ्य
संतप्तं तं जनपदं धारापातैः समजीवयत्, सोऽयं प्रत्यासन्ने नभसि
गम्भीरप्रकृतिकमपि यक्षं उत्कण्ठाया अतिभूमिमारोप्य, अस्वतन्त्रात्त-
दीयहृदयाग्निष्क्रान्तानि संदेशरूपाणि वचनामृतान्यादाय श्रवणवि-
षयमतिक्रान्तं वल्लभमनुचिन्त्य दूयमानां यक्षवनितां संजीवयति'
इति व्यञ्जयन्नाह्लादयति सहृदयान् ॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-

न्हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सद्दिश्यमस्ति ॥

यथा 'दशपुरवनिताः बलाहकस्य बिम्बं प्रीतिविस्फारितैर्नयनै-
रापिबन्त्यो हृदयेऽकुर्वन्, तथैव पेशलाङ्गचाः प्रेयस्या बिम्बमान्तरेण
चक्षुषानवरतमनुध्यायन्यक्षः तस्याः सादृश्यमावहतां वस्तूनां निरी-

क्षणेनात्मानं विनोदयितुमभिलषन्न कुत्राप्येकस्मिन्वस्तुनि समग्रं सादृ-
श्यमुपलभते' इति वर्णयन्महाकविः 'पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि
मन्यते । सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण । पद्मकेसर-
संसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः । निश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनो-
हरः ॥' इत्याद्युद्गिरन्तमादिकविं स्मारयति ॥

इममेवाशयम् 'नवेषु लोभप्रसवेषु कान्तिर्दृशः कुरङ्गेषु गतं
गजेषु । लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया
मे ॥' इति माधवमुखेनातिकरुणमुपवर्णयति भवभूतिः ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

आस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालिप्यते मे

कूरस्तस्मिन्नापि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ३८ ॥

योऽसौ कृतान्तः बालारुणपादस्पर्शसुखाभिलाषीणि कमला-
न्यसहमानः मेघस्य धारापातैस्तेषामसह्यामार्तिमजनयत् सोऽयं प्रण-
यिन्यास्तव छायामालिख्य त्वच्चरणतलस्पर्शेनात्मानं विनोदयितुमभि-
लषतो मे नयनयोरारुहधारामुत्पाद्य प्रत्यूहपरम्परामतर्कितमातन्वानः
कौर्यमन्यादृशमाविष्करोति ; किं करोमि मन्दभागधेयः ? इति सशो-
कासां मुञ्चन्यक्षः 'हतविधेः कौर्यस्य कारणीभूतैरावयोर्जन्मान्तरपात-
कैरेव भवितव्यम् ; तदहं लाङ्गलीव विषयविमुखः सारस्वतीनामपा-
मनुषेवनेन प्रायश्चित्तं विधाय अन्तःशुद्धो भूत्वा तव परिसरमा-
गतास्मि ; त्वमपि शंभोः केशग्रहणचतुरायाः भवान्या अपि स्पृ-
तणीयसौभाग्यायाः जाह्नव्यास्तीरमनुदिवसं गत्वा तस्याः पुण्यजले-

प्ववगाह्य विधूतपाप्मानमात्मानं कर्तुमर्हसि' इति व्यञ्जयतीत्यहो !
सुश्लिष्टता पूर्वोत्तरभेदयोः ॥

(कमशः ।)

वेदान्तग्रन्थरत्नमाला ॥

परिणतमिदानीं भागधेयमार्यमहाशयानां भारतीयानाम्; य-
दुत आर्. वेङ्कटेश्वरसभाध्यक्षैः चेन्नपुरीमध्यविद्योतमानस्वीयानन्दमु-
द्रायन्त्रालये दृढेष्वतिश्लक्ष्णेषु पत्रेष्वतीव रम्यतरैर्नागराक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्रकाशिता वेदान्तग्रन्थरत्नमालाख्या काचिन्मासिकसंचिका ततस्ततः
प्रचरन्ती भारतं वर्षमलंकरोति । युज्यते चास्याः रत्नमालेत्यभिख्या;
यत इयं तत्तन्मततीर्थकप्रणीतैः तत्त्वहितपुरुषार्थप्रमितिजनकैः
ऐहिकामुष्मिकनिखिलपुमर्थसाधकैः सकलजनताहृदयगुहाभ्यन्तरवि-
रन्तरनिविडतराविद्यासंतमसनिरासवासरकरानुकारिभिः सततसमुद-
ञ्चिताशनायापिपासाशोकमोहजरामरणरूपषड्भूमिकल्लोलमालासमाकुल-
भवजलधिनिःशेषचूषणकुम्भसंभवायमानैः अनारतपरिशीलितब्रह्मवि-
द्यादिनकरकिरणविकसितहृदयसरसिजनिरर्गलविनिर्गतमधुधाराचातुरी-
धुरीणैः विमुक्तिघण्टापथलुण्टाकदुर्मतकथकजनमतिविकल्पनाविजृम्भ-
तयुक्तिजालतूलवातूलोपमैः निःश्रेयसाधिगमनिश्रेणिकानिमैः ग्रन्थर-
त्नैर्निविडतरनिचिततनुर्विभाति ॥

यस्याश्च प्रथमं रत्नं श्रीयामुनाचार्यविरचितं चतुःश्लोकी-
स्तोत्ररत्नाभिधं ग्रन्थद्वयं श्रियस्तद्वल्लभस्य च महिमातिशयनिरूपणे-
दंपरतया प्रवृत्तं 'स्वादयन्निह सर्वेषां त्रय्यन्तार्थं सुदुर्ग्रहम् । स्तोत्र-
यामास योगीन्द्रस्तं वन्दे यामुनाह्वयम् ॥' इत्युक्तीत्या सर्ववेदान्त-

साराथसंग्राहकं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यश्रीकविकथकपञ्चानन-
गुरुभिः विरचितया व्याख्यया परिकर्मितम् । द्वितीयं च श्रीकृष्णसूरि-
विरचितया मुनिभावप्रकाशिकासमाख्यया, श्रीवीरराघवाचार्यविरचि-
तया श्रीभागवतचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया च समुज्ज्वलं सकृच्छ्रव-
णमात्रेण सर्वेषां भक्तिविरक्त्यादिसद्गुणौघसमुन्मेषकरं श्रीशुकयोगि-
मुखोद्गीर्णं श्रीभागवताख्यं पुराणम् । तृतीयं च श्रीमद्भगवद्गीताख्यं
पञ्चधरत्नम्; यच्च 'अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्'
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंचयैः' 'गङ्गाजललवक-
णिका पीता भगवद्गीता किञ्चिदधीता' 'उपनिषदमुदारासुद्रमन्
कापि लक्ष्ये शरणमुपगतान्नस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा' इत्यादिभिः तत्तन्म-
ततीर्थकरैः प्राचीनैराचार्यैः श्लाघनीयमहिमातिशयशालि । यत्र च
निखिलनिगमान्तनिगूढं निखिलमुमुक्षुजनोपजीव्यं स्वात्मयाथात्म्या-
वबोधपुरःसरफलसङ्गकर्तृत्यागात्मकसात्त्विकत्यागपरिकर्मितकर्मयोगस्व-
रूपं ज्ञानयोगस्वरूपं भक्तियोगस्वरूपं चिदचित्तस्वस्वरूपं भगवतः
स्वरूपमित्यादिकमर्थजातं निरवधिकरुणावरुणालयेन भगवता स्वय-
मेव सुस्पष्टं प्रतिपादितमासीदकिञ्चनजनसमुज्जिजीवयिषया ॥

तच्चेदं कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यैः श्रीमद्वेङ्कट-
नाथगुरुभिः विरचितया तात्पर्यचन्द्रिकाख्यया टीकया समलंकृतेन
श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसमर्थकेन श्रीभगवद्रामानुजविरचितेन भाष्येण,
श्रीमदद्वैतसिद्धान्तसाराथसमर्पकेण श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्यविर-
चितेन च भाष्येण, श्रीजयतीर्थमुनिविरचितया टीकया परिष्कृतेन
श्रीदत्तमतपरिपाटीप्रदर्शकेन श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचि-
तेन भाष्येण च परिमण्डित एव चावलोककानामन्याहशीं मतिवै-

चित्रिमादधानमत एव च सर्वेषामत्यन्तोपकारकं च ॥

एवमेव श्रीभगवद्रामानुजप्रणीतं श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसार-
सर्वस्वावेदकं श्रीबोधायनमुनिवरविरचितवृत्तिग्रन्थानुगुणतया महर्षि-
संमतिद्योतनाय कचिद्वृत्तिग्रन्थसंवादसूचनपरिष्कृतं नातिविशदसंक्षि-
प्तमतिगम्भीरं नानायुक्तिनिकुरुम्बपरिवृंहितं श्रीमद्भाष्याभिधानं ग्रन्थ-
रत्नं तत्तदधिकरणान्ते तत्तदधिकरणविषयवाक्यपूर्वपक्षसिद्धान्तसारा-
र्थसंग्राहकतया सूत्रार्थविशदीकरणेन च कोमलमतिमुग्रहश्रीवेदान्त-
दीपाख्येन, सूत्रतात्पर्यार्थवाचकश्रीवेदान्तसारेण च परिकलितं द्वि-
काध्यायपादपेटिकाधिकरणसंगतिप्रदर्शिकया आपातप्रतीतपौनरुक्त्या-
दिशङ्कापनोदननिदानभूतया तत्तदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तार्थप्रकाशि-
कया धारणासौकर्याय किञ्चिदधिकपञ्चशतपद्यरूपेण विनिर्मितया
कविताकिंककलभकण्ठीरवगुरुवरविरचितया अधिकरणसारावल्या च
सहितं संसुध्य प्रकाशितमासीत् ॥

एवमन्यान्यपि प्रबन्धरत्नानि प्रकाशप्रचारादिना भुवमिमामलं-
करिष्यन्तीति च मन्यामहे । आवश्यकं च ईदृशानां ग्रन्थानां प्रका-
शनम् ; यदुत एतादृशाः सुदुर्लभाः संजाताः कालवैगुण्यसमासादि-
तश्रद्धावैकल्येन । सुलभा अपि तालपत्रलिखिताः खण्डिताः पदवा-
क्यपरिश्रष्टाः कीटपरिक्षताक्षराश्चात्यन्तसजातीयपाठसंगताः लेखक-
प्रमादादिना अन्यथा परिकल्पिताश्चेति ईदृशी दुर्दशा तीर्थकरग्रन्थानां
संजातेति तमिमं परिश्रममालोच्य श्रद्धामात्रदत्तहस्तैः सादरमारब्धमिदं
तादृशग्रन्थसमुद्रणं ग्रन्थादानसुहृत्संधुक्षणादिना सफलं कृत्वा निर्वि-
घ्नप्रचयगमनादिदशासमापन्नं कुर्वन्तिवति सादरमभ्यर्थयामहे ॥

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

विलोक्य संजातवेपथुः संभ्रमव्याधूतपाणिकमला मणिबन्ध-
मलयशिञ्जाभिराश्रास्यमानेव कातरतरलापाङ्गतारङ्गया कलिन्दकन्ययेव
जामातुरनामयावगमबद्धश्रद्धयाऽनुगता नयनेन्दीवरश्रिया सरभसन्या-
सविसंगुलचरणकमला क्षिप्रमाक्षिप्यासुरदेहादाददे दोर्भ्यामर्भकम् ।
मन्दश्च श्रुतार्थस्तमनर्थं दैवगत्या निवृत्तमाकलयन् मङ्गलसमालम्भ-
नेर्मेन्त्रैश्च रक्षोघ्नैरात्मजस्य रक्षां विदधे ॥

एवमर्भकक्रीडया तृणावर्तमवपात्य प्राकृताकिशोरचेष्टितं विड-
म्बयन्नेकदा मृत्कणिकां भक्षयन् साक्षात्कृतो गोपाङ्गनाभिर्यशोदायै
च निवेदितो रोषावेशपरवशया तया सनिर्भर्त्सनमनुयुक्तो 'नाहम-
सि मृदं भक्षितवान् । मिथ्यैव मय्येता दोषमारोपयन्ति । त्वमेवा-
स्य । पश्य' इति मुखं व्यादाय दर्शयामास । तत्र च सशैलवनग्रा-
मनगरनदीनदीनाथां सप्तद्वीपां भुवं सचन्द्रतारकग्रहनक्षत्रदिवाकरां
विषं च समवेक्ष्य भयविस्मयस्तिमितवृत्तिरामीलिताक्षी क्षणं स्थित्वा
सुप्तप्रबुद्धेव पुनरुन्मील्य चक्षुषी मायाप्रभावमुषितमतिः प्रथमानुभू-
तमौश्वरं भावमनाकलयन्ती प्राकृतमेव पन्थानमनुययौ ॥

तदनु वसुदेवप्रहितेन यदुकुलपुरोधसा गर्गेण कृतसंस्कारौ
बलदेववासुदेवौ क्रमादुत्तिष्ठन्तौ तिष्ठन्तौ द्वित्राणि पञ्चषाणि च पदा-
नि न्यस्यन्तौ स्वलङ्घनी च पश्चात् विशृङ्खलं प्रचरितुं प्रचक्रमाते ।
अशेषदर्शनदविष्टमहिममहार्णवमवधूय पारमेष्ठ्यमनाकलितनिम्नोन्नत-
विनिवेशेन महता दयास्रोतसा गोगोपगोपिकानामपि सुग्रहतां ग्राहि-

तः स नन्दनन्दनः सह सवयोभिर्घोषदारकैरेकीभूय विसब्धं शिशु-
क्रीडाचापलान्युच्चावचान्याविश्वकार ॥

स कदाचिदनवसरे वत्सान् बन्धनाद्विमुच्य धेनूरपाययत् ;
येन दोग्धारः कृतप्रयत्ना अप्यलब्धप्रसन्ना गवां विव्यथिरे । अन्यदा
चान्तर्गृहं गूढनिक्षिप्तमपि विविक्तजने काले नवनीतमादाय गोप-
दारकेभ्यः वृषदंशकेभ्यश्च संविभज्य बुभुजे । जातुचिदूर्ध्वशिक्याव-
लम्बितमपाणिग्राह्यं वयस्यदारकस्कन्धाधिरूढो दधिदुग्धकलशमादाय
तथैव पपौ । एतानि चान्यानि चैवंप्रायाणि दुर्ललितान्यसहमाना
अपि व्रजयोषितः पुत्रवत्सलायै न शेकुर्यशोदायै निवेदयितुम् ॥

अथैकदा यमुनां गता स्नानेन च चिरायिता नन्दमहिषि
प्रत्यागता मुषितदधिमधुक्षीरनवनीतमपविद्धभाजनमवलोकयान्तर्गृहं
किमेतदिति विस्मयस्तम्भितवृत्तिः परिपृच्छन्ती गोपकुमारैर्गोपिन्दा-
भिश्च निजतनयदुर्विनयमन्तरेण निवेदितार्था सामर्षमुल्लखले दास्ना
दीनबन्धुं निबन्धुमुपचक्रमे । द्यङ्गुलोने च तस्मिन् दामनि दामा-
न्तरं योजयामास । उपर्युपर्यप्येकैकशो योजितानि गोकुले दामानि
निरवशेषतां गतानि द्यङ्गुलोनान्येव बभूवुः । यस्य स्मरणमात्रेण
प्रकृतिबन्ध एव न भवति प्राणिनां बन्धनाय, तस्यापि दाममात्रेण
यन्त्रणमीहमाना मायाविलुप्तदृष्टिर्यशोदा वितथश्रमश्रुथाङ्गयष्टिराय-
ततरनिश्वासस्रोतःप्रकम्पितपयोधरा यदा निभृतमासांचक्रे, तदानीमा
श्रितपरतन्त्रः स्वयमनुमतयन्त्रणो विनैव यत्नेन प्रथम एव बन्धनदा-
मनि ममौ प्रभविष्णुः । अथ सा प्रथमं संभ्रमादसम्यगुपपादितमथ-
चावधानकृतं निष्पन्नमात्मकर्मेति समाश्रयती गृहकर्मव्यग्रा ' तिष्ठतु
चिरस्य यन्त्रित एवायमविनीतः ' इति जगाम ॥

तदनु गृहाह्वहिर्जानुभ्यां चङ्क्रम्यमाणेन कटितटप्रथिततिर-
धीनोल्लखलकर्षिणा किशोरेण सन्धिप्रविष्टेन भग्नौ यमलार्जुनौ सश-
ब्दं निपेततुः । ततश्च तेजोविशेषदुर्दर्शनौ दिव्यपुरुषौ समुत्थाय
परात्परं महिमानमभिष्टुत्यावोचताम् — ' नाथ ! अन्य एव तवायमनु
महः ; यस्मादस्मादृशं जनं बन्धाद्विभोचयन्नात्मना बन्धमनुभवसि ।
आवां हि नलकूबरमणिग्रीवौ नाम धनपतेरात्मसंभवौ । गर्भेश्वरत्वं
नभं च वयः कं वा न व्यामोहयतः ? । यस्मादावां महादेवपारि-
षदपदावाप्तिलम्भितोत्कर्षौ वरासवपानपुनरुक्तमदोन्मादौ सह तरु-
णीभिः करिणीभिरिव यूथपौ निरङ्कुशं वनेषु विहरमाणौ यदृच्छोपयातं
देवर्षिमपि समीक्ष्य समुचितप्रतिपत्तिपराङ्मुखौ, तेन च स्तब्धतायाः
सदृशं स्थावरभावं शापेन गमितौ । तेजीयसां हि तेजःप्रसरो ज्वलन
एव निर्देहन्नपि तदात्वे निःशेषमायत्यामभितः संजातभागधेयकन्द-
लमतवीप्रान्तमिव पुरुषमुपचिनोति ; येन स भगवान् दण्डव्यपोढदर्प-
महयोर्दूरावनतेन मौलिना शरणं गतयोरावयोरुपरि जातानुग्रहो भू-
भारावतरणार्थमवतरिष्यतो देवदेवस्य प्रसङ्गं शापान्तमादिदेश ।
अपराध एष नौ तस्मिन् महर्षौ समाराधनातिरिक्तगुणः समवर्तत ।
यस्येदमखिलत्रिभुवननाथपादपद्मोपसेवनमनेकसहस्रजननान्तरोपचित-
पुङ्कतसंपदामप्यसुलभं फलम् — ' इत्युदीर्य भक्तिपरवशतया पुनः
पुनरभिष्टुवन्तौ प्रत्यापन्नप्रभावौ बन्धनस्थितेनैव तेन बालगोपालेन
मानुग्रहं विसृष्टौ स्वं स्थानमासेदतुः ॥

अथ तेन निर्घातपातकठोरेण निषद्वरद्रुमयुगलभङ्गघोषेण घो-
षजनः सर्व एव संभ्रान्तः सहसा सुतापायकातरं पुरस्कृत्य नन्द-
मभिद्रुतस्तत्रसन्धिलम्बोल्लखलरुग्णयोर्निपतितयोर्महाद्रुमयोरन्तराले वि-

हरन्तमुखलकर्षणमवलोक्य बालकं पर्याकुलोऽवतस्थे । नन्दस्तदनु
रभसापवर्जितपाशोलखलमादाय दोर्भ्यामालिङ्ग्य मूर्ध्नि चोपाप्रायार्भकं
दैवादयमीदृशीमापदमुत्तीर्ण इति निनाय निवेशनम् ॥

अन्येद्युर्विश्लिष्टाङ्गुलिदलेन करतलाञ्जलिना गलितभूयिष्ठमुप-
हरतो धान्यं फलार्थिनः फलविक्रयिणी कुहनाबालकस्य वल्गुस्खल-
द्वचनमाधुरीहृतहृदया फलैरञ्जलिमपूरयत् । अनुपदं च निजं फल-
भाजनं मणिकनकभरितमवलोकयन्ती सा पामरी तत्त्वज्ञानसुलभं
कमपि तस्मिन्नाविभावितानिवन्धनं वबन्ध भावबन्धम् ॥

उक्तं चाभियुक्तैः—

‘सुजातरेखात्मकशङ्खचक्रं ताम्रोदरं तस्य करारविन्दम् ।

विलोकयन्त्याः फलविक्रयिण्याः विक्रेतुमात्मानमभूद्विमर्शः ॥’

इति ।

दिनेषु चातिक्रमत्सु कौमारकेणालङ्कृतो द्रुतगतिचञ्चत्काप-
क्षश्चन्द्रकदमोन्नद्धनीलकुञ्चितमूर्धजतमःपुञ्जोपान्तलक्ष्यवदनेन्दुमण्डलः
कराङ्गुलीदलनमनोन्नमनलीलालम्भितविकृताविकृतस्वरतानमूर्च्छनाग्राम
विवेकेनानन्दैकरसात्माराममुखमारुतापूरणनिषिक्तरसेनेवातिमात्रहारिणा
तत्क्षणपल्लविततरुलतागुल्मषण्डेनाविश्रान्तमकरन्दबिन्दुसन्दोहवर्षिकु-
सुमस्तवकसहस्रसंदाशिताकालदुर्दिनेन विस्मृततृणचरणनिभृतोत्कर्णत-
र्णककुलदत्ताकर्णनावधानेन वनमखिलमुल्लासयन् मुरलीवादनेन वत्सां-
श्चारयन् व्रजन् भवनादाव्रजंश्च वनादखिलव्रजजनविश्लोचनानामेकसं-
वननं विललास वनसुमनोदामभूषणो वनजलोचनः ॥

स तथा तत्र रममाणः स्वैरमाभीरपल्लीमुपयोगविरलीकृतदुम-
षण्डान्धकारामविश्रान्तजनचरणप्रहतिप्रणष्टशाद्वलामसारामहितां गो-

पनस्य जनस्य चानुचिन्त्य रामेण च सह संमन्थ्य गोवर्धनगिरिसंग-
तमुत्तुङ्गानोकहव्यूहप्रतिषिद्धरविकरहठग्रहमभिनवकिसलयोद्भेददर्शित-
वनदेवताचरणतलन्यासं कुसुमहाससुभगलताललनाख्यग्रहकृतार्थवि-
दपि विटसार्थं श्रुतिसुखविहरवोपपादितपथिकस्वागतं हरितपत्रच्छा-
यापलितदशदिशं वदान्यमिव वाञ्छिताधिकफलप्रदं वृन्दावनमावास-
यितुमियेष ।

(कमशः ।)

अतिरूपचरितम् ॥

शयानः क्षीराब्धौ भुजगपतितरूपे सुविमले

दधानः शार्ङ्गादिप्रहरणचयं हस्तकमलैः ।

नवाभ्रश्यामाङ्गः कनकमणिभूषाञ्चिततनुः

मुरारिर्मे दद्यादनवरतमानन्दधुततिम् ॥ १ ॥

यत्पदाब्जकृपादावात् विभारण्यं विनश्यति ।

वन्देऽहं द्विपतुण्डं तं वाञ्छितार्थप्रदायिनम् ॥ २ ॥

एणीनेत्रा हारकाभा राकेन्दुसदृशानना ।

वाणी दद्यात्सदा मह्यं वाणीसंपदमीश्वरी ॥ ३ ॥

इन्द्रादिबृन्दारकबृन्दबन्ध-

पादारविन्दामरविन्दहस्ताम् ।

वन्दे सदा सुन्दरगात्रयष्टिं

वन्दारुमन्दारलतां च वाणीम् ॥

आसीत् पुरा दाक्षिणात्येषु चक्रेषु निखिलपण्यवस्तुजातपूर्व-
माणविपणी, रथगजसैन्धवपत्न्यादिचमूचरणक्षुण्णक्षोणीसमुद्भूतरजः-

स्तोमतिरोहितभानुमण्डला, अत्युच्छ्रितजातरूपस्तूभिकाविराजमानसौ-
धमण्डलापदेशेन निजसुषमास्पर्धिनीममरावतीममराधिपतिपालितामिव
जिघृक्षती, समुचितकालवेदाध्ययनचणविप्रवर्यानुष्ठीयमानाध्वरादिहोम-
धूमपवित्रिताभोगा, निखिलानवद्यगुणगणमण्डितसाधुजनाश्रयीभूता
सेतुमती नाम नगरी ॥

तस्यां च स्वभुजबलनिर्जितनिखिलसामन्तसीमन्तिनीसीमन्त-
सिन्दूरशोभाचर्चितचरणारविन्दयुगलः, मूर्त इव धर्म, निर्जितधिष-
णधिषणैः राज्यकार्यप्रवर्तनधुरंधरैः शूरैरमात्यवर्यैः समालोचितनिखि-
लकृत्यः, समुद्र इव गाम्भीर्ये, कर्ण इवौदार्ये, केसरीव शौर्ये, क्षमेव
क्षमायां, विपुलोरस्कः, भुजगराजप्रतिमभुजद्वयविराजितः, कटका-
ङ्गदाङ्गुलीयकहारादिभूषागणजाज्वल्यमानकलेवरः, निजाभिरुचया
कन्दर्पमप्यपदपदं कुर्वाणः वनीपकगणसन्तानद्रुमः, समग्रशास्त्राम्बुनि-
धिपारीणः धनेश्वरो नाम नृपतिः बभूव ॥

तेन निष्प्रतिबन्धमस्तसपन्नं सकुशलं रक्ष्यमाणे तस्मिन् पुरे
सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः, निखिलागमपारंगतः, श्रुतिस्मृतिविहितकर्मा-
नुष्ठानप्रसितः निरुपमेन श्लाघनीयेन ब्रह्मवर्चसेन विबुधपुरोधसमप्य-
तिशयानः तीक्ष्णमनीषः, स्वाध्यापनेन श्रुतिशास्त्रादिलब्धविज्ञानैरवन-
तशीर्षैः सुशीलैरन्तेवासिवर्गैरनवरतं समुपास्यमानः दैवज्ञशिरोमणिः
सत्यभाषिताख्यो यथार्थाभिधेयो विप्रवरेण्यः समवात्सीत् ॥

तस्य च रमणी कालाम्बुदानिकाशवेणीविराजितापीडा, कन्द-
र्पनृपतिलेखनपट्टमिव अलिकपट्टं दधाना विजितशारदविधुना मुकु-
रप्रतिमेन वक्रेणातितरां शोभमाना, पुरारातिनयनानलविफुष्टे शम्बर-
रिपौ जनुरन्तरं प्राप्तं तच्चापमिव भ्रुवौ बिभ्रती, स्वदनारविन्दविनि-

र्गलद्वाब्जाध्वीकेन पिकवधूमपि मूकीकुर्वाणा, कलकणद्विपञ्चीसंवादि-
कन्धरा, प्रतिक्षणमेधमानौ कोकाकारौ मुखचन्द्रकिरणसंस्पर्शादिव सं-
कुचितकमलमुकुलाकारौ कुचौ दधाना, मदनराजस्यारोहणनिःश्रेणी-
मिव वलित्रयीं कशीयसोदरेण बिभ्रती, गगनावलम्बा, शोभमानहाट-
ककदलीकाण्डप्रतिमाभ्यां क्रमपीवराभ्यां मार्दवशालिभ्यामूरुदण्डाभ्यां
चकासत्तनुलता, विषमबाणनिषङ्गाविव वृत्ते मांसले जङ्घे परिविभ्रती,
स्वचरणारुणिम्ना गतागतेषु स्थलकमलमयीं स्थलीं कलयन्ती, साध्वी-
निवहाग्रेसरा सुशीला नाम तरुणी बभूव ॥

तौ सुखेन तां पुरमधिवसन्तौ अनपत्यतया दूयमानान्तःकरणौ
सकललोकैकशरण्यं गिरिजाश्लिष्टवामाङ्गं भगवन्तं हिमकरशेखरं
विविधैर्व्रतैराराधयन्तौ कंचित् कालमयीयपताम् । स च विप्रवर्यः
तद्देशाधिपतेः पुरोहितपदमधिनिष्ठन् तस्य शुभाशुभफलं ज्योतिः-
शास्त्रदृष्ट्या विलोकयन् संतुष्टान्तरङ्गेण पुरोधसि निरतिशयभक्तिन-
म्रेण राज्ञा दीयमानमपि द्रविणमनर्थकं कलहकारि च 'न चोरहार्यं
न च राजहार्यं न आतृभाज्यं न करोति भारम् । व्यये कृते वर्धत
एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनात्प्रधानम् ॥' इत्यभियुक्तोक्त्यनुरोधे-
नाप्रधानं मन्यमानः उल्लवृत्तिमेव महीयसी गार्हस्थ्योचितां च
पश्यन् तथैव देहयात्रामकार्षीत् । किंच स महीसुरः ज्योतिःशस्त्रे
महीयो नैपुण्यं भजन् निखिलजनैः संभाव्यमानः महाज्यौतिषिक
इति प्रथां चागमत् ॥

अथ काले कतिपये सरति निरन्तरसमुपास्यमानस्य भगवतो
भवानीवल्लभस्य प्रसादात् सुशीला अन्तर्वल्ली संवृत्ता । स च बाडवः
पहोः कालादनन्तरमापन्नसत्त्वां निजकुटिम्बिनीं पश्यन् एवमानकु-

तुको गर्भिण्युचिताः पुंसवनादिकाः क्रिया यथाकालमरीरचत् । अथ मासेषु दशसु पूर्णेषु विप्रपत्नी शुभयौ दिवसे निःश्रेयसप्रदतारायो-
गादिशालिनि सुमुहूर्ते, स्वगमणीयकेन निर्जितमारं सुकुमारं कुमारं
शिशुलीलाभास्वरं प्रासूत । सत्यभाषितश्च स्वपुत्रजननवार्तामाध्वीकं
कर्णपुटाभ्यां पायंपायमसुहितान्तरङ्गः शर्मवारिधिमग्नः तस्य जात-
कर्मादिक्रियाकलापमनुष्ठाय अतिरूपलावण्यसंपन्नतया अवलोकिवृत्तजन-
नयनसाफल्यं ददानं मुग्धेन्दुमिव मनोज्ञं पुत्रमतिरूपनामानमकार्षत् ॥

स च कुमारो बालसुधाकर इव क्रमेण वर्धमानः बाल्य एव
अङ्कुरितमहेश्वरपादारविन्दभक्तिः क्षुद्राः क्रीडादिचिन्ताः परित्यज्य
जगदीश्वरमेव मनसि कुर्वाणोऽवर्तत । ततस्तस्य जनकस्तमुचितकाले-
ऽष्टमे वयस्युपनयनकर्मणा संचस्कारः कृतोऽपनयनोऽतिरूपः पित्रा अ-
ध्याप्यमानान् आम्रायादिविषयान् सम्यगधीयानः प्रसूजनकयोर्मनसि
परमानन्दमर्पयन् निखिलजनसंमतः सकलकलापारंगतः विशिष्य
ज्योतिःशास्त्रे निशितधिषणश्च बभूव । अथ कस्मिन्नपि दिने तत्पुरपा-
लको नृपः सत्यभाषितं दिदृक्षुः तद्वेश्मातिथिरभूत् । तदा गृह-
स्थितोऽतिरूपः स्वजनकमुञ्छवृत्तये गतवन्तं नृपाय निवेद्य तस्य
राज्ञ आयतिं ज्योतिर्विचक्षुषा पश्यन् राजानमेवमवोचत् । “ भोः
राजन्! महनीयगुणालय! अयं कालस्तावत् भवतोऽतीव दोषावहः ।
अचिरादेव भवन्तमभियोक्तुं समुन्नतध्वजपताकावृतचमूमण्डलो
बलिष्ठ उदग्रतेजाः कश्चिद्रिपुरायास्वति । स च भवन्तं ध्रुवं जेष्यति ।
अतः स्ववंशपालनाय सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः । नो चेत् महाननर्थः
संभविता इति वृत्तान्तमवगतवानसि । इतः परं श्रीमते यथा रोचते
तथाऽनुष्ठीयताम् ” इति ॥ (क्रमशः ।)

उपदेशसूक्तिमाला ।

- (२) पानार्थं जलं यदा गृह्णाति कूपाद्वा नद्या वा, तत् दर्शने
निर्मलमपि चक्षुषः अविषयेण मलेन जुष्टं भवति । अत-
स्तज्जलं शुद्धेन वस्त्रेण परिशोधय पातव्यम्, यतो जला-
श्रितो दोषः रोगहेतुर्भवति ॥
- (३) यदि मौनमेव व्यवहारे प्रसक्ते पुरुषेण रक्षितुं शक्यते
तदा तथैवाचरणं श्लाघ्यतमम् । अथ यदा वचनस्यावसरः
प्रसज्यते तदा यथाश्रुतं दृष्टं च पुरुषो ब्रूयात् । सत्यमयं
हि वाङ्मयं तपः इत्युच्यते बुधैः ॥
- (४) एवं शास्त्रेण स्वरूपतो निर्दिष्टे कर्मणि प्रवृत्तौ प्रसक्तायां
रागेण क्रोधेन वा कालुष्यमनापन्नं मनः यस्मिन् कर्मणि
प्रसीदति तत् कर्म कुर्वीत नान्यत् । तादृशं मनः कर्मणः
आचरणीयतां ज्ञापयतीति सतां मतम् ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

पुरा कदाचित् दुष्यन्तो नाम पुण्यश्लोकः सम्राट् मृगयास-
क्त्या वने पर्यटन् कण्वस्य महर्षेराश्रममगात् । तत्र शकुन्तलानाम्नी-
गणसरसः कन्यां सर्वाङ्गसुन्दरीं वल्कलेन वसनेन ब्राह्मणकन्यामिव
पतिभान्तीमदर्शत् । मनोज्ञाकृतेः दर्शनमात्रेण सम्राजस्तस्यां मनो-

ऽरज्यत । 'इयमधिकमनोज्ञा बलकलेनापि तन्वी' इति तस्यामास-
क्तिरजायत । तदा तां सुन्दरीं क्षत्रजातेः परिग्रहणानर्ही ब्राह्मणजातिं
मन्वानस्य तस्य महती शङ्का अजायत । कंचित्कालं चिन्तयित्वा स
सम्राट् इत्थं निश्चयमध्यगच्छत् । 'यतो मम निर्मलं मनोऽत्र प्रव-
र्तते, अतो मन्ये इयं कन्या क्षत्रियस्याहैवेति । संशयास्पदेषु
विषयेषु सन्तः स्वमनःप्रवृत्तिं प्रमाणीकृत्य प्रवर्तन्ते अथवा निव-
र्तन्ते हि' ॥ ४० ॥

पाश्चात्यशास्त्रसारः ॥

आसीत्किल कदाचिदयमाशयः पाश्चात्येष्वपि, यत्पारमार्थि-
काया ब्रह्मविद्यायाः अमूषां लौकिकविद्यानां च न कश्चिदप्यस्ति पर-
स्परानुकूल्यरूपः संबन्धः, अपि तु परस्परं विरोध एवेति ।
क्रमेण तु परतत्त्वशास्त्रनिष्णातैरपि कैश्चिदलौकिकविद्याविशारदैः
ब्रह्मविद्यायाः सुविशदं विचार्यमाणोऽयमाशय इत्थं परिष्कृतोऽभूत्—
'ब्रह्मविद्याया न कदाचिदपि विरुद्धा भवेयुर्लौकिकविद्याः; सा कि-
लामूभिः परं पुष्टा सुविशदा च विराजेत, यल्लौकिकनिदर्शनैरति-
सुग्रहेरेव नितरां शक्येत परस्य ब्रह्मणो महिमादिकं निरूपयितुम्,
वेदान्तशास्त्रप्रक्रियाश्च सम्यक् प्रतिपादयितुम् । अत एव हि तत्र
तत्रोपनिषत्स्वपि लौकिकनिदर्शनान्येव दृश्यन्ते । यथा यथा च
लौकिकशास्त्रेषु नवनवा विषयाः समुन्मिषन्ति परिशील्यतां प्रतिभा-
प्रभावैः, तथा तथास्माकं विशदतरं भवति जगत्सृष्टिवैचित्र्यविज्ञानम् ।
एवं च ब्रह्मविद्यैकशरणानामपि लौकिकविद्यापरिचयः कथंचिदाव-
श्यक एवेति सिद्धम्—' इति

इत्थं च— सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य सर्वव्यापकस्य परस्य
ब्रह्मणो जगन्निर्माणकैशलातिशयस्य परिशीलनाय परमोपयुक्त-
मत्रत्यविविधविचित्रवस्तुगतक्रमनियमादिविशेषविज्ञानमेव सकललौ-
किकशास्त्राणां प्रधानमपरिमितं फलम् । तद्विन्नं तु सर्वमप्रधानं
परिमितं चेति सुस्पष्टम् । किञ्च— निरवधिकानन्दरूपपरमपुरुषार्थ-
फलकस्य मोक्षशास्त्रस्योपकारकत्वेन परिणामोऽयमितरशास्त्राणामत्य-
न्तगौरवापादक एवेति सकलास्तिकजनसंमतम् । अतोऽस्मद्देशी-
यानामपि तादृशलौकिकशास्त्रविज्ञानमावश्यकं भवतीति सुस्पष्टम् ॥

यद्यपि— भारतखण्डेऽस्मिन् पुरातनप्रबन्धेषु महर्षिकर्तृकेषु
पुराणेषु पुराणेतिहासादिषु, शुक्रनीतिकामन्दकचाणक्यतन्त्रादिरा-
जनीतिग्रन्थेषु, अन्यत्र च तत्र तत्रोपलभ्यन्त एव भौतिकादिलौकिक-
शास्त्रविषयाः कतिचन विशकलिता विकीर्णाश्च । तथाऽपि न तेऽद्य
महाप्रबन्धरूपेण पृथक् पृथक् पाश्चात्येष्विव शास्त्रपदवीमधिरोढुमर्ह-
न्ति । परं तु आयुर्वेदज्योतिःशास्त्रशिल्पमन्त्रतन्त्रादिषु पुरातननि-
बन्धाः सुप्रसिद्धा गीर्वाणादिभाषास्वद्यापि सर्वलोकपरिगृहीताः प्र-
शस्ता विराजन्त एव । तत्रापि तादृशशास्त्रपरिचयसंकोचतः प्राधा-
न्यमलभमानैरर्वाचीनैरस्मद्देशवासिभिः कथं कथञ्चित् संरक्षिता इमे
प्रबन्धा अपि नवीनसराणिमाश्रित्य बहुष्वंशेषु परिष्करणमर्हन्ति ।
अतोऽस्माभिरेतादृशमहाकार्यसिद्ध्यर्थमपि पाश्चात्यशास्त्रपरिचयः का-
र्य एवेति सुवचम् ॥

कानि वा तानि पाश्चात्यशास्त्राणि, किंस्वरूपाणि वेत्याका-
ङ्क्षाम, न हि सुकरमुत्तरं दातुम् ; यदपरिमितानि सन्त्यद्योपलभ्य-
मानान्यपि तानि शास्त्राणि लोकविज्ञानसंपादकानि ; इतोऽपि च

वर्धिष्यमाणैव किल दिनेदिने शास्त्रसङ्ख्या जगति पटुतममतीनां
विदुषां नवनवारम्भसंरम्भात् । तथापि संप्रति सुप्रथितानि लब्धप्र-
तिष्ठानि च कानिचिदेवात्र दिङ्मात्रमुदाहरामः । यद्यपि—

‘अनन्तपारं किल वेदितव्य-

मरुपश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।

यत्सारभूतं तदुपाददीत

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥’

‘असारमरुपसारं च सारं सारतरं त्यजेत् । भजेत्सारतमं
शास्त्रम्’

इत्यभियुक्तोक्तरीत्या सर्वत्र सारतमांशग्रहणपरैर्भवितव्यमस्मा-
भिः । तथाऽपि सारासारविवेचनार्थमपि तत्तल्लौकिकविद्यास्वरूपादीना-
मापातज्ञानमावश्यकं भवत्यस्माकमिति विदितमेव तत्रभवतां सुधी-
मणीनाम् । अत एवाख्योपन्यासजालस्य लेखने पण्डितवरैः कैश्चन
सुहृद्भिः प्रेरितोऽहमनभिज्ञोऽपि तादृशपण्डितानामत्राभिरुचिं विषय-
गौरवं चानुसन्धाय कथञ्चिदङ्गीकृत्य तेषां शासनमत्रावतीर्णोऽसि ।
अतः सहृदयाः सुधियो गुणैकपक्षपातिनो वचनान्यमूनि सादरमुपला-
लयन्तु, समादधतु चात्रत्यान् मदीयवाग्दोषान् वस्तुमात्रग्रहणतत्पर-
तयेति सविनयमभ्यर्थये ॥

आशासे च एतादृशोपन्यासजालस्य लेखने मदीयो बहुप्र-
न्यावलोकनपरिश्रमोऽद्य सफलो भवेत्, यदि पुनरत्रत्यमर्थजातं कथ-
ञ्चिद्रोचते वाचकमहाशयेभ्य इति ॥

अथास्मिन्नुपन्यासे सुसंक्षिप्ततया प्रतिपाद्यमानानां सुप्रथितानां
पाश्चात्यशास्त्राणामभिधानान्यत्र कीर्त्यन्ते—

- (i) वस्तुस्वरूपचरितम् (Natural History)
- (ii) प्रकृतितन्त्रम् } (Natural Philosophy)
वा } or
भौतिकशास्त्रम् } Physics
- (iii) रसतन्त्रम् (Chemistry)
- (iv) गणितशास्त्रम् (Mathematics)
- (v) शिल्पशास्त्रम् }
वा } (Architecture)
वास्तुशास्त्रम् }
- (vi) चरित्रशास्त्रम् (History)
- (vii) अर्थशास्त्रम् (Political Economy)
- (viii) भूगोलशास्त्रम् (Geography)
- (ix) भूतत्त्वशास्त्रम् (Geology)
- (x) वनस्पतिशास्त्रम् (Botany)
- (xi) प्राणिशास्त्रम् (Zoology)
- (xii) कृषिशास्त्रम् (Agriculture)
- (xiii) आरोग्यशास्त्रम् (Hygiene)
- (xiv) वैद्यशास्त्रम् (Medicine)
- (xv) भाषाशास्त्रम् (Philology)
- (xvi) न्यायशास्त्रम् (Logic)
- (xvii) मनस्तत्त्वशास्त्रम् (Psychology)
- (xviii) धर्मतत्त्वस्वरूपम् (Moral Philosophy).

(1) वस्तुस्वरूपचरितम्.

(Natural history)

प्रथमतस्तावद्वस्तुस्वरूपचरितं प्रतिपाद्यते ॥

इदं च शास्त्रं प्रायेण जगति भूमण्डले गगनमण्डले वा परिदृश्यमानानां भगवत्सङ्कल्पतः स्वभावेनैव जातानां जायमानानां च कृतकेतरवस्तुजातानां यथावत्स्वरूपस्वभावादिवर्णनपरम् ॥

सामान्यतश्च भूमण्डलवर्ति वस्तुजातं त्रिधा विभज्यते शास्त्रविद्विः—

(i) अचिद्वर्गः (Material kingdom)

(ii) सस्यवर्गः (Vegetable kingdom)

(iii) चिद्वर्गः
वा
जीविवर्गः } (Animal kingdom)

(i) तत्र च— अचिद्वर्गे तावद्भूमण्डलेऽस्मिन्नुपरितलविद्यमानानां नदीसरोवरसमुद्रपर्वतारण्यगुहादीनां, अग्निपर्वतभूकम्पादीनां तत्तद्देशगतशीतोष्णादिसाम्यवैषम्यादिहेतूनां; भूमण्डलान्तर्वर्तिनां लवणेङ्गालवज्रादीनां ताम्रसीसदस्तायस्त्रपुपारदरजतसुवर्णादीनां; गगनतलवर्तिनां वायुतत्त्वान्तर्गतानां सूक्ष्मतरवस्तूनां मृगवृष्टिकेन्द्रचापविद्युत्तनितचण्डमारुतमेघवृष्टिकरकादीनां च स्वरूपवर्णनं कार्यम् ।

(ii) सस्यवर्गे च— तरुगुल्मलतादीनामवयवबन्धः, रसाकर्षणप्रसरणशक्तिः, तत्तद्धारणपोषणोपयुक्तद्रव्याणि; वातातपादिभिरमीषां सस्यानां प्रयोजनं; एतेषां स्त्रीपुंजातिविवेचनं, अमीषां

दीर्घायुष्ट्वसम्पादनोपायः, सन्ततिवर्धनक्रमः नानाविधरोगतत्तच्चिकित्साप्रकाराः; सस्यवर्गीयजातिभेदास्तत्तदसाधारणनियमाश्च; अमीषां तत्तद्देशगतसन्तापहारित्वादिरूपो गुणः, अमीषां त्वङ्मूलस्कन्धशाखाङ्कुरपर्णकुसुमफलादिभिर्जनानां भेषजवसनाशनालङ्करणोपकरणादिरूपेण नानाविधानि प्रयोजनानि, तत्तद्गतरूपरसगन्धादिवैचित्र्यम्— इत्यादीनि वर्णनीयानि ॥

(iii) प्राणिवर्गे च— प्रथमतः प्रधानतममानुषजातिपरिशीलने तत्तदवयवसंस्थानप्रकारः, अस्थिवन्धरक्तनाडीज्ञानधमन्यादिसंश्लेषः, श्वासकोशे वायुपरिशुद्धिरीतिः, त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणेन्द्रियद्वारा बाह्यविषयग्रहणप्रकारः, बाल्यकौमार्यौवनवार्धकाद्यवस्थाविशेषेषु क्रमेण संभवन्तः शारीरा मानसाश्च व्यत्ययाः, स्वप्नसुषुप्त्यादिदशालक्षणानि, शारीरवर्णावयवसंस्थानमुखभावादिविविचिर्निर्णया मानुषजात्यवान्तरभेदाः, मूकबधिरपङ्गवाद्यङ्गविकलानां स्वरूपस्वभावादीनि, मानुषजातेः स्वेतरप्राणिवर्गापेक्षया विद्यमानं च वैलक्षण्यम्— इत्यादीनि बहुशो वर्णनीयानि ॥

अनन्तरं च— मानुषेतरप्राणिवर्गेऽपि चतुष्पदानां पशूनां नानाविधपक्षिणां मत्स्यविशेषाणां सर्पजातीनां वृश्चिककृकलासोर्णनाभमस्कणमशकमक्षिकादीनामनेककृमिजातीनां च लक्षणानि, तत्तदवान्तरभेदसूचकाकाराः, अमीषां देहधारणप्रकारः, स्वस्वोचितसुरक्षितविचित्रतरनीडादिवासस्थाननिर्माणचातुर्यम्, आच्छादनविशेषाः, परस्पराणुरागकलहादिप्रकाराः, स्वाशनोपयुक्तजन्तवन्तरमहणोपायाः, शत्रुवर्गात्स्वरक्षणरीतयः, अमीषां सन्ततिवर्धनप्रकाराः, चित्तवृत्तयः, परस्परसल्लापसाधनानि क्वचिन्मानुषप्रयत्न-

साध्यं चामीषां दमनम्, एतेषां स्वस्वावयवविशेषाणां भगवता-
ऽनुगृहीतानां यथाभिलाषं विनियोगप्रकाराः, एषु च केषांचित्प्राणिनां
कथञ्चित् मनुष्यवत् ज्ञानवत्तादशङ्करस्फुरणम्, एतेषां वयःप्रमाण-
भेदाः, कथं वा कियद्वाऽमीषां जगदुपकारकत्वम्— इत्यादीनि
विशेषतः प्रतिपाद्यानि ॥

किञ्च मानुषचाक्षुषेन्द्रियागोचराणामाकाशजलवर्तिनामणुरूप-
कीटजातीनां स्वरूपाविष्करणमपि सूक्ष्मवस्तुप्रदर्शकयन्त्रे (micro-
scope) यथाशक्ति सम्पादनीयम् ॥

अपि चैवं भूमण्डलवर्तिवस्तुपरिशीलनानन्तरं गगनमण्डल-
विराजमानज्योतिर्मण्डलस्वरूपविज्ञानाय च यत्किञ्चित्प्रयतितव्यमस्मा-
भिः । तत्र चादौ रविमण्डलस्य प्रातिभासिकसञ्चाररीतिं, क्षितिजरे-
खायामुदयास्तमययोर्दैनन्दिनस्थानभेदान् ऋतुभेदेन चास्य गगनम-
ण्डले मध्याह्नकालिकौन्नत्यविशेषान्, भूतलवासिनां च जनानां ना-
नाप्रदेशेषु परिदृश्यमानस्यास्य नानाविधरूपभेदान्, तत्र तत्र च
विद्यमानानहोरात्रपरिमाणव्यत्यांश्च सम्यग्विवेचयितुमुद्यमः कार्यः ॥

ततश्च—चन्द्रमण्डलस्य दैनन्दिनकलोपचयापचयप्रयुक्तरूप-
भेदाः, ग्रहाणां च पुरोगमनपश्चाद्गमनानि, ज्योतिर्मण्डलस्याखिल-
स्यापि पूर्वदिग्देशतः प्रत्यहं पश्चात्परिवर्तनाभासः, ऋतुभेदेन दृश्य-
मानानां नवनवानां च नक्षत्रवर्गाणां नामरूपादीनि—इत्यादिकं
वर्णनीयम् ॥

(कमशः ।)

यन्ती सत्कारेण साभिनन्दनमहं त्वां मानितवती । तस्यैव गुणगण-
निधेरवनिपालस्य महनीयामाकृतिमनुवदसि । तत्किमियमासादिता
सकललोकगर्हिता मतिस्तादृशगुणमणिमण्डितमहीभृदुदरसंजातेन त्व-
या? सर्वदेवताश्रवणार्हमेव वच्म्यहमिदम् । सत्यमेव सज्जनमित्रस्य
नरपतेस्तस्य संख्यावदभिनन्दनीयं नामधेयं विश्वविवरव्यापिनीं विख्या-
तिं च एकपदे विध्वंसयितुं प्रवर्तसे । आहोस्विदैन्द्रजालिक इव लीला-
र्थमात्मानमन्यथा दर्शयसि । वस्तुतः स एवासि शुद्धसत्त्वो राजकु-
लतिलकः । नोचेन्न त्वं कदापि राजा भवितुमर्हसि । राजानः किल
मर्त्यरूपेण संचरमाणा दिविषदो वशिनश्च । बालिश ! अनुद्विन्नश्मश्रु-
रसि । अस्मिन्नेव नवे वयस्येतादृशमविनयमाचरन्, अनन्तपापशाखः
किपाक इव विदूरे वर्जितो भविष्यसि त्वमागामिनि दुरन्ते काले ।
अलब्धराज्योऽप्येवमाद्यतिक्रमविकृतः प्राज्यं राज्यमवाप्य किं नाम
गर्हितमवाच्यं च कुकर्म न कुर्याः? ॥

अथे ! असंप्रेक्ष्यकारिन् ! सम्यगेव संचिन्तयितुमर्हसि
प्राणहरं फलममुष्य ते पापाचरणविषवृक्षस्य । अवधारय च साव-
धानेन मनसा— ‘विदितत्वदीयकुत्सितवृत्तास्त्वदधीनाः सामन्तरा-
जकुमाराः निर्भयमेव निराकरिष्यन्ति निन्दितस्य तव तांस्तान्निदे-
शान्—’ इति । त एते चरिष्यन्ति यथेच्छमेव दुर्नयसहस्रदूषितेषु
तेषु तेषु विषयेषु । अशक्यगोपनप्रकारो ननु क्षमाभृतामविनयो नाम ! ।
भायेनैवानुसरेयुर्जनास्त्वां न रागेण । सुखशाली स एव सम्राट्
ममनुरागेणैव प्रजा अनुवर्तन्ते । त्वद्विधश्चाधमाधमो राजा दण्ड्यान्
न पारयति निग्रहीतुम् । समर्मोद्धाटनमेव ‘यथा राजा तथा प्रजाः’
इति वदेयुरपहसेयुश्च खला दुर्विनीतमवनीधवम् । अनुचिन्तयन्नेवं-

प्रकारां परिणतिं विषमां विरम विषमारम्भादस्मात् । नूनं मही-
पाला मुकुरन्ति पुस्तकान्ति विद्याशालन्ति च नरनयनानामालो-
कनाय पठनाय परीक्षणाय च । कामस्यापि वामशास्त्रान-
भिज्ञताभिधात्री विद्याशाला किमु तव मूर्तिः ? । अतिनिन्दिते
च परावरोधविदूषणे प्रकम्पं विनैव प्रवृत्तस्त्वं नूनमनङ्गस्या-
प्याचार्यतामेष्यसि । पापाचरणस्य साधुतां परीभावस्य ग्राह्यतां
परावरोधनिरोधस्य राजकुलसेव्यतां च वा संदर्शयिष्यसि मुकुराय-
माणस्त्वम् ॥

अतिचिरकालसंचितमविगणय्य यशोधनमभ्युदयकारिणीभू-
तानात्मगुणानखिलानपि पन्नगानिव विदूरे परित्यज्य धूर्ततां दौर्ज-
न्यं च सादरमाराधयसि । यदि शक्नोष्यद्याप्याज्ञापयितुमनुपद-
मेव परिपूतेन मनसा निगलय प्रतिकूलकारिणीं मतिम् । नार्हसि
कृपाणं कृपणजने प्रयुज्य अरिषड्वर्गमबुध इवाराधयितुम् । तज्जयाय
किल मानिनां राज्ञामायुधानि विधिना परिकल्पितानि । स्वैरी च
संचरन् अतिमात्रमसमर्थो भविष्यस्यसतां निग्रहकर्मणि । ‘राजा-
नमेवानुसरन्तो वयमेनमेनं च पाप्मानमाचराम’ इति सावज्ञमेव
भाषमाणमसज्जनमीषदपि दण्डयितुमपारयन् दुःस्थस्त्वं कथमिव
राज्यधुरां धारयेः ? । कुमार ! संचिन्तय तावत् क्षणमिव विरसवि-
परीततमपर्यवसानं व्यवसितमिदम् । पश्यतस्तव महदपि पातकम-
विशङ्कमेव प्रविशन्तमसन्तमभिवीक्ष्य कथं वा सहेथाः ? । प्रायशो
मर्त्यधर्माणो न शक्नुवन्त्यवगन्तुमात्मनः पृथुलपृथुलान्यपि छिद्राणि ।
यद्यपि किञ्चिदिव पश्यन्ति, न तानि गणयन्ति । सोदरोऽप्येतादृश-
मविनयमाचरन् निष्करुणमेव त्वया निहन्येत । हा ! कथमिवाद्यापि

न पश्यसि प्रबलतममस्ततिविवृद्धमकार्यजातमारभ्यमाणम् ? । शिर-
स्त्रज्जलिमाधाय राजीवलोचनतनयं प्राज्यराज्यसमुचितविशुद्धधर्माणं
त्वां याचे । न कमप्यविदितजन्मस्थलमनार्यमनात्मज्ञं कदर्यम् ।
अवगतनिजनिर्मलस्वभावोऽवलम्बितानुकम्पो निरस्तनिन्दितकृत्यश्च
सन्नवधारयातिदीनाया ममाभ्यर्थनाम् । निगलयोन्मार्गप्रवृत्तं चित्तम् ।
अपमार्जयानुचितावलोकनखलीकृतनयनयुगलस्य मालिन्यम् ॥’

आक्षिप्य च वचनझरीमायताक्ष्या नीचोऽयमभाषीत्—
“अलमतिप्रसङ्गेन । प्रतिषेधवचःसुधाप्रवाहोऽयं तव न संस्तम्भयति,
अपि तु उद्वेलयत्येव मे रागसागरम् । अल्पज्वालो हसन्तिकाम्भिर-
तिशीघ्रमेव शाम्यति । न तथात्युज्ज्वलज्वालामालालीढपयोधरपङ्क्ति-
र्दीवाग्निः । यस्य वात्यापि ज्वालापरिपोषणाय, न प्रशमनाय । प्रति-
दिनप्रवृद्धैः स्रोतःप्रवाहैरभिपूरयन्ति सरभसमेव क्षारसागरं स्रवन्त्यः ।
आरतां पुनस्तस्य न कल्पशतेनाप्यपोहितुमेताः प्रभवन्ति ॥”

चातुर्येण चेयं व्याजहार— “कुमार ! बाढमेवोच्यते ।
गम्भीरस्त्वं राजा भवन्नूनमुदधिमेव सदृशीकरिष्यसि । अपारविशुद्ध-
कारुण्यादिसरससद्रससंपूर्णे च त्वयि सरभसमेव निपतिष्यन्ति कुनृ-
पतिकलङ्कः कुलवतीदूषणं कुलयशोनाशनमित्येताति चान्यानि च
कुरिसितानि पातकानि सन्ततं वहन्त्यः स्रवन्त्यः । पापवाहिनीभिर-
स्पसाराभिरविरतमभिभूतश्च त्वमात्मनो निर्मलं स्वरूपमपहाय तन्म-
यतां बलादिव नीयमानो निन्द्यसे जगति । वाहिन्यः समुद्रमपि
प्लवयन्तीति महती किलेयमपप्रथा । एवं गते च साधारणोऽपि
समाडिव बलाधिको भूत्वा त्वामुपेक्षेत । राजानि नीचत्वं गते नीचो
महिमानमीयात् । त्वयैवौन्नत्यमानीताः खलास्त्वामेव विस्मारयितुं

प्रयतेरन् । त्वयि लज्जया निर्विण्णे त्वदनुजीविनः परमां मुदमनुभवेयुः । अल्पसत्त्वैरतिवीरोऽभिभूयते इति महती किलेयं विडम्बना । न कुत्राप्युन्नतः सालतरात्मानमवनमयन्नल्पलतां सेवते । लतानिवह एव सालतरोरधस्तादलब्धतत्प्रसादः परिणामपतितश्च संदृश्यते । तन्महिमानमहीनमतिहीनतां नयन्तमात्मानम्— इत्यर्थोक्तावेवाक्षिप्य वचनमायताक्ष्या रूक्षं रराट राक्षसोऽयम्— ‘अलमलम् । सर्वथा न श्रोष्यामि निरर्थकमिममालापम् । न त्वं गुरुरसि ; यद्वचनमनुलङ्घनीयम् । दूरातीतः खलु उपदेशकालः । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । गता शुभाशुभविचारणसमुचिता वेला । तदनुकूला भवासिन्नेव क्षणेऽनुरागस्य मम दुर्निवारस्य । नो चेत् सरसतरकुसुमसुकुमारस्पर्शलालनीयां तव तनुलतामधुनैव हठाकर्षणपीडिताकुलितां करोमि । आकुलीकरणसमनन्तरमतिनीचस्य बलान्मृतिमवापितस्य कस्यापि चण्डालदारकस्यान्तिकं नीत्वा दूषयिष्यामि त्वां यथोक्तमेव ।’

उक्त्वा चैवं पूजनीयस्य दीपस्योपरि पादमाधाय तमेनं शमयामास । ‘परदाररतिः प्रकाशश्चेति परस्परवैरिणावेतौ । दुष्कर्म च दुर्नयगोपनसारे निशान्धकारे अविदितमेव क्रियमाणमात्मानमपयशोरक्षिष्यति’ इत्येवमेवं च निश्चिन्वन् तलोदर्यास्तलिनमभि व्यतारी तपदानि । प्रदीपशमनक्रौर्यमुद्वीक्ष्यैव सेयं बन्धनान्मुक्तेव केतनपट्टिका भूयस्तरां चकम्पे । समुपसर्पतः खलस्य पदशब्दश्रवणं च पङ्कजाक्षीमिमामनुपदमेव मुषितचेतनामतानीत् ॥

जीवितादप्यतितरामभिमतं किमपि सद्यो विनष्टप्रायमभवत्त-
रुण्याः । खलश्च नश्वरं मनोरथलाभमनर्थपरिणाममन्यत हस्तग-

तम् । बलात्कारसंप्रार्थिता संगतिरियं भाविनः संकटद्रुमस्य बीजता-
मुपेयात् । क्षणानुभाव्यं च सुखमिदमतिचिरकालस्थायिनोऽनुताप-
द्रुमस्य आलवालतामधिगच्छेत् । अतितीक्ष्णोऽयमनङ्गज्वरो नातिचि-
रादवश्यं भाविनः प्राणापहारदक्षस्य संनिपातस्योपादानकारणतामवल-
म्बेत । पतिदेवतासर्वस्वमप्यकस्मादावसनोन्मुखमयासीदिव । स्तेनस्त-
दपजिहीर्षुरुत्तरस्मिन् क्षण एव दरिद्राणां धुरि स्थापित इव विगतपारे
विचारपारावारे निपतितः समलक्ष्यत ॥

सामोदं सभयं च पर्यङ्कमारुरोह नृशंसः । पर्यङ्कमाधिशयाना
च कामिनी करुणकरुणमरोदीत् । अनया मुक्तं च दयनीयमार्तश-
ब्दमवगुण्ठनपटेनैवैतस्याः सतर्जनमाच्छाद्य घातुकोऽयं न्यरौस्सीत् ।
चण्डकरतीक्ष्णमदनहुताशनपरितप्तं च पतितमूर्धन्यस्यास्य पाण्डुर-
माननममलाङ्गीनयनाम्बुजनिरन्तरनिर्गलदच्छाच्छमुक्ताद्रवानुकारिसु-
शीतलबाष्पपूरविप्लावितं सत्क्षणमिव कामपि निर्वृतिमन्वभवत् । उ-
त्तमार्गप्रवृत्तैरुत्तमानां तरुणमल्पीक्रियत इति यत्सत्यं विषीदामः ॥

‘संकल्पितमर्थं साहसात्समर्थितवानस्मि’ इति साहंकारं क्षण-
मिव मानसारोऽयमात्मानं प्रशशंस । अलभ्यमिव लाभमापन्नः स्वकृत-
मशिलमप्यक्रमप्रक्रममादरात् विचिन्त्य विचिन्त्य क्षणमिव निस्सीम-
मानन्दमङ्गीचकार । ‘कामिनीयमनेहसास्मासु निरुद्धानुरागा भविष्य-
ति । अनुरागापिशुनाश्च मदनसंदेशपट्टिकाः प्रत्यहमेवास्माकमनया
प्रेषिता भविष्यन्ति ।’ इत्येवमेवं च विभावयन् उत्तरक्षणजायमान-
पञ्चाबातसुकरसमुन्मूलनं कमपि मनोरथद्रुमं मानसोद्यानभुवि मूह-
तमिव वर्धयामास ॥

सुदीर्घदर्शिनी नितान्तमायामिनी च कापि चिन्ता नराधिप-

नन्दनस्यास्य चेतःपीठमाक्रम्य झटित्येव तत्र कृतावस्थाना बभूव । यथा च पाणावामलकमिवायं नितान्तघोरं निष्प्रतीकारपरुषं निरवधिविरसं निजपातकनिकुरुम्बमद्राक्षीत् । अतिमात्रमेव पिबन्ननङ्गासवमुद्रवाम सोद्वेगमिव तं सह निजगुणैरातुरोऽयम् । दुरहंकारसंवर्धिते च दूषणीयविषयसुखास्वादनसमये सुहृदुपदेशं श्रोतुमविनयं त्यक्तुमिन्द्रियहयान्वा नियन्तुं न कोऽप्यलमस्ति । आसादितमनोरथश्च सोऽयमनुपदमेव विनिन्दत्यात्मानमतिनुन्नेन हृदयेन ॥

कपोले पाण्डुतया, नयने शुचा, पक्ष्मणि भयविलनेन पदे स्वालित्येन, हृदये चिन्तया च परिगृहीतोऽयमपहृतधन इव निर्निष्णो निस्सत्त्वश्च दयनीयं कमपि दशाविपाकमनुभवन् न्यवर्तत । अतिमात्रपूरितोदर इव श्येनः परिसमाप्तपर्याप्ताधिकाहार इव च पतगराजो भोज्यस्थ वनिताफलस्य सान्निध्यमप्यसहमानः पदात्पदमपि चलिनुमयं न पारयामास । मनोरथशतफलामपि मानिनीमिमां विषवल्लरीमिव विसृज्य मन्दमतिरयं मन्दमन्दमेव निर्जगाम । दुरात्मा चायं मधुरमित्यास्वाद्य विषयरसं विषकलुषितमिवान्तरङ्गं दुःखेन बभार । घस्मरः कवलीकृत्य कामं व्यस्मरदात्मानमपि विरहितः संविदा ॥

कयापि कठोरया चिन्तया कश्येव तुरङ्गमोऽयमभिहत्य पुनरपि निवर्तितः पर्यङ्कसमीपमानीतश्च संबभूव । कथंकथमपि कलितधैर्यः कामिनीं तदधिशयानामुपसृत्य— ‘मानिनि ! महार्हमणिमकुटलालनीयेन शिरसा प्रणम्य बहुधा विनिन्दन्नेवात्मानं भवतीं याचे । मर्षय महान्तमिममपराधमप्रतीकारपरुषमपि । अथवा मा मर्षय । अनन्तदुःसहृतमनरकयातनानुभवार्हमनुत्पन्नसमानकदर्यमतिपातकिनं

मां तथा शप ; यथा झटित्येवाहं विरहितो भवेयमसुभिः । उभयलोकतिरस्कृतस्य मम न कुत्रापि शान्तिरुपलभ्येत ।’ इति वदन्नेव प्रतिवचननिरपेक्षो दस्युरिवान्धकारावगुण्ठितः शनैः शनैस्तस्मात्प्रदेशादगलत् । असमशरशरैर्निर्मर्यादमाविद्धोऽयमचिकित्स्यं विकृतिकरं च खेदकिणं कायेन मनसा च वहन् प्रस्खलद्गतिः कथंस्विन्निक्राम ॥

अलसगामिनी च पर्यङ्कान्निःशब्दमुदतिष्ठत् । उत्थाय च— ‘मूढोऽयमजानन्नेव मामित्थमित्थं च विजरूपन् विषादाभिभूतो व्रजति । मुग्धा च कनकलतेयमद्यापि न लब्धसंज्ञेति विभाव्यते । मया च यथामति स्वप्नसमादिष्टमखिलमपि साधु समाचरितमासीत् । तद्यथागतमेव प्रति गमिष्यामि—’ इत्यात्मगतमेव किमप्यनतिविस्तरमभिदधाना सरसपदकमलयुगलमवनितले ससाध्वसमिव समपयन्ती निजावासमभिपतस्थे ॥

इति सरसकविताधिनाथपाण्डितश्रीकल्याणरामसंवर्धितायां

कनकलतायामसद्वातप्रच्यूहो नाम

प्रथमः परभागः ॥

द्वितीयः परभागः ॥

अथ व्यतीते च यामिन्यास्तृतीये यामे, कनकलता कथं विबलब्धसंज्ञा बभूव । मषीनिर्विशेषेण कालिन्ना सम्यगनुल्लिप्तमन्तःपुरमखिलमप्यलक्ष्यत । तमःपटलपिहितनयनोत्पला च भीरुरियमात्मानमवनितलशायिनीं नावेदीत् । निपुणनिदिध्यासनवशंवदा च

सेयमखिलमप्युद्वेगकरमात्मनः स्मृतिपथमानिनाय निशवृत्तान्तम् ।
 खरतमं खलाधमस्य वाग्बाणपातमनुचिन्त्यानुचिन्त्य दीनदीनमरोदीत् ।
 किमपि किमप्यनागतमपायनिवहमनुभूतचरमिव भूयोभूयो मनस्युत्प-
 श्यन्ती बिभाय । कासौ जारुमः ? किमत्रैव तिष्ठति ? उतान्यत्र गतः ?
 इत्येतानि चान्यानिचाप्रष्टुमवगन्तुं च नेयं शशाक । 'तथा निष्कर-
 णोयमवनिपकुलपांसनो निःसंशयमेव मां दूषयित्वा कुत्रापि मोद-
 मानो निलीयते । हा हतास्मि । हा वञ्चिताऽस्मि । हा सुषिताऽस्मि ।
 हा निषूदिताऽस्मि । हा किं करोमि ? । हा कुत्र गच्छामि ? । हा
 नाथ ! कुलोत्तुङ्ग ! अनाथाऽस्मि संजाता । हा तात ! सत्यव्रत !
 अशरणाऽस्मि संवृत्ता ' इत्येतदन्यच्च विलपन्ती भूयोभूयो मुमोह ॥

प्रचण्डपश्चात्तापपरितप्तं मानसं मानसारोऽयमभार्षीत् । कन-
 कलता च कमनीयतमसतीचरित्रप्रश्लेषणपरिदूनुं हृदयम् । मोषणा-
 यागतं भृशताडितं च शुनकमनुकुर्वन् अतिदुःखितोऽयमवराजीत् ।
 इयं च महापथसंचरणपरिश्रान्तः पशुरिव दीर्घमुष्णं च निश्चसत्य-
 शयिष्ठ । परिचिन्त्य नैजं पापकर्म निजमप्यन्तरङ्गमयमद्विक्षत् ।
 इयं च दुर्विनीतकुत्सितकरनिर्दयस्पृष्टान्यङ्गानि सभर्त्सनमेव कररु-
 हैराक्रोशेन व्यददरत् । लघिमानमानीतमात्मानमनुचिन्त्य समुद्विप्तः
 खिन्नतनुश्च विचेतन इव पदान्ययं व्यतारीत् । इयं च घोरघोरमपा-
 रदुःखावहमवधार्य निशवृत्तान्तमविक्षलज्जया खान्येवाङ्गानि । अपा-
 यासीदयं परिहरन् नृलोकदर्शनं निजावासम् । इयं च मृतिमेव
 प्रियसखीमिवाश्लेष्टुकामा यथास्थितैवाभूत् । दिनस्य शीघ्रतरमेवोदयं
 प्रार्थयमानो निरगादयम् । इयं च सवितुरुदयमनिच्छन्ती कल्पदी-
 र्घामेव निशामचीकमत कल्पयितुम् ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

पपु. ३.] साधारणवर्ष भाद्रपदमासः । [संचि. ६.

सुभाषितानि ।

कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं
 धिक्त्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 दुद्ग्रीवस्तव वारिवाह ! कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ १ ॥

निःपद्मं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्मत्स्यनिःकूर्मकं
 व्याधैर्निर्विहगं निरम्बु रविणा निर्नालकं दन्तिभिः ।
 निःशालूकमकारि सूकरगणैर्नामैकमात्रं सरो
 हे जीमूत परोपकारक ! पयोदानेन मां पूरय ॥ २ ॥

गतं तद्राम्भीर्यं तटमपि चितं जालिकशतैः
 सखे हंसोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरसः ।
 न यावत्पङ्कान्तः कलुषिततनुर्भूरिविलस-
 द्भ्रको वाचालश्चरणयुगलं मूर्ध्नि कुरुते ॥ ३ ॥

श्रीशारदापीठमहिमा ॥

अनितरसुलभेन प्रज्ञापाटवेन, आश्चर्यजनकेन वाग्विलासेन, अद्भुततमेनाध्यात्मविद्याकौशलेन, अखिलजनावर्जकेन वैशिष्ट्येन, भक्तिश्रद्धोत्तेजकेन ब्रह्मवर्चसेन, निखिलदुरितक्षयकारिणा मन्त्रबलेन च विराजमानाः श्रीमच्छृङ्गारिपीठमलंकुर्वन्तः श्रीमदभिनवनरसिंह-भारतीस्वामिनः साम्प्रतं केरलेभ्य प्रतिनिवृत्ताः आर्यजनावासयोग्ये कमनीयनारिकेलपनसाम्रकदलीवृक्षषण्डैरन्तरितभानुकिरणे कवेरकन्या-पुण्योदकैरनवरतमाप्लाविते अय्यम्पालयाख्ये जनपदे कृतनिवेशाः भाद्रपदमासस्यास्यादिमे दिवसे अस्माभिरिदं प्रथमतया साक्षात्कृतमासन् ॥

प्रशान्तगम्भीराकृतेरस्य महात्मनः सकृद्दर्शनेनैव नास्तिकानामप्यास्तिक्यबुद्धिः, मतान्तरस्थानामप्यस्मन्मततत्त्वान्वेषणप्रवणता, सङ्घसंस्करणोद्योगिनामपि प्राचीनव्यवस्थाभिनन्दनाभिलाषः, अनाप्रा-ताध्यात्मविद्यागन्धानामपि प्रस्थानत्रयपठनोत्साहः, द्रविणाशापिशा-चिकाग्रस्तानां लुब्धप्रायाणामपि त्यागशक्त्युन्मेषः, इन्द्रियार्थानुसेव-नपराणामपि पार्थिवभोगेषु किञ्चिदिवारतिश्च प्रायेणोपजायते । एते हि दर्शनार्थमागतान्पण्डितान्पामरांश्च तत्तत्संस्कारानुगुणमुपदेशवा-ग्विभर्यार्थाभिर्वशयन्ति रसयन्ति च ॥

एवंभूताश्चर्यचर्यानुभावानामेतेषां संनिधिमुपगतेष्वस्मासु, अव-तारिते च प्रसङ्गान्महाकविसूक्तीनां माधुर्यौचित्यप्रस्तावे, नवीनतयो-पन्यस्तेष्ववशयविशेषेष्व्वात्मनः अभिनन्दनमाविष्कुर्वन्त इमे गुरुच

रणाः केषुचिदंशेषु परिष्कारविशेषानप्युपादिक्षन् । तथाहि—
प्राचीनव्याख्यातृणां रीतिषु यथा नवीनानामरतिर्नोपजायेत तथा प्रयतितव्यमाधुनिकैरास्तिकैर्विमर्शसरणिमवतीर्णैः । मल्लिनाथादिभि-
र्व्याख्यातृभिरालंकारिकैश्च निर्विवादं कालीदासीयत्वेन परिगणितः वागर्थविवेति श्लोकः अतदीयत्वेन कैश्चिद्धेतुजालैरनुमितः किल पुवंशविगर्शे । पद्येऽस्मिन् रचनागाम्भीर्यं पदलालित्यम् उपमानौचित्यं पार्वतीप-रमेश्वरौ इत्यादिविविधार्थकरणावकाशः व्युत्पादकग्रन्थ-करणे वाचामर्थानां चाधिदेवतयोरादावेवानुसंधानं काव्यारम्भे एदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणमित्यादयो बहवो गुणाः पण्डितैः समुपलभ्यन्ते । तस्मात्कालिदासीयं भावितुमर्हत्येवेदं पद्यम् । अतो-
ऽभिन्प्रकरणे विमर्शकेन मतद्वयमपि सम्यक् प्रदर्शनीयम्' इति ॥

सत्यम् । वयमप्यभिनन्दाम इममाशयम् । एतादृशपरिष्का-
रापदेशं मन्त्रमिव जपामः बहुमङ्गलमिव च मन्यामहे । आदिशङ्कर-
भगवत्पादानां कालनिर्णये परस्परं विवदमानैः पाश्चात्यपण्डितैर्नैक-
विषाभिप्रायभेदाः, पुष्कलैरपुष्कलैर्वा कारणैरुपवर्ण्यन्ते किल । तद्व-
त्वास्माभिरपि अश्रुण्णेन पथा संचरमाणैः केचनाशयविशेषाः प्रदर्शि-
ताः । वागर्थविवेत्ययं श्लोकः अकालिदासीय इति निर्धारणे न कोऽ-
प्यभिसंधिरस्माकम् । परन्तु, काश्चन युक्तयः प्रदर्शिताः । ताः पूर्व-
पक्षीकृत्य समीचीनतमैर्हेतुभिः सिद्धान्तः काममुपवर्ण्यतां पण्डितप्रका-
शः । एवंकरणेव विमर्शग्रन्थरचनायाः पुष्कलं फलमधिगतं भवेत् ।
एतं चास्माकं हृदयगह्वरगोपितमाशयमस्मन्मुखेनैवावगत्य नितरां
संपुष्टान्तरङ्गाः संयमीन्द्राः कविसार्वभौमस्याध्यात्मविद्याकौशलमधि-
कृत्य विमर्शं निर्दिष्टानभिप्रायानन्यांश्च सारभूतान्विषयान् समग्रमा-

कर्ण्य प्राचीननवीनसरण्योरैककण्ठ्यापादनाय प्रक्रान्तया आस्तिकहृदयंगमयानयैव रीत्या विद्याप्रचारः समीचीन इति निरधारयन् । सहृदयायाश्च विंशतिरादर्शाः प्रतिमासं शृङ्गगिरावन्येषु च प्रदेशेषु प्रतिष्ठापितानां संस्कृतपाठशालानामुपयोगाय प्रेषणीयाः इत्यनुगृह्य तस्याः प्रचारणे बद्धश्रद्धानस्मान् प्रोत्साहयामासुः ॥

गैर्वाण्या आधुनिकीमतिक्रपणां दशामसहमानैः तस्या निरतिशयमभ्युदयमाकाङ्क्षिरेतैः संयमिसार्वभौमैरनुदिवसं नानाशास्त्रविचक्षणाः पण्डितास्तदा तदा संभाव्यन्ते । वेदवेदाङ्गपारगाः श्रोत्रियाः सादरं सत्क्रियन्ते । काचन महापरिषदप्यचिरादेव बङ्गुलूरनगरे स्थाप्येत । ब्रह्मविद्याप्रचाराय महती काचन वेदान्तपाठशाला कालङ्घ्यामे प्रतिष्ठापिता भविष्यति । किं बहुना— ‘दिव्यं पीठमधितिष्ठ-द्विर्मठाधिपतिभिरेवं वर्तितव्यम्’ इत्यात्मानुष्ठानेनान्येषामुपदेष्टुं प्रक्रान्तानामेतेषां महात्मनां भूयोदर्शनामिलाष अनुक्षणमस्माकमभिवर्धत इति सोत्साहं सप्रमोदं च निवेदयामः ॥

संपादकः ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

*

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सिलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥३९॥

‘अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः । सीतेति म-

पुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्य-
सुमनोहरम् । बहुशो हा ! प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥’ इत्येवं
रामभद्रस्य शोचनीयां दशामुपपादितवतः प्राचेतसादधिगतसंस्कार-
इव महाकविरिहात्यन्तं करुणार्थप्रथिताभिः सूक्तिभिर्यक्षस्य दयनीयां
स्थितिं वर्णयन् तस्यैव नयनगोचरामन्येषामदृश्यरूपां वनितामिमां
युजन् पूर्वं जाह्नव्या अस्थानोपगतयमुनासङ्गमेऽनक्षरमावेदितागमनां
मेघस्य हृदये निहितामदृश्यरूपामन्तर्वाहिनीं सरस्वतीं स्मारयती-
त्यहो ! मानसी वृत्तिर्महाकवेः ॥

पद्यमिदमनुध्यायतामस्माकम् ‘इमां तटाशोकलतां च तन्वीं
तनाभिरामस्तवकामिनम्राम् । त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमि-
णिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥’ इत्यस्यैव कवेः रमणीया सूक्तिः स्मरण-
पदवीमास्कन्दति ॥

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटं देवदारुद्रुमाणां

ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन पवृत्ताः ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वस्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ ४० ॥

शिलास्वासीनानां मृगाणां नाभिगन्धैः परिमलास्तुषाराद्रिवाताः
सद्यं सहविद्युता सञ्चरतो मेघस्य सुखावहा एव ; त्वद्वियोगदुःखक-
षितं मन्दभाग्यं मां पुनरिमे हुताशनकल्पा दहेयुः । अथाप्यन्यो
प्यासहिष्णुभिर्देवाग्निभिरिव प्रकृष्टवंशजानां निष्कारणवैरिभिः मु-
क्ताध्वभिः शरभैरिवापथे संचरद्भिर्धूर्तैराक्रान्ते प्रदेशे पातिव्रत्यस्य
परां काष्ठामारूढाया ‘एवं खलु सतीमणिभिर्वर्तितव्यम्’ इत्युपदि-
शत्त्याः गुणवत्यास्ते शरीरं स्पृष्ट्वा मामपि इमे स्पृशन्ति इति भाव-

यता मया त एव वाताश्चन्दनशीतलाः सुखमालिङ्गयन्ते— इति संदिश्यन्त्यक्षः सहृदयानां समाजमावर्जयति ॥

इममेवाशयमन्यत्रापि ‘शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् । अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥’ इति वर्णयति महाकविः ॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा

सर्वावस्थास्त्रहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाहोष्णाभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥

तुषाराद्रावर्धेन्दुमौलेश्वरणन्यासो दृषदि मया भक्तिनम्रेणास-
कृदुपासितः किल ; तादृशस्य पुण्यकर्मणः फलत्वेन देहपातानन्तरं
स्थिरगणपदप्राप्तिः तत्पदाधिगमेनेतरदुरवापं दिव्यगीतश्रवणानन्दादिकं
च न मयाभिलष्यते । परं त्वद्य युगसहस्रायमाणायास्त्रियामायाः संक्षेपः
दिवसस्य मन्दमन्दातपत्वं च साभिनिवेशं प्रार्थयते । हन्त ! विधि
विपाकेन भगवानपर्णाजानिरपि मयि विमुखः कारुण्यं नावलम्बते ।
किं करोमि ? कं वा शरणं व्रजामि ? अतिगुर्वी वियोगव्यथामपाक-
र्तुमपर उपायो न लभ्यते—इति संदिश्यन् दीर्घमुष्णं च निश्चसिति
यक्षः ॥

न त्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छन्त्युपरि च दशाश्चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४२ ॥

अथवा ‘जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह
जन्मनि’ । अलमीश्वरोपालम्भेन । पश्य, अखिलसुरासुराभिनन्दिता-
महिमातिशयः अतुलभुजबलार्जिताशेषलोकाधिपत्यः अपरिमेयाच्युत-
भक्तिपरवशान्तरङ्गो बलिरपि पुरा तेनैव विष्णुना पराभूतो विमथि-
तश्च पातालमगात् । प्रबलभक्त्याराधितत्र्यम्बकः निस्तुलप्रतापापह-
मितामरपतिवैभवः बन्दीकृतत्रिदशवनितागीयमानयशाः त्रिभुवन-
भटो दशमुखोऽपि विधिवशात्प्रच्यावितसत्त्वः समरे दाशरथिशर-
धारव्यतामुपयातः कथाशेषोऽभवत् । तत्कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुः-
खमेकान्ततो वा ? इत्याद्यवगमयन्त्यक्षः ‘कल्याण्याः प्रेयस्याः पाति-
मस्यमेवात्मनो जीवितावलम्बनहेतुः’ इति सूचयन् सदाचारां तामु-
त्तमां वरवर्णिनीं निपुणमाश्वासयति ॥

पद्यानिचेमानि परिशीलयतामस्माकम् ‘उद्दामदेहपरिदाहम-
हाज्वराणि संकल्पसंगमविनोदितवेदनानि । त्वत्स्नेहसंविदवलम्बितजी-
वितानि किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥’ इति श्रीमद्भ-
गवतिरसनायाः संभूता मधुरमधुरा सरस्वती हृदयगह्वरमापूरयति ॥

(कमशः ।)

अतिरूपचरितम् ॥

एवमतिरूपवचनं श्रोत्रपुटाभ्यां निपीय स चक्रवर्ती स्वीयं
पराजयमतिस्नेदावहं भविष्यन्तं विचिन्त्य दुःखाक्रान्तमनास्तस्मात्
पिण्ण्यात् निर्गत्य स्वनिकेतनमासाद्य अवरोधान् कतिपयमूलबलपा-
जितान् कृत्वा निकटस्थे दुर्गे स्थापयामास । समनन्तरमेव महाबलो
पीरपिणो नाम राजा समग्रसैन्यपरावृतः धनेश्वरयुयुत्सया तद्देश-

मागत्य रणभेरीमताडयत् । तत्स्वनाकर्णनमात्रेण धनेश्वरः शरीरिणां मानमेवासुभ्योऽपि गरीयांसं मन्यमानः सन्नद्धचमूमण्डलः सर्वायुध-समन्वितः रयेण पवनमपि जयद्विः धवलिम्बा शारदेन्दुमपि मन्दं कुर्वाणैः महाप्रमाणैश्चतुर्भिः सुलक्षणैः वाजिभिर्युक्तं स्यन्दनं नवरत्न-खचितध्वजसमुच्छ्रितं प्रभातार्कमिव विराजमानमास्थाय योद्धुमना भवनान्निश्चक्राम ॥

अथ तयोः परस्परास्यमानशरधारावधिरिताशेषकाष्ठं हन्यमानचमूचरकबन्धास्तीर्यमाणक्षितितलं सैन्धवस्तम्बेरमादिपदाघातक्षोणी-समुद्धूतधूलीपालीसंमिलितरुधिरधारापङ्किलाखिलाभोगं शस्त्राशस्त्रि केशकेशि मुष्टीमुष्टि बाहूबाहवि दर्शनमात्रेण रोमहर्षणं जन्यमजनि । तस्मिन्नवलोकितृजननयनभीषणे रणे महाबलो धीरधिषणः सारवल्लीरेपैः प्रतिभटसैन्यमण्डलं निखिलं निपात्य धनवर्धनं राजानं दूरतो विद्रात्य विजयश्रिया विक्रमदर्शनसंतुष्टया समाश्लिष्टः स्वीयां पताकां तस्मिन् पुरे स्थापयित्वा तदाधिपत्यं च अलब्ध । एतादृशं स्वस्य पराजय-मतिरूपनाम्ना विप्रकुमारेण पूर्वमेव स्मारितं विचिन्त्य धनवर्धनस्तत्स-चिवाश्च हतावशिष्टा विस्मयं परममवापुः । एवं ज्योतिर्विल्पकाण्डः सोऽतिरूपः पितरौ जरावगाढौ शुश्रूषमाणः तयोः प्रियाणि तन्वा-नोऽतिष्ठत् । अथ तस्य द्वादशे वयसि सत्यभाषितो विप्रः स्वकुमा-रस्य जननकाले अर्कादिग्रहाणां फलप्रदायित्वादिकं सम्यक्प्रवीक्ष्य तस्यायतिमालोचयन् ज्ञानचक्षुषा स्वपुत्रमष्टादशवयस्कं ददर्श ॥

अथ बहोः कालादनन्तरं प्रभूतानां तपसामन्ते जगदीश-प्रसादादवासस्य कुमारस्याष्टादशवत्सरानन्तरं भाविनीं विपदं विचि-न्त्य विप्रो नितान्तदुरन्तचिन्तासन्तानसन्दानितमन्दान्तःकरणः शोक-

वारिधिमग्नः अविज्ञायमानकरणीयः विषण्णोऽभूत् । अपरस्मिन् वासरे अतिरूपः स्वपितरौ विषण्णौ दृष्ट्वा शोककारणं पृच्छन् ताभ्यामुदितां यौवन एव भाविनीं स्वस्याविषह्यं विपत्तिमाकर्ष्य निकाममातुरहृद-योऽभवत् । तथापि जराक्रान्तौ पितरौ कथमप्याश्वसनीयाविति मत्वा तावाहूयेत्यमवादीत्— ‘भोः ! मयि दृढवात्सल्यौ जनकौ ! भवन्तौ माऽनुशोचताम् । अहं ज्योतिःशास्त्रदृष्ट्या शतायुषं मां जानामि । अष्टादशे वयसि मम मृतिरसंभाव्या । तस्मात् कुतुकितान्तरङ्गौ भव-ताम्’ इति । तौ च मधुरस्वरभूषितं स्वकुमारस्य भाषितं श्रुत्वा किं-चिदिव प्रशान्तमन्यू अभवताम् ॥

ततः कतिपये काले व्यतिक्रामति, अतिरूपः पञ्चदशवयस्कः सत्य भाविनीं विपदमाशङ्कमान एवमचिन्तयत्— ‘मम तावदष्टा-दशवयांसि आयुष्कालो विधिना कल्पितः । मत्पितरौ च जरठावितः पूर्वमनालोकितकुमारमुखाम्बुजौ च । तयोर्यदि समक्षं कृपणान् प्राणास्त्यजेयम्, तर्हि महदुःखमविषह्यं शल्यमिव तदन्तःकरणं बाधेत । अतस्तन्निकट इतः परं मया न स्थातव्यं, यत्र कुत्रापि मृतव्यमेव । नैव बलीयान् पुत्रविरहजः शोकः आत्मजमरणजादुः-खात् । प्रस्थितं मामनालोक्यापि ‘देशान्तरगतोऽस्तपुत्रः अचिरा-त्तामिष्यति । शीतलयिष्यति च दृढशोकदग्धौ नौ’ इति प्रत्याशया कथंचिदपि कंचित्कालं नयिष्यतः । सर्वथा मम गेहात्प्रस्थानमेव परम्’ इति ॥

अथापरस्मिन्नहन्यतिरूपः पितरावनामन्यैव वाराणसीं श्ला-घनीयमहिमशालिनीं सर्वलोकैकपावनीं भगवतो भवानीवल्लभस्य सा-वित्र्यात् श्रीमत्कैलासायमानां यियासन् जनकावनिवेद्य गमनमनुचितं

जानन्नपि 'निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा' इति न्यायं मनसि निधाय स्ववेश्मनो निर्गत्य पथि गच्छ-
न्नभिमुखागतान् सुहृदो दृष्ट्वा 'अतिरूपो वाराणसीं गच्छति, त्वरि-
तमेवागमिष्यति भवत्पदसरोजाराधनार्थम्' इति मत्पितरौ निवेदनीयौ
इति तानुक्त्वा ताक्ष्यमप्यतिशयानेनानितरसाधारणेन जवेन दिन-
त्यगन्तव्यमध्वानं वासरेणैव व्यतीत्य श्रान्तकलेवरः कुन्तलराज-
निकटं प्राप्य तदधिपते राजचूडामणेरिविधाधरचक्रवर्तिनो मन्त्रिणा-
ऽध्युष्यमाणं प्रासादमासाद्य तस्याधस्तने देशे अध्वचरणस्विद्यद्वात्रो
महतीं श्रान्तिमनुभवन् सुखं चिरमस्वाप्सीत् ॥

अस्मदध्वनीनः किञ्चिद्विश्राम्यतु । कुन्तलेशस्य नृपतेरुदन्त
मनुसरामः । स राजा स्वयमनपत्यः कायक्लेशकैस्तपोभिः चिरेण कालेन
कन्यामेकामलभत । सा च स्वरामणीयकमहिम्ना स्मरवधूमप्यतिशयाना
पित्रा नाम्ना अनङ्गवल्ली चक्रे । अथ तस्याः कौमारे गतप्राये तारुण्ये
च प्रविविक्षति तां लोकविश्रुतेनानुरूपरूपेण वरेण परिणाययितुं त्व-
रितमना राजा स्वमन्त्रिणं नाम्ना कुटिलमतिमाहूय 'भोः सचिव !
देशाटनेन विदिताखिलचक्रवृत्तान्तः देशान्तरस्थितानां राजन्यकुमा-
राणामालेख्यानि पटे लिखित्वा मध्यमर्पयतु भवान् । अतः परं यो
मे रोचते तस्मै वितरिष्यामि दुहितरम्' इति समादिक्षत् । स चामा-
त्यवर्यो नृपवचनमाकर्ण्य मनसैवमचिन्तयत्— 'अयं मत्स्वामी
बहूनां मण्डलानामधीशिता, अनन्तसम्पत्संपन्नः, अलङ्घ्यपुमपत्यश्च ।
अतोऽस्य कालानन्तरं राज्यादिकं स एव लप्स्यते योऽस्य कन्या
मुद्वक्ष्यति । मम तावत्पुत्रो धनमित्रः सुरूपः संप्राप्तयौवनश्च वर्तते ।
तस्यापस्साररोगाक्रान्तत्वात् जननमारभ्यैतावता कालेन स बहिर्नैव

निर्याति, न केनापि ज्ञातचरश्च । अतः समालोचितेन केनाप्युपायेन
मदात्मजो यदि राजकुमारीं परिणेष्यति तर्हि महानभ्युदयोऽस्माकं
भाविता' इति ॥

एवं चिन्तयन्नमात्यो मासद्वयपर्याप्तं विश्रमं राज्ञो लब्ध्वा
तथैव राज्यस्य कोणे कुत्रचिदुवास । स्वयं चित्रकर्मकुशलत्वात्
बहूनि राजकुमारालेख्यानि असमञ्जसानि लिखित्वा राज्ञे प्रदर्श्य,
अयं वङ्गराजकुमारः, असौ कलिङ्गनृपात्मजः, एष च गौडराजपुत्रः,
एवं च काश्मीराधिपतेरालेख्यम्, इत्यादि तत्तन्नामानि श्रावयामास ।
राजा च कस्मिंश्चिदपि रूपे प्रीतिमलभमानः सकृदपि तदर्थं यति-
तव्यमिति मन्त्रिणमादिदेश । स च पूर्ववत् चिरं समालोच्य तिर-
स्कृतकन्दर्पस्य, औदार्यादिगुणगणमण्डितस्य, निरतिशयलावण्यशा-
लिनः कस्यचित् पुरुषस्य प्रतिच्छन्दं पटे विलिख्य राजनिकटे स-
मापिपत् ॥

राजा च तदालेख्यं दर्शदर्शममन्दानन्दसन्दोहमनुभवन्
सचिवस्य चित्रकर्मकौशलमभिनन्दन् सचिवमुखेन तत्पुत्रस्यैव लेख्य-
मिदमित्यवगच्छन् 'भोः कुतस्त्वं नवनीतं हस्ते धृत्वा घृतलाभाय
पयैरतो मन्दस्य रीतिमनुसृतवानसि । अयमनुरूपः किलानङ्गव-
र्यः । अस्मा एव कन्यका मे प्रतिपादनीया । दिनदशकानन्तरं
परिणयमहश्च निर्वर्तनीयः । तदर्थं सर्वोऽपि संभारः सज्जीकरणीयः'
इति मन्त्रिणमादिश्य स्वयमपि तत्तत्कार्यसाधनचणान् निपुणान्
कारकरानाजिज्ञपत् ॥

कुटिलमतिः सचिवश्च कथमपि स्वपुत्रेणैव कन्यकां परिणा-
ययितुमभिलषन् बहूनुपायानालोच्यन्त एवं निरचैषीत्— 'परिण-

यवेलायां मदात्मजो यदि सदस्यागच्छति, तर्हि नैसर्गिकेन रोगेण भयेन चाक्रान्तः पतेत् । राजा च नितरां कोपी भवेत् । अस्माकं मनोरथद्रुमः आमूलमुत्खातो भवेत् । अतः पथिकेन केनापि निःसी-मलावण्ययुक्तेन मुहूर्तवेलायां राजकुमार्या मङ्गलसूत्रबन्धनं कारयित्वा ततस्तं देशादस्मादूरतो विद्राव्य परिणयद्वितीयदिनप्रभृति स्वपुत्रो राजकन्यकया संगमनीयः । तयोरुभयोर्भेदं नैवान्ये ज्ञातुं प्रभवेयुः । अयमेवाभ्युपायो महीयान्—’ इति । एवं कृतनिश्चये मन्त्रिणि आसन्नप्राये चोद्वाहदिने अतिरूपस्तद्वेश्मपरिसरे स्वपन्नास्त ॥

अथ मन्त्री नृपाभ्याशे दर्शितालेख्यनिकाशरूपशालिनं युवानं लब्धुं तत्रतत्रान्विष्यन् प्रत्युषस्येव स्वगृहस्थ द्वारदेशमागत्य तत्र महीतले स्वपन्तं निरन्तरनिद्रया अध्वचरणखेदं सूचयन्तं वसनाच्छादितसर्वप्रतीकं पुरुषमालोक्य ‘इमं प्रति विचारणं कार्यम्’ इति मत्वा तस्य शिरोऽवकुण्ठनमाचिक्षेप । तदा अवलोकितृजनमनोरञ्जकं निर्जितशारदेन्दुं नैसर्गिकस्मितं तस्य वदनमालोक्य ‘अयमेव युक्ततमो नृपकन्यकापरिणये’ इति निश्चित्य तं प्रबोध्य तस्य नाम गोत्रदेशादिकं जिगमिषितदेशं च तन्मुखादवगत्य उपांश्वेवमुपादिशत् — ‘अये कुमार ! त्वया मन्मतानुवर्तिना भाव्यम् । त्वामद्यातिशयो-प्रदस्नानाशनादिना संभावयामि । श्वः प्रत्यूषे त्वं कृतमाङ्गलिककृत्य समलंकृतसर्वावयव एतद्देशाधिपस्य नन्दनामनङ्गवल्लीं परिणेतारि । कृतपरिणयेन त्वया सद्य एव राजगृहा वर्जनीयाः । नो चेत् मातृ-बाधामनुभोक्तासे’ इति ॥

(क्रमशः ।)

पाश्चात्यशास्त्रसारः ॥

ततश्च— सूर्यमण्डलपरिवर्तिनां ग्रहाणां सन्निवेशादिक्रमः, भूमण्डलात्सूर्यमण्डलाच्चाभीषामान्तरव्यवधानमानानि, तत्तद्ग्रहगो-मानां प्रमाणानि, एषां च दैनन्दिनवार्षिकादिपरिवर्तननियमाः, एत-परितोवर्तिनामुपग्रहाणां स्वरूपाणि, सूर्यचन्द्रग्रहणलक्षणानि, दूर-दर्शकयन्त्र (Telescope) साहाय्येनावलोकितानामभीषां ग्रहणानां विविधवैचित्र्यादीनि, भूमण्डलस्याभीषाग्रहैरुत्पाद्यमानाः प्रयोजन-विशेषाः, असकृदस्माभिरालोक्यमानानां धूमकेत्वाख्यग्रहाणां स्वरू-पा— इत्यादीनि क्रमेण वर्णनीयानि ॥

ततश्च दवीयसो नक्षत्रमण्डलस्य परिशीलने चक्षुरिन्द्रियगो-चराणां तारकाणामपेक्षया दूरवस्तुदर्शकयन्त्राश्रयेण दृश्यमानानाम-त्यन्तसङ्ख्याबाहुल्यं, नक्षत्राणां द्विकत्रिकादिवर्गक्रमेण सन्निवेशाः, ग्रहचराणां च नवीननक्षत्राणां विषये सम्प्रति समुपलभ्यमानश्च पृथान्तसन्तानः, दृष्टचराणां च सम्प्रत्यगोचराणां पदे पदे तेजोव्य-त्ययं भजतां केषां चित्स्वरूपाणि, परस्सहस्रसंख्याभिस्तारकावर्गाणां गगनमण्डले सन्निवेशक्रमाः— इत्यादीनि वर्णनीयानि ॥

एतादृशानामसङ्ख्यातानां जगति विद्यमानानां भगवत्सङ्कल्प-जातानां वस्तुजातानां स्वरूपविज्ञानमत्यावश्यकं भवति भगवतः सृष्टिवैचित्र्यादिपरिशीलनाय, तस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वादिमाहात्म्यप-रिज्ञानाय चेति सुस्पष्टम् ॥

तदिदं सर्वं वस्तुस्वरूपचरिते सङ्ग्रहेणैव प्रतिपाद्यते । तत्तद्वस्तुगतगुणादिविशेषपरिज्ञानाय तत्तद्विषयकनियमादिपरिशोधनाय च प्रकृतितन्त्रगणितशास्त्रादिविज्ञानमावश्यकं भवति ॥

वस्तुस्वरूपचरितशास्त्रानुबन्धीनि प्रधानानीमानि —

- (1) भूगोलशास्त्रम् (Geography)
- (2) भूतत्त्वशास्त्रम् (Geology)
- (3) ग्रहगणितशास्त्रम्
वा
ज्योतिःशास्त्रम् } (Astronomy)
- (4) प्राणिशास्त्रम् (Biology-Zoology)
- (5) वनस्पतिशास्त्रम् (Botany)
- (6) देहतत्त्वशास्त्रम् (Physiology)

—इत्यादीनि ॥

(II) प्रकृतितन्त्रम् ।

(Natural Philosophy.)

इदं च शास्त्रमिह प्रकृतिमण्डले विद्यमानानां तत्तद्वस्तुसम्बन्धिशक्तिविशेषाणां, प्राकृतिकवस्तुनिष्ठानामसाधारणधर्माणां, तत्तद्वस्तुगतपरस्परसंबन्धादीनां च वर्णनपरम्, अस्मिन् शास्त्रे लौकिकविषयाणां सर्वेषामपि प्रायेण कारणानि, भूतले गगनतले च सञ्चरतु वस्तूनां चारविषये भगवता निर्मिता नियमाश्च परिशील्यन्ते । किञ्च — ग्रहाणां परस्पराकर्षणशक्तिनियमान्, अग्निजलतेजोवायुनिष्ठान् धर्मान्, दशाभेदेन तेषां कार्यभेदांश्च लोके दृश्यमानानां नानाविध (पीतनीलादि) वर्णानां स्वरूपाणि, शब्दविशेषाणां लक्षणानि; विद्युच्छक्तिः स्वरूपं, अयस्कान्तनिष्ठान् धर्मान्, तत्तन्नियमांश्च, विद्युत्सन्निताशनिषारवर्षकरकहिमान्यादीनामुत्पादकहेतुजातानि च विद्युत्सन्नितादीमेव शास्त्रम् ॥

सङ्क्षेपतश्च — यद्यद्वस्तुस्वरूपचरितशास्त्रे केवलस्वरूपग्रहणाय वर्ण्यते, तत्सर्वमप्यत्र तत्तद्वस्तुपरिशीलनाय, तत्तन्नियमविज्ञापपरिज्ञानाय च विस्तरेण प्रतिपाद्यते । इदमपि भवत्यस्य शास्त्रस्यानुषङ्गिकं फलम् — यदेतच्छास्त्रविज्ञानेनैव कचिन्मानुषदेहप्रयाणादुल्लयनिवारकाणि, कचिद्भोगार्हवस्तुजातसम्पादकानि, कचिद्दृष्ट्यादिशक्तिवर्धकानि च नानाविधयन्त्रतन्त्रादीनि निर्मायन्ते ॥

इदमेव शास्त्रं प्राधान्येन परमोपकारकं भवति ब्रह्मविद्यायाः, यदत्र हि भगवतस्सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तत्वादिमाहात्म्यं सुविशदं प्रकटीभवति तन्निर्मित-जगन्निष्ठ-क्रमनियमादिपरिशीलनेनेत्यलं पल्लवितम् ॥

अस्य च प्रकृतितन्त्रमहार्णवस्य तरङ्गरूपाणि शास्त्राणि सुख्यानीमानि —

- (i) शक्तिशास्त्रम् (Mechanics)
- (ii) द्रवतत्त्वशास्त्रम् (Hydrostatics)
- (iii) वायुतत्त्वशास्त्रम् (Pneumatics)
- (iv) शब्दतत्त्वशास्त्रम् (Acoustics)
- (v) तेजस्तत्त्वशास्त्रम् (Optics)
- (vi) विद्युच्छक्तिशास्त्रम् (Electricity)
- (vii) अयस्कान्ततत्त्वशास्त्रम् (Magnetism)

(i) शक्तिशास्त्रम् ।

(Mechanics.)

अथ प्रकृतितन्त्रे प्राथमिकस्य शक्तिशास्त्रस्य स्वरूपं निरूप्यते । इदं च शास्त्रं जगति विद्यमानानां चलाचलवस्तुसम्बन्धिशक्तिविशेषाणां स्वरूपाणि प्रयोजनानि च, यन्त्रादिषु तद्विनियोजनप्रकारांश्च प्रतिपादयति । तदिदं गणितशास्त्रसाध्यं विना नैव किञ्चित्करं भवति । तच्च गणितशास्त्रमत्रैव व्यवहारोपयोगि भूत्वा विशेषतः क्रियाफलमापद्यते । अत एव हीदं शक्तिशास्त्रं प्राधान्यतः 'क्रिया-गणितम्' (Applied Mathematics) इति व्यवहियते ॥

एतच्छास्त्रविज्ञानं, तदनुगुणः क्रियाकलापश्च विशेषतो जनानां नागरिकतासूचके चिह्ने भवतः । अनेन शास्त्रेणैव जगति विद्यमानानां नानाविधशक्तिविशेषाणां लोकोपकारकतया प्रवर्धनोपायो ज्ञायते ; किञ्च—जल-वायु-वाष्प-विद्युच्छक्ति-प्रभृतीनां ज्ञानमास्माकीनां सर्वमपि लोकोपकरणाय विनियोक्तुमावश्यकानि संविधानानि चानेनैव बोध्यन्ते । अस्य शास्त्रस्य परिचयेनैव यन्त्रनिर्माणद्वारा गुरुतमाश्च भारा मानुषप्रयत्नदूरास्समुद्ध्यन्ते, अतिमानुषाश्च बहवोऽपरे व्यापारास्सुकरमेव साध्यन्ते ॥

शक्तिशास्त्रं च द्वेधा विभज्यते— (१) अचलशक्तिशास्त्रं (Statics) (२) चलशक्तिशास्त्रं (Dynamics) चेति ॥

(कमशः ।)

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

दुःखशतविरसोऽपि देहबन्ध इव चिरपरिचितो निवासो जनस्य दुस्त्यज इति कृत्वा प्रतिभयं दर्शयित्वैव जिहासामुत्पादयिष्यतो मायामानुषस्य समन्ततो गात्रस्रोतोभ्यः करालश्यामलमुखाः शशिकलाकुटिलविमलदंष्ट्राकोटयः सहस्रशो वृका निश्चक्रमुः । तत इतः परिभ्रमद्भिः अनुष्ठितव्यापारैरीहामृगैर्विलुप्यमानगोतर्णकार्भकः सर्वशः समेत्य घोषजनस्तथोपप्लुतमावासमावस्तुमनिच्छन् वृन्दावनमेव नवयवसालंकृतस्थलं सततसंभृतपुष्पफलभरदुमषण्डमण्डितं परिसरवहत्कालिन्दीस्रोतोवेणिकाशिशिरं गोकुलक्षेमक्षममन्यत । नन्द एव तु केवलं गोकुलप्रधानः कुमारपरिरक्षणव्यसनितया प्रलम्बधेनुकादिसुरैर्वरिजनोपसर्गं परिजिहीर्षन् नाभिननन्द ब्रजवृद्धानामभिसंहितम् ॥

अत्रान्तरे यहच्छयोपयातः स स्वैरचरः सुरमुनिर्देदर्श नन्दम् । अभ्यर्चितश्च तेन भक्तिप्रह्लाङ्गेन संभ्रमोपहृतमासनमध्यासीनः कुशलानुयोगावसाने पुत्रचिन्ताव्यग्रमनसमालक्ष्य तमुवाच— 'ननु ! किमसि कातर इव ? । युज्यत एवेदानीं वृन्दावनं गन्तुम् । अलं चिरवासवीतसारां भुवमवलम्ब्य । असुरोपरुद्धमिति न परिहार्यं वृन्दावनम् । यत एव ग्राह्यमावासाय । असुरारिरयमसुरानेव ह्युन्मूलयितुमपरप्रणयः प्रणय इव ते गृहेषु विहरति । स कथमसुरावसथादुपासिष्यते । न हि संतमसमस्तीति नोदयते गभस्तिमाली—' इति ॥

एवमवस्थापितधैर्ये चामन्त्र्य प्रयाते देवर्षौ नानावयःप्रमाणस्त-

नन्धयकुलप्रतिकुलनिरुद्धगमनाभिः पुरश्चरणयुगलान्तरालडोलायमान-
सास्नाकणत्कनकमयक्षुद्रघण्टिकाघणात्कारवाचलिताभिर्बालातपरागर-
ञ्जितविषाणाप्रघटितहेममकुटिकाप्रभापुञ्जपिञ्जरितवदनाभिर्विच्छिन्नानु-
बन्धवत्सकुलालोकनपरिवर्तितकन्धरान्तरविसर्पदुच्चतरहुम्भारवापूरित-
दिगन्तराभिरपत्यानुस्मरणप्रवृत्तप्रस्नवावसेकप्रशमितधूलिदूरोद्गमाभिर्ज-
ङ्गमकैलासशङ्कावहाभिरनुबद्धयूथाभिरुत्पुच्छयमानाभिर्धेनुभिर्धवलीकृतां
सुरवारणभ्रमवदान्यमहोक्षस्कन्धबन्धनिविष्टयुगदण्डैः कैश्चिदारोपितगृ-
होपस्करैरन्यैर्नाक्षिप्रधनकनकमणिभूषणमञ्जुषैरपरैर्यवसकडङ्गरादि-
भारभरितैरितरैः परिकर्भितव्रजसुन्दरीजनाधिरूढैः सुस्निग्धरथाङ्गघोषै-
शकटशतैर्नीरन्ध्रां नन्दनन्दनमुखमारुतापूरितमुरलीगानश्रवणस्तब्धक-
र्णगोमृगकुलां वृन्दावनयात्रामारभन्त व्रजौकसः ॥

उपगम्य च वृन्दावनं घोषावस्थानपर्याप्ताभोगं परिगृह्य भू-
भागं शकटप्रचारप्रतिरोधिविटपिविटपच्छेदेन कण्टकोत्सारणेन यथा-
हर्भवननिर्माणेन महागोष्ठविनिवेशेन शकटानां च श्रेणीबन्धविरचितै-
रवस्थानैर्यथासुखमासामासुः । तत्र च यथाभ्यस्तव्यापारनिराकुलस्थि-
तिषु वल्लवेषु गोतर्णकांश्चरयन् गोपकुमारानुयातो नन्दसूनुः कदा-
चित् मायागृहीतगोवत्सरूपं वत्सकुलानुप्रविष्टं पापाभिसन्धिभक्ष्याय
त्रिदशवैरिणं सलीलमादाय चरमचरणयोः सव्यापसव्यभ्रमिभिर्भ्राम-
यित्वा फलभरसंभृतस्य महतः कपित्थतरोरुपरि गण्डशैलमिवोत्स-
सर्ज । स तस्य दानवः फलानि गोपबालकभोज्यानि निपातयन् परा-
सुर्विहाय वत्सरूपमासुरेण महता कायबन्धेन पपात । दिवौकसश्च
मिथुनीभूय समवेता दिवि कृतोपकारमसुरारिं दिव्यैः सुमनोवर्षैरभि-
ववृषुः ॥

अथापरेद्युस्तुषारशैलशृङ्गतुङ्गाकृतिः कालिन्दीकच्छान्तरचरो
यकः कश्चिदादातुकामस्तटवने विश्रान्तमात्मे श्वरं कालानलविस्फुलि-
प्रतिगमस्पर्शमक्षमो ग्रसितुं मुहुर्मुहुश्चञ्चवग्रेण कुन्तनिशितेन शकुन्त-
पुतोद । कृष्णस्तु सलीलमास्यनिवेशितेन पाणिकमलेन वक्त्रच्छ-
प्रतिच्छन्नं पूतनासोदर्यममरारिमाकर्णान्तं विदारयामास ।

अथ भ्रातृवधामर्षितः कंससुहृदघोनाम दैत्यो दैत्यवैरिण्यधं
विषाखनुर्वीधरमेखलादीर्घोच्छूनमादाय रूपमाजगरं रोदोविवरविपुल-
गम्भीरं व्यादाय वदनविलमावृत्य पदवीमवतस्थे । दरीविवरशङ्कासु-
पितविवेकेष्वन्तःप्रविष्टेषु सर्वशो गोपदारकेषु निजागमनप्रतीक्षमसं-
वृतमुखमजगरं तमालक्षयन्नाश्रितवत्सलः स्वयमप्यन्तःप्रविश्य बलानु-
वत्सल्य गलविलद्वारि तिष्ठन् क्रमं त्रैविक्रममुपक्रम्यातिप्रमाणेन वर्ष्म-
णा द्वेधा विदीर्णभोगस्य जठरादुरगस्य विषवेगपरिप्लुष्टानमृतशिशिरैरा-
पिच्य दृष्टिपातैर्गोपकुमारानुज्जीवयामास । तस्माच्चाजगरदेहादुत्थाय
कृष्णमूर्तावैकीभूतं च महत्तरं ज्योतिः सर्वे कुमारका ददृशुः ॥

अथान्यस्मिन्नहनि वत्सानेकतो यूथीकृत्य नातिचिरावतीर्णस्रो-
तस्तरङ्गमालाविरचितरेखाभक्तिचित्रे क्षीरोदपूरप्लावित इव रजतचूर्ण-
परिकीर्ण इव विमलश्लक्ष्णसुभगे कुत्रचित् सरस्तीरपुलिने सवयसां
परिपदि निषेदिवान् स मृषागोपः पार्श्वविस्मृष्टशिक्यनिकरामभिनव-
विपुलवनकदलीदलमध्यानिहितशरदिन्दुधवलदधिभक्तनवनीतपिण्डाव-
लिम्, इतरेतरकबलार्पणश्लाघाघोषमुखराम्, अनेकविधनर्महाससरसां
मृगमिथुनीभूय सवयस्यः प्रत्यायातो न ददर्श वत्सान् । अथ
तत्रैव सर्वानवस्थाप्य वल्लवकुमारान् वत्सान्वेषी जगामासावाश्रितव-
त्सलः । वनमखिलं परिभ्रम्याप्यनुपलब्धार्थः पूर्वस्थानमुपयातः

कुमारानपि नावैक्षत । अनुपदं दिव्यदर्शनो विश्वसृजस्तां माया-
माकलय्य विश्वरूपः स्वमेवात्मानं पूर्वस्वरूपांस्तान् वत्सान्
वत्सपालांश्च विपरिणमय्य तं तं विवेश निवेशम् । गावश्च
गोप्यश्च निजापत्येभ्यो व्यतिरेकं नाज्ञासिषुः । विशेषतस्तु
सर्वरसे भगवद्रूपे पूर्वातिशायी चासंविदितविशेषः प्रववृते तासां
तेषु भावबन्धः ; आत्मा हि लोके पुत्रो नाम । स च सर्वात्मा न
केवलं यशोदायाः, किं तर्हि सर्वस्यैव गोकुलस्य गोपिकाजनस्य च
पुत्रतामिच्छातन्त्रस्तन्त्रयामासेति किमत्र चित्रं परिच्छेदातीतस्य
महिम्नः । राम एव तु केवलं विशेषज्ञः कृष्णेन निवेदितार्थस्तद
नुरोधेनैव जोषमास्त ॥

अतिक्रान्ते चैवमेकस्मिन् वत्सरे किंवृत्तमिति प्रत्यवेक्षितुमव-
तीर्णो भुवमरविन्दभूरवधीरितिजसर्गवैभवामवलोक्य लोकनाथस्य सं-
कल्पकल्पनां चित्रीयमाणचेताः— ‘किमिह कृतं मया ? परमाणोर्हि
परममहता सह विस्पर्धितमेतत् । मायाविमुग्धबुद्धिरहमितर इव
परस्य महिम्नो वैदेशिकोऽस्मि संवृत्तः—’ इति चिन्तयन् व्रीडावि-
लक्षः प्रत्यानीय हृतपूर्वान् गोगोपार्भकान् यतो निनाय तत्रैव देशे
विससर्ज । अथेतरांस्तत्क्षणमेव शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गलाञ्छितचतुर्भुजान्
श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाविलसदुरःस्थलान् पीताम्बराच्छादितनितम्बदे-
शांश्च तत्र तत्रावस्थितानुपलभमानः पारमेश्वरीम् श्रियमनन्तामनन्त-
स्याभिष्टुवानो मस्तकन्यस्तप्रणामाञ्जलिरूपदर्शितादरेण विसृष्टः प्रभ
विष्णुना प्रतिजगाम निजधाम ॥

तदेवं लीलारसानुषङ्गमुषितजगदशिवे व्यतिक्रामति कौमारके
वत्सपालतां विहाय गोपालतामारूढः पुण्डरीकलोचनः कदाचित्

गाश्चारयन् वने रामेण वयस्यैश्चान्यैः सार्धमभ्रंकषोत्सेधं प्रविवेश ता-
लवनम् । तत्र चिराय प्रचरन्तं श्रीदामादिभिर्वयस्यैर्दर्शितं चरमचर-
णाघातक्षिसानेकजन्तुजातं रासभाकारधरं धेनुकं नामासुरं जिघांसुम-
भिद्रुतं सावहेलगृहीतचरणो हलधरो महातावेगेन परिवेष्ट्य तालद्रुम-
स्योपरिष्ठादुत्ससर्ज । स च दैत्यस्तं तालद्रुमं स्वानुयायिनां च सृगा-
लवपुषां जीविताभिलाषमेकहेलया पातयन्निपपात । चिरपरिणतानि
गण्डशैलस्थूलानि तालफलानि सहचरा गोपाः सुखेनास्वादयांच-
किरे ॥

अथान्यदा कलिन्दनन्दिनीतटरुहमहाटवीपर्यटनकुतूहलावर्जि-
तमनाः पूतनाशकटमर्दनः कालियमहोरगविषानलपुष्टमृगविहगतृण-
गुल्मं गोगोपानामनादेयं नादेयं तीर्थं विशोधयिष्यन्ननुतटप्ररूढकदम्ब-
तरुशिखरात् तस्मिन् ह्रदे निपपात । अथ पतनवेगप्रकम्पितात् म-
न्दरक्षुभितक्षीरोदपारिप्लवात्तस्मादुत्तरङ्गात्तरङ्गवतीह्रदादभिनवाभिभव-
प्रभवरोषावेशप्रफुल्लफणाचक्रवालः उभयकूलकषभोगाभोगः स महाभो-
गी कालियः शतगुणितनिजभोगवेष्टनग्रथितसर्वगात्रं राहुरिव रजनिक-
रमन्तरयामास सहसा वासुदेवम् । तथास्थितं तमवलोक्य, ‘हा धिक् उ-
परतः कृष्ण इति’ भयभ्रान्तचित्तैः शोकवेगविह्वलैः सहचरैरचिरप्रधावि-
तैर्निवेदितार्थो नन्द इतिकर्तव्यतामूढमतिः सर्वघोषजनपरिवृतस्तदव-
स्थामात्मजं दृष्ट्वा मुमूर्च्छ । तैः सहोपयातो लाङ्गली कृष्णमुवाच—
‘किमिति कृष्ण ! स्वजनमेवमतिमात्रावसन्नमनवेक्षमाणश्चिरमनेन का-
मादरकाकेन परिक्रीडसि—’ इति । श्रुतवतैवाग्रजशासनं सुहज्जना-
वसादमवसादयितुमनसा महोरगभोगदीर्घपीवरौ व्यायच्छता भुजौ
तेन महाभुजेन विसंसितबन्धनः सव्यकरमुष्टिग्रहनिपीडितपुच्छः,

क्रोधोत्फुल्लफणामण्डलपर्यायनिहितचरणकमलेन नृत्तकलाचित्तविशेषाननुदर्शयता मृदितशिराः परिखेदनिरायतश्चसितः समस्तमुखवान्तरुधिरो निजवनिताप्रार्थनासमुदीर्णकरुणेन विसृष्टो नष्टसंज्ञश्चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य गद्गदाक्षरामुदीरयामास नागराजो गिरम् — ‘देवदेव ! त्वामस्मि शरणं गतः । जातिस्वभावसुलभेन तमसा मुषितदृष्टेरीशितरि प्रसादपराङ्मुखे का गतिः कृष्णस्य जनस्य ? अथवा यदेवैकान्तिकभक्तिरसनिमग्नमनसां मनसामप्यपदं सुमनसाम्, तदेव पदकमलयुगलं प्रतिपदमुत्तमाङ्गन्यस्तमनुभूतवतः का मे कथापि तमसः ? चरणानुग्रहभागधेयकृतार्थीकृतस्य किं वा प्रार्थनीयमन्यदवशिष्यते मे ? । शासनीयस्तु कर्तव्यं निदेशवर्ती दासजनः । पुरा रमणकं नाम नदीपतेरान्तरद्वीपमभूदस्मदावासः । तत्र च ये सर्पबलयो जनैरुपह्रियन्ते, तान् गरुत्मते दत्त्वा वीतभयाः सुखमूषुः सर्वे नागाः । अहं तु स्वविक्रमप्रत्ययादपेतभयः स्वेनैव बलिमशेषमाशिषम् । अमर्षिणं योद्धुमभिद्रुतं चिरेण प्रतिरुध्य सुपर्णं पराजितः शरणमन्यदजानन्निहायातः । अत्र हि मत्स्योद्धरणकुपितेन जीवानुकम्पिना सौभरिणा महर्षिणा शप्तः प्राणापायभीतो नागन्तुमर्हति पतगपतिः—’ इति ॥

तदाकर्ण्य गरुडध्वजः— ‘नागराज ! स्वैरमपेहि । मत्पादमुद्रामुद्रितं न त्वां वैनतेयो बाधेत । विस्रब्धं तदेव द्वीपमाश्रय । गवामुपयोगाय जहिहि महाहृदम्—’ इत्यादिदेश । शिरसा संभावितशासनः स शासितुर्जगतामनुपदं सावरोधः प्रययौ । सर्वे च नन्दादयो गोपा महाविषधरापगमनिरामथे तां रात्रिं तत्रैव हृदोपकण्ठे निरविशन् ॥

सुखप्रसुप्तशेषजने निशीथे समन्तादतिकरालदवानलज्वालावलीढमवलोक्य निजभावासपरिग्रहं ससंभ्रममुज्जिहानानामदृष्टनिस्ताराणां कृष्ण कृष्णेति पर्याकुलमाक्रन्दतां बान्धवानामार्तनादपरिप्रेरितः प्रणतार्तिहरो हरिः कबलयित्वा कृष्णवर्त्मानं कृष्णवर्त्मानुगामिनमेव विदधे । सर्वश्च घोषजनो निरातङ्कः प्रणिप्रययौ वृन्दावनम् ॥

अथान्यदा द्वन्द्वशः समेत्य कुमाराः ‘बाहुपाशग्रथितेतर-मुभाभ्यां समं समुत्थातव्यम् । पराजितेन च जेता कियदूरस्थितस्य भाण्डीराख्यस्य न्यग्रोधस्य मूलं यावत् स्कन्धेन वोढव्यः’ इति कृतपणबन्धं रामकृष्णाभ्यां द्वेधा विभक्तपक्षप्रतिपक्षं हरिणाक्रीडनकं नाम क्रीडाविशेषमारेभिरे । तत्र कृष्णं दुरासदमाकलय्य रामपक्षे लक्ष्मणा संगतः पराजितश्च प्रलम्बो नाम दनुपुत्रः स्कन्धेन तमादाय भीषणं दैत्यरूपं प्रदर्शयन् पलायमानो राममुष्टिप्रहारध्वस्तमस्तकः पपात ॥

भूयश्चान्यस्मिन्नहनि परितः प्रज्वलितदवानलज्वालावलीढपुनरुक्तोत्सेधमहामहीरुहनिवहे महाप्रलयनवाङ्कुरोद्गमानिव दर्शयति वनगहने अन्तर्गतान्निर्गममपश्यतस्तारस्वरमाक्रन्दतश्च निजशासननिमीलितनयनानापीतमहानलः स कृष्णजलदः प्रत्युज्जीवयामास ॥

एवं क्रमेण तेजोमयैः कान्तिमयैः सौहार्दमयैरखिलभूतजातमनोनयनसंवन्नैरपरिच्छेदगम्भीरैर्गुणैः वपुर्गुणैश्च कल्याणनिधेः परिसुपितचेतनास्तारुण्यावतारसुलभां व्रीडामप्यचेतयमाना गोपकन्यकाः सवयसः संगम्य कृष्णमेव पतिं कामयमाना मासानुवर्तनीयं कात्यायनीमतमादाय हिमतीं मार्गशीर्षे मासि प्रत्यहमुषस्युत्थाय मिथः समाहूय परस्परग्रथितहस्ताङ्गुलिपल्लवा गायन्त्यो नृत्यन्त्यश्च गत्वा

कालिन्दीमवगाह्य कृतजप्याः सैकतमयीरनेकशः कात्यायनीप्रतिमा
निर्माय यथावदाराध्य गन्धपुष्पफलाद्युपहारैरन्ते च—

“कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।

नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः”

इति निवेदितमनोरथा यथागतं प्रतिजग्मुः ॥

अथैकदा गृहीताशयः स सर्वभूतगुहाशयः सिद्धिमतामप्यसु-
लभेनात्मन्येकरसेन रसातिशयेन तासामावर्जितः सह परिषदा सव-
यसामासेदिवांस्तरङ्गिणीतटोपान्तमादाय च कूले तत्रैकीकृतं दुकूलरा-
शिमारुरोह तीररुहं नीपतरुम् । सलिलावगाढगूढतनुलता वसनमा-
याचमानाश्च ता भावबन्धविशेषमवाजगमिषन्नेष कैतवमानुषः परिह-
सन्निव सस्मितम् ‘आयि कुमारिकाः ! तरुतलमुपगम्य गृह्यन्तामंशु-
कानि’ इत्युवाच । अगत्या जघनमेकेन बाहुमध्यमपरेण चाच्छाद्य
पाणितलेन तरुतलोपगता व्रीडारागव्यतिकरपारिप्लवदशः पुनस्ता-
स नर्मरसिकः ‘ननु व्रतस्थानामनुचितं धर्मलोपहेतुरवसनं स्नानम् ।
तदत्राञ्जलिः प्रायश्चित्तमनुष्ठीयताम्’ इति शास्त्रदृष्टिं दर्शयामास ।
लज्जाप्रतिरोधमपि तिरस्कृत्य व्रतविलोपकातरा एकहस्ताञ्जलिकृता
पुनरपि ‘कथमेकपाणिप्रणिपातः क्रियते ; यत्र करच्छेदो दण्डो
विधीयते’ इत्यनुदर्शिता व्रतगौरवात् कथंचिन्मुकुलीकृताञ्जलिपुटा
दर्शितानुग्रहः प्रतिप्रदाय वासांसि ‘सुन्दर्यः ! मामेव हि पतिं लि-
प्समाना व्रतमाचरथ । न चाङ्गसङ्गो मे देहभृतां संभवति
न वा मय्युपनिबद्धो रागबन्धो बन्धाय भवति । अतः स्वात्मसं-
वेदनीयं विश्लिष्टानात्मवस्तुरसं मत्संश्लेषरसं निर्वेक्ष्यथ’ इति संदिश्य
कृतकामा विससर्ज ताः कुमारिकाः ॥

व्यचिन्तयच्च मदिरेक्षणेयम्—‘दिनं हि नाम दोषाकृतदोष-
राशिप्रकाशकं किमपि दिव्यं रत्नम् । अशिक्षितमिदं मम नयनयु-
गमविनयगोपनविचित्रतन्त्रेषु । शुद्धात्मानो हि लोके कलङ्कमात्मनि
संक्रान्तमायासं विनैव सर्वेऽपि पश्यन्तीत्यवगच्छन्तः सन्ततमेवान्ध-
कारमादरेणाद्रियन्ते । सज्जननयनं पुना रोदनेनैवाविष्करोति निजै-
नसः स्वरूपयाथार्थ्यम् । अनाथाऽहमकस्मादवशैव धर्मच्युतिं प्रा-
पिता, हा कथं वर्तिष्ये ? ॥’

विचिन्त्य चैवमरतिगृहीता निरस्तनिद्रा च ‘जात्यन्धं भव’
इति नयनद्वन्द्वमादिदेश । अनवरतकलितेन चोरस्ताडनेन हृदयमु-
द्बोध्य ‘सरभसमेवोत्थायोत्प्लुत्य च द्रुतं धाव ? । संश्रय परिशुद्ध-
मदूषितं चान्यत्समुचितं वक्षःस्थलम् ।’ इति साक्रन्दनमाज्ञापया-
मास । असह्येन शोकावेगेन निर्मर्यादमुन्मादं भजन्ती च वामलोच-
नयमन्धकारतिरस्करिण्यवगुण्ठितामाहूय रजनीमित्थमित्थञ्च सनिर्वेदं
सकोपं साभ्यसूयं च तामनिन्दीत् ॥

“हे ! क्रूरसत्त्वे रजनि ! हे नरकराजनन्दिनि निशीथिनि !
अयि कलङ्कललामे ! पापपरिधाने ! दूषणशोषणदारणमारणसंतापन-
समुचितवध्यशाले ! दोषसहस्रान्धकारितान्तराले ! कल्मषव्रातजननि !
तमस्तोभावगुण्ठिताभिसारिके ! अपयशोनौकानिवहसंधुक्षितरत्नाकरवेले !
गोपणमृत्युवसते ! जिह्वानियमनचतुरदुर्जनाभिप्रेतदुष्टदूति ! पातिव्रत्य-
गङ्गाप्रविहितश्रद्धे ! नृशंसे ! घातुके ! चण्डालि ! शृणु, यतस्त्वमना-
गमं मामप्रतीकारपरुषस्य पापस्यास्य वशगामकार्षीस्तदविलम्बित-
मवान्धकारादिभिरनुसृताम्बरतलमारुह्य स्थगय गतिमविषह्यामम्भोजि-
नारमणस्य ; येन समुचितारम्भेण दीर्घमायुरवाप्य दिनशोभां स्वर्व-

यिष्यसि । यावदम्बरमध्यादवतरन्नयमस्तागिरिशिखरतलमुपयास्यति । तावदेव रक्तर्क्तं तच्छिरो हालाहलच्छुरितैः पयोधरैरावृत्य ककचैरिव निर्दयमेव निकृन्त । निशान्तचलितञ्च प्रभातमातरिश्वानमाशीविष-विषोद्गारदूषितमुपकल्पय । कालुष्यमुपयातञ्च समीरणमासेव्य साधवः सर्वेऽपि यशःशेषतां भजन्तु । नभोमध्यगमनात्प्रागेव पापानलधूम-राशिभिर्मन्दीकृतप्रभमापाद्य रवि मध्यंदिनमपि निजसञ्चरणक्षममुप-पादय । एवमेवं च सुष्ठु समाचरन्ती सर्वकालमपि त्वमेव सर्वैरपि संसेव्या भविष्यसि । मानसारो रात्रिचर एवेति नात्र मे विप्रतिपत्तिः । यदि कदापि निशारूपेणायं परिणमति, नूनमिन्दुमूर्तिमात्मन्याविर्भावमुपेयुषीं निन्दिष्यति । नक्षत्रस्वैणं च मामिव निष्करुणमेव दूष-यिष्यति । दूषितं च तन्नकदापि निशायामात्मनो मुखमुन्नमयिष्यति । मत्समानयोगक्षेमं च तदुद्दीक्ष्य किञ्चिदिवाहमाश्रस्ता भवेयम् । पान्थानां समागमः पन्थानमिव दुःखितानां संमेलनं संकोचयति किल शोकम् । अहो ! मे मूर्खतायाः प्रकारः । मन्दभागिन्या मम कुतो वायाति समाश्वासनकारणम् तादृशमपि ? न काप्यस्ति समान-शोका ; याऽहमिव लज्जया विशति स्वान्येवाङ्गानि । करकमलसंक्रान्तस्विन्नकपोलतला च न काप्यवनतमुखी मामनुकम्पते । धूर्त-झञ्झावातेनाकुलाकुलितशरीरा च न काप्यात्मनमहमिव कयापि तिरस्करिणीविद्यया तिरोधातुमिच्छति । तन्मुक्तारसासारसदृक्षनि-रन्तरनिष्यन्दिबाष्पजलवर्षेण महीतलमार्द्रयन्त्या निष्फलविश्वर-विलापैर्दिगन्तानभिपूरयन्त्या चैकाकिन्या मया कथंकथमप्यति-घोरोऽयमतिवाहनीयः कालः । अयि पापानलधूमपरिकल्पिते काल-रात्रि ! मामानुमन्यस्व प्रादुर्भावममर्षदोषनिकेतनस्यास्य हतदिनस्य

यदतिमलिननिजकान्तिनिगूहितनिखिलनिन्दिताचरणां त्वामेव शरणं प्रपन्नमर्त्तिकतोपनतेन अंहसा अकाण्ड एवाभिहतं मदाननं दिदृक्षते । परमेश्वरी भव त्वमेव सर्वस्यापि कालविभागस्य । हतविधिना प्रसभ-मिवोत्पथमानीतानामस्मादृशानामागः शतान्यन्धकारनाम्न्या त्वदधी-नया मायया सन्ततमेव सद्यमाच्छादय । मा मां पिशुनस्य दिनस्य नयनगोचरतां नयेः । विवर्णितफालतलविलोकेनैव अपशदमिदमन-तिचिरादवधारयेत् स्मर्यमाणमधुरसतीचरित्रस्य तामेतां संस्थितिक-धाम् । विधिविहितवेदसंमतविवाहधर्मस्य विसंवादिमिममतिगर्हितं च विशदीकुर्यात् । अनाघ्रातधर्मशास्त्रमर्यादा अप्यनभिज्ञा जना वीतका-मोविलोचनद्वयस्य मम निरीक्षणक्षण एव विनायासमिव विपरीत-रतिदूषितेति मां विजानीयुः । भाविनि च शाश्वतिके काले बाला-मामारोदननिरोधायोपमावृकाः कथयिष्यन्ति जुगुप्सितामिमां मे चारि-रिविच्युतिकथाम् । भीषयितुं च शिशून् मानहीनस्य मानसारस्या-तिभयदमारुख्यानमारुखास्यन्ति । कथाप्रवक्तारश्च मानसारस्य दुर्विनयं मानहीनाया मम माहात्म्यकषणं च सभयोद्वेगाभिनयमुपन्यसिष्यन्ति भ्रातृजनानां मानसमावर्जयितुम् । विषयलोलुपाश्च नटविटगायक-गणिकादयो लयबद्धां तनित्वा गर्हितामिमामभिनयाचरणकथामसकृ-ज्जनतानिरन्तरासु नर्तनशालासु नाट्यशालासु गानसभासु च सन-तानं साभिनयं सोपन्यासं च ग्रास्यन्ति ॥

आः ! किमिदमापतितम् ? हतभगां मां परिणीय परिभव-माजनतामायास्यति किलायं मे नाथो लोके भाविनि दुरन्ते काले । कथं वा जानातु गतानुगतिकोऽयं लोकः परमार्थत एव परममति-विमलमनुरागममुष्मिन्नेव निजेनाथ ब्रह्मम्यधुनाप्यहमिति ? । अनया

च हतया विपरीतया मे रीत्या कल्पद्रुमादपि कमनीयमस्य कीर्ति-
द्रुममनालोच्यैव कलङ्कयिष्यन्त्युन्मूलयिष्यन्ति च निरस्तदयारसाः
पुरोभागिपदं गताः साधवोऽपि । अनभिज्ञाश्च जनाः कल्पितमिमं
कलङ्कमनुचितचिन्तावातेन मानसोदन्वति तथातथा विस्तारयि-
ष्यन्ति ॥

अयि लज्जे ! परोक्षे संचरन्ती न लज्जसे । अरे ! अवमाना-
दर्शनपथादपेतः समान इव भवसि । अरे रे ! मानसव्रण ! आभ्य-
न्तरवासाददर्शितकिणोऽसि । हा प्राणनाथ ! कुलोत्तुङ्ग ! पापया मया
मुषितं निजमहिमानं न वेत्सि । अविद्यमानेऽप्यायोधने विद्धोऽसि इति
जानात्येवायं खलचरितो यदाग्रहशरशरव्यतां त्वमजानन्नेवानीतवाना-
सीर्हतविधिना । हन्त ! हन्त ! कति कति वा न सन्ति साधवो
जगति ये न जानन्ति स्मयदूषितान्तरङ्गैरसज्जनैर्निष्कारणमेव विहितं
विदितं चात्मनोऽप्यशःकारणं दूषणम् ॥

नाथ ! कुलोत्तुङ्ग ! यदि मयैव सहधर्मचारिण्या महिमानमनु-
त्तममधिगतवानसि तज्जानीहि हठादेव खलविधिनापहतमासीत्
तत्तादृशं मे गौरवमचिरादेवेति । कूटयोगेन कुमतिना केनापि सौ-
भाग्यसर्वस्वमपि मम मुषितमुपभुक्तं चासीदित्येवेति । मधुकरीनिधि-
शेषया मया साधु संरक्षितं च त्वदीयमिदं दिव्यं सतीव्रतमधु संच-
रणशीलेन संत्यक्तधर्मेण केनापि दुष्टद्विरेफेण स्वादितं दूषितं च
समभूदित्यवधारय । अवश्यकरणीयेनातिथिसत्कारेण गृहिणीधर्मं प-
रिपालयिष्यन्त्या मया गृहस्वामिनस्तव महिमा जवेन लघिमानमा-
नीत इति नितान्तमहं दूये । ‘त्वत्कान्तसकाशादागतोऽहं’ इति
ब्रुवाणमेनं कथं वा निराकर्तुं प्रभवेयम् ? । ‘श्रान्तोऽस्मि महान्तम-

ध्वानमागतोऽहम्’ इति भाषमाणं धर्मोपेतामेव वाचमादौ विसृजन्तं
महाकुलप्रभूतमिमं कथं वा झटित्यहं शङ्केय ? । तृणच्छन्नकूपोपमे
तस्मिन्नविदितखलचरिता स्वभावमुग्धाचाहं कथं वा सहसा पापम-
वगच्छेयम् ? ॥

अहो मधुरमधुस्राविकुसुमस्तवकेषु कीटं काकनीडेषु कोकि-
लशिशुं सुधारसस्वादुसलिलसमग्रेषु सरस्सु विषधरविषोद्धारं सुन्दर-
युवजनसुकुमारहृदयेषु दुस्सहदुर्विनयक्रौर्यं श्रुतिस्मृतिचोदितसद्धर्म-
परिपालनार्थमागृहीतशरासनेषु राजसु निजशासनसततोल्लङ्घनं च
न्यस्यन्नयं हतविधिः किं वा फलं पश्यति ! कलङ्करहितं कमप्यकु-
र्वन्तमेनं किमर्थं वासृजदखिललोकनायको भगवानागमवेद्यो वासु-
देवः ? अतिप्रयासेन लभ्यमानं सुखमनुभवारम्भसमकालमेव दुःख-
रूपेण परिणमति । मनोहरां वसन्तस्य शोभामपहर्तुमेव सततवि-
हितोद्योगा संदृश्यते कामकारिणी वात्या । रमणीयं कुसुमनिकरमभि-
भवितुमेव सरभसपरिणतः परिदृश्यते कण्टकलताव्रातः । हृदयंग-
मकूजनपूजितं विहंगमवर्गमनुसरत्यशब्दमेव विषमुद्रमन् विषधरः ।
एवमेव च धर्मेण प्रवृद्धं सर्वमप्यधर्मेण ग्लानिमापन्नं दरीदृश्यते ।
असदीय इति संभावनीयः क्षेमलेशोऽपि जगति न जागर्ति विना
दुःखप्रवाहप्लावितं जीवितान्तकरमुत जीवितसुखहेतुभूतसत्स्वभाव-
प्रणाशकं सुखाभासम् ॥

हा ! किमर्थमित्थमित्थं च भूयोभूयो रजनीमेव क्रूरामप्य-
बलां निर्भर्त्सयामि । अयं खलु विशेषतो निन्दनीयः कृत्रिमनिधेः
कालस्य किंकरः समयाभिधः ; यदानुकूल्येन सर्वमप्यकार्यजातमना-
मासौमेषा साधयति । रे रे ! महापातकप्रभव ! समय ! त्वमेव किल

दुर्जनसङ्घसंकल्पितस्य दुष्कर्मणः सर्वप्रकारेणापि सिद्धिमुत्पाद्य सर्व-
सहामुद्वेजयसि । त्वमेव किल शार्दूलमकाण्डे नयसि पशुनिवहसं-
चरणसमुचितं स्थानम् । त्वमेव पापमतिघोरमाचरतः पाषण्डजनस्य
पथि विहितवसतिः सततमसि । त्वद्वत्तरक्षः किल किल्बिषव्रातोऽय-
मजानन्नेव समीपमुपसर्पन्तमकस्मादेव साधुजनमभिभवति । त्वमेव ननु
सन्न्यासिनमुज्झितसन्न्यासकर्माणमनुचितविषयव्यापारेषु विशेषतो
विलज्जमेव प्रविष्टं च विदधासि । उपशमितं च मदिंरापानमनोरथं
त्वमेव पुनरपि संधुक्षयसि । त्वमेव धर्मपरं त्याजयसि धर्मम् । सत्याच्च
सज्जनं च्यावयसि त्वमेव । त्वमेव पापानामुपकारनिरतमपशदं
मित्रमसि । त्वमेव पतिव्रतामानभङ्गप्रसक्तो विटोऽसि । त्वामेव नरा-
णामयशोजनकं प्रधानं कारणमाचक्षते । सत्कुलजातानामात्मवतामु-
त्कर्षहर्तारमादिमं तत्स्करं च त्वामेवामनन्ति । पारदारिकप्रवृत्तानां
परहिंसानिरतानां परस्वापहारदत्तचित्तानां च पिशुनानां परमान्तरङ्ग-
भूतस्त्वं सर्वथा समर्थोऽसि विषममृतरूपेण, पापं पुण्याकारेण, दुःखं
सुखात्मना च सर्वदापि संदर्शयितुम् । त्वत्साहाय्येन रहस्यनुभूता
रतिः अरतिपरम्पराया एवावासभूमिः संपद्यते । त्वत्प्रेरणेन रहस्युप-
भुक्तो भोगः दुःसहवेदनाप्रभवस्य अजीर्णरोगस्यैव कारणतामेति ।
त्वदनुसरणेन कपटशतलब्धमौन्नत्यमाकल्पान्तस्थायिन्या दुष्कृतीरेव
संपादकं संजायते । अन्तर्ज्वलदमर्षरोषादिदोषशतदूषिता मधुरापि
तावकीयजनवाणी श्रुतिकाटवमसह्यमुपजनयति सताम् । इत्थंभूत-
दुर्गुणसहस्रसंवर्धमानमप्यसदाचारं त्वामसंख्याका जनाः सततम-
प्युपासते निष्कारणमेवेति विचित्रविचित्रमिदमखिलस्यापि जगतो
मौग्ध्यम् ॥

अये ! अनात्मज्ञ ! कदा वा त्वमगतिकानामनाथजनानां शर-
णमुपगतानां मित्रं भूत्वा नेष्यसि तानकुतोभयं किमपि शोकापनय-
नसमर्थं स्थलम् ? । कदा वा अन्योन्यविश्वासमश्रुथमुत्पाद्य निखिल-
मपि लोकमविदितकलहमादधासि ? । अपारदुःखमयसंसृतिपयोराशि-
निमग्नमिमं जीवं कदा वा मोचयिष्यसि दुस्त्यजमायानिगलबन्धात् ? ।
कदा च त्वं व्याधितानामुचितमौषधं व्यसनमापन्नानामेषणीयं समा-
धानं च काले दास्यसि करिष्यसि च ? । दरिद्रः स्थित्वा पङ्क्तुः
स्खलन्नन्धो रुदंश्चादत्तोचितकालदर्शनं त्वामेव तथा तथा नक्तं दिवं
शपन्ति । वैद्ये गाढं स्वपति रुग्णो वियुज्यते प्राणैः । दुर्जने सामोदं
मुखाने दुस्सहया क्षुधया सुजनः पीड्यते । निरपराधिनि जने
निगलनकृच्छ्रमनुभवति नीतिविशारदाः प्राड्विवाका निस्सीममानन्द-
पुरीकुर्वन्ति । चिन्तासक्ते मुह्यति कार्यविशारदा उदासीना निर्या-
न्ति । एवमेवं च लीलयैव कृत्रिमजालमनुक्षणमनुष्ठास्यन् न कदापि
पुण्यकर्मणः सुखावहाय फलाय समीहितमवकाशं ददासि । क्रोधम-
ग्न्यां द्रोहं हिंसां च सततमनाहूतोऽप्यहोरात्रमनुसरन् सर्वथा सन्म-
नःशल्यमसि संवृत्तः ॥

सत्येन धर्मेण वाभ्यर्थ्यमानः प्रत्यूहसहस्राणि वेगवेगेनोत्पाद्य
परिहरस्येवात्मनो दर्शनमुचितेषु देशेषु कालेषु च । सर्वदाप्यौदासी-
न्यमेवाश्रित्य मुदमेषि । न गणयस्यणुमात्रेणापि त्वदुपासनाविधौ
ताभ्यामनुभूयमानं वित्तव्ययं चित्तक्लेशं शरीरशोषणं च । पापो
तामायं न किमपि ते ददाति । नापि त्वमपेक्षसे किमपि तस्मात् ।
अपार्थितोऽपि काले समुपसर्पन्निसर्गमित्त्रमिव सादरमेनं संभावयसि ।
सर्वमेव तदभ्यर्थेनामाकर्णयन्नीप्सितात् द्विगुणमुपकराणि । नोचे-

न्मानसारमस्यां निशायामत्रागतं कृत्वा कथमिति निजनाथं कुलो-
त्तुङ्गं नानीतवानसि ? । किमर्थं वा दूरदूरे प्रदेशे तमेनं मे प्रियतमं
स्थापितवानसि ? । तद्वध्योऽसि त्वमेव लोके वधं स्तेयं च सततं
कारयन् । दण्ड्योऽसि त्वमेव नितरामक्रममसत्यं च सर्वत्र प्रवर्तयन् ।
निग्रहीतव्यस्त्वमेव प्रथममसि मित्रद्रोहं विश्वासदूषणं विपरीतपापा-
चरणं च जगति विशेषयिष्यन् । चित्रवधमेव नातिचिराल्पस्यसे
मनसाप्यचिन्तनीयेन महापातकसहस्रतुल्येन दुरन्तकालसंसेव्यसुघो-
रनरकयातनाफलप्रदेनानेन परवरनारीसंदूषणेन । तदलं त्वया । इतो-
गतया मया स्वामिनस्तव कालारुयस्य सामग्रेण निवेद्यते निखिल-
मपि तदेवमविनयाचरणम् । वद कुत्र निलीनोऽयमिदानीं मया
वीक्ष्यताम् ॥

अरे ! रे ! कुरूप ! काल ! विरूपायाः कालरात्र्याः कामुक !
वेगवेगचलितवञ्चनास्वैरिणीकिङ्कर ! विचारसहस्रबाहिविषमरथ ! युव-
जनगर्वसर्वस्वहर ! अनुचितानुरागविश्वसनीयपरिजन ! विपद्विलास-
विस्मम्भस्थल ! पापभारपरिधूनपशो ! धर्ममृगग्रहणव्यापृतव्याध ! दुष्ट !
क्रूर ! कुटिल ! इदानीमेव प्रत्यक्षितोऽसि । दिष्ट्या मदीयविलोच-
नवागुरायां दृढं लग्नोऽसि । त्वमेव किल सर्वमपि संवर्ध्य विगतवा-
त्सल्यो नाशयसि । अपि न जानासि मूर्ख ! 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य
स्वयं छेतुमसांप्रतम्' इति ? । अथवा 'किमकार्यं कदर्याणाम्' इति
सत्यमेवाक्तं विदितवेदितव्यैः । अये ! जङ्घाल ! काल ! यद्येवंविध-
स्त्वमसि तत् त्वयैवानुचितपाप्मनि निक्षिप्तां मां त्वमेवानिर्दयं हत्वा,
लभस्व 'नृशंसाग्रणीः' इत्यात्मसमुचितां विख्यातिं लोके । आः पाप !
किमर्थमचोदयः किंकरमेनं ते समयनामकमकाण्ड एव सुखेन

॥ सहृदया ॥

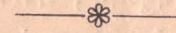

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मं. पु. ३.] साधारणवर्ष पौषमासः । [संचि. १०

सुभाषितानि ॥

अत्युच्चं पदमाप्रयामतिजवेनैवेति लोभाकुल-

स्तूलः स्फीतबलस्य चापलवतो वातस्य जातः सुहृत् ।

तेनासौ गिरिमस्तके क्षणमकार्यग्रे ततो भूरुहा-

मुत्संगेऽवकरोत्करस्य तदनूदामेऽथ हन्तानले ॥ १ ॥

असमर्थेषु जनेषु श्रीर्जनयत्येव विपदमतिगुर्वाम् ।

यहैः शबरशरव्यं भवन्मयूरोऽत्र भवति दृष्टान्तः ॥ २ ॥

बिभर्षि फलसञ्चयानमृतसम्मितानित्यलं

मुदाऽऽम्रविटपिन् फलग्रहणलोलुपैः सर्वदा ।

पराशमलगुडादिभिः समभिहन्यमानो भृशं

श्रिया सह तवानया विरहमेव कांक्षिष्यसि ॥ ३ ॥

एम्. डि. सुब्रह्मण्यार्यः ।

मेघसंदेशरसानुभवविमर्शः ।

अथास्य महाकवेर्विप्रलम्भशृङ्गारवर्णनानुगुणं यक्षवृत्तान्तो-
पक्षेपचातुर्यं निर्दिशन्नसावाचार्यः— स्वसंकल्पकल्पनानैपुण्यं स्व-
यमेव कवयो जानन्त एव काव्यं रचयितुमारभन्ते वा न वा ?
इति विमृशन्, 'मत्स्या इवात्मनः प्लवनसामर्थ्यं स्वीयं नैपुण्य-
मनाकलयन्त एव रसवत्तमं काव्यमारचयन्तीमे कवयः; तादृशस्य
काव्यस्य रसमास्वादयन्तो वयमेव रसस्फूर्तेः कारणानि काव्येषु
तत्र तत्र गवेषयन्तः कुत्रचिद्रचनाचातुर्यं, कुहचित्संविधानरामणी-
यकम्, अन्यत्र कथोपक्षेपनैपुण्यम्, अपरत्र रासिक्यसरणिमन्यादृशी
चास्मत्संस्कारानुगुणं कवेरारोपयामः' इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य,
माध्यंदिनाय नियमाय तमसामनुप्राप्तवत्तत्र व्याधशरविद्धं
क्रौञ्चमिथुनयोरेकमतिकरुणमनुध्यायतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दास्वय-
मेव निर्गलितां सरस्वतीमधिकृत्य प्रवृत्त इतिहासोऽपि तमिमं
पक्षं दृढयति इति निर्दिशन्, इतिहासमिममवलम्ब्य रसवत्त-
मस्य काव्यस्य रचयितुर्महाकवेः स्वीयं नैपुण्यमनाकलितचर-
मिति निर्णयः सर्वथा न सुकरः इत्याशङ्क्य, गैर्वाणीमयेषु
काव्येषु सर्वत्र तत्तद्रचयितुरात्मनो नैपुण्यविषयकं ज्ञानं दृढमुपल-
भ्यते इति निरूप्य, तादृशानामात्मनः काव्यरचनानैपुण्यमधिकृत्य
साधीयांसं प्रत्ययमावहतामस्मदीयमहाकवीनां मध्ये कालिदास एवा-
गणनीयः इति व्याहरन्, महाकविरसौ रसिकजनैरत्यन्तमास्वादी-
यानभिनन्दनीयांश्चांशान् पूर्वमेव संकल्पस्य विषयीकृत्य तादृश-

मेघसंदेशरसानुभवविमर्शः ।

२१९

संविधानवैचित्र्यमेकत्र मेलयित्वा संदेशकाव्यमिदं निर्ममे इति सिद्धा-
न्तयन्, तादृशमात्मनः काव्यनिर्माणनैपुण्यं स्वयमवगत्यैव सहृदय-
हृदयंगमं काव्यं विरचयन्तः कवयः तादृशज्ञानं विनैव भारती-
प्रसादादधिगतकाव्यनिर्माणशक्तिमद्भ्योऽप्यत्यन्तं श्लाघनीयाः इति
व्याहरन्, विप्रलम्बे विद्यमानान् नायकयोः स्वात्मविस्मरणपूर्वका-
न्योन्यानुध्यानादिगुणानवबोधयन्, स्वसुखनिरभिलाषस्य यक्षस्य प्रेय-
सीविषयकानुध्यानमयी मानसी वृत्तिरतिमधुरमुपपादिता सहृदयाना-
मावर्जयति स्वान्तमिति वर्णयन्, 'प्रत्यासन्ने नभसि' इति पद्ये
'दयिताजीवितालम्बनार्थी' इत्यनेन यक्षस्य स्वात्मविस्मरणं स्वार्थ-
निरपेक्षत्वं चावगम्यते इत्युपदिशन्, 'तां चावश्यम्' इति पद्ये
तस्य प्रेयसीप्रणयविषयकध्यानपरवशीकृतान्तरङ्गत्वमुपदर्शयन्, अनु-
रागस्य नायकयोरन्योन्यं तन्मयतापादनशक्तिमन्यादृशीमनुपश्यन्
स्वयं विस्मयते चमत्करोति चानुवाचकानतिसरसया वाक्सरण्या ॥

अत्रेदमवधेयम्—

'श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ।

कथं धारयति प्राणान् विवशा जनकात्मजा ॥

न ब्रह्म जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ।

इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् ॥

वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥

इत्याद्यतिमधुरं कूजतः कविकोकिलादधिगतसंस्कारोऽसौ म-

हाकविः तेनोपदिष्टां सरणिमेवानुसरन् प्रथमं 'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदव-
लाविप्रयुक्तः स कामी' इत्यारभ्य, 'अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राज-
राजस्य दध्यौ' इत्यनन्तरं प्रस्तुत्य, 'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्य-

न्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे' इति वर्णयन्, 'उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापातितम् । हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥' इत्युक्तरीत्या कान्ताविश्लेषदुःखमसहमानोऽसौ धनदानुचरो यक्षः हिमवति स्थिता-मात्मनो जीवनौषधिं स्मरन् पेशलाङ्ग्या कुसुमसदृशप्राणया प्रेयस्या कथमिव तस्मिन्काले जीवितुं शक्यते इति रणरणकेनाक्रान्तहृदयः शापान्तावधि तस्या जीवितसंधारणार्थं संतप्तानां शरणभूतेन मेघेन स्वकुशलमयीं प्रवृत्तिमुपाहरदिति बोधयन्, उत्तरमेवे ॥

‘नत्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मागमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छन्त्युपरि च दशाश्चक्रनेमिक्रमेण ॥’

इति यक्षमुखेनानुवर्णयन् तमिममाशयं दृढयति । इत्थं चास्मिन्काव्ये नायकस्य यक्षवनितायाम् आत्मनो दयितेति प्रणयः, आत्मनो भाविसुखस्य विच्छेदो मा भूदिति तस्या जीवितालम्बने उत्कटेच्छा, आत्मानं सर्वात्मनैषानुरक्तेत्येतस्यामासक्तिः, आत्मनो नाम्नाङ्कितेन गेयेनोत्कण्ठां विनोदयतीयमिति निरतिशयमस्यां गौरवम्, 'भूयश्चाह त्वमसि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे' इति निर्दिष्टस्य आत्मनः कण्ठाश्लेषप्रणयिनो जनस्य दूरेऽवस्थितत्वाद्दश्रुपातनम्' इत्यवगच्छन्तो वयं स्वार्थस्य परां काष्ठामधिरूढमेवेमं धनदानुचरमुपलभामहे । निरुपाधिकेन प्रणयेन यो बृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतामध्वगानां मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलवेणिमोक्षोत्सुकानि स एष बलाहकः तादृशाश्च जनाः स्वार्थनिरपेक्षाः परार्थैकफलप्र-

सिमन्त इति खलु महाकविरसावभिप्रेतीति बहुत्र प्रदर्शितमस्मदीयविमर्शे ॥

तां चावश्यमिति पद्येऽपि 'एकपत्नीम्, भ्रातृजायाम्' इत्यादि व्याहरतो यक्षस्य हृदये मर्त्यदुर्लभा केवलप्रणयमयी मानसी प्रसिरेवोपलभ्यते इति कथं निश्चेतुं शक्यते?

यक्षस्यात्मनः शरीरमेव स्वीयं, वनिता तु ततो बहिर्भूता इत्यतो हेतोः तस्याः कुशलविषयकानुध्यानैकपरतैव परार्थता इति चेत् 'तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयम्' 'अर्धो वा एष आत्मनः यत्पत्नी' इत्यादि न सङ्गच्छते ॥

किं बहुना । आचार्येणात्रोपदिश्यमानः परस्परानुरक्तयोर्नायकयोर्न्योन्यं प्रति स्वार्थाभावघटकम् प्रणयस्वरूपम् कीदृशम् इति न वयं सम्यगवगच्छामः ॥

(कमशः)

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

सप्तरात्रातिक्रमे च निःशेषव्ययितसर्वसारेषु परिस्लानच्छायेषु पाण्डिमगृहीतेषु मन्द्रस्तनिताक्षमेषु सवेदनेष्विव तीव्रतरमारसत्सु कान्दिशीकेष्विव सर्वतो विगलत्सु पुष्कलावर्तकादिषु सप्रस्वपि बारिधरव्यूहेषु घनतां विहाय लघुतामाददानेषु गोवर्धनच्छत्रवारित-बारिपातोपसर्गे निराकुले विहरति सकल एव गोगोपकुले वित-शोचमो विलक्षवदनः प्रत्यबहृत्य बलाहकानीकं सौलभ्यसंवृतस्य परस्य महिम्नोऽनवकलनादपराद्धमात्मानमनुग्राहयिष्यन् दूरापवर्जित-तर्पदुर्ललितः प्रश्रयातिशयविनमदुत्तमाङ्गः सुरपतिः पाणितलापव-

जितशिरस्त्राणः प्रणनाम प्रभवन्तं प्रभवताम् । दोषापनोदचरितार्थी-
कृतसंरम्भः सहजसौशील्यसुगमः स लोकनाथः सुरनाथेन देव !
भवत्तत्वावलोकनाक्षमचक्षुषः सर्वस्यैव जनस्य पावक इव पतङ्गस्या-
त्मधाती लङ्घनातिक्रमः सुलभः । आश्रितवत्सलेनेदमत्याहितं परिह-
रता प्रसादसध्रीचः प्रभावातिशयस्य प्रदर्शनाय सर्वलोकाधिराज्याभि-
षेकाङ्गीकारेण वयं च लोकाश्च कृतार्थाः क्रियामहै इत्यनुनाथितः
सानुरोधो देवैरिन्द्रपुरोगमैरमृतमयक्षीरस्त्राविणीभिश्च गोभिर्गोलोको-
पगताभिरुपपादितं महाविभवं गन्धर्वाप्सरोगणगीतावदानो दिव्याभि-
षेकोत्सवमनुबभूव ॥

तदनु यथार्हपुरस्कारपुरस्कृतेषु विसृष्टेषु प्रतियातेषु देवगन्ध-
र्वविद्याधरादिषु सहाप्सरःप्रभृतिभिर्नारिकनारीभिर्गोषु च गोलोकं गतासु
कंसमथनं धनंजयपरित्राणं च पुरन्दराय प्रतिश्रुत्य ज्यायसा तेन
सकण्ठग्रहं बहुमतः सवयसां यूथमलंचकार । तदद्भुतमनुभूय भूयसा
विस्मयेन परवद्विरनुयुक्तो वयस्वैः 'कृतमस्वार्थस्य जिज्ञासया वः,
ये यथा मामभिमन्यन्ते तथा तेषामस्मि । देवानामहं देवः, नराणां
नरः, राज्ञां राजा, गोपानां गोपः, तिरश्चामपि तिर्यङ्, द्विषन्
द्विषताम्, सुहृत्सुहृदाम् । स एव सुहृद्भावो मयि कदाचिदपि
वो माव्यपगात् । पारमार्थ्यपरिज्ञानजनितसंत्रासानां हि दवीयान्
स्याम्' इति तान् पर्यवस्थापयामास । ते च प्रकृतिबलपरिमुषितेश्वर-
विभवानुभवाः सखिसाधारणेनैव व्यवहारेण व्याजहुः ॥

अथ नन्दः कदाचिदेकादशीमुपोष्य परेद्युर्द्वादशीपारणाका-
लातिपातभीरुरप्राप्त एव ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुद्धः सिष्णासुः कालिन्दी-
भवततार । अकालप्राप्ततया वरुणदूतेन गृहीतो वारुणं लोकमुप-

निन्ये । अहो ! मज्जन्नेव विनष्टो नोन्मज्जाति नन्द इत्यार्तरवं जनस्य
निश्म्य नन्दनन्दनो यादोनाथावसथमुपससाद । विश्वम्भरमेवोपयात-
मभिवीक्ष्य संभ्रमभ्रान्तसमस्तकरणो वरुणो महाविभवाभिस्तमर्हणा-
भिराराध्य 'दूताविवेकादुपनिपतितमपराधमिमं प्रणिपातपरतन्त्रा क्ष-
मेव देवस्य विशोधयितुमर्हति । स्वामिनि कलुषिते को विभवो
दासजनस्य चेष्टितुमपि ?' इति दर्शितानुशयः प्रसादयन्नस्य पित-
रमविकलमुपदीचकार । भगवानपि 'निजं नियोगमवितथयन् न
तूतो दुष्यति । यच्च स्वाधिकारगोचरं गतस्य मदुनरोधात् प्रतिप्र-
दानं सोऽयमतिरिक्तः सेवाप्रकार इति नाहं नावधारयामि । साध-
यामस्तावत् । त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु' इति सस्नेहबहुमानं वि-
सृज्य जलेशं तातमादाय निजधामाभिजगाम ॥

तमिमं वरुणलोकवृत्तान्तं नन्दादुपश्रुत्य प्रहर्षविस्मयकर्बुरित-
चित्तवृत्तयो घोषवासिनः परमं स्थानं महिमानं च कृष्णस्य साक्षा-
त्कर्तुमाहताः पुनः पुनरयाचन्त । तानेकरसान् निजपदकमलच्छा-
यासमाश्रयान् दर्शितानुग्रहो देवकीनन्दनः पारे तमसः प्रतिष्ठितम-
पर्यन्तब्रह्मज्योतिः प्रपातैकावदातमहाकाशं दूरनिवृत्तशोकमोहाद्यखिल-
लोपोपरागमानन्दैकरसमात्मीयं पदमदर्शयत् । तत्र ब्रह्महृदमवगाढानां
कथितकालं कृष्णमय इवात्मा तेषामजनिष्ट । आवृत्तिकथातीतमपि
स्थानमैश्वरेण केवलं महिम्नाऽनुभाविताम् भूयश्च गोपांस्तदेव व्रजाव-
सथमानिनाय स मायामनुष्यः । बलवत्या च प्रकृत्या शैवलमञ्ज-
यैव मलिलमाच्छादितं ज्ञानमेतेषां प्राचीमेव संसारवासनामनुययौ ॥

अथ कदाचिदम्बुधाराडम्बरविमुक्तविस्तृतगगनाभोगे निरङ्कु-
शावतीर्णदिननाथगोयूथनिपीयमानवर्षोदकसंभवे सप्तच्छदकुसुमामो-

दजनितप्रतिगजशङ्काकलुषितगजयूथपे दर्पोन्निद्रवृषभकुलसमारब्धान्यो-
न्यशृङ्गसंभरे स्वैरप्रचारलाभप्रमुदितकृष्णसारनीयमानमृगयूथे विश्रा-
न्तनृत्तचन्द्रकिकुले तृषितचातके प्रहृष्टचकोरे परिणतशालिफलग्रहण-
निभृतसंपतच्छ्रेणीभूतशुकनिवहे प्रवृत्ते शरदागमे निकामविमलसित-
किरणकिरणसुधालेषधवलीकृतदिवसौधायां तारकाप्रसूनप्रकरावकी-
र्णव्योमाङ्गणविहरमाणचन्द्रकरोपगूढयामिनीविलासिनीविलासहारिण्यां
राकायामुद्दाममदान् जङ्गमकैलामनिभान् नात्युच्चतीक्ष्णशृङ्गान् म-
होक्षान् सततव्यायामाभ्यासकठिनीकृतबन्धुरस्कन्धबन्धान् नियुद्धलाभं
राज्यलाभमिव मन्यमानान् गोपयूनश्च द्वन्द्वशः संगमय्य योधयित्वा
मुरलीमादाय दिव्यतानविन्यासविशेषसुन्दरं समतालग्रहणलक्ष्यं मिथः
सौहार्दसुश्लिष्टाखिलस्वरं सुव्यक्तग्राममूर्च्छनावर्णालंकारविभागं च
सर्वसुरभिगन्धविशेषपरिपूतेन मुखकमलमारुतेनापूरयन् पुरुषोत्तमो
रसातिरेकनिभृतावस्थानं जङ्गमजातमपि स्थावरमिव कठिनमपि
द्रवमिव प्रबुद्धमपि सुप्तमिव चेतयमानमपि मूर्छितमिव भुवनं विदधे ।
तेन समस्तरसमयेन मनःकुसुमविकासकारिणा श्रोत्रमात्रपरिशेष-
मिन्द्रियसर्गं प्रथयता प्रतिक्षणं प्रतिज्ञालतामङ्कुरयता गात्राण्युत्पलक-
यता स्वेदबिन्दुजालकमुन्मीलयता अन्तरात्मन्यमृतकणानिव निषि-
ञ्चता वेणुवादनेन दूरश्राविणा मोहभस्मनेव हृतहृदयाग्रहं स्व-
जनं शरीरमेव च विस्मृता वल्लवसुभ्रुवः कुसुमायुधेन बलादिव
नीता एकीभूय राधाप्रधानास्तं देशमभिदुद्रुवुः ॥

(कमशः)

पाणिनीयधातुविचारः ॥

आङ्गली पुनरन्यथैव प्रचरति । पश्यत । He is, Thou art, I am, However इत्यादिषु पुरुषेणोच्यमानेषु वक्ष्यमाणस्वरूपेणैव ध्वनिरुल्लसति, तादृशध्वनिजननानुगुणमेव चावयवाः संयुज्जन्ति च ।
‘ह्रीम्, दौवार्द्, अयाम्, हौवेवर्’ इत्याद्याकारा एव पूर्वोक्ता ध्वनयः ।
किमत्राङ्गलशाब्दिकाः कामपि वाचमवव्ययन् ? किं वा व्यवहर्तारः
पत्रेषु स्ववचनानुगुणं वर्णान्विलिखन्ति ? नैवेति स्पष्टमेतत् ।
एवं च व्यवहारकाले वर्णानां विपरिवर्तनस्वाभाव्यात् ऊर्णुधातुगत
ऋकारो वकारविपरिवर्तो भवितुमर्हतीति प्रतिभाति । परन्त्वेतन्न
स्थिरीभवति । तथाहि—ऊकारवकारयोः सत्यप्यंशतः साजात्ये बहुत्र
ऋकार एव वकारात्मना परिणमति नतु वकार ऊकारात्मना । ‘इको-
यणचि’ इत्यनेन पाणिनिरुकारस्यैव वकारात्मतापरिणतिमनुशास्ति ।
‘एचोऽयवायावः’ इत्यनेन विधीयमानयो रवावादेशयोर्यौ स्थानिनौ
‘ओ, औ, इत्येतौ तौ तावदकार-उकारसमवायाविति स्वरूपतो विवे-
चनतः सन्ध्यक्षरसंज्ञातश्च सम्यग्विज्ञायेते । इत्थं च प्रकृते ऊर्णोतिरू-
कारो वकारविपरिवर्तो न भवितुमर्हतीति काचिदन्या प्रकृतिरन्वेषणी-
या । यदि साधीयसी सचेतसामास्था तया भवितुं न कोऽपि विरोध
स्ति, तर्हि वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तिर्द्रष्टव्या यथा— ऊकारस्थाने वकार
साधीयताम् । ‘इकोयणचि’ ‘उरणूरपरः’ इत्यादि पाणिनीयसूत्रे
ऋकारस्य रेफस्वरूपेण परिणतेः स्फुटं प्रतीयमानत्वाद्देफस्थाने ऋकार
साधीयताम् । एवं सति वृ इति भवति । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्यनेन

ऋकारस्थाने उर् आदेशस्य सूचितत्वेन वृण्धातो ऋकारस्य उरा-
त्मना परिणामे वुर्ण् इति भूत्वा, उकारपृष्ठतो वकारः खोच्चारणे
क्लेशयतीति वकारमुकाररूपेणविपरिणमय्य तत्रापि क्लेशपरिजिहीर्षया
'अकस्सवर्णेदीर्घ' इति सूत्रबीजभूतया द्वावपि दीर्घरूपेणकीकृत्य
उप्रत्ययशिरस्को वृण्धातुरेव ऊर्णु इति परिणत इति प्रतिपादनीयं
भवति ॥

अस्माकन्तु पक्षपातो वक्ष्यमाणप्रकार । तनादौ ऋण् इति धा-
तुर्गत्यर्थकः पाणिनिना पठ्यते । विकरणविशिष्टः सः लटि ऋणोति इति
रूपं लभते । तदेव रूपमृकारांशे उरात्मना परिणतं सत्तत्रैव दीर्घी-
भूय ऊर्णोतीति पर्यवसितमभूत् । तदनु तदनुगुणे शब्दप्रपञ्चे भा-
षायां विस्तृते लाघवाय पाणिनिरन्यो वा प्राचीनशाब्दिकः ऊर्णु
इतीदमेव धातुतया पर्यजीगणत् । ऋकारस्योरात्मना परिणामे तादृ-
शोकारस्य दीर्घीभावे च 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' 'वोरूपधाया दीर्घ इकः'
'हलि च' इत्यादिसूत्रबीजे निर्ज्ञाते सति न कोऽपि विरोधस्याव-
काश इति नैवात्र बहु व्याप्रियामहे ॥

इत्थं चास्मदभिमतरीत्या ऊर्णुधातोः प्रकृतिः ऋण् धातुरेव
भवतीत्याकलयन्तु विमर्शकमहाभागाः । प्रकृत्यर्थानुरोधादूर्णुधातुना
गत्यर्थकेन भवितव्यं यद्यपि तथापि गमनपूर्वकमेवाच्छादनं प्रायं
दृश्यत इति नातितरां तादृशेऽर्थे स्वारस्यभङ्ग इत्याकलनीयम् ॥

जागृ-अयं निद्रात्यागार्थकः पठ्यते । 'कुहोश्चुः' इत्या-
दिसूत्रपर्यालोचनया प्रथमावयवस्य जकारस्य स्थानी गकार आसी-
दिति ज्ञायते । अभ्यासस्वरपूर्वरूपगवेषणायां 'उरत्' इत्यादिसूत्रा-
दकारस्थानी प्रत्युपतिष्ठति । सचादेशानुरूपतया दीर्घ एव । इति

गृण् इति रूपमभ्यस्तम् । अतोऽभ्यासानुगुण्यस्यान्यथानुपपद्यमान-
त्वादन्त्यऋकारेण दीर्घेणैव भवितव्यमित्यापतति । ततोऽभ्यास
निवर्तने गृ इत्याकारश्शिष्यते । इयमेव जागृधातोः प्रकृतिः ।
पठ्यते च गृधातुः संभाषणेऽर्थे 'गृ निगरणे' इति । मनुष्यबुद्धेः
शब्दार्थसाम्यप्रवणतया संभाषणपौनःपुन्यमवष्टभ्य धातावपि द्वि-
र्भावः प्रवर्तितः स्यात् । तथाचाभ्यस्तगृधातुवाच्यार्थो दीर्घकालसंभाष-
णरूपो निद्रात्यागरूपं कार्यमुत्पादयतीति निद्राक्षयेऽस्य जागृधातो
मिष्यन्नः प्रयोग इति मन्यामहे । एवञ्च सिद्धं जागर्तेः प्रकृतिः
गृधातुरिति ॥

चकाम् । अयमभ्यस्तः काम् वा काश् वा भवितुमर्हति
एवं प्रतिपादनेऽस्माभिः प्रायो जागृधातावुक्त एव प्रकारः समाश्रित
इति भवन्तो विभावयन्तु । काम् धातुः शब्दकुत्सार्थकः पठ्यते ।
चकास्कासोर्दन्त्यान्यत्वसाम्येऽपि नितरामर्थतो विशेष उपलभ्यते ।
तिसिद्धिं चकासर्थः पाठादवगम्यते । अत एव विशेषात्तालव्यान्तो
वेत्युक्तम् । स च तालव्यान्तो दीर्घत्यर्थकः पठ्यते । मनुष्यस्य
सम्बन्धे तथा न सुलभपाती भ्रमो यथा शब्दे संभवतीति काश्
इत्यनयैव प्रकृत्या भाव्यम् । दन्त्योच्चारणासमर्था बहव इदानीमपि
तस्मिन्नेव तालव्यमेवोच्चारयन्तीति स्पष्टम् । दन्त्यस्थाने तालव्यो-
च्चारणमिव तालव्यस्थाने दन्त्योच्चारणं यद्यपि न बहुलं दृष्टम्,
तथापि कचिदस्त्येव । पूर्वधाताविव काश्धात्वर्थस्याधिक्यविवक्षै-
वाभ्यासे हेतुरिति सिद्धं चकाम् धातोः प्रकृतिः काश् धातुरिति ।

अर्थे भ्रमं सुलभपातं मन्यमानास्तु विमर्शका दन्त्यान्तामेव
प्रकृतिं मन्येरन् ।

दीधी — अयमाधारार्थकस्य धीधातोर्विकारः । प्रायः पूर्व-
वदेवात्रापि विचारप्रकारः दीधीधातोः दीप्ति, देवनार्थकत्वादर्थतः
प्रकृतिविकृत्यैवैलक्षण्यं दृश्यते । अतः किञ्चिदिवात्र बिभीमः तदप्य-
धुना स्फुरितं न पारयामो निगूहितुमिति वदामो — दीर्घकालधारणं
नाम न संभवति दीप्तिरूपं तेजःप्रभवमन्तरा कस्यचन; अतो नान्तरी-
यकमेवार्थं दीधीधातुः पर्यग्रहीत् — इति ॥

वेवी — अयं वीधातोर्विकृतिः । अर्थस्तुल्य एव । अन्यत्प्रायः
पूर्ववदेवाकलनीयम् । वेधातुस्तु नास्य प्रकृतिरर्थवैलक्षण्यात् ।

किञ्च वेवीधातोर्थं निर्दिशन्पाणिनिरन्यो वा 'वेतिनातुल्ये'
इति निर्दिशति । एतादृशनिर्दिशेन च ज्ञायते वेवीधातुर्वीधातुं
तस्य स्मृतिपथमानिनायेति । तदसंबद्धस्य तत्स्मारकत्वायोगात् वेवी-
वीधात्वोः प्रकृतिविकृतिभावस्तस्यापि मनसि प्रादुरासीदित्यनुमिनुमः ।
अतो वीधातुरेवास्य प्रकृतिः ॥

दरिद्रा । अयं दुर्गत्यर्थकस्समानार्थकस्य द्राधातोर्विकृतिरिति
प्रायः पूर्वन्यायैरेव निश्चीयते । विशिष्यात्र 'ह्रस्वः' इति सूत्रं,
अभ्यासगतो लोपाहो रेफस्वोत्तरमवमतिक्रम्य तत्रोच्चारणे केश-
मापादयन्निकारं शिरसि निहितवान् इतीमं विषयश्च हृदये कुर्युस्सह-
दयाः ॥

द्रा धातुः संयोगवानित्यतो मुख्यो गौणो वेति सन्देहः प्रादु-
र्भवति । तत्र सिद्धान्तं विशिष्यसमयान्तरे प्रदर्शयिष्यामः । अधु-
नात्वेतावन्मात्रमत्रोच्यते — प्रायो धातूनामनुकरणध्वनिरूपत्वात्
अनुकार्याणां केषां चन ध्वनीनां संयोगवत्तयां समनुभूयमानत्वात्
कुत्सितगत्यर्थकस्य द्राधातोर्विलक्षणपादन्यासजन्य 'द्रा' ध्वन्यनु-

करणतया प्रतिपादनस्य नितरां स्वरसतया द्राधातुर्दरिद्रातेर्मूलप्र-
कृतिर्भवितुमर्हति — इति । यद्यत्रापरिनोषस्तर्हि द्राधातुरन्योवा तत्स-
दृशो मूलप्रकृतिर्भवतु । वृत्तषष्णामादादिकानां गौणधातूनां
विचारः । अथ पुनरेनानधिकृत्यपाणिनिः किमन्यत इति प्रेक्षावतां प्रश्नो-
भवति । तत्रैतदभिधीयते ॥

पाणिनिरेनान् गौणानेव मन्यते प्रकटयति स्फुटं तथा 'जक्षि-
यादयःषट्' इत्यनेनाभ्यस्तसंज्ञाविधायकेन सूत्रेण । अनेन सूत्रेण
ऊर्णव्यतिरिक्तानां पञ्चानामभ्यस्तसंज्ञा विधीयत इत्यत्र न कोऽपि
विषदेत । अतश्चाग्रेडितापरपर्यायमभ्यस्तपदं संज्ञात्वेन निर्दिशतः
पाणिनेस्तादृशसंज्ञोपस्थाप्यमान आवृत्तिरूपो धर्मश्च संज्ञिष्वभिमत इति
नियतमभ्युपेयं भवति । अन्यथा महासंज्ञाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । टि,
पु, धि इत्यादिवद्यत्किञ्चिल्लघुभूतमेवात्रापि विदधातु । किं वा यः
कोऽपि — मैवं कार्षीः । अकार्षीश्चेदयं न भवसि इति निरभान्सीत् ?
नैव । अपितु स्वयमेवैतेषां गौणधातुत्वं प्रकाशयितुं तथा करोति स्म ।
अतदर्हान् संज्ञाया गोचरीकरोति, तदर्हान् दूरीकरोति, यथा — जक्ष-
धातुः ऊर्णधातुश्च — इति तु साहसमात्रमेतत् । तथाकरणस्य हि
गोचरित्वेत्कारणं समुपलभ्यते तथाहि — ऊर्णधातोर्भ्यस्तसंज्ञायां
न केवलमिष्टं न सिध्यति किन्त्वनिष्टमप्यापतति 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके' इत्यादिनेत्यत एव तादृशसंज्ञासमुचितोऽपि स परिहृतः
पाणिनिना । जक्षधातुः पुनरभ्यस्तसंज्ञाया अर्ह एव । त्यागार्थको
हापातुर्जुहोत्यादौ पठ्यते । स एवास्य प्रकृतिः । 'कुहोश्चुः'
'अभ्यामे चर्च' 'ह्रस्वः' 'आतो लोप इटि च' 'होढः' 'षढोः-
कसि' इत्यादिसूत्राणि, 'इण्कोः' इत्यधिकाराश्च सन्प्रत्ययान्तेना-

भ्यस्तहाहारूपेण सह सहृदया हृदये सन्निधापयन्तु । एवञ्चेन्न विप्र-
तिपद्येरन् जक्षतेर्हाधातुः प्रकृतिरित्यत्र । अथवा घस् इत्ययं जक्षतेः
प्रकृतिधातुर्भवतीति प्रतिभाति तस्य भक्षणार्थत्वात् ।

अथवा हस धातुरेव प्रकृतिः तथाहि 'जक्ष भक्षहसनयोः'
इति धातुपाठात् भक्षणं हसनं च जक्षतेरर्थ इत्यवगम्यते । यदि
पूर्वं कदाचिदपि जक्षतिर्हसने न प्रायोक्ष्यत तर्हि तस्मिन्नर्थे पाणिनिना
न निरदेक्ष्यत । तर्ह्येव हासार्थो जक्षतेस्सुपपन्नो भवेत् यदि स हसतेर्नि-
प्पन्नस्यात् । न खलु वक्तुं शक्यं हासक्रियाजन्यध्वन्यनुकरणो-
ऽयमिति । अत एव जक्षतेः केवलभक्षणे प्रयोगं न समीचीनं मन्या-
महे । किन्तु हर्षहासविशिष्ट एव भक्षणे । अन्यथा जक्षतेर्हसधातु-
प्रकृतिकत्वस्वारस्यभङ्गप्रसंगात् । नन्वस्तु तत्स्वारस्यभङ्गस्तन्मूलकस्तत्प्र-
कृतिकत्वभङ्गश्च ; इष्टस्स ; का नो हानिरिति चेत् 'हविर्जक्षिति निश-
को मखेषु मघवानसौ' 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादौ तादृशा-
र्थस्यैवौचित्यादित्यलं विस्तरेण । अतश्च बाढमेव संमन्यते पाणि-
निरावर्तिता एते इति ।

इतोप्यधिकं कथं वा पाणिनिर्ज्ञापयतु ? अत एवाम्भागि-
पूर्वमुक्तं— न भगवान् पाणिनिरज्ञः किन्तु प्रयोजनवशादन्यथा
वक्ति—इति के वयं वराकास्तादृशानां प्रज्ञावैभवपरिगणने ! इत्यलम् ।

संपूर्णस्तावदादादिकधातुविचारः । अथातश्चुरादावेवानेकाचो
धातवो दृश्यन्त इति ते विचार्यन्ते ॥

अयं चुरादिगणः सर्वथा विचित्रतरः प्रतिभाति । सर्वथा कस्यापि
सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्णीभावमसहमानानि वपलकपिकुलतुलितानि तानि
तानि शब्दस्वरूपाणि कुत्रापि गणे निवेशयितुमशक्नुवन्तः शाब्दिका

पट्टिकाकृतो विविधवक्तव्यांशानां कोष्ठमिव गणमिममुदपादयन्निति
प्रतिभाति । यदि यः कोप्येतद्गुणीयान् धातून्सर्वानपि समालोच-
यितुं प्रभवति तर्हि स नूनं प्रभवति शब्दगम्भीराम्भोनिधेः सर्वत्र
गाम्भीर्यं निर्णेतुम् । तेन च महानुभावेन पण्डितः संपन्नः स्यादय-
मन्धः संसारः अस्तु तावदयं विचारः ; किमार्द्रकवणिजो वहित्रचि-
त्तया ; किं मालाकारस्य माणिक्यचर्चया ! ॥

अस्मिन्गणे प्रकृतविचारार्हा अनेकाचः सप्त धातवः सन्ति ।
कथादिष्वन्त्याकारो धात्ववयव इति समयमात्रमेव । न हि इत्संज्ञावतो
वर्णात्तस्य विशेषः कोऽपि विद्यते— अकारो न सिद्धस्वरूपेषु
प्राप्यते, न वा रूपान्तरमापद्यते, नापि वा कमप्यन्यं स्वीयसंसर्गेण
विपरिवर्तयते । अतस्तेनानेकाचः संपद्यमाना धातवः प्रकृतविचारा-
व्याभिर्गलहस्तिताः केचिदन्ये च पूर्वाचार्यैरेव नेमे धातव इति
प्रायं विवृताः । अतः स्वयमेव ते स्वप्रस्थानस्य प्रकृतविचारमुपाददते ।
परं पुनः पराङ्मुखा एव केचित् । एवं विशोधने शिष्यमाणाः पुनः
प्रायः धातवः ॥

ते यथा—

सभाजश्चैव संग्रामः संकेतश्च तृतीयकः ।

निवासश्च गवेषश्च कुमारश्च तथा स्मृतः ॥ १ ॥

पलपूलश्चेति सप्तैते चुरादिगणमध्यगाः ।

पूर्वाचार्यैरेनेकाचो धातवः संप्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

अधातव इमे इत्यत्र पाणिनिर्न किमपि लिङ्गं स्फुटमुपनिब-
धयति विचारयाम एतान् । परन्त्वेते स्वयमेवात्मानमधातुं बोध्य-
माना न बहुधा पिष्टं पिष्टमः ॥

सभाज । अस्य मूलं भजधातुः स च साहित्यार्थकस्य सह-
पदस्य विकारेण सकारेण संवलितः स्वयं कृदन्तस्सन् सभा-
जो बभूव ॥

संकेत । अयं समुपसृष्टः कृदन्तः कितधातुः केतधातुर्वा ॥

निवास । अयं न्युपसृष्टः कृदन्तो वसधातुः ॥

गवेष । अयं गोशब्दशेषगकारेणानुगतः कृदन्तो विष्धातुः ॥

कुमार । अयं निन्दार्थककुशब्देनानुगतः कृदन्तः प्राणत्या-
गार्थको मृधातुः ॥

पूर्वोक्तेषु प्रकृतिविकृत्योरर्थविषये सामञ्जस्यमस्माभिरप्रति-
पादितमेव सचेतसां प्रादुरास्त इति तत्रोदास्महे ॥

पलपूल । अस्य पाठान्तरं पल्यूल इति । तदिदमसाधिव प्र-
भातीति वक्ष्यमाणकारणैरवगन्तुं शक्यम् । पूलधातुः धान्यगुच्छादीनां
संहनने वर्तते । तत्र यदा छेदनपूर्वकत्वविवक्षा तदा 'पल्' इति
शब्दं तत्र संघटितं मन्यामहे । इयं तत्रोपपत्तिः — लवनकाले गुच्छ-
संघर्षजन्यं ध्वनिं कर्णे कृतवन्त 'पल्' इति शब्देनैवानुकरणीयः
सः' इति नूनमूरीकुर्युः । तस्य शब्दस्य कमंशं क उत्पादयति ? ।
सम्यगवलोकयन्तु भवन्तः बीजसंघट्टः पकारं, पर्णसंश्लेषश्च लकारमु-
त्पादयतीति कस्य वा मनसि नोदीयात् ? अतः छेदनार्थस्यापि विव-
वक्षायां तज्जन्यत्वेन सपद्युपस्थितं 'पल्' इति ध्वनिमेव विवक्षितार-
समलीलगन्निति प्रतिभाति ॥

वृत्तो विचिचारयिषितानां विचारस्त्रयोदशधातूनाम् ॥

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ॥

अतिप्राचीनतमोऽयं ऋग्वेदस्य मण्डलशो विभागः कदा केन
कृत इति साधिष्ठैः प्रमाणैर्निर्धारयितुं न शक्यते । किं तु 'पाराश-
र्यो बादरायणः कृत्स्नं वेदं सम्यक् परिशोध्य संहितामिमां मण्ड-
लशो जग्रन्थ' इत्यास्तिका विश्वसन्ति । विदितमेतत्सर्वेषां यत्कुरु-
क्षेत्रे विजित्य पाण्डवा राष्ट्रमशासिषुरिति । तेषां राष्ट्रभरण-
काले युधिष्ठिरस्य शासनात् कृष्णद्वैपायनः अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्मह-
र्षिभिः सहानन्तान्वेदान्साक्षात्कृत्य उच्चारणानूच्चारणविधया प्र-
काशमापन्नेषु तेषु संजातान् दोषान् अपाकृत्य तान्दण्डाकारान्
शास्त्रारूपेण विभज्य अध्ययनाध्यापनानुकूल्यं सम्पादयामास । अत-
एवायं द्वैपायनः व्यास इत्यन्वर्थं नामावहंश्चकास्ति लोके । एव-
मेव ऋग्यजुःसामादयः शास्त्राः प्रादुरासन् । ऋग्वेदः पैलेन,
यजुर्वेदो वैशम्पायनेन, सामवेदो जैमिनिना, अथर्वाङ्गिरसश्च
समन्तुना संकलिता आसन् । अस्यैतिह्यस्य पारमार्थिकं तत्त्वं विचा-
रयितुं न वयमत्र प्रभवामः । आदौ इमे विभागा वेदेषु नासन्नित्यत्र
नास्ति विशयलेशो विमर्शकानाम् । यदाह भगवान् वेदव्यासः 'एक-
वेदस्य चाज्ञानात् वेदास्ते बहवः कृताः इति' ।

ऋक्संहितायाः अष्टकाण्डैः चतुःषष्ट्यध्यायैः ईषदधिक-
विंशसर्वगैरपरः कश्चनार्वाचीनो विभागः अध्ययनाध्यापनानु-
कूल्यं वैदिकैराद्रियते । विभागेऽस्मिन् मण्डलविभाग इव नियमो

नास्ति । किं तु प्रतिवर्गं ऋक्पञ्चकस्यैवोपलम्भात् अध्ययनपराणां
वदूनामानुकूल्यमस्त्येवेति मन्यामहे ॥

अथैतासामृचां देवताः विचार्यन्ते । अग्निरिन्द्रः सोमः
अश्विनौ मरुत् वरुणः ब्रह्मणस्पतिः सूर्यः वायुः द्यावापृथिव्यौ
विष्णुः रुद्रः यमः पर्जन्यः इत्यादयो देवाः एताभिः ऋग्भिः स्तूय-
न्ते । प्रायेणैकदेवताकाः ऋचः एकस्मिन् सूक्ते निवेशिताः । कचित्
कचित् द्वित्राः देवाः एकस्मिन् सूक्ते स्तूयन्ते । संहितायामस्या-
तत्तद्देवतामहिमानुवर्णनपराणां सूक्तानां संख्या सम्यगिह विशदी-
क्रियते—

देवानां नाम.

सूक्तानां संख्या.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

मण्डले

इन्द्रः	५६	१८	२७	२०	१३	३५	२६	४९	४१
अग्निः	५०	१०	२५	१४	२७	१८	१६	१७	२७
अश्विनौ	१७	२	१	३	६	२	८	१२	४
मरुत्	१६	१	१	०	६	१	४	४	४
वरुणः	१०	१	०	२	१२	२	१६	४	०
उषः	६	०	१	२	२	२	१०	२	१
सावित्री	१	१	०	२	२	१	२	०	१
बृहस्पतिः	०	४	०	२	०	२	०	१	१
सूर्यः	३	०	०	०	१	०	३	०	४
पूषा	१	१	०	०	०	०	२	०	१

वायुः	३	१	०	३	०	०	३	३	१
द्यावापृथिवी	४	१	०	२	०	१	१	०	२
विष्णुः	३	०	०	०	०	१	२	१	०
रुद्रः	१	१	०	०	०	१	२	०	२
विश्वेदेवाः	१२	१	६	१	१०	१	६	७	२६
सरस्वती	१	०	०	०	०	१	१	०	१
इन्द्रवायू	२	०	०	३	०	०	३	०	०
मित्रावरुणौ	७	०	०	०	११	१	६	२	१
इन्द्रमरुतौ	४	०	०	०	०	०	०	०	०
ब्रह्मणस्पतिः	२	४	०	०	१	०	०	०	१
सप्तः	१	०	३	०	०	०	०	०	०
सप्तः	४	०	०	५	०	०	१	१	१
मित्रापतिः	१	०	०	०	०	०	०	०	०
मादित्याः	१	१	०	०	०	०	२	०	०
विष्णुइन्द्रौ	१	०	०	०	०	१	२	०	०
आभी(सूक्तानि)	३	१	१	०	१	०	१	०	२

सम्यङ्गनिरूप्यमाणेष्वेषु सूक्तेषु प्रतिमण्डलमैन्द्रसूक्तानि भू-
विषाः समुपलभ्यन्ते । तदनन्तरमाग्नेयसूक्तानि संख्यया किञ्चिन्न्यू-
तामुपलभ्यन्ते । प्रतिमण्डलं प्रथमतः आग्नेयसूक्तानि अनन्तरमै-
न्द्रसूक्तानि तदनु सौरसूक्तानि इत्येतादृक् क्रमः दृश्यते । नवमे
मण्डले तु सर्वाणि सूक्तानि सोमपवमानदेवतामेव विषयीकुर्वन्ति ।
एतानि द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चम षष्ठ सप्तम अष्टममण्डलानां
पवमानैरेव प्रोक्तानि, इति निर्णेतुं सुबह्वनि प्रमाणाभ्युपलभ्यन्ते ।

एतेषां सूक्तानां प्रथमाष्टममण्डलाभ्यां सह संबन्धोऽस्ति । पूर्वमण्डलगतेभ्यः सूक्तेभ्यः सोमपवमानदेवताकानि सूक्तानि पृथक्तयोद्धृत्य नवममण्डले सङ्कलितानि इति मन्यते । द्वितीयमण्डलादारभ्य अष्टममण्डलपर्यन्तं प्रतिमण्डलं येन प्रकारेण ऋषिदेवताकानिसूक्तानि प्रोक्तानि सोऽयं प्रकारः पूर्वमेव आद्ये मण्डले उत्तरभागे उपलभ्यमानेन सूक्तक्रमेणैव सूच्यते' इतीदं स्पष्टीभवेद्विमर्शसरणिमवतीर्णानाम् ॥

एवं संहितायां विद्यमानैः सूक्तैः स्तूयमानेषु देवेषु इन्द्र एव प्रथमः । स एव 'देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः', तेनैव वज्रिणा शत्रवो दार्यन्ते, तस्माद्धीत एव पर्जन्यः वृष्ट्यादिभिर्यजमानाननुगृह्णाति । एष एव युस्थानीयेषु देवेष्वग्निमत्वेन परिगण्यते । पृथिवीस्थेष्वग्निरेव प्रधानो देवः । स एवास्माकमतिसन्निहितोभूत्वा शत्रुभ्यो रक्षति, अत्र 'सत्त्वं नो अग्नेऽवमो भवेधि नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ' इति हि श्रुतिः । अयमेव देवानामस्माभिः संभृतं हविः तन्निकटं प्रापयति । अग्रं नयति' इति अग्निशब्दनिष्पत्तिं व्याकरोत्यौर्णवाभः । श्रुतिरपि देवानां मुखत्वेन एतं निर्दिशति । हविर्दानेन सोमाभिषवणेन च परितुष्टेनाग्निना यजमानाय धनधान्यादिसम्पदः दीयन्ते । अस्मत् पूर्वपुरुषाः पुरा 'सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु' 'काले वर्षतु पर्जन्यः' इत्यजस्रमनुमंहितवन्तः प्रत्यक्षरगोचरमेतं तर्पयन् यज्ञैः, प्रीणयन् स्तोत्रशस्त्रैः सुखेन कालमतिवाहयामासुः । होतृवेदत्वेन परिगणितः ऋग्वेद आदावग्निस्तवेनैवात्मानमभिदर्शयति । प्रायेण आग्नेयसूक्तानि यज्ञेष्वेवोपयुज्यन्ते । अत एवार्थाः आदौ भुवो भूतये यज्ञानुष्ठानतत्पराः केवलं कर्मठा आसन्नित्यनुमातुं शक्यते ।

अत्र 'दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः' 'रक्षाहे-
तोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनामत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि
तेजः' इत्याद्यनुवर्णितवतः कालिदासस्याशयाविष्करणे—'एहिकसुखप-
राङ्मुखाः जरामरणादिदुःखभूयिष्ठामिमां कर्मभूमिं परित्यज्य ब्रह्मसा-
युज्यमधिजिगमिष्वो भारतवर्षीया देहयात्रार्थमुपभुज्यमानमन्नकव-
लादिकं प्राणाहुतिरिति, भार्या देवतातिथिपूजादिनिर्वहणार्थमधिगता
सहधर्मचारिणीति, निषेकादिक्रियां पितृणां ऋणनिर्मोक्षसाधकस्य सन्ता-
नस्यावासये संभृता पञ्चमाहुतिरिति, पित्रोरौर्ध्वदेहिकक्रियां पितृयज्ञ
इति चानुतिष्ठन्ति' इत्यादिविमर्शकारोक्तिरस्माकं स्मृतिपथमारो-
हति ॥

(कमशः)

भूगोलशास्त्रम् ॥

तरणिमण्डलस्य पुरतः संचरतां धाराधराणामुपरि यदा दि-
वसकरस्य गभस्तयः पतन्ति, तदा धनुःखण्डाकारेण अम्बरतले
इन्द्रधनुः । प्रतिभासते रश्मिमाला । अत्रेदं निदानमुपवर्ण-
यन्ति खगोलतत्त्वविशारदाः । भानोः किरणाः अन्तर्जलेषु कादम्बि-
नीकदम्बेषु यदा निपतन्ति तदा सूर्यकिरणेषु वर्तमानाः सर्वेऽपि
वर्णाः जले प्रतिफलन्ति । वर्तन्ते हि रविकिरणेषु शुक्लीलपीतरक्त-
हरितकपिशचित्राः सप्तवर्णाः । दिनकरमण्डलस्य च वर्तुलत्वात् एते
एव वर्णाः धनुराकारेण मेघमालासु प्रतिफलन्ति । इममेव गूढाशयं
गमयि निधाय 'सप्त युज्जन्ति रथमेकचक्रम्' इति सूर्यमण्डलं रथ-
चक्रत्वेन सप्तविधवर्णाश्रयाः किरणाः अध्वत्वेन च वेदे प्रतिपादिता

इत्यपि संभावयितुं शक्यते । प्राकृतजनदुर्विज्ञेयानामन्तर्निहितविविधगूढाशयानां समस्तमपि सारभूतं विषयं कचिदन्यापदेशेन कचिदर्थवादरूपेण कचिदतिगम्भीरेण च विधिवाक्यजालेन उपदेष्टुं प्रवृत्तानां निगमवाक्यानामान्तरमाशयं को वावगन्तुमीष्टे ? ॥

(विद्युत्) 'ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेयम्'

'विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसंचारिणी' इति च कविना असकृदनुवर्ण्यमाना सौदामनी कीदृशी ? किंस्वरूपा ? इति आलोचयामः ।

धरणीतले वस्तुजालस्य परस्पराकर्षणहेतुभूतः अतिश्लक्ष्णद्रवरूपेणावस्थितः चक्षुषोरविषयेण निजरूपेण सर्वमपि महीतलं नभोमण्डलं च व्याप्नुवन् कश्चन पदार्थविशेषो जागर्ति । यथा 'एलक्ट्रिसिटि' इत्यर्वाचीनैरभिधीयते । अयं च पदार्थः परमात्मेव सर्वमपि स्थावरजङ्गमात्मकं जगदनुप्रविश्य वरीवर्ति । परं तु अयं कतिपुचन वस्तुषु न्यूनतया कतिपुचन आधिक्येन च प्रवेशमुपलभ्यावतिष्ठते । यस्मिन् वस्तुद्वये पदार्थोऽयं न समानप्रमाणेन वर्तते, तस्य वस्तुद्वयस्य परस्परं संमिलनकाले तत्रस्थमेतं पदार्थं प्रमाणे समीकर्तुं कश्चन व्यापारः प्रचलति । यदा कश्चनालोकः नितरां भीषणेन शब्देन सह प्रादुर्भवति, यदा पुनर्मेघद्वयस्य अथवा मेघस्य मेदिन्याश्च संस्पर्शो जायते, तदा पूर्वमनुवर्णितं पदार्थविशेषं प्रमाणे समीकर्तुं सशब्दं सालोकं च कश्चन नैसर्गिको व्यापारः प्रचलति ।

शब्दमिमं घनरटितमिति आलोकं च विद्युदिति व्यवहरामः । अविधनस्य वैद्युतस्य तेजसः कारणभूतम् 'एलक्ट्रिसिटि' इत्येतमेव पदार्थं 'वैद्युती शक्तिः' इति व्यवहरन्ति आस्माकीनाः नूनाः पदार्थविमर्शविचक्षणाः । इयं च वैद्युती शक्तिः धरातले नितरामुष्णप्रदेशेषु नभस्थलं सर्वमपि यथेच्छं व्याप्नोति । निरक्षरस्वामुत्तरेण दक्षिणेन च क्रमेण न्यूनतामासाद्य भ्रुवप्रदेशयोः प्रायशो नोपलभ्यत एव । अस्मादेव कारणात् भारतवर्षवत् नितरामुष्णप्रदेशेषुव अतिभीषणानि घनगर्जितानि सञ्जायन्तीति अचिरद्युतयश्च प्रादुर्भवन्ति । मेदिन्या उत्तरदक्षिणान्तभागयोः न कदापि घनगर्जितं श्रूयते नापि विद्युतश्च प्राणिनां भयमातन्वन्ति ॥

अथेदानीं 'सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे भवति स एव नवो नवोऽयमक्षणोः' इत्युक्तप्रकारेण कान्तो भीमश्च जलनिधिः समुद्रः । कथमाघोषेण परिभ्रमन् दृश्यते ? नितरामगाधे वारिधिजले कथं वा क्षारता समुत्पन्ना ? कथं च प्रादुर्भवति तरङ्गमाला ? इत्यादिकं समालोचयितुं साम्प्रतं प्राप्तावसरा भवामः ॥

चतुर्था विभक्ताया वसुन्धरायाः प्रायस्त्रयो भागाः जलेन व्याप्ता इति पूर्वमेवानुवर्णितं किलास्माभिः ? वारांनिधेरधस्तलं च महीतलमिव कचिन्नितरामवनतं कचिदत्युन्नतं च वर्तते । तत्रैतत्पि पश्यतामस्माकं प्रायेण नवाम्बुदश्यामलः प्रतिभाति तत्र सलिलस्य वर्णः । अथापि समुद्रसलिलस्य वर्णः भिन्नभिन्नप्रदेशेषु नितरां विसंवदति । ऐरोपाखण्डान्तर्गतस्य 'नार्वे' देशस्य समीपे व्याप्तपयोनिधिपयस्तु अधस्तात् सुदूरपर्यन्तं द्रष्टुं क्षममच्छाच्छं भवतीति वर्णयन्ति दूरदेशपर्यटनशीला विपश्चितः । कुत्रचिन्मरकत-

मणिराशिनेव द्रवतामापन्नेन कुहचिदन्वर्थनाम्ना क्षीरसागरपूरेणेवा-
तिधवलेन कुत्रचित् स्थमन्तपञ्चकशङ्कामुत्पादयता रक्तवर्णेन च
जलेन च भ्राजते वारिनिधिः । सर्वस्याप्यस्य व्यत्ययस्य तत् तत्र
भिन्नप्रकारेणावस्थितस्य जलनिधेरधस्तलस्यैव कारणतां मन्यन्ते केचन
मेधाविनः । परे तु उदधिजलवास्तव्यानां सङ्ख्यातीतानां नैकवि-
धवर्णसमुज्ज्वलगात्राणां जलचराणामपि समूहः कारणमित्याहुः ।
अन्ये तु खद्योतकल्पैः जलचरविशेषैः सुदूरं व्याप्तेषु वारिधेः क्वचित्-
भागेषु निशासमये बडबामुखानलोज्ज्वलज्वालापरीत इव पिङ्गलवर्णः
संदृश्यते सलिलराशिरिति ॥

धरातले तदा तदा अदर्शनं गच्छतां चराचराणां शरीराणि
दहनेन पवनेन उदकेन पतङ्गालोकेन च परमाणुभावं भजन्ते ।
नोचेत् व्यपगतजीविनात् शरीरात् जायमानः पूतिगन्धो वायु-
मण्डलं सर्वतः समाक्रम्य सुबहूनामप्रतिविधेयानामामयानां नि-
दानं भवेत् । अतिविस्तरे नितरामगाधे च जलनिधिजले
स्थलजापेक्षया दशगुणाधिकाः निवसन्ति जलचराः । तेष्वेकतम-
स्तिमिगिलः आकारेण आरण्यकमत्युन्नतं मदोत्कटं दन्तावलमतिशे-
ते । 'तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्रिलोऽप्यस्ति राघवः' इत्युपदिशन्
दानवाचार्यः जलचराणां कृम्याकाराणामन्येषां विविधरूपाणां प्राणि-
विशेषाणामप्राकृतं परिणाहमवगमयति । स्थलचराणामिव प्राणिनामे-
तेषां संभाव्यमेव यदा कदापि देहात् जीवात्मनो निष्क्रमणम् ।

(क्रमशः)

यस्मिन्नेव समये नरापशदोऽयं मानसारस्तन्वङ्गी कामयमानः
शिविरसंनिवेशादगणितकुलशीलो निर्जगाम, तस्मिन्नेवसमये प्रारब्ध-
मासीन्मानसारसदने किमपि कपटनाटकमघटितघटनापटीयसः श्री-
मतो राधारमणस्य । विनोदेषु तेषु तेषु प्रविश्य निर्वृतिमनुभवदल-
सगामिन्या मनो हठादिव कामपि वेदनामध्यगच्छत् । निपुणतरमा-
लोचयन्त्यपि नेयमवधारयितुं पारयामास कारणमकस्मादेवानुभूयमा-
नाया व्यथायाः । मानसारस्य भार्या सेयमलसगामिनी नाम तदानी-
मेवाष्टादशं वयः स्ववपुषा संभावयामास । अव्याजसुन्दरमाननमे-
तस्याः सम्यगेव निवेदयामास 'मुग्धेयमुदयद्यौवना' इति । गतागत-
कृतहलिनी सुदतीनयने 'विषयेषु विशेषतो न प्रविष्टेयम्' इत्याच-
क्ष्यतुः । महार्हवस्त्राभरणादिभिरलंकृता सेयं कस्यापि धनदोषमस्य
गहीमर्तुस्तनयेति अनावेदितकेनैव व्यभाव्यत ॥

एवं भूता च मृगशाबनेन सेयमविषह्येण केनापि संवेदेन
कफचेनेव निष्कृतहृदया प्रबलतमैरपि प्रयत्नशतैर्न निद्रामुपेतुमलमासी-
त् । मर्कटचेष्टं च मानिन्या मनः किमपि किमपि कारणतया विचि-
त्य नुन्नं खिन्नं संभिन्नं च संबभूव । 'हा देवि! सर्वमङ्गले । किमर्थ-
मेवमेवं च मामतिमात्रमुद्वेजयसि ? सर्वथा नाहमनुग्राह्या देवतानाम् ;
विद्यमानेषु विद्यागुणशीलादिसमुज्ज्वलितेषु परःशतेषु सत्स्वभावमह-
नीयेषु सर्वसहापतिकुमारेषु निरस्तसमस्तकल्याणगुणं निन्दिताचरण-
मिममेव मानसारं मम पतिमकल्पयन्नेताः । यस्य च निरयपातीनि
सनिर्वेदं साभिशापं सहाहाकारं च सर्वैरपि कथ्यमानानि दुष्कर्म-
साधनाणि प्रत्यहमपि श्रवसी भेदयन्ति । हा ! किमिदमापतितम् ।
को वा हेतुः स्यादतर्कितोपनतस्यास्य मर्मकृन्तनस्य मानसव्रण-

स्य । सत्यमेवायमिदानीं कामपि सतीतिलकायमानां शीलं च्याव-
यिष्यति । हा ! किं करोमि मन्दभाग्या ! । हा ! कथमिवैनमुद्योगादेवं
विधान्निवर्तयितुं प्रभवेयम् ? ! ' इत्येतदन्यच्च जरूपन्ती चिन्ताभरेणैव
मोहं गता कथं कथंचित् सुष्वाप ॥

निशीथसमयः समायातः । मानसारस्तदानीमेव सानुरागं
ससाध्वसं च कनकलतायाः शुद्धान्तमुपजग्मिवान् । ललनारत्नेन तेन
प्रत्याख्यातश्च तदानीमेव 'चारुदति ! सत्यमेव भवती वदति ।
उत्पथमेव नीतोऽस्मि रामणीयकनिधेरधिदेवताया भवत्याः सविशेष-
दर्शनेन' इत्यादिकं चाटुभाषणमतिभीषणमारब्धवान् । सुधावर्षमिव
सुजनाभिनन्द्यमन्तर्बहिःस्फुरद्रसं 'महाभाग ! नरपतिनन्दन ! न
युक्तमिदम् । नार्हस्यमलयशःकुसुमविभूषितमखिलजगदानन्दकरं क्षा-
तेजः कामकलङ्कराहुणा कदापि ग्रासयितुम्' इत्यादिकमुपदेशं
च तदानीमेव सुदतीयमादरादस्य दत्तवती । अरण्यरुदितमिव विपा-
लीभूतमात्मनो वाङ्मयमवधार्य सतीव्रतप्रच्युतिमवश्यंभाविनीं मन्य-
माना च सेयं तदानीमेव बालकदलीव वेपमाना मानिनीमानत्ताण-
द्वादरममृतकलशधारिहस्तकमलमखिलजगद्विस्मापकमोहिनिवेषधर-
म्बुजेक्षणमवाससमस्तकाममादिमं पुरुषमवन्ध्यया भक्त्या हृदय-
वसन्तमनन्यशरण्या शरणीकृतवती । शरणागतरक्षणनिपुणश्च मो-
श्रीवरदराजस्तदानीमेव साभिप्रायमात्मनो भगिनीजनहितैषिणीभिका-
प्रनाथकुटुम्बिनीं श्रीमतीं कविताजनकल्पवल्लरीं कामाक्षीमनुस्यूत-
वान् ॥

श्रीभगवन्मायारूपिण्याश्च श्रीमत्याः सर्वमङ्गलायाः सत्य-
संकेल्पेन वेलायामस्यामलसगामिनीयमुत्स्वप्नायमाना बभूव ।

च पर्यङ्कस्योपरि शनैःशनैः प्रसरन्तीं कामपि मेघमालामद्राक्षीत् ।
सा च मेघमाला निनदमतिभयदमामुञ्चन्ती झटिति मध्ये विभेद ।
रसातलमार्गमपावृतमनुकुर्वतस्तन्मध्यविवरादवतरन् मन्दंमन्दमवनि-
मुपसर्पश्च ज्योतिर्विशेषः कश्चन बलादिव नयनमाच्छादयामास ।
तन्वी च नितरां विभाय । क्रमेण च लसल्लावण्यं स्फुरत्तारुण्यं द्रव-
त्कारुण्यं च महिलारूपं तज्ज्योतिरिमासुपेत्य दत्ताभयमुद्रेण पाणिप-
ङ्कजेन सादरमनुसान्वयदेवमावभाषे— 'वत्से ! मा विभेहि ।
विद्धि मामभीष्टसंपादयित्रीमायुष्मत्याः कुलदेवतां श्रीमदेकाग्रनाथ-
महधर्मचारिणीं भवानीम् । सत्यमन्यस्मिन् जन्मन्याचरितस्य चरित-
स्य विपाकादनभिमतं पतिमवापिताऽसि । अयं चात्मघातिनमयश-
स्यमाधिराज्यापहारकं च कमप्युद्वेजनीयं विधिमनुष्ठास्यन्नगतिकाम-
नितरसाधारणकुलशीललावण्यामस्मद्वक्तिमज्जनाग्रगण्यामधुना शय्या-
मात्रसहायिनीं कुलोत्तुङ्गकुटुम्बिनीं कनकलतामुपसर्पन् निर्लज्जं निर्भयं
च किमपि रूक्षं रटति । अचिराच्चैनां दूषयिष्यति । मदग्रजस्य
माधवस्याज्ञया च मयेयमज्जसा संरक्षणीया । तद्यदि सुदीर्घं सौम-
न्यमभिलषसि याहि निरुत्तरमेव जवेन सदनं कनकलतायाः ।
महं चान्तर्हितैव त्वामनुयास्यामि । तत्र च पर्यङ्के शयानामस्मदनु-
महादधुना मोहं गतां च संद्रक्ष्यसे कनकलताम् । धूर्तं च तव पतिं
पर्यङ्कमारुरुक्षन्तं प्रेक्षसे । साहसमवलम्ब्य च कनकलतास्थाने त्वया
शयनीयम् । सा च तस्मादन्यतो निवेशनीया । ज्ञापनार्थं च कानि-
चिदाभरणानि तस्यास्त्वया यथावकाशं मोषणीयानि । सर्वस्याप्यस्य
माधुकरणीयस्य समीहितं सत्त्वं साधकतमां मतिं च तवाहं प्रदा-
स्यामि । तद्रच्छ सिद्धयै" इत्युक्त्वा च क्षणादेव तमभ्रमध्यमावि-

वेश । पुनरपि तदेव श्रुतिविदारणं स्तनितं श्रुतमासीत् । मेघमाला च पुनरपि यथापूर्वमायोजिता बभूव ॥

श्रीकामाक्षीकटाक्षविश्रान्तिधामतामासादितायाः सत्वे स्थितायाः अलसगामिन्याः समीपावस्थितौ भयमाशङ्क्येव तामसी निद्रा च तामेनामञ्जसा मुमोच । उन्मील्य च नयने परितो दृगन्तानियं व्यापारयामास । न कुत्रापि किमपि पश्यन्ती 'किमिदं प्रत्यक्षमुत स्वप्नसंदृष्टम्?' इति वितर्कयन्ती च द्वारदेशमाजगाम । अनिच्छन्त्यपि कयापि विधृतेव प्रसभमाकृष्यमाणेव च किमपि किमपि मानसे कलयन्ती कनकलतानिवासाभिमुखं पदानि व्यतारीत् । तल्लिलयद्वारदेशं च क्षणादिवाससाद । कवाटानि सर्वाण्यप्यपावृतान्यद्राक्षीत् । अन्तः प्रविवेश । उपदिश्यमानमार्गेव विनायासमन्तःपुरमवाप । प्रत्यक्षीचकार च सर्वमपि स्वप्नसमादिष्टम् । प्रत्यक्षीकरणं चैतदन्या दृशीमस्या जनयामास भक्तिं निजदैवते । यथानिर्देशमखिलमपि निर्वर्त्य भगवतीमखिलाण्डनायिकामन्तरनुस्मरन्ती च पुनरपि निजावासमयासीत् । बहुपरिश्रान्ता च सद्यः स्वापमवाप ॥

क्षिप्रमेव क्षपा क्षपिता बभूव । श्रियं प्राभातिकीमखिलजगदानन्दसन्दायिनीमाविर्भावयन्नैन्द्रीं दिशमलंचकार भगवानंशुमाली । कमलिनीमधुरक्तसंपुटो जरद्धंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलघितटमवततार देवश्चन्द्रमाः । द्राघीयोभिर्दिवसनाथस्वरकिरणरीधितिभिः द्युतिमत्पद्मरागशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणमनतिचिराददर्शनमयासीदम्बरकुट्टिमकुसुमप्रकरायमाणमुडुमण्डलम् । दिशप्रसेदुः । विलुलितरसालकिसलयो विलुण्ठितरतिखिन्नसीमन्तिनीमिव जलजालको विचित्रितवनलतालास्यो वाचालितषट्चरणचक्रश्च विज

सीव प्रभातपवनो मन्दमाजगाम । सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु सुरभिलकमलवनेषु सुप्रसन्नसुधाखादुसलिलसमग्रासु स्रवन्तीषु सुन्दरसुमनिकरसमुल्लासितासु उद्यानवनस्थलीषु सुभटसहस्रसंरक्षितेषु सुधाधवलराजगृहेषु च बहुधा विभक्ता चित्रतरं विरराज दिवसलक्ष्मीः ॥

अभ्युदिते च दिनमणावचिरनिर्वर्तितस्नानसन्ध्यादिक्रियाकलापाः वेदिकामध्यासीनाः शिष्यानध्यापयामासुर्वेदविदः । कर्मठाश्च प्रसीमलंकुर्वन्तः दृढतरमेव प्राणायामविधिना नासिकामङ्गुलीभिराच्छादयामासुः । भक्ताश्च बद्धपरिकरा देवतायतनानि सवधूवर्गमुपेत्य प्राकारेषु परिबभ्रमुः । अधीयमानवेदान्ता वटवः 'सर्वव्यापिनमवितितनामरूपमीश्वरमज्ञा इमे शिलायामध्यक्षीकरिष्यन्ति' इति सकरास्फालनं पर्यहसन् । धनपराश्च ससंभ्रममितस्ततः कार्यपरवशतया श्रमितुमप्यलब्धावकाशा विचेरुः ॥

प्रेयसीमिव मातृगृहात्प्रतिनिवर्तमानामभ्युपगम्य 'दैर्नदिनीमचिरमुदणस्त्रिधां पत्रिकामादरादाच्छिद्य च तामेनामस्याः प्रचारकस्य हस्तादनया निवेद्यमानामखिलामप्यभिनववधूटीवागमृतनिर्विशेषां वार्तामतिशीघ्रमेव कबलयामासुस्तदवलोकनकुतूहलिनो महाजनाः । काका इव बलिमिमां काङ्क्षन्तः पठितृणामुपरि वलितमुखभागाः 'को वा नवो विशेषः? । अथ किमवसानस्तथागतभस्मविषयः?'^१ । कमुदणमिदानीमलंकरोति श्रीमान् वन्ध्यागर्भसंभवः पण्डितहलायुधः? । अपि साक्षात्कृतमम्बरकुसुमनिकुरुम्बमाकाशयानमारुह्य^३ संचरता धीमता विन्ध्याचलमहाशयेन? । भुवमानीता च सा नक्षत्रमाला कतरिमान् कृतकनभोमण्डलस्य भागे ह्रीमत्या इमश्रुधारिण्या लम्बिता-

1. Dailies 2. Buddha's Relics 3. Aeroplane.

ऽधुना साधु विराजते ? । अपि प्रत्यागतः सोऽयमुत्तरकुरुनतिक्रम्य किंपुरुषवर्षमवतीर्णः साहसनिधिर्मिथ्याराशिः^१ ? ।^२ अपि सत्यमेव समुद्रवर्णो जात्या चण्डालः कृपावशंवदैस्तदुद्धरणैकनिष्ठैरनर्गलवाग्वि-सर्गैरग्रवर्णसंभवैः श्रीराजशेखरादिभिः आदरात्समाध्यक्षतामासादि-तः परिशुद्धरजकजनप्रत्यग्रनिर्णेजितसुधाधवलवाससा अलंकृतस्रक्च-न्दनताम्बूलधारणच्छुरणचर्वणैरधिवासितः यथाविधि ब्राह्मणीपाणिग्र-हणमङ्गलमनिच्छन्नपि लभमानः, 'ब्रह्मर्षेरपि विजेता पञ्चषादिनैरयं भविष्यति । किमत्रभवानाह' इत्यन्योन्यमद्भुतरसेन निर्निमेषतथैनामा-पादचूडमवलोकयावलोक्य निर्वर्ण्यनिर्वर्ण्य विगततृप्तिवदद्भिरेतैरन्यैश्च साकमागमोक्तमधुपर्कलक्षणमनेकरसमाहारमश्नन्नापिबन्वा परांकोटि-मैहिकस्यानन्दस्य प्रत्यपद्यत ? । तादृशजनाधीनजीवनेयं पत्रिका कलिविलसितमिदमखिलमपि तथा तथा श्लाघते वा न वा ? । अपि विंशतिवयस्काऽपि करुणरसवाहिचित्तसरोवरैः पुनरुद्वाहसंघटनाथमा-गृहीतनिजावतारैर्महद्भिः कन्येत्येव संभाव्यमाना देवादपनीतप्रथमप-तिकलङ्का सेयमनङ्गतगङ्गिणी नाम मत्तकाशिनी केनाप्यविदितकुल-शीलरूपविद्येन दारिद्र्यनिधिना यूनाऽधुना सधवीकृता विलसति ! इत्येतदन्यच्च निश्चयसप्रदं प्रश्नजातमनुयोजयन्तः परिव्रज्जुरिमान-नेके । सन्ध्यावन्दनादेशभूतमहत्सेव्यकाफीपानमहोत्सवमनुभवितुमने-कत्र संमिलितानां मर्त्यधर्मणामुपयोगाय करतलगृहीतसजलदोहनकर-ण्डाः पुरोयायिगोवर्गमनुसरन्तो दुग्धविक्रियिणो वीथीमाटुः । करकलित-विचित्रक्रीडादण्डाः^३ सरभसमारुह्य चक्रयानमलङ्घ्यशासनस्य भगवतो मकरकेतनस्य महार्हेण मानसेनेव निर्मितामुत्फुल्लमल्लिकामतल्लिकामो

1. A Globe trotter 2. Elevation of the Depressed classes 3. Tennis bats
4. Cycle

दमुदितचलन्मिलिन्दकुलसंनादिताममलकमलवनमणितटसंचरणशी-लमरालनिकुरुम्बनिरन्तरारसितामुद्यानवनस्थलीमुपाजग्मुरन्योन्यमा-भाषमाणा एव सलीलमुदयद्यौवना युवानः । अतिप्रियानपि वत्सान-स्वाधीनतया पश्चाद्विस्तृत्य वनान्तमनिच्छन्त्य एव जग्मुर्योपालव्रात-प्रेर्यमाणाः सविरावं गावः ॥

निशाजागरणकलुषिताक्ष्यो वामाक्ष्यो व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः सल-ज्जमिव भवनद्वारपर्यन्तमागत्य दयितानङ्गीकृतप्रस्थानाननतिचिरात्पु-नरागमनाय प्रार्थयामासुः । कामलोभादिभिर्वामतां नीताः कुलजाताः कुमारा लज्जामलध्वीमुररिर्कुर्वन्तः सनिर्वेदं सोपालम्भं च स्वात्मान-मेव बहुधा विगर्हयन्तः परितो नेत्राणि प्रक्षिप्य चोरा इवात्मानमा-वारयन्तो मोहादुपेतादकुलजातजनोचितादगारादारामात्परिषदो वा निःशब्दमगलन् । प्रभ्रंशनमेव वैदग्ध्यं मन्यमानाः कलिविलासम-णिदर्पणायमानाः कतिपये न्यक्कृतप्रवयसो निर्भयमटन्तः मुण्डितशि-रसा खण्डितयशसा चण्डितकोपेन दण्डितनयेन प्रोद्दण्डवचसा च विकृतिसहस्राणि प्रतिनिमेषमादर्श इव दर्शयन्तः सन्मनःशल्यमनु-च्छेद्यमाकरूपस्थायि जनयामासुः ॥

इत्थमित्थं च सत्त्वरजस्तमसामितरेतरसंसर्गासंसर्गबहुसंसर्ग-लघुसंसर्गादिभिरनेकधा समुन्मीलन्त्या श्रीमतो नारायणस्य दुरुच्छे-याया मायाविभूत्या तथा तथा च चित्रधा व्याप्रियमाणनिखिलजीव-धर्मो तस्मिन् दिनमुखे प्रत्युषस्येव विबोधिता कृतमङ्गलस्नाना च सेयम-लसगामिनी महार्हवस्त्राभरणसमलंकृता स्वपरिवारपरिगृहीतफलपुष्प-ताम्बूलाद्युपायना सप्रश्रयमखिलजगन्मातुः श्रीकामाक्ष्याः सेवायै भव-गाभिरगात् । निर्गत्य च सकलसुरासुरमुनिमनुजवृन्दवन्द्यमानमस्म-

जगद्गुरुश्रीशंकराचार्यसुप्रतिष्ठितविचित्रयन्त्रमायतनमस्या नातिचिरा-
त्समुपेत्य यथाविधि समाचरितप्रदक्षिणनमस्कारपूजानिवेदननीराजना
दिभिः समाराधितामेनामचलराजनन्दिनीमन्तर्विभावयन्ती चिरमिवै-
तस्याः सन्निधावासामास । आसादितपरदेवताप्रसादा च याव-
दायतनात् संचाल तावदेव दिगन्तानांपूरयन्तमनुक्षणमपि प्रव-
र्धमानं कमपि जनकोलाहलमार्कणयामास । विस्तारितनयननीरजा
च 'हा सुवदने! किमेवं व्यवस्थसि? अयि सुमस्ति! प्रति-
पालय मदागमनम् । अयि ललनामणि! गतायां त्वयि कुल
लगतु तत्तादृशं मधुरमधुरं तव लावण्यम्? मूढ! द्रुततरं याहि ।
किमप्यत्याहितं भविष्यति । हा हतास्मि मन्दभागिनी । कास्याः
समानां सखीमुपलभेय' इत्येतदन्यच्च भाषमाणानेव प्राचीमभि-
प्रधावतो जनानवलोकयांबभूव । कलकलकारणावगमाय विहितगमन
प्रत्यागमना च कापि चेटी सभयकम्पमिमामासाद्य 'भर्तृदारिके!
केयं कनकलताभिधाना? यामचिरादर्चिमालिनि कस्यापि हेतो
कलेवरं पातयिष्यन्तीमाश्रुत्य निखिलमप्याबालगोपालमिदं जगद्विषी-
दति' इति सवितर्कं पप्रच्छ ॥

श्रुत्वा चैतदशनिहतेव तरसा धरण्यां पपात मुमोह च
वामोरुः । महता परिश्रमेण समुचितशीतलोपचारमविलम्बमाचरता
चेटीजनेन मुहूर्तादेव पुनरपि संज्ञामियं लम्बिता बभूव । प्रत्यागत-
चेतना च भाग्यानि स्वानि तथा तथा च बहुधा विगर्हयन्ती 'अगु-
यात माम्' इति चेटीरादिश्य बाणवेगेनाश्वतरीव पलायांबभूव ।
चेट्यश्च सातङ्गं सत्तासं चैनामान्वधावन्

कुवलयपीडाह्वयस्य कुलोत्तुङ्गनिकेतनस्य पश्चिमतमां कथय।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ४.] विरोधिकृद्वर्ष वैशाखमासः । [संचि. २.]

सुभाषितानि ॥

दार्वाघाट ! विभर्षि यद्यपि वपुर्विन्ध्यस्तपत्रावली-

चित्तालोकविलोभनीयमियता दर्पस्य कस्ते क्रमः ।

वृक्षस्कन्धविपाटनोद्धुरमुखो बालप्रवालैषिणः

किं जानासि वनप्रियस्य ललितालापं कियज्जल्पितुम् ॥

ऊर्ध्वं तिर्यगधस्तथैव परितो निःसीमभागं नभो

यस्मिन् पत्ररथाः पतिः स पततामर्केन्दुताराग्रहाः ।

कोणे कापि चरन्ति तत्र पततां का वा महिम्नश्च्युतिः

स्यादस्माकमितीव दंशमशकं साटोपमाटीकते ॥ २ ॥

भातः कोकिलः कूजसि श्रुतिसुखं जाने किमेतावता

मन्यन्ते न भवन्तमाहृतनिजालापाः सकुल्या द्विजाः ।

काकास्ते रसितं विभाव्य विरसं स्वैश्छादयन्ति स्वानैः

चूतं संश्रयसे न यस्य गणना सारेष्वसारेषु वा ॥ ३ ॥

शतावधानम् श्रीनिवासाचार्यः ।

भाट्टसारविषयिणी काचनाभिनन्दनपत्रिका ॥

॥ श्रीः॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीमन्त आर्यमिश्राः सहृदयधौरेयाः ! इदमिदानीं किमपि सहृदयादर्शनसमुन्मिषितरसातिरेको निवेदयामि—

विचित्रमणीयैरनेकधा वृत्तान्तैर्धिनोति सहृदया सहृदयानिति निवेदयन् कथं पुनरुक्तवादिताकौलीनमपनेतुं क्षम इति परिकलयन्नेतावन्तं कालमस्मिन्नर्थे वाच्यमतामयासिषम् । अतिमर्यादहर्षोन्मादपरवशस्तु प्रजल्पन् निरर्थकं वा पुनरुक्तार्थं वा नानुपश्यतीति लोकसंवादमनुभवसंवादितामानयन् किमपि मुखरीभवामि—

भाट्टसारः खल्वयं हृदयसारः सहृदयायाश्चन्द्रातप इव समुद्रवेलां मनीषामुत्तरङ्गयति मनीषिणाम् । तत्रभवतां कृतार्थकृतमहामहोपाध्यायपदानां चतुस्तन्त्रसागरस्वैरविहारपरिपूतात्मनां श्रीकृष्णताताचार्यचरणानामयं प्रतिभाप्रदीपः शैलशिखरभिवसहृदयाहृदयमधिरोपितः सर्वतोलोकं विशदीकरोतीति यत् सत्यमेष महोत्सवः शास्त्रलीलानिविष्टचेतसाम् । न ह्यनीदृशाः प्रभवन्ति मीमांसागुहागर्भनिक्षिप्तानि नवनवान्यर्थरत्नानि मृदुमधुरगम्भीरगुम्भया वाणीसरण्या सुमनसां हृदयेष्वासञ्जयितुम् । अयं किल निबन्धो न केवलं भाट्टमतस्य सारार्थरूपतया स्वसंज्ञामवितथार्थामनुभवति, अपि तर्हि भट्टसारभूतस्य प्रणेतुः संबन्धादपि ; यः खलु भट्टानां सारभूतः कुमारिलभट्टवच्च सारभूतः ; येन वादाहवेषु वा और्वीसमारोपणनमितमतिधनुर्लतानिष्ठचूतानप्रतिधं विस्तृजता तर्क

शरासारान् राजभिश्च विबुधैश्च विस्मयस्तिमितैर्दृष्टवीर्येण जितकाशिना न च कचिदासादितः पराजयकलङ्कः । तथाविधं चात्मनः प्रभावमाकारेङ्गिताभ्यामपि नास्य व्यज्यमानं कश्चिदवेदीत् । व्याहारेण्वस्सच्छब्द एवास्तमिव गमितः समवर्तत । केसरिण इव दृष्ट्यैवाविष्कृतसहजसत्त्वस्य तस्य गुणगौरवेण लौकिकाः परीक्षका वा के नाम न वशीकृताः । नायं गुणपरिच्छेदस्तस्य मया चिकीर्षितः । एकदेशनिदर्शनेनापि शेषाभ्यूहनं सुकरं मतिमतामिति प्रत्ययादिदं प्रकान्तम् । आकृतिमुपन्यासशैलीं च तदीयामनुभूतवताम् 'आकाशमदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः' इत्ययमर्थो न स्मृतिपथं जातु गणात्— इति ॥

इममपि लेखं सहृदया हृदये करिष्यतीत्याशंसे ॥

ति. इ. श्रीनिवासाचार्यः ।

6

भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः ॥

—*—

तदनन्तरमश्विनोः मरुतामुषसश्च महिमानुवर्णनपराणि सूक्तानि भूयन्ते । एतेषु कतिचन यजमानानां धनधान्यादिसंपदाधिगमादृष्टसंपादकानि । कानि चित् तेषामायुरभिवर्धनपराणि । कतिचन तत्तद्देवतास्वरूपोपपादनप्रक्रान्तानि । अन्यानि देवतानामसदृशमाहात्म्यश्रोतकानि चोपलभ्यन्ते । केषु चित् सुसूक्ष्ममनुविमृश्यमानेषु तारकास्वरूपेणाम्बरतले परिदृश्यमानानि नक्षत्राणि पुण्यकर्मफलत्वेन मातृलोकनिवासिभिरनन्तजन्मस्वधिगम्यमानानि दिव्यानि लोकान्तरा-

णीत्यवगम्यते । अमृतकिरणश्चात्मनः तमोनिवारणशक्तिमंशुमतो मण्डलादेवाधिगच्छतीत्यादिकं खगोलतत्त्वं च केषु चिदनुवर्णितमवगत्यान्नायेषु अनितरसाधारणं गौरवमाबध्नन्ति नवीना दार्शनिकाः । केषु चित् सूक्तेषु सस्वरमुच्चार्यमाणेषु वेदमन्त्रेष्व्वात्मानमाविष्कुर्वन्तो नादब्रह्मणस्तत्तदवयवाप्यायनद्वारा औषधविशेषैरप्रतीकार्याणामपि रोगाणां शान्तिमापद्यमानमुपपादितमाकर्ण्यश्चर्यानन्दसागरे निमग्ना भवन्त्यायुर्वेदविदः ॥

प्रायेणेमानि सूक्तानि पशुपुत्रादिसंपदधिगमप्रवर्णैर्यजमानैः सवनेष्वाहातव्यानां देवतानां स्वरूपानुवर्णनपराण्येव । अथाप्येकस्मिन् (चतुःषष्ट्यधिकशततमे) सूक्ते निश्रेयसाधिगमप्रवर्णमानसैः मुमुक्षुभिः परमहंसैरत्यन्तं स्पृहणीयः ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रशस्ततयोपदिश्यत इति वेदस्यादिमे भागे वेदान्तप्रतिपादितार्थस्यानुवर्णनमिदं कर्ममीमांसकानामभिसंधिं सम्यक् शिथिलयितुमलमित्याकलयामः ।

द्वापञ्चाशदग्निर्निबद्धमिदं सूक्तमनितरसाधारण्या ऋक्संख्ययापि इतरेभ्यः सूक्तेभ्यः विलक्षणं सत् कैश्चित् नूतनतया आद्ये मण्डले प्रवेशितमिति परिगण्यते । 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' इत्यादिवाक्यैः सर्वेषां देवानामेकत्वमुपपादयदिदं सूक्तं विषयेणापीतरविलक्षणमिति करतलामलकवत् पश्यन्ति सूरयः ।

तदनन्तरं स्वनयनाम्नो राज्ञः दानप्रशंसाप्रतिपादकानि सूक्तानि श्रूयन्ते । अत्र कक्षीवतो महर्षेरुपाख्यानमप्यवगतं भवति । तद्यथा—दैर्घ्यतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिः ब्रह्मचर्यं चरिष्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुवास । अधिगतसकलविद्यः गुरुणा

चानुज्ञातः स्वगृहमेव प्रयास्यन् मध्येमार्गं कचिदवस्थितो रजनीमत्यवाहयत् । प्रत्युषसि च प्रबुद्धः राजानुचरैरनुगम्यमानं मृगयातः प्रतिनिवृत्य तेनैव पथा समायान्तं भवयव्यस्यात्मजन्मानं स्वनयं नाम राजकुमारभन्तिके ददर्श । स च राजा सुन्दरमेनं मुनिकुमारकं वीक्ष्य तमात्मानासहैकासने उपवेश्य तस्मै स्वीयां कन्यकां प्रदातुमिच्छन्—'भगवन् कस्य कुलमलंकियते तत्रभवतो जन्मना? किमभिधानो वा भवान्? किमर्थं वा व्याघ्रव्यालसंकुलेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थितिः परिगृहीता? । यदि नातिस्वेदकरमिव कलयसि तर्हि कथमेनात्मानमनुगृहीतुमिच्छामि' इति सगौरवं सप्रश्रयं सप्रणयं सकौतुकं चाप्राक्षीत् । स च पृष्टो मातरं पितरं स्ववृत्तान्तं चाचक्षे । भूपतिरपि संभाव्योऽयमित्यवगत्य मुदितमनाः तं सहैव प्रासादं गीत्वा मधुपर्कविधिनाभ्यर्च्य अनुपहतैर्महाहैर्वासोभिः गंधमाल्यादिभिश्चालंकृत्य स्वातीसमलंकृते शुभे मुहूर्ते आत्मनः कन्यादशकस्य पाणीनग्राहयदार्पेण विधिना । सर्वभौमेन यौतकत्वेन दत्तं वस्यश्चरथपादातमखिलमपि स्वीकृत्य सन्तुष्टान्तरङ्गः निजगृहानभिययौ ।

उपाख्यानादस्मात् पूर्वस्मिन् काले मुनीनामसवर्णेष्वापि दारिद्र्यादिकमनेकभार्यत्वमित्यादिकान् सामयाचारिकान् धर्माननुमिन्वन्ति नवीनाः संघसंस्करणोद्योगिनः पुरावृत्तविचक्षणाः । तदनन्तराधोमेषकतुप्रतिपादिकाभिः पावनीभिः ऋग्भिः मण्डलमिदं परिगण्यते ॥

(कमशः ।)

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ॥

यज्ञशर्मा— सखे, इतः परं पादपानां पत्राण्यधिकृत्य किञ्चिदिवात्मानमवगतार्थमभिलषामि । तदेतदधिकृत्य किञ्चिदिव विचारयामः ॥

चन्द्रपालः— युज्यते । अवश्यविचारणीयमेवैतत् । प्रथमतस्तावत् पुरोदृश्यमानेषु पादपेषु यं कं चिन्निदर्शनतया उपादन्नः । तत्र हि—

(इत्यर्धोक्त एव तद्वचनमाच्छिद्य)

यज्ञशर्मा— सखे, इतो नातिदूरदृश्यमानं निखिललोकदुरितापनोदक्षममश्वत्थमपहाय को नु खल्व्वास्तिकः पादपान्तरं नामतोऽपि गृह्णीयात् । तथाहि—

वर्धितैः सेवितैः किं तैः सत्यश्वत्थेऽन्यपादपैः ।

वर्धितो नरकाद्रक्षेत् उक्तोऽरिष्टानि हन्ति यः ॥

चन्द्रपालः— अहो, किं नु आस्तिक्यमुन्मत्तकमतिक्रान्तं यज्ञशर्मणः । अस्तु तमेव उदाहरिष्यामः ॥

यज्ञशर्मा— प्रथमतस्तावदिदं मे प्रष्टव्यं प्रतिभाति । पत्राणां पुरोभागः अतिकठिनो भवति । परो भागस्तु न तथा कठिनः । किमिव हि भवेत् तत्र कारणम् ?

चन्द्रपालः— सखे, पत्राणां पुरोभाग आकाशाभिमुखः आतपवर्षादिभिरभिभूयमानः अतीव काठिन्यमुपयाति । परभागस्तु पुरोभागेन प्रतिरुद्धवर्षातपतया न तथा काठिन्यमावहति ॥

यज्ञशर्मा आम् । युज्यते । लोकेऽपि सदा वर्षातपयोः संचरतां व्याधवनितानां शरीरं रविकिरणसहिष्णु प्रहर्तुरपि हस्ततलस्य महती व्यथामुपजनयति । सदा प्रासाद एवोपविशतामसूर्य-पश्यानां पुनः राजदाराणां वपुः शिरीषकुसुमानुकारि आलोकेऽपि मालिन्यमुपयाति । बहुशो लोके दृष्टचरमपीदं न सहसा स्मृतिपथमारोहति । सर्वथा एवंविधविचाराभाव एव तत्रकारणम् ॥

चन्द्रपालः— तेषु च पत्रेषु अश्वत्थादीनां पत्राणि समत्तिकोणानि । कदल्यादीनां दीर्घाणि । कतिपयानां च वर्तुलाकाराणि च सन्ति ॥

यज्ञशर्मा— सखे, अहमपि एतमेव विषयमनुयोक्तुं प्रक्रान्तः । दिष्ट्या त्वयैवायमवतारितः । कथय, पत्राणामेवमाकारभेदे किं कारणं भवितुमर्हति ? ॥

चन्द्रपालः— मित्र, सर्वेष्वपि पत्रेषु मध्ये काचन दृढा प्रधानशलाका आमूलाग्रगामिनी संदृश्यते किल । तां च परितः जालेषु तन्तव इवातिसूक्ष्मा उपशलाका वितता वर्तन्ते । ताश्च त्रिकोणेषु पत्रेषु पदे पदे परस्परं संमिलिता अवयविनं त्रिकोणाकारमुपजनयन्ति । अवयवसंस्थानाधीनः खल्ववयविनामाकारभेदः ॥

यज्ञशर्मा— सखे, एवं सति कदल्यादिष्वपि उपशलाका वर्तन्ते एव । ताश्च परस्परं संबद्धा एव भवन्ति । अन्यथा हि विशिष्टमेकं पत्रं न स्यात् । तथासत्यपि कुतो वा कदलीपत्राणि केवलं दीर्घाणि भवन्ति ? ॥

चन्द्रपालः— मित्र, सत्यं तेष्वपि उपशलाका वर्तन्ते एव । परं

तु ताः ऋजव एव किञ्चिद्दूरं परस्परासंगता एव गत्वा
अन्तत एकत्र परस्परं संगच्छन्ते । अत एव तेषामन्तभागा
ऋजवश्च वर्तन्ते ॥

यज्ञशर्मा— सखे, पत्राणामुपशलाकामयत्वमुपपादयन् तेषां नैसर्गि-
की हरिततां विस्मृतवानिव भवान् । उपशलाकामयत्वे पत्राणां
हरितता कथं संगच्छताम् ? नहि शलाकानां हरितता कापि
दृष्टा ; येनावयवगुणानामवयविन्युद्भासात् हरितता उपपद्येत ॥

चन्द्रपालः— अहो, नाहं ब्रवीमि पत्राणां केवलमुपशलाकावयव-
त्वम् । परं तु जालतन्तूनामिव संघटितानां तासां मध्ये मध्ये
पत्राणामवयवाः समवतिष्ठन्ते । हरितता च तेषां गुण इति ॥

यज्ञशर्मा— यद्येवं पत्राणां भागैरेवोपपत्तौ किमुपशलाकापरिकल्पनेन ।
पत्राणामाकारभेदोऽपि अवयवसंस्थानविशेषवशात्सेत्स्यति । अतः
उपशलाकापरिकल्पने गौरवमेव ॥

चन्द्रपालः— आः किमेतत् । शास्त्रवादेष्विव लाघवगौरवमाशि-
पसि । पदार्थानां पुनर्वस्तुस्थितिकथने कीदृशः प्रसरो लाघवगौर-
वविचारस्य ? ।

यज्ञशर्मा— सखे, उपशलाकाश्च स्थावरतत्त्वदार्शनीकरीतिपरि-
लिप्तसंकेताय केवलमभ्युपगन्तव्या भवन्ति । न तु पत्राणां वस्तु-
स्थितिमनुरुध्य । न हि पत्रेषूपशलाका दृश्यन्ते । अदृश्याभ्यु-
पगमश्च मीमांसकानामपूर्ववत् केवलं संकेतपालनायैव कल्पते ॥

(कमशः ।)

शाकुन्तलसंविधानरामणीयकम् ॥

एवमस्मिन् महति चरिते धीरोदात्तस्य दुष्यन्तस्य प्रतिश्रुता-
निर्वहणं तद्गोपनाय च परिणयस्यैवापलापो धर्मपत्न्याश्च प्रत्याख्या-
नमित्येष विरूपो मिथ्याचारः । महाभारतं तु महतामपि संभावित-
प्रमादं सुलभस्खलितं च नाकलङ्कं चरितं प्रायेण भवतीति निदर्शय-
यथावृत्तं वृत्तमुपन्यस्यन्न दुष्यति । नाटकस्य तु रसमेव केवलं सा-
माजिकभावनाभूमौ निषेक्तुं प्रवृत्तिः । अन्यतमं साधनमत्रेतिवृत्तम् ।
तच्च कविधीपरिपूतमवगलितदोषतुषमेव समीहितसंपत्तये प्रभवति ।
तथा चोक्तं ध्वनिकृद्भिः— ‘सन्ति सिद्धरसप्राया ये च रामायणा-
दयः । कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी’ इति कारिकां
त्याचक्षाणैः ‘तेषु कथाश्रयेषु तावत् स्वेच्छैव न योज्या । यदुक्तं
‘कथामार्गे न चातिक्रम’ इति । स्वेच्छाऽपि यदि योज्या तद्रस-
विरोधिनी न योज्या । इदमपरं प्रबन्धस्य रसाभिव्यञ्जकत्वे निबन्ध-
नम् । इतिवृत्तवशायातां कथंचिद्रसाननुगुणां स्थितिं त्यक्त्वा पुन-
रुपेक्षयाप्यन्तराऽभीष्टरसोचितकथोन्नयो विधेयः ; यथा कालिदासप्र-
बन्धेषु यथा च सर्वसेनाविरचिते हरिविजये । यथा च मदीय एवा-
न्तचरिते महाकाव्ये । कविना प्रबन्धमुपनिबध्नता सर्वात्मना रस-
परतन्त्रेण भवितव्यम् । तत्रेतिवृत्ते यदि रसाननुगुणां स्थितिं पश्येत्
तं भक्त्वाऽपि स्वतन्त्रतया रसानुगुणं कथान्तरमुत्पादयेत् । न हि
चरितवृत्तमात्रनिर्वहणेन किञ्चित् प्रयोजनम्, इतिहासादेव तास्मि-
न्, इति । तथा च य एव बीजोपक्षेपात् प्रभृति नैकरूपैः साधन-

१६२६

सहृदया ।

सङ्गहैर्बाधविधूननैश्च यत्नोपपादितपरिपोषो रसः, स कथं वैरस्यदुः-
स्थो नोद्वेगाय सहृदयानाम् । तथा च यदर्थः परिश्रमः कवेर्वा न-
टस्य वा तदेव हि समूलकाषंकषितं भविष्यति । यदिह चरिते
काष्ठागतेन मदनाभिनिवेशेन विभावादिसाधनसामग्रीवृंहितवृत्तिना
यन्नपरिणीताया निरवद्यगुणभूषणायाः प्रणयिन्याः प्रणयपरि-
भावि नायकवृत्तम्, तदिदं स्मरणाद्वा सञ्जातमुपनिबध्यमानं
पूर्वरूपविपर्ययाद्रसमेव पङ्कक्षोभाविलमिव सलिलमनादेयमावहेत् ।
यद्यपि लोकवृत्तमनेकरूपम् । यथाभूतार्थदर्शनं चेष्टयत एव द्रष्टृभिः ।
तथापि नायकानां नायिकानां चाभिजनविद्यावृत्तवशादुत्तममध्य-
माधमप्रकृतिवशाच्च गुणदोषविभागविभक्तानीतिवृत्तानि बहुधा यथाव-
दुपदर्शयन्ति रूपकाण्युपरूपकाणि च नानैव लक्ष्यन्ते । विशिष्टाभि-
जनविद्यावृत्तयोः प्रकृत्या चोत्तमयोर्नाटकप्रबन्धवस्तुनोः शकुन्तलादु-
प्यन्तयोरुदात्तो रसबन्धो न मनागपि वैगुण्यं सहत इति कथावस्तु-
लेशो विसदृशोऽपि सुसदृशः प्रणीतः कविना । आलेख्यं च कविकर्म-
चेत्युभयमिदं सामान्यविशेषाश्रयमन्यथा चान्यथा च निर्मीयते । तत्र
विशेषतश्चैत्रमैत्रादिव्यक्तिरूपमालिखितुकामेन शिल्पिना गुणो वा
दोषो वा यस्य यथोपलब्धस्तस्य तथोपपादित एव चित्रस्य गुणाय
भवति । सामान्यतस्तु पुरावृत्तविश्रुतगुणान् लोकोत्तरान् पुरुषानालिख-
ता यावता दोषा दूरीक्रियन्ते गुणाश्चोपनीयन्ते; तावता यत्नेन कला-
कौशलमाविष्कृतव्यं भवति । कविभिरपि रामयुधिष्ठिरादीन् स्वकालो-
पलब्धान् विशिष्य वर्णयद्भिर्व्यासप्राचेतसादिभिर्थोपलम्भं गुणो वा
दोषो वा व्यक्तिगतो दर्शितः । नाटककृतस्तु गुणोत्तरस्त्रीपुंसयोश्चा-
तापदेशेन रसप्रकर्षं दर्शयितुमेव संरम्भ इति सामान्यानुरोधी कथा

वस्तुविनिवेशो लेशतो विपरिणमय्यापि परां शोभामानीयते महाक-
विना । यदत्र दुर्वासःशापनिबन्धनं राज्ञः परिग्रहानाकलनं, ततश्चा-
भर्मभीरोःसंशयमग्नहृदयस्य सत्यपि रागे सर्वप्रकारहृदयंगमादिन्द्रिया-
र्थादात्मनिरोधः; तदिदमुदात्तगुणस्य कथानायकस्य गुणमेव बहूक-
रोति । पञ्चमाङ्के हि 'अहिणवमहुलोलुबो तुमं तह परिचुंविअ चूद-
मज्जरिं । कमलवसदिमत्तणिव्वुदो महुअर विह्वरिदोऽसि णं कहं ॥
अभिनव मधुलोपस्त्वं तथा परिचुम्बय चूतमज्जरिं । कमलवसतिमा-
प्रनिवृत्तो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम्' इति हंसपदिकागीतश्रव-
णात् परं 'किं नु खलु गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्येष्टजनविरहादृतेऽपि
बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि' इति परिचिन्तनम्, अग्रे च 'संदिग्धबुद्धि-
मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते; तथाह्यनया— मय्येव वि-
चारणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने । भेदाद्बुवोः
कटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य' इत्येवमा-
न्तररागव्यतिकीर्णमेव शापमहिम्ना विस्मरणं रसस्य नापकर्षाय ।
'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निश्म्य शब्दान् पर्युत्सुको भवति यत्
पुष्पितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि ज-
नानान्तरसौहृदानि' इति च संस्कारशेषस्य प्रेम्णो विमुक्तेत्थंभावस्य
सद्भाव आविष्कृतः । यथा यथा चायं शापेनास्तमितव्यक्तिः प्रणयः
तथा तथा चाभिज्ञानदर्शनाद्विमुक्ते शापे सानुशयं रागं समुच्छ्रा-
यणं पुनः समागमे प्रकाशनीयतामापादयति । यदि च नाम
शाकुन्तलाहस्तादविच्युतमङ्गुलीयं भवेत् तर्हि शापवृत्तान्तस्यैव न
कथिदर्थः स्यात्, किंच विस्मृत्य प्रत्याक्षणास्य तदात्व एवाङ्गु-
लीयकदर्शनाद्वाज्ञः प्रत्यभिज्ञानमगृहीतस्मृतिप्रमोषानिमित्तानां सदस्या-

नां तपस्विनां च समक्षं लघूकृतात्मनः स्वात्मनि विलक्षस्य प्रत्युत
वैरस्याय स्यात् । समकालमेव विरूपयोस्तिरस्कारपुरस्कारयोरक-
स्मात् सम्भवो हि न महापुरुषसुलभ इत्यङ्गुलीयविभ्रंशकथनमत्र
महागुणम् । अथ च शापो मोक्षो वा यदि शकुन्तलाया विदिताव-
भविष्यतां तदा नात्मना शकुन्तलाया राजान्तिकगमनमलप्स्यताव-
सरम् । अङ्गुलीयकमेव हि तर्हि प्रथमं विसृज्येत ; येनैष पारिप्लवो न
प्रसजेत् । तथा च नोत्तरस्य संविधानस्यावतारः स्यात् ; स हि सन्दर्भो
विप्रलम्भाश्रयः, यतः प्रबन्धः सातिशयं स्वदते । द्विप्रकारस्तु विप्रल-
म्भः योगपूर्वश्चायोगपूर्वश्च । यः सङ्गतयोर्वियोगः स योगपूर्वः । यश्च
दर्शनश्रवणादिभिश्चित्तासङ्गमुपेतयोः सङ्गमप्रतिबन्धः सोयमयोगपूर्वः ।
उभयविधोऽप्यसौ यावता गुरुरनुभूयते तावता कमनीयतां नयति पुनः
सङ्गमम् । शाकुन्तले चायोगविप्रलम्भो मिथश्चक्षुरागारम्भः सङ्गमोपा-
दनावधिर्मनागेवोपक्षिप्तः । तपोषणे हि विवाहः । कावकाशस्तत्र विरह-
परिणाहस्य । दर्शितं चेदं कविना चतुर्थाङ्कविष्कम्भे 'दुःखसीले तव
स्मिअणे को वा अढभत्थिअदि (दुःखसीले तपस्विजने को वा अभ्यर्थ्य-
ते)' इत्यनसूयावचनेन । तदेवं योगविप्रलम्भमेव परिशिष्यमाणमन्ते म-
विष्यतः सम्भोगशृङ्गारस्य परभागमादधानमादाय प्रवृत्तो नाटकीय-
स्तुनः पश्चिमखण्डः प्रबन्धस्य शेखरायमाणो विजयते ; यदत्र नि-
र्तितसुरकृत्यस्य कश्यपसमक्षं राज्ञः प्रियासङ्गमे कश्यपमुखाद्विदित-
विस्मरणकारणस्य स्ववृत्तं प्रत्यनवज्ञानं, शकुन्तलायाश्च प्रेयस्यविस-
म्भपरिहाणं, तदुभयं भूयोऽपि परस्पररतेरतिशयमुपपादयति । तथा च
विक्रमोर्वशीये गन्धमादनवने शापालतामावं गतामुर्वशीं विप्रयुज्य ज-
लदागमोद्दीपितोन्मादस्य पुरुरवसः कालेन कृच्छ्रादुपलब्धः सङ्गम-

कमपि विशेषं पुष्यति । मालविकाग्निमित्रे तु मालविकाप्रतिकृति-
दर्शनात् प्रभृति जातरागस्याग्निमित्रस्य, प्रागेव च माधवसेनस-
ङ्गलपावगमादग्निमित्रगुणश्रवणाच्च सङ्गातमनःसङ्गायाः शुद्धान्त-
मासाद्य च विशेषतो जातरागाया मालविकायाश्च, नृत्यप्रसङ्गेन प्र-
मदवनसमवायेन चेतरेतरहृदयपरिज्ञाने सति देवीविरोधादनिष्पत्तिः
सङ्गमस्य श्रेयानयोगविप्रलम्भः । ईदृशेष्वेव संविधानेष्वयोगविप्रल-
म्भो गुरुश्चारुश्च भवति । यो हि पदे पदे लब्धमिव समागममुपदर्शय-
न्नाशाबन्धं च दीर्घीकुर्वन् यूनोश्चित्तमाकर्षति, स एव परिणाममधुरो
विप्रलम्भः प्रबन्धस्य भूषणम् । कुलशीलादिव्यपदेशशालिनोश्च योगात्
पूर्वमुत्कण्ठायाश्चिरावस्थायिन्याः सम्भवो न सुलभः । तदिदं यमयोग-
विप्रलम्भस्य चारुत्वं कविप्रतिभासर्वस्वमेव स्यात् । विशेषस्तु शाकु-
न्तलस्य लोकोत्तरप्रभावसौभाग्ययोः शीलाचारपरिपालनव्यसनिनोर्धार्मि-
कयोः शकुन्तलादुष्यन्तयोरिति वृत्तविस्तरः कान्तासंमितोपदेशरूपः ।
काममेष रसघन इव प्रबन्धो मूलमध्याग्रेषु निर्विशेषमधुरः सहृदयैरा-
स्वाद्यते, तथाऽपि विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिपरिचितो रसान्त-
रीय यथायोगं योजितः क्रमेण सामाजिकमनीषामेकरसीकुर्वन्नवसाने
मध्यदिन इव दिनमणिः समग्रां दीप्तिमूरीकरोति । स हि महताऽपि
मयेनानवाप्तापचयस्य प्रभावो महाकविप्रतिभार्णवस्य । चतुर्थाङ्के तु
महर्षेर्दुहितृविरहप्रसङ्गे मनःसंक्षोभः, शकुन्तलायाश्च पितृविरहास-
हता, वीतरागैरपि प्रकृतिवासनाया निःशेषदुस्तरताम्, पतिप्रणयिनी-
तामपि कुलवधूनां शरीरबन्धुवियोगस्य निष्ठुरतां च व्यनक्ति । विप्र-
लम्भस्तु स्नेहस्य कश्चिन्निकष इति चात्र सन्दर्भे स्फुटीभवति ।
अन्तान्ते च 'अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा' इति कण्ववाक्येन 'दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम्, इति भागवतोक्तं विवेकिनां स्वायत्तं धैर्यं च दर्शितम् । अपरश्चैव विशेषश्चतुर्थस्याङ्कस्य । दलद्वय-मिलितं हि शाकुन्तलं नाटकम् । अत्रादिमं दलं नायिकां प्राधान्ये-नाश्रित्य प्रवृत्तम् । तपोवने हि पितृभवनोषितां शकुन्तलामागन्तुको राजा परिजगृहे । अथ दुष्यन्तप्रधानं द्वितीयं दलम् । तद्धि स्वाङ्गी-कारार्थिनीं राजकुलोपस्थितां शकुन्तलामधिकृत्य प्रवृत्तम् । अन्ते स्व-र्गाधिरोहणमिन्द्रारिनिरसनं च राज्ञ एव हि विशेषः । एवं विभक्त-विशेषयोरुभयोरपि दलयोर्मध्यमणिरिव दीप्तश्रीश्चतुर्थोऽङ्कः । य एव हि सप्तमाङ्कावसाने हेमकूटे कश्यपाश्रमे सापत्यायाः शकुन्तलायाः प्रियतमसमागमाभ्युदयः प्रस्तुतः, स हि सर्वः कण्वेन दुहितृ-वत्सलेनाशासितश्चतुर्थाङ्के । काश्यपश्च कण्वः । तदेवं नाभि-रिव नाटकस्य कृत्स्नस्य चतुर्थाङ्कः । गुरुशिष्यसमुदाचारश्चात्र कण्वशार्ङ्गरवसंवादे ग्राह्यगुणो लोके विशेषतः परिगणनामर्हति । तथा हि "वत्सशार्ङ्गरव भगिन्यास्ते मार्गमादेशय" इत्यादि-षु गुरुर्विनेये पितृवद्वत्सलतां दर्शयति । विज्ञानसंवादे तु दर्शनीये 'पश्य वनौकसोऽपि सन्तो लोकज्ञा वयम्' इत्यादौ मित्र-विस्मयेण शिष्यं सम्भावयति । शिष्योऽपि 'भगवन्निमे साः' 'गृहीतः संशयः' इत्यादिषु पितृवन्निदेशवर्तित्वम्, 'भगवन्नोदकान्तात् स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य नः प्रतिगन्तुमर्हसि ।' 'न खलु धीमतामविषयो नाम' इत्यादिषु सुहृद्वृत्तिं दर्शयति । एवमयं व्यतिकरः सौहार्दहृदयामसंकरविविक्तमुन्नतं गुरुशिष्यस्थितिमभिव्यनक्ति । षष्ठाङ्के च 'स्थिता तिष्ठेत्पुत्रैर्वदति

गुरुशिष्ये गुरुसमे' इति दुष्यन्तवाक्येन समग्रगृहीतविद्याचारेषु गुरुशिष्येषु सैव हि गुरुवत् प्रतिपत्तिर्दर्शिता । एवमीदृशविशेषशा-लितामादायोच्यते 'तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः' इति । तत्र च 'अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुचैः कुलं चात्मनस्त्वयस्याः कथमप्यवा-न्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् । सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः' इति श्लोको दुष्यन्तानुशासनमपदिश्य नियमनियतात्मनामप्यपत्यस्नेह-श्चित्तविक्षेपहेतुरिति, महाकुलीनतायाः प्रतीक्ष्यप्रतिपत्तिरनुययिनीति, दाम्पत्यमन्यादृशं स्थानं प्रेम्णः' इति च लोकतत्त्वमनुदर्शयन् सामा-न्यप्रतिपत्तिप्रार्थनया च सत्यपि स्नेहे स्वार्थं मध्यस्थता महतां स्व-भाव इति च व्यञ्जयन्, शरीरसंबन्धादपि न्याय एवाद्वियते मनी-षिभिरिति च ध्वनयन् सामान्यतो लोकमनुशास्ति । अथ च 'शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्से-किनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः' इति च शाकुन्तलामाश्रित्य यावल्लोकावस्थायी कुलवधूचारित्रपथः प्रकटीकृतः । 'अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थित्वा गृहिणीपदे विभवगुरुभिः कृत्यै-वास्य प्रतिक्षणमाकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणायिष्यसि' इति श्लोकश्च महत्यपि विभवे-कथावधानं प्रभुत्वसुलभमदालस्यलोभादिवर्जनं चेत्यादिगुणसंग्रहं प्रधानं प्रत्याययति । 'भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिम-प्रतिरथं तनयं निवेश्य । भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं शान्ते करिष्य-मि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्' इत्यनेन च सार्वभौमत्वमपि विमृश्यमान-

मायासायैवान्ततः । वीतरागतैव निर्वृतिरात्मवतामित्यर्थः स्फुटीभवति । तदेवं स्त्रीपुंसयोः समुचितोपदेशसंग्रहं त्रैकालिकाहितानुबन्धिनं दधानं सार्वलौकिकानुभवसंवादपेशलमेतदिह श्लोकचतुष्टयं सारगणनामर्हति; येनोच्यते 'तत्र श्लोकचतुष्टयम्' इति । न चैतावता चतुर्थाङ्कादुपरि नाटकस्य माधुर्यापचयः शक्यशङ्कः; यतो यथा पार्थिवो रसो मूलादारोहन् पादपस्य स्कन्धाग्रे शाखाप्रशाखाद्यग्निभावयवधारणक्षमां सारवत्तां निक्षिपन्नपि क्रमशः पल्लवेषु कुसुमेषु फलेषु रूपरसगन्धानन्यांश्चान्यांश्च समुपचिनोति, तथैव चास्मिन्नपि नाटके सन्दर्भाश्रयो रसः क्रमेणाङ्कादङ्कमारोहंश्चतुर्थेऽङ्के कमपि परिपोषं गृह्णन्नपि यथोत्तरमतिशायिनीं माधुर्यलक्ष्मीमनुदर्शयत्येव । अतैके ब्रूयुः महर्षिणा स्वशिष्यजनेनैव प्रापितां गौतमीसनाथां मुनिदुहितरं विस्मृतसम्बन्धोऽपि स्वैरिणीनिर्विशेषं विरसं निरस्मितुं प्रवृत्तो नायकगुणैर्हायते राजा । साक्षादनभिज्ञातां प्रति पश्चादङ्गुलीयकदर्शनादनुशयो निबध्यमानः प्रकृतीनां हि पृथग्जनवदनवस्थितवृत्तं प्रभविष्णुं दर्शयन् लघूकुर्यात् । तदेवमुपकल्पितेनाप्यभिज्ञानवृत्तान्तेन नायकापकर्षो न निवारितः । तदप्यभिज्ञानं प्रत्याख्यानदशायामेव यदि दर्शितमभविष्यत् तदानीमभिज्ञानप्रत्यभिज्ञातां तदात्वं एव भर्ता भार्या प्रत्यपत्स्यत । तथा च तिरस्कारपारुष्यमपि नायकस्य विसदृशं नातिभूमिमारोहेत् । पञ्चमाङ्केन च नाटकं समाप्तं स्यात् । तदेवं निरर्थमेव शेषयोरङ्कयोरुत्थानमिति । तदिदमविमर्शसुन्दरं । तथा हि यदि नाम पञ्चमाङ्कमात्रेण परिसमाप्तं नाटकमिदं स्यात्, तर्ह्यपरिणतफलकल्पप्रौढरसाभिलाषिणां रसविदामास्वादपूरणाय न कल्पेत । तुल्योत्कण्ठाव्यग्रयोरेव हि यूनाः कृच्छ्रोपपादितः सङ्गमाभ्युदयो भवति

लसनोत्तेजितेश्वरशक्तिभिः, यथाकालविनियुक्तोपायैः, उज्ज्वलगुणैः, संपन्नाङ्गयोगैः, अनवरतगोपायितमन्त्रैः, नियमितसकलकरणैः, वशीकृतहृदयवृत्तिभिः, सकलविहितविचारसंविज्ञातलोकपरावरैः, अनहंयुभिः, अनुपमशमोद्धननिर्भरैः, नियतव्याहारैः, उपधातीतवर्तनैः, अलोभोपहतैः, अरिवर्गनिरवशेषीकरणप्रवृत्तैः, उपासमानैरनिशमपीश्वरमेव भक्तिप्रवणेन चेतसा, मुनिभिरिव परार्थायैव महान्तमपि भ्रममूरीकुर्वाणैः, पूर्वाद्विशिखरदेशैरिव हंसालोकनिस्तमस्कमहान्तरालैः, वसन्तारामैरिव सुमनःफलभूषितैः, अत्रापगापयःपूरैरिव सर्वशमौलिनिलयैः, विद्याधरैरप्यविद्याधरैः, प्रबुद्धमतिभिरप्यबुद्धमतिभिः कुलक्रमागतैः कृपप्रमुखैरमात्यैः, आकाश इव ग्रहनक्षत्रैः, दिवस इव मार्ताण्डगभस्तिभिः, राकानिशीथ इवामृतकरकरनिकरैः, नन्दनभूभाग इव सुरतरुभिः, बृन्दावनाभोग इव दामोदरचरणसरसीकटाक्षैः परिवृतः आपूर्वयुधिष्ठिरादन्ववायमहत्तरैर्महामहिमभिर्महर्षिभिरतिचिरोदूढामपि गुर्वी राज्यधुरां बाल एव लीलयैव बभार ॥

यश्च जननीजठरतलविलसितमूर्तिरेवात्मविनाशार्थोपसृष्टातिभीषणोद्यद्विस्फुल्लिङ्गज्वालाजालजटिलातिभीषणामोघाश्चत्थामास्त्रग्रथन-व्यसनिनम्, घनतरनीहारपटलविहननपटुमिव खरकिरणपोतकम्, जबभीरयन्त्या स्फुरदचिरद्युतिपटलपरिवृतस्त्व लक्ष्मीं घनस्य संवीतक-तकपिशसंव्यानप्रभानुरञ्जितयाऽमलयाऽपघनत्विषा विद्योतितोत्तराग-मिकहरम्, आजानुलम्बिपीवरभुजचतुष्टयम्, नवमणिगणप्रत्युत्तमकु-तकटकहारमण्डितम्, आमयन्तमनवरतमप्युल्काभां गदाम्, भ्रमन्तं स्वयमपि सर्वास्वपि दिशासु, अङ्गुष्ठमात्रमतिमनोहराकृतिमभिर्वीक्ष्य पुरुषं परीक्षमाणश्चिरेणाभूत् परीक्षिदेव नाम्नापि ॥

तस्मिन्श्चातिचिरसंभृततपोविशेषोपनतमहिम्नि मुनाविवाश्रमवासिनि सत्त्वान्यपाकृत्य नैसर्गिकं विरोधमावहन्त्येकाश्रयकृतं सौजन्यं मिथो विरुद्धा अपि गुणाः । तथाहि—स खल्व्योऽपि दण्ड्येषु, सज्जनेषु सौम्यप्रकृतिरभवत् । लुब्धोऽपि कोशेषु, वदान्यो दीनेष्वासीत् । कर्कशोऽपि खलेषु, साधुषु मृदुतामभजत् । उद्दामव्याहारोऽपि, परपरीवादिषु मूकतां बभार । आयतविशाललोचनोऽपि, पराङ्गनाखन्ध एवाभवत् । धीरोऽपि कार्यसंकटेषु, अकार्येभ्यो विभाय । तीव्रोऽपि शासनेषु, सहृदयेषु सरलतामदर्शयत् । भयंकरोऽप्यरातीनाम्, स्वीयं जनमुल्लासयामास । उद्धतोऽपि खलेषु, असेवत विनयेन वृद्धजनम् । सर्वज्ञोऽपि, आप्तजनोपदेशं बहु मेने । मान्यतरोऽपि, मानयामासभिज्ञान् । राजकार्यनिरतोऽपि, कलितविनोदः कलाभिरभवत् । कान्तोऽपि, धर्मानपेतवृत्तिरासीत् । संपन्नसकलसंपदप्यसंतुष्टमेव हृदयमुदवहत् ॥ किंचाखिलानुरागहेतुभिरनन्यनरपतिसुलभैरात्मगुणैरुत्पादयामास कौतुकं लोकस्य । तथाहि—स हि सौदामिनीमिव क्षणिकविस्फुरणां दुर्धरामकृतात्मभिः प्रकृतिचपलामपि श्रियं निजगुणसंदानितामनवरतधनुर्गुणाकर्षणकिणकर्कशप्रकोष्ठेन निशितखङ्गवल्लीप्रभापटलशबलिते मत्तवेतण्डशुण्डादण्डधिकारगम्भीरे निजभुजास्तम्भे एव स्थिरीचकार । अखिलदोषोपचयनिदानभूतया लक्ष्म्या, अविनयगरिम्णा तरुणिम्ना । अनुपरुद्धवैभवेन प्रभावेन, अविलुप्तगुणप्रवेकासकृत्या शक्त्या युगपत्समञ्चितोऽपि न धर्मं विजहौ । न परलोकं विस्मरत् । नाभिमानोष्मणाऽपच्यत । न सत्यं तत्याज । न साधूनध्यचिषिपत् । न वृद्धानपजहास । न गुरुनत्यलङ्घयत् । न शास्त्रमतिचक्राम । न दधार विकलं शीलम् । नाभ्रंशयत्समयाचारम् । न व्यलोपयद्गौरवम् ।

नानाशयदानुशंस्यम् । न दूरीचकार सौजन्यम् । नानपायिनमात्मानममंस्त । न रूपबलविक्रमैरात्मानं लोकोत्तरमजीगणत् । न विद्याप्रज्ञाभ्यामात्मानमधिकमबुध्यत । न संपदातिशयमात्मन्यज्ञासीत् । न सौभाग्येन गर्वमुदवहत् । नात्मप्रज्ञानुरोधेनाभिज्ञजनभाषितमवाज्ञासीत् । न स्मयावेशदूषित उन्मत्त इव यथायथमचेष्टत । न विवेकविकलहृदयो मत्त इव विविधामाङ्गीं विकारभङ्गीमदर्शयत् । न सर्वज्ञभावनया आत्मनो हितवादिनोऽवमेने । नोपजहास धर्माधर्मनिरूपणनिपुणं विद्वज्जनम् । नाप्तवर्गाय श्रेयः काङ्क्षते चुक्रोध । न श्रुतिपुराणेतिहासानवहेलयामास । न परगुणप्रशंसाभ्योऽमूयत । न पूर्वराजर्षिचरितेषु कविकौशलमेव निमित्तमकल्पयत् । किं बहुना यद्यन्निषिद्धं शास्त्रेण, यद्यद्विरुद्धं लोकानाम्, यद्यद्विनिन्द्यं साधूनाम्, यदहितमात्मनः, यदश्रेयस्करं राज्यस्य, यदयशोनिदानमभिज्ञस्य, यदुद्वेजनं प्रजानाम्, यच्चानभिमतं सत्पुरुषाणाम्, सर्वमपि तत्तद्विज्ञायामास ॥

किं च तानेव निष्कासयामासास्थानात्, तैरेव बद्धविरोधः, तेभ्य एवासूयत, तेभ्य एवाबिभेत्, तेषामेव शिक्षणाय सर्वतोऽपि प्रावर्तत, तेष्वेवासक्तिमरोचयत्; ये खलु स्वार्थैकतृष्णया आरोपयन्त्यसतोऽपि गुणान्विभुषु, स्तुवते चानवरतमपि घटिताञ्जलयोऽधिदैवतमिव, आपलपन्ति दोषानपि गुणतया, आपादयन्त्यकार्याणि कार्यभावेन, प्रवर्तयन्ति मिथ्याधर्मोपदेशैरुपाख्यप्रत्ययमधर्मेण, विस्मययन्ति अज्ञजनप्रतारणैरात्मवचनैः शाश्वतं नियमबन्धम्, उपपादयन्त्यर्थकामगौरवशयसेव्यताम्; अपि च ये वञ्चयन्ति विश्वस्तम्, अतिसंदधते पामतम्, अन्तर्विहसन्त्यनुवर्तिनम्, अतिशङ्कन्ते प्रियवादिनम्, अव-

हेलयन्त्यकृत्रिमव्याहारिणम्, तिरस्कुर्वन्ति धार्मिकम्, अवमानयन्त्य-
भिज्ञं जनम्; ये चानपेक्षितेतरकर्तव्या आस्थानेषु विभूनां वकासिका-
भिरेवापनोदयन्ति कालम्, श्येना इव दूरप्रसारितदृष्टयोऽपह-
रन्ति धनामिषम्, अन्यदोषकर्णेजपाश्च समयेषु मिथ्यादोषा-
रोपैर्विद्वेषयन्ति साधुषु विभून्, अभ्यन्तरेषु परिजनेषु बन्धुषु
च भेदमुद्भावयन्ति, अधिकारिषु बलेषु च जनयन्ति मिथः कलम्;
ये वाऽनिशमपि मृषाभूषितैरश्रुतदृष्टमप्यसंभावितमपि जगति संमु-
खागतमिव चापलपन्ति; येचाकारणमेवाभिषपन्ति ॥

अपि च सुस्थिरवृत्तिरपि स राजा योगक्षेमादृतः प्रजानाम-
नवरतमपि बभ्राम महीम् । सुहृदमात्यनिकरपरिवृतोऽपि धर्मैकसहाय
आसीत् । संपन्नबहुलचतुरङ्गोऽपि शरासनैकसाधनो बभूव । प्राज्ञोऽ-
पि वृद्धानुमत एव धर्मार्थान्निश्चिकाय । आभ्यन्तराच्च बाह्याच्चाति
शङ्कमानो भेदमनवरतमपि जागरूक एवासीत् । चतुरोऽप्यमात्या-
नुमत एव राजकार्याणि निर्वर्तयामास । नाननुमतेन प्रकृतीनां करं
नियमयामास । अपि च स खलु बद्ध इव सर्वतोऽपि न स्वेच्छया
स्पन्दितुमपि प्राभवत् । नात्मसंभावनामेव प्रमाणीचकार संग्रहत्या-
गयोः । नात्मप्रज्ञामेव निमिर्त्तीचकार निग्रहानुग्रहयोः । अपरादपि
बहुमेने क्षेमावहां वाचम् । पथ्यमपि जग्राह । प्रियमप्यनर्थावहं
विसर्जयाम्बभूव । लोकरञ्जनायाभिमतमपि न चकमे । धर्महेतोर्मा-
हान्तमपि श्रममूरीचकार । स्थान एव निग्रहानुग्रहावाबन्ध ।
नानपराधिनोऽदण्डयत् । नापराधिन उपैक्षत ॥

तदेवमितरदुर्धरया विषयसुखदवीयस्या नियमबहुलया वृत्त्या
वर्तमानस्य, आत्मानमेव दर्शयतो निदर्शनं धर्माचरणे लोकेभ्यः, का-

ह्यमाणस्याभ्युदयं राज्यस्य न मनो विनोदयामास द्यूतम्, न विह्वी-
चकार सरसं मधु, न चाभिजहुरभिनवयौवनविशेषितसौन्दर्यरमणीया
विलासिन्यः, नैवोत्तरलीचकार मृगया । किन्तु बलविक्रमपौरुषोत्ते-
जनाय समयेषु पानं सिषेवे । आनृण्यसंपादनयैव पितृणामन्तःपुरि-
काजनेष्वरमत । कार्यानतिपातेष्वनुजीविजनविनोदनाय मृगयाऽभिरतः
काननेषु विचचार ॥

तस्य चैवंविधस्य नरपतेः सकलललनाजनललामभूता, अ-
त्युदारमनोहरगुणगणविभ्रमनिधिः, कौरवराज्यसंपदिव मूर्तिमती, वि-
दुषी सकलधर्माणाम्, अनुपमनिजलावण्यविजितभुवनयौवता, चन्द्रि-
केव राजानुगता, गङ्गेव निर्मलकुलाचलसंपदूपा, पुष्करिणीव मत्स्य-
कुलविलसिता, सर्वमङ्गलेव शङ्करस्य, पद्मालयेव पुरुषोत्तमस्य, शची-
वेन्द्रस्य, उत्तरसुता इरावती नाम महिषी सकलगृहतन्त्रस्वामिन्यभवत् ।
तस्याश्च लोकोत्तरानुभावाया अक्षीणेन दाक्षिणेन, आजन्मनिरुद्धेन
पौदिम्ना, अकृत्रिममान्येन सौज्यन्येन, अप्रतिहतोपचयया दयया,
सरसमृदुमधुरगुणभूषितेन भाषितेन, प्रकटितसद्भावेन भावेन, विहि-
ताखिलजनसभाजनेनाभिजनेन, इतरवनिताजनविस्मापनधुर्येण सौन्द-
र्येण, अनूत्थितचारुर्येण सौकुमार्येण, अनवरतोपचितोदयया दयया,
विकलाभिः कलाभिः, निरस्ताविनयेन विनयेन, सुजनविनुतिपात्रेण
चारित्र्येण, भुवनक्षेमकरणोदन्तया चिन्तया, मङ्गलानुध्यानोदयेन हृद-
यनान्यैश्चापरिमितैः स्पृहणीयैरात्मगुणैरानरपालादाभारिकादखिलोऽपि
लोक आरोपितगौरवोऽमानुषीमेव ताममन्त ॥

तया चैवंभूतया अखिलविस्रम्भपात्रया अनुगतयात्मानम-
विलास्यपि दशासु पेशलोदारोचितमङ्गलप्रवृत्त्या सुविवेचितपरावरया

निर्व्यूढनिखिलगृहतन्त्रो राजा परीक्षिदस्वलितं सर्वतोऽपि गार्हस्थ्यं
धर्ममुदवहत् । आधिराज्यमात्मनस्तत्सौभाग्यायत्तममन्यत । किं बहु
ना, विज्ञातान्वीक्षकीविद्याया विवेचितत्रिवर्गतत्वायास्तस्या एव मतेन
राजकार्यसंकटेषु निर्णयमुपगच्छंस्तथा सर्वतः साहाय्यकमाचरन्त्या
सह रममाणः स राजा महान्तमपि कालमत्यवाहयत् ॥

अथ कदाचिदधिगतकलाकलापे सकललोकानन्दने दिशामण्ड-
लविततयशसि संवर्धिताभिजने पश्चिमदिशावलम्बिनि अनतिक्रमणीयेन
समयेनेवारिशरविशीर्णकवचं प्रचुररणधरणीरेणुकुण्ठितवपुषि परिक्षीण-
तमोविक्रमे शरशयनमधिशयाने महावीर इव कालोपगतेन मलिम्ना
ऽभिभूतमण्डले अस्तशिखरिशिखरचुम्बिविम्बे अमृतवपुषि, क्रमेण च
निपातितेष्वायोधनक्षितिरजोविलीनमूर्तिषु महारथेष्विव ग्रहग्रामणीषु
तत्र तत्र विप्रद्रुतेषु हतावशिष्टेषु योधेष्विव यथास्थानं तिरोभूतेष्व-
क्षेषु, निहतगजवाजितुरगनरनिवहतनुविगलितरुधिरधारासारपङ्क्तिले स-
मराङ्गण इव औषसरागरञ्जिते गगनमण्डले, प्रकटितासुरभावे दस्युग-
णबहुमते स्वपक्षक्षयात् काप्यप्रज्ञातं पलायिते कुनृपताविवोत्सन्ने नैशे
तमसि, विमतबलनिरवशेषीकरणप्रवृत्तेषु प्रच्छन्नाभियातिनृपतिगोवपण-
याऽभितः समरभुवं विचरत्सु विजयिषु राजन्येष्विव द्राघीया-
नभोन्तरं प्रविष्टेषु कतिपयेष्वरुणकिरणेषु, विपुलरोदसीकुहरगहनवि-
चरदतिबलध्वान्तप्राग्भारकरटिघटाविपोटनसंसत्करक्तधारापरिषिक्त-
निजसटाच्छट इव केसरिणि अतिरभसपरिपतद्रथतुरङ्गनिहतपटुत-
रखरखुरपुटपरिलिखितोदयगिरिखरतलकलितधातुरेणुपटलपाटलितम-
ण्डल इव तत्कालसमापतदरातिदेहसंदोहनिरन्तराभिपाल्यमानवि-
धहेतिगणपरिक्षतनिजसंहननविक्षरितक्षतजार्द्र इव सशेषनिद्रारुणस

ललोकोचनयुगपत्संपर्कसंक्रान्तारुणिमनीव निर्मलनिजमण्डलप्रति-
फलितप्रत्यग्रविकसदखिलकमालिनीकमलमुखराग इव सकलकोकद-
म्पतीहृदयोद्वेलरागपरिवाहाभिवृष्ट इवात्मोदयेऽप्युद्धतप्रचारेषु नीहा-
रवैरिषु उज्जृम्भितामर्ष इव चोदयोपहितामुद्रमति शोणताम्, 'भो भोः
प्राणिनः ! सर्वेपि पश्यत, पुरः प्रतिगृहीत यौष्माकीणं धननिचयम्,
इदमपहतं प्रदोषमलिम्लुचेन, तमेव निगृह्य प्रत्यानीतं राशीकृतं चाति-
वितते प्राचीनाद्रितटे' इति निर्दिश्यमान इव प्रत्यूषान्तपालेन लोक-
लोचनपुञ्जे, जलजकलशशरासनकेतुभूषितं सुमनःप्रचारजनितोत्कर्ष
हरिचरणमिव गगनतरुमवच्छादयति, कलिमिवान्धकारेण पीड्यमानां
विश्वभरामभिववति, बलवदुद्वेज्यमानं धर्ममिव रथाङ्गविहङ्गप्रकरं चो-
त्तासयति धार्मिक इव नरपतौ, प्राचीवदनसिन्दूरतिलके, मूर्तिमतीव
भाग्यपरिपाके कीर्तीनामशेषयोगिजनापवर्गसरणौ, दुस्तरभवजलनिधि-
तरणौ उदयमुपगतवति गभस्तिमालिनि, राजाप्युत्थाय निर्वर्तितप्रा-
मातिकविधिहुताग्निहोत्रः कृतोचितपरिकर्मा सुरपतिरिव मरुद्धिरनुग-
म्यमानोऽनुजीविजनैः कनकाद्रिमिहिरमण्डलेन मणिमकुटेनोद्धासितमौ-
लिः पुरः प्रधावतां स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखानां वन्दिनां जयशब्दको-
लाहलद्विगुणितेन समर्यादमपसरतापसरतेति धीरतरेण घोषेण भृत्यानां
निवेद्यमानागमनः, तत्र यथोचितमूर्ध्वस्थितैः प्रतिपालयद्विर्नृपागमनं
निषिद्धघटिताञ्जलिपुटैः विनयावनतमौलिभिरभिवन्द्यमान आभ्यन्तरैरा-
धिकपुरुषैः विकसितकमलकान्तिना वदननयनकरतलेन धवलमृणाल-
वण्डानुकारिणा स्थूलतरेण मुक्ताहारेण कमलमृणाललोभागतैः कलहंसै-
रिवामृतफेनशशिमण्डलधवलैश्चामरैश्चतुर्दिशमपि वीज्यमानः, कठि-
नतरमणिकुट्टिमस्पर्शोपनतां व्यथामसहमानाया रत्नगर्भायाः करतल-

द्वितयेनेवामलमणिगणधगधगितेन कनकमयेनोपानद्युगलेनोपगूढचरणपल्लवः, बालातपप्रसरणरञ्जितपक्षयुगल इव मैनाकगिरिरङ्गद-
शिखरासङ्गितनुतरचामरपवनविचलितदशमभिनवमाञ्जिष्ठरागलोहित-
मुत्तरीयं दधानः, सततसमेधमानप्रतापहुतवहधूमस्तोमेनेव शेखरीकृ-
तातिसुरभिदामविसर्पद्वासनापूरलुब्धेन परिभ्रमता भ्रमरपटलेनावच्छा-
दितोपरिभागः, परिक्षीणनिजसन्तानाङ्कुरायमाणस्य तस्य रविकिरणोप-
तापनिवारणायाम्बरतलादवतीर्णस्य परिपूर्णेन मण्डलेनेव हिमांशोर्ध्व-
यमाणेन कनकमयदण्डसंघटितेन मूचयताधिराज्यमतिधवलेन का-
ञ्चनशलाकिकाशतनिबद्धेन व्यालम्बमौक्तिकसरनिकरसमञ्चिताञ्चले-
नातपत्रेण निवारितातपः, आत्मोदयोज्ज्वलितोल्लोलकलोलप्रपञ्चेना-
म्बुराशिनामिनन्धमान इवामृतकिरणः, निजागमसंभ्रमतरलैः भृत्यै-
राचारार्थमुपरि धोध्यमानोत्तरीयपल्लवः, प्रथमोचितैरपसारयद्भि-
स्तमोऽरुणमरीचिभिरावेदितोदय इव भगवानम्बरमणिः, पुरः प्रधा-
वद्भिः रक्तकञ्चुकावच्छन्नशरीरैः यथाधिकारं कनकवेत्रदण्डसनाथपा-
णिभिः विपुलखङ्गवल्लीविलसितकरैः कञ्चुकिभिरुत्सार्यमाणजननिवहः,
तत्क्षणमेव संभृतसंभ्रमैः क्रमेणोत्थितैरुत्तिष्ठद्भिः संमुखमागतै-
रागच्छद्भिः प्रविष्टैः राजभवनं प्रविशद्भिर्नतैर्नमद्भिश्च जनैः समार्पि-
तानि कमलानीवाञ्जलिसहस्राणि अङ्गीकुर्वाणः, कार्तस्वरपट्टालंकृतेषु
विमलश्लक्ष्णेन स्फटिकमणिस्तम्भसहस्रेण विद्योतितान्तराम्, अखिल
गिरिवनाङ्कितयाऽतिमृदुलस्पर्शया वर्णकुथया समाच्छादिततलाम्,
विष्वगवस्थापितविमलविशालमणिदर्पणगणाम्, आसन्नप्रमदावना-
न्तनिरन्तरनिरूढचम्पकसहकाराशोकवकुलपुंनागमुखतरुनिकरविकसि-
ततरुकुसुमपरिमलवाहिना शिशिरमृदुलस्पन्दनेन मारुतस्तनंधयेन

धिकारयोरन्यतः सिद्धत्वात् । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'
इत्यस्य विनियोगाधिकारप्रयोगपरत्वम्; उत्पत्तेः 'सोमेन यजेत'
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यस्य चतु-
ष्टयरूपत्वम्; कस्याप्यन्यतः सिद्धत्वविरहात् ॥

पुनरपि विधिस्त्रिविधः— अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्या-
विधिश्चेति । तदुक्तम्— 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥' इति । तत्रात्यन्ताप्राप्त-
प्राप्तिफलको विधिरपूर्वविधिः । यथा— 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति ।
अत्र एतद्विध्यभावे व्रीहिप्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोतीति तत्प्राप्ति-
फलकत्वाल्लक्षणसंगतिः । पाक्षिकप्राप्तस्य अप्राप्तांशपरिपूरणरूपनिय-
मफलको विधिर्नियमविधिः । यथा— 'व्रीहीन्वहन्ति' इति । अत्र
एतद्विध्यभावे वैतुष्यरूपकार्याय अवघातस्य नखविदलनादीनां च पा-
क्षिकी आक्षेपतः प्राप्तिरिति अवघातनियमार्थमेव विधानमिति लक्ष-
णसमन्वयः । न च नखविदलनादिनिवृत्तिरेव विधिफलमस्त्विति
वाच्यम् । नियमस्य विधेयावघातप्रत्यासन्नत्वेन तस्यैव फलत्वात् ।
नियमो हि दार्शपूर्णभासिकसकलव्रीहिसंबन्धित्वरूपो विधेयावघात-
निष्ठः । अतः अवघातविधेः प्रयोजनाकाङ्क्षायां तस्यैव शीघ्रमुपस्थित्या
प्रयोजनत्वकल्पनं युक्तम्; न तु नखविदलनादिनिवृत्तिरिति । यत्तु
नियमस्यैव इह विधेयत्वमिति; तन्न, व्रीहीणां पुराडाशसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या वैतुष्ये प्राप्ते वैतुष्यार्थं लोकसिद्धतदुपायभावानामाक्षेपतः
प्राप्तेः पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनेन वैतुष्यार्थमवघाते विहिते वैतुष्य-
साधनाकाङ्क्षायां शान्तेराक्षेपानुन्मेषात् नियमसिद्ध्या तस्य वि-
धानानावश्यकत्वात्; अन्यथा स्वार्थत्यागादिप्रसङ्गात् । उभयत्र

नियतप्राप्तौ एकनिवृत्तिरूपपरिसंख्याफलको विधिः परिसंख्याविधिः । यथा 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति । अत्र हि एतद्विध्यभावे रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् अश्वरशनादाने गर्दभरशनादाने च मन्त्रस्य नियता प्राप्तिरिति गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिर्विधिफलमिति लक्षणसंगतिः । परिसंख्या द्विविधा— प्राप्तपरिसंख्या अप्राप्तपरिसंख्या चेति । तत्राद्या— 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः' इति । अत्र हि पञ्चनखभक्षणं न विधेयम्, रागप्राप्तत्वात्, किं तु पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणस्य रागप्राप्तस्य निवृत्तिरूपा परिसंख्यैवेति भवतीयं प्राप्तपरिसंख्या । अस्यां च परिसंख्यायां त्रैदोष्यम् । दोषाश्च— स्वार्थत्यागः, परार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्च । अत्र पञ्चनखभक्षणस्य स्वार्थस्य रागप्राप्तत्वेन विधेयत्वासंभवात्त्यागः । पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः परार्थस्य च स्वीकारः । रागप्राप्तस्य पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणस्य च बाध इति भवति त्रैदोष्यम् । द्वितीया तु 'इमामगृभ्णन्' इत्यादिका । अत्र लिङ्गकल्प्यश्रुत्या उभयत्र विनियोगे प्रसक्ते ततः पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनेन एकत्र विनियोगे तत एव मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेर्लिङ्गात् श्रुतिकल्पना नावतरतीति अप्राप्तपरिसंख्या । नात्र त्रैदोष्यम्; अश्वरशनाङ्गत्वस्य स्वार्थस्यैव विधेयत्वात्, लिङ्गकल्प्यश्रुतेः पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनप्रवृत्तेः । अत एव न परार्थस्वीकारः । नापि प्राप्तबाधः, लौकिकश्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धेन गर्दभरशनाङ्गत्वस्याप्राप्तेः ॥

अर्थवादश्चतुर्विधः— निन्दा, प्रशंसा, परकृतिः, पुराकल्पश्च । निन्दा यथा— 'अश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराग्रं रुदन्ति' इति । प्रशंसा यथा— 'आग्नेयी वा एषा यदजा' 'वायु

क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादि । परकृतिः यथा— 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' इत्यादि । पुराकल्पो यथा— 'इदं वा अग्ने नैव किंचनासीत्' इत्यादि । पुनरनर्थवादस्त्रिधा— गुणवादः, अनुवादः, भूतार्थवादश्चेति । तदुक्तम् 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥' इति । प्रमाणान्तरबाधितविषय आद्यः । प्रमाणान्तरावगतविषयो द्वितीयः । अनवगताबाधितविषयस्तृतीय इत्यर्थः । आद्यो यथा— 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादि । द्वितीयो यथा— 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इति । तृतीयो यथा— 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादि । अत्र भूतार्थवादवशात् देवताविग्रहादिसिद्धिस्तु न, अर्थवादानां वक्ष्यमाणरीत्या प्राशस्त्याप्राशस्त्ययोरेव तात्पर्यात्तादृशार्थे तात्पर्यविरहादिति वदन्ति ॥

वेदे तात्पर्यनिर्णयो मीमांसयेत्युक्तम् । तत्र मीमांसा वेदवाक्यतात्पर्यनिर्णयौपयिकन्यायनिरूपणात्मिका द्वादशलक्षणी । संकर्षचतुर्लक्षणी तु द्वादशलक्षणीविचारितार्थस्यैव वैशद्यहेतुतया न पृथग्गण्यते । औपनिषदास्तु संकर्षचतुर्लक्षणी द्वादशलक्षण्यनिरूपितदेवतानिरूपणार्थमाचक्षते । लक्षणान्यध्यायाः । तत्र तृतीयषष्ठदशमाध्यायाः पादाष्टकपरिमिताः; अन्ये पादचतुष्टयपरिमिताः । तत्र सहस्रमधिकरणानीति प्रसिद्धिः । अधिकरणलक्षणं च 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चैते प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥' इत्युक्तम् । 'प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः' इति पाठांतरम् । तत्राङ्गशब्दोऽवयवपरः सन् 'रथगजादयः सेनाङ्गानि' इत्यत्रैव घटकमाचष्टे । तथा च विषयादिपञ्चकसमुदायत्वं तादृशष-

ट्कसमुदायत्वं वा अधिकरणत्वमिति पर्यवसितम् । केचित्तु विषय-
संशयसंगतिसंशयोत्थानकारणतदर्थसंशयफलफलिभावपूर्वपक्षसिद्धान्त-
न्यायद्वयतत्फलद्वयसहितं दशाङ्गमधिकरणमित्याहुः । तत्र अभिधा-
नप्रयोज(न)कसंबन्धः संगतिः । सा च षोढा—शास्त्रसंगतिः, षट्कसं-
गतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिः, पेटिकासंगतिः, अधिकरणसंग-
तिश्चेति । तत्र शास्त्रप्रतिपाद्यत्वतात्पर्यविषयार्थनिर्णयजनकस्वरूपः
शास्त्रसम्बन्धः शास्त्रसंगतिः । इयं च शास्त्रान्तर्गततया अभिधाने
प्रयोजिका । एवं षट्कादिसंगतिरपि बोध्या । शास्त्रादिप्रतिपाद्यत्व-
तात्पर्यविषयीभूतार्थः अनन्तरमेव वक्ष्यते । अधिकरणसंगतिस्तु अन-
न्तराभिधाने प्रयोजिका । अत एव सा अनन्तरसंगतिरित्युच्यते ।
सा च षड्विधा—आक्षेपसंगतिः, दृष्टान्तसंगतिः, प्रत्युदाहरणसंगतिः,
उपोद्धातसंगतिः, अपवादसंगतिः, प्रसङ्गसंगतिश्चेति । तत्र पूर्वाधि-
करणसिद्धान्तस्य अनुपपन्नत्वशङ्कया उत्तराधिकरणपूर्वपक्षोत्थाने आ-
क्षेपसंगतिः । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायदृष्टान्तेनोत्तराधिकरणपूर्वपक्षो-
पन्यासे दृष्टान्तसङ्गतिः । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायाविषयत्वमवलम्ब्य
पूर्वपक्षोपन्यासे प्रत्युदाहरणसंगतिः । प्रकृतसिद्ध्यर्थत्वमुपोद्धातसं-
गतिः । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायमवलम्ब्य पूर्वपक्षोत्थाने अपवाद-
संगतिः । उक्तसंगतिपञ्चकव्यतिरिक्तः स्मृतिप्रयोजकसंबन्धः, प्रस-
ङ्गसंगतिः ॥

तत्र ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति प्राथमिकसूत्रेण कृत्स्न-
स्यापि शास्त्रस्य धर्मविचाररूपता प्रतिज्ञाता । अनेन शास्त्रप्रतिपाद्य-
त्वतात्पर्यविषयो धर्म इत्युक्तं भवति । तत्र पूर्वषट्के उपदेशविचारः
उत्तरषट्के चातिदेशविचारः, । इत्थं कुर्यादित्युपदेशः, तद्वत्कुर्यादिति

त्यतिदेशः । तत्र द्वादशाध्यायार्था इत्थं संगृहीताः— धर्मधीर्मा-
नभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः । सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः
इति ।

तत्र ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इतीदमाद्यमधिकरणं कृत्स्न-
स्यापि शास्त्रस्य उपोद्धाततया आरम्भणीयतासमर्थनपरम् । तथाहि—
अत्र ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यारभ्य कृत्स्नं मीमांसाशास्त्रं
विषयः । किमिदं विचारशास्त्रमारम्भणीयं न वेति विशयः ।
तदर्थं किमिदं विधिप्रयुक्तमुत नेति, तदर्थं ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’
इति विधिः स्वर्गार्थमध्ययनं विधत्ते उतार्थज्ञानार्थमिति । तत्र
यदि स्वर्गार्थमध्ययनं विधत्ते, तदा विचारस्य विधिप्रयुक्त-
त्वाभावात् विचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षे फलफलिभावः ।
ययर्थज्ञानार्थमध्ययनं विधत्ते, तदा विचारमन्तरेणार्थनिर्णयासंभवात्
विचारस्य विधिप्रयुक्ततया स्मृत्यादिबाधयोगात् विचारशास्त्रमा-
रम्भणीयमिति सिद्धान्ते फलफलिभावः । तत्र ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’
इति विधिर्नार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधत्ते, अध्ययनस्यार्थज्ञानसाधन-
तया लोकसिद्धत्वेन विधानायोगात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । न
च ‘ब्रीहीनवहन्ति’ इत्यादाविव नियमार्थं विधानमस्तु, लिखितप-
ठनादिनाप्यर्थज्ञानसंभवेन गुरुपूर्वकाध्ययनस्य नियमेनाप्राप्तेरिति
वाच्यम्, नियमस्यानुपयोगात् । ‘ब्रीहीनवहन्ति’ इत्यादौ तु प्रकर-
णादर्शपूर्णमासापूर्वोपस्थितेरवघातनियमस्यापूर्वद्वारा तत्रोपयोगसंभवा-
नियमविधित्वं युज्यते । इह तु अध्ययनविधेरनारम्भाधीततया कस्य-
चिदपि क्रतोरनुपस्थितेर्नियमस्य उक्तरीत्या उपयोगकल्पनानुपपत्तेर्न
नियमविधित्वं संभवति । अतो वक्ष्यमाणविश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थमे-

बाध्ययनं विधीयत इत्याश्रयणीयम् । न च विचारस्य वैधत्वविरहेऽपि क्षत्यभावः, साङ्गाध्ययनजन्यापातप्रतीत्या तन्निर्णयाय फलविचारे रागत एव प्रवृत्त्युपपत्तेरिति वाच्यम्; 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिविरोधेन रागतः प्रवृत्त्यसंभवात् । अनया हि स्मृत्या अध्ययनानन्तर्यं समावर्तने बोध्यते । तच्च विचारारम्भे बाध्यते; तदर्थं गुरुकुलवासावश्यंभावात् । अतो नारम्भणीयमेव विचारशास्त्रमिति प्रामे— दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेर्न स्वर्गार्थमध्ययनं विधीयते । संभवति चार्थज्ञानं दृष्टमेव फलमध्ययनस्य । न च विधिवैयर्थ्यम् । नियमार्थत्वसंभवात् । न च नियमानुपयोगः शङ्क्यः; स्वाध्यायबोधिताशेषक्रतुजन्यापूर्वेषूपयोगसंभवात्, स्वाध्यायाध्ययनस्य क्रतुज्ञानसाधनतया तदुपस्थितेरिति प्राञ्चः । नव्यास्तु— अर्थज्ञानार्थमध्ययनविधाने अर्थस्य प्रयोजनवत्त्वमन्तरा तज्ज्ञानस्य फलत्वानुपपत्त्या कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्य प्रयोजनवदर्थतात्पर्यकत्वसिद्ध्या आर्थवादिकयथाश्रुतार्थस्य निष्प्रयोजनतया तत्र अर्थवादानां तात्पर्यासंभवात् प्रयोजनवति प्राशस्त्यादावेव तात्पर्यस्य वाच्यतया तत्र लक्षणासिद्ध्या अर्थवादाधीनप्राशस्त्यज्ञानेनैवानुष्ठाने फलसिद्धिर्नान्यथेत्येवं नियमसिद्धेर्न विधिवैयर्थ्यमिति वदन्ति । सर्वथा अर्थज्ञानार्थमेवाध्ययनं विधीयत इति सिद्धम् । इत्थं चार्थनिर्णयस्य विचारमन्तरेणासंभवाद्विचारस्य विधिप्रयुक्तत्वसिद्ध्या आरम्भणीयमेव मीमांसाशास्त्रम् । न च 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृत्यवगतनैरन्तर्यबाध इतिवाच्यम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वसहितपूर्वापर्यमात्रबोधकतया नैरन्तर्याबोधकत्वात् । व्यवधायककारणाभावे परं नैरन्तर्यं प्रतीयेत । इह तु विधिफलप्राप्तवि-

चारस्य व्यवधायकस्य सत्त्वान्न तत्प्रतीतिः संभवतीति ॥

इत्थं प्रथमाधिकरणेन धर्मविचारस्यारम्भणीयत्वे समर्थिते 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रेण धर्मस्य लक्षणमुच्यते । अस्मिन् शास्त्रे धर्मापवादतया अधर्मनिरूपणमपि विवक्षितम् । तत्र वेदैकगम्येष्टसाधनत्वं धर्मत्वम्, वेदैकगम्यानिष्टसाधनत्वमधर्मत्वम् । विध्यर्थवादमन्त्रस्मृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यान्यष्टौ धर्मप्रमाणानि प्रथमाध्याये निरूपितानि । तत्र प्रथमपादेन तर्कपादाभिधानेन विधेर्धर्मप्रामाण्यनिरूपणम् ॥

तथाहि— 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावाख्यातेन आख्यातत्वेन व्यापाररूपा कृतिरूपा वा आर्थभावनाभिधीयते; लिङ्त्वेन रूपेण प्रवर्तनारूपा शाब्दभावना, तत्रार्थभावनायां प्रवर्तनायाः स्वज्ञानार्थागृहसाधनत्वानुमितिजन्यत्वरूपप्रयोज्यत्वसंबन्धेनान्वयः । सर्वत्र प्राथमिकबोधे तत्तत्संबन्धानां संबन्धत्वेन स्वरूपतो वा भानम्; पश्चात्तान्यतावशात् ताद्रूप्येणावधारणम् । एवं धात्वर्थस्य यागस्य करणतासंबन्धेन भावनायामन्वयः, सर्वत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरसंबन्धेन भावनान्वय इति सिद्धान्तात् । पचतीत्यादौ पाकं करोतीति ओदनं पचतीत्यादौ पाकंनौदनं करोतीति च विवरणदर्शनात् । तत्र यद्यपि धात्वर्थनिष्ठकरणतानिरूपकत्वं भावनायां बाधितम्, तस्या धात्वर्थाजन्यत्वात्, प्रत्युत धात्वर्थयागस्यैव तज्जात्यावाहः; तथापि स्वनिष्ठकरणतानिरूपकोद्देश्यकत्वमेव धात्वर्थस्य भावनायां संबन्धः । दर्शितसंबन्धस्य च करणताघटितत्वात्, करणतासंबन्धेनान्वय इत्युच्यते । स्वर्गादेस्तु कर्मतयाभावः । कर्मत्वं च साध्यत्वम् । तत्र प्राथमिकबोधे उक्तसं-

बन्धाभ्यां यागस्वर्गयोर्भावनायामन्वयेऽपि स्वर्गो यागसाध्य इति बोधः पार्ष्टिको भवति । तत्राख्यातेन लिङ्त्वादिनाभिहितायाः प्रवर्तनाया विषयाकाङ्क्षायां संहितार्थभावनैव विषयतयावगम्यते; मृदस्ति घटं करिष्यामीत्यादौ मृन्मयघटप्रतीतिवत् । एवं प्रवृत्तिरूपार्थभावनाया अपि विषयाकाङ्क्षायां धात्वर्थो विषयतयावगम्यते । ततश्च यागादौ प्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिविषयत्वसिद्धौ प्रवर्तनाश्रयस्य वेदस्य प्रतारणाद्यनधीनहिताहितज्ञानप्रयोजकत्वरूपाम्प्रतिनिश्चयात् इष्टसाधनत्वव्याप्यस्य आप्रप्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिविषयत्वस्य यागादौ सिद्ध्या तत्रेष्टसाधनत्वानुमित्या प्रवृत्तिरिति प्रवर्तनाप्रयोज्यत्वं स्वज्ञानाधीनेष्टसाधनत्वानुमितिजन्यत्वरूपं प्रवृत्तिरूपार्थभावनायामुपपद्यते । इत्थं च वेदानधीनज्ञानविषयत्वरूपवेदैकगम्यत्वोपलक्षितस्वर्गरूपेष्टसाधनत्वात्मकधर्मत्वविशिष्टयागादिप्रमितिप्रयोजकत्वरूपं धर्मप्रामाण्यं विधेरव्याहृतमेवेति ॥

ननु उत्पादयेदिति कुर्यादिति वा उक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्षात्रयस्य नियमेनोत्पत्त्या भावनायाः कर्मकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशत्रयवत्त्वनियमेऽपि अनुभवानुरोधेन कर्माकाङ्क्षाया एव प्राथम्यात् समानपदोपात्तयागस्य तत्र कर्मतयैवान्वयावश्यंभावात् कर्मकरणतयान्वय इति चेदुच्यते— आख्याताभिहितायामार्थभावनाया तेनैव लिङ्त्वादिना अभिहिता प्रवर्तनारूपा शाब्दभावना प्रयोज्यतासंबन्धेनान्वेतीत्युक्तम् । इत्थं च दुःखरूपयागादेरार्थभावनाया कर्मतयान्वये आख्यातावगतं शाब्दभावनारूपविधेः प्रवर्तकत्वं व्याहन्येत । अतः भिन्नपदोपात्तस्यापि स्वर्गादेरेव कामपदसमभिव्याहारेण इष्टतयावगतस्य कर्मतयान्वयात् धात्वर्थस्य करणतयैवान्वय इति ।

॥ सहृदया ॥

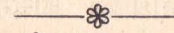

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ४.] विरोधिकृद्दर्ष आषाढमासः । [संचि. ४.]

सुभाषितानि ॥

अस्तं यातो दिनमणिरसौ क्षीणचन्द्रा तमिस्रा

तारा मुक्तामणय इव च स्वप्नभां भावयन्ति ।

दीपालोकः सविधविषयव्यञ्जनालब्धवर्णो

रुद्धस्वैरप्रसरविकला दृष्टयो विप्लवन्ते ॥ १ ॥

ज्योत्स्नाक्षोदं प्रदिशसि दिशां पूरयस्यम्बुराशिं

सान्द्रामोदान्यथ च तनुषे कैरवेन्दीवराणि ।

चन्द्र! श्रीमंस्तदपि बलवानेष दोषोदयस्ते

यत्संप्राप्ते भवदुपचये हीयते पद्मलक्ष्मीः ॥ २ ॥

मयो वारिभरैर्नवाम्बरपरिक्षेपैरिवाच्छादिता

नीताः सिन्धुपतिं समग्रहरितच्छायाः कृता वीरुधः ।

मजो दूरनिरस्तमम्बरमणेः केन्दुः कुतस्तारकाः

सोऽयं लब्धसमुच्छ्रयः सुसहस्रं धाराधरो गर्जति ॥ ३ ॥

शतावधानं श्रीनिवासाचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

॥ वाक्यतत्त्वम् ॥

(अवतरणिका ।)

नेदमविदितं विद्वन्मणीनां यत् सर्वास्वपि भाषासु सारभूता
सारतरसंपूर्णलक्षणपरिष्कृता च गैर्वाणीति । सा च स्वयं मनोहा-
रिण्यपि कामिनीव कनकसूत्रकटककुण्डलादिभूषणजालेन पाणिनीय-
सूत्रमुक्ताकलापेनालंकृता रञ्जयति मानसं विबुधानाम् । भाषामेता-
मनायासेन बोधयितुं चिरादाश्रीयते काचन रीतिः कुशलैराचार्यैः
परं तु, भाषान्तराणामिव अस्या बोधने लक्ष्यलक्षणयोः समकाल-
एवाध्यापनसरणिर्नाङ्गीक्रियते पाठकैः । नायं दोषः किल पण्डित-
काण्डानाम् । किं तु, एतावतापि कालेन दवीयस्यां पदपदव्यामन्तरेणा-
तिपरिश्रमं संचरितुं न कोऽपि मार्गः प्रदर्शितः पूर्वैराचार्यैः ।
क्रमेण काव्यान्यधीत्य तदनन्तरमेव बालाः लक्षणग्रन्थान् पठितुं
प्रभवन्ति । तदापि पाठनीयेषु व्याकरणग्रन्थेषु श्रीमद्भिः भट्टोजिदीक्षि-
तैर्विरचिता सिद्धान्तकौमुद्येव प्रधानभूता । वैयाकरणसमयगन्धर्वा-
नाम्नाय कौमुदी पठितुमुपक्रममाणानां बालानां महान् क्लेशः संजायते
इति नायं नवीनो विषयः । तादृशं क्लेशं श्लथयितुकामेन श्रीमता भग-
वन्तनारायणशास्त्रिणा विरचितोऽयं वाक्यतत्त्वग्रन्थः गीर्वाणभाषायां
प्रथमं प्रविशतां विद्यार्थिनामत्यन्तोपकाराय कल्पत इत्यत्र न कापि वि-
प्रतिपत्तिः । अस्मिन् वाक्यस्वरूपम्, तद्भेदः, तदुपयुक्तसुमिष्ठतत्त्व-
स्वरूपम्, कारकविभक्त्युपपदविभक्तिदर्थश्च निरूपिताः ।

वाक्यतत्त्वम् ।

५१

चन— लकारार्थ— पुरुषार्थाः प्रदर्शिताः । अत्यावश्यकाः सर्वनाम-
विशेषार्थाः प्रयोगविभागाश्च सम्यग्विविच्य विस्तरेण वर्णिताः ।
पदानामर्थबोधिकास्त्रिस्रो वृत्तयः, तात्पर्यग्राहकाणि लिङ्गानि संयो-
गादीनि च स्पष्टमुपवर्णितानि । विद्यार्थिभिरवश्यं ज्ञेयानि अ-
वश्य— क्रम— पदौचित्यानि सरलेन समीचीनेन च पथा नि-
र्दिष्टानि । सरसवाक्यप्रयोगे हेयतया अवगन्तव्या दोषा नि-
रूपिताः । संस्कृतभाषामधिजिगांसमानानां बालानां तत्तत्स्व-
रूपबोधकानि सरलानि तत्र तत्र प्रदर्शितान्युदाहरणानि कस्मै
न रोचेरन्? विभक्त्यर्था अपि 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्याद्यपवाद-
सूत्रार्थानपोह्य लकारार्थवत् उत्सर्गसूत्रार्थमात्रप्रदर्शनेन वर्णिताश्चेत्,
व्युत्पित्सूनां बालानां परिश्रममितोऽपि व्यपनेतुं प्रभवेयुः । तथापि
'न ह्यपूपस्य घृतमयत्वे रुचिर्विहन्येत' इतिवत् 'न लोकाव्यय'
इत्याद्यपवादसूत्रार्थप्रदर्शनेऽपि सरसता न विहन्येत, नाप्यौत्सुक्यं
भाज्येत । अथवा अध्यापकाः प्रथममपवादसूत्रार्थानपोह्य उत्सर्गसू-
त्रार्थान् पाठयित्वा तदनन्तरं यदि अपवादसूत्रार्थान् बोधयेयुः, तदा
तेऽपि बालानां सुगमा एव भवेयुः । साहित्यन्यायशब्दशास्त्राणि
पिपठिषतां विद्यार्थिनां ग्रन्थस्यास्य पठनेन तेषां शास्त्राणां मर्यादा
इदशीति स्फुटीभवेत् । बालानामत्यन्तोपकारकं ग्रन्थमिमं विरचित-
वतः शास्त्रिवर्यस्य परिश्रमः देवभाषाभिमानिभिः सर्वैरपि बहुम-
न्यत सफलीक्रियेत चेति हृदं प्रतीमः ॥

—*—

भारवेर्जीवनचरितम् ॥

किमित्यहं वर्णयामि तात्कालिकीं महाकवेरस्य भारवेरवस्थाम् ।
यदि यत्र कुत्रापि अगच्छन्नयं गृह एव तिष्ठेत्, तदा एकतः आर्किचन्य
पीडा, अपरतः पत्नीशापवचनानि । इदं गृहे दुश्चरितम् । गृहात्
बहिस्तु, अयं कूपकूर्म इति, पाण्डितीविधुर इति, लोकज्ञानविहीन
इति, महाभीतिशालीति च, केचिद्रहसि केचित्प्रकाशं च यथेच्छं कथ
येयुर्विवेकविधुराः पामरजनाः । व्यवहरन्तु नाम ते स्वैरम्; यतः
विवेकविदूराः । अद्भुतमेतत्— यत्प्राज्ञा विवेकिनोऽपि तानेवानु
कुर्वन्ति । अयमतीव चिन्तनीयोऽशः । सन्तो नार्हन्ति खलु जन्म
सहस्रेऽपि परप्रत्ययनेयबुद्धीनां समवाये प्रवेष्टुम् । उक्तं हि महाका
विशिरोमणिना श्रीकालिदासेन मालविकाग्निमित्रे—

‘सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥’ इति ।

अथ यदि महाराजसंदर्शनाय यतेत, तदा इतोऽपि महत्तरा
अनर्थपरंपरा । तथा हि—राजानः प्रायेण स्वयमपण्डिता इति, तदा
स्थानकवयः तदास्थानपण्डिताश्च परवचःप्रशंसासमयेषु वाच्यमा इति
च सुप्रसिद्धमेव खलु सर्वेषां प्राज्ञावतंसानाम् । उक्तं हि हर्षचरिते
श्रीबाणभट्टेनापि—

‘कपिरचपलः, कविरमत्सरः, वणिगतस्करः, राजसूनुरदुषि
नातश्च जगति दुर्लभः ॥’ इति ॥

राजवल्लभास्तु अव्यवस्थितचित्ताः; अत एव तेषां प्रसादोऽपि
भयंकरः प्राणिनाम् । किं बहुना—

यं यं नृपोऽनुरागेण संमानयति संसदि ।

तस्य तस्योत्सारणाय यतन्ते राजवल्लभाः ॥

एवं बहुप्रकारैः क्लृप्तिमानसोऽपि, “उत्पत्स्यतेऽस्ति मम
कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी” इति
महाकविभवभूत्युक्तीतिमनुरुन्धानः,

‘मार्जारो लभते न मञ्जुलशुक्लापेन कौतूहलम्

कस्तूरीहरिणस्य सौरभभरैः सिंहो न संतुष्यति ।

प्रीतिर्नास्ति मयूरताण्डवशतैर्व्याधस्य दुष्टैः सदा

व्याप्तायां भुवि सन्ति केऽपि विरलाः सन्तो गुणग्राहिणः ॥

इति श्रीजगन्नाथपण्डितरायवचःपरिपाटीं प्रमाणीकुर्वन्, वि-
पुलायां धरण्याम् अस्मिन् कलौ युगेऽपि महीपतयः तद्वल्लभाः
तदास्थानस्थिताः कवयः पण्डिता वा मामादर्तुं संमानयितुम् मदी-
यां कवनशक्तिं प्रशंसितुम् पाण्डितीमभिनन्दितुं च यत्र कुत्रापि
गुणग्राहिणः सन्तो न सन्ति वा? अपि तु संत्येवेति निश्चिन्वन्,
अनन्यसाधारण्यामात्मीयप्रज्ञायामेव भारं निवेश्य धीरतामवलम्ब्य
च प्रतस्थे विद्वत्कविसार्वभौमः पृथिवीपतीनां संदर्शनाय ॥

(कमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ विजयिनी ॥

प्रथम आश्वासः ॥

आसीत्पुरा खलु सुरासुराजय्या, विन्ध्यपर्वतस्योत्तरस्यां
दिशि प्रसृताभोगा, महीधरसान्निध्येन सुलभारोग्यसम्पत्तिमती, स्वा-

भाविकारोग्यसुभगकरणे मरुदेशेन दत्तावासा, निदाघेऽप्यनायासल-
भ्यपर्वतशृङ्गवासा काचिद्वारणावती नाम नगरी । या हि नानादेशो-
त्पन्नेन वस्तुजातेनानवरतमापूर्यमाणा, तदानयनसमुद्यमबद्धादरान् व-
णिग्जनान् स्वीययार्थसम्पत्त्या सन्तोषयन्ती, परां भूमिं गतेन स्वीयेन
रामणीयकेनावर्जितसकलभारतीया, देशान्तरीयैरपि अमरावतीवर्णनम-
सत्यमिति प्रतिजानानैर्यदि कल्पयितव्या भवेदमरावती नाम काचन
नगरी-इयमेव सेति वर्ण्यमाना, अलङ्कृतिभारितमध्यस्य, पुररित-
मिति जगतः सर्वत्र स्तूयते । यामनेकै राजन्यकैरुपभुक्त-
मुक्ताम्, सदृशपातिलाभेन वारंवारं मुदितमानसाम्, स्वीयस्य
सौन्दर्यस्याधिक्यायानवरतं कृतप्रयत्नाम्, प्रतिक्षणं विवृद्धसौभाग्याम्
विश्वनिरीक्षणकुतुकिनः पान्थाः सन्ततं निर्निमेषमेवावलोकयन्ति । यथा
हि अभिलष्यन्त्या रशनासम्पदम्, पवित्रीकर्तुमिच्छन्त्या निखिलाना-
पि पापिनो मा भूत्कदाचिदपि तेषां स्पर्शोऽपीति, विवर्धयन्त्या
वृक्षगुल्मादिसम्पदम्, पुष्पवतीति काचन स्रोतोवहा अस्खलितेन
स्वीयेन प्रवाहेण सकलमपि जनसन्दोहं प्रीणयन्ती रशनास्थानमनीयत ।
यस्यां च भुजसाराक्रान्तभुवनलितयावपि आत्मीयानरूपानपि दोषान्
जेतुमशक्नुवन्तौ, कलिप्रियौ, कलहे च विनिर्जितापरान्त्यकलहशौण्डी
द्वावमात्यौ न्यवसताम् ; याभ्यां च कलेः परां भूमिं गताभ्यां परस्पर-
संलापोऽपि न्यविध्यत । नेदमेव केवलम्, स्फारितेन प्रणयमधुनापि
नेत्रेणावलोकनम्, परस्परपरिचारकालापोऽपि निषिद्धोऽभूत् । महा-
कायौ हि तौ 'कार्तवीर्यमहाविक्रान्तौ' इति नामनी अलमकुरुताम् ।
मर्यादामतिक्रान्तेन तयोः कलहेन सुन्दरापि सलक्ष्मीकापि आवर्जि-
तसकललोकापि वारणावती विरूपेव निर्धनेव औदासीन्यालिङ्गिते

सर्वदा जनैरवालोकिते ।

राजापि पुर्या अस्याः कलहेऽस्मिन्माध्यस्थवृत्तिमवलम्ब्य
समये च तान्संबोध्य कलिनिवारणाय कृतप्रयत्नो बभूव । अथापि
नैनावमात्यौ स्वभुजगुरुमदौ तमश्रौष्टाम् । अन्ततश्च कलहोऽय-
मीदृशीं दशमगात् ; यदस्यां नगर्यां कार्तवीर्यपक्षपातिनः केचन,
महावीर्यपक्षपातिनश्च कतिपये, इति भेदः सर्वतः प्रसृतः । काले
काले चोभयपक्षपातिनां जनानां कार्यवशान्मध्येमार्गं मिलितानां भा-
षणप्रसङ्गोऽपि रुधिरप्रवाहे पर्यणंसीत् । यदि कश्चन सन्धये यति-
तुमाभिलष्यंस्तान् शमयितुं प्रयतति, सर्वोऽप्यस्योद्यमोऽमूभ्यां विफ-
लीक्रियते । अन्ततश्च न कोऽति कार्येऽस्मिन् बद्धश्रद्धो बभूव ।

एकदा शारदया ज्योत्स्नययायत्तीकृते गगनमण्डले, नलिनी-
चुम्बनसुखानुभावाकिरणे सम्पूर्णशीतकिरणे, अनागमाद्धेमन्तस्य कु-
मुदिनीवनमश्रीकं उद्यानसरसि, अप्राप्तनिदाघत्वादनष्टहरितृणासू-
यानभूमिकासु, अतिक्रान्तवर्षासमयत्वाच्छुष्कप्रायासूपवनवेदिकासु,
पुष्पसमयप्रथां वसन्तस्य यापयितुमिव कृतप्रयत्नेषु तरुलतासमुदयेषु
कृत्रिमभवनविहारोत्सुकः सस्त्रीकः कार्तवीर्यपक्षीयो जनः, आमलकी-
समीपावासलाभमिषेण स्वामिना सहोद्याने सममिलत् ।

नेदं विशेषतः कौतुकावहम्, यत्साधारणस्य जनस्य केवलं
महिलावर्गदिदृक्ष्यैव तत्र मेलनं नाम । अथापि न च प्रणयपर-
वशस्य जनस्य शक्यमिदमवेक्षितुं यत्कार्यमकार्यं वेदमिति न सो-
प्राशतोऽपि दोषास्पदम् । साधारणकक्षास्थः सर्वोऽपि जनः सामा-
न्यतः, विशेषकक्षास्थितश्च जनो रमणीसमुदाये सचक्षुस्फारं दत्त-
दृष्टिः सर्वतोऽप्यवालोकयते । इमामेवाभ्युपगत्य सरणिम्, कार्तवी-

र्याणां समाजे वयस्यैर्दयितासमूहनिरीक्षणे प्रवर्तितमना रत्नाकरः
साकमेकतमेन तेषाम् अनाहूतोऽपि वेषान्तरं कृत्वोद्यानमगमत् ॥

नैव किलेदं कथनीयम्, यन्मनोनुरूपं कार्यं घटयितुमा-
हितोद्यमोऽपि नरः प्राय उद्देशाननुरूपेण फलेन धात्रा योज्यते ।
रत्नाकरवयस्यो भट्टराजोऽपि रत्नाकरस्य प्रथमसङ्कल्पितां प्रणयिनीम-
शोकिनीं तदननुरूपां मन्यमानस्तस्यामनुरक्तं रत्नाकरमानसमधिकर-
मणीयानां रमणीनां दर्शनेन परावर्तयितुकामो रत्नाकरमुद्यानगमने-
नोपच्छन्दयामास । यद्यपि महाविक्रान्तपक्षीयत्वाद् रत्नाकरभट्टराजयो-
र्महदिदं सङ्कटं यदरिसमूहे असहायेनैकेन वा सहायेन सह गम-
नम्, अथापि रमणीदर्शनस्पृहावद्भ्यां रत्नाकरभट्टराजाभ्यां नै-
वेदमालोचितम् ॥

सुधावर्षिभिरमृतांशुमयूखैरखिलोऽपि भूभागो रजतवर्णतां
नीतः । सर्वोऽप्याहूतो जनः उद्यानरामणीयकनिरीक्षणे बद्धादरः,
कुत्रचन कृत्रिमजलाशयमण्डनानि अभिनवविकसनसश्रीकाणि राजता-
न्यपि भृङ्गैर्दूषितसच्चरित्रैरिव दुर्जनैः कृष्णवर्णतां प्रापितानि कुमुदानि
निलोकयन्नात्मानं विनोदयामास । कुत्रचिच्च कृत्रिमवनभूमिषु विरू-
ढानि बालवृणानि पारसीकजेन महावस्त्रेण समानरामणीयकानीति
विभावयन्, तैराच्छन्नेषु भूभागेषु सौन्दर्यभङ्गभीत्या पदं निधातुमनि-
च्छन् जनः शुक्लबालुकाप्रक्षेपणमृदुना हिमकरपादोपवर्धितशौक्ये
नैव पथा मन्दगमनस्पृहावान् बभूव । एकतश्च कश्चन परिश्रान्तोऽ-
समर्थश्च गमनसमकालमुद्यानसौन्दर्यनिरीक्षणे, उपवनमध्यस्थापितानां
रम्याणां मञ्चानामेकतम आत्मनो देहयष्टिं निक्षिपन् दलदरविन्दम-
धुपानलोलुपो मिलिन्द इव किमपि मञ्जु गुञ्जन्नास्ते; अन्यतश्चान्दो-

लनक्रीडासक्तो रमणीजनः विटपविलम्बिरज्जुबद्धासु वन्यपुष्पा-
लङ्कृतरज्जुभागासु आन्दोलिकासु आरूढो मधुरतमेनात्मन आलापे-
नार्वाजितसकललोकस्तिष्ठति ॥

अत्रान्तरे वयस्यानुगतो धृतान्यवेषत्वादज्ञेयप्रथमस्वरूपो र-
त्नाकरस्तत्रागमदभूच्च कार्तवीर्यप्रधानपुरुषेण संमानितः । अवसिते च
कुशलप्रश्नादिके समुदाचारे कार्तवीर्यप्रधानपुरुषो महाबाहुः उपवन-
शोभानिरीक्षणेन यथेच्छमात्मानं विनोदयतां महाभागाविति तावुभौ
प्यजिज्ञपत् । रत्नाकरभट्टराजावपि अधिगतक्रीडनकाविव बालकौ
तत्रोद्यान इतस्ततोऽब्राम्यताम् । अमन्तौ च तौ विविधरमणीक्रीडा-
कष्टमानसौ कुत्रचिदान्दोलनाधिरूढस्य कुत्रचन मृदङ्गादिवादिवसमू-
हफन्दलितस्य तद्वादनदिनात्मानं रञ्जयतश्च कचिदप्सरसामपि ना-
श्रमज्जविक्षेपादिकं चोपशिक्षयतः स्त्रीजनस्य दर्शनेनात्मानं धन्यम्भ-
यौ भ्रेमतुः ॥

अत्रान्तरे विविधसुन्दरीरत्नावलीमध्यरत्नायमानम्, स्वसौ-
न्दर्यगर्वस्वर्वाकृतामराङ्गनम्, वदनविधुतुच्छीकृतशारदीयसुधांशुवि-
भम्, एकत्रैव त्रिभुवनसौन्दर्यदिदृक्षुणा विधिनखिलेन धीकौशलेन
विनिर्मितमिति जनैः सम्भाव्यमानम्, दुरधिगम्यं जनैः, दुष्प्राप्यं
वसुधातले, प्रत्यादेशो भुवनरामणीयकस्य, विजयिनीनामधेयं किमपि
प्राप्तद्वारत्नं दयिताजननिरीक्षणावधूतचेतसो रत्नाकरस्य दृष्टिविषयता-
मगमत् ॥

रमणीवदनविधुकरस्नातश्च स तत्क्षण एव किमिदमपरं सुधांशु-
विभं वसुधासञ्चारनिबद्धकौतुकं पृथिव्यामपि सौन्दर्यसारभूतेऽस्मिन्नु-
द्याने सञ्चरणेनात्मानं विनोदयितुमागतमाहोस्विदबलाहकसान्निध्या

शरत्समयत्वात्सुधाधवलवारिधरसान्निध्या वा शम्पा ? किमुत शरत्काल-
सौन्दर्यनिरीक्षणकुतुकी सहस्रकर एवात्मन उष्णाकिरणत्वेनोपवनसुष-
मानाशमाशङ्कमानस्तिग्मकिरणलक्ष्मीमपहायैवात्र समागत इति, अथ
वा रोहिणीनायकोऽयं रजनीपतिरस्मान् सदोपेक्षत इति समुपजात-
सापत्न्यक्रोधेन तारकागणेनात्मकान्त्या तद्विडम्बनसाधनं वसुधातले
विनिर्मितमिति चिन्तननिमग्नस्वान्तः, कृतकृत्योऽभूवमहमिति सन्तु-
ष्टान्तरङ्गेण जितं च कुसुमशरेण त्रिभुवनविजयिनेति खिद्यमानचेतसा
भट्टराजेन सामोदस्वेदं वीक्ष्यमाणः, किमयं लोको ब्रूयादित्येवंविधा
निरस्यैव त्वां विजयिनीमुखात्क्षणमपि दृशमनाकर्षस्तत्रैवावतस्थे ।

रत्नाकरमितं भट्टराजोऽपि वयस्यस्य जडस्येवोन्मत्तस्येवाप्र-
तिबुद्धस्येव शोचनीयामवस्थां समीक्षमाणस्तस्या हेतुत्वेनात्मानमप-
राधिनमाशङ्कमानस्तं तत्रैव विहातुमशक्नुवंस्तदैव च विजयिनीभ्रा-
तरं विजयवर्माणमागच्छन्तमवालोक्ष्यारातिपराभूतिभीत्याक्रान्तस्वा-
न्तो रत्नाकरमुपवनत्यागस्य कृत उपदेष्टुमारभत । सोऽवादीत् ‘अयि
रत्नाकर, अधीताखिलविद्यस्याभिजातस्य ते मादृक्षेणारूपेण परिचार-
कसदृशेन कृत उपदेशः केवलं बालकृतमातामहोपदेशसमानता
मावहेत् । तथापि ज्ञातिरियं बान्धवोऽयं गुरुबन्धुरयमित्येतादृशेन
जीवलोकसाधारणलघिन्नायत्तीकृतान्तरिन्द्रियोऽहं प्रसङ्गतः कृतो-
ऽल्पोऽप्युपदेशोऽपथान्नरं निवर्तयितुमलमित्यभियुक्तोक्तिमवलम्ब्यैवा-
स्मिन्कर्मणि बद्धश्चन्द्रोऽभूवम् । क च तान्यशोकिनीप्रदत्तानि वच-
नानि ! क चेयं समापत्तिदृष्टाविज्ञातकुलशीलादिशालिन्याः कन्य-
कायाः केवलमवलोकनेन मनसश्चञ्चलता । न चेदमुचितं ते
यत्प्रतिज्ञातस्य भङ्गो नाम । कोऽयं ते व्यामोहो यदरातिकुलसम्भवे

बालिकास्मादशैरनुपभोग्येत्यचिन्तयतः । क च तत्तादृशं प्रलपितं
यत्र मे मानसमशोकिन्याः परावर्तयितुं शक्यमित्येतादृशं ! क च प्रथम-
सन्दर्शनमात्रविलुप्तधैर्यमधुनातनं ते मनः । कामं पश्यतस्त्वां ‘कामी
पश्यति कुत्सितां स्त्रियमहो कामस्य हि प्रेयसीम्’ इत्यभियुक्तोक्तं
मे स्मरणसरणिमुपयाति —’ इत्येतादृशमन्यदपि मृषामृषा वाक्त्वा
स भट्टराजो रत्नाकरोत्तरमाशासानो विरतिमयासीत् ॥

तत्क्षणं चातीतार्धरात्रत्वात् सकलजीवलोकानन्दवितरणव्रते
कुमुदिनीबान्धवे दोषाकरेऽस्तगिरिशिखरगमनमिषेणापरामप्याशामपरं
च जीवलोकमात्मनो दर्शनेनानन्दयितुं समारब्धप्रयत्ने, दिवसव्यापा-
रखिन्नत्वाद्गुर्गतेष्वपि निद्रालिङ्गनपरेषु, श्रान्तकलकलेषु च प्राणिसमु-
दायेषु रत्नाकरदृष्टिपातप्रणयिनी विजयिनी सह रमणीजनेन कथं
कथमपि गृहगमनस्पृहावती बभूव । रत्नाकरोऽपि विजयिनीमयं
जीवितं निश्चिन्वानोऽनादृत्य भट्टराजोपदेशं तदनुसरणोत्सुकोऽभूत् ।
साऽपि वारंवारं परावृत्त्य पश्यन्ती रत्नाकरमात्मनोऽनुसरणायैव प्रो-
त्साहयामास । एवमुभावपि तौ विजयिनीप्रासादमगच्छताम् । तयोरेक-
तरा च विसर्जिताखिलपरिजना रत्नाकरदिदृक्ष्या सौधशिखरमारुरोह ।
शरदाकाशविमले सौधेऽपरमुदितं रमणीवदनशीतरश्मिमवलोकितु-
कामो रत्नाकरोऽपि आत्मनो मनोविनोदनायोपवनभूमिमलमकार्षीत् ।

“मनसिजेषुगोचराणां न रात्रिर्नातपो नाप्तजनलज्जा न च
गुरुजनेष्वादरः” इति सार्वजनीनेयं प्रथा रत्नाकरसदृक्षेष्वाप्यवितथेति
नेदं महदाश्चर्यजनकम् । विजयिनीवदनं विविधाभिरुपमायोपमा-
भिस्तस्मिन्नेव समधिकां रुचं दधानस्तैर्नैवात्मानं प्रीणयन्नष्टधन इव
कथं तत्र तत्र बहुशः परिवभ्राम । उन्मत्तस्येव परिभ्रमतश्च तस्य

कालेन कियता विधुपरिवेषं विडम्बयतो गवाक्षात्सानन्दं सस्पृहं सो-
त्कण्ठं च विगतनिमेषया तिरस्कृतोत्फुल्लेन्दीवरया दृशा वारंवारं रत्ना-
करमवलोकयन्नगादृष्टिपथं विजयिनीवदनचन्द्रमाः ॥

अनुपदमेव हरिणलालनालोकसमुपजातामोदेन प्रवृद्धोर्मिप्र-
दर्शिताभ्युद्गमनक्रियेण रत्नाकरेणैव रत्नाकरेण प्रकटीकृता विविधाः
शृङ्गारचेष्टास्तद्दर्शनोद्भूतकुसुमचापाधीनायाः पुनः पुनस्तन्निरीक्षण
आबद्धकौतुकाया विजयिन्या नयनसरणिमगमन् । सापि तद्विकार-
दर्शनद्विगुणितपुष्पबाणावेशा पुनस्तन्मुखावलोकिनी तन्मयमिव स-
कलं जीवलोकं पश्यन्ती इन्द्रजालिकाभिभूतेव भुजगी तदनुसरण-
सरणिनिक्षिप्तदृष्टिरभूत् । विभातप्रायामवलोक्य रजनीं सुधांशु-
रिव गगनतलं रत्नाकरोऽप्युद्यानत्यागबद्धमतिर्वभूव तच्च कथं कथ-
मपि निर्वर्तयामास ॥

द्वितीय आश्वासः ॥

ऐन्द्र्या आशायाः प्रसाधनं भगवान् सहस्ररश्मिमाली भा-
स्करः उदयगिरिशिखरमारुरुक्षुर्भुवनप्रबोधनसाधनानां वयसामाराव-
मिषेण विभातगीतगानोद्यतो वन्दिपुत्र इव बाभाति । निशायां सुख-
मनुभूतनिद्रो जीवलोकस्तत्परिणामं प्रसन्नत्वरूपं प्रदर्शयितुं कृतो
द्यम इव स्वप्रसादं तरुलतापल्लवसमुदयेषु प्रथमं प्रकटीचकार ।
अपरस्य तेजोगोलस्योदयेनात्मनः शाश्वतिकीं पराभूतिं मनसा दधा-
नानीव तारकाणि अस्तगमनमेवात्र श्रेयान् पन्था इति नि-
श्चित्येव तत्क्रियासाधनसमुत्सुकानि बभूवुः ॥

(कमशः)

शाकुन्तलसंविधानरामणीयकम् ॥

भावनीयो भावुकानाम् । चतुर्थे चाङ्के नायिकागतमेव केवलं विरहौ-
त्सुक्यं प्रदर्शितम् । तदपि कालविलम्बप्रतिसन्धानमात्रनिमित्तम् । शकु-
न्तलाया अपि दुर्वासःशापानवधारणादपायशङ्काविरहेण काष्ठागतं न
भवति । अन्यतश्च, शापविस्मृतप्रणयस्य प्रत्युत कैव कथा नायकस्य
विरहोत्कण्ठायाः । तथाविधयोश्च समागमोपनिबन्धो रसं पाकात्
प्रच्यावयेत् । यत उक्तमनेनैव कविरत्नेन— 'तसेन तसमिव
संघटनाय योग्यम्' इति 'यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद्रसवत्तरम् ।
निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः' इति च । यदि च
कविना दुर्वासःशापो विस्मरणहेतुर्नोपादायिष्यत, तदा तथावि-
धप्रियाप्रणयेनानुपदमेव राज्ञा यानसेनादिपरिकरोपनीतायाः शुद्धा-
न्तपवेशनमात्रेणेतिवृत्तस्य समाप्तेश्चतुर्थ एवाङ्को नावातरिष्यत् ।
यदपि प्रियतमायाः सदसि परुषवचनैरवधूननं रसमङ्गायेति, तत्रा-
पीदमस्त्यवधारणीयम्— न ह्यत्र शाकुन्तलानभिसंग्रहे मनागपि राज्ञो
वैरस्यं गम्यते । विस्मरणादेव हि शापनिमित्तात् परपरिग्रहभीरुणा
पार्मिकेन रागवतैव सता राजर्षिणा कथमपि रमणीयादपि विषया-
मनः प्रतिवार्यते । जननान्तरानुभव इव च प्रियाप्रणयो विगलिते-
ष्वभावो वासनाशेषः परिग्रहपरिहारयोश्चित्तमनवस्थयन्नवधारणविसं-
भूतं राजानं विप्लावयति । तथा हि 'अहिणवमहुलोलुबो तुमं
तत् परिचुम्बिअ चूदमञ्जरिं । कमलवसदिमत्तणिक्खुदो महुर विह्व-
रितोऽमि णं कहं ॥' इति हंसपदिकागीतिनिशमने सति, "किं नु
गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्य इष्टजनविरहादतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽ-

स्मि ।” इति कृतचिन्तः, पश्चात् ‘अथवा । रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि’ इति स्वेनैवाश्वस्तोऽपि तथा चिन्तयाऽन्तरविमुक्त इति स्फुटीकृतम् ‘इति पर्याकुलस्तिष्ठति’ इत्यनेन । अङ्कान्ते च निष्कान्तायां शकुन्तलायां ‘शापव्यवहिनस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति’ इति गूढानुरागत्वमेव दर्शितम् । उपस्थितायाः शकुन्तलायाः प्रथमदर्शनेऽपि ‘कास्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या । मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥’ इत्यनेनाविविक्तविवेको रागोदयः सूचितः । अथ च ‘इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतस्यान्नवेत्यव्यवस्यन् । भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं न च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि हातुम् ॥’ इति च विशदावभासविप्लुतं विरहौत्कण्ठ्यमेव स्पष्टीकृतम् । एवं ‘संदिग्धबुद्धिमां कुर्वन्नैकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथाह्यनया । मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने । भेदाद्भूषो कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य’ इत्यादिकं च रसातिशयमेव धर्मलोपसंशयप्रतिरुद्धप्रसरं गमयति । एवमादिभिरनुभावं राज्ञश्चित्तसमवस्थां जानतेव हि पुरोधसा स्वगुणं शकुन्तला निनीषिता । अनुमतं चेदं राज्ञा । ततश्च ज्ञायते संस्कारमात्रावस्थो राज्ञः शकुन्तलाप्रणयोऽस्त्येव, न तु निःशेषप्रमुषित इति । दृष्टे चाभिज्ञाने निवृत्तशापस्य सपदि संस्कारोद्धोधादनुस्मरणं गूढानुरागसंधुक्षणाद्रतिमेव परां कोटिमारोपयति । प्रकृतीनां शकुन्तलायां तपोवनादुपगतायां स्वबन्धुभिरुपनीतायां न चारि-

लोपशङ्कावसरः । प्रभोरनवकलसिदुःस्थामवस्थां शकुन्तलायाश्च स्वामप्रत्ययनिष्कम्पां वृत्तिमवलोक्य स्वामिन्येव प्रमादातिशङ्केति च तेनैव प्रकरणेन स्फुटीभवति । पुरोहितगृहगामिन्याश्चाप्सरस्तीर्थोपान्ते तेजोमयदिव्यवनितापरिग्रहस्तामेव संभावनामवस्थापयति । पष्ठाङ्के चोपनिबद्धो विप्रलम्भातिभारः पूर्वरसमेवाविच्छेदेन बहुलीकुर्वन् समागमस्य महतीं शोभामुपनयति ॥

यदिह धनमित्रस्य श्रेष्ठिनो व्यसनप्रसङ्गादापन्नसत्त्वायाः प्रेयस्याः परित्यागानुशयेन प्रवृद्धेन मूर्च्छनं राज्ञः, यच्च मातलिसमास्कन्दितस्य विदूषकस्यार्तप्रलापेन तेजोऽभिभवासहतया महापुरुषगुलभया क्षोभात् प्रतिबोधः, तदेतदखिलमतीव रसनीयमनुभूयते । उत्तररामचरितादिषु शश्वन्मोहप्रतिबोधौ लघुनैव हेतुनोपनिबद्धौ महापुरुषगुणाननुगुणौ सहृदयानां रसास्वादं मनाग्विकलयत एव । मारीचाश्रमे पुत्रदर्शने पुत्रस्य क्षत्रियत्वपुरुवंश्यत्वयोस्तत्पितृधर्मपत्नीपरित्यागित्वे मातुः शकुन्तलाभिधाने वा विदितेष्वपि सर्वोपाधिव्यभिचारातिशङ्कयाऽन्तर्गतोत्कण्ठाऽतिशयप्रदर्शनं लोकानुभवसंवादादतितरां हृदयङ्गमम् । उत्तररामचरिते रामस्य कुशलवानुदर्शने विकर्तनकुमारच्छायायाः स्वसादृश्यस्य सीतासमानतायाश्चात्मनैवावधारणमनुसुकस्य तटस्थस्येव विस्रब्धमनुसन्धानं प्रतिभाति । अन्ततश्चात्र शकुन्तलासङ्गमप्रकारः कश्यपमुखाच्छापपरिज्ञानं च किमपि सहृदयसंवेदनीयं तत्त्वान्तरम् ॥

अत्र नायिकासमागमस्य प्रथमं तपोवने पश्चाच्च मारीचाश्रमे विपभूमौ वृत्ततया विदूषकव्यापारस्य परिमितः प्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाङ्के राज्ञ एकाकिनस्तपोवनावस्थानं संविधातुं भृगयाविनिवर्तनाय

च देवीशासनापदेशेन सेनाप्रतिप्रेषणप्रस्तावाय च चक्षुःप्रीतिमनः-
सङ्गपर्यारूढस्य शकुन्तलाश्रयस्य राजानुरागस्य प्रदर्शनाय च विदू-
षकस्य नर्मसचिवस्य प्रवेश उपक्षिप्तः । पञ्चमाङ्कारम्भे च हंसपदि-
कागीतप्रसङ्गेन शकुन्तलादर्शनात् पूर्वं तिरोहितविवेकां सौषुप्तिक-
विस्फुरणसधर्मिणीं भूतपूर्वप्रणयप्रतिपत्तिमुत्तरप्रबन्धार्थव्यापिनीमुपक्षेपं
नर्मसचिववृत्तान्तः स्तोकमवतारितः । षष्ठे चाङ्के व्यक्तिं गतस्य शकु-
न्तलाविप्रलम्भस्य विनोदोपायस्य च रूपं निरूपयितुं भूयः प्रिया-
सङ्गहेतोस्त्रिदिवारोहणस्य मातलिप्रवेशेनोपोद्धातमारचयितुं विरुद्धरसे-
नामर्षेण विरहविषादं व्यवधातुं च विदूषकवृत्तान्तनिवेशः परा-
शोभामावहति ॥

अथ नाटके शकुन्तलासख्यौ चानसूयाप्रियंवदे रूपशीलवि-
ज्ञानादिगुणशालिन्यौ दर्शिते । यथा तृतीयाङ्के “ हला सउंदले अण-
वन्तराखु वअं मअणगदस्स उत्तंदस्स । किंदु जारिसी इदिहाम-
णिबन्धणेषु कामअमाणणं समवत्था सुणीअदि तारिसिं दे पेक्खामि ”
इति प्रियंवदावचनतो युगपदेव शीलविज्ञाने दर्शिते । चतुर्थाङ्के च
‘ सहि अणुपजुत्तभूसणो अअं जणो । तह वि चित्तकम्मपरिअण-
दाणिं दे अंगेषु आहरणविणिजोअं करेमो ” इत्यनेन कलाकौशल-
माविष्कृतम् । तयोश्चानसूया वयसा यवीयसी ऋजुभाषिणी च
प्रियंवदा तु मनाज्यायसी वक्रोक्तिशीला च । तदिदमसङ्करेण तत्रा-
लापव्यतिकरे स्फुटमवसीयते । शकुन्तलायाश्च श्लोकरचनालेखनादि-
प्रस्तावेन विद्याविनीतत्वं व्यक्तमेव ॥

(क्रमशः)

समान्यन्ते पुरोधसः ? अप्यनामयं सावरोधस्य सबन्धुमित्रानुजीवि-
जनस्य ? अपि धर्म एव बद्धा ते मतिः ? अप्युपाख्यते वृद्धजनस्त्व-
या—’ इति । अथ ‘ सर्वमेतदुपपन्नमेव, भगवतामागमनादथ सवि-
शेषतामुपनीतम् ’ इति प्रत्युदीरिते राज्ञा सर्व एव तापसास्तूष्णीम-
भवन् ॥

ततस्तेषु जराधवलितशिरोरुहो वेत्ता सकलश्रुतीतिहासपुराणा-
नाम् अभिज्ञः परावराणां कालत्रयदर्शी अनेकावभृथपरिपूतमूर्तिः
दीर्घतपा नाम कुलपतिः राजानमुवाच— ‘ राजन् ! त्वया खल्व-
पीतानि शास्त्राणि । ज्ञातानि विज्ञेयानि । विदितानि वेदितव्यानि ।
कृतानि कर्तव्यानि । दत्तानि देयानि । विनमिता उद्धताः । निरस्ता
अरातयः । निर्वापितो रिपुप्रतापोष्मा । विजिता सागरद्वीपभूषणा वसु-
मती । निःसपत्नीकृतमाधिराज्यम् । भूषितः पौरवोऽन्वयः । अपि
च, अखिललोकरञ्जनैः गुणैर्देवस्य विस्मारिताः पूर्वराजर्षिगुणाः ।
तथाप्यापतितं महदत्याहितम् ; येन विसर्पता सान्ध्येनेव तमसा विलु-
प्यमानदर्शना भवन्तमेव नाथमुपागताः स्मः । आचक्षते हि पुराण-
विदः— ‘ यदा खलु चातुर्वर्ण्यमननुरक्तमात्मोचितेषु धर्मेषु सर्वतो
विप्रवमुपयाति, तदा धर्मविलोपनो भुवनं प्रवेक्ष्यति कलिः ’ इति ।
जानीमः साधुप्रज्ञया स एवाभूत्काल इति । तथाहि— अद्य तु न
यथापूर्वमभिवाञ्छन्ति तप आश्रमवासिनः । नावध्नन्ति स्पृहां स्वा-
ध्यायेषु । दधति नामिहोत्रेषु श्रद्धाम् । न निस्पृहा विषयोपभोगेषु ।
न मेघन्ते गुरून् । नोपासन्ते वर्णेषु परानवराः । बहुमन्वते द्विजातयः
नापि धर्मम्, क्षत्रिया अर्यजीविकाम्, वैश्या अपि शौर्द्रीं वृत्तिम् ।
पारा अपि काङ्क्षन्त आधिक्यं त्रैवर्णिकेभ्य आकलयन्ति शाश्वतं

धर्मम् । तथाहि केचित् वर्तयन्ति वार्ताभिः, केचिदवलम्बन्ते बाहु-
जन्मनां वृत्तिं काङ्क्षन्तः पालयितुं प्रजाः । केचिदप्रजन्मान इवार-
भन्ते कर्माणि । केचिदभ्यस्यन्ति साङ्गं योगम् । केचिच्चरन्ति तपः ।
साधयन्ति मन्त्रान् । केचिदपदिशन्ति पारिव्राज्यम् । केचिद्धारय-
न्ति द्विजातीनां चिह्नानि । किं बहुना ? अधीयन्तो ब्रह्मविद्यां ब्राह्मणा-
नपि शिष्यभावेन योजयन्ति । हन्त ! किं ब्रूमो वयम् ? द्विजातयो-
ऽपि लोभमोहविलुप्तबुद्धयो निर्लज्जमुलङ्घयन्ति शाश्वतीं मर्यादां
धर्माणाम् । तथाहि — केचित् विक्रीणन्ति निगमान् । केचिदुपदि-
शन्ति श्रुतीवृषलानाम् । केचन शस्त्रग्रहणदारुणवृत्तयो प्रान्ति प्राणिनः ।
केचन गृहीततुलादण्डा विक्रीणन्ति घृततैलगुडकम्बलादीनि । केचि-
ज्जीवन्ति माहिषकवृत्त्या । केचिदभ्युपगतश्ववृत्तयो जीवन्ति गाण-
क्येन । केचित् परिशीलितगीतकला उद्वहन्ते वेश्याचार्यकम् ।
परिभ्रमन्ति वेशवाटम् । केचिच्च लास्योपदेशगुरवो वारयुवतीनां
नर्तयन्ति सभासु करविधृतकास्या नर्तकीः । केचिदुपगम्य दासभावं
शुश्रूषन्ते क्षत्रियविट्शूद्रान् । किं च सर्वेऽप्यन्तर्नास्तिका दर्शयन्ति
सूत्रेणैव ब्राह्मण्यम् । अश्रद्धधानाश्च विडम्बयन्ति सावहेलनं कर्माणि
श्रुतिस्मृतिविहितानि । अपि च 'द्विजार्थायैव विहितानि श्राद्धानि ।
परेताः खलु पितृपितामहादयः आत्मकर्मैकान्ता गतीरुपगच्छन्ति ।
केदं तादृशानुद्दिश्य तद्वन्धुभिरस्मिन् क्रियमाणं श्राद्धकर्म ?
ते पितरः ? किं च अज्ञजनप्रतारणानि अर्थविलयकराणि इष्टाप्-
तानि । मोहविलसितान्यात्मोद्वेजनान्येव व्रतोपवासादीनि । तद्भवति
यद्भावि । न तद्भवत्यन्यथा कर्मणा' इति प्रलपन्ति निरङ्कुशवचसः ।
केचिदुपेक्ष्य ब्राह्मण्यं, विहाय स्वाध्यायं, परित्यज्य श्रुतिस्मृति-

चोदितानि चिरंतनसकलमहर्षिगणाचरितानि यज्ञमुखानि कर्माणि,
केवलं नानातन्त्रविहितानूरीकुर्वाणा धर्मान् दधानाश्च तदनुबद्धां महतीं
श्रद्धाम्, समुद्वहन्तस्तत्तल्लिङ्गानि पाषण्डीभूताः, किं च बहुमन्वानाः
श्रुतिनिषिद्धान्यपि कर्माणि प्रार्थयन्ति मान्यतामाधिक्यं च ब्राह्मणेषु ।
स्वयमपि मिथ्याभिजात्यसंभावनादूषिताश्च न भुञ्जतेऽन्नं श्रोत्रि-
याणाम् । न भोजयन्ति च ब्राह्मणान् । किं च सांकेतिकमुद्वहन्तो
नानाविधमाहात्म्यं नाभिवादयन्त्यभिवाद्यान् । न पूजयन्ति पूज्यान् ।
किं बहुना ? अधीतसाङ्गवेदानपि स्विष्टसकलकतूनपि स्वनुष्ठितवै-
षकर्मणोऽपि न पूजयन्ति श्रोत्रियान् । किं च न जानीमः, केवलं
तु भगवद्भक्तिप्रशंसैकान्तानि शूद्रकिरातश्चपाकफुल्कसादिषु ब्राह्मणा-
धिक्यबोधकानि अर्थवादरूपाणि कानिचित्पुराणवचनानि प्रमाणा-
भ्याकलयन्तः पूजयन्ति विविधैरुपचारैः शूद्रयोनीनपि । किं बहुना ?
दारुलोहशिलामयीरेवोपासमानास्त्यक्तादराः श्रुतिविहितेषु वर्णाश्रमो-
चितेषु कर्मसु नटा इव भक्तभूमिकां वहन्तश्चरन्ति । किं च क्षुल्लका
इव जायन्ते मनुष्याः । विटपिनो वीरुधश्च न वहन्ति
चार्तवीं फलकुसुमसमृद्धिम् । न फलन्ति सख्यानि । न
दर्शयन्ति गुणानोषधयः । न सारवती पृथिवी । न वर्षति कालेषु
पञ्चम्यः । दुहन्त्यल्पतरमेव गावः । अभ्यसूयन्ति कालोपगतेभ्योऽ-
तिथिभ्यो गृहमेधिनः । विद्विषन्ति पितृन् पुत्राः । अभिचरन्ति
मातरः सगर्भ्यान् । अतिचरन्ति गृहिण्यः पतीन् । अपलपन्ति
विपश्चितः शास्त्राणि । अधिक्षिपन्ति गुरुन् शिष्याः । किं चाभिभू-
यते म्लेच्छबर्बरकिरातवृषलैः अल्पवीर्या राजानः । तदेवमतिदुष्ट-
वशाशतोपदेशदेशिकेन सर्वतोमुखं प्रसरता कलिना बलवदभिपीड्य-

मानां भूतधात्रीं हन्यमानं धर्मं च त्रातुमर्हति देवः' इति ॥

राजाप्याकर्ण्य समस्तमपि तत्तापसभाषितं तत्क्षणमेव क्षुभितहृदयः किमप्यन्तर्ध्यायन् स्तम्भित इव जडीभूत इव विह्वल इव विषण्णवदनो मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा चिन्तातिरेकशून्यीकृतया पारिप्लवया दृष्ट्या भन्तिक एव महार्हासनोपविष्टम्, कोविदं श्रुतीनाम्, अभिज्ञं साङ्गस्य सरहस्यस्य धनुर्वेदस्य, अखिलकलाकलाप-कर्कशधिषणं निरस्ताशेषरिपुवर्गं शस्त्रैः शास्त्रैश्च, विद्योतितब्रह्मक्षत्रवाण्या तूण्या च, प्रख्यातं ब्रह्मणा शर्मणा च, किं च भेत्तारं सन्देहानां बलव्यूहानां च, धुरंधरं चमूमुखानां मखानां च, साधितपरलोकं ब्रह्मचर्येण वीर्येण च, कार्तिकेयमिव शरजन्मानम्, जामदग्न्यमिव परायणं दिव्यास्त्रग्रामस्य, वाचस्पतिमिव सकलनीतिशास्त्रनिष्ठगरिष्ठम्, प्रज्ञातिशयपरिज्ञातपरावरम्, गुरुं कुरुपाण्डवानाम्, श्रेष्ठं सर्वाभात्यमण्डलस्य, वरिष्ठं प्रज्ञावतां गौतमं शारद्वतं ददर्श ॥

सोऽपि विज्ञाय नरपतिहृदयमीषत् स्मयमान इव प्रत्युवाच—
'आयुष्मन्! न पश्याम्यत्राल्पमपि विस्मये कारणम् । विदितपूर्वं एवायमर्थः कालत्रयदर्शिभिर्महर्षिभिः; यदनपायमहिमवति निदाने मङ्गलानामवतार्य भारं विश्वंभरायाः परं धामोपगतवति भगवति वासुदेवे, तस्यैवायुधेष्विव तमेवानुगतेष्वप्रतिहतवीर्येषु भवतः पितामहेषु, कुरुक्षेत्रप्रवृत्ततादृग्दारुणसमरोज्ज्वलितनिशितशस्त्रधाराजलक्षालितकलुषेषु दिवमारूढेषु अन्येष्वपि राजर्षिषु आक्रामति भुवनं कलिरिति । कालो हि बलीयान् दुर्विभाव्यमहिमा विकारयति भावान् । श्रावयत्यश्राव्यान् । अनुभावयत्यसंभाव्यानि । दर्शयत्यदृश्यानि । उपपादयत्यचिन्त्यानि ।

चेष्टयत्यात्मोचितमेव प्राणिनः । अयं खल्वजग्यो विक्रमैः । अच्छेद्यः शस्त्रैः । अदाह्योऽस्त्रैः । असाध्यो बुद्ध्या । किं च स्वयमनपायो विनाशयति लोकम् । स्वयमसक्तो घटयति च जन्तून्, स्वयमेकरूपः आश्रासयति दुःखितम्, दुःखापयति सुखितम् । श्रुतमेवेदमायुष्मता— यदपि प्रवृद्धकौरवकुलविनाशमहोत्पातः सकलराजन्यबलगहनधूमकेतुर्विग्रहवान् कलिरेव राजा सुयोधनोऽनुनीयमानोऽपि पितृभ्याम्, आबोध्यमानोऽपि अखिलधर्मवेदिभिः शान्तनवबाह्मीकसोमदत्तप्रभृतिभिर्वृद्धजनैः, प्रार्थ्यमानोऽपि विदुरसंजयाभ्याम्, विज्ञापितोऽपि कुलक्रमागतैर्वृद्धामात्यैः, अनुशासितोऽपि आचार्येण भारद्वाजेन मया च, ग्राहितोऽपि भाविनमर्थं महर्षिभिः, भिक्षुतोऽपि जामदग्न्येन, परिसान्त्वितोऽपि सर्वज्ञेन भगवता वादरायणेन, किं बहुना? बलवदनुशासितोऽपि सनिदर्शनैः सेतिहासैः सप्रशंसैः ससान्त्वनैः सप्रणयैः सोपालम्भैः सावधीरणैः समर्त्सनैः सकुत्सनैः सकोपैः सप्रसादैः, अपि च, सकलसुरनरमुनिमममैः अखिलराजलोकपूजितैः शमोपगतैः जगद्भद्रोन्निदैः गुणदोषोपन्यासमेदुरैः वचनैः, संकल्पकल्पितजगता भुवनमङ्गलावतारेण परमव्यवस्थापनधीरेण विश्वधिकवैभवेनापि शमायैव कुरुपाण्डवानागूरीकृतदौत्येन विश्वरूपिणा चराचरगुरुणा हरिणा; अपि च स्वयं विज्ञानमपि दुर्जयतां पाण्डवानाम्, चिन्तयन्नप्यासन्नमखिलावनिपालबलक्षयम्, धारयन्नप्येकान्तविजयं पार्थानाम्, पश्यन्नपि कृष्णमाश्रितां रिपूनाम्, निश्चिन्वानोऽप्युपगतमात्मविनाशम्, बुध्यन्नपि जगतां भवाभवकारणं भगवन्तं वासुदेवं न रोचयामास शमं, नैच्छच्च निशितसूच्यप्रविद्धमात्रामपि भुवं दातुं ज्ञातिभ्यः । हन्त!

वयं वा तस्मिन् काले जानन्तोऽपि भाविनमर्थमनुसृताः स्मो
बालिश इव बालिशं राजानं धार्तराष्ट्रमेव । अन्यच्च परिज्ञात-
सकलधर्मः प्रथितबलपौरुषः शूरजनसंमतः सुतप्ततपाः चरित-
ब्रह्मचर्यो वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो दिव्यास्त्रराशिः आचार्यतनयो भागि-
नेयो मम व्यपदिशन् सकलसुरासुरनरपूजितं कुलमाङ्गिरसं वि-
लुप्तविवेकः कलिनैव निर्घृणः शूरजनविगर्हितमतिनृशंसं तादृ-
क् सौप्तिकं वधमकार्षति । किं च गर्भनिषण्णाय भवतेऽप्यद्रुह्यत ।
स खलु कलिरिदानीमुत्तेजितशक्तिर्देवेन स्वयमतिदारुणप्रसरो वि-
पर्यासयति जगदेव । तथापि प्रयतितव्यमापदि यथाशक्ति शक्तिमता
पुरुषेण । नापचीयते खल्वर्थः समुचितपौरुषकालसाधनसंविभागच-
तुराणाम् । त्वं च समग्रबलपौरुषसाधनो गृहीतसकलास्त्रस्तरुणश्चा-
पसारय कलिं विक्रमेण । शिक्षयापथप्रवृत्तं लोकम् । स्थापय धर्मम् ।
पालय पृथिवीम् । रञ्जय प्रजाः ।'— इत्युक्त्वा विरराम ॥

ततो नरपतिरपि गुरुवचनेन वर्धितोत्साहः प्रस्थास्यमानो
दिग्विजयाय बलोद्योजनाय सेनापतीनादिदेश । तेऽप्यनुलङ्घ्यतया
नरपतिशासनस्य तत्क्षणप्रतिकार्यतया चोपगतस्य धर्मोपप्लवस्य उपला-
भ्यतया च मुनिजनानुयोगस्य बलाध्यक्षान्नियोजयामासुः । अत्रान्तरे
कुशलकरधृतदण्डकोणाभिषिक्तमानगभीरभेरीनिर्हादमेदुरितो बलवदा-
र्यमाणकाहलीनिनादानुगतो मधुरतरसुषिररवसमवष्टब्धषड्जश्रुति-
मनोहरः, तत्समयसमुदञ्चितसमुचितरागकलाविशेषप्रपञ्चप्रकटितः
तत्तद्भाममूर्लनारमणीयः पटुपटहनिस्वानस्फुटीकृतविविधलयगतिः आ-
वेदयन्वियन्मध्यमध्यारूढमम्बरमणिमखिलजनावधानदायी मुहूर्तवि-
रतिवाद्यमानघण्टारवानुगतो मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् ॥

राजाऽपि तमाकर्ण्य 'समागतः स्नानसमयः' इति उत्थाय नि-
जासनात् सहैव गुरुणा विनयमधुरेण निसर्गगम्भीरेण वचसा निमन्त्र्या-
तिथ्याय सर्वानपि तांस्तापसान् ऋत्विग्गणानुगतानात्मनोऽग्निशर-
णाय प्रेषयामास । अनन्तरमभ्यन्तरप्रवेशोन्मुखे राजनि सर्वाऽपि सा
सभा समुच्चाल । तदानीं चोच्चैर्निगद्यमानविविधनृपापदानमुखरमु-
खानां मधुरगीतिमुच्चैर्गीयतां जयजीववादकोलाहलेन वन्दिनाम्,
अपसरणावधानविनयविवोधनगम्भीरेण घोषेण कञ्चुकिनाम्, प्रस्था-
नसमयप्रणतिसंभ्रमविनमितपूर्वकायानां कुट्टिमतलपरिघट्टितमणिहार-
शिञ्जितेन महीपतीनाम्, अतिरभसपरस्परसंघर्षवाचालितानां घणा-
कारेण रत्नकेयूराणाम्, आपूरयता सभामण्डलं भुवः कम्पमिवोप-
जनयता चरणतलपरिघट्टनध्वनिना युगपत् प्रस्थितस्य महतो जन-
निबहस्य सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानमण्डपमभवत् ॥

ततः प्रतिगतेषु सभास्तारेषु राजा प्रविश्याभ्यन्तरं संभ्रमास-
न्नैः परिजनैरवतारिताङ्गदहारमकुटकेयूरकञ्चुककलापः उपगम्य धारा-
मवनं तत्र विशालविपुलश्लक्ष्णरमणीयमतिविमलं परमेष्ठीव राजहंसं
स्फटिकमयं स्नानपीठमध्यतिष्ठत् । तत्र च निषण्णस्य दूराप-
सारितालकभराः दृढवेल्लितावबद्धवेणीलतिकाः महार्हसंव्यानब-
द्धावच्छन्नगुरुतरकुचभराः आयतकाञ्चीदामसंदानिततनुमध्याः क-
ण्ठावबद्धविलसितविपुलतरनितम्बाः असकृदान्दोलितकुण्डलमणि-
गणदीधितिप्रतिफलन धलधलितविमलकपोलदर्पणतलाः मणिमय-
कङ्कणधलङ्गलारावप्रकटितलयविशेषाः समालेपनश्रमवशोन्मिषितत-
पुतरस्वेदविन्दुनिकुरुम्बकरम्बितानि अभिनवधाराजललवनिचितद-
ानि सरसीरुहाणीवाननानि विभ्राणाः समङ्कुरितश्रमिधोरणीनट-

त्कुचकलशयुगलाः समलिम्पन्नुत्तमाङ्गं महीपतेरतिसुरभिणा महौष-
धिरसंसभृतेनाखिलेन्द्रियप्रसादेननागदंकरणेन तैलेनाभिनवसमुदञ्चि-
तसौन्दर्यमनोहरा वारविलासिन्यः । ततश्च सरसनिर्मलशिशिरसुग-
न्धिसलिलपूर्णैः कण्ठावसक्तकान्ताजनकराङ्गुलिद्युतिकवचितमुखैः वा-
लरसालपल्लवावच्छादितमुखैरिवाच्छस्फटिकमयैः कलशैः काश्चित् का-
ञ्चनमयैः काश्चित् रजतमयैः काश्चिदभिषिषिचुः क्रमेण राजानं मूर्ति-
मत्य इव महानद्यो दास्यो वामलोचनाः ॥

अनन्तरं भूपतिरपि स्नानपीठादुत्थाय त्वरिततरपरिचारको-
पनीतेन शुचिघौतेन वाससा संमृष्टसकलावयवः संवेष्टितोत्तमाङ्गो-
त्तरीयेण धृत्वा तनीयसी दुकूले संतप्य देवानृषीन् पितृंश्च दत्त्वा
चाध्यमुपस्थाय च वियन्मध्यमध्यारूढं गभस्तिमालिनं भोजयित्वा
प्रथमममृतरससंवादिना विविधरससंस्कारमनोहरेणात्रेण सर्वानपि
तांस्तापसान् तेषु च संपन्नवृत्तिषु स्वयमपि सुहृद्भिः परिवृतोऽभ्यव-
हारं निर्वर्तयामास । ततः प्रक्षालितकरचरण उपस्पृश्य पुरस्कृत्य च
शारद्वतमुपगम्याग्निशरणं तत्र ज्वलत इव सप्तार्चिषस्तापसान् ददर्श ।
तैश्च युगपदेव सभाज्यमानो दर्शितभक्तिर्भूमावुपविवेश ॥

अथ विज्ञायेज्जितैराश्रमगमनोन्मुखान् मुनीन् सविनयमवादीत-
—“अपि किञ्चित् गुणवदाप्यायकमभ्यवहृतं भवद्भिरत्र ?” इति ।
तेऽप्याकर्ण्य गिरं नरपतेः परितोषपिशुनेन स्वरेण प्रत्यवदन्—
“महाराज ! किमिवात्तापहीयेत ? भक्षितानि कुशलसूदसंस्कृतानि
मृदुमधुरशुचीनि मांसानि । भुक्तानि विविधरसविशेषसंयोगपरितोषि-
तरुचीनि नानाविधानि चोपसंपन्नानि शाकानि । आस्वादितानि
यथासमीहितं बहुलघृतख्यन्दीनि सूपान्नानि । सम्यक् चर्वितानि च

सौर्यं चरुं निर्वपेत्’ इत्यादौ ‘सास्य देवता’ इति विहिततद्धितेन
देवतासंबन्धः । ‘अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इत्यादिषु चतु-
र्थ्यां देवतासंबन्धः । त्यागोद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिग्रहीतृत्वरूपस्य तत्स-
मनियताखण्डोपाधिरूपस्य वा संप्रदानत्वस्य वाचिकायाश्चतुर्थ्याः
त्यागोद्देश्यत्वरूपे तत्समनियताखण्डोपाधिरूपे वा देवतात्वे लाक्षणि-
कतया देवतात्ववाचकतद्धितापेक्षया दौर्बल्यम् । ‘अग्निर्ज्योतिः—’
इत्याद्युक्तस्थले मन्त्रलिङ्गेन देवतासंबन्धः । अत्र देवतासंबन्धबो-
धकवचनस्यैव मन्त्रलिङ्गेन कल्पनीयतया लाक्षणिकचतुर्थीघटितादपि
प्रत्यक्षवचनात् दौर्बल्यम् । तदेवं मन्त्रलिङ्गप्राप्तदेवतासंबन्धं निमि-
त्तीकृत्य अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधे-
यमिति सिद्धम् । एवं ‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’ इत्यत्र श्येनशब्दः
पक्षिविशेषरूपगुणविधिपरः कर्मनामधेयं वा इति विशये प्रसिद्धेर्गुण-
विधिपरत्वमेवेति प्राप्ते उच्यते—‘यथा वै श्येनो निपत्यामिषमादत्ते
एवमयं भ्रातृन्निपत्यादत्ते इति श्येनसाहचर्यव्यपदेशः गुणविधिपरत्वे
नोपपद्यते । स्वस्मिन् स्वसादृश्यासंभवात् । अतोऽर्थवादाभिहितसादृश्यं
भिमितीकृत्य कर्मणि वर्तमानः श्येनशब्दः कर्मनामधेयम् । तत्सिद्धं
चतुर्भिः प्रकारैः कर्मनामधेयत्वम् । नामधेयस्य च विध्येकवाक्यतायाः
स्पष्टतया धर्मप्रामाण्यमिति । एवं वाक्यशेषोऽपि धर्मे प्रमाणम् ।
तथाहि—‘शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् ।’ इत्यत्राञ्ज-
नसाधनतया यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य उपादानम्, उत घृतमात्र-
स्य ? इति विशये ‘तेजो घृतम्’ इति वाक्यशेषवशेन घृतमात्रस्यै-
वोपादानम् । विधिस्तुत्येरेकविषयत्वावश्यंभावादिति । एवं साम-
र्थ्यमपि धर्मप्रमाणम् । यथा—‘सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति ।

हस्तेनावद्यति' इत्यविशेषेण प्रतीतावपि सामर्थ्यवशात् द्रवद्रव्या-
वदानोद्देशेन स्रुवस्य, मांसाद्यवदानोद्देशेन स्वधितेः, पुरोडाशाद्यवदा-
नोद्देशेन हस्तस्य च विधानमिति निर्णयते ॥

तदेवमष्टौ धर्मप्रमाणानि प्रथमाध्याये निरूपितानि ॥

समाप्तश्च प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयाध्याये शब्दान्तराभ्याससंख्यानामधेयगुणप्रकरणान्त-
रात्मकप्रमाणषट्कगम्यः कर्मभेदो निरूपितः । कर्मभेद इति भाव-
नाभेदो विवक्षितः । तदुपपादकत्वेन च धात्वर्थभेदनिरूपणम् ।
तत्फलत्वेन चापूर्वभेदप्रतिपादनम् । तत्र प्रथमे पादे भेदविचारो-
पोद्धाततया किंचिद्विचार्यते । ननु अपूर्वे मानाभावः । आशुतरवि-
नाशिनोऽपि यागकलञ्जभक्षणादेः स्वध्वंसद्वारेणैव कालान्तरभाविस्व-
र्गनरकसाधनत्वोपपत्तेरिति चेन्न । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात् ।
प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि ।' इत्यादिप्रमाणाव-
गतनाशप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्या ध्वंसातिरिक्तापूर्वसिद्धेः । तच्चापूर्व-
प्रधानाव्यवहितोत्तरजातमुत्पत्त्यपूर्वमित्युच्यते । अङ्गापूर्वोपकृतोत्पत्त्य-
पूर्वेण जनितं फलपर्यन्तस्थायि फलापूर्वं महापूर्वमिति चोच्यते ।
तथाहि 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यनेनाग्निहोत्रहोमस्य
स्वर्गकारकत्वे अवधारिते स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वशून्यस्य होमस्य
स्वर्गजनकव्यापारजनकत्वमन्तरा स्वर्गकारणत्वमनुपपन्नमिति अनुप-
पत्तिप्रतिसन्धानात्मकार्थापत्तिप्रमाणेन वा 'होमः स्वर्गजनकव्यापार-

जनकः स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वशून्यत्वे सति स्वर्गजनकत्वात् ।
यो यदव्यवहितपूर्ववृत्तित्वशून्यत्वे सति यज्जनकः स तज्जनकव्या-
पारजनकः ; यथा स्मृतिजनकसंस्कारजनकानुभवः' इत्यनुमानेन वा
होमस्य परमापूर्वकतासिद्धौ केवलस्य प्रधानस्य तदङ्गीकारे तत
एव फलसंभवात् अङ्गानामानर्थक्यम् । अतोऽङ्गसहकृतस्यैव
प्रधानस्य परमापूर्वजनकत्वमाश्रयणीयमिति ॥

उदीच्यचरमाङ्गसमनन्तरं जायमाने परमापूर्वे प्रधानस्यापूर्वत्वा-
रैव कारणत्वमास्थेयम् । अग्न्यन्वाधानादिब्राह्मतर्पणान्तानां प्राच्योदी-
च्याङ्गानामपि परमापूर्वजनकत्वं न स्वरूपेण संभवतीति अङ्गापूर्वाण्य-
ङ्गीकार्याणि । यद्यपि परमापूर्वं प्रति प्रधानवदेवाङ्गानामपि उत्पत्त्यपूर्व-
द्वारा कारणत्वम्, तथापि फले अङ्गानामन्यथासिद्धत्वेनाकारणतया न
समप्राधान्यप्रसङ्गः । अथवा संनिपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान-
निष्ठोत्पत्त्यपूर्वानुकूलशक्तिजनकत्वम् । आरादुपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणा-
मुत्पत्त्यपूर्वनिष्ठपरमापूर्वाद्यनुकूलशक्तिजनकत्वम् । अङ्गं द्विविधम् —
संनिपत्योपकारकम्, आरादुपकारकं चेति । अङ्गिस्वरूपनिष्पादकं संनि-
पत्योपकारकम् । यथादर्शपूर्णमासयोरवघातप्रोक्षणादि । अङ्गिस्वरूपमि-
त्यनेन उत्पत्त्यपूर्वानुकूलशक्तिविशिष्टप्रधानस्य विवक्षिततया प्रोक्षणादे-
रपि तथात्वोपपत्तिः । उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहितकार्यानुकूलशक्तिसंपा-
दकमारादुपकारकम्; यथा तत्रैव प्रयाजादि । यत्र प्रधानमनेकं तत्र प्रति-
प्रधानमुत्पत्त्यपूर्वभेदः । परमापूर्वं तु एकमेव । दर्शपूर्णमासयोस्तु स-
मुदायापूर्वद्वयमधिकम् । तथाहि—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्याग्नेययागो विहितः । तत्र भूधातोः
द्रव्यदेवतासंबन्धानुमिते यागे लाक्षणिकत्वस्याख्याते लेट्त्वस्य चा-

ज्ञीकारात् । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालम् ' इत्यग्नीषोमीयया-
गः । 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्युपांशुयाजः । एतानि पौर्णमा-
स्यां प्रधानानि । 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्' 'ऐन्द्रं पयोऽमावा-
स्यायाम्' इति विहितसान्नाय्ययागौ यदाग्नेयवाक्यविहिताग्नेययाग-
श्चामावास्यायां प्रधानानि ॥

ननु षण्णां कथं प्राधान्यम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत' इत्यधिकारवाक्ये द्विवचनश्रवणेनाग्नेयद्वयस्यैव कालद्वययो-
गिनः एकवाक्योपादानावगतद्विवयोगेन फलसंबन्धसंभवात् । इत-
रेषां फलवत्संनिधौ अफलं तदङ्गमिति न्यायेनाङ्गत्वस्यैवावश्यकत्वात्
इति चेन्न । समुदायानुवादिबिद्वद्वाक्यद्वयवशेन षण्णां फलसंबन्ध-
स्य सिद्ध्या प्राधान्योपपत्तेः । तथाहि—'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं
यजते ।' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते ।' इति वाक्यद्वयगतलङ-
न्तयजिना तत्तत्कालयोगिनां त्रयाणामनुवादात् समुदायद्वयं सि-
ध्यति । ततश्च दर्शपूर्णमासप्रतिपादकोपस्थापिताग्नेयादिगतबहुत्वे
द्विवचनशक्यद्वित्वस्य स्वाश्रयसमुदायघटकवृत्तित्वरूपसंबन्धसिद्ध्या
अधिकारवाक्यगतद्विवचनस्य बहुत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकं विद्वद्वाक्य-
द्वयमिति तद्वशेन षण्णां फलसंबन्धसिद्धिरिति ॥

अन्ये तु दर्शादिशब्दस्य समुदायलक्षणातात्पर्यग्राहकं विद्व-
द्वाक्यमित्याहुः । तदेवं षण्णां प्राधान्यसिद्धौ प्रधानाव्यवहितजन्यानि
षडुत्पत्त्यपूर्वाणि 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाम-
मावास्या यजेत' इति वाक्यद्वयेन यागकरणकानां तिसृणां तिसृणां
त्रिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्यप्रतीतिः । साहित्यस्य च एककार्यनि-
रूपितत्वरूपतया प्रतिविक्रमेकं समुदायापूर्वमङ्गीकार्यम् । तेन च

परमापूर्वमिति नवापूर्वमिति ॥

कर्म द्विविधम् । गुणकर्म प्रधानकर्मभेदात् । तत्र संस्कार-
जनकं कर्म गुणकर्म । यथा व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीत्यादिवि-
हितप्रोक्षणावघातादि । तत्र हि प्रोक्षणेनादृष्टसंस्कारः अवघातेन वैतुष्य-
रूपदृष्टसंस्कारश्च व्रीहिषु जन्यते । गुणकर्म द्विविधम् । उपयोक्ष्यमा-
णसंस्कारकम् उपयुक्तसंस्कारकं चेति । तत्र उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमपि
द्विविधम्, विनियुक्तसंस्कारकं विनियोक्ष्यमाणसंस्कारकं चेति । तत्र
विनियुक्तसंस्कारकं प्रोक्षणावघातादि । विनियोक्ष्यमाणसंस्कारकं यथा
—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति । वैश्वदे-
वयागे विनियोक्ष्यमाणस्य पयसः संस्कारकं दध्यानयनम् । वि-
नियोगो नामाङ्गत्वबोधनम् । तदिदमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारद्वयमपि
उपयुक्तसंस्कारकादभ्यर्हितम् । उपयुक्तसंस्कारकं प्रतिपत्तिकर्म ।
उपयुक्तस्य आकीर्णकरस्य विशिष्टदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्ते-
राकीर्णकरतानिवृत्तिरेव फलम् । यथा 'नीतासु दक्षिणासु चात्वाले
कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति विहितं कृष्णविषाणाप्रासनमुपयुक्तसं-
स्कारकम् । कृष्णविषाणा हि यजमानकण्डूयने उपयुक्ता । 'कृष्ण-
विषाणया कण्डूयते' इति वचनात् ॥

प्रतिपत्तिस्त्रिधा । प्रधानपूर्वकाला प्रधानोत्तरकाला प्रधानसम-
काला चेति । प्रधानपूर्वकाला यथा—'पशौ शकृत् संनिरस्यति
लोहितं निरस्यति' इति विहितलोहितानिरसनादिरूपा । लोहितादेः
षपोद्धरणोपयुक्तपशुसंबन्धित्वेनोपयुक्तत्वात् । उपयुक्तशब्देन प्रधान-
यागोपयुक्तस्याविवक्षितत्वात् । उपयुक्तत्वाभावेऽपि अवस्कन्तत्वे प्रति-
पत्त्यपेक्षत्वाच्च । प्रधानोत्तरकाला यथा—'इडाभक्षणादिरूपा । प्र-

धानसमकाला च चतुरवत्तहोमरूपा । 'वषट्कृते जुहोति' इति वचनात् वषट्कारानन्तरमेव होमोऽध्वर्युणा क्रियते । तदैव याज्यास्मारितदेवतायागः कर्तव्य इति होमस्य प्रधानसमकालत्वम् । अत्र चतुरवत्तमित्यनेन 'सकृदुपस्तृणाति', 'द्विर्हविषोवद्यति', 'सकृदभिघारयति' इति विहितोपस्तरणादिसंस्कृतमभिधीयते । गुणकर्मातिरिक्तं कर्म प्रधानकर्म । तच्चात्मगतादृष्टजनकम् । यथा प्रयाजादिकं स्तोत्रशस्त्रादिकं च । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तदेवं प्रथमे पादे कर्मभेदोद्धातविचारे प्रवृत्ते द्वितीयेन पादेन शब्दान्तराभ्याससंख्यानामधेयगुणैः कर्मभेदो निरूपितः । तत्र शब्दान्तरं नाम अपर्यायधातुरिति प्राञ्चः । विभिन्नधात्वर्थकत्वमितिनव्याः । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'सोमेन यजेत', 'हिरण्यमाभयाय ददाति' 'दाक्षिणानि जुहोति' इति । अत्र धात्वर्थभेदान् भावनाभेदः । कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन विजातीययागत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमे विजातीययागत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया भावनासु वैजात्यसिद्धेः । अभ्यासो नाम विशेषपुनःश्रवणम् । यथा 'समिधो यजति तनूनपातं यजति' इति अत्र वित्तस्य विधानायोगात् तनूनपाद्वाक्येन यागान्तरमेव विधीयत इति ।

अभ्यासात् यागभेदे सिद्धे शब्दान्तरात् भावनाभेदः । एवं संख्यादिभिरपि धात्वर्थभेदे सिद्धे शब्दान्तरादेव भावनाभेद इति बोध्यम् । 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र संख्यया कर्मभेदः । एकत्वान्यसंख्यायाः स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामानाधिकरणनियमात् । 'अथैष ज्योतिः । अथैष विश्वज्योतिः । अथैष सर्वज्योतिः । एतेन सहस्रदाक्षिणेन यजेत' इत्यत्र नामधेयेन कर्मभेदः । तत्र नामधेयकार्यस्य व्यवहारस्य एकेनैव सिद्धेः एकस्मिन् कर्मणि अनेकेषां नामधेयानामानर्थक्यात् नामभेदस्य कर्मभेदकत्वात् । 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र गुणात् कर्मभेदः । तत्र उत्पत्तिशिष्टामिक्षाद्रव्येणैव वैश्वदेवयागस्य नैराकाङ्क्षात् । तत्र वाजिनद्रव्यस्य उत्पत्तिशिष्टस्य निवेशासंभवेन वाजिनवाक्येन यागान्तरस्यैव विधेयत्वात् । न च परस्परापेक्षाविषयतावच्छेदकधर्मवत्वमेवाकाङ्क्षेत्युक्तम्, तथा च तादृशधर्मस्य यागत्वप्रदेयद्रव्यत्वादिरूपस्य उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावयवबोधे सत्यप्यक्षततया कथमाकाङ्क्षाविरह इति वाच्यम् । परस्परविषयाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्वस्यैवाकाङ्क्षारूपतया विवक्षितत्वात् । अनवगतद्रव्यकयागत्वस्यैव द्रव्याकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकतया द्रव्यावयवसमनन्तरं दर्शिताकाङ्क्षाया असंभवात् । यत्र उत्पत्तिवाक्ये गुणानवयवम्, यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति तत्र तदनुवादेन 'दध्ना जुहोति' इत्यादिभिः सर्वैरेव खलेकपोतन्यायेन युगपत् द्रव्यविधानं विकल्पेन संभवति दर्शिताकाङ्क्षानपायादिति ॥

यद्यपि विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वम् । तथाहि—प्रामाण्यत्यागः, प्रामाण्यस्वीकारः, त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः, इति एकैकशिरसि चत्वारो दोषा इति शिरोद्वये अष्टौ दोषाः ।

शिरआधिक्ये च दोषाधिक्यम् । तत्र प्रथमतो 'दध्यनुष्ठाने पयो-
वाक्यस्य अनुष्ठापकत्वलक्षणस्याप्रामाण्यस्य त्यागः । अननुष्ठापक-
त्वलक्षणस्याप्रामाण्यस्य स्वीकारः । अनन्तरं पयोऽनुष्ठाने प्रथमप्रयोगे
त्यक्तस्य प्रामाण्यस्य स्वीकारः । स्वीकृतस्य चाप्रामाण्यस्य त्यागः ।
दधिवाक्यस्य प्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारौ । तदनन्तरं दध्यनु-
ष्ठाने दधिवाक्यस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारस्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागाविति
प्रयोगत्रयावधिकं दोषाष्टकमिति । तथापि अगत्या विकल्पः स्वी-
क्रियते । सति गत्यन्तरे न युक्त एवेति ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तृतीयपादे प्रकरणान्तरेण कर्मभेदः प्रतिपादितः । प्रकरणा-
न्तरं नाम अनुपादेयसहितानुपस्थितिः । अनुपादेयानि च कालदेश-
निमित्तफलसंस्कार्याणि पञ्च । तत्र कालस्योदाहरणम् 'कुण्डपायि-
नामयने उपसद्विश्वरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति' इति । अत्र प्रवर्त-
कस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपर्यायमुपादेयत्वम् । प्रमाणत्वाच्च अ-
ज्ञातज्ञाप्यत्वारूपं विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुभयमप्येकवृत्तीत्युत्सर्गः ।
ततश्च मासस्यानुपादेयत्वात् उपादेयत्वं धात्वर्थ एवेति वाच्यम् ।
अतस्तत्समानाधिकरणेन विधेयत्वमपि तत्रैवेति विहितस्य विधाना-
योगात् नित्याग्निहोत्रात् भिन्नमेव मासाग्निहोत्रमिति । देशस्यो-
दाहरणम्— 'सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः' इति ।
निमित्तस्योदाहरणम्— 'सत्रायागूर्विश्वजिता यजेत' इति । आ

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ४.] विरोधिकृद्दर्ष भाद्रपदमासः । [संचि. ६.

सुभाषितानि ॥

लोकाधीश्वरमम्बुजाक्षमसकृत् श्रीराजसूयाध्वरे
प्राक्कृष्णं शिशुपाल एष नितरां दुर्भाषितैराक्षिपन् ।
राकेन्दुप्रतिमानने स विपदं सद्यो न किं प्राप तत्
स्मारं स्मारमपाहसेन्न मतिमान् मान्यान् कदापि प्रिये ॥ १ ॥

तात श्रीधृतराष्ट्रनन्दन मनागस्मद्वचः श्रूयतां
क्षेमायैव पृथात्मजैः सह निजैः स्पर्धा वृथा मा कृथाः ।
एतादृग्विदुरोपदेशमखिलं धिक्कृत्य दुर्योधन-
स्तामापद्विपदं प्रिये न सुहृदां वाचं कदापि त्यजेत् ॥ २ ॥

पुण्यन्तः क्षितिपालमण्डनमणिः कण्वेन संप्रोषितां
पत्नीं स्वां ससुतामसावपि सर्तीं जग्राह नो सत्वरः ।
भीमान् साधु विमृश्य सज्जनमतः पश्चात् सतामाददे
वामाक्षीदमनुस्मरन्न सहसा कुर्वीत कार्यं सुधीः ॥ ३ ॥

श्रीमानविक्रमकविराजः ।

श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वती ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

एवं गुरुपदेशवैभवेन प्राक्तेन संस्कारेण च योगविद्या
सम्यगवगत्यामन्दानन्दनिर्भरः संयमिसार्वभौमोऽभूत् । परमात्मा-
साक्षात्कारेण परां निर्वृतिमधिगतवतां परकलितप्रशंसानिन्दादि-
पराङ्मुखानां परे ब्रह्मणि वर्तमानानां परोरजसां परमहंसानां वि-
भूतिमधिजिगमिषुरात्मनस्तादृशीं मानसीं वृत्तिमात्मविलासाख्ये
शमप्रधाने द्विषष्ट्यार्यानिबद्धे काव्ये विशदमबूबुधत् । योगविद्या-
गुरोः परिसरवर्ती सदाशिवस्तद्दर्शनायागतान् पण्डितान्प्रशस्तैर्व्या-
मोहयन्नपत्रपया तानधोमुखान्वयधत् । तदीयप्रश्नानां जोषभावमे-
वोत्तरयद्विरपि परिभवासहिष्णुभिर्विद्वद्भिः ‘दुर्विनीतोऽयं सदा-
शिवोऽस्मान्प्रभैर्लज्जापयति’ इति विज्ञप्तो गुरुः परमशिवेन्द्रयोगी
किञ्चिदिव विमनीभवन् ‘सदाशिव, कदा वा ज्ञास्यसि दुर्निरो-
धाय वाचः संयमनम् ? इति व्याहार्षीत् । सद्य एव स्वीयमपरा-
सम्यगाकलयन् शिष्यः रसनानिरोधोद्यतः आमरणं मौनव्रतमाचरे-
यमिति कृतनिश्चयः आचार्यं दण्डवत्प्रणम्यापराधक्षमापणमयाचत ।
अथाचार्येणानुज्ञातो मौनयोगी भूत्वा अरिषड्वर्गमुन्मूलयन् करत-
लभिक्षस्तरुतलवासः सुखेन कालमनैषीत् ॥

कदाचिदगणितदेहाभिमानमनाकलितशीतातपादिखेदं केदा-
रयोर्मध्ये स्थण्डिलशायिनमेनं संयमीन्द्रमवलोक्य केचन कर्षका-
‘अहो ! परित्यक्तसर्वसङ्गस्याप्यस्य किञ्चिदिवोन्नता केदारसीमापरा-
शिरस उपधानत्वेनाश्रयणीया वर्तते’ इति परस्परं भाषमाणौ

जग्मुः । अन्येद्युस्त एव तेनैव पथा प्रतिनिवर्तमानाः उपधानं विनै-
वाम्बरतले शिरोधरां प्रसार्य तत्रैव केदारमध्ये शयानमेनं सदा-
शिवमवलोक्य ‘सर्वसङ्गपरित्यागिनोऽप्यस्य योगिवर्यस्यास्मादृश-
जनकलितप्रशंसानिन्दादिषु वैमुख्यं न दृश्यते’ इति विस्मयमाप-
न्नास्तं नमस्कृत्य यथायथमगच्छन् । उदन्तोऽयं कर्णाकर्णिकया
श्रीवेङ्कटेशस्य श्रुतिपथमगात् । सोऽपि सम्यग्विचिन्त्य ‘अहो !
दुर्निवारः प्रकृतिसंबन्धः संयमिसार्वभौमानामपि’ इत्याकलयन्,

“तृणतुलिताखिलजगतां करतलकलिताखिलरहस्यानाम् ।

श्लाघावारवधूटीघटदासत्वं सुदुर्निरसम् ॥”

इत्यन्वशोचदिति श्रूयते ॥

एतादृशीमात्मनो बुद्धिपरिपाकपरिपन्धिनीं न्यूनतां क्रमेण
परिहरन् योगविद्यायाः परां काष्ठामधिरूढः सदाशिवः दिव्यन-
गोरमरावतीकावेर्योः परिसरारण्यप्रदेशेषु कृतवसतिः नद्योरनयोः
पुलिनेष्ठास्थितः अवाङ्मनसगोचरं परं ब्रह्म ध्यायन् सुखेन दिवसा-
भ्यावाहयत् । कदाचिदसौ शून्यहृदयो जड इव बधिर इवान्ध
इवाविष्ट इवेतस्ततः संचरन् परमात्मनि निबद्धहृदय उन्मत्त इव
जनेरालक्ष्यते स्म । एतादृशीमात्मनः शिष्यस्य दशमाकर्ण्य-
मानस्तादृशं हृदयपरिपाकाभावमन्वशोचत्परशिवेन्द्रयोगीति ज्ञाय-
ते । तथा हि—

“उन्मत्तवत्संचरतीह शिष्य-

स्तवेति लोकस्य वचांसि शृण्वन् ।

खिद्यन्नुवाचास्य गुरुः पुराहो

ह्युन्मत्तता मे न हि तादृशीति ॥”

सदाशिवो हि परित्यक्तदेहाभिमानः अगणितवर्षातपादि-
खेदः केवलमात्मारामः समाधिनिष्ठः कदाचिदुपवनेषु प्रविश्य
सुबहूनि दिनानि न कस्यापि दृष्टिगोचरोऽभूत् । कदाचित्कवेरक-
न्यापुलिनेषु स्थावर इव निश्चलो निष्पन्दसर्वावयवः समाधिमार-
चयत् । एकदासौ कोटिमुडि जनपदस्य नातिदूरे प्रवहन्त्याः कावे-
र्यां मध्ये सैकतमधिष्ठाय स्थितः अतर्कितोपनतेन द्रुमानुन्मू-
लयता पोतानधरोत्तरीकुर्वता कूलं कर्षता अतिभीषणं प्रवहता
जलमयानिव जनपदान्कुर्वता नदीप्रवाहेण सुदूरमाकृष्टः आव-
र्तान्तरेषु तूलवद्भूमितः अन्तर्वालुकासु निक्षिप्तोऽभूत् । तथा-
विधमेनं परित्रातुमशक्ताः कूलस्था जनाः ‘हन्त ! महतीयमापदा-
पतिता योगिवर्यस्य । किं कुर्मः ?’ इति, ‘दुर्दान्तोऽयमनुचितकारी
मरणमेतादृशमर्हत्येव’ इति खिद्यन्तो व्याहरन्तश्च गृहानयासिषुः ।
मासत्रितयानन्तरं क्रमेण शममुपयाता वेणीभूतप्रतनुसलिला सैकत-
प्राया समदृश्यत सह्यजा । ग्रामीणाश्च जनाः स्नानपान-
सौकर्यार्थिनो नदीमध्ये निपानादिकं रचयितुं सैकतान्यखनन ।
खनतश्च कस्यचिदन्तर्भूमौ कठिनमेकं वस्तु खनित्रसंसक्तमिवाल-
क्ष्यत । सद्य एव बहिरुद्धृते खनित्रे रक्तधारासक्तिमभिवीक्ष्य
नितरां कातरोऽभूत्कर्मकरः । आश्चर्यमिदमुद्गीक्ष्य सर्वेऽपि मि-
लित्वा परितो मृदु मृदु खनन्तः शर्कराः समुद्धृत्य समाधिर-
परितः परिशिप्रगात्रं वालुकानिमग्नं सुखसुप्रमिव सैकतान्तः श-
यानं सदाशिवं योगिवर्यमालोक्य विस्मयस्तिमितलोचनाः ‘आश्च-
र्यमाश्चर्यम् । अचिन्त्योऽयमस्य संयमीन्द्रस्यानुभावः’ इति शंसन्त-
तस्य शरीरं बहिरानाययन् । आनीतमात्र एव विघटितसमाधि-

मुप्रोत्थित इव चक्षुषी निमील्य तस्मात्प्रदेशादुत्थाय यथेच्छ-
मगात् ॥

एकदा करूरजनपदान्तर्गतेषु केषुचित् केदारेषु पाकक-
पिशान्कलमान्संगृह्य ब्रीहिसंचयमेकत्र राशीकृत्य भस्मचिह्नानि नि-
क्षिप्य रात्रौ तत्संरक्षणार्थं भृत्यानाञ्चाप्य गेहं गतवति केदारस्वा-
मिनि, रक्षिणश्च निर्निमेषेण चक्षुषा जागरूकाः परितो ब्रीहिराशिं
विचरन्तस्तस्थुः । ततः शर्वगलश्यामशर्वरान्धकारे तमासि क्रमेण
निमग्ने वसुधातले निशीथिन्यां तेन पथा यदृच्छयागतः शून्यह-
र्यः सदाशिवः तस्मिन्नेव ब्रीहिसंचये स्खलितगतिरपपत् । अन्य-
स्मिन्पार्श्वे विचरन्तो रक्षिणस्तत्स्करोऽयमिति कृत्वोद्धृतदण्डास्तं
मिषन्धुमहमहमिकयानुधावन्तो धान्यराशौ सुखं शयानमेतं संय-
मीन्द्रमुद्गीक्ष्याज्ञानात्ताडयितुं प्रावर्तन्त । हन्त ! तथोद्धृतलगुड-
हस्तास्ते योगीन्द्रस्यानुभावेन स्तम्भितान्तःकरणाः निश्चलावयवाः
चिप्रीयमाणाश्चित्रार्पितप्रतिमा इव रजनीमखिलामवतस्थुः । प्रात-
तप्रागतः केदारस्वमी भृत्यानां तादृशीमतिकरुणां दशामवलो-
पयाकुलहृदयः संभ्रान्तः ‘किमिदम् ?’ इति तानप्राक्षीत् । ‘स्वा-
मिन् ! अमर्षेणैतं महात्मानमज्ञानात्ताडयितुं प्रवृत्ता वयमेवमख-
तप्राः संवृत्ताः । किं कुर्मः ?’ इति निवेदयामासुः । एवं भाष-
माणानां तेषामारावेण विघटितसमाधिरुन्मील्य चक्षुषी तस्मा-
त्स्थलान्मन्दमन्दमुत्थाय यथागतमगात् । गते च तस्मिन् भृत्या-
नापि स्वस्थाः समभूवन् ; तुष्टुवुश्च तं ‘अचिन्त्यमहिमा सोऽ-
प्यपारकरुणाम्बुधिः’ इति ॥

भारवेर्जीवनचरितम् ॥

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

प्रस्थानसमये त्वात्मनः प्राणप्रियामाहूय 'अयि प्रियससि, याम्यहमिदानीं महाराजसंदर्शनाय । इमे बालकास्त्वया लालनीयाः पालनीयाश्च यथा तैरीषन्मात्रमपि मदसन्निधानप्रयुक्तो लोपो न विभाव्यते । किं बहुना ? त्वमतीव चतुरा लोकज्ञानवती च । अपि च स्वयमेव जानासि तत्तत्कालोचितं सकलमपि । न मया कथनीयमतिविस्तरेण । अथापि सूत्रप्रायं किंचिदहं त्वां स्मारये । तिष्ठ जागरूकतया अप्रमत्ततया सर्वेष्वपि समयेषु कर्तव्येषु च' इत्येवंविधान्यन्यानि च बहूनि प्रियहितवचनानि उपदिशति प्राणनाथे, सा कान्तामणिः भाविनं प्रियविप्रयोगं तज्जनिष्यमाणं दुःसहं हृदयसन्तापं च मुहुर्मुहुरनुसंदधाना प्रेयसः देशयात्रामङ्गीकर्तुं निराकर्तुं च नैव शशाक । अनन्तरं च अबलाजनसुलभेन धैर्यावसादेन निदाघसिन्धुरिव वन्यद्विपेन हृतप्रसादापि शोकसागरनिमग्नापि हिमबिन्दुपरिवृते न्दीवरसन्निभे पर्यश्रुणी विलोचने दधानापि अश्रूणां दृष्टिप्रतिरोधकत्वेऽपि तन्निपातस्यामङ्गलहेतुतया मङ्गलभङ्गभीरुः बाष्पावृतेऽपि चक्षुषी सकृदपि मीलयितुमसहमाना सतीललामभूता भारवेः सहधर्मचारिणी निरुद्धबाष्पोदया स्वयमगूढभावापि शोकोद्विग्नमनस्कतया सन्नकण्ठतया च किमपि वचोरूपमुत्तरं दातुमसमर्था अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामया दीनदीनया दृशैव कथं कथमप्यनुमेने स्वभर्तुर्देशयात्राम् ॥

अत एव खलु किरातार्जुनीयतृतीयसर्गवर्तिनां कतिपयश्लोकानां पठने तदभिप्रायस्य सम्यक्परिशीलने च निजप्रस्थानसाम

यिकीं स्वप्रेयस्याः अतिकरुणामेवावस्थां मनसि निधाय महाकविरयं भारविः आत्मनः स्थाने इन्द्रसूनुमर्जुनं प्रेयस्याः स्थाने द्रौपदीं च विनिवेश्य तत्तदात्म्यसंभावनया अर्जुनद्रौपदीवृत्तान्तवर्णनव्याजेन तामेवावस्थां व्यञ्जयामासेत्यनुमिन्वते केचिद्विमर्शकाः पण्डिताः । अन्ये च, अधोलिखितश्लोकेषु प्रतिपादिताः सर्वेऽपि विषयाः प्रत्यक्ष-
दृष्टा इव स्वानुभवैकवेद्या इव च संभाव्यन्ते सर्वैरपि रसिकहृदयैः दर्शनपठनसमकालमेव । तथा हि—

“ तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे

पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।

अगूढभावापि विलोकने सा

विलोचने मीलयितुं विषेहे ॥

सर्ग ३. श्लो. ३६.

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं

रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं

जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥

सर्ग ३. श्लो. ३७.

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा

वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।

निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठ-

मुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥

सर्ग ३. श्लो. ३८.

(कमशः ।)

धनिकः करण्डकारश्च ॥

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

ते च तथेत्यङ्गीकृत्य इन्धनाहरणार्थं तयोः साहाय्यमयाचिषुः । तदनु तस्मिन् कार्ये व्यापृतयोस्तयोर्धनिकस्त्वङ्गसौष्ठवात् धाष्ट्याभावात् किमपि कर्तुं नाशक्नोत् । दरिद्रस्तु चिरकालसम्भृताभ्यासात् पाटवात् स्वविहितं कर्म निरवशेषं समाकलयत् । एतत्सर्वमपि विदित्वा पौरास्ते यथाविधि आहारपानाद्यैस्तं समभ्यर्चयन् । तैरनादृतः स धनिकः दयार्द्रहृदयेन करण्डकारेण पोषितोऽभवत् ॥

इत्थं गच्छति काले, एकदा स दरिद्रः तस्यां पुरि यथेच्छं प्रवृद्धान् शुष्कवेत्रदण्डानादाय तैः स्वहस्तपाटवेन किमपि रमणीयं मुष्णीषं निर्माय तेन तत्र पौरजनेष्वेकतमस्य शिरःप्रदेशं मण्डयामास । सोऽपि तदद्भुतं निरीक्ष्य कुतूहलाकुलितचित्त इतरेभ्यस्तं वृत्तान्तमाचख्यौ । ततस्ते सर्वेऽप्यहमहमिकया इङ्गितैरुष्णीषप्रार्थनामकुर्वन् । एवं स दरिद्र उष्णीषरचनार्थमिन्धनाद्याहरणमुज्जित्वा नियुक्तः । अकिंचनो धनिकश्च शुष्कवेत्राद्याधानकर्मणि विनियोजितः । इतरेभ्यः स्वयमुत्कृष्ट इति पूर्वबुद्धिं परित्यजन् स धनिकः दरिद्रस्य सामर्थ्यं हस्तलाघवं दयालुत्वं चाभिनन्दन् स्वेन तस्मै कृतमपराधं स्मारं परं व्यषीदत् ॥

एवं कतिपये व्यतीते काले तावुभावपि यथापुरं तस्माद्दीपान्न्यायाधिपतेः पुरतः समानीतौ । सोऽपि धनिकमुद्दिश्यैवमभाषीत्—“यमेनं साधुमवलितस्त्वमपकृतवानसि, तस्यैव साधनेन स शरीरपोषणमेतावन्तं कालं कर्तुमशक्नोस्त्वम् । तदधुना तवापराधोपशान्तिः ॥

मनार्थं निखिलं ते द्रव्यं द्विधा संविभज्य भागमेकमस्मै प्रयच्छ” इति ॥

करण्डकारस्तु सविनयमेतन्निवार्य पुनराबभाषे—‘आजन्मनो दरिद्रोऽहं धनिको भवितुं नार्हामि । किं तु यथापुरं कुटीरे बसन् वेत्रकरण्डं निर्मातुमेवाभिलषामि । तदयं धनिको यद्यभिदग्धं ममावसथं पुनरप्युज्जीवयेत् दरिद्रेभ्यः कारुणिको भवेच्च, स एव परमानुग्रह इति मन्ये’ इति ॥

साश्चर्यमेतन्निश्चयं धनिको नितरां तं संश्लाघ्य तस्य कुटीरं तत्क्षणमेव निर्मातुमाज्ञाप्य ततःप्रभृति दीनेऽभ्यः परमकारुणिकोऽभवत् ॥

शाकुन्तलसंविधानरामणीयकम् ॥

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

सगतिं प्रतिरोद्धुं बद्धकक्ष्याणि प्रतिभान्ति । यैराकुलीकृताः कृतमत्यः सुगृहीतविनया अपि व्यवहारार्थमर्थजातं व्याहर्तुमलब्धवाग्वृत्तयः प्रतिपदस्खलितदुःस्थामवस्थामनुभवन्ति । कालिदासस्यापि काव्येष्वेष कलङ्को नात्यन्ताय नोपलभ्यते । रामायणमहाभारतमनुस्मृत्यादिषु या यानिर्विशेषा पद्यशैली गृहीता सा हि नष्टकल्पा पश्चादभूत् । तथापि नाट्यप्रबन्धाः कालिदासस्य ललितरमणीयाः सुखास्वाद्यरसाश्च नाट्यप्रयोगमार्गनिपतिता भवितुमर्हन्तीति सावष्टम्भस्तर्कः । नान्धां च नाटकस्याष्टद्वादशाष्टादशद्वाविंशत्यष्टाविंशतिष्वन्यतमया संख्यया परिच्छेदः कैश्चिन्नाट्यलक्षणप्रणेतृभिर्नियमितः । अपरैश्च नियम

एष प्रत्याख्यातः । एवं लाक्षणिकमतमेव द्वैधं वर्तते । तत्र नियम-
पक्षः समतालव्यवस्थानाय दीर्घसमासादिनिवारणाय च प्रकान्तो न
वितथः । अष्टप्रभृत्यष्टाविंशतिपर्यन्तसंख्याविकल्पनं च तत्तद्वृत्तानुरो-
धेन ख्यातः ; न ह्यत्र न्यूनातिरेकोपनिपाते प्रायश्चित्तीयः कविः । अप-
रैस्तु तालसाम्यादेः पाठधर्मतां मन्यमानैर्नियमितेऽपि पदपरिच्छेदे
कचिदतिदीर्घसमासेनान्यत्र चासमासेन संख्यानियमनिर्वहणसंभा-
वनया विषमरचनावैरस्यं छिष्टतां च निवारयद्भिः प्रत्यादिष्टो
नियम इति च सुगमम् । न च खलु परिगणनादृते
पदपरिसंख्यानसदसद्भावौ श्लोकश्रवणादेव प्रतिसंधानविषयतामुप-
यातः । किमनेन तुल्यसदसद्भावेन नियमेन स्थितेन गतेन वा ।
विमृश्यैव चेत्थं नियमनियन्तृभिरपि स्वं ग्रहमजहद्भिः कविमपि
वृथापरिक्रेशादुत्तरयद्भिः पदनियमवाक्ये पदशब्दार्थस्नेधा विकल्पितः ।
यथा— “ श्लोकपादं पदं केचित् सुसिङ्गन्तमथापरे । परेऽवान्तरवा-
क्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ” इति । भवभूतिरत्र सुसिङ्गन्तपदपक्षाश्रये
णोत्तररामचरिते—

“ इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

वन्देमहि च तां वाणीममृतामात्मनः कलाम् ॥ ”

इति द्वादशपदां, वीरचरिते च—

“ अथ स्वस्थाय देवाय नित्याय हतपाप्मने ।

त्यक्तक्रमविभागाय चैतन्यज्योतिषे नमः ॥ ”

इत्यष्टपदां च नान्दीं विधाय नियमबन्धानुभूतश्रमविमोक्षा-
र्थमिव दीर्घवृत्तानेकश्लोकनिर्माणकौतुकानुपरोधिना श्लोकपादपदपक्षेण

मालतीमाधवे श्लोकैस्त्रिभिर्द्वादशपदां निरवहन्नान्दीम् । तत्र हि—

“ सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहृतकौमारबर्हि-

त्रासानासाग्रन्ध्रं विंशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे—

वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु पीट्कारवत्यः ॥ ”

इति प्रथमश्लोकस्य पञ्चदशपदत्वात् ,

“ पक्षमालीपिङ्गलिम्नः कण इव तटितां यस्य कृत्स्नः समूहो

यस्मिन् ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहाव ।

अर्चिर्निष्टप्तचूडाशशिगलितसुधासारशात्कारिकोणं

तार्तीयिकं पुरोरस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः ॥ ”

इति तृतीयश्लोकस्य च विंशतिपदत्वात् सुसिङ्गन्तसंख्यानि—
यमो न संभवति । तत्रैव द्वितीये श्लोके

“ चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो

विद्युत्प्रायललाटलोचनशिखिज्वालाविमिश्रत्विषः ।

पान्तु त्वामकटोरकेतकशिखासंदिग्धमुग्धेन्दवो

भूतेशस्य भुजंगवल्लिवलयसङ्गज्जूटा जटाः ॥ ”

इत्यस्मिन्नेव परं सुसिङ्गन्तपदानामानुषंगिकोऽष्टसंख्यापरि-
च्छेदः । तस्य श्लोकस्य प्रथमनिवेशाभाव एव कवेस्तत्रानिदं परतां
गमयति । भवभूतेरनुमार्गप्रस्थितो मुरारिरप्यनर्घराधवे—

“ निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः

कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।

याभ्यामर्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रायितो

नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥'

इति प्रथमश्लोकं द्वादशसुमिडन्तपरिमितं विरचय्यापि पद्य-
बाहुल्यप्रियतया नियमानुरोधनिर्वेदेनानियमभीरुतया च पादपदपक्षे
विश्राम्यन्,

‘विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-

स्त्रिभुवनपुरःशिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।

किमधिकरणं कीदृक्कस्य व्यवस्थितिरित्यसा-

वुदरमविशद्वृष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥”

इत्यनियतपदपरिच्छेदं द्वितीयं श्लोकमरचयत् । मुद्राराक्षसे
च विशाखदेवः—

‘धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या

नामैवास्यास्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।

नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-

र्देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥’

इत्यवान्तरवाक्यपदपक्षेणाष्टपदं प्रथमश्लोकं विरचय्य पादप-
क्षावलम्बेन तमपि परिक्लेशं निस्तितीर्षुः,

‘पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवनेरक्षतः स्वैरपातैः

संकोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।

दृष्टिं लक्ष्येषु नोमज्ज्वलनकणमुचं बध्नतो दाहभीते-

रित्याधारानुरोधात् स्त्रिपुरविजयिनः पातु वो दुःखनृत्तम् ॥’

(क्रमशः)

विजयिनी ॥

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

सविस्तरमवर्णयत्, किमत्रानन्तरकरणीयमिति च तमप्राक्षीत् । ईश्वर-
सूरिः क्षणं विचिन्त्य कार्तवीर्यमहाविक्रान्तपक्षीयाणां विरोधनाशाय
भवेत्कदाचिदेतादृशो विवाह इति निरतिशयानन्दपूर्णचित्तः,

योगो रत्नाकरविजयिनीसंभवो भूतिवृद्ध्यै

भूयान्नीयाच्चिरजनितविद्वेषमेष प्रशान्तिम् ।

सूनुयुग्माद्भषतु कलहद्वेषभङ्गे सत्पुणः

सर्वो लोकोऽनवरतसुखप्राप्तिसंमोदभाक्स्यात् ॥

इत्याशीःप्रदानपुरःसरं तमभिनन्द्य परस्ताद्यत्करणीयं तद-
न्तर्गृह एव कथयिष्यामीति तस्मै निवेद्य तेन सहान्तर्गृहं जगाम ।

प्रविश्य चान्तरगारं कौतूहलतुन्दिल ईश्वरसूरिः, सातिशय-
मशोकिनीप्रणयी अयं रत्नाकरः कथमन्यसंक्रान्तहृदयो बभूवेति पुनस्तं
पप्रच्छ—‘कथं कुत्र च विजयिनी भवतावलोकिता । कस्तस्यां विशेषो
येनाशोकिनीं परिभाष्येयं बहु मन्यते । कथं न ज्ञातुं पारितं
यदरातिकुलसंभवेयं रमणी दुष्कुलप्रसूतेव सर्वथानुपभोगार्हेति’
सोऽपि विगतकिल्बिषेण चेतसाऽब्रवीत्—

‘अन्धः प्रेमा न तदुपहताः सम्यगालोचनायां

शक्ता ित्तापहतमतयस्तद्वेदाचरन्ति ।’

इति केन यनाभियुक्तेन प्रेमान्धद्रविणान्धविषय उक्तम् ।
अतो नाहमत्र दोषभाजनमिति जानन्त्येव पूज्यपादाः । अपि च

नेदं प्रणयद्रव्यमन्यव्यावहारिकद्रव्यवदितस्ततो नीयते, नापि प्रणयसं-
क्रान्तिसमये योग्यायोग्यविचारणायाश्चावकाशः । यत्त्वाचार्यपादा
वदन्ति यदशोकिनीप्रणयी अहमभूवमिति, तन्मृगजलसद्भाववदेव
सत्यम् । तातपादैरेव तथाहं सम्भावितः । अस्तु वैतद्यथा तथा वा ।
किमनन्तरकरणीयं तदेवाचार्यपादैः प्रथमं निवेदनीयं भवति' इति ।
श्रुत्वैतत्, अतिभूमिं गतोऽयं प्रणयवेश इति मनसि कृत्याकथयत्—
सायमद्य प्रथमं तावद्धान्धर्वेण विधानेन विवाहं सम्पादयिष्यामि ।
यदि च परतः स्यात्काचन विप्रतिपत्तिस्तदा वानुरूपे समये वा अहं यु-
वयोर्विवाहविधिमस्मिञ्शिवालये सज्जातं प्रकटीकरिष्यामि । अतो युवा-
मत्र सायमागच्छतम्— इत्युक्त्वा रत्नाकरमनुज्ञाय चानुष्ठेयस्वीय-
कृत्य उत्तस्थौ । रत्नाकरोऽपि गृहमागम्य यथाकालमागत्यै विजयि-
नीपरिचारिकायै समयं निवेद्य गगनमणेरस्तमयं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ॥

इति द्वितीय आश्वासः ॥

तृतीय आश्वासः ।

इष्टसमागमप्राप्त्याशा कालं वर्धयतीत्येतदनुभवसिद्धं सर्वेषां
विशेषतः प्रणयिनाम् । तदात्वे तेषां मनसस्तद्विषयमयत्वात् ते तमेव
कालं सत्वरमागमिष्यन्तमिच्छन्ति ; यद्यच्चाभीरिष्यते तत्तच्च स-
दूरमपयाति । न चान्तरस्था वेला मनोरथाधिरूढस्यापि पवनाश्वस्यापि
परिहीयते । यथा पारसीकदेशीयः कश्चनः सैकतलङ्घनेच्छुर्मृगजल-
ञ्चितस्तृषाक्रान्तश्च मृगजलं यथा यथानुधावति तथा तथा तप्त-
दूरस्थितमेवावतिष्ठते, न च तृष्णाया बिन्दुमात्रमप्युपशान्तिः, तत्रैव
प्रणयाविष्टचेतसां प्राणिनामभिलषितस्य द्रुतं समागममिच्छतामव-

ति सार्वजनीनमेतत् । कथं वा विजयिनीरत्नाकरावेवास्मिन् विषयेऽ-
पवादौ भवितुं पारयतः ?

विजयिनी दासीमुखेन विदितवृत्तान्ता सहर्षनिर्भरं प्रदोष-
काले शिवपूजनमिषेण मातुरनुज्ञामधिगम्य परिचारिकाजनं कतरोऽत्र
वेषः समुचितो मङ्गलवेष उताभिसारिकावेष इति पप्रच्छ । स तु
परिहासपूर्वं 'ननु मनसैव निर्वृतो युवयोर्हृदयनिबन्धनरूपः परि-
णयः कुसुमसायकगोचरतां गतयोः । अधुना त्वभिसारिकावेष एवो-
चितो नः प्रतिभाति' इत्यैकमत्येन जगाद । विजयिन्याज्ञसञ्च स
तमेव तस्या उपाहरत् । ततश्च सा वेषभूषादिभिरात्मानं सज्जीकृत्यो-
त्कण्ठितनयना भानोरस्तमयं प्रतीक्षमाणातिष्ठत् । जगाम च
(यथा विजयिन्या परिभावितः) चिरेणास्तगिरिशिखरं भानुमान् ॥

रत्नाकरोऽपि विजयिनीसमवस्थानुल्यामेवानुभवन्नवस्थां किमयं
महस्रभानुः प्राच्यां सातिशयमनुरक्तो दाक्षिण्यादन्यस्त्रीसमागमेन
तस्याः कोपो भविष्यतीति शङ्क्या मन्दमन्देनैव पदास्ताचलमुपगच्छ-
ति, उतापरद्वीपनिवासी जनः प्राभातिकीं सुखकरीं निद्रां चिरमनुभ-
वति निद्रापरवशजनशापभीतिभीतान्तरङ्ग इवास्य लोकस्थास्ताच-
लमपरस्य च लोकस्योदयपर्वतं विलम्बेनारुरुक्षुर्बभूव, आहोस्वित्
विपलम्भशृङ्गार एव प्रेयसीप्रिययोरनुरागं वर्धयतीत्यपरगोलस्य प्राचीं
दिशं विलम्बसज्जातरुषं मां चोत्कण्ठितचित्तवृत्तिं प्रदर्शयितुमेव स्व-
लितगतिः पदे पदेऽभूदित्येवंविधं चिरमनुध्यायन् यथाकालं भानोर-
स्तमयं ददर्श । दृष्ट्वेवं चण्डकिरणमस्ताचलचूडावलम्बिनं सविशेषं
मगदितमना रत्नाकरः ससंभ्रमं वेषादिकं परिधाय एकलिङ्गाख्यं श-
रस्येश्वरसूरेश्वायतनमभिप्रतस्थे । विजयिन्यपि तथैव धृताभिसारिका-

वेषा प्रमोदोत्कण्ठाभ्यामभिभूतस्वान्ता 'किमतःपरं भविष्यति किमात्मीयो वदेत्' इत्येवंविधाय विचाराय मनसि पदमददाना गृहाह्न-हिरभूत् ॥

कृष्णपक्षत्वान्नाद्यापि शीतकिरणो वियन्मण्डलमलमकार्षीत् । अतश्च प्रतिद्वन्द्विनोऽभावात्तमोजालेन भुवनतलाक्रमणाय समारब्धः प्रयत्नः सुखसाध्योऽभूत् । पौरैः प्रदीपालंकृतमन्दिरैर्यद्यपि प्रतिकूल-माचरितं तथापि कृत्रिमतेजस्त्वान्न तदन्धकारसमूहस्य साकल्येन नाशाय पर्याप्तम् । तारकागणालङ्कृतमपि विष्णुपदमण्डलं स्वामिनोऽसन्निधानेन स्वीयकार्ये विरलप्रयत्न इव परिचारकगणो न तमोनिवारणाय क्षममभूत् । सवित्रास्तसमये प्रदत्तेजा अपि जातवेदाः परोत्पादितधैर्योऽपि स्वभावभीरुरिव योधो महानसाश्रयणपर एव भूत्वा तमोराजिं नाभिगन्तुं शशाक । अस्मिन् काले सञ्चारिणी दीपशिखेव विजयिनी स्वीकृताभिसारिकावेषत्वादज्ञेयप्रथमस्वरूपा राजमार्गं परित्यज्यान्त्येनैव पथा नगराह्नहिरागत्य क्षुद्रपर्वतमूले कृताधिवासस्य भवानीजानेर्महादेवस्यायतनं प्रविवेश । रत्नाकरस्तु तामेव प्रतीक्षमाणः पूर्वमेवागत्य तत्रातिष्ठत् ॥

ततश्चेश्वरसूरिर्भाविने जायापतियुगुलाय किमाचारः श्रेयः प्रेम च वर्धयतीति संक्षेपेणोपदिश्य तपांस्याचरन्त्या हिमनगजायाः पाणि विवाहसमयात्पूर्वमेव जिघृक्षुरयं राजपुत्रदेशस्य मुख्यं दैवतमेकलिङ्गेश्वरो भवानीजानिरेव गान्धर्वविवाहे निदर्शनमिति संदिश्य विहस्य च किञ्चित् रत्नाकरेण विजयिन्याः पाणिमग्राहयत् । ततश्च तावभिनवदम्पती परमेश्वरादाशिषमाकाङ्क्षन्तौ तमित्थमभ्यष्टुताम्—

(क्रमशः)

कान्ताकटाक्षपाशैर्मन्दमन्दमन्तःपुरान्निवृते । ततः क्रमेण यथार्हं परिक्रम्य भवनानि बन्धूनां गृहाणि सुहृदां सौधान् राज्ञां वेश्मान्यमात्यानां यथाधिकारं समानितोऽनुज्ञातश्च तैस्तैः श्रृण्वन्नजगुण-प्रशंसाभरिताननवधिकनिश्रेयसाशासनगुरून् श्रुतिमधुरान् व्याहारान् जनानां स्वभवनं विवेश ॥

तत्र पूर्वागतैरन्वागतैः राजभिरमात्यैः सुहृद्भिः संभाव्यमानो मणिमयमलंकुर्वन्नासनं, त एव स्कन्धावारनिवेशोचिताः प्रभूतयवसाः समासन्नजलाशया वितततरुच्छायासंतता अनिम्ना अगण्डशैलविपमाः समास्तन्न तत्र प्रदेशाः, ते खलु विस्तृताः सुखदायिनोऽप्यतिदन्तुराः अतिपन्थानः, ताः खल्ववस्कन्धाः राजधान्यः, तथा निवेशनीया तथा नेया च चमूः, अध्वसु च ते वन्द्याः, ते मान्याः, ते दण्ड्याः, ते निष्कास्याः, ते पुनरवस्थापनीयाः, ते सहैव नेया इति विभजद्विर्देशानावेदयद्विर्मार्गं निरूपयद्विर्गुणदोषान् मीमांसमानैस्तद्रूपानुरूपाणि कार्याणि परिज्ञातसकलदेशवृत्तान्तरमात्यैरन्यैश्च सह कुर्वन्तास्ताः प्रास्थानिकीः कथा मुहूर्तमिवासांचक्रे ॥

तदानीमेव दिवो मध्यमध्यारूढेऽम्बरमणौ समासन्नः शुभो-दकः काल इति ससंभ्रमं समयावेदनमुखैरैर्गणकैः प्रेर्यमाणस्तत्क्षणमेव भावावेदिना परिजनेनानीतमुत्तेजनैर्बलविक्रमतेजसां निरसनैर्विपदासु-द्रावनैर्मङ्गलानामभिमन्त्रितं मन्त्रगणैरभेद्यं रिपुशस्त्राणामाबद्धं गुरुणा शारद्वतेनामलवज्रमणिप्रत्युप्तं दधानः कवचमिज्जितवेदिभिर्भारिकैरु-पनीतान्यासज्य मूषणानि गृहीत्वाचार्योद्यतं दृढतमं धनुः आबध्य कलापौ आदाय सचर्म खड्गं तत्समयोचिताभिः स्तुतिभिर्वन्दिनामा-पूयमाणदिग्विजयोत्साहः तत्कालासन्नेन राजन्यप्रायेण महावीरज-

नेन परिजनेन च परिवृत अतिक्रम्य पादाभ्यामेव तिस्रः
कक्ष्याः, आसन्नभवनवातायनान्तरनिर्गतैः प्रत्यासन्नप्रियविरहचपलैः
कटाक्षवलनैरन्तःपुरिकाणां किमीरितवर्त्मा आसाद्य चतुर्थीं कक्ष्यां,
तस्यां च स्थापितपूर्वं सुशिक्षितेन सारथिना, दृढतरघटितसूत-
मुष्टिविधृतखलीनपाशतया आकुञ्चितवदनैः ऊर्ध्वीकृतग्रीवैः उत्पत-
द्भिर्गगनतलं विचेतुमिव मृषावेगदुर्ललितान् सप्तसप्तिसमीन् असह-
मानैरिव पुरोयानमनुकूलस्य पवनस्य गमनरयनिरोधजनितामर्षदुःका-
रानिव वितन्वद्भिर्धुधुरारावान् परिचटुलखरतरखुरपुटविघटितकुट्टि-
मैर्महाप्रमाणैरानीलैश्चतुर्भिस्तुरगैरुद्यमानम्, अत्युन्नतकनकमयदण्ड-
विराजितेन सिंहाङ्कितेन ध्वजपटेन केतनेन विराजमानम्, यथास्था-
नन्यस्तबहुलगदाशक्तिचापतूणकृपाणमुखहेतिगणम्, विविधमुखदी-
प्तिवितानमुषितजनलोचनम्, धातुप्रकरशबलितमुदयगिरिमिव दिन-
मणिः सांप्रामिकं शताङ्गमारुरोह ॥

ततश्चात्मविभवोचितान्यास्थाय यानानि अनुगच्छद्भिः सुह-
द्विरमात्यैः राजसूनुभिः सेनापतिभिश्चानुगम्यमानः तत्कालसङ्गीभूता-
नां संमर्देन जनानां मन्दीभूतगतिना रथेनैवातिक्रम्यान्याश्चतस्रोऽपि
कक्ष्या राजभवनतोरणात् बहिर्निश्चक्राम । तदानीं चाविर्भूतामृतकि-
रणसंभ्रमसमुज्जृम्भमाणेवाम्भोनिधिलहरी विलोक्य निर्गतं राजानं
तत्प्रतीक्षा समुच्चाल सा सर्वापि चतुरङ्गिणी ॥

ततो 'निष्क्रान्तो नरपतिः, याति द्रुतगतिर्मध्यमध्वनः, समु-
पगतः सेनानिवेशम्' इति चत्वरेषु प्रादुरभवन् जनानां विविधा
प्रवादाः । तत्र च निजनिर्माणसंभ्रान्ताधोरणाङ्कुशनुत्रैर्मुहुर्मुहुः परिक-
्रम्यमानमस्तकैः प्रचलितकटतटसमुत्पतितमधुकरझङ्कारद्विगुणितमृति-

तैः प्रबलमहाबलप्रेर्यमाणैरिव घनाघनैः त्वरितगतिभिर्वेतण्डैः सादिग-
णपार्ष्णिणकशाघातदाघाव्यमानैः अश्वबृन्दैः अतिगुरुपरिणहैः प्रजवि-
तरथ्यैः सपक्षैरिव महीभृत्कुलैरतितुरगैः शताङ्गैः विविधशस्त्रपाणिना
पङ्क्तिभूय प्रचलताऽसंख्येयेन पदातिवृन्देनानुगम्यमानो धीरतरं
ध्वनतां ध्वानेन प्रयाणदुन्दुभीनां वीरजनकरकोणामिताडितानां पटु-
निनदेन पटहानां भांकारेण भेरीणां प्रहृष्टवीरजनाभिपूर्यमाणानां
बभारवेण शङ्खानां समरोपचितकौतूहलैर्ध्वनिभिः सहेलमाक्षिप्य-
माणानां टंकारेण धनुषाम्, किं चास्फोटितैर्बाहुशालिनामदृहासैः
शूराणां क्ष्वेलितैर्धीराणां सिंहनादैर्विक्रमिणां गर्जितैर्वीराणां वीरा-
लापैः साहसिकानां साधुवादैः पराक्रमिणां नादमयमिव, अखिल-
दिशामण्डलव्यापिना दीप्तिवितानेन शूरजनभूषणमणीनां सर्वतः
पस्रुताभिर्मरीचिभिर्मणिवरूथानां विमलखड्गमण्डलप्रतिफलनधलधलि-
ताभिस्तेजोमयमिव, व्याप्नुवता मदजलगन्धेन करटिनां गन्ध-
मयमिव च रोदोगर्भमाकलयन्, मङ्गलशंसिभिर्निर्मितैर्वर्धित-
यात्रोत्साहः अवकीर्यमाणः कुसुमाञ्जलिभिः सौधोत्सङ्गमङ्गिनी-
नां नगरविलासिनीनाम्, क्रमेणातीत्य नगरोपकण्ठभुवं दक्षि-
णपूर्वेण राजधान्याः सार्धक्रोशमात्रेऽध्वन्युत्तरेण भागीरथीतट-
मदन्तुरे मनोहारिणि समेऽतिवितते प्रदेशे प्रथमोपगतैः शिल्पि-
गिरुपकल्पम्, हिमालयकूटैरिव कलशजलधिबीचिनिचयैरिव पङ्क्ति-
भूतैरेकवितानैर्द्विवितानैरेकस्तम्भैर्द्वित्रिचतुःस्तम्भैः पटमयसौधवलभी-
वातायनद्वारकवाटैरभ्रालिहशिखरैरनेकसहस्रसंख्यैः पटभवनैः परिवृ-
त्तानुकुर्वतेव कुलगिरिशिखरनिकरपरिगतं कनकगिरिं समुद्रहता तो-
णान्तिकसमवस्थापितं राजसंबन्धगौरवकर्णेजपमतिदूरोन्नतं पवनरय-

परिकल्प्यमानसिंहाङ्कितध्वजपटं केतनदण्डमतिबहुलवातायनगणभूषि-
तेन कनककपिशक्षौममयेन राजभवनेनोपशोभितम्, यथाक्रमविन्य-
स्ताभिर्विविधवस्तुगणपूर्णभिर्विशालदीर्घाभिर्विपणीभिर्विराजमानम्, प-
रितः सुव्यवस्थापितारक्षभटपराक्रान्तम्, विविक्तविनिवेशितविप्रवाटम्,
पर्यन्तसमाबद्धाभिः रक्तपताकाभिर्विभाव्यमानवेशवाटम्, समन्ततः प्र-
तिष्ठितबहुगुल्मम्, तत्र निलयैः सेनापतीनां भवनैरमात्यानां गृहैः सैनिक-
ानां शालाभिः करितुरगखरोष्ट्राणाम् अगारैरायुधानां रथ्याभिराधो-
रणानां शालाभिः सादिनां निवेशैर्यन्त्राणामावासैः रथकाराणामावसथै-
श्चुरिकाणामापणैर्वैतंसिकानां निलयैस्तुन्नवायानां श्रेणिभिः पादकृता-
वेश्मभिः शस्त्रमार्जकानां त्रिपिनैर्मालाकाराणां शरणैर्धन्विकानां निके-
तनैर्भिषजां धामभी रजकानामावेशनै रथधनुःशरेषुशस्त्रकृतामावलिभि-
र्महीपतिभवनसंनिहितानां विकासशस्त्रधारिभिः वीरपुरुषैरभिरक्षिप्य-
न्तानां महार्हरत्नकनकभूषणवसननिवहपूर्णानां शेवधीनामिव कोशा-
नामाहितपरभागम्, सर्वतः परिकल्पितोपरक्षणमसंबाधप्रतोलीचत्वरम्,
किंचोत्थाप्यमानैरुत्थितैश्च वितत्यमानैर्विततैश्चावध्यमानयवनिकैराव-
यवनिकैश्चान्तःप्रसार्यमाणकम्बलैः प्रसारितकम्बलैश्च परितो नियम्य-
मानैः नियमितैश्चारोप्यमाणपताकैरारोपितध्वजैश्च दूष्यैराकुलीकृतै-
कदेशम्, अपि चागतैरागच्छद्भिरवतीर्णैरवतरद्भिश्च यानेभ्यो-
लब्धावासैरटद्भिर्निवासाय तत इतः स्वजनसंगतैराह्वयद्भिर्वेगी-
यांश्च सैनिकजनैः संभृतान्तरम्, पङ्क्तिशोऽवस्थापितैरतिबहुल-
पाथेयवस्तुनिवहपरिपूर्णैरनेकसहस्रसरुचैः शकटैर्वलयीकृतप्रान्तम्, प्रा-
णतर्पणैरुद्धमद्भिरिव विविधफलकुसुमगन्धान् मदिरागृहैरधिवासितम्,
शूरजनपरिगुप्ताभिराशीविषानिवहपूर्णाभिः पातालगुहाभिरिवायुधशाला-

भिरुद्भासितं, विष्वक्परिभ्रमत्परिचरलोकम्, इतस्ततः पर्यटद्भिः शैलूष-
मार्दङ्गिकवैणविकप्रायैः जनैरुपसेवितम्, तत्र तत्रोच्छ्रितैः सूचितराजा-
मात्यसेनापतिनिवासं सर्वतो योजनत्रयपरिमितं स्कन्धावारं विवेश ॥

तत्र च प्रथमागतैर्योर्ध्वैर्महामात्रैरधिकारिभिरमात्यैर्भृत्यैश्च स-
भाज्यमानोऽतीत्याभिनवागमनसंभ्रान्तानेकनरनिकरचरितांश्चत्वरराजि-
मार्गान् पुरस्तोरणाबद्धवन्दनमालमलंकृतं पताकाभिरभित ऊर्ध्वस्थितै-
र्निशितखड्गकुन्ततोमरप्रासपरिघपाणिभिर्वीरभटैरायुधमयेनेव प्राकारेण
परिसेवितं राजभवनं विवेश ॥ ततोऽवतीर्य स्यन्दनादावेद्यमानसर-
णिः स्तूयमानो वन्दिभिः प्रविश्याभ्यन्तरं तत्र सभान्तरालविन्यस्त-
पुदुतरास्तरणोपपन्नमामनमध्यतिष्ठत् । तत्क्षणमेव संभ्रमोपगतैराभ्य-
न्तरैः पारिजनैरवतारितकवचभूषणकलापोऽपगतपरिवेष इव शशी-
पूर्वागतैरन्वागतैश्च प्रवरैरधिकारिभिस्तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहूर्तमिव
स्थित्वा विसर्ज्य तानभ्यन्तरं विवेश । तेऽपि नरपतिनियोगेन
विश्रमेच्छया च प्रेर्यमाणाः स्वं स्वं निवासमुपजग्मुः ॥

तदानीं चोत्सार्थं करनिकरैस्तमोबलं प्रताप्य जीवलोकमाक्रा-
न्तवियन्मण्डले कालेनोपाहृतरोचिषि पतत्यपरवारिनिधौ पतङ्गे तत्स-
म्यपवृत्तनटनसंरम्भविश्लथमहानटजटाजूटप्रभापटल इव प्रसरति
सान्ध्ये रागे, तादृक्पदमण्डलोत्क्षुब्धदभ्रापगातरङ्गसंघटनसमुत्पति-
तेषु गगनतलविप्रकीर्णेषु शीकरेष्विव लक्ष्यमाणेषु तारागणेषु, तादृ-
ग्भूतशदोधूयमान इव गजाजिनोत्तरीये, पश्चिमपाथोधिपरिपतितज्व-
लत्पनमण्डलोद्भूत इव धूमस्तोमे, सकलाभिसारिकाजनप्रार्थनाप्र-
ज्ञेन भगवता कुसुमधन्वना तद्रोपनाय प्रसारित इव नीलतिरस्क-
णीपटे, अस्तंयतो भगवतः सहस्रभानोर्जिगीषया यथादेशं यथास-

मयं योद्धुमागतानां व्यूह इव दिगन्तविस्तारिणि मन्देहानाम्, मूर्ति-
मतीव सुकृतपरिपाके निशाटिनाम्, सकललोकदर्शनद्रविणापजि-
हीर्षया तद्वञ्चनाय विधूत इवादर्शनाञ्जने प्रदोषमल्लिखेन, प्रिय-
विप्रयोगखिन्नाया दिवसश्रियो दुःखावेशविस्मयवन्ध इव केशकलापे,
जाज्वल्यमानदिनकरप्रदीपशिखासंपर्कात् विततगगनतलफलकसं-
क्रान्ते घनीभावाद्विप्रकीर्ण इव कज्जलपरागपटले भुवमाक्रामति
सान्ध्ये तमसि, प्रत्यासन्ननिशाकरागमनहर्षिताया स्मितप्रभानुरञ्जित
इव वदने प्राचीसीमन्तिन्याः पाण्डुभावमासेदुषि पूर्वदिग्भागे,
तत्क्षणमेव तीक्ष्णकिरणविकिरणोज्जृम्भितस्यापनोदनायातिमहतो ज-
गत्संतापस्य विपुले वियच्चत्वरे कालमान्त्रिकेण प्रतिष्ठापितेनाभिनवा
म्रपल्लवच्छादितमुखेनामृतपूर्णेनैव शान्तिकलशेन, विजययात्राप्रवृत्तस्य
सकललोकोपलाल्यशासनस्य दर्पकमहाराजस्य धवलनेव राजलक्ष्मणा,
दृढघटिततारागणत्रपुष्टिकानिकरनिचितं वितत्य गगनार्णवे ज्योत्स्ना
संतानजालं जिघृक्षतो विरहितहृदयमीनान् कन्दर्पकैवर्तस्याधिष्ठानया
नपात्रेणैव प्लवता, समराङ्गणमिव नभोमण्डलं प्रसन्नेन देवव्रतेनैव
भास्करेण दुर्दर्शमूर्तिना दुःसहतरैः शरैरिव करैर्नितान्तसंतापितं पन-
जयमिव जीवलोकमभिरक्षितुं प्रवृत्तसपक्षपद्माक्षान्तरिक्षोद्यतेनैव रा-
शेनेन, व्योमस्रवत्पूरनिमग्नोत्थितेनाभितस्तत्तटाटवीमटतेवैरावतेन, वि-
पुलधराभारचिरतरवहनपरिच्यूनस्याहिपतेर्विश्रमार्थमुन्मत्तमितेनैकेनैव
धर्मा, विशालं व्योमशाङ्गलं परितश्चरन्तीषु तारागवीषु आवद्धतर्पण-
धावतेव हरवृषभेण, निजकुल निवासमानसासेवनाय सत्यभुवनाय
प्रतिनिवृत्तेनैव परमेष्ठियानहंसेन, क्रान्त्वा काष्ठान्तराण्युल्लास्य लोक-
निजविरहपरिमलानाः कैरविणीराश्रासयितुं प्रवासादिबोपावृत्तेन गुरुरी-

रवात् हृदयगतं मूर्तिमदक्षशापमिव लक्ष्मोद्धता, अपि चाहतेनैव प-
रितप्तानां करुणरसितैश्चकोरीनाम्, आकृष्टेनैव कटाक्षवलनैः पम्फुल्य-
मानेन्दीवराणां कुवलयिनीकान्तानाम्, कालाध्यक्षप्रेषितेनैव प्रणयकल-
हशमनाय यूनाम्, काङ्क्षितेनैव वारिनिधिभिः, भयंकरेण खण्डितानाम्,
भीषणेन कलहान्तरितानाम्, प्राणहारिणा वियोगिनीनाम्, भङ्गदा-
यिना कोकानाम्, भागधेयेन विलासिनाम्, चूडामणिना भगवतः
शंकरस्योदयमुपगतवता रोहिणीप्राणवल्लभेनाभूष्यत नभोमण्डलम् ॥

तदानीं च निर्विशेषीकृता इव भागीरथीस्रोतोभिः, प्रत्युद्गता
इव प्रत्यग्रविकसितैः कुमुदवनैः, उल्लासिता इव जाह्नवीपुलिनैः, उप-
लालिता इवेन्दुकान्तैः, तिरस्कृता इव स्निग्धतरुच्छायाभिः, द्विगु-
णिता इव वसनमन्दिरवृन्दैः, संभाविता इव दन्तमुसलैर्दन्तावला-
नाम्, अवस्कन्दिता इव गजघटाभिः, आवृता इव शस्त्रपटलैः,
चित्रिता इव भूषणमणिप्रभाभिः, उत्सारिता इव गहनगुल्मैः, अपि
वाहादयन्तो लोकम्, अपसारयन्तस्तमांसि, आप्याययन्तश्चकोरान्,
अपनुदन्तस्तापम्, ह्लादयन्तः प्राणिनः, प्रकाशयन्तो भुवनं प्रसन्नु-
द्दिमकरगभस्तयः ॥

तत्रान्तरे चलितगङ्गातरङ्गसंगसमुत्पतिततनुशीकरनिकरजनि-
जडिभिः, विकचकुवलयकैरवकिंजल्करजःपुञ्जमांसले, विविधवनकुसु-
मपरिमलाकर्षिणि, विलासिजनोपभुज्यमानधूपानुलेपकुसुमवासनामेदुरे,
मत्तयेतण्डगण्डमण्डलोद्धान्तदानधारापूरतुन्दिले, वहत्यन्वर्था गन्धव-
ती, तादृशशैत्यसौरभ्योद्धहनादिव मन्दीभूतरये, भीत इव फणिपति-
पणागणानुकारिभ्यः स्कन्धावारदूष्येभ्यः, शङ्कित इव जवाधि-
भ्यो वाजिभ्यः, निजागमनमहोत्सवपरिनटकुसुमलतालास्येन प्रति

रुद्धवेग इव सर्वदिक्प्लाविना निस्तन्द्रेण चन्द्रिकापूरेण, प्रवृत्ति-
र्भराह्लादस्मित इवामृतकरमयूखैर्मन्थरगताविवोन्मस्तकेन प्रियसु-
त्सोभाग्यावलोकनकौतूहलेन, अपि च जातानुकम्प इव संतमेपु,
निर्भरप्रेमस्तिमित इव रतिश्रमस्त्रिजालासु विलासिनीषु, प्रियमाण इवा-
मृतकरविभूषितेन निजप्रभवेन प्रवाति शनैः शनैर्नैशे नभस्वति,
तत्संपर्कजनिताह्लादेषु विगताध्वश्रमेषु विश्रान्तेषु सैनिकेषु, नरदर्शन-
भयाज्ज्योत्स्नाविमलमवगाह्य नभो दूरतस्तारतरमारसमानेषु सत्वसूच-
केषु पतत्रिषु, रजन्यामपि चन्द्रिकालोकेन दिवसनिर्विशेषायामप्राप्त-
स्वच्छप्रचारतया निविडतरुगुल्मान्तर्हितानां वेदनाकूजितैरिव हुङ्कारैः
कौशिकानाम्, अपूर्वसेनानिवेशनिरीक्षणलस्तानां धावतां वनाद्ग-
वाशितेन शाटकानां सत्वानां पर्याकुल इव प्रान्तारण्ये, प्रथमयामच्छे-
दनिवेदनाय वाद्यमानेषु पटहेषु, प्रध्मायमानासु काहलीषु, नरपतिरपि
सुहृद्भिः सह निर्वर्तितनैशिकाभ्यवहारकर्मा प्रस्थितेषु यथासमयमि-
ङ्गितज्ञेषु शयनाय वसत्यै समस्तेषु तेषु, अन्वीयमान आसन्नपरि-
जनेन विमलक्षौममयप्रच्छदपटावच्छादितं सूक्ष्मतरयवनिकापरिवेष्टि-
तपर्यन्तं यथास्थाननिवेशितोचितोपधानमनोहरं विमलमणिकाशन-
विचित्रितसंनिवेशं पर्यङ्कमारुरोह ॥

तत्र च निपत्य शयनतले नातिदूरस्थितैर्व्यजनपाणिभिरभि-
वीज्यमानः परिजनैरेकतः पीडितेनेव प्रत्यप्रकान्ताविरहव्यथया अग-
तो विद्वेनेव मुनिजनवचनैः अपरतः क्षुब्धेनेव दुर्वृत्तनानादेशनरपा-
लजिगीषया एकतः समुल्लासितेनेव परिक्षीणधर्मप्रतिष्ठापनहर्षेणान्यतो-
ऽनुविद्वेनेव प्रजारञ्जनकुतूहलेन एकतश्च दूराकृष्टेनेव विजययात्राया-
उद्बुद्धेनेवात्मोदन्तेन तटस्थेनेव तात्कालिकस्थित्या बहुरूपेण मनसा

भावयेत् इति वाक्यार्थः । एवमुच्चैरित्यादौ लुप्तविभक्त्यर्थे करणत्वे
प्रातिपदिकस्य लक्षणा । एवम् 'प्रयाजशेषेण हवीर्गुण्यभिधारयति'
इत्यादौ प्रयाजशेषं हविःषु प्रक्षिपेदित्यर्थात् तृतीयादेः कर्मत्वाद-
िलक्षणिकत्वं बोध्यम् । एवं ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'प्रजापतिरकामयत
प्रजाः सृजेयेति । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तेपानात् त्रयो देवा अजा-
यन्त अग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽतप्यन्त । तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो
वेदा अजायन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेदः'
इत्युपक्रम्य 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना'
इति श्रुतेन वाक्येन विधीयमानौच्चैस्त्वादिकं किमृगादिमन्त्रकार्यो-
द्देशेन विधीयते, उत, ऋग्वेदादिविहितकर्मोद्देशेन? इति संशयः ।
तदर्थमुपसंहारस्थऋगादिपदानुरोधेन उपक्रमस्थवेदपदं वेदैकदे-
शभूतमन्त्रलाक्षणिकम्, उत, उपक्रमस्थवेदपदानुरोधेन उपसंहारस्थ-
ऋगादिपदमृग्वेदादिलक्षणिकमिति विचारणीयम् । अत्र वेदत्वं मन्त्र-
प्राप्त्यसमुदायात्मकग्रन्थविशेषपर्याप्तमखण्डोपाधिरूपम् । ऋक्त्वं च
पादव्यवस्थापन्नमन्त्रत्वम् । सामत्वं मन्त्रत्वसमानाधिकरणगीतित्वम् ।
यजुष्ट्वम् ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वम् । इत्थं च ऋगादिशब्दानां विध्युद्दे-
शगतत्वेन प्राबल्यादुपक्रमस्थार्थवादगतवेदशब्दस्य तदनुरोधेन वेदै-
कदेशे लक्षणा । अन्यथा विधिस्तुत्योरेकविषयत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
तथा च ऋचा ऋग्वेदेन यत् क्रियते उत्पाद्यते तदुच्चैरित्यर्थात्
ऋगादिमन्त्रजन्यार्थप्रकाशनाद्युद्देशेन उच्चैस्त्वादिकं विधीयते । ततश्च
"आनर्थक्यात् तदङ्गेषु" इति न्यायेनार्थप्रकाशनादिजनकऋगादि-
मन्त्रेषु उच्चैस्त्वादिकं पर्यवस्यतीति प्राप्ते उपक्रमे वेदस्य स्तूयमानतया
तत्प्रावश्यमुद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा वाक्ये विवक्षितमिति प्रतीयते ;

तद्दशायामुपसंहारस्थऋगादिपदज्ञानरूपविरोधिनोऽसंजातत्वात् । त-
तश्च उपसंहारे उच्चैस्त्वस्य विधेयस्य लाभात् परिशेषात् वेदस्य उद्दे-
श्यत्वसिद्धौ उद्देश्यसमर्पकऋगादिपदानां वेदतात्पर्यकत्वावश्यभावात्
तदनुरोधेन ऋगादिपदानामृग्वेदादौ लक्षणा । ततश्च ऋचा ऋग्वेदेन
यत् क्रियते विधीयते तदुच्चैरित्येवम् ऋग्वेदविहितकर्मादेशेन उच्चै-
स्त्वादिविधाने उक्तन्यायेन तदङ्गभूतमन्त्रेष्ववतार इति ॥

प्रकरणं नाम इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । इतिकर्तव्यतात्वं च कर-
णानुग्राहकत्वम् । सर्वत्र हि अशक्तस्य करणत्वायोगात् करणनिष्ठा
शक्तिरस्तीति निर्विवादम् । सा च करणतावच्छेदिका करणतारूपा
वा । तस्याश्च जन्यवृत्तित्वे जन्यतैवेत्युत्सर्गः । साध्यलाभे परमनादिते-
त्यपवादः । तथा च करणानुग्राहकत्वं करणनिष्ठशक्तिजनकव्यापार-
त्वमिति फलितम् । तादृशव्यापाराकाङ्क्षैव प्रकरणम् । तथा चाका-
ङ्क्षया प्रयाजादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहितया प्रयाजादीनां तादृशव्यापा-
ररूपतावगमादङ्गत्वसिद्धिः । तच्च प्रकरणं द्विविधम्— महाप्रकर-
णमवान्तरप्रकरणं चेति । प्रधानेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा महाप्रकरणम् ।
अङ्गेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा अवान्तरप्रकरणम् । यद्यप्यङ्गेतिकर्तव्यताया
नाङ्गान्तरग्राहकत्वम्, विनिगमनाविरहात् । तथापि वाचनिकाङ्गस्य
मध्यपठिताङ्गग्राहकत्वमुपपद्यत एव ; वाचनिकाङ्गसंदंशस्यैव विनि-
गमकत्वात् । यथा — “ अतिहायेडोपबर्हिः प्रतिसमानयते ’, ‘ जुहो-
मौपभृतं प्रयाजशेषेण हवीर्गण्यभिधारयति ’ इति वचनद्वयमध्ये ‘ अभि-
क्रामं जुहोति ” इति विहितस्याभिक्रमणस्यावान्तरप्रकरणेन प्रयाजो-
माङ्गत्वमेव । न तु महाप्रकरणेन प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वम् ; महा-
प्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य बलीयस्त्वात् ॥

स्थानं नाम इतिकर्तव्यतात्वेन संबन्धायोग्ययोः संनिधिः ।
तच्च द्विविधम्— पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति । आद्यमपि द्विवि-
धम्— यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । त्रितयमपीदं द्विविधम्—
उभयाकाङ्क्षया अन्यतराकाङ्क्षया चेति । अत्रोभयाकाङ्क्षाघटकप्र-
धानाकाङ्क्षा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभिन्ना ग्राह्या । तत्र यथाक्रमपाठेन
काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्यामन्त्राणामिन्द्राग्नीरोचनादिव इत्यादीनामै-
न्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादिविहितकाम्येष्ट्यङ्गत्वम् । संनिधिपा-
ठेन च सांन्यायपात्रशोधनविधिसंनिधौ समाम्नातस्य ‘ शुन्धध्वम् ’
इत्यादिमन्त्रस्य तदङ्गत्वम् । अनुष्ठानसादेश्येन च पशुधर्माणां दैक्ष-
पशुशब्दिताग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वम् ॥

समाख्या च यौगिकं पदम् । यथा ऋग्वेदादिविहितपदार्थेषु
होताध्वर्यवादिसमाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते । तथा च तत्तत्प-
दार्थे तत्तत्कर्तृकत्वसिद्धिः । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
मेलने पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम्, विलम्बितप्रवृत्तिक-
त्वात् । तथा हि— लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनाद्वारैव विनियोजकताया
उक्तत्वात् विलम्बितप्रवृत्तिकत्वं स्पष्टम् । अत एव ‘ ऐन्द्या गार्हप-
त्यमुपतिष्ठते ’ इति गार्हपत्योपस्थानाङ्गतया विनियुक्तस्य कदाचन स्त-
रीरसिनेन्द्रसश्च सिदाशुषे ’ इति मन्त्रस्य न लिङ्गादिनाङ्गत्वम् ;
लिङ्गेन श्रुतिकल्पनाद्वारा इन्द्राङ्गत्वबोधनात् प्रागेव ऐन्द्येति प्रत्यक्ष-
भूत्या तृतीयारूपया गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वबोधनेन मन्त्रस्य नैराका-
ङ्क्षेण लिङ्गेन श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धात् । एवं वाक्यस्यापि लिङ्गकल्प-
नाद्वारा श्रुतिकल्पकतयैव विनियोजकत्वात् लिङ्गापेक्षया दौर्बल्यम् ।
तथाहि— अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वान्यतरविषयकश-

क्त्यनधीनबोधप्रयोजकपदद्वयसमभिव्याहारो वाक्यम् । तस्य च योग्यताज्ञानं विना लक्षणादिना कर्मत्वादिबोधकत्वानुपपत्तेः योग्यतारूपलिङ्गपरिशीलनमपेक्षितम् । ततश्च श्रुतस्यैव पदस्य कर्मत्वादिलक्षकत्वाङ्गीकारेण तत्तद्वाचकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि श्रुतपदस्य तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वव्यवहारः । ततश्च वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वा विनियोजकमिति वाक्यस्य लिङ्गात् दौर्बल्यम् । एवं प्रकरणं वाक्यादित्रयकल्पकतया विनियोजकम् । तथाहि— प्रधानगतेतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रयाजादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहितया तत्तद्वाक्यस्य स्वस्वावान्तरवाक्यार्थे समाप्तस्यापि महावाक्यैकदेशत्वरूपपारिभाषिकपदसंनिध्याख्यवाक्यकल्पनया निरुक्तपदानां च स्वार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनानुकूलयोग्यताकल्पनया च ‘समिधो यजति’ ‘इत्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति अश्रुतेतिकर्तव्यतात्ववाचीत्थं पदरूपश्रुतिकल्पनया च इतिकर्तव्यतात्वरूपकृतिकारकत्वमवगम्यत इति ॥

एवं स्थानमपि प्रकरणादिचतुष्टयकल्पकतया विनियोजकम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य तत्र कल्पनीयत्वात् । प्रकरणस्य च वाक्यादिकल्पकतयैव विनियोजकताया उक्तत्वात् । एवं समाख्यया अवयवार्थयोः संबन्धे संसर्गमर्यादया बुद्धे सति न तन्निष्ठं शान्यथानुपपत्त्या स्वतन्त्रविधिकल्पना, गौरवापत्तेः । किं तु अन्वाधानादिवाक्यस्य ‘अध्वर्यु वृणीते’ इति वाक्यस्य च एकवाक्यतासंपादकपदमात्रं कल्प्यते ‘यमध्वर्यु वृणीते सोऽग्नीनन्वादाधाति’ इति । तच्च द्वयोर्विध्योः कथंचिदस्त्वेकबुद्धिस्थितेत्येवंविधस्थानकल्पनां विना न संभवतीति तत्कल्पनापूर्वकमध्वर्योरङ्गत्वबोधकाका-

ङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तद्विध्योर्महावाक्यैकदेशत्वाख्यपदसंनिधिरूपवाक्यं कल्प्यते । तेन चाध्वर्युनिष्ठयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुतिः कल्प्यत इति समाख्यायाः स्थानादिपञ्चककल्पकतया विनियोजकत्वं बोध्यम् ॥

एवं श्रुत्यादीनां विरोधेन बलाबले व्यवस्थिते । इत ऊर्ध्वमध्यायशेषेण विरोधसदसद्भावविचारः । तथाहि— ज्योतिष्टोम एव श्रूयते— ‘तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य’ इति । तत्र वाक्यप्रकरणयोः विरोधोऽस्ति उत नेति संशयः । तदर्थं चाहीनशब्दः किं हीनो न भवतीत्यहीन इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमपरः, उत, ‘अहः खः क्रतौ’ इति विहितस्वप्रत्ययान्ततया द्वादशाहपर इति विचार्यते । तत्र प्रकरणाविरोधायाहीनशब्दो नञ्समासः सन् ज्योतिष्टोमपरः । एवं साहशब्दोऽपि अह्नासमाप्यमानतया तत्परः । ततश्च ज्योतिष्टोमे उपसदां त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते, अहीनशब्दस्य ‘अहः खः क्रतौः’ इति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च योगरूढतया रूढ्या ज्योतिष्टोमाद्येकाहव्यावृत्ताखण्डोपाध्यवच्छिन्नस्यैव बोधनात् वाक्यप्रकरणयोर्विरोधावश्यंभावात् बलवता वाक्येन द्वादशाह एव द्वादशोपसत्त्वविधिरिति ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थे पादे “निवीतं मनुष्याणाम्” इत्यादेः विरोधाविरोध-तुभूतविधित्वार्थवादत्वविचारः । तथाहि— दर्शपूर्णमासयोः “नि-

वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देव-
लक्ष्ममेव तत् कुरुते” इति श्रूयते । तत्र निवितं मनुष्याणामित्यादेः
विधित्वमर्थवादत्वं वेति विशयेऽर्थवादमात्रस्यानर्थक्यात् विधित्वमे-
वेति प्राप्ते उपव्ययत इति उपवीतविधिसंनिहितस्यार्थवादतया तदे-
कवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादकविधित्वाश्रयणस्यान्याय्यतया अर्थ-
वादत्वमेवैवंविधानामिति ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

पञ्चमे पादे प्रतिपत्तिविचारः । तथा हि— उपांशुयाजप्रयाजा-
ज्यभागानूयाजादिद्रव्याणां स्विष्टकृदिडादीनि शेषकार्याणि कर्तव्यानि
वा, न वा, इति विशये, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीतिवचनबलात् अङ्ग-
प्रधानसाधारणसर्वहविरर्थत्वप्रतीतेः कर्तव्यानीति प्राप्ते, तत्तद्यज्याक्षिप्त-
विशेषप्रतिपत्तिसत्त्वात् न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपक्षीणस्विष्ट-
कृदादिप्रतिपत्तिग्राहकत्वमिति न तेषां स्विष्टकृदिडादीनि शेषकार्याणि
कर्तव्यानीति ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

षष्ठे पादे अनारभ्याधीतविचारः । तथा हि— अनारभ्या-
धीतेन ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापगूँश्लोकगूँ शृणोति’
इत्यादिना विहितपर्णतादीनां किं प्रकृतिविकृतिमाधारण्येन विधानम्
उत, प्रकृतिमात्रे ? इति विशये अविशेषात् प्रकृतिविकृतिसाधारण्ये

नैव विधानमिति प्राप्ते, जुह्वदेशेन विधीयमाना पर्णता जुह्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव विधेया । विकृतिषु च जुह्वरतिदेशेनैव प्राप्यते । अतिदे-
शप्रवृत्तिश्च प्रकृतौ यावदङ्गावगतिसमनन्तरमेव । ततश्च प्रथमं प्रकृ-
तौ पर्णताविधानानन्तरं विकृतौ तद्विधानं वाच्यमिति विरम्यव्यापार-
रूपद्विरुक्तिदोषप्रसङ्गः । अतः प्रकृतिमात्र एव तद्विधानमिति ॥

इति तृतीयाध्याये षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

सप्तमे बहुप्रधानोपकारकविचारः । तथा हि— दर्शपूर्णमा-
सप्रकरणे ‘वेद्यां हवीर्गूँष्यासादयति । बर्हिषि हवीर्गूँष्यासादयति’
इति विहितवेद्यधिकरणकमासादनं किं प्रधानहविर्मात्रार्थम्, उत,
अङ्गप्रधानसाधारणसर्वहविरर्थमिति विशये प्रकरणात् प्रधानहविर्मा-
त्रार्थमिति प्राप्ते, प्रकरणेन वाक्यसंकोचायोगात् असंकुचितेन वाक्ये-
नाङ्गप्रधानसाधारणसर्वहविरर्थत्वमेवेति ॥

इति तृतीयाध्याये सप्तमः पादः ॥

अथ अष्टमः पादः ॥

अष्टमे पादे स्वामिकर्मविचारः । तथा हि— वरणं दक्षिणा-
दानं च यजमानेन कार्यम्, उत, अध्वर्यादिभिरिति विशये समा-
ख्याबलात् अध्वर्यादिभिरेव कार्यम् । तत्राध्वर्युरितरेषां वरणादिकं
कुर्यात् । यथा अध्वर्युः स्वद्रव्येण इतरान् परिक्रीणीयात् तमुपायं
यजमानः कुर्यात्, अध्वर्योश्च वरणं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात्, इति प्राप्ते,

वरणाभावे अध्वर्युत्वस्यैवासंभवात् अध्वर्युत्वंसंपत्तये क्रियमाणस्य प्राथमिकवरणस्य असमाख्यातकर्तृकत्वावश्यंभावात् वरणे समाख्याबाध आवश्यकः । एवं दक्षिणादानेऽपि उपायान्तरकल्पने गौरवात् प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्तृकत्वबाधापत्तेश्च समाख्याया एव केवलाया बाधः । अतश्च वरणं दक्षिणादानं च स्वामिकर्तृकमेवेति ॥

इति तृतीयाऽध्याये अष्टमः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ॥

इत्थं पादाष्टकपरिमितेन तृतीयाध्यायेन शेषिनिरूपितशेषरूपविचारे वृत्ते चतुर्थेन प्रयोजकनिरूपितप्रयोज्यत्वविचारः कृतः । तत्र प्रयोजकत्वमनुष्ठापकत्वम् । तच्च यद्यपि विधेरेव, तथापि यदुद्देशेनानुष्ठानं विधिना बोध्यते, तत्रापि प्रयोजकत्वव्यवहारः शास्त्रे । तथा चानुष्ठापरपर्यायकृत्युद्देश्यतया विधिविषयत्वं प्रयोजकत्वम् । तद्विधेयतया विधिविषयत्वं प्रयोज्यत्वमिति फलितम् । तत्र क्रत्वर्थानां क्रतुः प्रयोजकः । पुरुषार्थानां तु फलम् । ततश्च कचित् क्रत्वर्थत्वादिविचारमुखेन, कचित् साक्षादेव च इह प्रयोजकत्वविचारः । तत्र प्रथमे पादे क्रत्वर्थत्वादिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं प्रतिग्रहादेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविचाररूपः प्रधानस्य प्रयोजकत्वविचारः । तथाहि स्वयं प्रार्थितफलोद्देशेन विहितत्वं पुरुषार्थत्वम् । फले पुरुषार्थत्वं

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ४.] विरोधिकृद्वर्ष फाल्गुनमासः । [संचि. १२.]

वत्सरान्ते विज्ञप्तिः ॥

अद्यासन्नषोडशहायनेयं सहृदया रसिकरसिकानाममरवाणीप्रणयिनामादरातिशयेन विरोधकृत्यप्यस्मिन्संवत्सरे सौहार्दमेवाधिकमाभिवर्धयन्ती कचिदाधुनिकधर्माधिकरणव्यवस्थामभिनन्दन्ती कदाचिदार्यभाषाचरितमपूर्वमाविष्कुर्वती कचिदमलाभिरूपदेशवाग्भिरज्ञानतिमिरमपोहन्ती कदाचिच्चक्रवर्तिनः प्रतिकृतिधारणेनात्मानं मण्डयन्ती कचिद्देशान्तरीयकथानैपुण्यमात्मनः प्रकाशयन्ती कदाचित्कर्ममीमांसकानां मतं सुविशदमनुवर्णयन्ती कचिदमरभाषाभ्युदयप्रकारमालोडयन्ती कदाचिन्महाकविरचनाकौशलमनुविमृशन्ती कचिद्भूगोलशास्त्रतत्त्वानुवर्णनेनानुवाचकानां हृदयवैशाल्यमापादयन्ती कदाचिद्योगिवर्याणामत्यद्भुतमपदानमुपदिशन्ती प्रायो मुग्धामवस्थामतीत्य विलसत्यनितरसुलभेन सौभाग्येन ॥

संपादकः ।

पण्डितपरिषत् ॥

—❁—

प्रथमः— मित्र ! अपि नाम सम्यङ्निर्वृत्ता पण्डितपरिषत् काञ्ची-
नगरे ? ॥

द्वितीयः— न सम्यङ्निर्वृत्तेति केचित्, न तथेत्यपरे, जातैश्च
मृतेत्यन्ये ॥

प्रथमः— कथमेवं व्यधिकरणतयोपन्यस्यते निष्कृष्टवादिनापि भ-
वता ? ॥

द्वितीयः— सामयाचारिकधर्मतत्त्वमवैदिकानामुपदेष्टुमाहूता विद्वांसः
लौकिकैरेव 'कालानुरोधेन एवं करणीयम्, इयमेव समीचीना
सरणिः' इत्यादिकमनुशिक्षिता आसन् ॥

प्रथमः— न खलु सम्यगवगच्छामि । अश्रद्धेयमेतत् ॥

द्वितीयः— आदवेवोपन्यासप्रसङ्गेन सर्-सुब्रह्मण्यार्थमहाशयः अ-
डयार्-पुस्तकशालापरिलब्धं प्रणववादानामकं ग्रन्थरत्नं सर्वैरपि
पण्डितमन्यैः पठनीयमुपादिक्षत् ॥

प्रथमः— अहो ! किमित्यविवादतया प्रतिष्ठिते परब्रह्मप्रतिपादके
प्रणवेऽपि वादमालम्ब्य प्रवर्तितोयं ग्रन्थः ? मास्त्वस्माकं प्रणवे
वादशङ्कालेशोऽपि ॥

द्वितीयः— यैस्तु स प्रणववादो न पठितस्तेषां पण्डितमानिता
वितथेति च समुपन्यास्थत् ॥

प्रथमः— किमेष महानभिनिवेशः प्रणववादे तस्य महाशयस्य । ॥

च ग्रन्थो मया दृष्टचर एव । न तादृशानि विषयजातानि
तत्रोपलभ्यन्ते ; यान्यालम्ब्य तदपठितृन् अपण्डितानसौ मन्यते ॥

द्वितीयः— अचिन्त्यो हि प्रणववादस्य प्रभावः । येन तादृशोऽपि
महाशयः असमयोचितभाषी संवृत्तः ॥

प्रथमः— मित्र ! कथय कति पण्डितास्तत्रागच्छन् ? ॥

द्वितीयः— शताधिकाः पण्डिता नानादेशेभ्यः समागताः ॥

प्रथमः— सर्वेषामप्येतेषां प्रत्येकमेकैकविषयमधिकृत्य भाषणं नाम
बहुकालनिर्वर्त्य खलु । किं वा सर्वेषामपि भाषणयावकाशो
दत्तः ? ॥

द्वितीयः— सर्वेषामपि भाषणं बहुकालसोपेक्षमिति मत्त्वैव सभायाः
प्रथमदिवस एव केषांचित् परिमितानां पण्डितानां पारिषद्यतया
परिगणनं कृतम् ॥

प्रथमः— किमन्ये केवलं तूष्णीकामास्थिताः ? तथासति तेषामाह्वा-
नमागमनं च वितथमिति मन्ये ॥

द्वितीयः— तथा न वक्तव्यम् । अन्येऽपि पारिषद्यमुखेन स्वं स्वमाश-
यमाविष्कर्तुं शक्नुवन्त्येव ॥

प्रथमः— आगतानां सर्वेषामपि पण्डितानां मध्ये केषांचिदेव पारि-
षद्यतया भाषणाधिकारितया च नियमनं यद्यपि पारिषद्यतया
नियमितानां महत् गौरवमुत्पादयेत्, तथापि अन्येषां पण्डितानां
स्वस्वमुखेन स्वाशयमाविष्करीषूणामवमानमेव संपादयेत् ॥

द्वितीयः— सत्यम् । समुपस्थितेऽस्मिन् कार्यसंकटे किमन्यत् कर्तुं
शक्यते ? ॥

प्रथमः— आह्वानसमय एव पत्रिकासु ‘एते एव पारिषद्याः, एतेषामेव भाषणाधिकारः, नान्येषाम् । इतरे तु पारिषद्यमुखेनैव स्वाशयमाविष्कर्तुमर्हाः’ इति प्रकाश्येत यदि, तदा पारिषद्या एव समागच्छेयुः । सभा च सम्यक् प्रचलेत् ॥

द्वितीयः— पारिषद्यतया नियमितानामत्रागमनं खल्वितः पूर्वं न निश्चितम् । पारिषद्यतया नियुक्तानामनागमने सभा हि न ना भवेत् ॥

प्रथमः— प्रथममेव तेषां संमतिमवाप्य तदनन्तरमेव सर्वे आह्वानितव्याः । भाविकार्यजातमालोच्य खलु पूर्वमेव संविधातव्यं कुशलैः । भवतु कति पण्डिताः पारिषद्यतया नियमिताः ? ॥

द्वितीयः— चत्वारिंशत् इति तर्कयामि ।

प्रथमः— किं पक्षपातं परित्यज्य वैदुष्यमात्रनियमितं परिगणनम् । उत पक्षपातं दाक्षिण्यं चावलम्ब्य ॥

द्वितीयः— न पक्षपातगन्धोऽपि । तत्र षट् काञ्चीवासिनः, एकावश महीशूराज्यादागताः । त्रयो विजयनगरीत आगता इति वैदुष्यमात्रावलम्बमेव परिगणनमभूत् ॥

प्रथमः— किं चत्वारिंशत् पण्डिता एव तत्र पारिषद्यतामर्हन्ति ।

द्वितीयः— सत्स्वप्यन्येषु बहुषु पण्डितेषु सर्वेषां प्रवेशे नियमान् वैफल्यत् चत्वारिंशत्पण्डिता एव नियमिताः ॥

प्रथमः— अन्ये पण्डिताः स्वेषां पारिषद्यतया अपरिगणनेन नाप्यध्यन् वा ?

द्वितीयः— अहो ! कथं क्रोधो न जायेत ? अदूरकोपा हि युज्यते ॥

नप्रकृतिः । सर्वेषु समवेतेषु केषांचित् परिग्रहः अन्येषां परित्यागश्चेति नियतमेव संजनयेदुद्वेगं मानधनानाम् । कर्णोऽपि हि गाङ्गे-यकृतादात्मनोऽर्धरथत्वेन परिगणनात् महान्तं क्रोधमुदबहत् ॥

प्रथमः— अहो ! तिष्ठतु पश्चाद्विचारणीयो महान् विषयः । प्रथमं पारिषद्यनिर्वचन एव सुमहान् विवादः समजनि ॥

द्वितीयः— अन्ततश्च कथंचित् पारिषद्यपरिगणने जाते किंचिदिव विश्रमार्थं समुदतिष्ठत् सा परिषत् ॥

प्रथमः— महान् हि विषयो महता प्रयत्नेन साधितः । नूनमर्हति विश्रमं सा परिषत् ॥

द्वितीयः— अथ सायं पुनः संमिलितायां परिषदि सभाकार्यदर्शी यथासंप्रदायं सर्वेषां स्वागतमावभाषे ॥

प्रथमः— किमद्यैव स्वागतानि पठ्यन्ते । किमिति प्रथमसंमेलन एव न पठितानि ? ॥

द्वितीयः— अद्यैव खलु सभ्या निश्चिताः । सभ्यानामभावे केभ्यः स्वागतं पठ्येत ? ॥

प्रथमः— प्रथमं को वा विषयः विचाराय समारब्धः ?

द्वितीयः— स एव कार्यदर्शी प्रथमं संस्कृतभाषाभिवृद्धिमधिकृत्य-विचारमवतारयामास ॥

प्रथमः— सभैषा खलु प्राधान्यतः समुद्रयात्राप्रौढाविवाहादिकमच-वितचरं विषयमधिकृत्य विचारयितुं समारब्धा । तान् विषयान् विहाय संस्कृतभाषाभिवृद्धिमधिकृत्य प्रथमतो विचारणे किं निदानमिति नावगम्यते ॥

द्वितीयः— संस्कृतभाषाभिवृद्ध्युपाये हि विचार्यमाणे लौकिकवैदिकसाधारण्येन सर्वेऽपि जना ऐकमत्यमवलम्बेरन्, मिथः संजातसौहृदाश्च भवेयुः । सर्वैरप्यभ्युपगन्तव्योऽयं विषयः । संजाते चैकमत्ये अनन्तरं समुद्रयात्रादिषु विषयेषु विचारपदवीमुपनीयमानेषु ऐकमत्येनैव संमतिर्ग्राहीतुं शक्यत इति मत्वा प्रथममतारितोऽयं विषयः ॥

प्रथमः— किमनेन बकबन्धनायासेन ? पण्डितेषु हि यस्य यस्य यादृशः अभिसंधिः स तमेव साधयेत्, तत्साधिकां च पुष्कलां युक्तिं यावदवगतमुपन्यस्येत् । प्रतारणं चैतादृशं न तेषु घटते ॥

द्वितीयः— अनन्तरं चाग्रासनाधिपतिः तमिममवतारितं विषयमधिकृत्य स्वीयमुपन्यासमपठत् ॥

प्रथमः— कोऽयं महाशय अग्र्यमासनमलंचकार । किमेष पण्डितेषु पारिषद्येष्वन्यतमः ? ॥

द्वितीयः— न पारिषद्यपण्डितेष्वन्यतमः । अपि तु मद्रपुरीराजकीयमहाकलाशालायां संस्कृतभाषाध्यापकपदवीमधिष्ठास्तुः श्रीमान्मल्ल एम्. ए. रङ्गाचार्यः अग्र्यमासनमलमकार्षीत् ॥

प्रथमः— आज्ञलभाषाध्येतारं स्वयं संस्कृतभाषायां बृहस्पतिमपि न पण्डिताः पुरस्कुर्वते ।

द्वितीयः— आज्ञलभाषाध्येतारोऽपि पण्डितान्संस्कृतमतीन् जडाश्च मन्यन्ते । अतः पण्डिता अपि तान् केवलमाडम्बरपरानन्तसारशून्यांश्च मन्यन्ते ॥

प्रथमः— अन्ततः संमिलितैः संघैः किं समुद्रयात्रा प्रत्यवायज-

निकेति निर्णीता, उत, करणीयेति ? ॥

द्वितीयः— न किमपि निर्णीतम् । केवलं सङ्घः पण्डितानां हूणभाषाप्रणयिनां च कलहाय संवृत्तः ॥

प्रथमः— किमिति कलहस्य कारणम् ? ॥

द्वितीयः— अग्रासनाधिपतिः सर्वैरपि उपन्यासरीत्यैव विधिनिषेधकोटी उपपादनीये, न वाक्यार्थरूपेणेति सभास्तारानादिदेश ॥

प्रथमः— पण्डिता उपन्यासरीतिं नाङ्गीकुर्युः । वाक्यार्थप्रवचनरूपेणैव सर्वत्र तेषां व्यवहारः परिषत्सु । तान् प्रति अत्र नूतनतया उपन्यासरीतिरङ्गीकरणीयेति निर्बन्धः नोचित इति मन्ये ॥

द्वितीयः— न केवलं तेषां परिचयाभाव एवात्रानङ्गीकारे कारणम् । किं तु वाक्यार्थरूपतया व्यवहार एव अन्ततः सिद्धस्य सिद्धान्ततया विषयनिर्णयो भवेत्, नोपन्यासरीत्येति पण्डिता वदन्ति ॥

प्रथमः— किं ततः प्रतिपन्नं पण्डितैः ? ।

द्वितीयः— यो हि पण्डितसमयाभिज्ञः स्वयं पण्डितश्च स एव मध्यस्थो भवितुमर्हति, नान्यः । इतरथा तु सद्य एव प्रतिनिवर्तिष्यामहे इति केचित् प्रधानपण्डिता निश्चित्य स्वं स्वं देशं प्रतिनिवृत्ताः ॥

प्रथमः— अनन्तरमपि सभा प्रचलितेति हि मया श्रुतम् ।

द्वितीयः— तत्र पण्डितेषु ये अग्रासनाधिपतिमनुनिनीषवः ते सर्वेऽपि उपचत्वारिंशाः संगत्य कमपि स्वाशयं लेखमुखेन व्यतारिषुः ॥

प्रथमः— तर्हि पूर्वमेव लेखमुखेन सर्वेभ्यस्तत्तदाशया अवगम्य
शक्यते खलु । किमनेन कलहोदर्केण पण्डितसंमेलनेन ॥

द्वितीयः— अत एव खलु मया सभा न सम्यङ्निर्वृत्तेति कथि-
तम् ॥

प्रथमः— भवतु, यथार्थतो विचार्यमाणे समुद्रतरणप्रौढाविवाहा-
दिषु शास्त्रसंमतिरस्ति वा नवेति जिज्ञासे ॥

द्वितीयः— सर्वस्याप्यनुमतिरस्ति नास्ति च । वक्तुर्वचनकौशलेन
गुणदोषयोर्वैपरीत्यं भवेत्खलु ॥

प्रथमः— स्मृतिग्रन्थानालोच्य किल पण्डिता वदेयुः ।

द्वितीयः— सभां प्रत्याहूतेषु विद्वत्सु प्रायः सर्वेऽपि न्याये व्याकरणे
वेदान्ते च निपुणाः । स्मृतिग्रन्थानामाशयं व्युत्पत्तिबलेन
निश्चिन्वन्ति ॥

प्रथमः— सत्यम् । ग्रन्थकरणसामर्थ्यं विना यस्मिन्कस्मिन्शास्त्रे
यस्य कस्यापि पाण्डित्यमस्तीति न मया अभ्युगम्यते । विशेषतः
अस्मिन्देशे प्रायः स्मृतिग्रन्थाः न गुरुमुखेन पठ्यन्ते । तेषु
परिश्रमश्च विरल एव ॥

द्वितीयः— किमनेन शुष्कवादेन ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

उपदेशसूक्तिमाला ॥

पूर्वस्मिन् काले च साङ्गाया विद्याया ग्रहणात् प्राक् ब्रह्मचा-
रिणा कन्या न परिणेत्या । कन्या च वरेण कर्तव्येष्वग्रेरुपासनमतिथीनां
पूजनमित्यादिकेषु गृहस्थधर्मेषु गृहभरणे च पत्नी गृहिणी च यथा
भवेत् तथा शिक्षिता स्वात् प्रागेवोद्धाहात् । कन्याया यौवनप्रादुर्भा-
वादवाक् कन्या परिणेतुं योग्या भवति । यौवनस्य प्रादुर्भावे हि क-
न्याया दोषस्यावकाशः संपद्येत । नारीषु हि कुलमायत्तम् ॥

हन्त, इदानींतने काले उपनयनस्योपयमस्य च गरिमाणं
न कश्चिज्जानीते । उपनयने विवाहे च तौर्यत्रिकस्य घोषं दासीनां
गर्तनमिष्टजनैः सह चन्दनसवाणां पुष्पसजां तद्रसानां च विकिरणं
सग्भिश्चेत्यादिकं प्रधानं मन्यन्ते जनाः ॥ ४२ ॥

प्रसन्नायां रात्रौ ऊर्ध्वं दृष्टिं प्रेरयन् पुरुषः ज्योतिष्मतामुड्डनां
प्रचयान् सर्वासु दिक्षु विकीर्णानिव पश्यति । यत्र तानि विष्टितानि
पश्यन्ते सा द्यौरिति भण्यते । दिवि ज्योतिश्चक्रं परिवर्तते । तस्मिंश्च
चक्रे सूर्यादयः सप्त ग्रहाः वासराणां सप्तानां क्रमेणाधिपत्यमुद्वहन्ति ।
सूर्योदयमारभ्य पुनः सूर्योदयं यावत् एको वासर इति संख्यायते ।
वासरस्य चतुर्विंशतिर्भागाः होराख्याः ज्योतिःशास्त्रे अभिमताः ।
होराणामप्यधिपा उक्तसप्तग्रहा भवन्ति । वासराणामधिपतयो ग्रहा
अनुपदं प्रदर्श्यन्ते— १. सूर्यः २. सोमः ३. कुजः ४. बुधः
५. गुरुः ६. शुक्रः ७. शनिः इति सप्त ग्रहाः । एवं १. सूर्य-
वासरः २. सोमवासरः ३. कुजवासरः ४. बुधवासरः ५. गुरु-

वासरः ६. शुक्रवासरः ७. शनिवासरः इति सप्त वासराः । सूर्यस्य वासरे सूर्योदयकाले सूर्यहोरा प्रवर्तते । सोमवासरे सोमहोरेति क्रमेण वासरा विविच्यन्ते । उक्ता एव सप्त वासरा इममेव क्रमाश्रित्य पुनः पुनः परिवर्तन्ते । इयं वासराणां व्यवस्था सर्वेषु देशेषु एकरूपैव दृश्यते । सरूपो वासराणां व्यवहारो यत्र यत्रोपलभ्यते तत्र तत्र निवसतां जनानां प्राक्तना वंशीयाः समानकुलीना नेदिष्ठेषु देशेषु वसन्तः एकस्य समाजस्य नियमान् विधींश्चान्वतिष्ठन्ति संभावयितुं न्याय्यमिति प्रतिभाति ॥

कलियुगस्य प्रथमे दिवसे शुक्रस्य वासरो बभूवेति गणका कथयन्ति । तस्मिन् दिने प्रातःकाले सूर्यादयः सप्तापि ग्रहा मेष राशिमाश्रित्यावर्तन्त इति च ते वदन्ति । तत्कालमारभ्यास्मिन् क्रोधिर्वर्षे पञ्चसहस्रं वत्सरा अतीता इति ज्योतिर्विदां गणनया निश्चिनुमः ॥ ४३ ॥

राहुः केतुश्चेत्यन्यौ द्वौ ग्रहौ भवतः । अनयोर्वासरस्य राशीनां वाधिपत्यं नास्ति । नापीमौ ग्रहौ ज्योतिष्मन्तौ, अपि तु छायात्मानौ । एताभ्यां सह नव ग्रहा भवन्ति । पुरुषायुषकाल एतेषु नवसु ग्रहेष्वायत्तः । पुरुषस्य नियतिरेतैर्नवभिर्ग्रहैर्नियन्त्यते । तेन तेन ग्रहेण नियम्यमानः पुरुषायुषकालः तस्य तस्य दशेत्यभिधीयते । एकेन ग्रहेण स्वस्य दशायां नियम्यमानायामन्येऽष्टावपि ग्रहाः साचिव्यमाप्नुवन्ति ॥

एते ग्रहाः पुरुषेण प्रसादयितुं शक्यन्ते । होमेन दानेन पूजया च प्रसादिताश्चेमे ग्रहाः पुरुषं प्रति शुभप्रवणा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ज्योतिश्चक्रं द्वादशधा विभज्य प्रपञ्च्यते ज्योतिःशास्त्रे । चक्रस्यैकैको भागो राशिरित्यभिधीयते । ज्योतिश्चक्रं राशिचक्रमिति

गद्यते । इदं राशिचक्रं भूमिं परीत्य दिवि संचरति । अस्मिन्नेव राशिचक्रे पूर्वोक्ता नव ग्रहाः संचरन्ति । तेषु राहुकेत्वोर्विपरीतः संचारः । तौ हि प्रतीचीतः प्राचीं दिशं गच्छतः । अथ च तौ परस्परस्य सप्तमं राशिमाश्रित्य सदा संचरतः । राशीनां प्रत्येकं नव भागाः प्रकल्प्यन्ते ज्योतिर्विद्धिः । राशीनां रूपाणि नामधेयानि च मनस्व-
वधारणमर्हन्ति । तेषां स्वरूपाण्यनुसरन्ति नामधेयानि । (१) मेषः (२) वृषभः (३) मिथुनम् (४) कुलीरः (५) सिंहः (६) कन्या (७) तुला (८) वृश्चिकः (९) धनुः (१०) मकरः (११) कुम्भः (१२) मीनः इति द्वादश राशयः । ताराः सप्तविंशतिः । चन्द्रस्तारा-
पीश इति कथ्यते ।

(१) अश्विन्यादिताराः नव
(२) मघादिताराः नव
(३) मूलादिताराः नव

आहत्य सप्तविंशतिः ॥

तत्र प्रथमनवके—

(१) अश्विनी	(४) रोहिणी	(७) पुनर्वसु
(२) भरणी	(५) मृगशिराः	(८) पुष्यः
(३) कृत्तिकाः	(६) आर्द्रा	(९) आश्लेषा

आहत्य नव ॥

द्वितीयनवके—

(१) मघः	(४) हस्तः	(७) विशाखा
(२) पूर्वफल्गुनी	(५) चित्रा	(८) अनूराधा
(३) उत्तरफल्गुनी	(६) स्वाती	(९) ज्येष्ठा

आहत्य नव ॥

तृतीयनवके—

(१) मूलम्	(४) श्रवणम्	(७) प्रौष्ठपात्
(२) पूर्वाषाढा	(५) श्रविष्ठा	(८) अहिर्बुध्न्यः
(३) उत्तराषाढा	(६) शतभिषक्	(९) रेवती

आहत्य नव ॥

इत्थं नवकत्रयाणां सप्तविंशतिः । ताराणां नक्षत्रमित्यपरं नामधेयम् ॥

उक्तास्ताराः प्रत्येकं चतुर्धा विभज्यन्ते गणकैः । पूर्वोक्ता राशयश्च नवधा विभज्यन्ते तैरेव । एवं सति तारासु प्रथमनवकस्य $४ \times ९ = ३६$ भागाः संपद्यन्ते । अनया रीत्या उत्तरयोर्नवकयोरपि प्रत्येकं षट्त्रिंशद्भागाः । आहत्य ताराणां भागाः १०८ संपद्यन्ते ॥

राशयः प्रत्येकं नवधा विभज्यन्ते । एवं विभागे राशिनामपि $९ \times १२ = १०८$ भागाः संपद्यन्ते । अत्र ताराभागानां राशिभागानां च यथाक्रमं संकलनया गणकाः प्रक्रियां प्रकुर्वते ॥४॥

द्विप्रकारा मासस्य गणना भवति । एका सूर्यस्य मेषराशि क्रमणमारभ्य या राशिचक्रे गतिः तामाश्रित्य प्रवर्तते । अन्त्या गणना चन्द्रमसो गतिमनुसरति । चन्द्रः सूर्याद्वियुज्य यावत्कालेन पुनः सूर्येण संगच्छते तावान् कालश्चान्द्रमानो मास इति गण्यते । अस्य मासस्य द्वौ पक्षौ स्तः, पूर्वोऽपरश्चेति । आषा शुक्लः पक्षः, यस्मिन् पक्षे सूर्यास्तमयसमनन्तरं चन्द्रः प्रकाशते । अपरः पक्षः कृष्णपक्ष इत्युच्यते, यतोऽत्र पक्षे रात्रिस्तमसा सह प्रादुर्भवति । उक्तं पक्षद्वयं प्रत्येकं पञ्चदशभिर्भागैर्युक्तं भवति । इमे भागास्तिथय इति कथ्यन्ते ॥

(क्रमशः)

आर्यभाषाचरितम् ॥

(पूर्वोक्ताऽनुवृत्तम् ।)

सेगजन्	डोम	ड्विरि
ऐरिष्	अर्डम	डोरस्
जण्ड	द्वारम्	ऐत्य
विधूनियन्	डुरिस्	
गोधिक्	डौर	
थ्याटोनिक्		हला

गृहावयववाचिन एते पूर्वोक्ताः शब्दाः मणिशिलाभवनेषु पर्णघासदार्वादिविनिर्मितकुटीरेषु च सामान्यतो वर्तमानास्तस्कालीनगृहनिर्माणप्रकारं विशेषाकारेण नावबोधयन्ति । यद्यस्माकं तद्विषये विशेषज्ञानलिप्सा तर्ह्यन्यतस्तद्विशेषाः संपादनीयाः । प्राचीनहिन्दू-पूरोपियन्गृहनिर्माणे द्वौ पक्षौ व्यवस्थापयितव्यौ ॥

तयोः प्रथमः गृहोपादानद्रव्यं दारूणि वैदलं स्निग्धमृत्तिका च, न दृषदः । द्वितीयो गृहस्य वर्तुलाकृतिः । सावधानतया विचारमाणे प्रथमे पक्षे औत्तराहाणां विषये पूर्वोक्तं सर्वं वास्तवमेव । स्पूटन्मनुष्यशास्त्रा सुधेष्टकाव्यवहारस्यापरिचितेति टासिटन् कथयति । नृपो माग्जिमिनस् दारुमयानि सर्वाणि गृहाणि क्षणार्धे ददाति हिरोडियन्नाह । तदा वेणुदण्डैरेव कुड्यानि विनिर्मितानीति शब्दप्रामाण्याद्विज्ञायते । यथा प्राचीनशर्मण्यभाषायां कुड्यपर्यायो वाण्डशब्दः इषीकार्थस्य वाण्डस् इति गोधिकृशब्दस्य विकृतिरेव ।

गोधिकृभाषायां वाड्जस् इति पदं कुड्यस्य संज्ञा भवति । पूर्वोक्तसर्वांशपरिशिलनेन पूर्वकालीनाः सर्वे मृद्धारुमयगृहनिर्माणमात्रकुशला अनभ्यस्तशिलाभवननिर्माणा इति ज्ञायते ॥

अथ कृषिः ॥

ग्रीकुजातिः प्रपञ्चचरित्रप्रारम्भेऽपि गाढपरिश्रमणशीला (Nomads) इति ध्युसिडैड्सुनामा पण्डितः पूर्वमेवोपलक्षितवान् । इदानीं हेल्लासिति (Hellas) व्यवह्रियमाणो देशः पूर्वस्मिन् काले न सम्यग्यवस्थापितः । तदा सर्वे पर्यटनरुचय आसन् । जनसंख्याभिवृद्धावेकत्र वस्तुं संबाधतया असहमानाः पूर्वनिवासस्थलं परित्यज्य स्थानान्तरं जग्मुः । नासीत्तदा वाणिज्या, नाप्यन्यः समागमसाधनमाप्यो भौमो वा पन्थाः । यावता स्वकुटुम्बभरणपर्याप्तिर्जायेत तावन्तमेव भूभागं चकृषुः । न धनं संचिक्युः सर्वे अश्वस्तनिकाः । नापि वृक्षान् भूमावारोपयामासुः । कुड्याभावेन गृहाणां कदा अभियोक्ता आपतेयुः, कदा सर्वस्वमपहरेयुरिति तेभ्यः सदा भयं विशङ्कमाना बभूवुः । एवं जीवन्तस्ते सर्वत्र जीविकामात्रमलभन्त । स्ट्रैबो नाम (strabo) कश्चिद्विद्वांश्चरित्रकार एतानेवं वर्णयामास ॥

ऐरोपावासीतरजनैः सममेतेऽपि ग्रीकुदेशीया देशात् देशान्तरं जिगमिषवः सरलजीवना अपरिचितकृषिकर्मणः साद्यस्कापेक्षा-पूरणमात्रसंपादितसंभाराः सञ्जीकृतकुटीराः पशुमांसाहाराः शकटिकानीतनिजपरिच्छदा यथाभिलषितदेशगामिनश्चासन्निति शर्मण्यदेशीयानामपि स्थितिश्चैतादृशीत्यपरे चरित्रकाराः समामनन्ति । हिन्दूयूरोपियन्जातेः चरित्रसमयात्प्रागेव कृषिकर्मण्यत्यल्पपरिचयोऽस्तीति ग्रन्थप्रामाण्यात् ज्ञायते । क्रीस्तोः पूर्वं तृतीयशतके गृहपु-

ष्टान् जन्तून् प्राक्तनीमपि कृषिपद्धतिं च प्रिथियसूनामकः कश्चिदुत्तरसमुद्रप्रस्थानसमये दृष्टवानिति स्ट्राबो (Strabo) चरित्रकारो वदति । विधूनियन्जातिजाः पूर्वे लोहपरिचयगन्धशून्या अपि कृषिकर्मण्यनलसा अभूवन् । श्लाक्जातिमनुष्याः कृष्युपयुक्तनानाविधपशून् पुपुषुः । कृषिफलादानसमये प्रियङ्गून् संचिक्युरित्यन्यो वदति । समुद्रतीरवासिनः कृषिकर्मविशारदा इति बहुग्रन्थवचनेभ्यो ज्ञायते । तत्तद्भाषागतशब्दांश्चरित्रकारवचनैः सह संकलय्य विचारिते हिन्दू-यूरोपियन्कुटुम्बे ऐरोपियासियाशाखयोः कृषिपरिभाषापदानां संवादोऽतीव परिच्छिन्नोऽव्यापकश्च । यूरोपियन्भाषाकदम्बे तु परस्परसंवादोऽनल्पः । हिन्दूयिरेनियन्शाखायामपि एतदन्यविषये बहु-युदाहरणानि सिद्धानि । एते शब्दाः प्रथमवर्गमवगाहन्ते ।

संस्कृत— यव.

जण्ड— यव.

पारशीक— जाव्.

पामर्— यङ्.

लिधूनियन्— जावि.

ऋग्वेदेऽपि धान्यसामान्यवाचकत्वेन प्रयुक्तत्वादेतेषां शब्दानां प्रथमाभिधेयं न सम्यङ्निर्धारयितुं शक्यते । एतस्मिन् प्रकरणे एतेऽपि वक्तव्याः— लेटिन्— पिन्सो । संस्कृत— पिष् इत्यादि । एतद् घातवो धान्यपेषणमात्रवाचिनः, न तु धान्यविशेषमवगमयन्ति । प्रातनस्थितिमनुमातुं न किमपि सहकारं कुर्वन्ति च ।

सेगजन्— पिसिनो अन्नम्.

संस्कृतम्— भिस्सा अन्नम्.

नार्मन्-	फिस्	तुषः.			
जण्ड-	पिष्टा	धान्यमर्दनम्.			
विधूनियन्	दून.				
सं-	धाना	लावक्	कर्षु	वृक	उर्वरा.
जण्ड-	दाना	उर्वरा	कर्ष.		
पारसीक-	दानह.				
पामर्-	पिङ्गुदाना.				

एवमैरोपासियाशाखयोः पदसादृश्यं दर्शितम् । इतःपरमैरोपाभाषासु विद्यमानं पदसादृश्यं दर्शयिष्यते । तद्यथा—

लेटिन्.	संस्कृत.	गोषिक्.	सेगजन्.	इरेनियन्.	लिधूनियन्.
अजर	आज्र	आक्रम			
अररेर्	"	"	ओरटि	ऐरिम्	आर्ति
अरट्रम्	"	"	ओरेलो	अरभर्	अरकाम
ओंका	"	"	"	"	अकेदि
सिरो	"	सियन्	"	सिक्	सेटि
सीमेन्	"	"	सेमि	"	सेमु
सर्पेरि	"	"	सुपु	"	"
मोवेरि	मार्	मालर्	मेला	मेलिम्	माल्टी
पोर्का	"	"	"	"	फुरु
विरा	"	"	लिचा	"	लिसि

(क्रमशः ।)

शतममरहितार्थाय कुहनाभिश्चरूपमादिपुरुषं विभावयन्नपि भाविनमात्मपराभवं केवलमत्युदारतयाभिलषितमर्थिने ददौ । भगवानप्याक्रम्य त्रिभिर्विक्रमैरखिलं जगत् विजित्य सन्नद्धान् सर्वानप्यसुरान् नियम्य रसातले बलिं पुनरपि प्रत्यर्पयामास त्रिलोकीं महेन्द्राय । राजन्नेतदेव वैविक्रमं यशो वेदा वेदविदश्च समामनन्ति ॥

ततः परमपि कदाचिन्नष्टेषु धर्मेषु शिथिलीभूतासु क्रियासु मखानामव्यवस्थे चातुर्वर्ण्ये आकुलीकृतेषु दुष्प्रकृतिभिर्धर्मेषु अभिमवति धर्ममधर्मे समजनि ब्रह्मणोऽन्नेदत्तात्रेयो नाम योगी; स हि प्रत्यानीय वेदान् विधाय लोकमसंकीर्णं स्थापयामास धर्मान् । अनन्तरं बोद्धत्तनरपालककुलभरपीडिताया भारावताराय भुवः संजातो रेणुकायां जमदग्नेर्भूत्वा भार्गवो रामः त्रिःसप्तकृत्वो विधाय निकृत्तक्षत्रियव्रातामुर्वीमाजहाराश्वमेधम् । यज्ञान्ते च मारीचाय काश्यपाय वसुमतीं दक्षिणामदात् । स हि भगवान् प्रादुर्भावो विष्णोरधुनापि चरन् हिताय लोकानामतिमहत्तपोऽधिवसति शिखरं महेन्द्रस्य ॥

ततोऽतिक्रान्तेषु युगेषु तावेव जयविजयौ शापदोषेण महर्षेः पौलस्त्याद्विश्रवसः केकस्यां रावणकुम्भकर्णौ बभूवतुः । तयोश्च रावणो ज्येष्ठ आराध्य तीव्रेण तपसा भगवन्तं परमेष्ठिनमवाप्य तस्मात्तमीप्सितान् वरान् बबाधे भूयोऽपि लोकान् । तदापि त्रिदशैरभिप्रार्थितो भगवान् नारायणो विभज्यात्मानं चतुर्धा दशरथस्य पत्नीषु तिसृषु चाविर्भूतो मुनेः कौशिकादुपलभ्य साङ्गं धनुर्वेदमवाप्याखिलास्त्राणि च नियोगात्पितुर्विचरन् काननेष्वनुगतः सौमित्रिणा भ्रात्रा भार्यया च वैदेह्या निजघान सकलसुरनरमुनि-कण्टकमत्युद्धतदर्पबन्धुरं दशकन्धरमन्यांश्च तदनुयायिनो निशा-

चरान् । तदा च विनाशितेषु जगदुद्वेजनेषु यातुधानेषु पालया-
मास त्रैलोक्यमपि भगवान् शचीपतिः । स खल्वेवं दाशरथी राम-
शशास दशसहस्रं समाः पृथिवीम् । ईजे च शतेनाश्वमेधानामन्यथा-
परिमितदक्षिणैर्मसैः । तस्मिंश्च पालयति महीं नासीत् प्रजानां भयं
रोगादिभ्यः, नापीड्यत लोकोऽनावृष्ट्या, न चेतिभिः, नाप्यपमृत्यु-
ना, नैव दस्युभिः, नात्यचरन् पत्न्यः पतीन्, पतयो वा कलत्राणि ।
अपि च चत्वारो वर्णा न तत्यजुः स्वधर्मान् । किं बहुना ? धर्मश्चतु-
ष्पात्सर्वतः प्रतिष्ठामवापि । अनन्तरमपि निर्वर्त्य देवकार्यं प्रार्थित-
सुरपतिभिः सर्वेणाप्यात्मानुगतेनायोध्यावासिना लोकेन स्वं धामोपय-
यौ । सोऽयमपरः प्रादुर्भावो हरेः ॥

अन्यदा च कालपरिवृत्तावन्ते द्वापरस्य दुष्टक्षत्रियभरस्त्रिया-
वसुमत्या प्रार्थितोऽवतीर्य यदोरन्ववाये व्याजीकृत्य कलिं कुरुपाण्डवा-
नामवरोपयामास महतीं धुरं विश्वभरायाः । उत्पत्स्यते च विष्णु-
यशा नामेतश्च भूयोऽपि विभुः कल्की । इमे च प्राधान्येन सूचिता-
प्रादुर्भावा भगवतः । सन्त्यन्येऽपि भुवनमङ्गला असंख्येया अवतारा-
देवस्य, यानामनन्ति पुराणविदः । इति ॥

अथ परीक्षिदपि कथाश्रवणजनितोत्कलिकेन चेतसा विभावयन्
गुणान् भगवतः प्रत्यवादीत्— ‘भगवन् ! कथं नु नारायणोऽदिते-
पुत्रतामवाप ? । विष्णुर्भूत्वा किमकार्षीत् ? । कथं मानुषेषु कृष्णो ब-
भूव ’ इति । शुकोपि प्रत्युवाच— ‘राजन् ! पुरा खलु संवृत्ते वृत्रवधे
वर्तमाने च कृते युगे बभूवातिदारुणो देवानां दानवानां च संग्रामः ।
ततो बलिभिरदिता दितिजैरदितितनयाः प्रक्षीणबलशस्त्रास्त्रविक्रमाह-
तौजसोऽन्यमपश्यन्तस्त्रातारं शरणमुपजग्मुर्नारायणम् । अत्रान्तरे

भगवानपि परितोषितः अदितिकाश्यपयोरतिप्रभूतेन तपसा प्रियं चि-
कीर्षुर्दिवौकसामदित्यामेव प्रादुर्भूत इन्द्रावरजो विष्णुर्भूत्वा अध्या-
स्थितो हरिरिव कनकशिखरिणम् अतिप्रभूतोऽदृष्टेन प्रबलतरयाभि-
पातदूरविक्षिप्तघनाघनाक्षीणवेगभरप्रक्षोभणोत्क्षुभिताकूपारतया च सं-
वर्तबलाहकत्रातनिरन्तरमिवान्तरिक्षमुपदर्शयता पक्षप्रभञ्जनेनोन्मूलय-
न्तं शाखिनः कम्पयन्तमचलान् चालयन्तमुर्वीं छन्दोमयं काश्यपिनं
महार्हकनककौशेयावच्छादितशरीरतया उद्यतशार्ङ्गशरासनतया चाचि-
रस्थितिपटलवलथितः सेन्द्रचाप इव वारिवाहः मूर्तिमद्भिर्दिव्यायुधैर्भू-
षितपृथुदीर्घभुजचतुष्टयः शिशिराशिशिरकिरणनिकरसोदराभिः प्रभा-
भिर्मकुटकुण्डलकटकहारमुखानां भूषणानामखिलदिगन्तरप्रसृतेनात्यु-
ज्ज्वलेन देहप्रभावितानेन विद्योतयन् रोदोगर्भमाजगामारादायो-
पनाङ्गणमखिलभुवनगुरुर्मगवानरविन्दलोचनः ॥

तदानीं च सर्वेऽपि सुपर्वाणो विलोक्य तादृशमसुरकुलभीष-
णमत्युदारं रूपं भगवतो जयरवनिरन्तराभिः सशरणवरणाभिः सकर-
णायनिवेदनाभिः मनमोवाकाभिः सात्मविपद्विज्ञापनोपज्ञाभिरीडिते स्तु-
तिभिः । ततश्च प्रसन्नेन विष्णुना प्रतिज्ञायाखिलसुररिपुविनाशमभये
वितर्णं प्रसेदुरखिला दिशः, प्राहृष्यन् दिवौकसः, ननन्दुर्मुनयः,
वसुः शिवा वायवः, जज्वलुरग्नयः, व्यरोचन्त ज्योतींषि, बभूव
पृष्टमेव त्रैलोक्यम् ॥

ततश्च मन्यमानानां विनष्टानेव निशाचरान् आपूर्यमाण-
हर्षबलोत्साहानामाकर्ण्यतिमहदुज्जृम्भितमपूर्वं कोलाहलं त्रिदशपुत्र-
नानां बलवदागृहीतहृदया अपि विष्णुभयेन तत्कालोचितमकुर्वत
महान्तं समरसंनहं दानवपतयः । ततश्च प्रवृत्तेऽतिभीषणे रणे

सुरासुरसेनयोः प्रयुज्यमानेषु शस्त्रास्त्रेषु, उज्जृम्भमाणेषु सिंहना-
 देषु, भिद्यमानेषु कवचेषु. उद्धोप्यमाणेषु नामगोत्रेषु, शूराणां
 खण्ड्यमानेष्ववयवेषु, वीराणां छिद्यमानेषूत्तमाङ्गेषु, भज्यमानेषु व-
 रूथेषु, पात्यमानेषु यानेषु, प्रयुज्यमानासु मायासु, मन्त्र्यमाणेषु दि-
 व्यास्त्रेषु, प्रवृत्तासु शोणितलहरीषु, उत्थाप्यमानेषु कवन्धेषु, प्रध्माय-
 मानेषु विजयशङ्खेषु, क्षणेन प्रबलरक्षोभीतान् परिक्षीणविक्रमबलायुधान्
 दुर्दान्तारातिवीरनिकरनिरन्तरप्रवर्त्यमानविविधशस्त्रासारजर्जरितवर्ण-
 णो विलोक्य निर्जरपतीन् सद्यः समुद्धुद्धयुद्धाभिनिवेशो भगवान्
 शार्ङ्गशरासनः प्रजविना विहंगमपुङ्गवेन समराङ्गणमवजगाहे ॥

ततश्च प्रलयजलधरनिवहनिर्घातनिर्घोषगम्भीरभैरवेण टङ्कारेण
 शरासनस्य स्फोटयन् हृदयानि पिशिताशनानाम्, अनवरतप्रवर्तिता-
 मिरखिलदिगन्तरविमारिणीभिः शरधाराभिः पातयन्नन्तरिक्षादुत्तमा-
 ङ्गानि विपक्षाणाम्, भिन्दन् गुरुतरकौमोदकीनिपातनेनासुरगजतुरग-
 रथसंघातान्, भञ्जयन् पतत्रिपतिपत्रिप्रभञ्जनेन यातुधानव्यूहान् मु-
 हूर्तमिव संवर्तसमवर्तीव विपक्षबलेषु विचचार चराचरगुरुः ॥

तदानीं च तादृग्बलवदवष्टम्भसंभूतसमरसंरम्भैरमरपृतना-
 पतिभिः सर्वतोऽपि भज्यमानान्यपससुरायोधनादसुरबलानि । ततस्ता-
 दृशमवलोक्यात्थाहितमजातपूर्वमात्मबलानां तत्क्षणप्रवृद्धदुर्वारामर्ष-
 कर्षशोणीकृतभीषणनयनकोणोद्धान्तविस्फुलिङ्गच्छटाजटिलेन तत्ता-
 द्भिजाटोपनिरीक्षणनिवृत्तदुर्वृत्तनिखिलयातुधानवीरगणानुगतेन दुर्नि-
 रीक्ष्यमूर्तिना अतिप्रमाणवपुषा कालनेमिना हन्यमानाः सर्वतोऽपि वि-
 शीर्णकवचहेतयो विदलितवपुषः अपसृत्य रणाजिरादवनिमुपगम्य
 मानुषतामोपदिरे वितथीकृतमतयो विबुधपृतनापतयः ॥

ततश्चासहमानेन तादृशमतिमहदुपनतं वैशसममराणां भग-
 वता मधुरिपुणा आहूतः समराय कालनेमी विलोक्यावस्थितमग्रतोऽ-
 खिलनिशाचरकुलविनाशनमास्थितपन्नगाशनमादिपुरुषं स्मृतपूर्ववैरः
 तत्समयसमुन्मिषितेन मन्युना विवशीकृतहृदयः समगत द्वन्द्वस-
 मरेण । तादृशि चाखिलभुवनविलयानुकारिणि अश्रुतदृष्टपूर्वं प्रवृत्ते
 भीषणे संग्रामे निजेश्वरविजयप्रार्थनाप्रचुरेष्वभिभवत्सु शब्दान्तराणि
 स्तोत्रारावेषु सुरासुराणाम्, दृष्टद्वितिजपतिकरशतोद्भ्रामितगुरुगदा-
 भिघातकम्पितवपुषि मन्दीकृतप्राणे पुनरपि भगवच्छक्त्याहितबले च
 गरुत्मति, जगदातङ्कशमनसंभृतरभसेन भगवता प्रायुज्यत निर्निरोधप्र-
 णरज्ज्वालाजालदर्शितपरिवेषं युगपदुद्धूतसकलमार्ताण्डमण्डलोदग्रदीधि-
 तिच्छटोपमतेजःप्रसरप्रतिहतदिविचरलोचनस्फुरणमसुरकुलप्रतिभयद-
 र्शनं सुदर्शनम् । तेन च विच्छिन्नकरचरणोत्तमाङ्गेन पतगराजपक्षच-
 रणाभिहतजर्जरितेऽधःपतति कालनेमिकवन्धे, विनाशितेषु यथाभा-
 गमवशिष्टेषु सुरपतिभिः क्षणेनोपशशमातिचिरप्रवृद्धं भयं त्रिलो-
 क्याः । भगवानपि स्तूयमानो ब्रह्मर्षिभिरवस्थाप्य स्वेषु पदेषु सुर-
 वीरान् दत्त्वा स्वाराज्यमिन्द्राय संप्रेष्य च ब्रह्मादीन् सुरलोकेभ्यः
 आवाप्य क्षीरोदं तत्र चोपगम्य स्वं भवनं तस्मिन् महति फणिपर्य-
 त्तले निखिलजगद्ब्रह्मासुवाह निद्राम् । या खलु प्रसूता भगवतः
 शरीरादात्मशक्तिर्नारायणस्याखिलजगन्मोहिनी जीवितहारिणी घोरा
 कालरात्रिः प्राणभृतां गुणमयी दुर्विभाव्यगतिर्गह्वरी माया स्वायत्तमेव
 परिवर्तयति जगत् समस्तमपि । यया च भुवनकारणया तिरोहित-
 रूपे भगवति परस्मिन् ज्योतिषि मुह्यन्ति ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च ।
 सा चाह्ना रजन्या चोत्थापिता परवशयति लोकान् । इयमेव मृत्युः

प्राणहरा स्वापयति प्राणिनो द्राघीयसी अकलितोत्थानम् । न हि तयाविष्टो
वेदात्मानमन्यं वा । न वा कश्चिदस्त्यन्यो नारायणात् सुरेषु यस्ता-
दृशीं ससर्ज धत्ते व्यापारयति दर्शयति विस्तारयति व्यावर्तयति
च । तथा चैवंभूतया मायया प्रतिच्छन्ने भगवति विष्णौ ब्रह्मादयो
ब्रह्मर्षयश्चाविजानानास्तद्रुतमुदन्तं किमासीनः ? किं चरति ? किं
शेते ? किं स्वपिति ? किं जागर्ति ? किं करोति ? अपि च, किं
किंरूपः ? किंचेष्टः ? किंवपुः ? किंतेजाः ? किंगुणः ? किंवि-
क्रमः ? किमहिमा ? किंशक्तिरिति च, अपि च, विमृशन्तो यथा-
बलमुपचितविद्याविततिभिर्मतिभिः समुपगतोपपत्तिश्लोक्यैर्वैक्यैः लि-
ङ्गविद्योतनवशंवदैः ब्रह्मपदैरापादितोपलक्षणैः लक्षणैः समर्थितसक-
लाङ्गनिर्माणैः प्रमाणैश्चाशक्नुवन्तस्तमन्वेष्टुं जन्मकर्मरूपेभ्यो रमन्ते
श्रुतिपुराणगम्याभिस्तदनुषक्ताभिः कथाभिः । स खल्वेवं सुष्वाप-
शतसहस्रं समाः ॥

ततः कदाचित् द्वापरान्ते निरस्तपूर्वेषु भगवतोपगम्य मानुषी
योनिं धृतनृपतिभावेषु प्रवृद्धबलविक्रमेषु पीडयत्सु साधून् दितिजेषु
अन्येषु च पूर्णाङ्गेषु पालयत्सु नरपालकेषु वसुंधरां तादृशेन च
पीड्यमाना दुर्भरेण भारेण भगवती विश्वंभरा उपगम्य भवनं ब्रह्मणो
निवेदयामासाखिलमप्यात्मनो दुःखमम्बुजमुवे । ब्रह्माप्याकर्ण्य गिरि-
धरण्या विभावयंश्च मनसा खेदकारणं तादृशि च समायोगे अपवृ-
द्धातारमन्यमार्तानां निर्गत्य तथा सह स्वभुवनादनुगम्यमानः काम-
वेदिभिः सुरगणैः स्तूयमानश्च महर्षिभिरासाद्य क्षीरपयोधिवेलां प्रयो-
धयन् तुष्टाव भगवन्तमिष्टाभिः स्तुतिभिः ॥

अथ भगवानपि विज्ञायातिगुरुकार्यानुबद्धमागमनं ब्रह्मण

पसन्नश्च तादृशीभिर्ब्रह्ममयीभिः स्तुतिभिः अपसार्य तां तिरस्करिणी-
मिव निद्रामयीं मायामभिव्यक्तमूर्तिरवलोक्याखिलसुरर्षिगणानुगतम-
ञ्जयोनिमीषत्स्मयमानः प्रत्युवाच — ‘महाभाग ! स्वागतं भवते ?
उपागतोऽसि च दवीयसीमिमां भूमिं सहैर्भिर्महर्षिभिः । अपि मही-
भुजः पालयन्ति महीम् ? स्वानि पदानि वा सुरपतयः ? । अप्यनाकुलो
वा जगति शाश्वतो धर्मः ? । अपि प्रतायन्ते भुवि यज्ञाः ? अपि न
वाध्यते गणः सुपर्वणां दानवैः । सर्वथा स्थितोऽहं योगक्षेमायैव
पुराणाम् । किं करवाणि प्रियं भवताम्’ इति ॥

तथाविधं च सकलभुवनभद्रोन्निद्रमुपदर्शितधर्मार्थतत्त्वमनुगत-
कार्यकरणोपन्यासमाकर्ण्यार्ताभयभूषणं भाषणं भगवतः पितामहोऽपि
सुरलोकहितमेवं विज्ञापयामास — ‘भगवन् ! कुतो नु भयं नाम
वृषतानां निहन्तरि दैतेयानां त्रातरि दीनानां कर्तरि जगतां शासि-
तयैधार्मिकानां स्थापयितरि धर्माणां पालयति पितरि च त्वयि ।
तथाप्यापतितं महत् कार्यजातम्, यस्मै चेयं मत्परिसरवर्तिनी दुःसह-
न्यातिशयगलपिततनुर्विषण्णवदना त्वत्परायणा त्वदेकरक्ष्या त्वत्परि-
ग्रहभूता चेयं भूतधारिणी अपारयन्ती सोढुमतिविततमात्मनो दुःख-
मुपगम्य मत्सदनं न्ययुङ्क्त मामेवं प्रसादनाथ भगवन्, येनैमित्तत्त्व-
दर्शिभिर्महर्षिभिरुपगतोऽस्मि शरणं त्वामेव । इयं खलु सर्वतोऽप्यति-
प्रादुर्भाभिर्नरपालकक्रांतिभिरसंख्येयेन च निचयेन प्रजानां बलवद-
निपीड्यमाना क्षमाप्यक्षमावष्टम्भाय अचलापि चलितवृत्तिः स्थिरापि
चल्यस्थैर्या सर्वसहापि निःसहाङ्गी नियतमवसीदेत्प्रजाभिभवनपरि-
भ्रान्ता । अस्यां ह्यवसन्नायां स्पृशेदेव महाननयो दिविषदोऽस्मान् । पर्या-
कृतमव्यवस्थितं च दुष्येज्जगदेव । तद्यावदियमविपर्यस्तरूपा यावच्च न

भिद्यते धर्मसेतुस्तावदेव विधीयतां यत्नो भारावतरणायाख्याः । न ह्यवि-
दितमस्ति किञ्चिद्भगवतः । तथापि मन्त्रयितुममुमेवार्थं मेरुशिखरप्रति-
ष्ठितायां सभायां समवेतो महान् समाजः सुराणां प्रतिपालयति भग-
वन्तमेव, येनोपागतोऽस्मि प्रसादनायानया सहेमं देशम् । तदागच्छ-
तामेव सभाम्' इति ॥

ततो बाढं गच्छाम' इति वदन्नेवाज्ञाप्रतीक्षमाशयज्ञमधिरुण-
वेदमयवपुषमतिप्रमाणमात्मचरणसंपर्कधन्यं विहङ्गमपुङ्गवं विमल-
स्थूलमुक्ताकलापविद्योतिततनुः उरसि विराजता कौस्तुभमणिना च
भूषितोऽनिलवशपरिचलिताञ्चलेनाङ्गदशिखरासङ्गिना महार्हेण कनक-
मयेनोत्तरीयेणावच्छादिततनुः, सबलाकपङ्क्तिरुद्यद्दिनकरबिम्बविद्योति-
तैकदेशसंध्यारागरञ्जित इव प्रावृद्धघनः पतगराजपक्षविक्षेपपवनस-
मूर्च्छनव्यक्ताभ्यां स्तूयमानो बृहद्रथंतराभ्यां गगनाध्वनि च मुकु-
लितकरकमलैः सर्वतो विजयनमोवादमुखरमुखैर्नमद्भिर्वैमानिकैरिव
तवर्त्मा, सपक्षमिवाद्रिराजन्यमास्थितवता राजहंसमनुगम्यमानः कम-
लयोनिना, स्तूयमानश्च महर्षिणामृग्यजुःसाममन्त्रावर्तननिरन्तरामि-
स्तुतिभिः, अनुसृतो निजासक्तदृष्टिभिर्वियति सुरैर्नातिमहता का-
लेनोपगम्य मेरुं तस्मिंश्च विन्यस्तामुत्तकर्तस्वरमये समे प्रवे-
सर्वतोपि योजनशतायामातिविततसुरविटपिनिकरनिरन्तरेण सतत-
विकसिताम्लानकुसुमभरसौरभभरितेन सर्वर्तुगुणशोभितेन दिव्योपा-
न परिवेष्टितपर्यन्तामत्युन्नतकनकमयप्राकारवलयितामुज्ज्वलवस्त्रमयी-
गविन्यस्तोरणविन्यासाममलकुरुविन्दशिलाफलकसंदोहसंदानितप-
न्तभित्तिप्रसृमररुचिवितानाविरतविधृतवालातपोन्मेषाम् अध्यस्ता-
विरलशाडूलशङ्कावहेन उद्गतकिरणाङ्कुरनिकरेण मरकतमणिकुडिम-

ख्यात् । तदितरेषां सर्वेषामदृष्टफलकस्वार्थप्रकाशनार्थत्वमेवेति ।
तस्मात् सवित्रादिशब्दानां नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्य तु प्रकृतयागीय-
देवताप्रकाशनार्थस्यास्त्येवोहः । यद्यपि सौर्ये अग्नये इति पदस्थाने
सूर्यायेति पदं प्रक्षेपव्यम्; तथा हि— अग्निपदेनापूर्वसाधनीभूतां
देवतां शक्यतां प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पितश्रुत्या मन्त्रविनियोगात्
पिकृतावन्यदेवत्यायामग्निपदेन शक्यता अपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रकाश-
नासंभवात् अग्निपदनिवृत्तौ शक्यता अपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रकाशन-
रूपप्रकृतकार्यनिर्वाहाय सूर्यायेति पदप्रक्षेप एवावश्यक इति । अयं च
एकपदस्थाने अपरपदप्रक्षेपो नोहरूपः, प्रागुक्तोहलक्षणानाक्रान्त-
त्वात् । तथाप्यूहकार्ये पदान्तरप्रक्षेपे ऊहशब्दो भाक्तः ॥

इति नवमाध्याये प्रथमः पादः ॥

—:0:—

अथ द्वितीयः पादः ॥

द्वितीये पादे सामोहोपयोगिविचारपूर्वकं सामोहविचारः ।
तथा हि— 'एकं साम त्यूचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति श्रूयते । तत्र
किं तिसृषु ऋक्षु व्यासज्य गानं कर्तव्यम्, उत प्रत्यूचं परिसमाप्य
गानमावर्तनीयमिति विशये एकं साम त्यूचे क्रियत इत्यनेन सामोहे-
धेन त्यूचविधानात् साम्नः प्राधान्यम्, ऋचां च गुणभूतत्वमवगम्यत
इति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् तिसृषु ऋक्षु व्यासज्यैव
गानं कर्तव्यमिति प्राप्ते, प्रत्यूचं परिसमाप्य गानमावर्तनीयमेव ।
तथा हि—साम्ना स्तुवीतेत्यनेन बोधितं साम्नः स्तोत्राङ्गत्वम् ऋगक्षरा-
भिव्यक्तिरूपदृष्टद्वारैव । अभिव्यक्तिर्नाम विश्लेषः । प्रगीतमन्त्रसाध्यगु-
णाभिधानं हि स्तोत्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वं च गानविश्लिष्टमन्त्रा-

क्षरवृत्तिसंश्लेषज्ञानजन्यत्वम् । ततश्च गानेन ऋगक्षराभिव्यक्तिं विना स्तोत्रानुपपत्तेः सामोऽक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्राङ्गत्वम् । इत्थं च साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थतया ऋचां प्राधान्यं साम्नो गुणत्वम् । ततश्च प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायात् प्रत्युच्चं परिसमाप्य गानमावर्तनीयमिति । एवं च 'एकं साम त्यूचे क्रियते' इत्यनेन त्यूचोद्देशेन स्तोत्रीयविधानम् । अत्र हि त्रित्वस्य ऋच्यन्वयव्युत्पत्त्या न विशिष्टोद्देश्यनिबन्धनो वाक्यभेदः । यद्योन्यां तदुत्तरयोगार्थतीत्यनेन उपसंहारात् स्तोत्रीयस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः । यत्तु 'एकं साम त्यूचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्यनेन स्तोत्रसाधनीभूतऋगुद्देशेन त्रित्वविधानमिति, तन्न, एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गात् । एकप्रसरता नाम— उद्देश्यमात्रसमर्पकत्वविधेयमात्रसमर्पकत्वान्यतरवत्वम् उद्देश्यत्वविधेयत्वोभयप्रयोजकत्वाभावपर्यवसितम् । इदं च एकपदे नियतम्, तथैवानुभवात् । अत एव 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र न भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधानम्, किंतु प्राथम्यविशिष्टभक्षान्तरविधानमेव । इत्थं च त्यूच इत्यत्र ऋगुद्देशेन त्रित्वविधाने उक्त एकप्रसरताभङ्गः स्यादेवेति ॥

किं च तत्तत्स्तोत्रेषु स्तोमान्तरविधानात् त्रित्वविधानानुपपत्तिः । स्तोमः स्तोत्रीयागतनवत्वादिसंख्या । स्तोत्रसाधनीभूता ऋक् स्तोत्रीया । अत्र च तिसृषु ऋक्षु प्रत्येकं गीयमानमेकं साम समास्वेयगेयम्, न विषमासु । न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य लोपाख्यसंशरापत्तेः । अधिकपरिमाणासु गाने ऋक्शेषे सामादर्शनरूपविलेशापत्तौ तत्र सामैकदेशस्यावृत्त्यापत्तेः । तस्मात् समासु गानमिति ॥

एवं सामोहोपयोगिविचारे वृत्ते अनन्तरं सामोहविचारः । "कवतीषु रथंतरं गायति", "यद्योन्यां तदुत्तरयोगार्थयति" इत्यादि-सामातिदेशे, स किं यत्र स्थाने योनौ एकाराद्यक्षरसंस्कारिका आ-इ-भावदिरूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थान उत्तरागतवर्णान्तरे सा उहितव्या, उत, तत्र वा अन्यत्र वा उत्तरागत एकार एव सा उहितव्या न तु वर्णान्तर इति विशये, यत्र स्थाने योनौ आ-इ-भावः श्रुतः तत्रैव स्थाने अतिदेशवशेन तादृशगीतेः कर्तव्यतावगमात् उत्तरागते तादृशस्थानपठितवर्णान्तरेऽपि सा कर्तव्या इति प्राप्ते, वर्णान्तरे अकारादौ आ-इ-भावकरणे तस्य तदक्षराभिव्यक्तत्वासंभवेनारादुपकारतापत्तिः, आ-इ-भावे अवर्णवर्णात्मकस्य संध्यक्षरस्य एकारस्य विश्लेषरूपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरम्, मानाभावात् । किंतु अवर्णवर्णात्मकः, स्मृतिसहकृत-पत्यक्षेण तथैवावगतेः । ततश्च तद्विश्लेषकस्य आ-इ-भावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेषकत्वासंभवात् यत्रैवोत्तरादावेकारः तत्रैव आ-इ-भावः कार्य इति ॥

इति नवमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तृतीयपादे मन्त्रोहविचारः । तथा हि— 'अग्नये जुष्टं नि-
षामि व्रीहीणां मेघसुमनस्यमानः' इत्यादौ अग्न्यादिपदस्थाने सूर्या-
दिपदप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः कार्यो न वेति विशये, अग्न्यादिपदानां
अपणया सूर्यादिपकाशकत्वसंभवात् न कार्य इति प्राप्ते, प्रकृतौ वृत्ते-

रपि विवक्षितत्वात् शक्यधीनप्रकाशनस्यैव प्रकृतौ कार्यत्वात् विकृतौ
नादृशकार्यस्याग्निपदेन कर्तुमशक्यतया अग्निपदस्य बाधे तादृशकार्य-
रूपद्वारसिद्धयर्थं पदान्तरप्रक्षेप आवश्यक इति । एवं दैक्षपाश-
पाशप्रमोचने अनुमन्त्रणमन्त्रद्वयमाज्ञातम्— ‘अदितिः पाशं प्रमो-
क्तेतम्’ इत्येकवचनान्तमेकम्, ‘अदितिः पाशान् प्रमोक्तेतान्’
इति बहुवचनान्तमपरम् । तत्र बहुवचनान्तस्य किं दैक्ष एव
विकल्पेन निवेशः, उत, बहुपाशिकायामुत्कर्ष इति विशये, दैक्षे पाश-
बहुत्वविरहात् पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् उत्कर्ष एवेति प्राप्ते, पाशप्राप्ति-
पदिकार्थस्य विभक्त्यर्थकर्मत्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया
दैक्षेऽपि संभवेन गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेन उत्कर्षकल्पनाया अ-
संभवात् बहुवचनस्य शक्यबहुत्वाश्रयावयवकत्वसंबन्धेन एकत्वला-
क्षणिकत्वमाश्रित्य दैक्ष एव विकल्पेन निवेशः । इत्थं च बहुवचना-
न्तमन्त्रस्य द्विपाशिकायां विकृतौ द्विवचनान्ततया ऊहः कार्यः ।
‘छन्दसि दृष्टानुविधिः’ इत्यनेन पाशैकत्वे लक्षणया प्रयुज्यमानस्य
बहुवचनस्य साधुत्वोपपत्तावपि द्वित्वे तस्य साधुत्वासंभवादिति ॥

इति नवमाध्याये तृतीयः पादः ॥

—:०:—

अथ चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थे पादे अग्निगुप्रेषगते ‘षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । ता आग-
ष्ट्योच्यावयतात्’ इत्यत्र पशुगणे कीदृग्भूत ऊहः कार्य इति विचारः ।
तथा हि— पशुगणे पशुद्वयादिगतसमस्तपङ्क्तिप्रकाशनार्थं किं षड्वि-
ंशतिरस्य इति पदद्वयावृत्तिः कार्या उत षड्विंशती अनयोर्वंक्य

येवंरूपो द्विवचनोहः कार्यः, आहोस्वित् द्विपञ्चाशत् अनयोर्वंक्य
इत्येवं कार्यमिति विशये, प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावात् अश्रु-
तपदान्तरकल्पनानुपपत्तेः यावत्पशुगतसमस्तवंक्रिप्रकाशनार्थं षड्वि-
ंशतिरस्येति पदद्वयावृत्तिरेव कार्या । यदि च पशुगणे एकप्रयोगवि-
धिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यौगपद्यावगतेः अर्थप्रकाशनकार्य-
स्यापि यौगपद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकपदप्रक्षेपस्यै-
वावश्यकतया न श्रूयमाणपदावृत्तिर्युज्यते इत्युच्यते, तदा षड्वि-
ंशती अनयोर्वंक्यः इत्येवमूहः कार्यः । तत्र षड्विंशतिशब्दः गवां
षड्विंशतिरित्यादावपि संख्यापरः । न चैवं वंक्राणामिति षष्ठ्यापत्ति-
रिति वाच्यम्, वंक्रिशब्दस्य वंक्रिसंबन्धिलाक्षणिकतया सामानाधि-
करण्योपपत्तेः, वंक्रय इति बहुवचनस्य स्वशक्याश्रयसमवेतवृत्ति-
त्वरूपसंबन्धेन द्वित्वलक्षणार्थत्वादिति प्राप्ते, ‘ता अनुष्ट्योच्या-
वयतात्’ इति वंक्राणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यम् ।
संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपपन्ना साकल्यसूचिकेति नादृष्टार्थतापत्तिः ।
एवं च ‘पञ्चाशदनयोः वंक्रयः’ इत्येवमेवोहः कार्यः । किं च प्रकृ-
तावप्येकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्तः
इति विकृतावपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते इति ।
तदेवं पादचतुष्टयपरिमितेन नवमाध्यायेनोहविचारः कृतः ॥

इति नवमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च नवमाध्यायः ॥

❀

अथ दशमोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ॥

दशमे बाधनिरूपणम् । बाधो नाम प्रकृतिसंबन्धिनः पदार्थस्य विकृत्यङ्गत्वग्राहकप्रमाणविषयत्वाभावः । अस्ति चायं 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः' इति विहिते कृष्णलचरौ अवघातस्य । तत्र सत्यप्यतिदेशे वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् न तस्यावघाते विकृत्यङ्गत्वग्राहकत्वम् । स च बाधस्त्रिविधः— अर्थलोपकृतः, प्रत्याग्नानकृतः, प्रतिषेधकृतश्चेति । अर्थः प्रयोजनम् । इदमेव द्वारमित्यभिधीयते । तत्र प्रथमे पादे अर्थलोपप्रत्याग्नानकृतबाधोपोद्धातपूर्वकमर्थलोपकृतबाधो विचार्यते । तथा हि—विकृतौ प्रकृतिदृष्टपदार्थानां निस्वरूपेणातिदेशः, उत, उपकारपृष्ठभावेनेति विशये, प्रकृतिवच्छब्देन प्रकृतिसंबन्धिनः पदार्थाविकृतौ कर्तव्याः इत्यर्थावगमात् स्वरूपेण पदार्थानामतिदेशः । ततश्च कृष्णलादावपि अवघातस्य कर्तव्यत्वावगमात् वैतुष्यरूपदृष्टप्रयोजनासंभवेऽपि अदृष्टप्रयोजनस्यैव कल्पनीयतया न बाधसंभवः इति प्राप्ते, आकाङ्क्षायोग्यतासक्तिभिः उपकाराणामेवातिदेशः । पश्चात् तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशः । विकृतिर्हि फलानुकूलयोग्यताजननाय उपकारमेवापेक्षते, स्वतः क्षणिकत्वेन योग्यताजनने अयोग्यत्वात् । उपकारैरेव प्रकृतौ योग्यताजननेन उपकारस्यैव तज्जनने योग्यत्वमवसीयते । विकृतौ सादृश्येन प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदव्यवहितान्वयिनोऽवान्तरोपकारस्यैव संनिहितत्वम् । ततश्चाभेयसंबन्धुपकारसजातीयोपकारैः सौर्यस्योपकर्तव्यमित्येवंविध-

वाक्यकल्पनया प्रथममुपकारेष्वतिदिष्टेषु पश्चाज्जनकापेक्षायां तज्जनकप्राकृतपदार्थानां पृथगतिदेशकल्पनम् । वस्तुतस्तूपकारजनकापेक्षायामपि पृथक्पदार्थातिदेशकल्पने गौरवात् पदार्थविशिष्टोपकाराणामेक एवातिदेशः, प्रकृतिवत् तत्तत्पदार्थजन्यात् तत्तदुपकारान् विकृतौ कुर्यात् इति ॥

इत्थं च कृष्णलादौ वैतुष्यादिरूपोपकारासंभवात् तदनतिदेशे अवघातादेरपि अनतिदेशात् युक्तो बाध इति । अयं च दाशमिको बाधः प्राप्तबाध इत्युच्यते । क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयिताप्रतिबन्धः प्राप्तबाधः ; कृष्णलादौ हि बोधकमस्त्येव । परं तु तस्यावघातादिविषयकत्वं नास्तीति प्राप्तबाधोऽयम् । एवं विकृतिविषये स्वयंदिनं बर्हिर्भवतीति श्रूयते । अत्र स्वतश्चिन्नबर्हिषि बर्हिल्लभनप्रयोजनस्य मूलाप्रावयवसंयोगनाशस्य प्रतियोग्यभावेनानुत्पत्तेः अर्थलोपनाध्वर्युकर्तृकस्य प्रयोगान्तःपातिनो वैधस्य तदङ्गभूतस्यास्यादावादेष्व बाध इति ॥

इति दशमे प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादे अस्यैवार्थलोपकृतबाधस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तरः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तृतीये पादे यस्यां विकृतौ प्राकृताङ्गसंबन्धेनापूर्वाङ्गश्रवणम्, यथा एकादश प्रयाजान् यजति' इति तत्रातिदेशेनाङ्गानां सामान्यरूपेण प्राप्तः विशिष्यप्रयाजत्वादिना उपस्थित्यभावात् तदवच्छिन्नोद्देशेन एकादशत्वादिविधानायोगात् एकादशत्वादिविशिष्टप्रयाजादिविध्यव-

इयंभावः । ततश्च वक्ष्यमाणगृहमेधीयाज्यभागन्यायेन क्लृप्तोपकार-
प्रयाजपुनर्विधानात् तेनैव पश्चादिभावनायाः निराकाङ्क्षत्वात् अतिवे-
शाकल्पनात् न प्रयाजातिरिक्ताङ्गकरणमिति प्राप्ते, 'मद्वृहे धान्यमणि
शण्डकुलिं भुङ्क्ष्व' इत्यादौ सामान्यपुरस्कारेण प्राप्तस्य पदार्थस्य संबन्धि-
विधयोपस्थितविशेषधर्मपुरस्कारेणापि प्राप्त्युपपत्तेः प्रयाजत्वेन रूपे-
णानुवादे बाधकाभावात् । तृतीयविधिप्रकारलिप्सया प्रयाजोद्देशेन
एकादशत्वसंख्यामात्रविधानेनातिदेशोपजीवितया तद्बाधकतानुपपत्तेः
नेतराङ्गनिवृत्तिरित्येवमादिविचारः ॥

इति दशमाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थपादे समुच्चयप्रत्याम्नानकृतवाधादिविचारः । तथा हि—
“अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्” इति नक्षत्रेण
विधाय उपहोमाः समाम्नाताः 'सोऽत्र जुहोति । अग्नये कृत्तिकाभ्यः
स्वाहा'—इत्यादि । प्रकृतितश्च नारिष्टान् जुहोतीतिविहिता नारिष्टहोमा
प्राप्ताः । ते किमुपहोमैर्बाध्यन्ते उत समुच्चीयन्त इति चिन्तायाम्, उप-
होमानां कार्याकाङ्क्षायां होमत्वसामान्यात् प्राकृतहोमकार्ये उपस्थिते तत्-
द्देशेनैव विधीयन्त इति प्रत्यक्षश्रुतैः उपहोमैरेव नारिष्टहोमकार्यनिष्पत्त्या
अतिदिष्टा नारिष्टा बाध्यन्त इति प्राप्ते, सर्वसाधारणहोमत्वस्य नारि-
ष्टहोमकार्योपस्थापकत्वासंभवात् न तदुद्देशेनोपहोमविधानं संभवति ।
अतो न बाधः । किं तु समुच्चय एवेति । एवं 'सोमाय रीर्यं
चरुं निर्वपेत्' इति विहितेष्टिविशेषे शरमयं बहिरिति श्रुतम् । तत्र

THE

Sanskrit Journal

OR

॥ सहृदया ॥

EDITED BY

R. KRISHNAMACHARIAR, M.A.,

VIDYANIDHI

Chaitra to Phalguna

OF

Virodhikrit year.

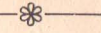

PRINTED AT THE

SRI VANI VILAS PRESS

SRIRANGAM.

विषयसूचिका ॥

- आधुनिकधर्माधिकरणव्यवस्थामधिकृत्य द्वयोर्विद्यार्थिनोः संवादः—
 वे. कृष्णमाचार्यः. १६३.
 आर्यभाषाचरितम् — म. वे. रमणाचार्यः. १२५, १४१, १५७,
 १७४, १८९.
 अपदेशसूक्तिमाला — कडयं. विद्वान्. नाणुशास्त्री. १८५.
 अकवर्तिपट्टाभिषेकमहोत्सवः — संपादकः. ११३.
 अनिकः करण्डकारश्च — र. श्रीनिवासाचार्यः. बी. ए. ६९, ८८.
 पट्टाभिषेकमहोत्सवमधिकृत्य माणवकयोः संवादः— वि. कृष्णमा-
 चार्यः. १४९.
 पण्डितपरिषन्मेलनमधिकृत्य द्वयोः पण्डितयोः संलापः— वे.
 कृष्णमाचार्य. १६८, १७८.
 मातृसारविषयकाभिनन्दनपत्रिका — विद्वान्. शतावधानम्. श्रीनि-
 वासाचार्यः. १८.
 भारतवर्षे गीर्वाणभाषाभ्युदयः— र. श्रीनिवासराघवः. एम्. ए.
 ५, १९.
 भारवेर्जीवनचरितम्—समुद्राल. वेङ्कट. अप्पलाचार्यः. ३८, ५२,
 ८६, १०९.
 भूगोलशास्त्रम्— अ. कुप्पुस्वाम्यार्यः. ४४.
 बभ्रुरान्ते विज्ञप्तिः— संपादकः. १७७.
 विजयिनी— (आरुयायिका) परशुरामशर्मा, वैद्योपाह्वयः. ५३,
 ७३, ९३, १०५, १२१, १३७, १५३, १६९.

विज्ञापना— संपादकः.

शाकुन्तलसंविधानरामणिकम्— विद्वान्, शतावधानम्, श्रीनि-

वासाचार्यः.

९, २५, ६१. ७७, ८९, १७१.

श्रीमच्छक्रवर्त्यभिषेकमञ्जरी— विद्वान्, शतावधानम्, श्रीनिवासा-

चार्यः.

१०३, ११५.

सदाशिवेन्द्रसरस्वतीजीवनचरितम्— संपादकः ६६, ८२, ९८.

११६, १२०.

स्थावरतत्त्वदर्शनम्— वे. कृष्णमाचार्यः.

८, १२.

पुस्तकसमालोचना—

पातञ्जलदर्शनविमर्शः—

१४६.

वाक्यतत्त्वविमर्शः—

५०.

वाणीविलासादवतारितानां ग्रन्थानां विमर्शः—

१६५.

लघुकाव्यानि—

१३५.

सुभाषितानि—

चक्रवर्ती. श्री. वेङ्कटाचार्याणाम्.

११.

भट्टवीरेश्वरस्य.

१५५.

वि. कृष्णमाचार्याणाम्.

५०.

विद्वान्. शतावधानं श्रीनिवासाचार्याणाम्. १, १७, ४९, ५५.

१४५, १५१.

८१.

श्रीमानविक्रमकविराजस्य

श्रीकृष्णाभ्युदयकाव्यम्.

भाट्टसारः— महामहोपाध्याय तिरुप्पक्कुलि स्वामी.

देशवृत्तान्ताः

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

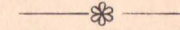
सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

पृ. ५.]

परीधाविवर्ष चैत्रमासः ।

[संचि. १.]

सुभाषितानि ॥

यातेयं रजनी सहैव भवता भावी प्रकाशो दिशं

सूर्येणापि चिरं चकोरानिचयैः स्थेयं कश्चित्कानने ।

उद्यहारुणचण्डभानुजदवज्जाले जगन्मण्डले

कस्मै चन्द्र समर्प्य कैरवकुलं व्योमान्तमालम्बसे ॥ १ ॥

नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परितः पूर्णोदयान्यम्बरे

किं तैः शान्तिमुपैति दीर्घतिमिरं किं वार्धिरुज्जृम्भते ।

किं स्यादार्तचकोरपारणविधिभ्रान्तिः सुधादीधिते

तन्नूनं भुवनैकतापशमनः श्लाघ्यस्तवैवोदयः ॥ २ ॥

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-

दूरारोहो भवति महतामप्यपभ्रंशहेतुः ॥ ३ ॥

विज्ञापना ॥

सहृदयाः सहृदयानुवाचकाः,

शिरोमणिविद्वत्परीक्षासु विजयमिच्छाद्विविधार्थिभिरवश्यं
परिशीलनीया गैर्वाणीग्रन्थानधिकृत्य पाश्चात्यपण्डितैराविष्कृता
विमर्शसरणिर्यथावकाशमस्मिन्संस्मरे सहृदयायां प्रकाश्येत । सा-
वित्रीहरिश्चन्द्रादीनामुपाख्यानाैरितिहासेष्वनुवर्णितं धर्मतत्त्वं च यथा
मितज्ञानामपि विशदीभवेत्तथा संभाषणरूपेण विलिख्योपादिश्येत ।
अपूर्वाण्यमुद्रितानि मरसानि नाटकानि गद्यमयानि काव्यानि च
परिगोध्य मुद्राप्येरन् ॥

संपादकः ।

पातिव्रत्यम् ॥

कान्तिमती सखि ! सत्यवति, कुत्र प्रस्थितासि ?

सत्यवती— त्वामेव द्रष्टुमागतास्मि ।

कान्तिमती— प्रियम् मे प्रियम् । पूर्वेषुः भवती पुराणश्रवणात्

गतेति किल श्रुतम् ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— तत्र कीदृशमुपाख्यानमनुवर्णितं पौराणिकेन ?

सत्यवती— सावित्रीमुपाख्यानं अतिमधुरमुपन्यस्तं अस्माकं हृदया-

वर्जकमभूत् ।

कान्तिमती— केयं सावित्री नाम ?

सत्यवती— पतिव्रताललामभूता काचिन्महानुभावा रमणीमणी

यम् मद्राधिपदुहिता आसीत् ।

कान्तिमती— सर्वा अपि वयं पतिव्रता एव । तत्को विशेषस्तस्याम् ?

सत्यवती— पातिव्रत्यं नाम कायिकं मानसिकं चेति द्वेधा ।

अस्मासु प्रायस्तत्कायिकमेवोपलभ्यते । तस्यां तु द्वितयम् ।

कान्तिमती— न खलु अवगच्छामि इमां प्रहेलिकाम् ।

सत्यवती— सावित्री किल प्रथमे वयसि वर्तमाना जनकेन अनुरूप-

पभर्तृवरणे नियुक्ता कंचित् धर्मशीलं द्युमत्सेनात्मजं सत्यवन्तं

‘अयमेव मे अनुरूपो वल्लभः’ इति मनसि आकलयामास ।

कान्तिमती— ततः किम् ।

सत्यवती— ततः पितुर्निकटमेत्य आत्मनो मनोगतमर्थं कथयन्ती

तत्र यदृच्छया आगतेन नारदेन तस्य अल्पमेवावशिष्टं आयुर-

नुबोधितापि ‘नान्यं वरयेयम्’ इति व्याहारीत् ।

कान्तिमती— तर्हि उन्मत्तेयमसाधुदर्शिनी ।

सत्यवती— हन्त ! एवंवादिनी त्वमेवोन्मत्ता न तु सा भगवती ।

कान्तिमती— का वा सचेतना एवं जानत्येव आत्मनो वैधव्यं

आकांक्षेत् ?

सत्यवती— शृणु यत्तथा साध्व्या व्याहृतं तस्मिन्नवसरे ।

कान्तिमती— अवहितास्मि ।

सत्यवती— ‘दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सकृद्भूतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं ते मनस्ततः ॥

इति धर्मतत्त्वमाभाषमाणेऽयं तेनैव नारदेन अनुमोदिता आसीत् ।

कान्तिमती— सोऽयं निश्चयः नितान्तशोषितकरणग्रामैः उग्रे त-
पसि वर्तमानैः ब्रह्मर्षिभिरेव अभिनन्दनीयः । ततः किं वृत्तम् ?

सत्यवती— सत्यम् । एवमेव । मदकरैराहारैः मदविधूर्णिताभि-
चेष्टाभिः अनुदिवसं आहिण्डन्तीनां अस्माकं कथमिव तादृश-
पतिव्रताधर्मतत्त्वं विचारपदवीं अवतरेत् ?

कान्तिमती— तर्हि उपदिशतु मे धर्मतत्त्वं आर्यानुभावा सत्यवती ।

सत्यवती— तस्याः कथा समग्रतः श्रुता चेत् पातिव्रत्यमहिमा
स्वयमेव अवगतो भवेत् ।

कान्तिमती— सखि, कथय तस्याः वृत्तान्तं अशेषतः ।

सत्यवती— राज्यभ्रष्टं सकुटुम्बं आरण्यकव्रतं आश्रित्य अटव्या
निवसन्तं सत्यवतः पितरं उपश्रुत्य दुहितुः निर्बन्धात् मद्राशिप-
तत्रिकटं स्वयमेव गत्वा सत्यवता सावित्रीपाणिग्रहणं अयाचत ।

कान्तिमती— संबन्धिनां ईदृशी दुरवस्था वत्सया सावित्र्या न
विदितपूर्वा इति मन्ये ।

सत्यवती— स्वयमपि आरण्यकं व्रतं उपस्थातुं सज्जैव इयमासीत्
इति श्रूयते ।

कान्तिमती— कष्टम् ! सुकुमारपेशलाङ्गी सुखोचिता इयं राजपुत्री
कथं एवं व्यवसिता ?

सत्यवती— विना सत्यवन्तं तादृशैः गुणगणैः अलङ्कृतः नान्यो
वरः तदानीं आसीत् इति कृत्वा रसिकेयं एवं व्यवसिता ।

कान्तिमती— कीदृशं इह रासिक्यं पश्यसि ? बाला इयं अस्मि-
क्ष्यकारिणी शोचनीया मे संवृत्ता ।

सत्यवती— ततः सावित्रीसत्यवतोः वैवाहिकोत्सवः शास्त्रचोदितेन
विधिना सम्यक् निर्वृत्तः ।

कान्तिमती— सखि, अपि जानासि पाणिग्रहणकाले उच्चार्यमा-
णानां मन्त्राणां तात्पर्यम् ?

सत्यवती— केनचित् महाकविना विवाहमन्त्राणां सारः पद्येन ए-
केन वर्णितः इति मम पित्रा कथितम् ।

कान्तिमती— भद्रे, गीयतामिदं पद्यम् । अस्ति मे महत् कौतूहलम् ।

सत्यवती— 'प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा

सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं च ।

स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्

इत्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥' (इति गायति)

कान्तिमती— सखि, अतिमधुरमिदं पद्यम् । ततोऽपि मधुरं गा-
यसि । भवतु, शेषमपि उदन्तं वर्णय ॥

सत्यवती— परिणयदिवसात्प्रभृति पत्युः गुरूणां च शुश्रूषणे
व्यापृता व्रतोपवासैः देवताः तर्पयन्ती नारदेनोक्तं कालं प्रती-
क्षमाणा अवर्तत ।

कान्तिमती— अहो ! दुर्लङ्घ्यशासनोऽयं हतविधिः । यदियं कुसु-
मसुकुमारे नवे वयसि वर्तमाना आत्मेच्छयैव ईदृशं कठोरं व्रतं
अभिप्रपन्ना । (इति रोदिति)

सत्यवती— ततः संनिहिते च तादृशे काले पत्युः आयुष्यवर्धनं
किञ्चन घोरं व्रतं अनुष्ठातुं आरभत ।

कान्तिमती— अहो ! बालिशता । अल्पायुषः कथं आयुः वर्धेत

व्रतोपवासादिभिः? उक्तं च कविसार्वभौमेन—

‘प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते’ इति ।

सत्यवती— अयि मुग्धे! साधारणोऽयं नियमः । ‘नास्ति स्वल्प-
साध्यं नाम तपसः’— ‘अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां
प्रभावः’ ।

कान्तिमती— सखि, कीदृशं व्रतमिदम् इति ज्ञातुं उत्सुकास्मि ।

सत्यवती— त्रयोदशीमारभ्य दिनत्रयं उपवासः । प्रतिपदि भानौ
अस्तं गते पारणम्— इत्ययं अस्य व्रतस्य नियमः ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— गुरुजनैश्च ‘वत्से विरम विरम अस्मात् कठोरव्यय-
सायात्’ इति पुनः पुनः उक्तापि इयं साध्वी न व्यरंसीत् ।

कान्तिमती— बलवती हि नियतिः उपलक्ष्यते । ‘आत्मेच्छया ॥
शक्यं उच्छ्वसितुमपि’ इति उक्तं किल ।

सत्यवती— अथ प्राप्ते पत्युः जीवितावसानदिवसे प्रातः काष्ठानि
आहर्तुं स्कन्धे परशुं आदाय अरण्यं गन्तुं ईहमाने च भर्तारं प्रा-
समाप्य निराहारैव बल्लभं अनुवव्राज यशस्विनी सावित्री ।

कान्तिमती— हन्त! कठोरहृदयास्ते गुरुजनाः यैः इयं मुग्धा
भर्तारं अनुव्रजन्ती न न्यषेधि ।

सत्यवती— सखि,

‘वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।

व्रतोपवासक्षामा च कथं पञ्च्यां गमिष्यसि ॥’

इति निषिद्धापि भर्तारमेव अनुवव्राज ॥

कान्तिमती— (दीर्घमुष्णं च निश्चस्य,) ललाटलिखिता रेखा परिमार्ष्टुं
न शक्यते ।

सत्यवती— बालेयम् आकारगोपनं कुर्वती बहिः हसन्मुखा सह
भर्त्रा मधुरं संलपन्ती जगाम ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— अथ विविधानि वनानि अतीत्य फलानि आहृत्य
काष्ठानि पाटयतः तस्य महती शिरोवेदना समजायत ।

कान्तिमती— सखि! न अतः परं श्रोतुम् उत्सहे ।

सत्यवती— आर्द्रहृदये! किञ्चिदिव अवधेहि ।

कान्तिमती— ततस्ततः ।

सत्यवती— अथ भार्याम् अधिगम्य,

शूलैरिव शिरो विद्धम् इदं संलक्षयाम्यहम् ।

भ्रमन्तीव दिशः सर्वाः चक्रारूढं मनो मम ॥

इति वदन् तदुत्सङ्गे शिरः कृत्वा निद्राम् अवाप ।

कान्तिमती— अतिकठिनं ते हृदयम्; यत् ईदृशमपि उदन्तम्
अनुद्वेजिता वर्णयसि ।

सत्यवती— अथ मुहुर्तादेव सत्यवतः पार्श्वम् उपगच्छन्तं रक्त-
वाससम् आदित्यसमतेजसं श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं पुरु-
षम् अद्राक्षीत् सा तपस्विनी सावित्री ।

कान्तिमती— (सोद्वेगम्) वत्से सावित्री! ईदृशी ते गतिः दैव-
विहिता (इति रोदिति)

सत्यवती— सावित्री सद्य एव शनैः भर्तुः शिरो भूमौ निक्षिप्य
बद्धाञ्जलिः वेपमाना सप्रश्रयं सगौरवं च एवमुवाच ।

कान्तिमती— कथम् अनुद्वेगो धृतिश्च तादृशेऽपि काले ।

सत्यवती— भगवन्,

‘दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।

कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ।’ इति ।

कान्तिमती— किं तेनोक्तम् ? ।

सत्यवती— पतिव्रतासि साविलि तथैव च तपोन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥

अयं ते सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।

नेष्यामि तमहं बद्धा विद्धचेतन्मे चिकीर्षितम् ॥’

कान्तिमती— ‘कालः करोति कार्याणि’ । किं क्रियताम् अस्माभिः ? ।

सत्यवती— तव दूताः खलु एतादृशेषु कर्मसु नियुज्यन्ते । तव किमिति भगवानेव स्वयं संप्राप्तः ? ।

कान्तिमती— कीदृशी धृतिः अस्याः मुग्धावस्थायामपि ।

सत्यवती— ‘अयं च धर्मसंयुक्तः रूपवान् गुणसागरः ।

नाहो मत्पुरुषैर्नेतुम् अतोऽस्मि स्वयमागतः ॥’

इति वदन्नेव सत्यवतः कायात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं बहिः उद्गम्य

पाशवद्धं कृत्वा दक्षिणाभिमुखः प्रतस्थे ।

कान्तिमती— किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि ।

सत्यवती— सखि! किंचिदिव अवधेहि । पतिव्रता सावित्री

तथा गच्छन्तं यमं स्वयमपि अनुजगाम ।

कान्तिमती— आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

(कर्मशः ।)

उपदेशसूक्तिमाला ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

अतः शुक्लपक्षस्य पञ्चदश तिथयो भवन्ति । तथा कृष्ण-
पक्षस्यापि पञ्चदश तिथयः । तेषु प्रथमो भागः प्रथमा तिथिरिति
संज्ञायते । एवं द्वितीया तृतीयेत्यादिपञ्चदशीपर्यन्तास्तिथयो विज्ञा-
यन्ते । तत्राद्या पञ्चदशी पौर्णमासीति निगद्यते, यस्यां रात्रौ चन्द्र-
माः सूर्याद्विप्रकृष्टतमं देशमाश्रित्य समस्ताभिः कलाभिः पूर्णः प्रका-
शते । अपरा पञ्चदशी अमावास्येति कीर्त्यते, यस्यां तिथौ चन्द्रः
सूर्येण संगतः सन् षोडशभिरपि कलाभिर्हीयते । चन्द्रस्य कान्तिः षो-
डशकलात्मिका । सा कान्तिरपरस्मिन् पक्षे प्रतितिथि एकैकया कलया
विहीयते । अमावास्यायां षोडशी कला ओषधीः प्रविशतीति स्मर्यते ।
ओषधीशो हि चन्द्रः । अथ पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतितिथि एकैकया क-
लया चन्द्र उपचीयते । पौर्णमास्यां चन्द्र ओषधीभ्यः षोडशीं क-
लामादत्ते । अमावास्यायां मध्याह्ने प्राक् च जग्धेः आर्याः सतिलेन
मलेन पितृदेवताभ्यस्तर्पणं समाचरन्ति, ये पित्रा वियुक्ताः, येषां
पितरः स्वर्ग्यता अभवन् ॥

चैत्रादिद्वादश मासाः संवत्सरात्मानं कालं समवयन्ति ।
मासानां नामधेयानि नक्षत्रविशेषाणां नामधेयेभ्यः संपद्यन्ते । प्रायेण
च पौर्णमास्यां येन नक्षत्रेण चन्द्रमाः सह वर्तते तस्य नाम्नः मासस्य
नामधेयं परिणमति । चैत्रे हि मासे पूर्णिमायां चन्द्रः चित्रानक्षत्रेण
प्रायेण संमिलति । एवमितरेषामपि मासानां नामधेयानि संज्ञायन्ते ।
अथ मासानां नामधेयानि विविच्यन्ते बालानां व्युत्पत्तये—

१. चैत्रः	५. श्रावणः	९. मार्गशीर्षः
२. वैशाखः	६. भाद्रपदः	१०. माघः
३. आषाढः	७. आश्वयुजः	११. पौषः
४. ज्येष्ठः	८. कार्तिकः	१२. फाल्गुनः

एवंरूपस्य वर्षस्य प्रायेण सप्तशतानि विंशतिश्चावयवाः सन्ति
अहोरात्रात्मकाः । अस्य च वर्षस्य कदाचन त्रयोदश मासा भवन्ति
एकेनाधिमामेन ॥

चैत्रादी द्वौ द्वौ मासौ एकैकः ऋतुः । इत्थं षडृतवः
स्मरस्याङ्गानि भवन्ति । ऋतूनां नामधेयानि चेत्थम्—

१. वसन्तः	३. प्रावृट्	५. हेमन्तः
२. ग्रीष्मः	४. शरत्	६. शिशिरः

अत्रान्ययोर्हेमन्तशिशिरयोः भूयशः समानरूपत्वेन हेमन्तः
पदेनैव तौ कचिन्निगद्येते । एवं गणनया वर्षः पञ्चावयवात्मकः
व्यवह्रियते । अत एव हि श्रुतौ संवत्सररूपं कालचक्रं पञ्चारम्भेन
वर्ण्यते । अन्यरूपामपि कल्पनां वेदे अधिगच्छामः । इत्थमुक्तं
षडृतवः एकोधिमामश्चेति संख्यया सप्त सूर्यरथस्याश्वा इति भाष्यते

संवत्सरात्मनः कालस्य ऋतुभिः षड्भिः षडङ्गकल्पना
केवलं कविमतेर्विकासं मूलतयाश्रयते । यतः ऋतून् विविच्य
लक्षणानि बोक्षितुं शक्यन्ते धीमद्भिः—

वसन्तः—

“वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मादमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥”

“काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तकाले संप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥”

इत्थमोषधयः पक्षिणश्च वसन्तर्तोः कालं प्रख्यापयन्ति ।
वसन्तस्य प्रादुर्भावे यवेभ्योन्येषां सस्यानां पत्राणि म्लायन्ति । यवास्तु
तत्काले मञ्जरीः विभ्रति रम्यदर्शनाश्च भवन्ति ॥

पिकः पक्षी वसन्ते मधुरं पञ्चमं स्वरं रौति । तेन तदा
काकाद्विविच्य ज्ञायते । अथ वसन्ते कुसुमानि वृक्षेभ्य उद्गच्छन्ति ।
वातः सुगन्धः प्रवाति । उषसः अभ्युदये प्राणिनः शीतं न बाधते ।
अतो मधुराराविणां पक्षिणां प्रातरेव कुलायादुत्पततां विविधान्
गादान् वसन्ते शृणुमः । मृगा अपि उषसः काले शयनादुत्थाय
पतयमाना उपलभ्यन्ते । पुरुषाश्च हरिद्रादिना रञ्जितानि वस्त्राणि
वसानाः सन्तो मदनोत्सवं समाचरन्ति । शिशिरेणाहिता जलेषु
पानीभावरूपा जडता वसन्तर्तोः प्रवेशे पलायते, येन तदा नद्यादिषु
पातःस्नानं सुखकरं भवति । ऋतूनां प्रथमो वसन्तर्तुः ; यं प्रकृत्य
वर्षारम्भः कालः प्रवर्तते । चैत्रश्च वसन्तश्च मिलितौ वसन्तर्तुर्भवतः ॥

२. ग्रीष्मः ॥

ऋतोर्ग्रीष्मस्यावयवौ ज्येष्ठाषाढौ मासौ भवतः । अस्मिन्
काले सूर्यस्तीव्रं तपन् ललाटंतप इत्युच्यते । सूर्यो भूतेभ्यो रसा-
दादत्ते । पान्थानां वृक्षच्छायास्वभिरुचिं तनोति । ‘शुष्कां पृथ्वीं
रचयति तरां शोषयत्योषधीश्च ।’ सरस्सु मध्याह्ने जलस्य शैत्यं म्लान-
मपि नैः सह मूलं याति । गृहान्तर्वर्तिनोऽपि जनाः ग्रीष्मस्य तापेन
विमुच्यन्ते ; यतो निदाघः अन्तराक्रम्य तान् दृढं बाधते, क्लेद-

यति च । अर्थस्य व्ययेन साध्यान् नानाविधान् शैत्योपचारान् ज-
नास्तदा सेवन्ते । सर्वा दिक् तिग्मरश्मिभिः शुक्लवस्त्रसंवीतेव दृश्यते ।
अयमृतुः अप्रतिख्येन ज्योतिषा सर्वा पृथिवीं दहन् वर्तते । तापेन
क्रूरप्ययमृतुर्धर्मशीलानां प्रभूणां राज्ञां च धर्मानुष्ठानाय निमित्तं धर्म-
विशेषस्य मूर्तिं च प्रदर्शयति । अत एव हि मार्गे मार्गे उभयतः पार्थ-
योः छायाद्भुमान् धर्मशीलैः प्रतिष्ठितान् पश्यामः ; यत्र पृथुला
तरुच्छायासु उपविश्य पथिका मध्याह्नेषु विश्रममनुभवन्ति । तिय-
ञ्चोऽपि तापशान्तिं छायासु निषद्य लभन्ते । तिग्मरश्मिभिः समुत्प-
न्नस्य पान्थानां दाहस्य शान्त्यै प्रपाश्व मार्गेष्वन्तरान्तरा प्रतिष्ठिता
धर्मलिप्सुभिः । एतादृशो धर्मो ब्राह्मणैरनुष्ठीयमानैर्यागैस्तुल्यं श्रेय-
प्रददाति अनुष्ठात्रे पुरुषायेति स्मर्यते ॥ १० ॥

३. प्रावृट् ॥

विजयाय दिगन्तेषु चिरं गतस्य प्रकृतिवत्सलस्य सम्राज-
पुनः स्वनगरं प्रत्यागमनं सर्वाः प्रजा औत्सुक्यातिशयेनोन्नतप्रीया-
सत्यो यथा प्रतीक्षेरन्, एवमेव वर्षर्तोः प्रवेशं ग्रीष्माभितप्ताः प्रजा-
सोत्कण्ठं प्रतीक्षन्ते ; प्रावृषः प्रवेशेन चाह्लादिनो भवन्ति ।
ऋतुः संतताभिर्जलधाराभिः अङ्गस्थानीयैः पर्वतैर्वनैः काननैश्च
वसुंधरामभिषिञ्चति । अस्मिन् हि समये कृषिजीविनः केदारा-
कृषन्ति, बीजानि च तेषु वपन्ति । येभ्यः संवत्सरस्य पर्याप्त-
धान्यसमृद्धिं संचिन्वन्त्यतन्द्रिणः । तन्द्रिणस्तु व्यृद्ध्या पीड्यन्ते ।
द्योगिनः पुरुषाः वर्षेण ऋतुना वितीर्यमाणं जलं हृदेषु संगृह्णन्ति
यथा प्रावृष आपुनरावृत्तिं धान्याद्यर्थं पानाद्यर्थं च जलं न हीयेत ॥

(कमशः ।)

आर्यभाषाचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

धान्यजातेः फलानां च नामान्येतत्पूर्वोक्तशब्दसंघातेन योज-
यित्वा अनन्तरमेतस्मिन् संघाते निश्चितस्वरसादृश्यानामन्यभाषाभ्यः
लीकृतानां केषांचिच्छब्दानां विमर्शमारभामहे—

अटिन्	गोधिक्	सेग्जन्	जर्मन्	लिधूनियन्
पानम्	कारन्	जुनो	„	„
हार्डियम्	„	„	जर्स्टा	„
फर्	„	पिरो	„	पुरै
„	चारिज्	जरु	„	„
मिवियम्	माल्नास्	„	„	„
„	„	मकु	मेगो	„
फावा	„	वोबु	„	„
„	„	केम्	„	केर्मुस् जस्

हिन्दूयिरेनियन् भाषास्वपि कृषिशस्त्रपरिभाषापदेषु परस्प-
सादृश्यं विमृशामः—

संस्कृतम्	जण्ड	पारसीक्	पारम्
सस्य	हाह्य	„	„
कर्ष	करेक्ष	„	„
उर्वरा	उर्वर	„	„
दात्र	दास्	„	„
गोधूम	„	गुण्डम्	घिडिम्

माष	माम्	माक्सु	„
मङ्ग	महा	„	„

पूर्वोक्तशब्दप्रामाण्यात् प्राचीनचरित्रमनुमिमामहे । ऐरोपा-
सियाखण्डयोः साधारणानां पशुपालनसंबन्धिशब्दानां पौष्कल्यात्
कृषिवाचकसामान्यशब्दानामभावाच्च चरित्रारम्भसमयात् प्राक् पशु-
रक्षणात् कृषिरत्यल्पीयसीति निःसंशयमनुमातुं शक्यते । हिन्दूयूरो-
पियन् प्रजानां सकलैरोपाभाषासु साधारणेषु बहुषु कृषिवाचकशब्दे-
विमृष्टेषु कृष्यभिर्वर्धनकर्मणि ऐरोपाखण्डस्याधिष्ठातारः हिन्दूशर्म-
ण्यप्रजाः परस्परं संबद्धा इत्युपपत्तिः साधयितुं शक्यते । काल-
क्रमेण सामान्यवाचिनः शब्दाः कर्षणबीजावापादिविशेषार्थेषु नि-
न्विता वर्गाद्वर्गैः संक्रान्ता इति कल्पनायां न कश्चिद्विरोधः । हिन्-
यूरोपियन्प्रजाः प्रथमं गोपालनवृत्तयः भूत्वा तदनु कथं कृषीवला
संवृत्ता इत्येतस्य कारणं प्रथमतो विचारणीयम् ॥

किमार्यपदवीमारूढानां विनीतानां संपर्कवशादेते एतादृशा-
वभूवुरिति वक्तुं साधिष्ठं प्रमाणं नोपलभामहे । तथापि नूतनाधिगत-
कलायाः कृषेः सर्वत्र स्वदेशभाषाषु व्यपदेशशब्दा लब्धाः । सक-
लैरोपाभाषासु ‘आर्पासु’ शब्देन कृषियोग्या भूमिरुच्यते । तच्छब्द-
एव संस्कृते अञ्जरूपतामापन्नः शाद्वलमभिधत्ते । छन्दोवस्थानभा-
षायामञ्ज इत्यकृष्टा भूमिः । सर्वैरोपाभाषासु व्यवह्रियमाणो ‘मेव’
धातुर्धान्यपेषणे प्रयुज्यते । स एव गीर्वाणभाषायां ‘मार’ इति
भवति । हिन्दूयूरोपियन्प्रजानां कृष्युपदेष्टृत्वेन संभावनीयां प्राची-
नमनुष्यजातिं निश्चेतुमितो दूरतरं न कस्यापि बुद्धिर्व्याप्रियते ॥

प्रायशो मनुष्याः प्रथमं मृगयाजीविनस्ततो गोरक्षणपर-

अन्ते कृषीवला भवन्तीति संघपरिणामविषये तत्त्वशास्त्रज्ञानां
सिद्धान्तः ॥

अथैतेषां हलादिकृषिसाधनाकारविशेषान् कृषिप्रकारं च
वर्णयामः । ऐरोपाखण्डस्थहिन्दूशर्मण्यप्रजाः स्वाध्युषितारण्यप्रदेशा-
देव बहूनि कृषिसाधनान्यधिजग्मुः । हिन्दूशर्मण्यानां हलः प्राचीन-
रोमकहलनिर्विशेषः एकः स्थूलकाष्ठखण्डः अग्रे अङ्कुशाकृतिः ।
एतदाकृतिहलमेव ऐरोपाखण्डस्य केषुचिद्भागेष्वद्याप्युपयुज्यते ।
हलस्य प्राचीनता भाषाप्रामाण्यादेव ज्ञायते । हलवाची ‘होहो’
इति गोधिकृशब्दः सांस्कृतिकशाखाशब्देन लिधूनियन् ‘जाका’
शब्देन च संवदति । अनेन वृक्षशाखया निर्मितं लाङ्गलमिति प्रती-
यते । तत्तद्भाषासु तत्तद्बीह्वभिधायकशब्दोपलम्भात् हिन्दूशर्मण्य-
प्रजाः यवमाषगोधूमप्रियङ्गुसतीनकमसूरादिभिः परिचितास्तदुत्पादने
सक्ताश्चेत्यनुमीयते । एतासां हिन्दूशर्मण्यप्रजाशाखानामन्यतमा ऐरो-
पाजातिस्तत्समये वृक्षारोपणकर्मण्यनभिज्ञेति केचन पुराविदो निश्चि-
न्वते । एवं प्राचीनकाले ऐरोपावासिनां कृषिकर्म विस्तरतो वर्ण-
यित्वा एतत्प्रकरणपरिसमाप्तेः प्राक् हिन्दूयूरोपियन्जातिसंबन्धिनीं
कथामपि प्रस्तोष्यामः ॥

इरोनियन्संस्कृतभाषयोः कृषिपरिभाषाशब्देषु महत् सादृश्यं
दृष्टमिति पूर्वमेवावोचाम । एतेषु ऐरोपावासिन इव कृषीवलाः कृषि-
कर्मण्यनल्पोत्कर्षं संपादितवन्त इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते ।
एतेषां कृषिविधानं प्राथमिकत्वेन संभाव्यते । पारसीकेषु आस्तां
दे अवस्थे कृषिकर्मण इत्युक्तं छन्दोऽवस्थाने । एषा हिन्दूयू-
जातिस्तत्काले अतिमितव्ययेन जीवनशीला अनभिज्ञातकृषिकर्मा प-

शुपालनप्रसितेति च गाथासूक्तम् । भरतवर्षजना अपि ऋग्वेदकाले
प्रीकदेशीयेभ्यः ट्यूटनिकजातेश्च स्थेयसीं स्थितिमास्थितवन्तो देश-
वासिभिः पटुतरमभियुज्यमानास्तांस्ततो विद्राव्य तदधिष्ठितान् देश-
नाचक्रमुरिति ज्ञायते । किं तु ऋग्वेदकाले कृष्टभूमेर्मनुष्यस्य च
संबन्ध ईदृश इति निश्चयं न शक्यते । देहबन्धुतापाशसंदानितास्त-
ग्रामवासिनो जनाः सर्वे अल्पव्ययजीविनो बभूवुरित्येतावन्निःशङ्क-
ज्ञायते । सर्वग्रामक्षेत्रसमूहे मनुष्याणां प्रत्येकं कीदृशोऽधिकार-
कीदृशं स्वाम्यमिति ज्ञातुं प्रमाणं नोपलभ्यते । ऋग्वेदस्य प्रथम-
मण्डले दशोत्तरशततमे सूक्ते पञ्चम्यामृचि क्षेत्रोन्मानं प्रतिपाद्यते ।
यथा— क्षेत्रमिव विममुस्तेजनेन एकं पात्रमृभवो जेहमानम् ।
उपस्तुता उपमं नाथमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥

व्याख्या— उपस्तुताः समीपस्थैः ऋषिभिः स्तुताः । अ-
मृभो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानम् । एकमसहायम् । पात्र-
पानसाधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसम् । मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमि-
मिव । तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममु-
विशेषेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः उपमं सर्वेषामुपमानानां
प्रशस्तं स्तोमलक्षणमन्नं नाथमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति ।
अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये । श्रवः हविलक्षणमन्नमिच्छमाना
इच्छन्तः । देवैः सह सोपमानं कामयमानास्तल्लाभाय चतुरश्रमसा-
नकार्पुुरित्यर्थः ॥

(क्रमशः ।)

बर्हिःपदलक्षिते बर्हिःकार्ये शराणां विधानात् प्रत्यक्षश्रुतैरेव चोद-
कप्राप्तबर्हिर्बाधः । अयमेव प्रत्याम्नानकृतो बाधः ॥

इति दशमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

—*—

अथ पञ्चमः पादः ॥

पञ्चमे पादे न्यूनसंख्याककपालादिस्थले कस्य लोप इति वि-
चारः । तथा हि कपालादिषु किमनियमेन येषां केषांचिल्लोपः, उत
चतुर्थादेरेवेति नियम इति विशये, श्रुतसंख्यासंपत्तये केषांचिल्लोपाव-
श्यकतायां विनिगमनाविरहात् अनियमेन येषां केषांचिल्लोप इति
प्राप्ते, प्रथमकपालोपधानपूर्वभाविपदार्थस्योपस्थापकस्य सत्त्वेन नियमे-
नोपस्थितत्वात् तदनुरोधेनाद्यानामेवानुष्ठेयतया चतुर्थादेरेव लोप इति
नियम इति ॥

इति दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥

—❁—

अथ षष्ठः पादः ॥

षष्ठे पादे प्रासङ्गिकः सामविचारः । तथा हि—ज्योतिष्टोमे या-
नि रथंदरादीनि स्तोत्रीयाणि सामानि सन्ति, तानि किमेकस्या-
पि गेयानि, उत त्यूच इति विशये, स्वाध्यायवेलायामेकस्यामेव
गीतत्वात् तदवैलक्षण्यं यज्ञेऽप्येकस्यामेव गेयानि । 'एकं साम त्यूचे
कियते स्तोत्रीयम्' इत्यस्य वर्तमानापदेशरूपतया न विधायकत्वमिति
प्राप्ते 'ऋक्सामोवाच मिथुनीसंभवामीति । सोऽब्रवीत् । न वै त्वं ममालं
भावात्वे' इत्याद्यर्थवादवशेन एकं सामेत्यादेः विधानतात्पर्यनिर्णयात्

लिटो विपरिणामेन लेट्त्वकल्पनया वा त्युच्चे सामविधायकतया त्युच्
एव गेयानीति ॥

इति दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

सप्तमे पादे पशुहृदयादीनामेव हविषं गृहमेधीयस्यापूर्वत्व-
मित्यादिरूपणम् । तथाहि— ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इत्यत्र
यद्यप्युत्पत्तिवाक्ये पशोरेव पुरोडाशवत् देवतासंबन्धित्वेन हविष-
प्रतीतिः, तथापि पशुं विशसति । लोहितं निरस्यति । शक्य-
संप्रविध्यति । वपामुद्धरति । कुम्भ्यामङ्गानि पचति । हृदय-
शूलेन इत्यादिसंस्कारवाक्यपर्यालोचनया पशोः स्वावयवद्वारेण
साधनताप्रतीतिः पशोः प्रदेयप्रकृतित्वमेव, न तु साक्षात् प्रदे-
यत्वम् । तच्चावयवानामेव, तत्रापि न सर्वेषामवयवानाम्,
किंतु हृदयादीनामेकदेशानामेव, तेषामेव हविःसंस्कारावदान-
संबन्धावगमात् । श्रूयते हि— ‘हृदयस्याग्नेऽवद्यति, अथ जि-
ह्वायाः, अथ वक्षसः’ इत्यादि । अतो हृदयादीनामेव हविष-
मिति तेष्वेव पयोधर्माः । एवं चातुर्मास्येषु ‘मरुद्भ्यो गृहमेधीभ्य-
सर्वासां दुग्धे सायमोदनं निर्वपेत्’ इति गृहमेधीयेष्टिं विधाय ‘आ-
ज्यभागौ यजति यज्ञतायाः’ इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्ताज्यभाग-
पुनःश्रवणं किंरूपमिति चिन्तायाम् अनुवादरूपमित्याद्यः पक्षः ।
अनुवादमात्रत्वे प्रयोजनविरहात् सौर्यादौ निर्वपत्यादेः प्रकृतिसादृश्य-
बोधनद्वारा प्रकृतितानियामकत्ववत् अस्यापि आज्यभागविधायकत्व-
मङ्गीकृत्य तादृशवाक्यत्वसादृश्येन वा तादृशवाक्यविहितार्थवत्त्वसाद-

ध्येन वा प्रकृतिनियम इत्येतदर्थमेव तदिति द्वितीयः । औषध-
प्रत्यक्षत्वानेकदेवताकत्वादिनैव प्रकृतिविशेषनियमोपपत्तेः आज्यभागौ
यजतीत्यस्य वैयर्थ्यम् । निर्वपत्यादेस्तु यागलक्षकतया सार्थकस्य साद-
र्योपपादकत्वमुपपन्नम् । उपदेशातिदेशाभ्यामेकस्य विधानं चानु-
पपन्नम्, विहितविधानायोगात् । ततश्चोदकप्राप्तस्य ऐष्टिकविध्यन्त-
स्य प्रशंसार्थमेवेदम् । अयं विध्यन्तः प्रशस्तः । यत्राज्यभागौ विकृतौ
विधेते तौ च यज्ञताया इति विध्यन्तप्रशंसाद्वारा यागस्तुतिरिति
प्रातीयः । असंबन्धिवाचनिकगुणव्यवहितत्वेन गृहमेधीयविध्येकवाक्य-
वासंभवात् अर्थवादत्वानुपपत्तेरभ्यासात् कर्मान्तरमेवेदम् । अप्राकृत-
कार्यमाज्यभागधर्मकं गृहमेधीयाङ्गतया विधीयत इति चतुर्थः पक्षः ॥
न तावदभ्यासात् कर्मान्तरम्, वक्ष्यमाणरीत्या विधिपुनःश्रवणस्य
परिसंख्याद्यर्थत्वसंभवेन अनन्यपरत्वासंभवात् । अनन्यपरविधिपुनः-
श्रवणं ह्यभ्यासः । इदमेव ह्यविशेषपुनःश्रवणमित्यभिधीयते । अतः प्रा-
प्ताज्यभागपुनःश्रवणम् आज्यभागावेव यजति न समिदादीनित्येवं
परिसंख्यार्थमिति पञ्चमः पक्षः । नैतद्युक्तम्, परिसंख्यायास्त्रिदोष-
त्वात् । अतोऽतिदेशविशेषशास्त्रेणानेनोपसंहारः । उपसंहारो नाम
सामान्यस्य विशेषविषयतया व्यवस्थापनम् । अस्मिंश्च पक्षे उपदेशा-
तिदेशाभ्यां प्रमितयोरेवाज्यभागयोः अनुष्ठाने फलसिद्धिरित्यभ्युदय-
शिरस्कत्वकल्पनात् सिद्धान्तापेक्षया अनुष्ठाने विशेष इति षष्ठः पक्षः ।
उपदेशस्य प्रत्यक्षत्वेन झटिति प्रवृत्तौ अतिदेशस्य तद्विहिताज्यभाग-
विषयकत्वासंभवात् तदतिरिक्तविषय एक एवातिदेशः । न चातिदे-
शेनाज्यभागप्राप्तिसंभवात् तदुपदेशवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यजुर्भेष-
जायश्चित्तप्राप्तिफलकतया तत्सार्थक्यात् । आतिदेशिकत्वे हि तस्य

कल्पितत्वेन यजुर्वेदत्वाभावात् यजुर्वेदप्रमिताङ्गताकपदार्थभ्रेषनिमित्त-
प्रायश्चित्तानुपपत्तिरिति सप्तमः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु न हि यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तप्राप्तिराज्यभागोपदेशस्य
फलम्, विकृत्यङ्गत्वस्य यजुर्वेदप्रमितत्वाभावेऽपि आज्यभागोत्पत्तेः
यजुर्वेदप्रमिततया आतिदेशिकत्वेऽपि सौर्यादाविव तत्प्राप्त्युपपत्तेः ।
किं तु क्लृप्तोपकारकप्राप्ताज्यभागविधिना प्रथमप्रवृत्तेन झटित्या-
ज्यभागोपस्थापनात् तेनैव निराकाङ्क्षस्य गृहमेधीयविधेः नातिदेशक-
रूपकतेति अतिदेशपरिलोपकतया फलतः प्रयाजादिपरिसंख्यैवाज्य-
भागोपदेशफलम् । ततश्च गृहमेधीयस्यापूर्वत्वमेव ॥

कर्म हि चतुर्विधम्— केवलप्रकृतिरूपम्, केवलविकृतिरू-
पम्, प्रकृतिविकृतिरूपम्, अपूर्व चेति । किञ्चिद्विकृतित्वरहिता
केवलप्रकृतिः; यथा— दर्शपूर्णमासादि । किञ्चित्प्रकृतित्वरहिता केव-
लविकृतिः; यथा— विश्वसृजामयनादिः । किञ्चित्प्रकृतित्वकिञ्चिद्विकृति-
त्वोभयवती प्रकृतिविकृतिः; यथा— अग्नीषोमीयपञ्चादिः; तत्र हि दर्श-
पूर्णमासविकृतित्वं सवनीयादिप्रकृतित्वं चास्ति । तदुभयशून्यमपूर्वम्
यथा— दर्विहोमः गृहमेधीयादिश्चेति । एवम् ‘शंखन्ता प्रायणीया संति-
ष्ठते । इहान्ता तिथ्या’ इत्यादावपि तावदङ्गकलापविधानेन नैराकाङ्क्षया
अपूर्वत्वं बोध्यम् । एवं वैकृतं श्यामाकादिद्रव्यं सूर्यादिदेवताक्रियान्त-
रसाधनम् । शरादि च प्राकृतद्रव्यदेवताकुशादिनिवर्तकं न वेति विशये-
उभयोरपि प्रमाणासिद्धत्वात् विकल्प एव न्याय्यः । न चातिदेशस्य
कल्प्यतया क्लृप्तप्रत्यक्षवचनापेक्षया दौर्बल्यमिति वाच्यम्, प्रया-
जादिविषये आवश्यकत्वेनातिदेशस्य कुशादिविषयकत्वावश्यंभावा-

त् । न हि प्रत्यङ्गं मित्रोऽतिदेशः, कथंभावाकाङ्क्षिण्या विकृत्या
प्रकृतिवदित्याकारकस्य एकस्यैव सर्वाङ्गविषयकस्य लाघवेन कल्प-
नात् । अतो न कचिदपि प्रत्याम्नानात् बाधः इति प्राप्ते, उप-
कारपृष्ठभावेन हि पदार्थानामतिदेशः । ततश्च यादृशोपकारजनकी-
भूतः पदार्थः विकृतावाप्तातः तादृशोपकारजनकीभूतप्राकृतपदार्थाति-
रिक्तपदार्थानामेव विकृतावतिदेशः, कुशादिपदार्थस्याकाङ्क्षाविरहेणा-
तिदेशविषयत्वस्यैवाकल्पनात् । अतः सिद्धं प्रत्याम्नानात् बाध
इति ॥

इति दशमाध्याये सप्तमः पादः ॥

अथाष्टमः पादः ॥

अष्टमे पादे प्रतिषेधकृतबाधनिरूपणम् । तथाहि— दर्श-
पूर्णमासविकृतौ महापितृयज्ञे अतिदेशप्राप्तस्य होतृवरणस्य “न हो-
तारं वृणीते” इति निषेधः श्रूयते । तथा “यज्ञेषु येयजामहं करोति,
नानूयाजेषु येयजामहं करोति” इत्यनारभ्य श्रूयते । तत्र किं महा-
पितृयज्ञे होतृवरणतन्निषेधयोः अनूयाजेषु येयजामहतन्निषेधयोश्च
विकल्पः, उत, महापितृयज्ञे होतृवरणस्यानूयाजेषु येयजामहस्य
च नित्यं वर्जनमेवेति संशयः । तदर्थं किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वेति
चिन्तनीयम् । तत्र प्रतिषेधत्वमेव युक्तम्, पर्युदासत्वे लक्षणा-
दिप्रसङ्गात् । प्रतिषेधत्वं हि आख्यतार्थप्रतियोगिकाभावबोधकवा-
च्यत्वम् । पर्युदासत्वं चाख्यतार्थव्यतिरिक्तप्रतियोगिकान्योन्याभाव-
बोधकवाच्यत्वम् । न होतारं वृणीते इत्यत्र होतृवरणभावनया सह
नार्थस्याभावस्य प्रतियोगितयान्वये प्रतिषेधो भवति । तत्र न

लक्षणा, नञर्थस्य प्रधानभूतभावनान्वयसंपत्तिश्च । न होतारमित्यस्य होतृवरणव्यतिरिक्तं कुर्यादित्यर्थमङ्गीकृत्य पर्युदासत्वस्वीकारे तु नञ् अन्योन्याभाववल्लाक्षणिकत्वं गुणभूतधात्वर्थान्वयश्च । एवं नानूयाजेषु येयजामहं करोतीत्यर्थमङ्गीकृत्य पर्युदासत्वस्वीकारेऽपि दर्शितदोषो बोध्यः । तस्मादुभयत्रापि प्रतिषेधस्यैवावश्यकतया प्रतिषेधस्य च प्राप्तिसापेक्षतया प्राप्तेश्च प्रकृते शास्त्रीयतया शास्त्रप्राप्तस्य चात्यन्तबाधायोगात् अगत्या ग्रहणाग्रहणवत् विकल्पः । स्वीक्रियते हि 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति शास्त्रद्वयबलात् षोडशिग्रहणाग्रहणयोः अतिरात्रे विकल्पः । तत्र षोडशिग्रहणे फल्गुभूयस्त्वं तदभावे तु फलभूयस्त्वाभावेऽपि इतराङ्गैरेव क्रतूपकारसिद्ध्या फलसिद्धिरिति । इत्थं च प्रकृते महापितृयज्ञे होतृवरणस्य अनूयाजेषु येयजामहस्य च करणे फलभूयस्त्वम् । अकरणे तु इतराङ्गैरेव क्रतूपकारसिद्ध्या फलसिद्धिरित्येवं प्राप्ते, अभिधीयते— अष्टदोषदुष्टविकल्पापेक्षया लक्षणाश्रयणस्य च युक्ततया पर्युदासत्वमेव न्याय्यम् । ततश्च 'न होतारवृणीते' इत्यत्र नञ्धातुभ्यां होतृवरणव्यतिरिक्तं लक्षयित्वा तस्याख्यातार्थान्वयः स्वीकार्यः । नञोऽन्योन्याभाववद्बोधनेऽपि अन्योन्याभावधात्वर्थस्य प्रतियोगितासंबन्धेन प्रकारत्वानुपपत्तेः, धात्वर्थस्याख्यातार्थतिरिक्तप्रकारतया अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नानूयाजेष्वित्यत्रापि नञनूयाजपदाभ्यामनूयाजव्यतिरिक्तं लक्षणीयम्, सप्तम्यर्थान्वयानुरोधात् । इत्थं च प्रकृतिवत् कुर्यादिति यत् तत् होतृवरणव्यतिरिक्तं कुर्यात्, एवं यज्ञेषु येयजामहं करोतीति यत् तत् अनूयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहं कुर्यादित्येवं वाक्यैकवाक्यतया एकभावनायामपरभा-

वनायाः अभेदसंबन्धेन प्रकारत्वम्, आख्यातद्वयसत्वे तथैवावश्यकत्वात् ; यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति वाक्ययोरेकवाक्यत्वम्' तद्वत् । परं तु तत्र तन्मात्रसंकोचार्थतया उपसंहाररूपत्वम्, प्रकृते तु तदन्यसंकोचार्थतया पर्युदासरूपत्वम् । अतो महापितृयज्ञे होतृवरणस्यानूयाजेषु येयजामहस्य च नित्यं वर्जनमेवेति ।

एवं दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागौ प्रकृत्य 'नतौ पशौ करोति न सोम इति श्रुतम् । तत्र नतौ पशौ करोतीत्ययं किं प्रतिषेधः पर्युदासो वेति विशये पूर्वोक्तन्यायेन पर्युदास एवेति प्राप्ते, न तावदतिदेशैकवाक्यता संभवति, दूरस्थात्वात् । पर्युदासो हि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थः । न हि पर्युदासस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । अतः प्रतिषेध एवायं पश्चाधिकरणकाज्यभागयोः । तयोश्च प्राप्तेः शास्त्रीयतया पूर्वोक्तरीत्या विकल्प एव । न कलञ्जं भक्षयेदितिवत् रागप्राप्तनिषेधे हि प्रापकप्रमाणस्याप्रामाण्यसंभवान्न विकल्पः । न सोम इति तु नित्यानुवादः । नताविति प्रतिषेधार्थवादः । यथा सोमे आज्यभागावप्रसिद्धौ तथा पशावपीति निन्दारूपः । न हि न सोम इत्यस्य पर्युदासत्वं संभवति, उक्तयुक्तेः । नापि प्रतिषेधत्वम्, सोमे आज्यभागयोः प्राप्त्यभावात् । न हि प्राप्त्यभावे प्रतिषेधो युज्यते, सर्वत्र नञर्थभावस्य सकलकारकान्वितभावनारूपाख्यातार्थ एव प्रतियोगितासंसर्गेणान्वयस्यैतत्सर्गिकत्वात्, तादृशाख्यातार्थस्य प्रतियोगितया उद्देश्यतया च तज्ज्ञानरूपप्राप्तेर्निषेधवाक्यार्थज्ञानात् प्रागावश्यकत्वात् । यत्र च 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्यः' इत्यादौ कथंचिदपि सकलका-

रकविशिष्टभावनाया अप्राप्तिः, तत्रागत्या अग्निचयनभावनायामन्तरिक्षाब्धिकरणकाभावः प्रतियोगितयान्वेतीत्यभ्युपगम्यते । अतः सोमाधिकरणकाभावः आज्यभागभावनायां नित्यप्राप्तोऽनूद्यते इत्यर्थवाद एवायमिति ॥

एवं 'यदाहवनीये जुहोति' इति सामान्यशास्त्रविहितस्याहवनीयस्य 'पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति, गार्हपत्ये पत्नीसंयाजां जुहोति' इति विशेषविहितैः पदादिभिः किं विकल्पोऽथवा बाध इति संदेहे सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वेन कल्पनीयत्वविरहेण दौर्बल्यासंभवात् विकल्प एवेति प्राप्ते, सामान्यशास्त्रस्य कल्पनीयत्वविरहेऽपि विशेषशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यमेव । सामान्यशास्त्रं हि होमत्वजातिवाचिना जुहोतिना तदवच्छिन्नव्यक्तिं लक्षयित्वा तदुद्देशेनाहवनीयं विदधाति । तत्र शक्यसंबन्धालोचनेन निर्ज्ञातसंबन्धसकलव्यक्तिलक्षणापूर्वकं पदहोमव्यक्तौ आहवनीयं वाच्यम् । ततः पूर्वं मेव झटिति प्रवृत्तेन विशेषशास्त्रेण विजातीयहोमे पदविधानात् तेनैव निराकाङ्क्षः पदहोमो नाहवनीयं गृह्णाति । यद्यपि विजातीयहोमेऽपि जुहोतेर्लक्षणैव । एवं जुहोतेः होमत्वजातिवाचितया लक्ष्यतावच्छेदकवैजात्यमपि लक्षणीयमित्यधिकं गौरवम् ; तथापि तस्य विधिवलदेव झटित्युपस्थितत्वात् प्राबल्यम् । किं च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रानाक्रान्तविषये सावकाशम् । विशेषशास्त्रं तु सामान्यशास्त्रानाक्रान्तविषयाभावात् निरवकाशमित्यतोऽपि विशेषशास्त्रस्य प्राबल्यम् । ततश्च समशिष्टयोरेवागत्या अष्टदोषदुष्टविकल्पस्य कारात् विषमशिष्टयोस्तदयोगात् प्रबलेन दुर्बलस्य बाध एव । अत एव न हि स्यादिति सामान्यनिषेधस्य विहितहिंसायां न प्रवृत्तिः ।

भाष्यायितलोचनां वैदूर्यवेदिकाविट्कृवातायनत्राताहितशोभां स्फटिकप्रवालपद्मरागमयसुविभक्तसोपानपरंपरां कामगमैरनर्घविविधमणिगणसंघटितैर्विचित्रविविधरूपैरातिमनोहरैर्विमानमण्डलैराभूषितां शिष्पकलाचातुर्यसर्वस्वभूतां विश्वकर्मणः, मायामिव सकलभुवनविलोचनग्राहिणीं दुष्प्रापामकृतपुण्यैर्दुर्निरीक्षाममरवैरिभिः दुरासदामकृतात्मभिः आह्लादमयीमिवानन्दमयीमिवालोकमयीमिव प्रभामयीमिव प्रशामयीमिव पुण्यमयीमिव पुरुषार्थमयीमिव विवेकमयीमिव विवेशतां विद्याधरसभाम् ॥

ततः प्रविशति तस्मिन् परस्मिन् पुरुषे सर्व एव ते समुत्थिता निजासनेभ्यः कठिनतरमणिकुट्टिमपरिघटितमकुटकटकारश्चण्डाणात्कारवाचालितसमान्तराः प्रणेमूर्जयवचनमुखरितदिङ्मुखा बर्हिपुत्राः । ततो वैभवानुरूपमलंकुर्वत्यासनं भगवति सर्वेऽपि ते यथाहं यथावयो यथाधिकारं चोपविविशुर्विमानेषु पीठेष्वसनेष्वस्तरणेषु विदशपतयः ॥

तदानीं च संजनिनोन्मस्तकप्रमोदभरद्विगुणितेन हरिमहिमवर्णमोदीर्णेन कालदेशौचित्योपन्यासविन्यासेनाविलम्बितार्थसिद्धिपराभादर्शनेन, अपि च ससाधुवादेन सप्रशंसेन सोपचारेण संलापकोलाहलेन देवपतीनां निनादेन च युगपदभिहन्मानानां देवदुन्दुभीनां समूर्छता सर्वतोऽपि निनदेन दिव्यातोद्यानां हृदयहारिणामभिव्यक्तयता स्थानानि चतुस्त्रिंशतां श्रुतीनां स्फुटीकृतस्थानविभागेनानुगतयाममूर्च्छनेन श्रवणरमणीयेन कलमधुरेण संगीतकेन गन्धर्वाप्सरसां विविधगतिमनोहरेण लयानुसारपरिचटुलचरणतलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीकलकलेन नृत्यन्तीनां विबुधवारसीमन्तिनीनां भगवन्महिमनिस्तु-

लेन स्तवध्वनिना विबुधवन्दिनां ब्रह्मघोषेण देवर्षीणां निनादमयीव
सा सभा मुहूर्तमलक्ष्यत । अनन्तरमपि ब्रह्मणो नयनाञ्चलपरिस्प-
न्दनप्रचोदितो वातः परिचक्राम सर्वतोऽपि तां सभाम् । अथ मुह-
र्तादिवोपशान्तकलकला सुरचितमयीव सा सभा निःशब्दास्तिमिता
विरजे ॥

तदानीं च विलोक्य तादृग्विधं समाजं देवानां प्रबलतरभरचिर-
भरणपरिगलपितमूर्तिर्निःसहनिश्वासशोष्यमाणेन प्राभातिकविधुमण्डल-
विडम्बिना अरालपक्ष्मान्तरालोद्धान्तनयनजलकणिकासंतानेनानक्षर-
मेवावेदयन्त्यात्मगतां व्यथां कम्प्यमानगात्रयष्टिर्विश्वंभरा प्रणम्य पा-
स्मै पुरुषाय घटिताञ्जलिर्दुःस्वावेगविरलवर्णनानुविद्धगद्गदिकानुरक्त-
कण्ठस्वरेण विलम्बितपदसंयोगेन विश्रुथप्रयत्नेन द्योतयता दैन्यमभि-
र्शयतार्तिमाविष्कुर्वतात्याहितं करुणेन भाषितेन व्यजिज्ञपत्— पुन-
रपि भगवान् नारायणः सृष्ट्वा सलिलमेव तस्मिञ्शय आत्मना
नाभिपद्माद्ब्रह्माणं जनयामास । ततश्च भगवत्या आत्ममायया रजसा
मोभ्यामुत्पादितपूर्वो मधुकैटभनामानो महाप्रमाणावसुरौ युद्धायापता
ब्रह्माणमेव । ततो जातानुकम्पः पितामहो निगृह्य बलदर्पितौ तौ असुरौ
तयोरेव मृदुकठिनाभ्यामपारसलिलपूरविधृताभ्यामतिविपुलाभ्यां प्रपु-
मेदःप्रसारभ्यामभिव्याप्राखिलजलाभ्यां मामुत्पादयामास ; येन मेव
न्यभवम् । अथ तादृश्यां मय्युत्पादयामास विधाताखिलमपि प्राणिनि-
हम् । पुनरपि कारणान्तरेणाम्बुधिसलिलनिमग्नामुद्धार स एव वाराह-
वपुषा । भगवन्तो देवाः ! पुनरपि कदाचित्समक्षमेव भवतामपहृता
बलिना मामेव वामनो भूत्वा विचक्रमे त्रिभिर्विक्रमैः । अन्यथा न
दुरावरधराधीशबलभरायासितायां मयि भूत्वा भार्गवो रामः विनाश-

भूयोभूयो राजन्यान् यज्ञान्ते मां काश्यपाय निवेदयामास । तदा च
निहतनिखिलक्षत्रियकुलपिशितासृज्जदःप्रसारपङ्क्तिर्या दुःसहपूतिग-
न्धदूषितया हतवल्लभया विधवेयव शोच्यरूपया मया प्रसादितः स
एव मां मनवे प्रत्यपादयत् । तदिदानीं तदन्वयैरन्यैश्च क्षत्रियैः
पाल्यमानास्मि । बहवो हि राजर्षयो मामेव पालयन्तो धर्मेणाधिरू-
ढास्त्रिदिवम् । अपि च मदर्थमेव स्पर्धमाना मिथो मदुपभोग एव
पूतविपुलतर्षा बहुमन्यमाना मामेव नाशयन्तो निर्दयमेव सुतकलत्र-
भ्रातृप्रायं बान्धवजनमनुपशान्तवैरदूषितवृत्तयो विलयमुपनीता देवेन
मय्येव विलीयन्ते । तदैव मद्विषयविहिता विषमसाहसैरुपभुज्यमाना
क्षत्रियैरुपनीतास्मि राजान्तरम् । इदानीं चाविरुद्धनिजवर्तनैरनुलङ्घि-
तधर्मैर्मुदुपाश्रयसंवर्धितबलतेजोविक्रमैरतिविततैः क्षत्रियकुलैः सौराज्यो-
पशमितातङ्कैः हृष्टपुष्टवर्धितप्रजैरखिलैर्देशैर्बहुगुणिकृतभारा न पारयामि
पारयितुमात्मानम् । सर्वथा शरणमुपगतास्मि दुर्भरभारोद्बहनवि-
ह्वला भगवन्तं चक्रधरम् ; स एव हि कर्तोद्धर्ता भर्ता च । तेनैव
पालितास्मि अतिमहत्स्वपि संकटेषु । तस्मिन्नेवाबध्नामि प्रणयम् ।
तस्मादेवोपागच्छं स्थैर्यम् । तस्यैव चरणाङ्कैर्विभूषितास्मि । तस्मिन्नेव
विन्यस्य भारमचलास्मि । तमेवाश्रिता सर्वात्मना नाथम् । स एवा-
खिलातंसंत्राणधुरीणः श्रीमानभयं मे ददातु अवरोपयतु च भारमि-
मामाश्वासयतु च मां मधुराभिर्निजसूक्तिभिरद्य ; यः खलु सृजत्यव-
स्थापयति हरति चान्ते भुवनमखिलम् ; योऽस्य परा गतिः' इति ॥

अथ तादृशेन करुणभाषणेन धरण्याः संजातहृदयोत्पीडा इव
सर्वेऽपि ते सुपर्वाणश्चतुराननाभिमुखाः सानुनयमवोचन्— 'भग-
वन् बलवदियमुद्धिन्ना भूतधारिणी । तद्विचिन्त्यतामुपायोऽविलम्बित-

मस्या भारवतरणे । त्वं हि शरीरकर्ता लोकानामुद्भवो भूतानाम् ।
तव च कारणमुपाश्रयश्च भगवान्नारायणः । ताविमौ कर्तारौ जग-
ताम् । समवेतावेकत्र कल्याणाय लोकानाम् । विशेषतो हि देवानाम् ।
आदिश अतिगुरुणि कार्यव्यतिकरंऽस्मिन् किं कर्तव्यं महेन्द्रेण ।
किमनुष्ठेयं यमेन ? किं कार्यं वरुणेन ? किं करणीयं गन्धर्वहेन ।
किं विधेयं धनदेन ? किं समर्थनीयं शंकरेण ? किं विधातव्यं
गुहेन ? कथं भाव्यं भास्करेण ? कथं प्रवर्तितव्यं सोमेन ? किं
करोतु वह्निः ? किमाचरणीयमश्विभ्याम् ? अपि च कथं संविभज्या
आदित्या वसवो रुद्रा गन्धर्वा यक्षाश्चारणाश्च ? कथं नियोज्यौ गुरुकवी ।
क आदेशो महाकविभ्यः ? का चाज्ञा सागरेभ्यः ? कथं च वर्तितव्यं
कालेन कलिना ? कीदृगौपयिकमन्येषाम् ? आज्ञापय सर्वमपीदम् ।
त्वदुपाश्रयोऽयं लोकः सुराणां त्वामेव प्रतीक्षते' इति ॥

ततस्तथाविधेन वचनेन देवानां प्रसन्नहृदयः परमेष्ठी विष्णुः
भराभयंकरणगरिष्ठां गिरमेनां व्याजहार — 'अमर्त्याः ! साध्वमि-
नन्दामि आश्रितगुरुजगतीभरशिथिलीकरणनिपुणं निश्चयमिमं भव-
तामेककार्यहृदयभणितीनाम् । तत्सृजध्वं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विष्णो-
च योनिष्वात्मांशैरनुरूपान् पुरुषान् । महदिदमुपस्थितं नः कार्यम् ।
यस्मिन्नुपेक्षिते स्पृशति महाननयोऽस्मानेव । सर्वथा समाधा-
सनीया महनीया वसुंधरा । यस्यामेवायत्तं जीवनं बहिर्मुखानाम् ।
अहमपि नियुक्तो भगवतैव भाविनेऽर्थायास्मै । निर्मितवानस्मि भारत-
नाम क्षात्रं कुलम् । अपि चान्यदा कदाचिदासाद्य पश्चिमां वेला-
म्बुनिधेरन्तिकपरिवर्तिने आत्मतनयाय कश्यपाय कथयन् बह्वीः पूर्व-
जाः, व्याचक्षाणश्च शाश्वतीरुपनिषदः, मीमांसमानः कर्मणां प्रकारान् ।

वर्णयन्नपरिमितैर्मतैरनुगतप्रमाणैर्लक्षणैः संगतोपपात्तिभिर्युक्तिभिर्गुणान्
भगवतः, निरूपयंश्च भवाभवौ लोकानाम्, विवृण्वन्नन्यान्यपि तत्कालयो-
ग्यानि रहस्यानि ज्ञानभक्तियोगकर्मणाम्, जलनिधितरङ्गसंघर्षणोत्पत्ति-
तशीकरासारवाहिना मारुतेन सेव्यमानः तेनैव सह कंचित्कालमतिष्ठम् ।
तादृशि च समये संपूर्णनिशांकरकिरणसंपातप्रवृद्धोर्मिमालोऽनुगतो
गङ्गाया शङ्खमुक्ताप्रवालचित्रितेन यादोगणानिचितेन चित्रपटेन सलि-
लपूरवासनावच्छादिततनुः प्रबलतरसमीरणरयसमीरिताभिः सरभस-
प्रसृताभिराप्लावयन् दविष्ठामपि भुवमुद्धृतगतिरतिक्रान्तो वेलामविग-
णय्य महान्तमपि देशं छेदयितुमारेभे, यस्मिन्नासे ॥

तदानीं च विलोक्य तादृशमवलपमर्णवस्येषत्कालितमन्युः सं-
लब्धया वाचा 'शान्तोऽसि' इत्यवोचम् ।

ततो मद्रचनानन्तरमेव संहृततरङ्गः शान्ततनुरुपदर्शयन् प-
राजैवमपहायौद्धत्यं विद्योतितमूर्तिः राजलक्ष्म्या मत्संमुखमुपमसार ।
अथ तादृशेनाविनयेन तस्यानुपशान्तमन्युः पुनरप्यवोचम् — 'अयि
मो ! यत्त्वमुत्पथप्रवृत्तोऽनुगतया सहानया मामेवं धर्षयितुमुद्यतो-
ऽसि, तदनया सहैव मानुषीं योनिमापन्नो विचरिष्यसि भुवि' इति ॥

अथ विमृश्य भाविनमर्थं पुनरप्यब्रुवम् — 'यच्च मद्रचसा
राजतुल्येन वपुषा प्रश्रयान्मासुपागमः, तेन महति ख्याते भारते वंशे
संभूतः पालयंश्चिरेण पृथिवीं समेप्यसि लोके परां ख्यातिम् । यतो
मद्रचनेन शान्ततनुतामुपागमस्तत एव प्राप्स्यस्यभिरुयां शान्तनुरिति ।
जलनिधिरपि मद्रचनेन क्षुभितहृदयः प्रणिपत्य मां पुनः पुनः प्रसा-
दयामास — 'भगवन् ! अहं हि त्वयैव निर्मितः त्वद्गतिस्त्वद्भि-
र्योऽस्मि । कालवशादुज्जृम्भितैर्मरुद्भिरुत्थितैर्वलाहकैरुज्जितेन निस्त-

न्द्रचन्द्रमयूखप्रसरेण पर्वणा च त्रिभिरेभिस्त्वत्प्रवर्तितैः कारणैरत्याक्राम
मर्यादाम् । तदस्मिन् त्वदेकशरणे दीने मयि कुरु करुणाम् । ना
हंसि शापानलेन्धनतामुपनेतुं प्रपन्नम्' इति ॥

ततस्तादृशमवलोक्यार्णवस्य शापकृतं त्रासं प्रसन्नश्चात्मावि
नयापनोदनपटुभिश्चाटुभिः पुनरप्यवोचम्— 'महाभाग ! मोपयाहि
त्रासम् । जानीषे सुरविहितं करणीयमात्मनः । भवितव्यं हि जगतां
भद्रोदकेण शापेन । त्वं ह्यपहाय सागरतामिमामुपगम्य देहं भारते
वंशे समग्रतेजोबलविक्रमः पालयन्निखिलां पृथिवीं प्रतिष्ठापयिष्यसि
चातुर्वर्ण्यम्, गोपायिष्यसि धर्मकोशम् । इयमपि सरिद्धराङ्गना त
त्कालरमणीयाङ्गी बिभ्रती मानुषीमेव तनुमुपगम्य त्वामेव प्राजापयेय
विधिना भर्तारं परिचरिष्यति । शृणु चान्यदपि कारणम्— वसवो
हि प्रच्युतास्त्रिविष्टपाच्छापोन प्रविष्टा रसातलम् । अधुना च नियो
जयाम्युत्पादनाय त्वामेव तेषाम् । इयं च जाद्वी धारयिष्यति त्वत्
स्तानेवाष्टौ गर्भान् । त्वमपि विस्तारयन् तादृगभिजनं पौरवं निवे
र्त्यातिगुरु कार्यमिदं देवानां भुञ्जानो मानुषान् राजभोगान् का
प्रवेष्टासि स्वां तनुम्' इत्युक्त्वा प्राहिणवम् । तस्य चैवाविधस्य ज
निमतो भारते वंशे राज्ञः शन्तनोर्गङ्गायामुत्पन्ना वसवः सप्त दिवस
धिरूढाः । अष्टमो वसुर्गाङ्गयोऽद्यापि भुवि परिलम्बते ॥

शन्तनुरपि कृतकार्यायां स्वामेव तनुं प्रविष्टायां गङ्गायामुप
गम्यान्त्यां स्त्रियं तस्यामपि विचित्रवीर्यनामानं कुमारं जनयामास
तस्माच्च धृतराष्ट्रः पाण्डुश्च बभूवतुः । धृतराष्ट्रस्य गान्धारी नाम
महिषी । पाण्डोश्च पृथा माद्री च महिष्यौ । अनयोरेव वसवो
भविष्यन्ति सपक्षा विपक्षाश्च राजानः । तयोश्च राज्ञोः पुत्राणां

ममर्दान्मिथो भविष्यति भुवनभीषणो युगान्तप्रतिमः क्षयो राजन्या
नाम् । एवमस्य द्वापरस्यान्ते युगस्य प्रबलकुरुकुलकलहानलदाहि
तेषु निशिततरविविधशस्त्रास्त्रविक्षेपविच्छिन्नशरीरेषु समैन्येषु सब
धुषु सवाहनपरिच्छिदेषु विलयमुपगतेषु सर्वेष्वपि पार्थिवेषु, तल
च हतावशिष्टेषु रौद्रेणांशेन विनाशितेषु, शिथिलितभारोत्पीडा परि
लुप्तामुपयास्यति मेदिनी । अद्य हि समाप्यते च तृतीयं द्वापरं
युगम् । इतश्च प्रादुर्भविष्यत्यधर्मप्रायो दारुणः कलिः । देवाः ! स
एष पुग दृष्टो मया सकलराजन्यबलविनाशनो विधिः । अत्र हि नि
पुष्यतां कुन्त्यामेव धर्मस्यांशः, गान्धार्या विग्रहवान् कलिश्च ।
तावेतौ द्वौ पक्षावबलम्व्य सर्वेऽपि राजानोऽधिकृत्येवामेव भूतधालीं
जातलोभाः स्पर्धमाना विलयमुपयास्यन्ति । तदविलम्बितमेव जनयन्तु
साशिरमितबलविक्रमान् पुरुषान्, साधयन्तु च कार्यमस्या भुवः'
इति । ततश्चैवं नियुक्ता ब्रह्मणा प्रमुदितमनसो देवा अयोनिषु
नामायोनिषु च स्वांशानवरोपयामासुः ॥

प्रजापतिरपि समादिश्यैवं सर्वानमरान्, समावेश्य च सिद्धि
कार्याणां भगवति नारायणे, तूष्णींशील आसीत् । तदानीं च
तादृशीं प्रविष्टः सभां देवानां पूर्णशशङ्कबिम्बविडम्बिनिजतनुः
उज्ज्वलकनकवर्णेन व्यालम्बिना जटाकलापेनोद्भासितमौलिरञ्जननी
मन कृष्णमृगचर्मणा कृतोत्तरासङ्गः श्रुतिसुभगनिकाणरमणीयां वाद
नाम् महतीं समुचितस्वरग्रामसंग्रामसंचारमनोहरया सुविभक्तस्थानत्र
ययानुविद्धया त्रिवृता प्रणवेनानुगतलयजातिमात्रया गीत्याग्नेडयन्त्रखिल
पुरितनिवहशमनभूतानि दुर्वारभवसंतापनिर्वाणस्थेमानि समुपपादि
नामवयसकलकामानि नामानि हरेर्गता चतुर्णामपि वेदानामुद्गाता

प्रथमो ब्रह्मर्षीणां पारायणं गान्धर्वस्य विज्ञातोपनिषदां भेत्ता रहस्यानां
वेत्ता ब्रह्मतत्त्वस्य देवमुनिर्नारदः प्रत्युवाच— ‘भगवन्! सुविहितो-
यमंशावतरणविभागो देवानां तव चाप्रतिहतमहिम्ना तेजसा समु-
त्तेजितशक्त्यो विवेष्टन्ते प्राणिनः । त्वं चावतीर्य मानुषे लोके दर्श-
यन् जगद्भद्रान् गुणान् पूज्यमानः सुरैरनुगृहाण त्वदेकशरणाभिमां
धरणीम्’ इति ॥

ततः समाकर्ण्य विविधास्ता गिरो देवानां ब्रह्मणो नारदस्य
भगवानीषत् सयमानो वाचमेनामुदीरयामास—‘विदितमेवैतन्मया—
यथा खलु निवृत्ते तारकामये हि संग्रामे देवासुराणां शान्तवैरदूषित-
मनसो निहता अपि शतशोऽसुरा अवशिष्टाश्च संग्राप्य मानुषं लोकं
बाधन्ते मत्परायणानेव साधून् । सोऽपि मयैवानुग्राह्यो मच्छरणो
लोकः, निग्राह्याश्च बलोद्धता रिपवः । अन्यच्च तत्रभवान् सुगृहीत-
नामधेयो मारीचः काश्यपस्तप्त्वातितीव्रं तपः शतं शरदां प्रसन्ने मयि
मत्सरूपमेव पुत्रं वरयामास । किं च स एव पूर्ववृत्ते वरुणस्य ज-
हार यज्ञीया गाः कामदोग्ध्रीः । तेन च शापेन घोरेण प्राप्य मानुषं
तनुं संभूतोन्वये वृष्णेः ख्यातो वसुदेव इतीदानीमध्यास्ते मधुराम् ।
तस्य च बह्वीषु जायासु प्रधाने रोहिणी देवकीति । ये खलु पूर्वं
स्मिन् जनुषि दित्यदिती प्रालोभयतां नवाहरणाय भर्तारम् । तस्य
च विधास्यन् प्रियमुपगम्य तयोरेव पुत्रतां रमयंस्तावेव नानाभि-
क्रीडाभिर्दमयंश्च विविधरूपप्रतिच्छन्नानसुरान् शिक्षयन् दुष्टान्
राजानोऽवरोपयामि भारमस्या भुवः’ इति विसृज्य तान् समग्रा-
नपि विबुधगणान् स्वमेव धाम प्रविवेश । ब्रह्मादयोऽपि बभूवुः
सह जन्मुर्यथागतहृदयव्यथा विबुधाः ॥

॥ सहृदया ॥

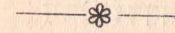

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष वैशाखमासः । [संचि. २.]

सुभाषितानि ॥

विशिष्टोऽन्विष्य सर्वाः कमलवनभुवश्चक्रवाको वराको

ध्रान्तो रक्तोत्पलिन्यां दवदहन इति त्यक्तेहः पपात ।

वायत्तत्रैव शोकात् प्रथमनिपतितां प्रेक्षते चक्रवाकी-

मन्योन्यस्नेहवृद्धिं प्रकटयति विधिः प्रायशः पुण्यभाजाम् ॥

छायामम्भसि विप्रयोगकृपणः स्वां मन्यमानः प्रियां

चक्राहो वदनाद्विसाङ्गुरमभिप्रेर्याननेऽस्यास्ततः ।

दृष्ट्वाभ्युपुतमेतयेरितमिति प्रीतस्तमेवादश-

व्यामूढः परमार्थ एव सुतरां लोकः सुखी नेतरः ॥ २ ॥

अरोदि मधुपैर्भृशं कमलमालया मीलितं

व्यकम्पि जलवीचिभिः विदलितं मुखं कैरवैः ।

विलोक्य रजनौ हृदे विरहिकोकशोकं घनं

परव्यसनकातराः किमिव कुर्वते साधवः ॥ ३ ॥

सत्यवती— ‘अपुत्रस्य मे पितुः वंशवृद्धिकरम् औरसं पुत्रमात्रं
त्वत्प्रसादात् जायताम्’ ।

कान्तिमती— उभयमपि कुलमुद्धृतमनया महानुभावया ।

सत्यवती— ‘एवमस्तु । संप्रति सुदूरमागतासि । सद्यः प्रति-
निवर्तस्व ।’

कान्तिमती— ‘कथं निवर्तेत विना सौमङ्गल्यम्’ ।

सत्यवती— भर्तृसंनिधौ मे मनः इतोऽपि दूरतरं धावति । न मे
वचनेन गमनोपरोधो भवतु । सताम् अनुभावस्त्विच्छम्

‘सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ।’ इति ।

कान्तिमती— स्पृहणीयेयं वचनघोरणी ।

सत्यवती— ततः परितुष्टेन सत्यवतः कुलोद्धहम् औरसं पुत्रमात्रम्
आत्मनि वरयन्त्याः तस्या अभिलाषः साधु अभिनन्दिताः ।

कान्तिमती— कथमिदं संपद्येत विना सत्यवतो जीवितप्रदानात् ।

सत्यवती— अथ पुनरपि धर्मतत्त्वमाभाषमाणेयं करुणाद्रिभिर्भगव-
यमेन पञ्चमं वरं वरय इत्यनुयुक्ता, शिरसि अञ्जलिं नमस्कृत्य
‘भगवन् ! सत्यवता विनाकृता कथमहं प्राणितुं शक्नुयाम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं

न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं

न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम

त्वयैव दत्तो हियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥’

कान्तिमती— (सप्रमोदम्) जितं पातिव्रत्येन, जितं तपसा, जित-
मुपवासेन, धर्म्ये पथि संचरमाणानां तादृशीनां किमनवाप्यम्,
किमसाध्यम् । उक्तं किल अरुन्धत्या जानकीं प्रति— ‘शिशुर्वा
शिष्या वा यदसि मम तत् तिष्ठतु तथा विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु
मम भक्तिं द्रढयति’ इति ।

सत्यवती— ततो धर्मराजः,

‘एष भद्रे मया मुक्तः भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

तोषितोऽहं त्वया साधिव वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ।

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥’

इति वदन्नेव तस्याः धार्मिकतां प्रशंसन् अन्तर्हितः अभूत् ।
आविश्यपि पुनर्निवर्त्य सुप्तोत्थितं बल्लभं परिचरन्ती श्वशुरः पितृभि-
न्नाभिनन्दिता पतिव्रताललाभभूता सह तेन गुणगणमण्डितेन रमणेन
पुण्यहन् हायनान् रेमे ।

कान्तिमती— (हर्षाश्रूणि मुञ्चन्ती) सत्यवति ! का वयं तादृशीनां
भगवतीनां पुरतः ? मर्षय मे अपराधम् । कास्माकं रजोभि-
भूतानां पातिव्रत्यम्, क च शुद्धसत्त्वमनोवृत्तीनां तादृशीनाम् ?

एतादृशेनोपन्यासेन महत् धर्मतत्त्वम् अवगतम् । प्राचीनप्रतो-
पवासादिषु उत्कर्षबुद्धिरपि संजाता । भद्रे सावित्रीव यशस्विनी
भूयाः ॥

(इति निष्क्रान्ते ।)

॥ श्रीः ॥

॥ अलंधनः चित्रप्रदीपश्च ॥

पुरा कदाचित् चीनदेशे निजरामणीयकनिर्जितधनपतिपुरे पञ्च-
जपुरे अलंधन इति कश्चन सौचिककुमार आसीत् । मधुरे वयसि
वर्तमानस्य तस्य पिता कालवशेन कालवशं गतोऽभूत् । एकापत्यतया
तस्य जननी निजतनयस्य शुभोदकमाशंसमाना विशाले पङ्कजपुरे
तत्र तत्र धनिनामावासेषु कर्माणि कुर्वती प्रतिदिनं यत्किञ्चित् प्र-
सपाद्य तेन कथंकथञ्चित् अलंधनमपुषत् । सोऽपि बालतया अवि-
ज्ञातलोकवृत्तः सर्वदा वीथीषु स्वसमानवयोभिः बालकैर्लीलासुख-
नुभवन् कालमयापयन् । एकस्मिन्दिने निजवयस्यैः राजमार्गे क्रीडति
अलंधने, कश्चन पथिकस्तत्र स्थित्वा किमपि मनसि चिन्तयन्निव
बालं प्रैक्षिष्ट । स तु विद्यापतिर्नाम ऐन्द्रजालिकः । दृष्ट्वा च तं बाल-
निजमन्त्रसिद्धेः साधनतया तमुपयोक्तुं मनसा निश्चयमकरोत् । अतः
सद्य एव बालसमीपमुपेत्य कृपार्द्रयेव दृष्ट्वा तमुदीक्ष्य ' वयम्
तव पितृव्योऽहम् ' इत्यवदत् । ' पिता मे मृतः ; अहं त्वयः मा-
जनन्या सह वसामि ' इत्यलंधन ऐन्द्रजालिकमाबभाषे । ततस्तथा

शाम्बरिकस्य प्रार्थनानुरोधेन बालोऽसौ तं निजावासमनयत् । सोऽपि
अलंधनस्य जनन्या सह चिरं संलपन् कथंकथञ्चित् अलंधनं
वाणिज्ये नियोक्ष्यामीत्यवोचत् । जननी च ऐन्द्रजालिकस्य
मधुरमधुरया आलापधोरण्या वशीकृता तस्य वचसि प्रत्ययमकरोत् ।
ततः प्रभृति वाणिज्ये परिचयं संपादयितुं निजतनयं पितृव्येण सह
वस्तुं नियोजयामास । विद्यापतिरपि तं बालं स्वगेहमनैषीत् । अति-
मनोहराण्याभरणानि विचित्राणि च वस्त्राणि प्रदाय बालमेनमत्यन्तं
आलम्बित्वैव नटित्वा विद्यापतिस्तं क्रमेण केषुचिद्विषयेषु वशीचकार ।
अलंधनोऽपि सर्वमपि तस्य वचनमुपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव च
बहुमेने ।

अथैकस्मिन् दिने नातिचिरोदिते पतङ्गमण्डले, कुलायनिली-
तानां कलं कणतां स्वशावकानामाहाराहरणाय दिगन्तरं गच्छति च
पतङ्गमण्डले, कुन्दादिलतावलयं मन्दं मन्दमान्दोलयन् प्रवाति
पामातिके मातरिश्चनि, विद्यापतिरलंधनेन सह व्यायामसेवनव्याजेन
पातःसंचरणाय प्रतस्थे । उभावप्येतौ नगरात् सुदूरं जग्मतुः ।
परिसंचरणेन संजातपरिश्रमः स्वेदलवलाञ्छितवदनः अलंधनः ' पि-
तृव्य, कुत्र गच्छामो वयम् ? इतः परं पदात् पदमपि चालयितुं
न पारयाम्यहम् । दहन इव दहति दिनकरः । परिशुष्यति मे
जिह्वा पिपासया । अतीव पीडयति च मां क्षुत् ' इति ऐन्द्रजा-
लिकमपृच्छत् । श्रुत्वापि बालस्य दीनदीनमालापं गच्छन्नेव विद्याप-
तिः " क्षमामवलम्बस्व ; अवनीतलेऽस्मिन् त्वया अदृष्टचरं मनो-
किमपि उद्यानं न चिरादेवासदृष्टिगोचरं भविष्यति । " इति
अपुवाच ॥

सुदूरगमनानन्तरमपि न दृष्टे किमपि क्रीडावनम् । एव
समतिक्रामत्सु कतिपयेषु क्षणेषु विद्यापतिः स्वमनसा निश्चितं निर्जनं
प्रदेशं जगाहे । 'वत्स, इयदेवास्तत्संचरणम्' इत्युक्त्वा, तत इत
अक्रीर्णानि शुष्ककाष्ठानि संचित्य अग्निं प्रज्वाल्य इन्द्रजालमन्त्रा-
ण्युच्चरन् किमपि चूर्णं दहने चिक्षेप ।

अथ निमेषमात्रेण वसुंधरा अतिभीषणेन रवेण सह वि-
दार । तत्र च महता लोहबलयेन समाच्छादिता दृष्टे कापि महती
नीलशिला । अतिभयंकरेण अनेनालोकेन चकितचकितोऽलंघन-
सद्य एव तस्मात् प्रदेशात् पलायितुमैच्छत् । विद्यापतिस्तु
समाश्रयाय 'अस्मिन् समये धैर्यमवलम्बस्व । अवहितमनाः शृणु
मे वचनम् । प्रभूतानि रत्नानि धनसंचयं च उपलप्स्यामः ।
अधस्तादस्योपलस्य वर्तते महान् निक्षेपः । त्वमेव शक्तोऽस्य
बहिराहर्तुम् । गृहाणेदं दैविकमङ्गुलीयकम् । उद्धाटय इमां शिलाम्
इति तस्मै उपदिदेश । यथोक्तमाचरितवत्यलंघने, महती कापि गुहा
समदृश्यत । अस्याः अधस्तादवरुह्य गन्तुं कापि सोपानपरम्पर-
चासीत् । 'अवरोह इमां सोपानपरंपराम् । किंचिदूर्गं गत्वा पुनरपि
अयसा निर्मितं कवाटमेकं द्रक्ष्यसि । तदपि द्वारमुद्धाट्य यदि गच्छे-
मनोहराः महत्यः तिस्रः शालास्तव लोचनयोगोचरीभविष्यन्ति ।
क्रमेणैतास्वैकैकामपि अतीत्य त्वरितं गच्छ । अथ दृश्येत किमपि
मनोविनोदनं चैत्ररथादनूनं महदुद्यानम् । अस्यैवोपवनस्यैकस्मिन्
प्रदेशे शून्यं सिद्धायतनं वर्तते । तस्मिंश्च कोऽपि प्रदीपः प्रज्वाल-
सदृश्येत । निर्वापय दीपशिवाम् । दूरे परित्यज तत्रस्थं स्नेहम् ।

(क्रमशः ।)

पक्षेणाच्छादय दीपमेनम् । गृहीत्वा च तं प्रदीपं सद्यः प्रतिनि-
वर्तस्व । आगत्य चात्र द्रक्ष्यसि माम्' इत्युक्त्वा विद्यापतिः स्वशरीरे
सुरक्षितं किमप्यङ्गुलीयकम् अलंघनाय दर्शयित्वा 'इदं खलु
आभरणं सर्वस्वादप्यन्तरायात् त्वां गोपायिष्यति' इति आशिषः
प्रयुज्य तस्य हस्ते अङ्गुलीयकमपि पिदधे ॥

बालोऽप्यलंघनः गुहामासाद्य सोपानपथेनावरुहोह । तिस्रश्च
रमणीयाः शाला अतीत्य विद्यापतिना निर्दिष्टं फलभरनमितविवि-
धमहीरुहनिरन्तरं मनोहरमुद्यानमपश्यत् । मन्दं मन्दं विरुवतां
मधुमदमत्तमधुलिहां शंकारेण, सविलासं रसालकलिकामास्वाद्य श्रुति-
मनोहरं पञ्चमं कूजतां कोकिलानामालापेन च मनोहरे तस्मिन्
क्रीडावने, दर्शनमात्रेणैव जिह्वायां लालाजलमुपजनयन्ति परिणतानि
रसालानि अलंघनस्य मनसि कुतूहलमुत्पादयितुं नालंबभूवुः ।
मधुरमधुरमधुरससंपूर्णानि कन्दुकसुन्दराणि नारङ्गकाणि बालस्य
न रञ्जकान्यासन् । किंच अलंघनः कपिकुलविदलितपरिणतपनसं
विरसं मेने । शुक्रमुखविदलितदाडिमीफलं न स्वागमनफलम-
मान्यत । पक्वदरीफलं दरीगतं शुष्कमित्यत्याक्षीत् । अलिकुलनीलं
पदलीवलयं न चक्रमे । किं तु, निक्षेप इव वसुंधरादेव्याः, प्रत्यक्षा
पार्तिरिवाष्टमहासिद्धीनाम्, आभरणनिचय इवेन्दिरायाः सुरक्षितो
मणिगणः आमलकीस्थूलानि मुक्ताफलानि च बालस्यास्य मनसि
अमान्तमानन्दं जनयामासुः ॥

अश्रुतचरमदृष्टपूर्वं चावासमिव कमलायास्तं प्रदेशं दृष्ट्वा वि-
भायाक्रान्तमानसोऽलंघनः चित्रार्पित इव किंकर्तव्यतामजानानः मूढ
इव मूक इव भूताविष्ट इव तूष्णीमवतस्थे ॥

अथ कथमपि धैर्यमवलम्ब्य रत्नराशीनां समीपमुपेत्य यावदाहर्तुं शक्यानि महान्ति विचित्राणि रत्नान्यादाय स्वकञ्चुके पिपासनिदधे । ततः शून्यं सिद्धायतनमभिमुखीकृत्य प्रतस्थे । तत्र विद्यापतिना निर्दिष्टं प्रदीपमवलोक्य दीपशिखां निर्वाप्य तैलं च बतिर्निःसार्य सोपानपथेन भूगृहाभ्यन्तरात् गुहाद्वारं समाययौ । तं दृष्ट्वा विद्यापतिः नितान्तं संतुष्टान्तरङ्गः, 'अहो तव धीरता! वरस तं प्रदीपं मह्यं देहि' इत्यवोचत् । तच्छ्रुत्वा अलंघनः 'प्रथममस्मात् गुहाभ्यन्तरात् मां बहिरुद्धर; तदनन्तरं दीपं दास्यामि' इत्यवदत् । पुनः पुनः सानुनयं प्रार्थितोऽपि अलंघनः गुहाया बहिरात्मनो निःसरणात् पूर्वं प्रदीपं प्रदातुं नानुमन्यत । एतस्मिन्नभ्यन्तरे विद्यापतिः आरक्ताभ्यां लोचनाभ्यामुद्वीक्ष्य बालं, इन्द्रजालमन्त्राण्युच्चार्य पुनरप्यधिकं योगचूर्णमादायाग्नौ प्राक्षिपत् । सद्यः पूर्वम् अलंघनेन उद्धाटिता महती नीलशिला पुनरपि गुहायाः पिदधे । दीनो बालस्तमसावृते गुहाभ्यन्तरे प्रक्षिप्तोऽभवत् ॥

(क्रमशः ।)

आर्यभाषाचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अनया ऋचा तत्काले मनुष्याणामात्मीयानि क्षेत्राण्यासिद्धिं ज्ञायते । अस्मिन् संदर्भे संस्कृतपारसीकभाषयोः स्थिरावस्था (settlement) वाचकाः शब्दाः 'कृष विलेखने' इति धातोर्निष्पन्ना एव । यथा — 'कृष्यादयः' इति शब्दस्य कृषीवलः प्रथमाभिधेयः । तत एकत्र स्थिरीकृतनिवासा जना उच्यन्ते । 'कर्षोरजा' इति

छन्दोवस्थानशब्दः स्थिरनिवासिनो ब्रूते । मूलप्रमाणाभावात् के के पृष्ठा एतैरोपिताः संवर्धिता इति वक्तुं न शक्यते । ऋग्वेदे छन्दोवस्थाने च यवौषधिः कथिता । ऐरोपावासिनां क्षुमायाः स्थाने (flax) हिन्दूयिरेनियाः शणमुपयुज्जन्ति । भङ्गशब्देन शण (Hemp) गृह्यते । ऋग्वेदे सोमपर्यायतया भङ्गशब्दः प्रयुक्तः; छन्दोऽवस्थाने सोमः द्रौमः इत्युच्यते ॥

अथ कालगणनाप्रकारः ॥

हिन्दूशर्मण्यप्रजानां कृषिविद्यावर्णनानन्तरमेव तेषां कालगणनाप्रकारकथनं समुचितमिवाभाति । कुतः देवतानामुपासने कालगणनायाञ्च कृषीवलाः प्रथमे । यो भूमौ बीजानि वपति आत्मन आशीयानाञ्च योगक्षेममाशंसमानस्तिष्ठति, स एव जनपदे कालस्य विचारार्थगणनायां सोत्साहो भवति । एतेऽस्मद्वार्याः हिन्दूयूरपियन्-जातीयाः स्थिरकृष्या जीविपदौन्नत्यप्राप्तेर्देविष्ठा इति पूर्वोक्तकृष्यव-त्पावर्णनादेव ज्ञायते । इदानीं त्वेषां कालगणनाक्रमः कृषिकर्म-विधायाः सदृशो न वेति विचारयामः । एतेषां निवासभूमौ शीतो-ष्णस्थितिः कीदृशी, संवत्सरस्य कति ऋतव आसन्नित्येतस्य वि-चारः सांप्रतं प्राप्तवसरः । केवलं पशुः न समजायत फलेन जीवतां जगानां विषये कालविपर्ययबलात् द्वावंशौ परीक्षकेण निरूपयितव्यौ भवतः । तावित्थम् । एकस्मिन् ऋतौ जनाः स्वपशुवृन्दं ग्रासार्थं शादलेषु चारयन्ति । अन्यस्मिन् शीतवातातपादिजनितपीडाभ्यः तान् रिरक्षिष्वः भूम्यन्तर्दरीषु वा सतोयशालासु वा पिदधुः । प्राचीनकाले कश्चित्पुरुषकजातीयाः संवत्सरस्य ग्रीष्मवसन्ताविति ऋतुद्वयमेव प्रत्य-गिजानन् । अनेन पशुचारणोपजीविनामस्थिरवासिनां जीवनस्थिति-

रादर्श इव प्रतिफलति । व्याप्यर्थात् 'जाज' धातोर्निष्पन्नो 'जाज' शब्दो धर्मकालमभिधत्ते । जाजिरिति समभूमिः । 'जाजि लमक' नृणभक्षणाय गवां शाद्वलगमनम् । 'किस' इति हिमकालस्य संज्ञा । 'काजिस्—कैस् किस' शब्दौ हिमानीपरौ । एतेभ्यः शब्देभ्यश्चरित्रसमयप्रारम्भात्प्राक् प्राचीनमनुष्याणां संवत्सरे द्वावेव ऋतू आस्तामिति स्फुटमनुमीयते । सर्वासु हिन्दूशर्मण्यभाषासु सङ्ग्रहेण निरुक्तः सर्वानुभूतो ऋतुर्हेमन्त एवेति निस्संशयं प्रति पद्यामहे ॥

छन्दोवस्थानम्	ज्या (शीतकालः) जयानो ।
ग्रीक्	च्योन् (हिमम्)
लेटिन्	हेम्सु (मिहिका) चेमान् (जंपानिलः)
संस्कृतम्	हायनः वत्सरः हेमन्तः
आर्मीनियन्	जिअन्
लिथूनियन्	जैम
सेगजन्	जिम
संस्कृतम्	हिम
छन्दः	जिम

एतेषां सर्वेषां शब्दानामुत्पादकः को वा मूलधातुरिति ज्ञायते । उदाहृतशब्दकदम्बाद्धिमागमज्ञानं तेषामासीदिति निमित्तं ।

मनोहरान्यर्तुसद्भावेऽधोलिखितशब्दाः प्रमाणीभवन्ति ।

संस्कृत	वसन्त	सम
छन्दः	बान्दि	हम

आर्मीनियन्	गारन्	अम्
सेगजन्	वेस्ना	जूर (मधुः)
लेटिन्	वेर्	
लिथूनियन्	वसरा	(ग्रीष्मः)
ग्रीक्	ओरा	(मनोहर ऋतुः)

किमेते सर्वे शब्दा एकार्थाभिधायिनः उत संबत्सरस्य सुखदुःखेणश्च कालः वसन्तग्रीष्मरूपेण पूर्वैर्द्विधा विभक्तचर इति ज्ञापयितुं समर्था वा इति विमृष्टे, प्रायशश्चरमः पक्षो न भवतीति मे प्रत्ययः । 'वेस' धातुनिष्पन्नानामन्यशब्दानां वसन्त इत्येवार्थादुच्यते । यथा लिथूनियन् शब्दो वासर इति ग्रीष्मपर्यायः । 'प्रोवासरिस्' इति वसन्ताभिधायी । पूर्वप्रदर्शितशब्दपट्टिकायां समा इत्यर्धसंवत्सरवाची ग्रीष्मभाषायां दृश्यते । एतस्माच्छब्दाद्बहुमातव्यमस्ति । यथा संबत्सरस्य ऋतुरूपतुल्यभागद्वयात्मकत्वेन विभक्तत्वात् तथा व्यवहित्यमाणत्वाच्च षण्मासावधिकयोर्द्वयोर्भागयोः समत्वाच्च 'समा' शब्दः आदावर्धसंवत्सरवाची बभूव । क्रमेण संबत्सरेऽपि प्रयुक्तः । पाणिनिनाप्ययं व्यवहारो ज्ञातचर इति नाहं मन्ये । कुतः समायाः खः (५-१-८२) समां समां विजायते (५-२-१२) इत्ययं शब्दः तेनाऽपि पूर्णसंवत्सरपरत्वेन प्रयुक्तः । लौकिकभाषायां नित्यबहुवचनान्तत्वे न स्त्रीलिङ्गे प्रयुज्यते । पाणिनिना शेषवचने ।

एवं सर्वत्र प्रतिमनुष्यजातिचरित्रं संबत्सरस्य भागद्वयविभागो ग्राहकैर्गृह्यते । संबत्सरस्य शीतोष्णकालौ परस्परं बद्धवैराविति सर्वासां हिन्दूशर्मण्यजातीनामभिप्रायः । एतदभिप्रायगर्भा एका

कथा छन्दोवस्थाने कथिता । अहुरमेज्जा (Ahuramazda) नाम्नी
काचिद्देवता स्वप्रभावसंपदा अनिर्वचनीयरामणीयकं सर्वकालसुखद-
मेकं इर्याणवीजं नाम (Airyana Vijo) काचिद्देशं ससर्ज । तत्र-
त्याः सर्वेऽस्पृष्टदुःखगन्धाः सुखेन कालं यापयन्तिस्म । अत्रान्तरे
अङ्गारमन्युर्नाम (Angamainya) कश्चिदङ्गार इव परसन्तापजनकः
क्रूरनिश्चयः तद्देशवासिनः पीडयितुमविषह्यं शीतमेकं दन्दशूकं च
प्रजिघाय । एतत्सजातीयकथाऽद्य एनिक् जातावप्यस्ति । हेमन्त-
गाढनिद्रायाः भुवं विमोचयति मधोःस्पर्शः । ऋग्वेदेऽप्येषा कथा
इन्द्रवृत्रयोः संग्रामरूपेण वर्णिता । अस्यामृचि प्रथममण्डले एकप-
ञ्चाशत्तमे सूक्ते तुरीया ऋक् ।

‘त्वमपामपिधाना वृणोरपाधारयः । पर्वते दानुमद्वसु । यत्
यदिन्द्रशवसावधीरहिमादि सूर्यं दिव्यारोहये दृशे’ इति ।

टीका... हे इन्द्र, त्वमपामुदकानामपिधाना पिधानान्
आच्छादकान् मेघानपावृणोः । अपावरीष्टाः । तथा पर्वते पर्ववति
पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिमा-
युक्तस्य । यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः । तद्वतः तादृशस्य वृषा-
देर्वसु धनमधारयः । शत्रून् जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे
चिक्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमि-
त्यर्थः । हे इन्द्र, त्वं यद्यदा शवसा बलेन । वृत्रं त्रयाणां लोकानां
मावरीतारम् । तथा च शाखान्तरे समाम्नातं । यदिमान् लोकान्
णोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं । अहिं । आ... समन्तात् हन्तारम् एवंभूतान्
सुरमवधीः । आदित अनन्तरमेव, दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुः, यत्
मारोहयः । वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रादमूमुच इत्यर्थः ।

हिन्दूशर्मण्यजातयः हिन्दूयिरेनियन्जातयश्च संधिप्रच्युतेः
पूर्वं कृषिकर्मण्यभिप्रवृद्धत्वात्तृतीयमपि ऋतुं शरदारुणं व्यवस्थाप-
यामासुः । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्येति शतपथब्राह्मणम् । शर-
च्छब्दः ‘श्रा पाके’ इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नः । अस्मिन् ऋतौ
पकानि सस्यानि लूत्वा कृषीवलाः कस्मिंश्चित्स्थले राशीकुर्वन्ति ।
एवं प्राचीनकाले तद्भाषागतशब्दव्युत्पत्तिः, तत्प्रामाण्यविमर्शनाच्च
ऋतुत्रितयमेव जनानां विदितमासीदिति ज्ञायते । ततः कालक्रमेण
यदाऽस्मदर्याः पाञ्चालदेशनिवासं परित्यज्य दक्षिणतोऽभ्यक्रामन्,
तदा तैः शरद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मा इति ऋतवः पञ्चधा वि-
भक्ताः ॥

अथ मासमितिः ॥

नभोमण्डलमलङ्कुर्वाणानां नक्षत्राणां मध्ये चन्द्र एक एव
निजाविच्छिन्नविपरिणामैरितरेषामिव हिन्दूयूरपियन् जनानामपि का-
लगतिं प्रख्यापयति । हिन्दूयूरपियन्भाषासु चन्द्रो मासश्चैवदन्त्य-
प्रत्यये भेदे सत्यपि संवदतः । गीर्वाणभाषायामाचार्यहेमचन्द्राद्यैर्नैघ-
ण्टुकैः “मास्तु मासे निशाकरे” इति मासनिशाकरावेकशब्देनाभि-
हितो ।

संस्कृत	मास्	} एते सर्वे मासवाचिन- श्चन्द्रपराश्च ।
छन्दः	मायो	
लेटिन्	मन्सिस्	
आर्मीनियन्	आमिस्	
आल्बेनियन्	मोयि	
पारसीक्	माहा	
लिथूनियन्	मेनु	

गोधिक = { मेना } चन्द्रः
 { मेनोपास }

एते शब्दाः मासवाचिनो “ मा माने ” इति धातोर्निष्पन्नाः ॥

तस्मात् कालपरिणामवाचकाः । अनेन चन्द्रः कालपरिमाण इत्यर्थो लभ्यते । एवं चान्द्रमानानिर्दिष्टेन मासेनैव यथाक्रमकालगणनाप्रारम्भः पूर्वेषामभूत् । एषा कालगणनारीतिर्न केवलं पूर्वस्मिन् काले चिरमनुवृत्ता; किं त्वद्यापि भारतवर्षे कचित्प्रदेशेष्वनुवर्तमाना दृश्यते । अन्तर्वर्त्या गर्भधारणमासा अपि पुरा अनया विधया गण्यन्त । यथा ऋग्वेदे ।

“ तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे । ”

प्राचीनकाले मास इदानीमिव पूर्वापरपक्षात्मकत्वेन विभक्तश्चासीत् । एतौ पक्षौ वेदे शुक्लकृष्णापरपर्यायाभ्यां यवायवशब्दाभ्यामुच्येते । लिथूनियन् भाषायां प्रतिपच्चन्द्रो नवशशङ्कार्थकः ‘ ज्ञानसमेन्विति ’ समस्तपदेनोच्यते ग्रीकदेशीयैः दशदिनात्मैः त्रिभिर्भागैर्मासः कल्पित इति चरित्रकाराः आमनन्ति ।

अहोरात्रगणना ।

पूर्वकालिकैश्चान्द्रमानेनैव कालो गणित इत्युक्तत्वादहोरात्रगणनारात्रिभिरेव अकारि; न तु दिवसैरिति पृथग्वक्तुमवसरो नास्ति । अयमाचारः पूर्वस्मिन् काले सर्वदेशेषु सर्वजातिमनुष्येषु बहुलमासीदिति समर्थयितुं न प्रमाणमन्वेष्टव्यम् । आर्यभाषायामपि दशदिनानीति वक्तव्ये दशरात्रमिति बहुदिनानीति वक्तुं गणरात्रमिति व्यवह्रियते । यथोनियन् जातीनां अस्तमिते दिनकरे दिनप्रारम्भो गण्यते । रोमकाणां तु निशीथे ।

(क्रमशः ।)

सामान्यतो विहितातिरिक्ते सावकाशत्वात् । नतौ पशौ करोतीति विशेषनिषेधस्थले तु सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं प्रवृत्त्यवश्यभावेन उपजीव्यतया अत्यन्तबाधयोगात् विकल्पस्वीकार इति । तदेवं पादाष्टकपरिमितेन दशमेनाध्यायेन बाधो निरूपितः ॥

इति दशमाध्याये अष्टमः पादः ॥

समाप्तश्च दशमोऽध्यायः ॥

—*—

एकादशोऽध्यायः ॥

—:o:—

प्रथमः पादः ॥

एकादशेऽध्याये अनेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानरूपतन्त्रनिरूपणम् । तच्च प्रयोगविधिना अवगम्यते । प्रयोगविधिर्हि साज्ञस्य प्रधानस्य फलार्थमनुष्ठानं बोधयन् अनेकप्रधानस्थले साज्ञानां सर्वेषां प्रधानानामेकवाक्योपादानबलेन साहित्यमवगमयति । एकेन पदेनानेकाभिधाने साहित्यबोधस्य प्रागदर्शितत्वात् । तच्च साहित्यमसति बाधके एकक्षणवृत्तित्वमेवेति । आग्नेयाग्नीषोमीयउपांशुयाजाङ्गभूतप्रयाजादीनामेकक्षणवृत्तित्वसाहित्यसंपत्तये आग्नेयाद्युद्देशेन सकृदेव प्रयाजादिकमनुष्ठेयमिति सिध्यति । तच्च प्रयाजादिकमगृह्यमाणविशेषतया सर्वोपकारकं भवति । एवं दधिपयसोरपि संप्रतिपन्नदेवताकयोः उक्तयागद्वयसाहित्यानुरोधेनैव युगपदिन्द्रोद्देशेन त्यागः । संप्रतिपन्नदेवताकत्वम् एकदेवताकत्वम् । अतः सांन्याययागयोः विजातीययोः अपि तन्त्रम् । तत्र स्वर्गस्थैकत्वेऽपि उत्पत्त्यपूर्वरूपावान्तरोद्दे-

इययोर्भिन्नतया लक्षणोपपत्तिः । तत्र प्रथमे पादे तन्त्रोपोद्धातु-
विचारः । तथाहि— किमाग्नेयादीनां षण्णां यागानां तृणारणिमणि-
न्यायेन परस्परनिरपेक्षाणां भिन्नभिन्नस्वर्गजनकत्वम्, उत दण्ड-
चक्रादिन्यायेन परस्परसहकारेण एकस्वर्गजनकत्वमिति विशये, य-
दाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्येनाग्नेयेन यागेन इष्टं भावयेदित्येव प्रतीत्या
इतरनिरपेक्षेणैव फलसाधनता अवगम्यते । यद्यपि दर्शपूर्णमासा-
भ्यामित्यादिफलवाक्ये एकपदोपादानवशेन साहित्यमवगम्यते, तथा-
पि तत्रोत्पत्तिवाक्यावगताग्नेयाद्युद्देशेन फलस्य तत्सम्बन्धस्य वा
विधानात् । उद्देश्यविशेषणसाहित्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्, न पर-
स्परसहकारेण फलजनकत्वावगतिः । अतः आग्नेयादीनां भिन्नभिन्न-
स्वर्गजनकत्वमेव । इत्थं च एकयागसाध्यफलेच्छादशमपरसाध्यफ-
लेच्छानैयत्यविरहेण षण्णां युगपच्चिकीर्षाया असंभवात् आकाङ्क्षावि-
हेण षण्णामेकप्रयोगविधिविषयत्वासंभवेन नोक्तरीत्या तन्त्रसिद्धि-
रिति प्राप्ते— न हि दर्शपूर्णमासवाक्ये आग्नेयाद्युद्देशेन फलस्य तत्स-
म्बन्धस्य वा विधानं संभवति । उत्पत्तिवाक्य एव सामान्यतः फलस्य
प्राधान्यावगत्या तस्योद्देश्यत्वावश्यंभावात् । अतः फलोद्देशेनैवाग्नेया-
दीनां विधानमिति वक्तव्यम् । स्वरूपेण प्राप्तानामपि आग्नेयादीनां
फलसंबन्धविशिष्टवेष्टेणाप्राप्तत्वात् विधानोपपत्तेः । ततश्च एकपदो-
पादानावगतस्य आग्नेयादिविशेषणीभूतसाहित्यस्य विवक्षितत्वोपपत्त्या
परस्परसहकारेणैव फलजनकतासिद्धिः । इत्थं च सर्वेषां युगपच्चिकी-
र्षया आकाङ्क्षानुरोधेन एकप्रयोगविधिविषयत्वावश्यंभावात् तन्त्रसिद्धि-
रिति ॥

इति एकादशेऽध्याये प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

द्वितीये पादे तन्त्रावापविचारः । तथाहि— दर्शपूर्णमासयोः
समे दर्शपूर्णमासाभ्य यजेतेति देशः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत
अमावास्याममावास्या यजेत इति कालः दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार-
श्रत्विज इति कर्तारश्च श्रुताः । तत्र संशयः किं यस्मिन् समे यस्यां
पौर्णमास्यां यैः कर्तृभिराग्नेयोऽनुष्ठेयते तस्मिन्नेव समे तस्यां पौर्णमा-
स्यां तैरेव कर्तृभिः अग्नीषोमीयोऽनुष्ठेयः, उत, अन्यस्मिन् अन्यस्या-
मन्यैरिति तदर्थं किमुत्पत्तिविध्यतिरिक्तः प्रयोगविधिरिति कश्चिदस्ति
न वेति । तत्रोत्पत्तिविधावेव लिङ्वाच्यया प्रवर्तनया स्वस्वविषये
आक्षेपेणानुष्ठानबोधोपपत्तेः उत्पत्तिविध्यतिरिक्तः प्रयोगविधिर्नाम न
कश्चिदस्ति । ततश्चाग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोत्पत्त्या प्रत्येकमेवानुष्ठेयत्वबो-
धनात् आकाङ्क्षानुरोधेन कालादयोऽपि प्रत्येकमेव संबध्यन्ते । अतो
आग्नेयादीनामेकदेशकालकर्तृकत्वमिति प्राप्ते, सर्वत्र हि लिङ्वाच्यभि-
हितप्रवर्तनाविषयस्य त्रिविधा विधेयता । एका स्वरूपेण यागत्वा-
दिना, अपरा इष्टसाधनत्वेन अन्या कृतिसाधनत्वेन । अत एव तद्दे-
सेनैव उत्पत्तिविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिरिति विधित्रैविध्यम् ।
तत्र हि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः ज्ञानमन्तरा प्रवृत्त्यसंभवात्
धर्मस्वरूपज्ञानमन्तरा इष्टसाधनत्वज्ञानासंभवाच्च धर्मस्वरूपं तस्य इष्ट-
साधनत्वं कृतिसाध्यत्वं चावश्यं विधिना बोधनीयम् । तत्र प्रथममु-
त्पत्तिः अनन्तरं विनियोगः अनन्तरं प्रयोग इति क्रमः ।
आकाङ्क्षाक्रमानुरोधात् । प्रथमं धर्मस्वरूपे अवगते हि फलाका-
ङ्क्षा जायते । अनन्तरमितिकर्तव्यताकाङ्क्षया अङ्गसंबन्धे अवग-
ते साङ्गस्य प्रधानस्य चिकीर्षायां प्रयोगविधिः प्रवर्तते । एवं

चानेकप्रधानस्थले पूर्वोक्तरीत्या फलजनकतया साङ्गानां परस्परसहितानामेव चिकीर्षा जायत इति तदनुरोधेन ईदृशानामेव प्रयोगो विधीयते । तत्तत्कर्मणः कृतिसाध्यताज्ञानमन्तरा कुत्र कर्तव्यम्, कदा कर्तव्यम्, केन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षानुदयात् । देशकालकर्तृणां प्रयोगान्वयिगुणत्वम् । द्रव्यदेवतयोस्तु यागे कृतिसाध्यताज्ञानमन्तरेणापि विशेषणज्ञानमुद्रया यागस्वरूपपरिचायकतया उत्पत्त्यन्वयित्वम् । तन्त्राभिधानावगतसाहित्यादेर्विनियोगान्वयित्वम् । प्रयाजादीनां तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावादुत्पत्त्यन्वयित्वमेव । इत्येव च उत्पत्त्यन्वयिनः सर्वस्याङ्गस्य प्रत्येकमेव सर्वप्रधानाङ्गता । प्रयोगान्वयिनस्तु साङ्गसहितप्रधानाङ्गता । विनियोगान्वयिनः साहित्यादेर्व्यासिज्य सर्वप्रधानाङ्गता । ततश्च समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेन षण्णां दैशिक एकः प्रयोगो विधीयते । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यनेन कर्तृसंबन्धपरः पूर्ववाक्यविहितप्रयोगानुवादेनानेककर्तृविधानम् । एतद्वाक्यविहितानुवादेन वा पूर्ववाक्येन देशविधानमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । परं तु तयोर्युगपदानुष्ठानमविरोधात् । अतः षट्स्वपि यागेषु एको देशः एकः कर्ता इति सिध्यति । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्याममावास्या यजेत इत्यादौ कालिकोऽपरः प्रयोगो विधीयते । परं तु तत्र विरुद्धकालभेदात् विशेष्यभूतप्रधानभेदाच्च प्रयोगद्वयम् । व्याप्यभाषकभावेन दैशिकादिप्रयोगेणाविरोधः । अतो यस्यां पौर्णमास्यां यस्मिन् समे यैः कर्तृभिराग्नेयोऽनुष्ठीयते । तस्यामेव पौर्णमास्यां तस्मिन्नेव समे तैरेव कर्तृभिः अग्नीषोमीयोऽनुष्ठेय इति । कर्तृकालदेशैक्ये कयात्, प्रयाजादयस्तन्त्रमेव । एवं सर्वत्र कर्तृकालदेशैक्ये अगृह्यमा

णविशेषाणामारादुपकारकाणां तन्त्रम् । गृह्यमाणविशेषाणां संनिपत्योपकारकाणां तु आवृत्तिः । देशादिभेदे तु प्रयोगभेदादारादुपकारकाणामप्यावापशब्दिता आवृत्तिरिति ॥

इति एकादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥

तृतीये पादे बहुभिरुदाहरणैस्तन्त्रस्य— चतुर्थे पादे आवापस्य च— तथा प्रपञ्चनम् ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

—*—

अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

—:—

प्रथमः पादः ॥

द्वादशाध्याये प्रसङ्गविचारः । प्रसङ्गो नाम अन्यत उपकारलाभप्रयुक्तमननुष्ठानम् । भवति च पशुपुरोडाशयागे पशुयागार्थमनुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारलाभात् प्रयाजाननुष्ठानात् प्रयाजादीनां प्रसङ्गव्यवहारः । पशुपुरोडाशयागो हि अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्यनेन विहितः । स च उद्देशांशेन इष्टदेवतासंस्कारार्थः त्यागांशेनादृष्टार्थः । देवतासंस्कारश्च स्मृतिदार्ढ्यरूपं दृष्टमेव । ततश्च दृष्टादृष्टोभयार्थतया पशुपुरोडाशयागः आश्रयिकर्मेत्युच्यते । तस्य च पशुयागतन्त्रमध्यपतितस्य पश्चर्थानुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारैरेव योग्यताजननात् न तदर्थं प्रयाजाद्यनुष्ठानमित्यादि निरूपितम् ॥

इति द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

द्वितीये तु सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य सवनीयहविः प्रसङ्गोऽस्ति न वेति विचारः । प्रकृतौ हि पुरोडाशः छिद्रापिधानार्थः । 'सुषिरो वा एतर्हि पशुः यर्हि वपामुत्खिदति । यद्वीहिमया पुरोडाशो भवति छिद्रस्यापिहित्यै' इत्यर्थवादात् सवनीयहविषां चानुसवनं सवनीया निरूप्यते । अपिहित्यै छिद्रताया इत्यर्थवादात् छिद्रापिधानार्थत्वं प्रतीयते । ततश्च पशुपुरोडाशकार्यस्य छिद्रापिधानस्य सवनीयहविर्भिरिव सिद्धेः न सवनीयपशौ पशुपुरोडाशः कार्य इति प्राप्ते, प्रत्यक्षविरोधेन सवनीयहविषां पशुपुरोडाशस्य नार्थवादिक-च्छिद्रापिधानार्थत्वसंभवः, किं तु सवनीयहविषामारादुपकारकतया सोमाङ्गत्वम् । पशुपुरोडाशस्य तु देवतासंस्कारार्थत्वम् । ततश्च पुरोडाशकार्यस्य सवनीयहविर्भिरसिद्धेः पशुपुरोडाश आवश्यक एवेति ॥

एवं काम्येष्टिकाण्डे— 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधिमधुघृतमापो धानाः तत्र संसृष्टं प्राजापत्यमिति श्रूयमाणेषु सप्तसु यागेषु प्रथमस्य धानायागस्य चाग्नेयविकारत्वम् । ऐन्द्रस्य एकादशकपालस्य ऐन्द्राग्नौकादशकपालविकारत्वम् । दधियागस्य दधियागविकारत्वम् । मधुघृतोदकयागानामुपांशुयागविकारत्वम् । ततश्च सप्तसु यागेषु आग्नेयविकारयोः द्वयोः पौर्णमासीधर्मः अमावास्याधर्मश्चाविरुद्धः, आग्नेयस्योभयकालिकत्वात् उभयधर्माविरोधः । ऐन्द्राग्नौकादशकपालदधियागयोः दर्शधर्माः । इतरेषु त्रिषु पौर्णमासधर्माः । तत्र सप्तसु यागेषु सह क्रियमाणेषु वार्त्रधनी पूर्णमासेऽनूच्येते वृथ-

न्वती अमावास्यायामिति विहितामावास्यापूर्णमासमन्त्रयोः अन्यतरेणाज्यभागानुष्ठाने अन्यमन्त्रार्थं पुनराज्यभागानुष्ठानायोगात् अन्यतरेणैवाज्यभागानुष्ठानमिति स्थिते, तत्र किममावास्यामन्त्रः, उत, पौर्णमासमन्त्र इति विशये, नियामकाभावादनियम इति प्राप्ते, भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् पौर्णमासमन्त्र एव । अत्र हि द्वावमावास्याविकारौ, तयः पूर्णमासविकारा इति । एवं यत्र समसंख्याकानां धर्मविप्रतिषेधः तत्र प्राथमिकस्यैव धर्मानुग्रहः असंजातविरोधित्वात् । यत्र चाङ्गप्रधानयोः धर्मविप्रतिषेधः तत्र प्रधानानुग्रहस्य न्याय्यतया अङ्गस्य धर्मबाध इति । अत एवाग्नीषोमीयपशोः न पूर्णमास्यामावास्याकालिकत्वम्, किं तु प्रधानभूतसोमस्येति ॥

इति द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥

तृतीयचतुर्थपादयोः समुच्चयविकल्पचिन्ताप्रवृत्तिरिति संक्षेपः ।
विस्तरस्तु भाट्टदीपिकादौ द्रष्टव्यः ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अवगाह्य तन्त्रवारिधिमनघोऽभ्युदहारि भाट्टसारोऽयम् ।

श्रीकृष्णतातसुधिया रघुवरचरणद्वयैकसक्तधिया ॥

राजन्नशृणोदैवमिमं संविभागं भारापहरणं भुवः । आकर्ण-
येदानीमपि वर्ण्यमानं मया मानुषे लोके अन्ववाये च यदोर्यथावत-
तार भगवान्नारायणः यादृशीरदर्शयल्लीलाः, येष्ववात्सीद्देशेषु, यादृशी-
ररमत, यैरावध्नात्सौहृदम्, यैश्च विरोधम्, यादृशान्निजग्राह, यानन्व-
गृह्णात् कीदृश्यः कति वाभवन्पन्त्यस्तस्य, कीदृशाः कति पुत्राः पौत्रा-
श्च, यावता चालंचकार भुवमनेहसा, यदा चानुपममानन्दमयं प्रति-
पदे नैजं धामेति सकलकलिकलुषपरिहरणनिपुणमखिलभुवनभवुक-
विततिवितरणं दुरधिगमविषमतमभवजलधितरणं हरिचरितमित्यु-
क्त्वा व्याख्यातुमारेभे दिव्यां भागवतीं कथाम् ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकभाष्यकारगुरुवर्यतनूजश्रीशैल्यज्व-

विरचिते कृष्णाभ्युदये प्रथमो भागः ॥

—*—

द्वितीयो भागः ॥

अस्ति समस्तभुवनप्रशस्तनिस्तुलरामणीयकविस्तारितजनस्तो-
ममनस्तोषविशेषोन्मेषसंनिवेशा, संनिवेशितविविधगम्भीरविषमतदुर्ग-
गुल्मपर्यन्तसंविभागदुर्धर्षा, दुर्धर्षाधिकतेजोबलभोजान्ववायराजाहित-
निर्द्वन्द्वमाहिमनिराकृतनिलिम्पनगरीसौभाग्या, सौभाग्योपचयसमेधमान-
कलनिवासिजनसंततप्रवर्त्यमानविविधोत्सवाविशेषविहितालंकारा, ल-
ङ्काराजधानीव दशमुखदिग्विजयप्रख्यापितप्रतापोग्रसेना, सेनेव सम-
पचतुरङ्गबलसंपन्ना दक्षव्यूहप्रचारा, चारावलिवातौपचयवर्धितेश्वरप्र-
गोदा, प्रमोदितसकलजनहृदया, हृदयवृत्तिरिव प्रतिक्षणकलिताभि-
व्यभावविशेषा, शेषाहिफणामण्डलैरिव अनवरतधरणाधरणश्रमापनय-
नार्थोर्ध्वप्रसारितैः ऊर्ध्वप्रसारितविविधमणिगणप्रभावितानकर्बुरितवि-

यन्मण्डलतया अनवरतविलसदाखण्डलचापसहस्रैः शरद्वनैरिवाचलि-
तवर्तनैरतिगुरुपरिणहैः उन्नतशिखरैः विशालकक्ष्यानिवहविभूषितैः
असंवाधैः आवद्धपङ्क्तिभिः अविज्ञेयभेदैः भवनैर्विराजिता, विशालवि-
मलदीर्घाभिरुज्ज्वलभूषावेषान्वितेन सतताभितुष्टेन हृष्टपुष्टेन धृष्टेनारु-
ग्णेन स्पृहणीयरूपौदार्यचातुर्ययुजा सरसमधुरालापधुर्येणाग्राम्यपेशल-
शीलेन गभीरानुभावेन इङ्गितवेदिना निवासिजनेनानवरतानुप-
रिताभिः असंवाधप्रचारार्हाभिर्युगपत्पङ्क्तीभूतानां द्वादशस्यन्दना-
नाम् अनवरतजङ्गम्यमानशताङ्गमातङ्गतुरङ्गपदातिगणनिबिडितान्तरा-
भिः अदन्तुराभिरवक्राभिरसंकराभिरनारतसिक्तसंमृष्टाभिरतिदीर्घाभिः
प्रतोलीभिः प्रतिपादितजनकौतूहला, सुमेरूपत्यकाभिरिव कनका-
राशिशोभापिञ्जरिताभिः महोदधिवेलाभिरिव विसलत्प्रवालमौक्तिकोपग-
ताभिः शेवधिरिवापरिमितधनसंचयानिबिडिताभिः अखिलदेशीयवस्तु-
गणाभिपूर्णाभिः नानादेशगतसार्थवाहसार्थानुचरिताभिर्विपणीभिरुपशो-
भिता, कण्ठीरवैरिवाकुण्ठसत्त्वैर्महाप्रमाणैः शौर्यैकरसैः शरचापकृपाण-
क्तिकुन्तगदापरिघयोधिभिरहार्यधैर्यैरनवरतायोधनकुतूहलिभिरभीतव-
नैरपरिवर्तिभिर्महाप्रमाणैरनेकापदानैर्वीरपुरुषैरभिगुप्ता, अत्युन्नतेनागा-
परिखापरिगतेनार्धचन्द्राकृतिना प्राकारेण परिवेष्टितपर्यन्ता, विलासि-
नाचरिताभिः फलकुसुमभरावनमितविटपिनिवहाभिरुपवनराजिभिः
राजिता, राकेव संपूर्णराजमण्डलतेजोविद्योतितदिगन्तराद्यैरिव सत्य-
रमनोहरा, हरमूर्तिरिव सर्वमङ्गलासक्ता, सज्जनमनोवृत्तिरिव शास्ता-
तङ्का, निर्जरनगरीवानिभिषदर्शनीयसौभाग्या, वसुंधरेवोद्दामकुलभूष-
निकरविधृता, दुष्प्रवेशा रिपुवलानाम्, अनवरतनिमज्जनायातका-
दिघटाकटितटविगलन्मदाम्बुधाराधिवासितनीरया सरिता काजि-

परिगता शूरसेनेषु मधुरा नाम राजधानी ॥

पुरा खल्वप्रतिमात्मविक्रमाकम्पितसकलनिलिम्पहृदयः अत्यु-
दग्रतपश्चर्यापरितुष्टपरमेष्ठिपरिदत्तवरमत्तचित्ततया अगणयन् सुरग-
णान् अवधीरयन्नसुराधीश्वरान् बाधमानो मुनीन् अखिललोककम्पनः
अध्वरक्रियाविलुम्पनः महाबलो मधुर्नाम दैत्यो बभूव । तेन निर्मित-
मनुयमुनातटमतिप्रवृद्धानेकसहस्रतरुषण्डनिरुद्धवियन्मण्डलं दुष्प्रवेश-
गुल्मान्तरनिरन्तरीकृतपर्यन्तसंनिवेशं कदाप्यप्रविष्टदिनकरकिरणतया
दिवाप्यन्धकारिताभ्यन्तरं गूढावासमिव द्युमणिशशिवैश्वानरद्युतित्रस्तस्य
तमःसंघातस्याखिलमृगगणाशून्यं भीषणं मधुवनं नामारण्यम् । त-
स्मिंश्च स निलोनो लोकानुद्वेजयन्नास । अस्य च तनयः अविनयो-
दयभूमिः मदोल्बणो लवणो नामाधिवसन् तदेव काननं प्रचुरभक्ति-
परितोषितान्महादेवादुपलभ्य दुर्वारशिखाजालं त्रिशूलं तेन चाददा-
नस्तेजांसि सुरासुरनववीराणामुन्मूलयन्नाश्रमान्, प्रतिरुधंस्तपांसि
तपस्विनाम्, दूषयंस्तीर्थानि, नाशयन् यज्ञान्, उद्वासयन् देवगणान्
तसिन्नेव महति कानने भूयसो वर्षपूगान् क्रीडन्नास ॥

स कदाचित् परिपालयति विश्वंभरामप्रतिद्वन्द्वपौरुषावधौ अ-
परिमेयकृपानिधौ आवद्धवारिनिधौ निर्व्यूढदशवदनबलनिर्मूलनविधौ
वाशरथौ चिरादनवाप्तसमरव्यायामतया उच्चण्डदोर्दण्डकण्डूतिस्तेन
सह द्वन्द्वहवाकाङ्क्षी दूतमुखेन परुषतरमेवं श्रावयामास— 'अयि
भोः! कियानिव ते विक्रमः; य आसन्ने विषयानन्तरेऽप्रतिहतविक्र-
मेऽपि मय्यचेतयमान एवासन्नं भयं सुखं स्वपिषि । राजानो हि
विक्रमनयस्वीकारैकान्तस्वान्ता अनुरुधानाः क्षात्रं धर्मं नेच्छन्ति सा-
मन्तम् । राज्ञा ह्यभिषिक्तेन प्रथमं प्रार्थयता रज्जनं प्रजानामिच्छता-

धिराज्यं काङ्क्षमाणेनात्यूर्जितं यशः आशंसता स्फीतं विषयं कामयता
च श्लाघ्यां वृत्तिं जेतव्यानीन्द्रियाण्येवात्मनः ॥

यैरिव जितैर्जीयेत बाह्यो रिपुवर्गः । स खलु हिनस्ति साग-
न्तजं भयं भूपतिः यो नाभिभूयते कदाप्यमित्रप्रियङ्करैः प्रज्ञाविलोपन-
धुर्यैरुन्मीलितधैर्यशौर्योत्साहैर्बलवद्भिरप्रतिरुद्धैः प्रवृद्धैरात्मनीनैरिन्द्रिया-
रातिभिः । इदमनुचितमनौपयिकमतिकृत्सितमकरोः कर्म यद्यपदिश-
न्नाजानपावनं मानवमन्ववायं धारयंश्चतुर्दशवार्षिकमारण्यकं व्रतं स्वी-
कृतेन मोहेनाभिभूतहृदयः क्रुद्धोऽवधीः प्रमत्तं दशकन्धरं सर्वथा न
प्रशंसामि कर्मैतत् येन स्त्रीहेतोर्द्धर्मपथातिलङ्घिना बहुमानेन ग्राम्यमेव
धर्मं निषूदितस्त्वया लुप्तविवेकोऽजितेन्द्रियश्चपलस्त्वबलो रावणः । यद्यपि
शूरो युध्यस्व मया अपनयामि ते वीर्याभिमानमिति । रामोऽप्याकण्ठे
दूतेरितां वाचं सस्मितं प्रत्यवादीत् । साधु, दूत सर्वमपि तदग्न्या
तिरिक्तमुक्तवानसि । यद्यदशृणोस्तस्मात् स ह्याजन्मनिरूढेन तमसैवा-
पाकृतविवेकोऽतिप्रभूतेनात्मदोषेणैवादोषेऽपि मयि दोषमुद्भावयति । स
एव सर्वमवगच्छति भगवान् योऽन्तश्चरति साधुष्वसाधुषु च यव-
परिच्युतो धर्मादहनमरातिं किमिदानीं निर्वृत्तेन तेन कर्मणा यव-
हृता मम विजना प्रेयसी । यद्वा तदर्थं निहतो यातुषानप-
तिः न बाह्यात्रेण प्रतियन्ति पौरुषं पुरुषाः किञ्चनैवविष-
प्रहरेयमात्मश्लाघिष्वरूपसारेषु । अतो ममायमनुजः सौमिलिः शत्रु-
एव तस्य दुरात्ममो लवणहतकस्य नाशयिष्यत्यवलेपं । तद्वत्
द्रुततरं निवेदयेममुदंतं लवणायेति विसर्ज्य दूतम्, अवलोप-
चान्तिकपरिवर्तिनं शत्रुघ्नम्— वत्स गच्छ सहैवानेन मधुवनम्
मुञ्च नैनमन्तरा, जहि सुरनरमुनिकण्टकमुद्धतं लवणम्, भव मया

ऽप्रमत्तच्छिद्रेषु रिपोः स हि दुर्द्धर्षो रणश्लाघी, विशेषत उ-
त्तेजितदर्पो वरदानाच्छूलपाणेः सर्वधावलम्ब्य धैर्यं विनाशय तम-
नार्यमित्यवादीत् । शत्रुघ्नोऽप्येवमनुयुक्तो राघवेण, प्रणिपत्य ज्यायसे,
मत्तद्धोऽनुगतश्चतुरङ्गिण्या पिनद्धमभिगुप्तं च दूतमादाय नगरात्प्र-
तस्थे । क्रमेणातीत्याश्रमान् तेषु कृतावासः त्वरिततरगतिभिर्यानैर्म-
धुवनमुपगम्य समरमभिकाङ्क्षमाणो वनान्त एव निवेशमरोचयत् ।
ततो विमुक्तबन्धनं दूतं विसर्जयामास । सोऽपि विमुक्तमात्र एव
कम्प्यमानतनुर्लवणमुपगम्यावनितलासक्तजानुः साध्वसभरविशीर्णा-
न्तरं रामदर्शनात्प्रभृति शत्रुघ्नस्कन्धावारनिवेशान्तमखिलमपि तमुद-
न्तमाचक्षे । लवणोऽपि सावधीरणमरुंतुदं तद्राघववचः आगमनं च
शत्रुघ्नस्य तत्क्षणोज्जृम्भितक्रोधाग्निरुद्धमन्त्रङ्गाराश्यामक्षिभ्यां सार्चि-
भुलिङ्गा रुधिरधाराः, निर्गत्य वनात्, सम्भ्रान्तहृदयोऽगृहीत्वैव शूल-
मभिमुखमेव तिष्ठन्नायम्य कार्मुकमाकर्णपूर्णे रक्षमात्रैराशुगैरभिववर्ष श-
त्रुघ्नम् । सोऽप्यचिन्तयित्वा कर्म तद्रिपोर्विज्ञाय च तमगृहीत शूल-
मुपलभ्य तदेव च्छिद्रं रिपोश्चिच्छेदार्धचन्द्रेण मुष्टिदेशे धनुःपुनरपि
निर्भिद्य बलवदाकृष्टमुक्तैः निशितैः शिलीमुखैर्वक्षो राक्षसस्थापयान-
शब्दया रुरोघ तस्य सर्वा अपि दिशो दूरावपातिभिर्मार्गणैः । लवणो-
पलब्धत्रिशिखग्रहणावकाशतया क्षीयमानबलः सौमित्रिशराघातव्य-
पितकरणः पूरयन् परुषतरेण गर्जितेन काननमितस्ततो दत्तद्वष्टिरपा-
तप्रखिलदिङ्मुखव्यापिना शत्रुघ्नशरासारेण स्पन्दितुमपि स्थानादादा-
नारपुज्ज्वलं देवदत्तमङ्कुशं तेनैव शत्रुघ्नमाकृष्टमारुहे ॥

शत्रुघ्नोऽपि विज्ञाय तदन्तरमभियातेर्ज्ञटित्याकृष्य कोशात-
मलकनकत्सरं खड्गं तेन निर्भिद्य द्विधाङ्कुशमन्तिकागतस्य चिच्छेद

कण्ठकण्ठमपि लवणस्य । ततः प्रचुरदम्भोलिविदलितेन गिरिशि-
खरेणेव पतता तेन लवणोत्तमाङ्गेन समकम्पत मही । ततः सर्वतः
परिहृतहृदयज्वरेषु लोकेषु सौमित्रिरपि प्रशस्यमानः सुरमहर्षिसिद्धग-
न्धर्वैरुन्मूल्यातिप्रवृद्धं तत्काननं तस्मिन्नेव प्रदेशे तन्नाम्नैव मधुराभि-
धानां नगरीं निर्माय तामेवाधिवसन् शूरसेनान् पालयामास । ततो
युगातिक्रमेऽपि तातकृपायामेव तस्यामुद्वहन्राज्यधुरमभिजातो महा-
प्रभावमन्ववायमूर्तिकानां भोजानामखिललोकप्रशस्यमानचरितोत्पु-
रानुभावस्पृहणीयविपुलसम्पदाहुको नाम राजाऽसीत् ॥

यं च नाशक्रोद्वीक्षितुमप्यधार्मिकोऽयज्वाऽसहस्रदक्षिणः का-
पुरुषः । तस्य चोग्रसेनो देवक इति द्वौ तनयौ बभूवुतः । तयो-
ज्येष्ठ उग्रसेनः शूरसेनान् बुभुजे । तस्य च पालयतो धर्मेण मही
रंजयतश्च जनाप्यायनैरमृतकरमयूखसोदरैरैरमलैरात्मगुणैरात्मप्रकृतिम-
ण्डलं मान्यस्य वदान्यस्य ब्रह्मण्यस्य नरपतेरसुरप्रकृतिरूक्षानुभा-
वाऽहितङ्करो लोकस्थ, पीडकः प्रजानाम्, समयातिलङ्घी पूर्वा-
जर्षीणाम्, अभूमिर्गुरुजनशासनानाम्, भेत्ता समयबन्धानाम्, उच्छे-
त्ता धर्माणाम्, अधिक्षेप्ता वृद्धानाम्, अवमन्ता राजन्यानाम्, नृश-
कंसो नाम सूनुरभवत् । यं च पूर्वयुगप्रवृत्ते सकलसुरासुरवीरविलय-
हेतावतिदारुणे तारकामये रणे सुरसाहोद्यतेन भगवता शार्ङ्गधन्वना
विनिहतं चिरादप्यनुपशान्तत्रिदशविद्वेषतया युगान्तरेऽपि धृतमानुष-
रूपमपि च तादृक्साम्परायसमाहृतैरात्मानुचरैरसुरसेनापतिभिस्तुरा-
द्विरदस्त्रवृषभादिरूपप्रतिच्छन्नैः परिवृतमसुरपतिं कालेनेमिनमेवाभि-
जानते कालत्रयवेदिनो महर्षयः ॥

सोऽपि स्मरन्पूर्वकं वैरं न्यग्रोधकंकशंकुराष्ट्रबाद्यप्रभृतिभिरनुनी-

परिवृतं विज्ञाय निर्जरपक्षीयानात्मनः सम्बन्धिनः कुकुरान्धकवृष्णिषा-
त्वतान्निगृह्य सानुजं पितरमात्मानुगतैरमात्यैः सुहृद्भिरासुरप्रकृतिभिरुपा-
ख्यमानः स्वयमेव पृथिवीं पालयामास । तेन च सहजोद्दामबलवीर्यदर्पदु-
र्ललितेनासकृद्विदलिताभिमानाः सरव्यमावबन्धुः सर्व एव राजानः । तस्य
च कदाचिदशेषनरपालबलनिरोधमफलमाहसानुबन्धो जरासन्धो द्वं-
द्वाहवाकाङ्क्षी नगरमुपरुध्यतो बलवदभिहतोपक्रम्य रणाजिरात्सम्मन्व्य
मन्त्रिभिः सन्धिमेव बहुमन्यमानस्तस्मै प्रतिपादयामासास्ति प्राप्तिनामन्यौ
आत्मतनये । तस्मिन् कदाचित् सिंहासनमलङ्कुर्वत्युद्यानपालकः ससं-
भ्रममुपसृत्य प्रणिपत्य व्यजिज्ञपत् । देवदेव, मुनिनारदोऽम्बरतलाद-
वरुह्य उद्यानभूमिमध्यास्ते अब्रवीच्चात्मनो निवेदयति । कंसोऽपि
तद्वचनमाकर्ण्योत्थाय ससंभ्रममनुगम्यमानोऽमात्यैः सुहृद्भिः पुरोयायि-
भिर्विविधसपर्योपकरणसनाथपाणिभिः ऋत्विक्पुरोहितप्रायैः ब्राह्मणैः प-
रिवृतः प्राप्योपवनं तत्र विततकलिन्दतनयातरङ्गसंगजनिततनुशीकर-
निकरवाहिना मारुतस्तनंधयेन शीतलीकृतान्तरं दूरप्रसृताभिः कुसुम-
भारावनमिताभिः शाखाभिराबद्धमण्डलस्य महतः केसरतरोरधस्तात्
हरितमणिशूलावनद्धायामासीनमच्छाच्छेनामृतकरकिरणसंवादिना त-
नुसुषुम्ना धवलयन्तमखिलमपि तमुपवनोद्देशमवसक्तकृष्णमृगाजिनोत्त-
रासङ्गतयाऽलक्ष्यमाणहरिणलक्ष्माणमवनितलावतीर्णमिव पूर्णमासीश-
शिनम् अक्षवलयपरिवर्तनकरकमलम्, आवेदितारं निखिलनिगमोप-
निषत्त्वानाम्, अपनोदितारं संदेहानाम्, निधिं विज्ञानस्य, अवधिं
गान्धर्वकलानाम्, आवासं शान्तेः, निवासं कान्तेः, ब्रह्ममयं साक्षा-
सकललोकोदन्तकोविदं महामुनिं नारदमद्राक्षीत् ॥

अवलोक्यैव दूरादवनितलावसक्तगात्रयाष्टिः प्रणिपत्य प्रतिपा-

आर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च निवेद्य मधुपर्कं गां च समर्प्य काञ्चनमय
मासनं तस्मिंश्च सुखोपविष्टेन तेनानुज्ञातः अदूरत एवात्मोचितमासन
भेजे । ततो नारदोऽप्यनुयुञ्जानः कुशलमवादीत् । राजन्, कषिभि
ष्प्रतिरोधः ते योगो राष्ट्रेषु बले कोशे वीर्ये यशसि च क्षेमोऽप्यज्ञेय
विक्रमेषु धर्मेषु मन्त्रेषु मित्रेषूपायेषु चेति । ततः कंसोऽपि सविनय
मुवाच— भगवन् सर्वमिदं संपन्नमद्य तु, विशेषीकृतं दर्शनाद्भगवतः ।
यद्यपि निरस्तरजस्तमःप्रसराः सततोपशान्तमनसः अनिरुद्धगत
योऽनुग्रहायैव प्राणिनां चरन्ति लोकान् भवादृशाः योगिनः । तथा
प्यद्य स्फुरितानुभावमाननमेव भगवतः सूचयति कंचनातिमहान्त
मर्थम् । तद्ब्रूहि कस्मादुपागमः, कंकमपश्यः, किंकिमशृणोः, किमयं
पर्यभूषय इमं देशम्, जानामि नाल्पीयसा निमित्तेन भाव्यमत्रेति ॥

नारदोऽपि सस्मितमुवाच— राजन्! सत्यमात्थ, अद्यैवाति
महान्तमर्थमावेदयितुमेवाविलम्बितमागतोऽस्मि; श्रूयताम् । अहं स
ब्रह्मसदनमुपगतः सदस्यदृष्ट्वा कमलासनम्, तत्रत्यान् देवान्
च्छम् 'भोः! केदानीं तातः' इति । तेऽप्युचुः, ब्रह्मर्षे, सुरकार्यमन्त्र
णाय सुमेरुशिखरप्रतिष्ठिते मणिसभान्तरे भवति महान् समाजः स
प्रस्य सुरग्रामस्य, तदर्थं च गतो भगवानरविन्दयोनिरिति । श्रुत्वा
तु तद्दिदृक्षया त्वरितगतिरतिलङ्घ्यामेयपरिणाहमम्बरपातिमुपगम्य
मेरुशिखरमवारित एव प्रविश्य तां दिव्यां मणिसभाम्, तस्यां च
समन्व्यमाणमाशापालैर्विचार्यमाणं पद्ममुवा श्रूयमाणमीशानेन निर्णी
यमानं मधुवैरिणानुमोद्यमानमखिलेनापि सुरनिबहेन प्रशस्यमानं
विभिर्दुर्वृत्तनरपतिनिकरभरचिरपरिगलपितधराभारावरोपणौपायिकं स
लमपि तं संविभागमशृणवम् । तस्मिंश्च विनाशाय प्रथममसुरांशुम्

॥ सहृदया ॥

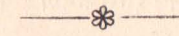

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

सं. ५.] परीधाविवर्ष अषाढमासः । [संचि. ४.]

सुभाषितानि ॥

कृष्णः क्रीडितवान्गोभिरिति गोतुल्यबुद्धिषु ।

पक्षपातवती लक्ष्मीरहो देवी पतिव्रता ॥ १ ॥

असत्कविप्रणीतानां श्लोकानामिव ते द्विषाम् ।

छिष्टार्थसंन्धिधृत्तीनां निपाताः स्युः पदे पदे ॥ २ ॥

अल्पेनैव गुणेन हि कश्चिल्लोके प्रसिद्धिमुपयाति ।

एकेन करेण गजः करी न सूर्यः सहस्रेण ॥ ३ ॥

काकुत्स्थस्य दशाननो न कृतवान्दारापहारं यदि

काम्भोधिः क च सेतुबन्धघटना कोत्तीर्य लङ्काजयः ।

पार्थस्यापि पराभवं यदि रिपुर्नाधात्क तादृक्तपो

नीयन्ते रिपुभिः समुन्नतिपदं प्रायः परं मानिनः ॥ ४ ॥

पाणिग्रहणम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

कान्तिमती— साधु पश्यसि । अनन्तरं वधूमेनां दक्षिणेन पदा प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि 'एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु' इत्यादि मन्त्रसप्तकं उद्दिशन् सप्त पदानि प्रक्रमयति ।

कान्तिमती— किमर्थमयं सप्तकृत्वः पदविन्यासः ?

सत्यवती— सख्यं साप्तपदीनमाहुः किल सहृदयाः । वरश्च सप्त पदे 'सखा सप्तपदा भव' इत्यादिमन्त्रं जपति ।

कान्तिमती— सखि, सप्तपदाभिक्रमणे कीदृश आन्तरोऽभिप्राय इति न मे विशदमवभासते ।

सत्यवती— (किञ्चिद्विचिन्त्य) भूर्भुवःसुवारित्यादिसप्तलोकेष्वपि आवाभ्यां सहैवाविनाभूतैर्गन्तव्यमिति समयबन्ध इव प्रतिभाति ।

कान्तिमती— दुरूहो मन्त्रकृतामभिप्रायः ।

सत्यवती— अथैतौ दम्पती जातवेदसं प्रदक्षिणीकृत्य यथानिर्विश्रिते कटे उपविशतः । ततश्च वरः वध्वा क्षणमप्यवियुक्तः पदा 'सोमाय जनिविदे स्वाहा' इत्यादिभिः षोडशैः मन्त्रैः जुहोति ।

कान्तिमती— सप्तपद्यनन्तरमेवाजसं होमादिक्रियासु अन्वारम्भः । वधूः आत्मनः सहधर्मचरीत्वं अन्वर्थयतीव ।

सत्यवती— अनन्तरमेनां अग्रेरुत्तरतः दक्षिणेन पदा निष्क्रम्य 'आतिष्ठ इमं अश्मानम्, अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति मन्त्रमुच्चरन् अश्मानम् आस्थापयति ।

कान्तिमती— विधानेनानेन प्रेयसीं आत्मनो गृहदेवतापदे अग्नेः समक्षं अभिविञ्चतीव वरः ।

सत्यवती— अथास्याः अञ्जलौ द्विर्लाजान् निक्षिप्य, आज्येनाभिधार्य, 'जुहोतीयं नारी' इति मन्त्रेण मे सहधर्मचारिण्या अयं होमः क्रियते इति अग्निं प्रतिबोध्य लाजहोमं कारयति ।

कान्तिमती— (स्मरणमभिनीय) वध्वाः सोदरः किल लाजान् आवपति ।

सत्यवती— तदपि केषां चिन्महर्षीणां मतम् । एवं पुनः परिक्रमणं अश्मन्यवस्थापनम् लाजहोमः— विधानमिदं त्रिः क्रियते ।

सत्यवती— एवं त्रिः वधूमश्मन्यवस्थाप्य लाजहोमं कारयित्वा अग्निं प्रदक्षिणीकरोति वरः ।

कान्तिमती— किमनेन सूच्यते ?

सत्यवती— अश्मन्यवस्थापनेन 'अश्मेव त्वं मयि स्थिरा भव; त्वदभिसरणोद्यतान् अन्यान् शत्रून् पराभूय दूरतस्त्यज' इति वरेण उपदिश्यते । लाजहोमेन 'पत्युः दीर्घायुर्भवतु' इति वध्वा प्रार्थ्यते । अग्नेः प्रदक्षिणीकरणेन 'तेजोबलमेघादीनामभि-शुद्धिः सत्सन्तानसंपदादयश्च' अग्नेः सकाशात् उमाभ्यामप्यभिलष्यते ।

कान्तिमती— साधु, साधु । दिग्विजयमुद्दिश्य प्रस्थितवतो रघोः आयुष्यकामनया 'अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः' इति वर्णयति किल कालिदासः ।

सत्यवती— ततो जयादिहोमं कृत्वा बध्वाः मध्यदेशे निवृत्ताः
रज्जुं विमुच्य तां हस्तिनमश्वं वा प्रवाहयेत्; शिविकां रथं वा
समारोहयेत् ।

कान्तिमती— कोऽयं जयादिः ?

सत्यवती— अयमुपसंहारहोमः ।

कान्तिमती— अनेन पाणिग्रहणविधिः प्रायः परिसमाप्तः इति मन्ये ।

सत्यवती— ततो विवाहाग्निं गृहीत्वा वधूसमेतः स्वगेहं गत्वा
प्रवेशहोमं कृत्वा उद्वाहविधिं परिसमापयति वरः ।

कान्तिमती— स एवायमग्निर्यावज्जीवं गृहे धार्यते इति वदन्ति
किल वर्षीयांसः ।

सत्यवती— सत्यम् । यद्ययमग्निः मध्येमार्गं निर्वाणो भवति
तर्हि अस्य भस्मना संस्पृश्य अरणिर्मन्थितव्यः । अथवा अग्नी-
तवेदस्य श्रोत्रियस्य गृहादग्निराहार्यः । भार्यायाः पत्युर्वा उपवास-
प्रायश्चित्तत्वेन विहितः ।

कान्तिमती— नित्यं धार्योऽयमग्निः इति निर्बन्धे किं कारणम् ?

सत्यवती— विवाहसमये साक्षित्वेन अवस्थिते एव अग्नौ अनुग-
वनं होमः दम्पत्योरभ्युदयहेतुः इति तर्कयामि ।

कान्तिमती— पुरा किल स्मृतिपथातीते काले अत्यन्तं शीतवापा-
क्रान्ते गिरिप्रान्तदेशे अवात्सुः अस्मत्पूर्वपुरुषाः । तदानीं शैत्य-
निवारणायाजस्रं अगारे अग्निर्धार्य आसीत् । अत एवायं नियमः
तदानीन्तनैः महर्षिभिरनुशिष्टः । परं तु क्रमेण वितस्ताशिक्रीशु-
द्यादिनदीः तीर्त्वा आर्यावर्तमप्यतीत्य ऊष्मलानिमान् दक्षिणप-

मिभागान् अधिगतवतामार्याणां धार्याग्निः सांप्रतमनावश्यकः
इति केचनाधुनिकाः चरित्रविमर्शका वदन्ति ।

सत्यवती— कान्तिमति, ‘परलोकोऽस्ति वा उत न?’ इति
विचारयतां पार्थिवभोगैकप्रवणमानसानां चार्वाकप्रायाणां आधु-
निकानां युक्तिवादः कचित्कवचित्समीचीनोऽपि न मे हृदयं प्र-
विशति । संप्रति काममनुवर्तते धर्मः इति त्वयैवोक्तं खलु ।

कान्तिमती— परतोऽपि वर्णय ।

सत्यवती— अथ रथं सज्जीकृत्य मन्त्रपूर्वकं अश्वावनद्धाहौ वा
बध्वा वरः रथमारोहयति वधूम् । ‘पतिकुले भिन्नभिन्नाभिरु-
चिमतां श्वश्रूश्चशुरननान्द्रादिजनानां मध्ये कुलान्तरोत्पन्नया सु-
गंधया मया कथमिव सुखेनावस्थातुं शक्यते? इति कदाचिदियं
वधूस्तदीया जनाश्च विमनीभवेयुः इति कृत्वा वरः ‘पत्युः मू-
र्धानमारोह; प्रजया च विराट् भव श्वश्रूश्चशुरननान्द्रादीनां
मदीयानां जनानां पशुपुत्रादिसंपदां मद्गृहस्य च त्वमेव ईश्वरी
भव’ इत्यादिभिः प्रणयमधुरैर्वचोभिः सौमनस्यमुत्पादयति
इत्यहो! लोकज्ञता मन्त्रकृतामृषीणाम् ।

कान्तिमती— हन्त! काचग्रहणोन्मुखाः पुरोहिताः विवेकिभिः
अत्यन्तमभिनन्दनीयान् इमान्विषयान् प्रायेण न जानन्ति इति
दूयते मे हृदयम् ।

सत्यवती— कालेऽस्मिन् अध्ययनपराः अर्थज्ञानपराऽन्मुखाः केव-
लमक्षरराशिग्रहणेनैव आत्मनः कृतार्थतां मन्यन्ते ।

(कमशः ।)

अलंघनः चित्रप्रदीपश्च ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

प्रथमं सा चेटी 'नास्त्यत्र गृहे प्रत्नः कश्चिदपि प्रदीपः' इत्यु-
वाच । तदनन्तरं तु अलंघनेन चिरात् संरक्षितं प्रदीपमेकं स्मृत्वा
वृद्धमेवमुवाच । 'अये वृद्ध, क्षणमत्र तिष्ठ ; वर्तते कश्चन प्राचीनः
प्रदीपोत्र गृहे यं गृहीत्वा त्वरितमागमिष्यामि' इति वदन्ती अलं-
घनस्यातिरमणीयां शालां विवेश । तत्र चैकस्मिन् कोणे दन्तश-
लाकिकायां निक्षिप्तं चित्रप्रदीपमादाय क्षणादेव प्रासादात् बहिरा-
गत्य, प्रदीपमेनं स्थविराय दत्त्वा, तस्मात् नूतनं रमणीयं च दीप-
मेकं जग्राह ।

कोऽयं वृद्ध इति अनिवेद्यैव जानन्ति किल सर्वेऽपि विद्या-
पतिरेव अलंघनसकाशात् चित्रप्रदीपमुपलब्धुं कपटवेषमादायागत-
इति । यथाभिलाषमुपलब्धे प्रदीपे, विद्यापतिरसौ नगरात् सुदूरस्थ-
विविक्तं वनप्रदेशमागत्य प्रदीपमवनीतले ममार्ज । साट्टहासमाविभूते
पिशाचे, 'सद्य एव अलंघनस्य प्रासादं नगरादस्मात् आभीरक-
(Africa) खण्डस्य महारण्ये स्थापय' इति समादिदेश । यदाज्ञा-
पयति भवानित्युक्त्वा तिरोदधे पिशाचः ॥

अलंघनोऽपि मृगयाकुतूहलाक्रान्तमानसः मानसमपि वेगमति-
शयानेन तुरगेण वनाद्वनं परिभ्रमन् एकशरप्रहारपातितमत्तमतज्ज-
कुलिशविघट्टितमृगपतिनखासक्तस्थूलमुक्तामणीनादाय जीवप्राहं गृही-
त्वा च हरिणमिथुनानि स्वेदलवालंकृतवदनः नगराभिमुखं प्रस्थाय
चीनचक्रवर्तिनः प्रासादसमीपमाययौ । इतस्ततः पर्यटनपि नापश्यत्

स्वीयं प्रासादरत्नम् । नाज्ञासीच्च कर्तव्यताम् । उन्मत्त इव तुरगा-
दवतीर्य शून्यहृदयः क्षणं चित्रार्पित इवावतस्थे । क्षणं बाल इव
यस्त्रेण मुखमाच्छाद्य मुक्तकण्ठं रुरोद ।

एवं समतिक्रामत्सु कतिपयेषु क्षणेषु, निजहस्तालंकारभूतस्य
अङ्गुलीयकस्य माहात्म्यं मनसा निश्चित्य, अङ्गुलीयकं महीतले संम-
मार्ज । आविर्भूते अङ्गुलीयकाश्रिते पिशाचे, 'किमिति न दृश्यतेऽत्र
मदीयमनर्थं प्रासादरत्नम्' इति तमप्राक्षीदलंघनः । सोऽपि क्षणं
पशुषी निर्मल्य 'चित्रप्रदीपस्य किंकराः प्रासादं त्वदीयमाभीरकस्य
मध्येऽवस्थितं महारण्यमनैषुः' इति प्रत्यवदत् । 'तर्हि त्वं त्वरिततरं
तं प्रासादमन्त्रानेतुमर्हसि' इत्याज्ञापयत्यलंघने, 'हन्त ! नाहं शक्नोमि
त्वदीयमाज्ञामिमां निर्वोढुम् ; चित्रप्रदीपस्य पिशाचः किल म-
तोऽपि बलवत्तरः ; यद्याज्ञापयसि, क्षणेनैव त्वां तं प्रदेशं
नयामि यत्नं वर्तते त्वदीयं प्रासादरत्नम्' इत्युवाच । अनुपदमेव
सप्रासादस्य पुरतोऽवस्थितमात्मानमपश्यदलंघनः । प्रासादस्य सर्वा-
ण्यपि द्वाराणि वातायनानि च पिहितान्यासन् । अतः प्रासादस्या-
न्तः स्थितं जनं द्रष्टुं नाशकदलंघनः ॥

अस्मिन् व्यतिकरे अलंघनस्य भाग्यवशादेव चीनराजदु-
हिता वातायनात् बहिरवालोकिष्ट । अद्राक्षीच्च निजदायितजनम् ।
'अहो मे भवितव्यता ! अत्रैवागतो मे प्राणवल्लभः । भवतु, निवे-
दयामि सर्वमपि वृत्तान्तं तस्मै' इति निश्चित्य तं समीपे आहूय
आवेद्य च तस्मै भूतार्थं, 'नाथ, ऐन्द्रजालिकोऽयं मां परिणेतुम-
भिलषति ; यद्यहं नाभ्युपैमि तस्य वचनं, तर्हि मे मरणमेव
पारणम्' इत्युक्त्वा मुक्ताजालकसंकाशान् किरन्ती बाष्पविन्दून्

तूष्णीमवतस्थे । अलंघनोऽपि दीनामेनामालोक्य शोकसागरे नि-
मग्नः 'अयि मुग्धे, मा भैषीः ; सर्वमपि शुभोदकं भविष्यति ।
तं परिणेतुं कामेव नटित्वा अभ्युपेहि तस्य वचनम् । परन्तु
परिण्यात् पूर्वं त्वया सह सलीलं सुवर्णचषके मदिरां पातु
प्रार्थय तम् । दास्याम्यहं किञ्चन चूर्णम्, मदिरायां चूर्णमेतन्निक्षिप्य
तस्मै देहि । तव परिजनेषु कञ्चन प्रेषय मत्सकाशं निशामुसे
इत्युक्त्वा किञ्चिद्दूरमपससार । सद्य एव अङ्गुलीयकस्य माहात्म्येन
कालभुजंगविषादपि तीक्ष्णतरं किञ्चन चूर्णं संपादयामास ।

अत्रान्तरे चिरविरहितां वारुणीमुपसेवितुं प्रतस्थे जलजवा-
न्धवः । क्रमेण पुरन्दरकामिनीकनककन्दुक इव उदयमधिगच्छति
कुमुदिनीनायके, सुधालिप्रेष्विव विराजमानेष्वाशामुखेषु चीनराजपु-
हितृप्रेषिता काचन चेटी अलंघनस्य समीपमुपेत्य कमनीयका-
मिनीवेषधारिणं तं स्वराज्ञ्याः प्रासादस्यान्तर्निनाय । सोऽपि तत्र
निजप्रेयस्या प्रियालापसुखमनुभवन्तं विद्यापतिं यवनिकाभ्यन्तरा-
दन्ववैक्षत । चीनराजपुत्री च विद्यापतिं निजचाटुवाक्यजालजालि-
कया क्षणेन वशीकृत्य सुवर्णपात्रस्थितां मदिरां पातुं तं प्रार्थयामास ।
कुसुमशरशरपीडितो विद्यापतिश्च तस्या वचनं वरप्रदानमिति निश्चि-
त्य यावन्मदिरामपिबत् तावदेव वरण्यामपत्रत् । सद्य एव अलंघन-
स्तस्योपरि निपत्य स्वजीवितनिर्विशेषं शरीरे गूढं संराक्षितं विष-
प्रदीपमपाहरत् । संममार्जं च तं भूतले । तस्मादाविर्भूतस्य पिशा-
चस्य माहात्म्येन स्वीयं प्रासादरत्नं पङ्कजपुरमानाय्य निजप्रेयस्या-
सह सुरलोकेदुर्लभानि सुखान्यनुभवन् आनन्दस्य परां कोटिमपि
गच्छन् चिरमवात्सीत् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ परोपकारः ॥

तिरश्चि वा मनुष्ये वा वीतमायनुष्ठिता ।

नैव जातु चिदाप्नोति नैरर्थक्यमुपक्रिया ॥

आसीत्पुरा निरातङ्कमुनिजनाधिवासपूताभिर्वीताशङ्कन्यङ्कुल-
चरिताभ्यर्णाभिः^१ पर्णशालाभिर्भूषितस्य,^२ मूषितोदयाचलोत्सेधाभिमा-
नस्य, गानासक्तविद्याधरमिथुनाधिष्ठीयमानपटीररतरुकुटीरनिकरस्य,
विकिरकुलकलव्याहारमुखरस्य,^३ नखरायुधनखरायुधवेभिद्यमानमत्तह-
स्तिमस्तकस्थलोच्चलितस्थूलमुक्ताफलनिकुरुम्बतारकितस्य, कोरकिता-
नेकतरुलताकुसुमसुरभितपवनस्य, तपनकरव्यतिकरविघटमानकमल-
कुड्मलोदरोत्संगसङ्गिभृङ्गाङ्गनातुङ्गसङ्गीतभङ्गीतरङ्गितकासारस्य,^४ का-
मरादिविविधशरारुचक्रविक्रान्तिभयानकस्य,^५ शयानकाख्यविवरविहि-
तमहागुहागेहसन्दोहसन्देहस्य, स्पन्दमानमन्दानिलान्दोलितविटपि-
विटपचोर्कूर्ध्वमानवानरस्य^६,^७ वानरस्यभल्लातकीफलमालालङ्कृतकिरा-
तकुमारकरस्य, निरस्य मोहं साक्षात्कृतात्मना नित्यं कुम्भसंभवेन
संभाव्यमानस्य, मानविपुलोपलप्रकरप्रकामविषमप्रपातप्रवहद्वाहिनी-

१. न्यङ्कुः मृगविशेषः । २. मूषितः मुषितः । ३. नखरायुधः
सिंहः । ४. कासरः सैरिभः । ५. शयानकः अजगरः । ६. चोर्कूर्ध्व-
मानाः पुनः पुनरतिशयेन वा कूर्दमानाः । ७. वानानि शुष्काणि रस्यानि
वाद्नि । 'शुष्के वानम्' इत्यमरः ।

निनादबधिरिताशावलयस्य, नैकरत्ननिलयस्य, मलयस्य गिरेरुपत्य
कायां बहुवटो नाम खर्वटः । यमध्यवात्सुरन्तिमवर्णद्वयसंभवः
प्रायः कृषिकर्मसु व्यापृता जनाः ॥

यत्र गतो लोकः कुत्रचिन्नगरात्तत्रत्यानि वस्तून्यादाय मधुम
धूच्छिष्टसालनिर्यासादिवन्यद्रव्यजातविनिमयहेतोरगतैर्नागरिकैः,
त्रचिद्भुवि शनैः पातितानां संयतचरणानां महोक्षाणां लोहोपानहो
ध्रुविलोहकारैः, कचन हल्युगादिकृष्युपकरणनिर्माणव्यग्रैस्तक्षभिः
कचन ग्रीहिकण्डनतत्पराभिः^१ कलहुङ्कारानुविद्धं मुसलं पातयन्तीभिः
प्रमदाभिः, कापि स्वामिकरकीर्णास्तण्डुलकणान् विल्वमात्रैर्वहुभिरपली
परिवृताभिः सहचरीभिः सह चञ्चलचञ्चवञ्चलाञ्छितमाददानैर्जपा
कुसुममालित्यलुण्ठाकचूडैस्ताम्रचूडैः, कापि शृङ्गवेत्रहस्तैरौरभ्रकं वना
^२कालयद्भिर्बुक्कनधिकृतपर्जन्यगजैरूर्जस्वलैर्विश्वकद्रुभिरनुगम्यमानैः
सन्ध्याभ्रकपिशवालैर्जावालैः, कचित्प्रत्यग्रपरिमृदितोच्छूनपीनमुष्णै
प्रकृतिमनापन्नैरार्षभ्यैः^४, कचित्कर्कटीकूश्माण्डकारवेल्लपटोलबार्हतशी
ग्रवादीनि विपणिं निनीषद्भिः^५ शाकशाकटोपजीविभिः, कुहप
सूर्यातपप्रसारितैः कलमश्यामाकषष्टिकप्रियङ्गुकोरदूषराजमाषमाषगु
चणककुलुत्थादिभिरुच्चावचैर्धान्यैः, एकत्र^६ सोमैरवशृङ्गभञ्जिभ
दायिनां^७ वलजानां पुपूषया शूर्पकण्डोलसंमार्जन्यादिभिः सह मरुत
प्रतीक्षमाणैः, अन्यत्र देशभाषाप्रथितान् पञ्चायुर्वेदतत्त्वप्रतिपादकान्
ग्रन्थानधीयानैः, अपरत्र वैपुल्यातिशयितशिलोच्चयकूटैर्गोमयपुरैः

१. कण्डनम् अवहननम् । २. बुक्कनं भषणम् । ३. वालाः कषाः ।
४. आर्षभ्यः षण्डतायोग्यो वृषभः । ५. शाकशाकटं शाकक्षेत्रम् । ६. गोमेर
सुमेरुसंबन्धि । ७. वलजाः धान्यराशयः ।

इतरत्रोष्णालुतया व्यवगाढतोयैरभिनवजीमूतस्तोमश्यामकायैर्लुलायैः,
परत्र सभक्त्यतिशयमनुष्ठीयमानैः पशूपसर्गोत्प्रेक्षितकुलदेवतामन्युप-
तीकारैराक्षिप्रचित्तो न^१ व्यबीभवदायाममनेहसः ॥

तत्राऽभूचरमवर्णललामभूतस्य कलविङ्काख्यस्य कस्यचित्
कर्षकस्य श्यामलाह्वयस्तनयः । साधुवृत्तस्य बहूपत्यस्य महता ह्ये-
णेन कुटुंबं पुष्णतः पितुर्ज्येष्ठाऽपत्यं श्यामलोऽयमाकृत्या नाऽतिको-
मलो दृढगात्रः श्रमसहिष्णुर्विक्रान्तो धीरो धीमान् दयालुर्जितेन्द्रियः
पत्यवादी धर्मरतः पितृवचनवर्ती भगवति निखिललोकैकशरण्ये नव-
पनाभे पद्मनाभे भक्तश्च बभूव । प्रत्यहमपि कुक्कुटेभ्यः प्रगेतरामु-
त्थाय कृतशौचो रोमाञ्चकञ्चुकितकलेवरः श्रीपतिं स्तुत्वा पितरौ
मत्वा विनैव तन्द्रीलेशं महता हर्षेण पाठशालामयासीत् । अतूत-
पश्च गुरुन् विनयालङ्कृतेन प्रतिभाप्रकर्षेण । द्वित्रैर्वत्सरैः पठनले-
खनसङ्कलनव्यवकलनहननहरणादिकं पशुचिकित्साञ्च साध्वयैष्ट ।
न कदाप्यनृतमभाषिष्ट जन्तूनवाधिष्ट गुरुवचनमत्यवार्तिष्ट वा । जनकेन
केदाररक्षणे नियुक्तः क्षेत्रोपप्लवजनकान् मृगान् व्यद्रावयत् काहल-
पादनादिभिर्मृदुभिरेवोपायैः; न तेषु बाणानमुचदुपलानक्षिपद्वा ।
जनन्या मधुरमधुरैराहारैरुपच्छन्दितोपि बलवती बुभुक्षां विना न
कदाप्यभुङ्क्त । प्रबलं श्रममन्तरेण न जात्वशयिष्ट । नैवाऽश्नात्स्वा-
त्पूपादिकमसंविभज्य मित्रेभ्यः । पुष्कलात् कारणाद्वते न तरुमा-
क्षन्त वा दोर्भ्यामतारीन्नदीं नितरां तदभिज्ञोऽपि अज्ञानादवज्ञया
वा तांस्तानविनयानाचरतो वयस्यान् सयुक्तिकैर्वचनैः 'एवं पुन-

१. उष्णालुता उष्णाऽसहिष्णुता । २. व्यबीभवत् विभावयति स्म, छङ् ।

न कर्तव्यम्' इति सस्नेहमुपादिशत् । तातादेशादगणितवर्षवाताऽऽतपादिकमनवरतं कृषिकर्मणां क्रियमाणत्वेनोत्थानयोग्यो दीप्ताऽभिर्मेदश्छेदकृशोदरो विभक्तघनगात्रश्चायं कदाचिदामिषलोभाद्रोष्ठं स सद्यः प्रविविक्षुणा व्याघ्रेण सह तदानीं चतुर्दशवर्षदेशीयोऽपि नि सहाय एव युद्धात् तं प्रादुर्बहूरमक्षतः । एवं लोकम्पृणगुणमणिगणमूषणः सोऽयं श्यामलः कुटुंबभरणे पितुः साहायकं विदधानः कालं यापयति स्म ॥

अथ कदाचिद्गगनमध्यमध्यारूढे भगवति मरीचिमालिनि तत्किरणतिग्मताऽपचयप्रतीक्षया गमनाद्विरत्य पथि पार्श्ववर्तितरुमूलमध्यासीनेषु पथिकेषु, विरलपर्णेभ्यस्तरुभ्यस्तरुणपल्लवनिचयनिबिडानुपेत्य मूकिमानमुररीकृतवस्सु विहगेषु, आतलोपकण्ठं जले निगम्य विहरमाणेषु मीनेषु, मिहिरमरीचिनिचयवितीर्णजलतरङ्गभ्रमेषु सैकतेषु, केषुचिज्जलाद्रापवनं^१ सेवमानेषु, अपरेषु घटीयन्त्रवान्तसलिलशिशि रमारामं, अन्येषु वापीकूपतटाकादिजलाशयसमीपोपकल्पिततालपणे शालाम्, इतरेषु धारागृहाभ्यन्तरं च श्रयमाणेषु, श्लक्ष्णमेचकशिखर शिशिरे गृहोदरे मधुरमधुरांश्चित्रऽऽलपान् कुर्वाणाः श्यामलः सुहृदश्च निष्कुटे पतगानामुल्लवणमाकसिकं च कोलाहलं श्रुत्वां संभ्रान्तान्ता करणाः “किमिदम्” इति जिज्ञासमाना यावद्गच्छन्ति तावदेतिषत वितस्तिद्वयव्यासेन, मण्डलाकारेण, पूयपंकपिच्छिलेन, तीव्रतो ददायिभिः स्थूलस्थूलैः कृमिभिराचितेन, दिशि दिश्युग्रदुर्गन्धतः ज्ञानं सृजता, शुण्डाऽप्रदोघूयमाननवपल्लवगुच्छाऽपसार्यमाणमशक

1. जलाद्रां सलिलाद्रौ व्यजनम् । “जलेनार्द्रं जलाद्रां स्यात्” इति वैजयन्ती ।

मक्षिकालक्षेण, महता व्रणेनोपलक्षितैकपक्षभागं तत्तदाकारानुमेय-महाव्यथानुभवं अष्टहायनं कञ्चन द्विरदपोतम् ॥

ईक्षितमात्रे च तस्मिंस्तेषु कश्चित् “अहह वन्यः करी” इति सोद्वेगं गृहोदरकुहरकोणे निलिख्ये । “नलिकमोक्षेण हन्तव्योऽयम्” इत्यन्यो वेश्मोदरद्वारा बहिः पलायितः । परे तु मृगाणामाशयज्ञाने विनयने चिकित्सने च पटिष्ठस्य धीरधीरस्य श्यामलस्य मुखे भीतिजां कामपि विक्रियामनुपलभमाना जातविसंभविस्मयास्तेन सह तत्रैव तस्थुः । श्यामलस्तु जनक्षोभमुत्प्रेक्ष्य “मास्तु संभ्रमः; संभ्रमे कृते कदाचिन्महान्तमुपप्लवं जनयेदयं दन्तिशाबकः गृधुभिरुपायैर्द्रुतमपसार्येत” इति जनान्निवेदयितुं सुहृत्स्वन्यतमं प्रहिस्य सुचिरं तं कलभं निस्पन्देन चक्षुषा निर्वर्ण्य कृपार्द्रचेता न्यगादीत् ॥

‘प्रियसुहृदः मन्ये वन्यः कुंभिडिंभोयं प्रतिदन्तिदन्तप्रहारलब्धजनुषोऽस्त्वाऽरुषो’ गन्धमिममत्युग्रमसहमानैः सजातीयैर्निरस्तो दिवानिशं तातप्यमानो मलयाचलादस्मादुपत्यकामवतीर्येतस्ततो भ्रमन् दिवसस्य प्रचण्डमिममूष्माणं तितिक्षितुमक्षमः प्राविक्षत्पच्छाय-भीतमेतमारामम् । हन्त दीनदीनमाननं; शून्या दृष्टिः; अलसान्य-जानि; पश्यत संप्रत्येनं; ‘यदि शक्यते तर्हि क्रियतां यः कश्चि-पतीकारो दयया’ इति नाथतीव । तत्प्राणव्ययेनापि कर्तव्योयमु-त्पापः । परोपकारार्थं खलु जन्मलाभः’ इति ॥

अथ श्यामलः स्ववाक्यमनुमोदमानैः साखिभिः समं कृमिनि-सातकैर्भेषजैः काथितेन सद्यतापीकृतेन दूरादेव सदयं शृङ्गकप्रेरितेन

1. अरुषो व्रणस्य । ‘व्रणोन्नियामीर्ममरुः’ इत्यमरः ।

तोयेन शोधिते 'तस्मिन्नीर्मे' द्राधिष्ठेणुदण्डाञ्चलबद्धाभिः कुक्कुटतुलिकाभी रोपणद्रव्यसाधितं तैलं विलिप्य तस्य पुरतः कतिपयानिष्काण्डान् पञ्चषाणि राजरंभाफलानि पिप्पलकिसलयानि च प्राक्षीप्सीत् ॥

मन्दायितयातनः स कुञ्जरकिशोरस्तानि सानन्दं जग्म्वन्नेहरसवर्षिभ्यामिव नेत्राभ्यां तं चिरं निध्याय निष्कुटान्निरगात् । एवमव्यभिचारेण प्रतिदिनमागतश्चिकित्सितश्च सन् मासार्धेन स्वास्थ्यमापन्नः श्यामलेन कृताभी रुक्प्रतिक्रियाभिस्तद्दत्तैः स्वादिष्टैराहारैश्च तस्मिन्नतीव जातस्नेहः कदाचिदिन्धनयोग्यास्तरुशाखाः कदाचित् स्वादूनि कन्दानि कदाचिन्मूलानि जातुचित् फलानि च वनादानीय तस्य पुरतो दूरतो निदधाति स्म । एतानि स्नेहानुमापकानि लिङ्गानि समीपोपसर्पणे दण्डाग्रकृतकण्डूयने कर्णपुच्छाऽऽकर्षणे च द्विपार्श्वे त्रासलेशानुदयादव्यभिचाराणि निश्चित्य तमारुह्य श्यामलो विनेतुमारब्धः ।

“घनकिशोरकः” इति नाम कृत्वा सम्यक् सानुकम्पं विनीयमानोऽयं कतिपयैर्मासैर्भाषितवेदी सकलाऽऽज्ञाकरणसमर्थः सर्वकारमनुजसमवायप्रवेशयोग्यश्च भूत्वा तथा स्वामिन्यन्वरज्यत यमा तस्याज्ञया सामिजग्धमपीक्षुकाण्डं दूरतो जह्यात् । जातुचिदस्य रामणीयकमलं कर्मणितां विनीततां लक्षणवत्तां चावेक्ष्य कस्मिंश्चिदिदमेव समागत्य “श्यामल प्रभूतं धनं ददामि; विक्रीणीष्व मङ्गं घनकिशोरकम्” इत्यभ्यर्थयमाने तद्वाक्यश्रवणजातस्वामिविरहसंभावनातापमानाश्रुधारा निरन्तरकपोलं घनकिशोरकं समीक्ष्य द्विगुणीभूतयेव

पूर्वमेव तद्विक्रयमनिच्छन् श्यामलो “धर्मभ्रातरमिममैन्द्रार्थाऽपि पदाय न विक्रीणीय” इत्यचष्ट ॥

अथैकदा रुग्णायाः स्वसुः कृते भेषजमानेतुं वह्नितापमृदुतराकृतेन शैलरम्भालदेन निर्णेजननिर्मलेन वसनेन च संवृत्य गुणैर्दृढनिबद्धं सोपदंशं पाथेयं 'दाधिकमन्नमादाय दविष्टाधिष्ठानवास्तव्यं कचन भिषजं प्रति पितुरादेशादयन् श्यामलः पदव्यां शयानं जराकान्तमासन्नान्तमिव भान्तं कमप्यवन्तमलोकत ॥

अस्य स्वामी कश्चिन्महाधनिकः; कृतघ्नः स पापीयान् एनेन तारुण्ये कृतांस्तत्तादृशानुपकाराननुभूय संप्रत्यस्मिन् जरतुरे हन्ताऽस्य सत्तामप्येकपदे व्यस्मार्षति ।

‘अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धतितं

स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।

अपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो

धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥ १ ॥

व्योमनि 'बीजाकुरुते

चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने ।

रचयति रेखाः सलिले

यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥’

इतीयं कवीन्द्रवाणी कथं नाम व्यभिचरितु । भर्तारि पराङ्मुखे किमर्थं भृत्या गणयेयुः । एवं भर्त्रा भृत्यैश्चानाद्रियमाणोयं तपस्वी दिनमेकमनाहार एवोषित्वा मोघाभूताऽऽहारप्रतीक्षः परेद्यवि सवित-

युदिते कथं कथमप्युत्थाय मन्दुरोदरतः ^१शाद्वलमयमानस्तमप्राप्य
मध्येपथमशक्त्या न्यपसत् ॥

तमेनमालोक्य कृपानिघ्नमनाः समुपसृत्य तैस्तैर्लिङ्गैस्तीक्ष्ण-
पिपासां बुभुक्षामप्यनुमाय तत्प्रतीकाराय मकरन्दाऽऽत्वादमत्तमराल-
मण्डलीवाचालवीचिमालात्, परस्परपरीरंभमोमुद्यमानचक्रवाकद्वन्द्वा-
त् केरलीचिकुरचातुरीचोरणधुरीणशैवालात्, चन्द्रिकाप्रतिमलसलि-
लभरिताद्वाणत्रयपातव्यवहितात्, कस्माच्चन सरसः शुकोदरसहोदरी-
कण्टकस्यूतैः कमलिनीदलैः कल्पितेन पात्रेण पानीयं तदुपान्तात्
वृणपूलकं च समानीय तस्य पुरतो न्यस्यति स्म ॥

सलिलपानेन यवसभक्षणेन च मनागपेतक्षुत्पिपासः स तु
ङ्गमो जातबलः सन् मन्दमन्दमुत्थाय “ दयालो त्रातोऽस्मि भवता
दीनोऽहम्; रक्षतु त्वामीश्वरः; देहि मे गमनायाऽनुमतिम् । ”
इत्यामन्त्रणायैव तस्य नेदिष्ठः सन् महता प्रेम्णा मनाविलम्ब्य पुन-
रावृत्तिं वृणचरणाय शाद्वलमढौकत ॥

ततः श्यामलः क्रोशमतीतः सन् वर्त्मपार्श्वान्मन्दमन्दमुत्थाय
सलाङ्गूलचालनमात्मानमनुवर्तमानं क्षामक्षामं काकुभिर्दयामुत्पादयन्
क्षुधा दन्दद्वयमानं कञ्चन शुनकं निध्याय ‘ नूनमयमामोदानुमित-
दाधिकान्नलाभाय मामनुसरति ’ इति निश्चित्य नारिकेलमात्रं तस्मात्
न्नादस्मै प्रायच्छत् । मासमेकमनाप्राताऽऽहार इव तदन्नं सहसा
जग्ध्वा स्नेहात्तमेवान्वयात् स सारमेयः ॥

एवं मृगदंशकेन साकं व्रजजत्रं मार्गे कचिद्गतीदुःखं
‘ पात मां गभीरे गते पतितमन्धं, पात मां गभीरे गते पतित-

१. अयमानः गच्छन् ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीवत्सचिह्नमिश्रः ॥

—*—

महानयं महाभागः सर्वेष्वप्यंशेषु महापुरुषोयमृद्धिकामैर्मा-
तृकास्थाने कल्पनीयः । अस्य सरणिरखिलाऽपि बहुमाननीया आ-
शासनीया आकाङ्क्षणीया च । पुरुषप्रवरेणानेन तुल्यो नैतावता को-
ऽपि भूमण्डलभूषणं दृष्टः श्रुतो वा नूनम् । सत्यमेवेदं सुभाषितं
यत् ‘ कालोऽद्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ’ । अथापि नैनम-
नुकर्तुमलं कोऽपीति यत्सत्यं वयं साङ्गिरामहे धीरधीरम् । नि-
खिलजगदधीश्वरस्येच्छया स्वयमेष पुनरपि महीमण्डलं मण्डयन्नपि
न पूर्वमात्मानमनुकर्तुं प्रभवेदिति स्थिते तत्त्वे, किं वृथावाचो
विसर्गेण । तथा नामैष पुरुषसिंहो महनीयतमो भूतदयया गुरु-
भक्त्या दैवपारतन्त्र्येण वैदुष्या चातुर्यान्यान्यैश्च गुणगणैः शा-
स्त्रसिद्धायाः पद्धते रेखामात्रमपि न व्यतियन्नेष महात्मा यावज्जीवं
परम्येण सुपथा संचरे । श्रियःपतिराचार्यः सतीर्थ्याश्चैनं सर्वात्मनैव
प्रशस्यया गमनिकयान्ववर्तन्त । महापुरुषस्यास्य चरित्रमन्वहमपि
पारायणपदवीमास्थापितं सर्वस्मै भवति श्रेयसे नूनमास्तिकानामिति
गैर्वाण्या वाण्या पुण्यात्मनां कारुण्याशंसयात्र संक्षेपेण प्रतिपा-
दयामः । स्थालीपुलाकनीत्यास्य गुणेषु कतिपयान् सनिदर्शनमुप-
पादयामः ।

दया ।

सर्वेष्वेव पुरुषगुणेषु भूतदया नाम सुमहती सर्वप्रशस्या ।

तस्या अयं प्रधान आकरः । कदाचिदेष मार्गेण गच्छन्नहिना प्रणो
करुणकरुणं व्याहरन्तं मण्डूकमेकं यदृच्छयाऽशृणोत् । प्रयत्नेना-
प्यवलोकयितुं न प्राभवत् । कष्टमेष कस्मै निवेदयन्नेवमारटतीति
वदन्नेष मूच्छीं प्रतिपेदे । किमितोऽधिकं वदामः ? एवमेष दीनो
नानुकम्प्यते कुतो वा सर्वेश्वरेणाहिना वेति मनसि कलयन् स्वस्य
च तत्राशक्ततामवगच्छन्नेवममुह्यदिति दीनदयास्य सुमहती चेतो
हरति महामनसाम् ।

संपत् ।

महती तावदस्य संपदासीत् । क्रोशन्त्यात् श्रूयतास्य गृह-
द्वारकवाटिकाकिङ्किणीनिनादः । बहवोऽनेन महापुरुषेण दारिद्र्यदुःखा-
दुत्तारिताः, संपदां किल तदेव परमं प्रयोजनम्, यद्दीनानामादरणम् ।
यस्य च नैसर्गिकी भूतेषु दया, स च सति विभवे कथमिवोपेक्ष-
यनीयान् । विशेषतश्च विदितनिखिलवेद्यो महामतिरेष महता विभ-
वेन वर्तमानः काले काले तथा तथा प्रणालिकया साधुभ्यो दीनेभ्यश्च
निजां सम्पदं संविभज्य बुभुज इति न किञ्चिदेतच्चित्रम् । अधुना
नानामिव महापुरुषाणां नास्य मानसीवृत्तिरेषा कदाप्युदजयत् । यथा
च दीनास्तन्द्रालवो गृह्यन्ते । दानं च तेभ्यो पुण्यं भाव्यते तन्द्रामि-
वर्धकमिति ; तथा यत्र कुत्रापि शरीरेण परिश्रमेणार्थमार्जयित्वा
किमिति न निर्वहन्त्येते देहयात्रामिति चागृह्यते । प्राचां किल पुण्य-
धर्म्याणां दीना इति नाम सुमहदादरणभाजनम् ।

संपदां परित्यागः ।

एवमतिमहान्तं विभवविशेषं पालसात्कुर्वाणस्य ततश्च सर्वत एव
प्रसिध्यतश्चास्य महापुरुषस्य गणनातिपातिनी महती संपदभिवर्धमाना

पि पदे पदे न चेतस्सङ्गमात्मन्यापादयितुं प्रबभूव । पुष्करपलाश-
प्रवापो नास्य मनसि तास्सम्पदः श्लिष्टतां प्रत्यपद्यन्त । प्रतिदिनमपि च
काञ्चीनगराधिनाथस्य करिगिरिशिखरालङ्कारमरकतशेखरस्य देवदेवस्य
देवाधिराजस्य वरदस्य निशीथेज्यासमापनानन्तरं महाद्वारकवाटबन्धनं
यस्मिन् समये विरच्येत, तदनन्तरमेवास्य गृहद्वारकवाटिका पिधी-
यत । देवालयमहाद्वारपिधानं च सर्वदापि क्लृप्ते समये कल्प्येत ।
कदाचन च केनापि कार्यपारवश्येन देवालयद्वारपिधानं क्लृप्ते
समये नासीत् । न चेदमेतदीयगेहद्वारपाला अविदन् । यथायथं
चास्य ग्रहद्वारकवाटिकामप्यधुः । समसूचि किल प्रथममेवास्माभिः
क्रोशन्त्याच्छ्रूयेत कवाटिकाकिङ्किणीनिनाद इति । स च देवस्य
वरदस्य श्रवणपदवीमाससाद ।

श्रीकाञ्चीपूर्णनामा महात्मा कोऽपि तदात्वे काञ्च्यां देव-
देवं वरदं व्यजनेन वीजयन् तथा च परिचर्यया परितुष्टेन वरदेन
विस्मृत्यार्चावताररूपतां विभव इव सह महिषीजनेन सल्लपता सरस-
सारसं परमनुगृह्यमाणो महाभागवतः प्रथितोऽवर्तत ।

श्रुत्वैवादसीयगृहद्वारकवाटिकाकिङ्किणीनिनादं विस्मितेन वर-
देन देवेन किमित्यस्मास्वसमाप्तनिशीथेज्येष्वेव कवाटिका पिहि-
ताभवदिति श्रीकाञ्चीपूर्णोऽनुयुक्तः क्रोशन्त्याच्छ्रूयतेयं निनादः, क्रूर-
मामाधीश्वरस्य गृहसमृद्धिरेषेति विन्यवेदयत् । श्रुतमात्र एवास्मिन्
वचने किमपि मनसा स्मरन्निव भगवान् स्मरेण वदनकमलेन
श्रीवत्सचिह्नमिश्रगृहविभूतिर्वाऽस्मानेवममोहयदिति व्याहरन्नेवान्याः
कथाः प्रास्तौषीत् । परेद्यवि च संवादमेनं महाभागवतस्य ल-
क्ष्मीपतेश्च समाकर्ण्य सद्य एव समुपजातवैराग्यस्सम्पदमखिलामपि

पात्रेभ्यो विनियुज्य सहधर्मचारिणीमात्रसहायः गुरोरेव कुले वसन्
तमेव परिचरन् यावज्जीवं वर्तिष्य इति व्यवस्य श्रीरङ्गक्षेत्रं स्वेन
गुरुणाध्युष्यमाणं प्रतिपेदे ।

धार्मिकाग्रेसरस्य ज्ञानश्रुतेः हंसवाक्यश्रवणेनात्मज्ञानसंपिपा-
दयिषेवास्य भगद्वचनश्रवणेन सन्ततगुरुशुश्रूषिषा समुदियाय ।
भगवान् किल तथा नाम पचेलिमभागधेयं पुरुषमनुगृह्णाति यथा
स्वयमज्ञानज्ञेव पूर्वं केनाप्युपोद्धातेन भगवदभिमुखो भवन् परमं फलं
प्रतिप्रयतते सुखेन च तदधिगच्छति । उपश्लोकितञ्चेदमाचार्यपादैः
श्रीरहस्यत्रयसारे “कर्माविद्यादिक्रे प्रतिपुरुषमिहानादिचित्रप्रवाते
तत्तत्काले विपक्तिर्भवति हि विविधा सर्वसिद्धान्तसिद्धा । तल्लब्ध-
स्वाकाशप्रथमगुरुकृपागृह्यमाणः कदाचिन्मुक्तैश्वर्यान्तसंपन्निधिरपि
भविता कश्चिदित्थं विपश्चित्” इति ॥

अनुकूलं दांत्यपम् ।

महात्मनोऽस्य सहधर्मचारिणी चारित्रेणारुन्धतीमतिशयाना-
आण्डालारूपा सारासारावबोधचतुरा द्वितीयमेव हृदयं सर्वशेष-
पतिमनुवर्तमाना महाभागा प्रातःस्मरणीयनामधेया सुशीला । स-
सर्वामपि संपदमवधूय श्रीरङ्गं नगरं प्रतिष्ठमानमात्मनाथमनुजगाम
स्वरसेन चेतसा रघुनन्दनमिव जनकतनया । सन्ततमपि सौवर्णेन
पात्रेण भुज्जानस्यात्मनाथस्य पर्णपात्रे भोजनं कष्टमादद्यादिति मन्म-
मानेयं सर्वस्यामपि सम्पदि पात्रसात्क्रियमाणया राजतं भाजते
किमपि स्वयं चेलाञ्चलेनावहत् । निश्चिन्तमरण्यान्यां दिवेव राजा-
वपि चरन्तं नाथमनुगच्छन्ती पतिव्रताशिरोमणिरेषा कदाचिदन्धे तम-

सि ‘मनसि मे भयमुपजायते’ इति निवेदयन्ती अङ्गे यदि भारः
स्यात् मार्गे नियतं भयं भवति इति वदता किं किमप्याहृतमास्ते ?
इत्यनुयुक्ता भर्त्रा, ‘भोजनपात्रं केवलमेकं राजतमुपाहृतं नाथ !’
इति निवेदयन्ती दूरे प्रक्षिपेति नियुक्ताऽविचारितमवैमनस्यं च तथैव
तत्र परितत्याज । इतो न किञ्चिदपि भयमिति सहासमात्रजन्त-
मात्मदयितं सानुनयं क्षमापयित्वा सुमना अनुवव्राज ।

गुरौ वासः ।

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाय विरचितावतारं पारिव्रज्य-
मास्थितं भगवन्तं श्रीरामानुजमुनिमाश्रित्य तदनुग्रहेणाधिगततत्त्वज्ञा-
नस्सर्वेषामपि सुमनसां शिरसि गणनीयोऽभवत् । अप्रतिमास्य प्र-
तिभा, अनुपमा मेधा, निस्तुला स्मृतिशक्तिः, अप्रमोषस्संस्कारो-
न्मेषः ।

महर्षिवेदव्यासप्रणीतानि शारीरकसमाख्यानि ब्रह्मसूत्राणि प-
रपक्षप्रतिक्षेपपुरस्सरं नातिसंक्षेपविस्तरं व्याख्यातुमाचार्यैरादिष्टेन भ-
गवद्बोधायनकृतां सपादलक्षग्रन्थप्रमाणां वृत्तिं दिदृक्षमाणेन तदर्थ-
मेव काश्मीरमण्डले शारदापीठे कोशो ह्यवर्तत इति अवगत्य तत्र
गच्छता भगवद्रामानुजाचार्येण सहोत्तरां दिशमेष प्रतिपेदे । तत्र
च शारदापीठाध्यक्षात् पुस्तकं तदधिगत्यावलोकयति गुरावयं दीर्घ-
दर्शी द्वितीयाध्यायादिकमस्योत्तरभागं स्वयमवालोकायदासमासि ।
गुरुणा च यावता प्रथमोऽध्याय आन्तमवलोकितः, तावतैव परो-
पजापप्रतिबुद्धेन पीठाध्यक्षेण वृत्तिग्रन्थ आच्छिद्य नीतः । उप-
रितनभागानवलोकनचिन्तादन्तुरमानसे गुरुमणौ तदालोकनमात्मकृतं
निवेद्य पर्यतोषयत् । श्रीभाष्यञ्च गुरुणा प्रोच्यमानं स्वयमेव व्य-

लिखत् । आदेहपातञ्च गुरोरेवान्तिकेऽवसत् । गुरोराज्ञां च न
रेखया व्यतिचक्राम । गुरोर्नाम च सदा जजाप । 'यो नित्यमच्यु-
तपदाम्बुजयुग्मरुक्मव्यामोहतः तदितराणि तृणाय मेने । अस्मद्गुरो-
र्भगवतोस्य दयैकसिन्धो रामानुजस्य चरणौ शरणं प्रपद्ये' इतीदमे-
वास्य सततमनुसन्धानमासीत् ।

कमलापतिचरणारुणसरसीरुहपरिसेवनरसवैभवविवशान्तरत-
या गुरुरिवास्य तदितराणि महामतिरयमपि गुरुवरपदपङ्कजवरि-
स्यारसतृप्तस्तदितराणि तृणाय गणयामास ।

गुरौ भक्तिः ।

अशक्योपपादनास्यार्च्यभक्तिः । सर्वज्ञस्स भगवान् सहस्र-
वदनोऽपि नात्र प्रभवति नियतम् । श्रीभाष्यकरणारम्भे गुरुणाय
मासूचितः 'मया वृत्तिग्रन्थो न समग्र आलोकित इति सम्भाव्यते,
कापि तेन विरोधो मध्याख्यानस्य, अतश्च यत्र विरुध्यते, तत्र वृत्ति-
ग्रन्थ एवमिति भवता प्रतिपाद्यम्' इति । नैतदेष सम्मेने । गुरोरा
वेदनमेतादृशमन्याय्यमित्येषो हि समघत्त । अथ चान्ते सङ्केतोऽयं वि-
रचितः, यत्र वृत्तिग्रन्थविरूपास्य योजनोपपादना वा सा न विलि-
ख्येत, अनुरूपैव विलिख्येतेति । कापि कापि प्रथममुपपाद्यमाने
वृत्तिग्रन्थविरूपं भवेत्कामम् । तदा नैष लिखेत् । तेन च विरोधमा-
नुमाय स्वयं समाधायोपपादयेत् गुरुः, अथ लिखेदयम् । एवं वर्त-
माने कुत्रापि पुनःपुनरालोच्य प्रोच्यमानमपि नायं व्यलिखत् । तेन
च कोपोऽपि गुरोरुपजातः । तर्हि त्वमेव व्याख्याहि सूत्राणी-
त्यपि प्रतिपादितं गुरुणा । विरतं च भाष्यकरणात् । तदात्वेऽप्यय-
मविकृतचित्तो महान् प्रसाद इति सादरमेव व्याहरत् । अथ

रात्रौ परिमृश्य बहुशः प्रातरन्यथा वाक्यार्थं व्याजहाराचार्यः ।
तमेष व्यलिखत् । अथ प्रासीदद्गुरुवरः । प्राशंसच्च 'भावज्ञेन
कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण । त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः
पिता मम' इति लक्ष्मणमिव दाशरथिः 'न मे संवृत्तो भगवान् यां-
मुनमुनिः' इति ।

सुप्रसिद्धः पण्डितपक्षपाती चास्तिकश्चापि कुलोत्तुङ्गचोलः
केनापि कारणेनास्य गुरौ वैरस्यमावबन्ध । अल्पयः किमपि स्खलि-
तमारचयदिति देशचरितवेदिनो वदन्ति । गुरुपरम्पराचरितलेखकाः
अन्यथा वर्णयन्ति । राजा महान्तं द्रोहमारचयिष्यतीति सर्वतः
पथा बभूव ।... श्रीवैष्णवानां तात्पर्यसारो नाम पातित्रत्यसधर्मा ।
यथा वा कुलवधूर्निजात् पत्युरन्यं पुरुषं न मनसापि पश्यति, न च
तस्य गुणागुणविचारणे प्रयतते, यथा वा स्वभर्ता तुल्योऽधिको वा न
कोऽपि जगति विद्यत इति भावयति, तथैव निजोपास्यालक्ष्मीपते-
रपरां मूर्ते देवतामेव नाभिमन्यन्ते, कुतो वा गुणागुणविचारणा ? ।

निपुणनिरूपणे तु सर्वेषामपि तत्तद्देवताभक्तानां तात्पर्यगतिरे-
तादृश्येव नूनम् । यद्यप्यापाततो गृह्यते देवतान्तरदूषणपरता, अथापि
नात्रतत्त्वतः तथाग्रहणस्यारत्यवसरः सत्यपि नहि निन्दान्यायोऽत्र
गणनीयः । वस्तुतश्शास्त्रसिद्धं देवतापारम्यस्वरूपं मततत्त्वं वा अद्य
प्रकाशनीयमिति नास्ति निर्बन्धः । स हि वादावतारफलको न सह-
यादरभाजनम् ॥

श्रीवैष्णवः कोऽपि राजवल्लभः केनाप्यभिसन्धिना राजान-
मुपाजपत् । सोऽपि केनाप्यभिसन्धिना श्रीमद्रामानुजाचार्यमानेतुं
भटान् प्रैषयत् । ते च धीरं त्वरितं चापसेदुः । प्रातस्स्नानाय का-

वेरीं गच्छत्सु श्रीरामानुजमुनिच्छात्रेषु तद्भागिनेययोरन्यतरो वात्स्यो
वरदविष्णुमिश्रः शुश्राव वृत्तमेतत् । प्रथमत एव राज्ञा द्रोहो रचयि-
ष्यत इति गृहीतप्रत्ययतया श्रुत्वैव वृत्तमेतत् त्वरितगतिरेष प्रत्यापू-
निवेदयामास गुरवे । स च राजसभोपसदनं न विसंभेने । छात्राग-
राज्ञो धूर्ततां विमतपक्षपातितां श्रीवैष्णवद्वेषितां दुद्रोक्षुतां कोपनतां
यत्किञ्चनकारितां चावेद्याविदितगतिप्रवासमेव समुचितं सनिर्वन्ध-
मङ्गयकारयन्नगत्या च तथैव तदासीत् ।

महात्मा तावदयमनुज्ञाप्य गुरुं काषायेण तदीयेनावृतावय-
तदीयामेव त्रिदण्डीं करतलेन कलयन् नरपतिभवनमाससाद । धीरा-
शयाः केचनास्य सतीर्थ्याः परमगुरुः महापूर्णार्थश्चैनमन्वगच्छन् ।
राजभृत्याश्च तमेव श्रीरामानुजमुनिवरं राज्ञे न्यवेदयन् । अ-
राजसभायां शास्त्रविचारे व्याजेनावतारिते महापुरुषोऽयं सर्वानेव
राजास्थानपण्डितान् वादेऽजयत् । प्रसङ्गे च तत्र राज्ञो येन केनापि
कारणेन कोपस्समुदियाय । सन्धुक्षितश्च स तत्र तैस्तैर्वादे पराजितो
पण्डितप्रकाण्डैः । श्रीवैष्णवेन तेन च राजवल्लभेन नायं श्रीरामानुज-
मुनिरित्यासूच्यत । राजकोपस्समिद्धोऽग्निरिवाहुतोऽतितरां जज्वाल ।
ततश्च कृत्याकृत्यविवेकविधुरो राजा नेत्रोत्पाटनमस्यादिक्षत् ।

क्रुद्धः को नाम विचारयति कृत्यमकृत्यं वा ? तत्रापि
नरपतिः । उपजपन्तश्च सन्धुक्षयन्ति । श्रीवैष्णवः स न निषेधति ।
राजा चात्मनो वञ्चनां तत्कृतां मनसि कलयन् पदे पदे ज्वलति ।
स्वतन्त्रश्च स्वयम् । किमन्यदेष करोतु । ततश्च हन्त कष्टम् ।

(क्रमशः ।)

स्तटाकान्, उत्पूरयन् हृदान्, उद्वेलयन् नदान्, कूलंकषयन् नदीः
दुर्गमयन् मार्गान्, दुस्तरयन् आखातान्, दुष्प्रचारयन्नरण्यानि,
आप्याययन्नैव लोकमाजगाम वर्षासमयः । तदानीं चावृत्य दक्षिणां
दिशमुपगतवति निजं राशिं भगवति गभस्तिमालिनि अष्टम्यां
बहुलपक्षस्य नक्षत्रे प्रजापतेर्जयन्त्यां च शर्वर्यां समयेऽभिजितो मुहूर्ते
च विजयारूये समुल्लोलकल्लोलसागरेषु कंपमानेषु धरणीधरेषु जाज्वल्य-
मानेष्वभिषु घूर्णितायां धरित्र्यां घनघनावच्छादितद्विगुणितेन नैशेन
तमसामिव्याप्ते जीवलोके मन्दं मन्दमभिगर्जत्सु जलधरेषु निखिल-
लोकानन्दसन्दायिनि तादृशि शुभंयौ समये तत्क्षणेमेव वियति पुञ्जी-
भूतः स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखैर्महोपनिषन्मन्त्रावर्तननिष्ठेन परमेष्ठी-
ना जयजयारावमेदुरवचनविततिभिर्दिक्पतिभिर्भुवनभवुकनिदानम्रेड-
मप्रसक्ततर्षिभिर्महर्षिभिः समुदञ्चितविपञ्चीघोषानुगतहरिगुणगानप्रप-
ञ्चविशारदेन नारदेनातिमधुरगीतकलालापपटुभिर्गन्धर्वैः विचित्रवि-
विधलास्यक्रियाचणेनाप्सरोगणेनान्यैश्च प्रमोदभरपरवशहृदयैरितस्तः
पतद्भिर्वैमानिकैर्निरन्तरमभवदन्तरिक्षम् । ततश्च ब्रह्मघोषेण महर्षीणां,
स्तुतिनिनदेन देवानां, संगीतकेन रक्तकण्ठानां गन्धर्वाणां, मणिम-
यमेखलाकलापकलरवेणामरसिद्धगन्धर्वकिंनरसुभ्रवां, विविधलय-
गतिविचलितचरणसंजनितमञ्जुमञ्जीरशिञ्जितेन विबुधनर्तकीनां, मधु-
मधुरेण निकाणेन विपञ्चीनां, निस्वनेन वंशीनां, झंकारेण झल्लरी-
णां, समुदञ्चितपञ्चमस्वरेण निर्वादेन मृदंगानां, भांकारेण कालीनां,
पिरावेण भेरीणाम्, ध्वानेन दुन्दुभीनां झणात्कारेण सङ्गीभवद्विमान-
गणमणिकिंकिणीनाम्, झंकारेण निरन्तराभिवर्ष्यमाणदिव्यकुसुमसौ-
मानुविद्धानां मधुलिहाश्च नादमयमिव विललासान्तरं रोदस्योः ।

तस्मिंश्चास्वप्नवृन्दानन्दनिदाने सकलभुवनक्षेमकरणे समये अवरोप-
णाय दुर्भरस्य धराभारस्य, स्थापनाय धर्माणाम्, गुप्त्यै ब्रह्मकोश-
स्य, रक्षणाय साधूनाम्, पालनाय लोकानाम्, विजृम्भमाणतेजः-
मुदायदुर्विभाव्यमूर्तिरमलमणिगणप्रत्युत्पन्न मकुटेनोद्भासितमौलिरम-
रत्रद्युतिपटलजटिलाभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितगण्डमण्डलो गदासज्ज-
गतशृङ्गारं तुङ्गं भुजशृङ्गयुगमुद्रहन् रथचरणजलजनन्दकगदामण्डौ
दितितजकुलकालदण्डैर्ध्वकृतदिकरिशुण्डैर्विधृतमणिकङ्कणप्रकाण्डैर-
लजगदवनसवनयूपदण्डैराजानुलम्बिभिश्चतुर्भिर्भुजदण्डैराहितपरभा-
गः, दूरोक्षितमसा विस्तृतवक्षस्थलस्फुरितेन कौस्तुभमणिना परिशो-
भितः, सौदामनीसमुन्मेषसोदरेण पीतवाससा परिवीतप्रतीकः, उत्त-
रत्नसंयोगविलसितेन काञ्चीदाम्ना दृढावबद्धकटिः, पदकमलपरि-
चरणकौतुकिना शशिमण्डलेनेव विमलवज्रविरचितेन हंसकेनो-
शोभितगुल्फदेशः, महाहैरन्यैश्च भूषणैर्यथायोगमुपचितावयवशोभा-
प्रत्यग्रविकसदम्बुजदलप्रख्येन रक्तापाङ्गेन लोचनयुगेनाभिव्यञ्जयन्
सादम्, वदनशशिज्योत्स्नासारेण स्मितप्रभापूरेण विद्योतयन् दयाम्
उद्भाविताश्चर्येण सौन्दर्येण विस्मापयन् मनः, प्रकटौदार्येण गाम्भी-
र्येण दर्शयन्नसमाधिकमनवधिकं महिमानमप्रतिहतेनाऽत्मरोचिषा,
वसीकुर्वन् तद्वासभवनम्, विहितसपर्येणवेन्द्रनीलैः विरचितसंभा-
नेनेवातसगिच्छैरुपपादितात्मार्षणेनेव तमालतरुभिः सुकृतपरभागेन
नवजलधरैराहितापोषेणेव पयोनिधिभिरापादितसरख्येनेव कुवलयैरा-
लितोच्छ्रायेणेव कालिन्दीस्रोतसा नवनवोन्मेषेणैकसंतानेन सर्वत-
प्रतिरुद्धप्रसरतया श्रान्तप्राप्तमनोन्नमनेनानवरतकलितगमनागमनेना-
ऽभिव्याप्नुवताऽऽवासभवनं बहुलबहुलेन संहननप्रभास्रोतसा नीलीक-

र्षन् सदेवकीवसुदेवं सपरिजनं सकञ्चुकिनिवहमवरोधं कपिशयन् प्र-
पान् यूप इवापादिताध्वरोच्छ्रायः, क्रतुरिवापूर्वाभ्युदयमहितो निगम-
इवाशेषद्विजमुनिगणगीतो जैमिनिमुनिसिद्धान्त इव भावनैकान्तावबोधः
सत्काव्यबन्ध इव पुण्यश्लोकः, सद्देतुरिव सपक्षासक्तः, किं च दृष्टा-
स्पृष्टा च जगताम्, भर्ता धर्ता च धरिण्याः, पाता नेता च सुरसैन-
िकानाम्, हन्ता मन्ता च दनुजानाम्, भावयिता पावयिता च भ-
क्तानाम्, वेदयिता नोदयिता च साधुजनापदाम्, भविता प्रभविता
च विश्वस्य, भ्रमयिता गमयिता च सुदर्शनस्य, धारयिता कौमो-
दक्याः, साधयिता प्रोधयिता निशिचरव्यूहानाम्, गुह्यमुपनिषदाम्,
तत्त्वं श्रुतीनाम्, उदयस्थितिलयहेतुर्लोकानाम्, कारणं कारणानाम्,
ज्ञानं ज्ञेयश्च योगिनामुपाय उपेयश्च साधकानाम्, शब्दोऽर्थश्च क-
पीनाम्, यज्ञः फलं च यज्वनाम्, दुर्ज्ञेयविभूतिराविरासीद्देवक्यां
भगवानरन्दिदलोचनः । मायाऽपि सा तस्मिन्नेव मुहूर्ते यशोदायामु-
पभवत् । तदानीमानकदुन्दुभिरपि तादृगाश्चर्यस्तिमिताभ्यां मरालप-
मान्तरोद्धान्तानन्दाश्रुजलकणिकाजालकाभ्यामनिमेषाभ्यां निश्चलतार-
काभ्यामक्षिभ्यामापिबन्नासेचनकमशेषभुवनमङ्गलमतिमनोहरमद्भुतं रू-
पं भगवतो बाष्पधारासारसमुदञ्चितैरिवाङ्कुरैः रोमाश्चप्रपञ्चैरवच्छादित-
तनुः, तत्क्षणोद्भूतेन प्रतिरोमकूपमुन्मिषितबिन्दुसन्दोहेन स्वेदाम्बुना
सकलावयवप्रसृतान् कुसुमकोरकानिव दधानः, समुत्तम्भितगात्रयाष्टिः,
पुङ्गुलितकरकमलः, परां कोटिमधिरूढः आनन्दानामवधिं प्रपन्नः
सौभाग्यानामानन्दातिरेकतिरस्कृ-
तवधान्तरतया तन्मयतामिवोपगतेन मनसा दिव्यानुभावमिव सुर-
नगरप्रतिष्ठितमिव समापन्नलैलोक्यराज्यमिव समाधिगतसकलैश्वर्यमिव

सत्यलोकवर्तिनमिव परमाकाशनिलयमिव मुक्तमिव चात्मानं मन्यमानः, उन्मस्तकहर्षप्रकर्षपूरितहृदयः गद्गदिकानिरुद्धकण्ठोऽनभिव्यक्तस्वरयोगमतिविरलाक्षरमाद्योतितभक्तिभरं गिरमुदीरयामास । भगवन् ? कृतार्थोऽस्मि धन्योऽस्मि अनया सहधर्मचारिण्या, पवित्रीकृतोऽन्ववायः, तारिताः पितरः, परिणतः पुण्यराशिरुपनतं फलजननान्तरसंभृतानां तपसाम्, प्रसन्ना नौ कुलदेवताः, येन चासमाधिकानवधिकैश्चर्यो भूमिर्मनसां वचसाञ्चान्विष्यमाणो योगिभिरनाभिज्ञैः सुरैः त्वमेवंविधेन दुरापेन पापैर्दुर्ग्रहेणानिगृहीतेन्द्रियैर्दुर्लभेनातुल्यपसां रूपेण गोचरीभूतोऽस्यस्मादृशाम् । हन्त ! महानयं प्रसादो भगवतः, यदर्थं च दुश्चरतपश्चर्याकर्शिततनुषु मुनिषु आस्थितचिरसमाधियोगेषु योगिषु विविधोपायपरिग्रहव्यग्रहृदयेष्वाकमलभवादामानुषादखिलेष्वपि द्विपात्सु चिन्तितमेवममदर्शयोऽनुग्रहं परमम् । सर्वेषां तप्तं तपश्चीर्णं व्रतमिष्टाः कृतवः, किं बहुना— निर्व्यूढं सर्वमपि तत्तद्यद्यदभिजातमवदातं भावुकं त्वत्प्रीणनं च कर्माऽवाभ्यां भगवन्नुपसंहर रूपमिदम्, विभेमि शिशुजनकदनकर्कशात् कंसादिति । भगवानपि श्रुत्वा तद्वसुदेवभाषितं सस्मितमुवाच । महाभाग ! त्वह्यादियुगे मन्नाभीजन्मनो ब्रह्मणो लब्धजन्मा कश्यपाभिधानोऽनयादित्या सह तप्त्वा तपो दुश्चरमनेकान् वर्षपूगान् ससुरनरतिर्यग्विसरमसृजो विश्वम् । पुनश्च कारणान्तरे सहस्रवार्षिकीमुग्रामधिष्ठाय व्रतचर्यां मामेव युवामतोषयताम् । ततः प्रसन्नेन मया वरेणाभिच्छिन्तितौ मामेवावृणुतां तनयम् । तादृश्या युवयोर्भक्त्या प्रशान्त्या चाभितुष्टस्तमेवादां वरम् । ततस्तस्मिन्नेव युगे विरोचनतनयापहृतस्वाराज्येन शतमखेनाभिप्रार्थितो युवयोरेवोपगम्य पुत्रतां वामनो भूत्वा त्रिभि-

र्विक्रमैर्नियम्य बलिं रसातले निरनुरोधं त्रैलोक्यराज्यं प्रतिपाद्य महेन्द्राय युवयोः प्रियमकार्षम् । ततश्चापर्याप्तमनोरथतया युगान्तरेपि सद्धानया त्विदशजनन्या मानुषे लोके मानवमुपगम्यान्वयं दशरथो भूत्वा तनयं काङ्क्षमाणे त्वयि राम इति लब्धजन्मा दशाननकृतं सुरमुनिगणोपप्लवमशमयम् । अस्मिन्नपि मामेव तनयं प्रार्थयतोस्तयोरेव युवयोरनुग्रहाय निग्रहाय च वसुमतीभारभूतानामसुराणामन्येषाञ्चैवमवतीर्णोऽस्मि । एवमेव प्रतिष्ठापनाय धर्माणामनुयुगमपि युवयोरेव पुत्रभावमुपगन्तास्मि । कावन्त्यावृते युवाभ्यां मामुपधारयेतां गर्भेण । अद्य तु नाकलयतं मदर्थं कंसाद्भयमिमामेव वेलामाश्रित्य यशोदायामासादितजनुषाखिलजगन्मोहिन्या योगमग्न्या मदीययैव मायया सर्वतोऽप्याक्षिप्तचैतन्यो निद्रालुरेवास्ते मानुषो लोकः । तदद्य प्राकृतशिशुभूतमादाय मामितो निर्गत्य प्रविश्य गोकुलं नन्दस्य तत्र यशोदाभवने मां निक्षिप्य तत्रस्थां दारिकामादायागम्य भवनं योजयोत्सङ्गं मातुः । सैवानन्तरकरणीयं संविधास्यति सर्वमपि । मा कुरुत चिन्तां यदा स्वप्नोपमानेनानेन तनयाविर्भावोपगमेन वञ्चिताः स्व इति । इदं हि भविष्यति सुरमुनिगणसमाहितमखिलजगद्योगक्षेमौपयिकमभयंकरणं सात्वतानां मङ्गलावहमपयानं मम । इतश्च त्रिपञ्चभिर्वत्सरैरारूढयौवनं कृतकार्यमागतञ्च मामवलोकयिष्यतः । अहमपि तदा वां परिचरिष्यामि । युवामपि पुत्रेण मयोपपाद्यमानं प्राप्स्यथोऽनितरनरपतिसुलभमनुपमं सौभाग्यमिति वदन्नेवोपसंहृत्य दिव्यं रूपं प्राकृतं शिशुभावमुदवहत् ॥

ततः तौ दंपती तथाविधेनाचिन्तनीयेन दुर्विभाव्येन इन्द्रजालविधिनेव मायाविलसितेनेव स्वप्नदर्शनेनेव रूपव्यत्यासेन भ-

गवतः क्षणं विस्मयस्तिमितम्, क्षणं तनयप्रेमाविष्टम्, क्षणं नृशंसक-
सस्मरणकम्पितम्, क्षणं दुस्सहवियोगानुध्यानविषण्णम्, क्षणमप्रती-
कारविह्वलम्, क्षणमात्मदुर्दैवदीनम्, क्षणमाहितविषादम्, बहुरूपमिव
हृदयमुपधारयन्तौ, अखिलभुवनाधिराज्यपिशुनैरनितरशिशुसाधारणे
रूपलक्षितं सर्वैरपि लक्षणैरमलजातरूपच्छविना तनुभासा विद्योतमा-
नमायतनं सौन्दर्यस्याधिकरणं सौकुमार्यस्य तादृशं बालकमपास्तनि-
मेषाभ्यामानन्दसलिलपूर्णाभ्यां नयनाभ्यां मुहुर्मुहुर्वलोकयन्तौ, मुहु-
र्मुहुरुपगूहमानौ, मुहुर्मुहुस्तस्मिन्नमारोपयन्तौ, मुहुर्मुहुश्चुबुकमुन्नमय-
न्तौ, मुहुर्मुहुर्वदनमभिवर्णयन्तौ, मुहुर्मुहूर्ध्वपुजिघ्रन्तौ, मुहुःकपोलयो-
श्चुम्बन्तौ, तृप्तेः पारं नाध्यगच्छताम् ।

ततो वसुदेवोऽपि विश्रुत्यर्जितं प्रेमबन्धम्, संभाव्य परि-
जनप्रबोधम्, आकलयत्याह्वितम्, विचिन्त्यानर्थम्, गोकुलगम-
नायोदतिष्ठत् । तदा देवक्यपि स्त्रीस्वभावात् तादृशमपरिहार्यमप्रती-
कार्यमविम्लबाक्षममकाण्डोपनतमभिमतेतनयवियोगदुःखमसहमाना, त-
त्क्षणोन्मिषितेन चिरानुभूतेनाप्यभिनवतामिवोपगतेनात्माशिशुगणवि-
नाशदुःखेन बहुलीकृतया बलवदनर्थशङ्कया समुत्तेजितशोकाति-
रेकप्रसृताभिरानतपक्ष्माग्रपरिगलिताभिरविच्छिन्नैकसन्तानाभिः स्थूल-
स्थूलाभिर्बाष्पधाराभिरनूपयन्ती वासभवनम्, परिजनाकर्णनभियो-
च्चैरोदितुमप्यपारयन्ती, समुज्जृम्भमाणरुदितनिरोधकंप्रयमानकुचपु-
गला, परस्परानुबद्धगुरुभिरुष्णोष्णैर्निश्वासमरुद्धः शुष्यमाणापर-
पल्लवपुटानिलचलितबाललतिकानुकारि प्रचुरचिन्ताज्वरपरिगलित-
दुःशमभ्रमालसं परिमृदितकुसुममालिकासंवादि वपुरुपधारयन्ती,
प्राभातिकविधुबिम्बविलम्बिना लम्बमानालकभरपिहितेन वदनेन गुरु-

तरविषादविकलमहितचिन्तनविह्वलं सूचयन्ती हृदयम्, निभृतकनी-
निकाभ्यामनासादितविषयव्यतिकराभ्यां नासाग्रप्रसृताभ्यां लोचना-
भ्यां प्रकाशयन्ती व्यधाम्, रुजोपहतेव भूताविष्टेवोन्मत्तेव मत्तेव
विशकलितस्वरं विशीर्णाक्षरञ्च— 'हा वत्स, जीविताधिक, हा हृद-
यानन्दन, हा सौन्दर्यनिधे, हा मद्विलोचनपूर्णचन्द्र, केवलं वितथी-
कृतबहुगर्भधारणश्रमायाः दुर्भगायाः पापायाः मम दुःखायै प्रप-
न्नोऽस्युदरम् । हन्त ! जानामि जननान्तरे कीदृगकरवमहं दुरितम्,
कासामनाशयं भ्रूणान्, कौ वा व्ययोजयं शिशुभिः यस्याश्च मम
गर्भः प्रसूतिः शिशुरिति सर्वमपीदं पश्यन्त्या एव स्वप्नोपगममिव
तिरोभूतम् । धन्या खलु सा सीमन्तिनी या त्वामेवंविधमुपपादितं
दैवेन तनयमारोपयिष्यत्यङ्गं ज्ञास्यत्यात्मप्रसूतमेव लालयिष्यति विवि-
धैरुपायैः, विलोकयिष्यति मनोहरं तव शैशवं मण्डयिष्यति सुकुमा-
रमुग्धसुन्दरं तव वपुः, क्रमेण वर्धमानस्य ते श्रोष्यति कलमधुराणि
सल्लपितानि, आनन्दिष्यत्यसकृदम्बेत्याहता, ईक्षिष्यति ते हृद्यानि
शिशुचेष्टितानि, मोदिष्यति ते विहारैः । धिक्मां दैवोपहतां निर्लज्जां
निर्लक्षणां यस्या जातमात्र एव दर्शनपथादाच्छिद्य नीयसे, इदमस-
दृशमनुचितं मम विलपनमपि, यया खल्वन्तिक एवावलोकितमधृ-
णयातिदारुणं दुःसहमवकृन्तनं सद्यः प्रसूतानां देववर्चसां शिशू-
नाम् । हा प्रतिकूलेन विधिनापहसनीयतामुपनीतास्मि योषितां वि-
शेषतः सपत्नीनाम् । ताः खलु, साकूतस्मितवलितवदनाः मामेवोदा-
हरिष्यन्ति कथासु दुर्भगां नष्टप्रसवानाम् का नु मदन्या जीवित-
मुपधारयेदुपनते तादृशि दुःखे; सर्वथा अप्रतीकारकर्कशं मम हृदयं
येन प्रत्येकशोऽपि सद्योजीवितापहरणपटूनि वरवर्णिनीनां सोढानि

बहूनि दुःखानि । आर्यपुत्र, जिहेमि तवाप्याननमुद्रीक्षितुमेवं हत-
प्रजया हताशया विफलजननया धरणीभारभूतया च मया सह-
चारिण्या कं धर्ममसाधयः । यदर्थमहं मूढास्मीत्यन्यान्यपि म-
न्दमन्दमारटन्ती परिकम्पिनीभ्यां बाहुलतिकाभ्यां शनैः शनैः
वसुदेवाय बालकमर्पयामास । आनकदुन्दुभिरपि कालात्ययमसहमानः,
आदाय बालकमवच्छाद्यातिमृदुलस्पर्शनेन चीनांशुकेन मन्दमन्दगतिः
मुहुरात्मपदन्यासादपि शङ्कमानः, मुहुः पार्श्वतो विलोकयन्, मुहुः
पृष्ठतः परिवृत्य वीक्षमाणः, मुहुः पुरतः प्रसारितदृष्टिः, मुहुः पवना-
कम्पितेभ्यो ग्रहारामतरुभ्योऽपि बिभ्यत्, तदात्वे च विघटितेषु कवा-
टेष्ववच्छादितदिङ्मुखेऽपि तमसि स्फुटतरलक्ष्यमाणायां सरणौ
निर्गत्य तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तपरिजनादालीनपरिचारिकानिवहात
समूढकञ्चुकिनिकरात् विवशीकृतसैरन्ध्रीगणादन्तःपुरादतीत्य कक्ष्या-
न्तराणि वासभवनद्वारमाजगाम । तदानीं च गाढतरनिद्रावेशपर-
वशेषु प्रतिहारेषु, स्तम्भितकरणेषु ग्रहपालेषु, जडीकृतेष्वारक्षवलेषु
विश्रान्तजनप्रचारतया केनाप्यलक्षितगतिः क्रमेणातीत्य राजमार्गान्
चत्वराणि विपणीश्चाजगाम पुरगोपुरोपान्तम् । तत्र चापसारिताग-
लया विघटितकवाटया नगराधिदेवतयेव प्रतिपालितगमनः, अतीत्य
द्वारम्, अतिक्रम्य शाखानगरम्, अवगाह्य वर्त्म, प्रचुरभक्तिप्रक-
विस्तृतफणामण्डलेनोपरिच्छत्रीभूतेन कुण्डलीन्द्रेण निवारितवर्षधा-
रानिपातः, पुरोयायिभ्यामतिभास्करशशिद्युतिभ्यां रथचरणशङ्काभ्यां
समुद्योतितसरणिः, पार्श्ववलम्बिभ्यामसिशार्ङ्गाभ्यामभिरक्षितः, पृष्ठा-
नुगतया कौमोदक्या चानुगतः, भयकम्पिताङ्गैः रात्रिचरैरन्यैश्च भूत-
गणैः परित्यक्तवर्त्मा, वर्त्मोपान्तप्ररूढैराश्रशाखाशिखाग्रैरभिवन्द्यमान-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.]

सुभाषितानि ॥

सत्यं गुणा गुणवतां विधिवैपरीत्या-

यन्नार्जिता अपि कलौ विफला भवन्ति ।

साफल्यमस्ति सुतरामिदमेव तेषां

यत्तापयन्ति हृदयानि पुनः खलानाम् ॥ १ ॥

यद्वञ्चनाहितमतिर्वहु चादुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ २ ॥

आराध्यमानो बुहुभिः प्रकारै-

निराध्यते नाम किमत्र चित्रम् ।

अयं त्वपूर्वः प्रतिभाविशेषो

यत्सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ ३ ॥

पाणिग्रहणम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

कान्तिमती— साहित्यविदः शास्त्रज्ञाश्च वेदाध्ययनपराङ्मुखाः निगमपुरुषस्य स्वरूपमप्यजानन्तः दूरतः स्खलितमात्मनो ब्राह्मणानावगच्छन्ति— इत्यहो ! कालस्य वैपरीत्यम् ।

सत्यवती— पुरा किल साङ्गानां वेदानां सामान्यशास्त्राणां चाध्ययनमावश्यकमासीत् सर्वेषामपि पण्डितानाम् । अद्य तु सर्वस्यापि प्राचीनाध्ययनक्रमस्य उत्सर्गो दृश्यते । किमस्माकं अनया कथया ? प्रकृतमनुसरामः ।

कान्तिमती— सखि, सम्यगुक्तम् । ‘यया कयाच विधया बहवः प्राप्नुयात्’ इति श्रुतिरेकैवाद्य सर्वेषामप्यनुभवसिद्धा वरीवती । रथमारूढयोः वधूवरयोर्यात्रां अनुवर्णय ।

सत्यवती— प्रस्थानात्पूर्वं रथस्य वर्त्मनोरुभयोरपि नीललोहिते सूत्रे व्यवस्तृणाति वरः ।

कान्तिमती— किमर्थमिदम् ?

सत्यवती— परैः प्रहितायाः कृत्याया उपद्रवनिवारणार्थम् ।

कान्तिमती— सखि, कृत्या नाम कीदृशी ?

सत्यवती— शत्रूणामभिचारप्रयोगेन प्रेरिता विपदामधिदेवता पत्योरभ्युदयं रुणद्धि इति प्राचां मतम् ।

कान्तिमती— तदिदं नवीनवैज्ञानिकानां हृदये न प्रविशति ।

सत्यवती— किं तेन ? अनुभवसिद्धोऽयं विषयः प्रायः सर्वेषामप्यस्मद्देशीयानाम् ।

कान्तिमती— सत्यम् । पठ्यते किल निकुम्भिलावृत्तान्तो रामायणे । सखि, शेषमपि कथय ।

सत्यवती— व्यवस्तीर्णयोः सूत्रयोरुपरि रथेनाभिगच्छति वरः सह वध्वा । मध्येमार्गे च तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे तत्तदधिष्ठानदेवतायाः प्रसादाधिगमाय मन्त्रान् जपति ।

कान्तिमती— युक्तरूपमेवेदमास्तिकानाम् ।

सत्यवती— यदि च पथि नदी नावा तरितव्या तर्हि वरो नावमभिमन्य सहस्रिणा वध्वा च नावमारोहति । न च तरन्ती वधूः नाव्यान् पश्यति ।

कान्तिमती— किंनिमित्तोऽयं निषेधः ।

सत्यवती— साहसिकानां नाविकानां सुसमृद्धे नदीप्रवाहे व्यापारं दृष्ट्वा मुग्धेयं बिभ्येत् इति सूत्रकाराणामाशयेन भवितव्यम् ।

कान्तिमती— अहमप्येवमेव मन्ये ।

सत्यवती— श्मशानभूमेरुपरि रथस्य गमने अग्निभाण्डे रथे वा भग्ने अग्नेः मुखान्तमारभ्य प्रायश्चित्ताहुतीः हुत्वा जयादिपर्यन्तं कृत्वा पुनर्यात्रामारभते । लुक्षन्त्यग्रोधादीनां महावनस्पतीनां महारण्यानां च व्यतिक्रमे मन्त्रान् जपति ।

कान्तिमती— ततस्तः ।

सत्यवती— ततो गृहान् संप्राप्य वध्वै ‘इदं मे सदनम्, इमे च मदीया जनाः’ इत्यादि वदन् दर्शयति ।

कान्तिमती— अन्यथा कथमियं पतिकुलमिदमिति जानीयात् ?

सत्यवती— अनन्तरं कृतज्ञतानुसंधानद्योतकैः मन्त्रैः बाहौ विगु-
ञ्चति वरः । ततश्च मध्येऽगारं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम लोहित-
चानडुहं चर्म आस्तीर्य सह बध्वा गृहं प्रविशति । यथा च
प्रविशन्ती बधूदेहली नाधितिष्ठेत् तथा जागरूकेण वरेण भवित-
व्यम् ।

कान्तिमती— किमर्थमयं निर्वन्धः ? न हि देहल्यां राक्षसः चोरो
वा वसति ।

सत्यवती— देशेऽस्मिन् देहल्यामेव आसन्नमृत्यूनां पुरुषाणां च
नितानां च निवेशो भवति । तेन हि तत्रावस्थाने कदाचिन्मन्त्र-
लेतरस्य स्मरणं भवेदित्याकलय्य तन्निवारणकामैर्महर्षिभिर्नियमः
कृतः इति तर्कयामि ।

कान्तिमती— साधुरयं ते तर्कः ।

सत्यवती— ततश्च उत्तरपूर्वे प्रदेशे अगारस्य अग्रेयथाविधि होम-
कृत्वा चर्मणि उपविशति वरः सह बध्वा । अथ बध्वा अग्रे
जीवपुत्रायाः पुत्रमुपवेश्य तस्मै मन्त्रपूर्वकं फलानि दत्वा नमो
त्रोदयपर्यन्तं तूष्णीं तिष्ठति । उदितेषु च नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची-
वा दिशं बधूं नीत्वा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ।

कान्तिमती— अनेन विधानेन 'आवामग्नेः प्रसादेन आत्मजप-
रिष्वङ्गामृतास्वादसुखं लब्ध्वा कृतकृत्यौ भूयास्व' इति वर-
आशास्ते । उक्तं च कुन्तीं प्रत्यनपत्यतादूयमानमानसेन पा-
ण्डुना—

‘अहं किमम्बा किमभीष्टतापदे

तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभनीयं प्रवदन्तमर्भकं

मुदा हसञ्जिघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥’ इति

परं तु ध्रुवारुन्धतीदर्शनं किमर्थमिति न ज्ञायते ।

सत्यवती— नक्षत्रदर्शनकाले जप्यमानानां मन्त्राणां अर्थे परा-
मृश्यमाने— ‘पुरा काश्यपादयः सप्तर्षयः आसन् ; तेषां कृत्तिका
नाम भार्याः सप्त ; तासां अरुन्धती नाम सप्तमी पतिव्रता प्रधान-
भूता निश्चला च ; इतरा व्यभिचारशङ्कया त्यक्ताः इत्यैतिहासि-
काः स्मरन्ति । अहं सप्तर्षीणां अष्टमस्थानीयो भूयासम् ; इयमपि
कृत्तिकासु अष्टमस्थानीया भूयात्’ इति वरस्य आशंसा
स्पष्टीभवति ॥

कान्तिमती— सखि, नक्षत्राणि हि गोलाकाराणि पुण्यकर्मभिः अ-
नन्तरजन्मसु अधिगम्यमानानि लोकान्तराणि इति कथ्यन्ते ।
तत्कथमिव तेषां स्त्रीपुरुषभावना पातिव्रत्यादिगुणाश्रयो वा घटते ।

सत्यवती— तत्तदधिष्ठानदेवतास्वरूपमेव अत्रोदाहृतमिति मन्ये ।

कान्तिमती— बृहस्पतिग्रहासन्नं किञ्चित् ऋक्षं कदाचित् शशाङ्क-
मण्डले निपतितमासीत् । तयोश्च मेलनेन बुध इति ग्रहान्तरं
नूतनमुत्पन्नमितीमं खगोलवृत्तान्तमेव ताराशशाङ्कोपाख्यानत्वेन
वर्णयन्ति ऐतिहासिकाः । तदेतदुपेक्षितव्यमिति नवीनाः ज्यो-
तिर्विदः ।

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ स्त्रीविद्याभ्यासः ॥

विषयोऽयं मध्यमे काले बाहुविध्येन व्यवहियते पण्डिते-
रपि विवेचननिपुणैः किं पुनः पामरैः । तत्र धर्ममर्मवेदिनः प्रा-
चीनमतानुयायिनः पक्षमेकमवलम्बन्ते । हौणीपरिचयनिष्णाता
नानादेशविशेषचारित्रवेदिनः परिष्कृतान्तरङ्गा युक्तिप्रवणमानसा
श्चेतरं भजन्ते पक्षमिति सार्वत्रिकीयं भारते व्यवस्थितिः । अतो
वयमत्र दशायामभजमानाः कमपि पक्षमवतीर्य युक्तिप्रमाणोभया-
नुसारिणीं विचारसरणिं मनागिव चालयामस्तूलिकाम् । यवि
रोचते मामकीनोऽयमुपन्यासो महद्भयस्तर्हि सफल एव परिश्रमा-
सन्तोषयेदमस्मान् । अन्यथा च सद्विषयविचारप्रवृत्तिमात्रमास्मा-
कीनं भवेदेवाभिनन्दनीयमपुरोभागिनां गुणग्रहणशीलानामिति स-
र्वथा न विरमामः प्रवृत्तेरस्याः न च जिह्वीमः स्वलितेषु संभा-
व्यमानेष्वपि यतः क्षमाशीलाः खलु महामनसः करुणाशालिनः ।

तत्र तावद्विद्या नाम सर्वोपकारिणीति सर्वैरप्यभ्युपगम्य-
एव । यतो विनैतां न किमपि शक्यतेवगन्तुम् । सर्वज्ञानप्रधान-
साधनं हि विद्या । अत एव स्तूयते विद्या 'विद्या नाम नरस्य
रूपमधिकम्—' इत्यादिभिर्बहुभिः पद्यैः । निन्द्यन्ते च तद्विहीना
'विद्याविहीनः पशुः' इत्यादिभिः । अत्र च नरेति पशुरित्यत्र च
व्यक्तिविशेषो न विवक्षितः । अन्यथा स्त्रीणां पशुत्वापत्तेः । युक्तं
चैतत् । विशेषज्ञानं हि भेदकमस्माकं पशुत्वजातेः । तच्च विद्या-

यतामेव । न ह्यविदुषाम् । अत एव तद्राहित्ये पशुत्वमुच्यते ।
किन्तु पुच्छविषाणशून्यत्वमेकमेव विशेषः ; तच्च स्पष्टमभिहितमन्यत्र
'साक्षात् पशुः पुच्छविषाणशून्यः' इति । एवञ्चास्माकं व्यक्तिवि-
शेषानपेक्षमावश्यक्यं विद्येति सिद्धमेव ।

सा च न लभ्यते विनाभ्यासात् यद्यपि नैसर्गिकी वास-
नापरपर्याया विद्याहेतुभूता काचन संस्कृतिरभ्युपगम्यते तत्त्ववेदि-
भिस्तथापि सा नियतमपेक्षतेऽभ्यासम् । विना च तं स्वयमुन्मेषम-
भजमाना न शक्नोति साधयितुं विद्याम् । तत्त्वे शीघ्रं सिद्ध्य-
त्यभ्यास इत्येतावत्येव शक्तिरेतस्याः शक्यते कल्पयितुम् । वास-
नाया न विद्यते संबन्धो विद्ययान्वयेन । वासनावन्तोपि यतो
बहवो विकलाभ्यासा मूढतामुपगता लक्ष्यन्ते । त एव पुनर्भाग-
यपरिपाकबलादभ्यासे प्रवर्तमानाः शीघ्रमेव संपद्यन्ते विद्या-
यन्तः । न च व्यतिरेकेण । यतो निर्वासना अप्यतिचिरमधिक-
कृशेनाभ्यस्यन्तः स्वयमारोहन्ति वैदुष्यकोटिम् । अतो लब्धं नि-
यतस्संबन्धो नास्ति विद्याया वासनयेत्यस्ति चायमभ्यासेनेति ।
अत एव प्राचीना अर्वाचीनाश्च महान्तः स्वयं विद्याभ्यासविषये
महान्तं व्यदधत यत्नम् । एवञ्च विद्यायास्सर्वावश्यकत्वे तस्याश्चा-
भ्यासेन सह नियते संबन्धे कार्यभूतविद्यासिद्ध्यर्थं कारणभूतस्त-
दभ्यासोवश्यमनपेक्ष्य स्त्रीपुंविभागमुररीकरणीय इति सिद्धमेव ।

अथ च सावश्यक्यविद्या किंरूपेति विचार्यमाणे स्वस्वक-
तव्यज्ञानसाधनीभूतैव विद्या स्वयमावश्यक्यकालमैरप्यभ्युपेयमेव ।
न च पूर्वाभिमुखं गच्छन् पश्चिमायामपेक्षते मार्गज्ञानम् । यदा
पुनरस्य पश्चिमाभिमुखं तदैव तत्सरणिजिज्ञासा । अतः कर्त-

व्यधर्मविचारेणैवैतदपि भवेद्विचारितप्रायम् । स्त्रीणाञ्च मन्यते
विनियोज्यत्वमर्थसंग्रहणादौ मनुः । यदाह “अर्थस्य संग्रहे चैनाम
व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मेन्नपङ्क्त्याञ्च पारिणाह्यस्य च
क्षणे” इति । “पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकता-
हादेः” इति कुल्लूकभट्टः । ऐवञ्चैषु धनसंग्रहणादिषु विषयेषु वि-
नियुक्ता एतास्तान् यथोचितं निर्वहेयुस्तथैतासामावश्यक एव
विद्याभ्यासः । किञ्च स्त्रीणां व्यभिचारो महानधर्मः । मानसस्या-
पि तस्य महानेवाभिधीयते प्रत्यवायः । अत एवाह मनुः “यन्म
माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृक्षा-
मित्यस्येतन्निर्दर्शनम्” इति । अत्र पादत्रयोक्तो मन्त्रः प्रायश्चित्त-
त्तरूपो मानसव्यभिचारस्य । अत्र कुल्लूकभट्टः “कश्चित् पुत्रो
मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते । मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्य-
तिरिक्तं पुरुषं या न कामयते सा पतिव्रता ततोऽन्या अपतिव्रता ।
माता अपतिव्रता सती परगृहान् गच्छन्ती यत् प्रलुलुभे परपुरुषं
प्रति सञ्जातलोभाभूत् तत् पुरुषसंकल्पदुष्टं मातुः रजोरूपं रेतो
मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रिया व्यभिचारशीलत्वस्यैतन्निर्दर्शनम्
इति । अस्य च मन्त्रस्य मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तत्वं कण्ठत एवा-
भ्यधीयत मनुना । ‘ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् पाणिप्रादस्य
चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते’ इति । निहवः
प्रायश्चित्तम् । एवञ्च व्यभिचारस्य प्रत्यवायजनकत्वं शास्त्रसिद्धा-
न्तितं यथा वा ज्ञायेत तथावश्यको विद्याभ्यास इति सुसिद्धम् ।

एवं या न व्यभिचरति या च स्वं धर्मं पत्या नियुज्यमा-
ना सम्यङ्निर्वहति तस्याश्च विद्यते पूजनीयता नियतम् । तथा

य स्मर्यते ‘पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैरैस्तथा । पूज्या भूषयि-
तव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः । यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र
देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः । शोचन्ति
जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता
वर्धते तद्वि सर्वदा । जामयो यानि गेहानि पश्यन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेतास्समभ्यर्च्या
भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेणोत्सवेन च ॥”
जामयो भ्रातृजायाः । भगिन्य इति केचित् । ऐतच्च पूज्यत्वं
दुर्धृत्ताव्यतिरिक्तम् । तस्यास्तु प्राणधारणमात्रं कार्यम् । यथाह
याज्ञावल्क्यः ‘द्वृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीवनीम् । परि-
भूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्’ इति । प्रथमं विशेषणं ध-
नसंग्रहादिविनियोज्यतां वारयति द्वितीयम् अभ्यंगशुचिवस्त्राद्य-
हताम् । तृतीयं तु मृष्टाष्टिम् । चतुर्थं पुनस्सम्मान्यताम् । पञ्च-
मञ्च तल्पतल्लजाद्यधिकारम् । इत्थञ्च प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयविवेका-
वश्यकतया तदुपयोगी विद्याभ्यासः स्त्रीणामप्यावश्यक एव-
मायातम् ।

अत एवाध्यापकविशेषादिविधात्री स्मृतिरूपपद्यते ‘पिता
पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः’ इति । पित्रादिव्यतिरि-
क्ताध्यापकनिषेधेन चाध्यापनस्यावश्यकत्वं स्फुटं भवति । प्राचीने
च काले बहवः श्रूयन्ते विदुष्यः । याः खलु धर्मशास्त्रमर्माणि
सर्वं जानन्ति स्म । उपादिशंश्च परेभ्यः । यथा श्रीपार्वतीसकाशा-
तन्धोपदेशा बहवः श्रूयन्ते आनुशासनिकादौ यत्नं च स्त्रीधर्माणा-
मुपदेष्टृत्वं गौर्या एव दृश्यते ।

(क्रमशः)

परोपकारः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

मन्धम्' इति दीनदीनं ध्वनिमाकर्ण्य ससंभ्रमं गत्वा तत्र जरातुरं कञ्चिदन्धं निभाल्य 'मा भैषीः, उद्धृतोऽसि; क्षणं प्रतीक्षस्व; निश्रेणमिानयामि' इत्युक्त्वा ततः प्रधाव्य 'दूरेस्यात् कस्यचित् क्षौद्रतारकस्य कुटीरान्निश्रेणीमाहृत्य तामवातीतरद्गते । सोपानपरंपरया तीरमारूढं तं प्रज्ञाचक्षुषमप्राक्षीच्च ॥

श्यामलः— "आर्य कथं गते पतितोऽसि?"

अन्धः— (सविषादम्) "महाभागाहमस्म्यनपत्यः । प्रियाविमुक्तस्य मे गतो बहुतिथः कालः । तिमिरनष्टदृष्टिः पापीयानमन्तकायापि न रोचे; यदयं न मां नयति स्वकीयं सदनम् । एवं नियत्या नर्त्यमानोऽहं प्राणत्यागे महत्तरं दुरितं पश्यन्त्यदग्धोदरस्यार्थे भिक्षामटामि । यथापूर्वं प्रभातेद्य भिक्षार्थं वा नहं मार्गाद्भ्रष्टः कष्टं पतितोऽस्मिन्नवटे महाभागेनैवं गोपायितश्च । कामहं भवतः प्रत्युपकृतिं करवाणि । कलयतु कमलाजानिरेव ते भूयांसि श्रेयांसि ॥"

श्यामलः— "आर्य नियतिरलङ्घ्या हि । तन्मास्तु शोकः । मेमवलम्ब्यताम् । अस्ति मद्भस्ते भक्तम्; तेन क्रियतां गते चिरादवस्थानेन जातायाः क्षुधः प्रतीकारः" ॥

अन्धः— "महाभाग मत्कृते भवतो महान् क्लेशो विलम्बश्च जातः ।

कार्योपरोधेनापि जातेन भवितव्यम् । उपोषणेनाऽपि भवन्तं कदर्थयितुं नोत्सहे । प्राणत्राणदासीकृतेऽस्मिञ्जने यदि निर्वन्धो न क्रियते तर्हि महाननुग्रहः । तदास्तामेतत् । न चेन्महत्तरा त्वरा श्रोतुमिच्छाम्यभिजनादिकं भवतो गन्तव्यदेशश्च ॥

श्यामलः— "आर्याहमस्मि बहुवटग्रामवास्तव्यस्य कलविक्काख्यस्य कृषीवलस्य तनयः श्यामलो नाम । संप्रति भिषग्वरस्य 'सुधाकरस्य' दिदृक्षया यामि" ॥

अथ 'परस्परकृताऽऽप्रश्रयोस्तयोरन्धो भिक्षार्थं गतः श्यामलस्त्वधिरोहणीं स्वामिनं प्रापय्य निरीक्ष्य चोर्ध्वं 'अये प्रायो द्वादशनाडिकामात्रशेषमहः । भुक्त्वेतः सार्धयोजनान्तरितं वैद्यभवनं गन्तव्यम् । तातादेशस्तु, 'अस्तमयान् प्रागेवाऽऽगन्तव्यम्' इति । किं कुर्याम्; हन्त तैस्तैः पथि महान् विलम्बो मे जातः । अथ वा प्राणिरक्षणार्थं जातेन विलम्बेन सन्तोष्ये किमिति विषीदामि मूर्खः । बाढं क्षणमात्रकालक्षेपाऽसहानि बहूनि कर्माणि केदारे श्वो महत्येव प्रायूषे कर्तव्यानि सन्ति । ततः किम् । मार्गवर्तिन्यां सरिति पाथे-यमशित्वा ततो नातिदूरवासिनं भिषजं दृष्ट्वा सधन्यायाः प्रागेव गृहं प्रति निवर्तेय । रजन्याः प्रथमयामत्रये तमिस्रात्वेऽपि कृतज्ञस्याऽस्य पुनः साहाय्येन यथाकथमपि कल्यादवंगेव भवनमुपयायाम्' इति विमृशन्नेव गच्छन् भुजाभ्यां कटिप्रोथाभ्यां च मन्दं मन्दं सपता केनापि पङ्कना विलोक्याऽभिहितः । "महाभाग मयि दयस्व । मुक्तस्य मे गतानि त्रीण्यहानि । तद्यदि दीयते यत् किञ्चिददनीयं महान् प्रसादः" इति । तन्निश्चयं विमर्शं विनैव सकलमपि तदा-

समानान्यन्यत्राङ्गारतुल्यानीतरत्र नन्दावर्तप्रसवसप्रसवानि अपरत्र
हिमपिण्डसपिण्डानि परत्र कैरवसतीर्थानि क्रमाद्विपोलन्ति नक्ष-
त्राण्यदृश्यन्त ॥

ततः श्यामलः क्षुधा नितरां पीड्यमानोऽपि व्यायामकर्कश-
तया नाऽतिश्रान्ते नितान्तरमणीयां ^१सान्धिवेलीं श्रियमवेक्षमाणो वि-
शालायतोन्नतेन, तुषारकरमरीचिगौरसिकतेन, विकिरचरणाङ्कितोत्स-
ङ्गेन, अतिविपुलेन, पुलिनतलिमेन मध्ये परिष्कृताम्, तदुभयपार्श्वप्र-
वर्तमानेन, सुखरस्वविधुरेण प्रसन्ननिर्मलमधुरपाण्डरेण, संक्रीडमान-
नानामीनमण्डलीमण्डितेन, कचिदुल्फदग्नेन, कुत्रचिज्जानुमात्रेण, कु-
हचन कटीद्वयसेन, पानीयेन पानीयेन कमनीयाम्, सलिलसेवाहेवाक-
शयितमहामहिषमनीषादायिनीभिः शिलाभिरुपलक्षिताम्, पक्षिलक्षा-
ध्युषितवृक्षराजीविराजमानतीराम्, पूर्वोक्तामापगामवतीर्य प्रत्यहं सायं
नियमेन विधीयमानं विष्णुस्तवं कर्तुमनाः पाणिपादं प्रक्षाल्य शिला-
तले सुखमुपविश्य नयने निमील्य नारायणं ध्यायन्—

“जम्भरिपुवैरिणा हृत-

मम्भसि संवर्तवारिधेर्वेदम् ।

अम्भोजाक्ष भवान् झष-

दम्भो गोपायति स्म गुरुकृपया ॥ १ ॥

भग्नं क्षीरपयोधौ

भग्नं कृतवन्तमखिलसुरकामम् ।

गोत्रं मुदोदहार्णी-

गोत्राप्रिय कमठरूपमास्थाय ॥ २ ॥

१. 'सन्धिवेलावृतुनक्षत्रेभ्योऽण्'

भूदारत्वं कलयन्

भूदार त्वं पयोनिधिं नीताम् ।

उददीधरो धरित्री-

मुन्मथ्योद्यद्गुषा हिरण्याक्षम् ॥ ३ ॥

दंष्ट्रितनोरच्युत तव

दंष्ट्राग्रस्थस्तदीयरुचिधवलः ।

गोलः क्षितेर्विरेजे

स्थूलमिवाम्भोधिभौक्तिकं लग्नम् ॥ ४ ॥

सुरवैरिणं निहन्तुं

गुरुपीडामाश्रितस्य तन्वानम् ।

स्तम्भात्त्वं नरकेसरि-

दम्भादुदजृम्भथा हृषीकेश ॥ ५ ॥

भित्वा हिरण्यवक्षो

धृत्वाऽऽन्त्रलतामपीश गर्जन्तम्

दृष्ट्वा त्वां प्रह्लादं

प्रह्लादमृते बिभाय को नालम् ॥ ६ ॥

दुर्वारं बलिनाम्नो

निर्वापयितुं सुरद्विषो गर्वम् ।

दर्बीकररिपुकेतो

खर्ववटुत्वं त्वया पुरा दग्धे ॥ ७ ॥

कृतक्षतियकण्ठो-

कृतक्षतजसवन्तिकापूरे ।

समतीवृपः पितृस्त्वं

कमलेक्षण रैणुक्यताच्छन्नः ॥ ८ ॥

गाधिसुतसत्ररक्षां

गोधीक्षणचण्डचापविध्वंसम् ।

खरमुख्याशरमथनं

सुरलोकाधीशतनुभवक्रथनम् ॥ ९ ॥

पाथोनायकबन्धं

पौलस्त्यवधं च केलिलेशेन ।

कलयामासिथ शौरे

कलितश्रीरामचन्द्रभावस्त्वम् ॥ १० ॥

परिणतशशांककान्तिः

पाणिसरोजातराजमानहलः ।

बलनाम्ना त्वं केशव

बलयं भूमेश्चकर्थं चरितार्थम् ॥ ११ ॥

दमघोषजनरकादीन्

शमितप्राणान् विधाय दैत्यारे ।

आशाकरिमस्तकरुड-

नाशाय बभूव ते भुजायुगली ॥ १२ ॥

विष्टपमखिलं त्रातुं

विष्टं कलिदैत्यभीममुखगर्भे ।

कल्किर्भवानुदेप्य-

त्युत्कटकुरुणावशंवदः शार्ङ्गिन् ॥ १३ ॥

श्रीवत्सचिह्नमिश्रः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अकारणमेव महाभागमस्मदाचार्यं विद्वेक्षि । भागवतद्रोहो
महापातकमतिशेते । ब्राह्मणवधाय निश्चितमतिरसि, राजा भूत्वैवं
महापातकेसि प्रसक्तः, पापीयांसं त्वामिदं मम लोचनयुगलमगत्या-
वालोकयेत् । अतो न मे फलमेताभ्यामिति प्रतिपादयन् स्वयमेवायम-
क्षिणी निजे समुत्पाद्य तस्य पुरो निधाय निजमुदवसितं प्रत्या-
जगाम । अथ च राज्ञा परोपजापैर्नितरां प्रदीप्तान्तरङ्गेण 'श्रीरामानु-
जीयेन न केनापि मदीयायां भूमौ क्षणमात्रमप्यवस्थातव्यम्; न च
रङ्गनाथालयान्तः प्रवेष्टव्यम्' इत्याज्ञाप्यत । राजभृत्यानामविदितव्य-
क्तिविशेषतया नाहं रामानुजीय इति वदद्भिस्तैस्तै रङ्गस्थल एव वासो-
ऽकारि । महापुरुषोऽयं तथा नामापलापात् जुगुप्समानः 'यदेतावता
समुत्तारकमस्माकमध्यवसितं तदेवेदानीमन्यथाऽभिधीयत इत्यहो कष्टं
स्वार्थपरतेति निर्विद्य वरं रङ्गस्थलवासपरित्याग इति निर्धार्य सवस-
नमुदस्य चोलदेशं पाण्ड्यमण्डलमण्डनं वृषशिखरिणमधिगत्य सुन्द-
रबाहोर्भगवतः परिसरे निवासमाद्रियते स्म । भगवन्तं च सुन्दरबा-
हमुपस्तुवन्नन्ते तावदित्थमभ्यर्थयामास "विज्ञापनां वनगिरीश्वर स-
त्यरूपामङ्गीकुरुष्व करुणार्णव मामकीनाम् । श्रीरङ्गधामनि यथापुर-
मेव सोऽहं रामानुजार्यवशगः परिवर्तिषीय" इति । अथ च केनापि
व्याजेन राजनि तस्मिन् क्रमिकण्ठे समनुभूय महतीर्यातनाः परेतना-
शनगरातिथीभूते प्रत्यागते भगवति रामानुजाचार्ये सोऽयमपि रङ्ग-
स्थलमाससाद ॥

कदाचिच्च गुरौ श्रीरामानुजमुनौ द्रामिडब्रह्मसंहितां व्याकुर्वा-

णेऽन्त्ये शतक उपान्त्ये दशके संसारात् परं पदं प्रतिष्ठमानस्य जी-
वस्य मध्ये भाविनस्सत्कारान्निशस्य कामप्यन्यामेव मनसो गतिमासा-
द्य सद्य एव रङ्गनाथमुपसद्य मधुरमुपश्लोक्य परितुष्टेन रङ्गपतिना
वरं वृणीष्वेति सादरमादिष्टः सद्यः परं पदं प्रापयतु मां भवानिति
प्रार्थयामास । भवत इव भवदनुबन्धिनामपि करतल एव परमं पद-
मिति भगवतानुशिष्टस्सोल्लासं गृहानाससाद ॥

विदितवृत्तान्तेन गुरुमणिना 'किमिदमन्याय्यमाचरितम् ।
मामनिवेद्य मामननुज्ञाप्य मामप्रसाद्य भगवान् स्वैरं परं पदमुपया-
चितः । मयि जीवत्येव किमेवं युक्तस्ते मत्परित्यागः' इत्यनुयुक्त-
रणग्रहणपूर्वकं गद्गदेन कण्ठेन 'सत्यमन्याय्यमेवाचरितम्, न चा-
पारयामि भवतां चरणवरिवस्यासुखमपहातुं न च रोचते मे चेतसे
विना तत्रभवन्तमप्राकृते विदेशे भगवतः परिचर्या, अथापि कि-
मिदं करवै ? तत्र च वर्तमानमत्याचारमद्य भवतां वदनादवगतवतो मे
मनसि साहसेनानेन पदं न्यधायि, तत्र हि पश्चादुपगच्छन्तं पूर्वं
तास्सर्वे प्रत्युद्गच्छन्तीति । तत्रभवानपि दासं पश्चाल्लभमभ्युद्गच्छन्तं
किल । हन्त कष्टमन्याय्यमत्याचारमहं कथं नाम विषहेय' इति
निवेदयन् गुरुणा परितुष्टेन 'सदृशं त्वदाशयवृत्तेरिदम्' इति प्रा-
स्यत । किं बहुना, महात्मनोऽस्य शिष्यगुणपूर्तिरेवमुपश्लोक्यते सा-
तिरत्नमालिकायां प्रतिवादिभयङ्करार्येण । यथा— 'आचार्यत्वोपयुक्त-
मुनिजनकथिता देशिकैः स्वेनचोक्ताः सर्वे भद्रागुणाः स्युः समुचित-
विभवाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रे । शिष्यत्वे चोपयुक्ता अपि च गुणगणा-
कूरनाथे यथास्युर्नान्यत्वाचार्यवर्गे कतिचन हि गुणाः प्रायशः
दृष्टाः' । इति ।

श्रुत्वैव पद्यमिदमस्य मुखमवालोकयद्रामानुजमुनिः । कुतो
न ते नयने भगवान् व्यतरदिति च व्यचारयत् । सदादर्श-
मेव दासेन प्रार्थितम्, न मांसचक्षुरिति प्रतिपादयामासायम् । किं
चिदिव विरज्यति गुरौ देवेन वरदेन तदास्वे विधृतानि भूषणान्यस्त्रि-
लानीदमिदमिति स्पष्टं निरदिशत् । अहो ! महती ते भाग्यसंपदिति
च गुरुरेनं प्राशंसत् । श्रीमद्रामानुजमुनेर्गुरुर्महापूर्णमिश्रः चोलोपप्लवे
सहानेन राजसभामुपगतो बलाच्च नेत्रोत्पाटनेन नितरां पीडितः प्र-
त्यावर्तमानो मध्येमार्गं परान्तकनाम्नि ग्रामे परित्याज्य प्राकृतं मण्ड-
लम् । श्रुत्वा चाशनिपातसोदरं वृत्तान्तमेनं विषादेऽतितरां निमग्नो
गुरुरस्य भगवद्रामानुजाचार्यः "श्रीवत्साङ्गमिश्रो जीवति किल, तदे-
वास्माकं भाग्यम्" इति चात्मना समाश्वसत् ।

भवत इव भवदनुबन्धिनामपि करतल एव परमं पदमिति
रङ्गपतिना वितीर्णमस्य वरमुपश्रुत्य 'वदमपि कूरेश्वरेणानुबद्धा एव,
शिष्याचार्यसम्बन्धोऽन्याहतो वरीवर्ति ; अनेन शीर्षानुबन्धेन नूनम-
स्माकमपि परं पदमसंशयमेव' इति महताऽदरेण प्रतिपादयन् उ-
न्मस्तकेन परितोषेण काषायमुत्तरीयमसकृदवाधुनोत् । चरमसमये
चाख्य महतीं पिपासामधिगत्य गुरोश्चरणाञ्चलमालम्बमानस्य श्रव-
णयोः स्वयमेव गुरुः श्रीरामानुजमुनिः मन्त्ररत्नमुपदिदेश । इदं
हि भगवता कमलापतिना संसारसागरोत्तरणोपायमभ्यर्थयन्त्यै ल-
क्ष्यै समुपदिष्टम् । तदाद्यविच्छिन्नया गुरुपरंपरया समागतश्री-
वैष्णवानामखिलानामेव कुलधनमक्षयं चाभ्यर्हितं च । इदमेवमुप-
श्लोक्यते गुरुसार्वभौमैः । यथा— 'आकर्णितो वितनुते कृतकृत्य-
कक्ष्यामाप्रेडितो विशति यश्च कृतार्थभावम् । प्रत्यूषतां दिशति संसृ-

तिकालरात्रेः पद्मासहायशरणागतिमन्त्र एषः' इति । आकर्णित इत्यन्तर्भावितणिः । ततश्च श्रावित इत्यर्थः । 'सकृदुच्चारः संसारतारणं भवति' इति श्रुतेरिदं महिमपराया अर्थः सूच्यते । किं बहुना । श्रीङ्गरक्षेत्रं कस्यापि वशे स्थितमस्यैव मुखेन स्ववशं विरचय्य शास्त्रानुरूपया प्रणाल्या नित्यनैमित्तिकाराधनादिपरिष्कारेण परिष्कृत्य प्रतिष्ठापयामास गुरुरेतस्य भगवान् रामानुजमुनिः । परमं चात्मना सहायमनपायमभावयत् । 'यं नाभविष्यद्भवतः साहाय्यं नैवाहमारचयिष्यं श्रीभाष्यम्' इति चावसरे प्रशशंस गुरुरेनम् ।

भगवतोऽनुग्रहः ॥

करिगिरिशिखरालङ्कारमरकतशेखरो भगवान् देवाधिराजः प्रथममेवैनं सत्वोत्तरमारचय्य गुरुकुलमधिवासयामास । अस्य प्रार्थनया ज्ञानदृष्टिं विततार । श्रीमान् वनाचलाधिनाथः सुन्दरबाहुरस्य प्रार्थनां सफल्यन्नचिरादेव शात्रवोपरोधमपाकृत्य श्रीमति रङ्गस्थले भगवद्रामानुजमुनिना सहास्य निरन्तरायं वासमापादयामास । श्रीरङ्गनाथश्चास्य प्रार्थनया सद्य एव नित्यविभूतिप्रस्थानायान्वमन्यत । श्रीरङ्गस्थले च प्रत्यहमेतस्मिन्नुज्ज्वलेन वर्तमाने कदाचिन्महत्या वृष्ट्या पदात्पदमपि चलितुमनवसरग्रस्ते कावेरीवारिणौ केवलेन भगवदाराधनं निर्वर्त्योपवसति, रात्रौ श्रीरङ्गनाथालये महाघण्टां निनाद्यमानां समाकर्ण्य 'भक्तोत्तमे क्षुधिते शयिते युक्तं वा भवतो मृष्टान्नस्वीकरणम्' इति धर्मपत्न्यास्य मनसि कलयन्त्या संसूचित इव देवः उत्तमपूर्णमुखेनास्मै तदा स्वस्मै निवेदितं क्षीरान्नं प्रेषयामास । तच्चासौ 'महान् प्रसादः' इति सादरं संभाव्य शिरसा प्रतिगृह्य, 'किं त्वया किमपि मनसि कृतम्' इति भार्यामनुयुज्य,

तया च तत्त्वे निवेदिते 'भवतु, भगवतः प्रसादः' इति स्वयं कबलद्वयमुपयुज्य पत्न्यै शेषं प्रददौ । सा च कबलद्वयमुपयुज्येत । तत आरभ्य च सान्तर्वत्नी भूत्वा पुत्रावुभौ प्रासोष्ट । तौ च भगवान्मात्मनन्दननिर्विशेषमखिलेऽप्यंशेऽन्वपश्यत् ।

अपराधिषु वृत्तिः ।

यस्यैव वैष्णवस्योपजापेनात्मनो नेत्रोत्पाटनम्, परमगुरोर्महापूर्णस्य निर्याणम्, भगवद्रामानुजाचार्यस्य प्रवासादिका, महती कष्टपरम्परा, इत्येवमादयो विविधा महान्तोऽनर्थाः समुदयन्त चोलमुखेन, सोऽयं चतुर्ग्रामाधिपनामा (८१ ७१ ११ ५५ ५५) प्यनेन दयालुना नितरामनुक्षिप्तः । मुक्तिप्रार्थनाप्रसङ्गे च 'चतुर्ग्रामेशस्य निग्रहोऽवश्यप्रार्थनीयः' इति मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्येति नीतिमनुवर्तमानैः संसूचितोऽसौ 'मया लब्धं फलं सोऽयं चतुर्ग्रामोऽपि विन्दताम्' इति संप्रार्थयामास । महापराधी सोऽयमेवं किमित्यनुकम्पित इति तेनयुक्तोऽयं 'को वा नरकार्णवादेनमुत्तारयेत्' इत्युदतरयत् । महापुरुषस्यास्य छात्रो नरपतिः कोपि सुन्दरपाण्ड्यनामा ज्येष्ठे गुरुभीपराशरभट्टे विद्वेषमावध्य श्रीरङ्गस्थलवासमप्यस्य प्रतिबन्ध । तस्मिन्श्च दैवीं गतिं प्रतिपन्ने कष्टम् आचार्यापचारेणास्य परो लोकः सर्वथा परिभ्रष्टः, ऐहिकं वा सुखं कियन्तंचनापि कालमननुभवन्नप्यार्यं प्रभ्रष्टः किल' इति नितरामेव विव्यधे महात्मनोऽस्य धर्मपत्नीत्यहो पतिव्रतानां शीलम्, यत् सर्वेष्वप्यंशेषु पतिचितानुवर्तनम् ॥

वैदुष्यम् ॥

सर्वेष्वपि शास्त्रेषु निरतिशयमनुपममेव च प्रावीण्यम् । विशेषतश्च पुरुषवरस्यास्य प्रसन्नगभिरकर्कशा भारती । ओजोगुणोऽतीव तेजस्वी वाचि वाग्मिवरस्यैतस्य । वैदर्भीरीतिरेवास्य पद्यसरसहृदयहारिणी विहारमातिष्ठते । उपपादनसरणिश्च चेतोहरा सहृदयानाम् । सर्वथैव सर्वैः संभाव्यमस्य सुभाषितम् । अनुसर्तव्या चाभिधृष्टिकामै रचनागमनी । अनुसर्तव्या च यशःकामुकैर्गौरवता पदानाम् । आग्नेडनीया प्रतिष्ठाकामिभिर्भावावबन्धनिबन्धना पद्यानाम् ।

अवतारकालदेशादिकम् ॥

काञ्चीनगराद्वायव्यां विदिशि क्रोशत्रयदूरे कूरनामन्यमहाकृतावतारोऽयं कृतमतिकुलतिलकः । हारीतगोलभूषामणिरेष पुरुषप्रवरः । श्रीवैष्णवगोष्ठ्यामनितरसाधारणमुपपदञ्चैवास्य 'सहृदय' पदम् । तच्च महाभक्तपदपर्यायम् । नान्ततयोच्चर्यमाणमेनमेवाचक्षे रेफान्तमेवान्यान् दिव्यसूरिप्रभृतीन् । पिताऽस्य रेफान्तेनेतेषां पदेन व्यपदिश्यते । आपस्तम्बसूत्रनिष्ठ एषः । बृहच्चरणसंज्ञके विभागेऽन्तर्भूत इति ग्रन्थेभ्योऽवगम्यते । अस्य ज्येष्ठपुत्रः सुप्रसिद्धः 'भट्ट' नाम्ना श्रीरङ्गनाथेन 'भट्टपराशर' पदं लम्बितो सहस्रनामाध्यायभाष्यं व्यरचयत् । श्रीवत्सचिह्नमिश्रस्यास्य वंश्याः इदानीमपि श्रीरङ्गक्षेत्रे श्रीरङ्गनाथालये सभाजनादिकमुपलभमानाः 'भट्ट' व्यपदेशेन प्रथन्ते । एतद्वंशज एव श्रीमान् सुदर्शनाचार्यः श्रीभाष्यव्याख्यां श्रुतप्रकाशिकां श्रुतप्रदीपिकां चैवारचयत् । वेदव्यासपदञ्च रङ्गपतिना लम्बितः । अस्य चावतारवत्सरसंख्या न स्पष्टमस्ति ।

शयञ्च प्रतिपादयितुं शक्यते । अथापि श्रीभाष्यकारसमयः शा. श. १४०. कलि. व. ४११९. (A. D. १०१७.) प्रभृति, शा. श. १०६५. क. व. ४२२४. A. D. ११४२. पर्यन्त इत्यनेन पुरुषप्रवरोऽयं त्रैस्तवाब्दस्यैकादशस्य शतकस्यान्ते द्वादशस्यादौ च भूमण्डलमण्डयदिति निःसंशयम् ।

कृतयः ।

पञ्चरत्नानीव अत्युत्तमानि महार्घाणि पञ्चस्तोत्राणि । तानि यथा— श्रीस्तवः, श्रीवैकुण्ठस्तवः, अतिमानुषस्तवः, श्रीवरदराजस्तवः, सुन्दरबाहुस्तवश्चेति । तत्र पूर्वौ पररूपं मध्यमो विभवरूपम्, अपरौ अर्चारूपञ्चाधिकृत्य प्रवृत्ताः । तेषु चातिमानुषस्तवो नाम रचनया भावगाम्भीर्येण पदानां सौभ्रात्रेण लालित्येन रसपरिपोषेणान्यान्यैश्च गुणगणैर्वज्रमिव रत्नेषु सर्वतोमुखी सर्वादरणीयां सर्वाकाररमणीयां उत्तमतां तत्तदभिमानानुरूपशोभातिभारप्रभासनेनाधिगच्छति । उपपादनसरणिश्चात्र स्तोत्रान्तरेभ्यो विलक्षणा सहृदयानाममन्दमानन्दमुपजनयतीति स्तोत्ररत्नमिदं सहास्य पुरुषप्रवरस्य गुणगणकीर्तनेन सहृदयायां प्रकाशयितुमिच्छतः संपादकमहाशयस्य सूचनया धन्यतामात्मन आपादिताः यथामनीषं च संक्षिप्तैरेव वचनैः प्रत्यपादयाम । 'इक्षुक्षयान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ।' इतीदं वचनं महापुरुषेऽस्मिन् वर्तमानं नैव कथमपि विसंवादायातिशङ्कायै प्रत्यवस्थानाय वावसरं लभत इत्येषा नैव नूतनमतिशयोक्तिः । विस्तरश्चास्य गुरुपरंपराया दिव्यसूरीणाञ्च चरितामृतमविकलमन्यदा प्रकाशयिष्यत इत्यधुनैतावतोपसंह्रियतेऽयमुपोद्धातः ।

अतिमानुषस्तवः ॥

— ❧ —

अतिमानुषशीलवृत्तवैषै-

रतिवृत्तामरविक्रमप्रतापैः ।

अतिलङ्घितसर्वलोकसाम्यं

स्मरये वैष्णववैभवावतारम् ॥ १ ॥

श्रेयः किरन्तु किरणाश्चरणारविन्द-

निष्यन्दमानमकरन्दरसौघदेश्याः ।

तज्जाः श्रुतेर्मधुन उत्स इति प्रतीताः

माङ्गल्यरङ्गनिलयस्य परस्य धाम्नः ॥ २ ॥

श्रीमत्पराङ्कुशमुनीन्द्रमनोनिवासात्

तज्जानुरागरसमज्जनमञ्जसाप्य ।

अद्याप्यनारततदुत्थितरागयोगं

श्रीरङ्गराजचरणाम्बुजमुन्नयामः ॥ ३ ॥

वज्रध्वजाङ्कुशसुधाकलशातपत्र-

पङ्केरुहाङ्कपारिकर्मपरीतमन्तः ।

आपादपङ्कजविशृङ्खलदीप्तमौलेः

श्रीरङ्गिणश्चरणयोर्युगमुन्नयामः ॥ ४ ॥

श्रीरङ्गराजचरणौ प्रणुमो ययोः स्व-

ल्वेकस्त्रिविक्रमविधौ वसुधामशेषाम् ।

व्यक्रंस्त साचलकुलामपि विप्रकीर्ण-

स्थूलावलग्नसिकतामिव निर्णतोच्चम् ॥ ५ ॥

(क्रमशः ।)

इव काननतरुभिः समन्ततो निपतद्वर्षधारासेकभारावनतपल्लवाभि-
रतनुपवनहतिकंपिताभिः पादपनिनीनाभिरभिसारिकाभिरिव लताभि-
रावृतपार्श्वैः, समन्ततो वितततटिदुन्मेषतयातिमनोहरहरिशैशवविलो-
कनलोभोन्मीलितनयनया रजन्येव संभाव्यमानः, अतीत्याध्वानमन्तरा-
प्रवहन्ती वर्षासमयप्रवृद्धपरिवाहतयाविनीतवृत्तिमिवोल्लङ्घितमर्यादाम्,
संभ्रान्तामिवावर्तैः, सहासामिव फेनखण्डैः, सहस्ततालामिव स्रोतो-
भरघट्टनरयेण, सभ्रभङ्गामिव तरङ्गैः कालिन्दीं ददर्श । तथा तु
भगवद्गौरवस्तम्भितस्रोतसा मध्यतो द्रोणीभूय वितीर्णेन जानुदन्नपयसा
मार्गेण परं पारं तटाटवीनिरूढया सरण्या द्रुततरमुपगम्य गोकुल-
मलक्षितः तदोकसा जनेन नन्दभवनाभ्यन्तरं प्राविशत् । ततो
मन्दगतिः प्रसूतिभवनद्वारमुपगम्य यशोदाशयननिषण्णामपहायांबुद-
मवनितलमवतीर्णामचपलामिव विद्युल्लितकामनाश्यानगर्भसलिलामा-
मीलितलोचनां दारिकां ददर्श । ततः तस्मिन्नेव शयनीये शाययि-
त्वात्मनः कुमारमादाय तां दारिकां यथागतमेव भवनमाजगाम ।
ततो देवक्यपि मायामय्या बालिकया वशीकृतहृदया तस्यां बलव-
दाबबन्ध प्रेम ॥

अनन्तरं च सा दारिका तादृशूपापि भिन्दन्तीवावरोधमुच्चै-
रौदति ॥

तेन च भवनान्तरव्यापिना सद्यःप्रसूतकेसरिणीनिनादपरुषेण
रदितध्वनिना स्फुटितकर्णविवर इव नन्दगृहवर्ती सर्वोऽपि जनः प्रा-
पुध्यत । ततश्च अकाण्डाविर्भूतेन भवनावपातसोदरेण तेन संभ्रान्त-
त्वात्ता निद्राच्छेदव्याकुलितलोचनं मुहुर्मुहुः परस्परानुयोगमुखर-
पुलं किं चेत् इदमुद्धूतमस्मादिदं प्रसृतं तत् इदमाविर्भूतमिति भव-

नेषु संजवनेषु द्वारोपान्तेषु तादृग्विरावनिमित्तान्वेषणव्यग्रपरिभ्रमदास-
दासीगणयुगपदादीपितकरदीपिकानिवहमाकुलतरमभवदखिलं शुद्धा-
न्तं वसुदेवस्य । ततः चिरेण शिशुरुदितरूपमवधार्य तद्धनिमहमह-
मिकया सर्वेऽपि गृहपालकाः द्रुततरमाधाव्य देवकीप्रसवोदन्तं कंसाय
निवेदयामासुः । सोऽप्याकर्ण्य विदीर्णहृदयः सत्वरमुत्थाय संभ्रमाति-
शयानपेक्षितकरदीपः तमसाविज्ञातनिम्नोन्नतभागेषु द्वारेषु मुहुर्मुहुः
स्खलितचरण एकाकी वसुदेवभवनद्वारमाजगाम ।

तत्र च प्रणतोत्थितैर्द्वारिराक्षिभिरनुसृतोन्तःपुरमुपगम्य किं
जातं किमभवदानयतार्पयतेति उच्चैर्जगर्ज । तेन गर्जितेन भीता हा-
हामृता अपसस्त्रुरन्तःपुरचारिण्यः । देवक्यपि भ्रातः, इयं ते स्नुषा
नार्हति ते वधं, अष्टमात् खलु मम तनयात्तव भयमूचिवान् मुनिः
न पुत्रिकायाः, नियतं तवैवानुकूलेन विधिना कुमारिकैवोत्पादिता,
मावधीरिमां कृपणां जन्मनैवोपहताम् । क्रूरेण हि त्वया श्रीमन्तं प-
डपि तनया मम नाशिताः ; इयमेकावशिष्टा कन्या किमियमपकरिष्य-
ति । त्वदायत्तं जीवितमस्याः । पश्येमाम्, इत्यन्यदन्यदपि सखे
सदैन्यं सयाच्जानुबन्धं च प्रलपन्ती बाष्पसलिलावृतमुखी गर्भक्लि-
ष्टतनुं गर्भोबुक्लिन्नमूर्धजां दारिकां शनैरानीय पुरतस्तस्य धरण्यामेव
शाययामास । कंसोऽप्यनाकर्णितकेनेव विलोक्य तादृशीं तां गृहीत्वा
पादयोरुत्क्षिप्याविध्य आमयित्वा च शिलातले पातयामास ॥

ततः क्षिप्रमात्रैव सा बालिका अस्पृष्टभूतला आच्छिद्य कर-
तलं पश्यत एव तस्यान्तरिक्षमुत्पपात । तत्क्षणमचिरद्युतिसहस्रसं-
पातभीषणेन दुर्निरीक्ष्यप्रसरेण तेजसा निरन्तरमभवद्गगनम् । आपू-
र्यत चाकाण्डाविर्भूतेनाविज्ञातनिमित्तेन ब्रह्माण्डस्फोटपिशुनेन ध्वनि-

ना । ततः किमिदमिति विस्मयोत्तंभितदृष्टयः सर्व एव गगनं वीक्षां-
चक्रिरे । ततो नातिचिरादिव प्रशान्ते तस्मिंस्तेजसि निनादे चात्युज्व-
लेनात्मरोचिषा घनतरमपसारयति वियति तमोबन्धं बालार्कमण्डला-
दिव निर्गतं कुरुविन्दशिलाखण्डैरिव सङ्घटितं प्रत्यग्रजपाकुसुममालि-
काभिरिव निर्मितं शशरुधिरसहोदरेणारुणाङ्गरागेणाहितपरभागभूनील-
लोहितहरितेन वाससावच्छादितम् आरक्तसांध्यजीमूतसंघातसंवीतका-
ञ्चनशैलसंवादिवर्ष्मोद्ब्रहन्ती, सद्यःप्रवृद्धकोपाटोपसमुद्गीपितकिलिकि-
लाजलैरनवरतबन्धम्यमाणतारकैः, स्फुरत्तटिलताव्रातपिशङ्गपक्षमालो-
पगतैररुणविकटविशालरूक्षैः त्रिभिरीक्षणैर्युगपज्जाज्वल्यमानाग्निभिः
सस्फुलिङ्गैर्वेदीवायतनैरुपलक्ष्यमाणा, उत्तमाङ्गासङ्गितुङ्गतरमकुटसङ्ग-
तमणिगणप्रसृताभिः, सर्वतोऽपि दूरालंबिनीभिर्दीधितिभिरिवाबद्ध-
मुक्ताभिः केशसंहतिभिः परिशोभिता, अरुणाधरपुटान्तरदरीदृश्यमा-
नविकटदंष्ट्राकोटिपटलजटिलमुदयदंबरमणिबिंबविडंबि वदनमुद्ब्रहन्ती,
कल्पान्तानरूपज्वलितशिखिशिखाजालदलितविगलितकार्तस्वरशैलशि-
खरानुकारिभ्यामतिरक्तकञ्चुकबन्धबन्धुराभ्यामुत्तुङ्गपीवराभ्यां पयो-
धराभ्यां सकलतनुप्रभास्रवन्तीसैकताभ्यामतिगुरुपरिणाहाभ्यां नितं-
बाभ्यां च निरुद्धगगनमध्या विविधदिव्याभरणगणविभूषिता, अति-
लोहितकौमुभसव्यानसमावृताम्, प्रवृत्तोद्भूतनक्तं चरप्रथनपरिपीताव-
शिष्टारिबलकरितुरगभटरुधिरधारापरिषिक्तामिव दुर्निरीक्ष्यां मूर्तिं बि-
भ्राणा, अमलमणिकटकाञ्चितप्रकोष्ठेन पाणिनैकेन सकृशानु-
शिखं त्रिशिखमन्येन निर्दयस्फण्डितचण्डरात्रिचरमण्डलकण्ठकाण्डं
वज्रप्रकाण्डमपरेणोत्खातदितिजवीरहृदयपिशितपिण्डानुकारिकमलको-
शमन्येन च मधुरमदिरासवपरिपूर्णा पार्त्री च दधाना, भीषण-

विविधवेषभूषणभाषणैर्नानारूपैर्नानाप्रमाणैर्यक्षैर्भूतैर्वेतालैश्च पिशाचैश्च
निबिडीकृतपरिसरा, प्रलयधाराधरनिर्घातनिर्घोषबधुभिः सद्योविस्मा-
वितान्तर्वलीगर्भसहस्रैश्च श्रवणपरुषैरुपनन्दयद्भिः, भुवः कंपमुचाव-
चैरापूरितासन्नगिरिगुहोद्यत्प्रतिध्वानद्विगुणीकृतैर्निजानुयायिभूतगणारा-
वमेदुरितैः तात्कालिकगंभीरांभोधरस्तनितजनितसाह्यैरभिव्यासपत्तना-
ट्टालगोपुरप्रासादैः प्रतिबोधितगजतुरगखरोष्ट्रगोमहिषविकृतवाशितवि-
शेषैः प्रचुरमूर्च्छावेशनिपतितभीरुसहस्रैः समन्ततो निद्राच्छेदसंभ्रा-
न्तनागरिकवृन्दैः, स्पष्टैरट्टहासैर्भिन्दतीव रोदसीगर्भम्, पिबन्ती चा-
सकृत्पात्रीगर्भं मधुमैरयं स्फुटविवृतदंष्ट्राकोटिविशंकटवदनकुहरम्,
मुहुर्मुहुरुच्चैर्हसन्ती, मुहुर्नृत्यन्ती, मुहुर्ज्वलदलातचक्रप्रतिकाशं भ्राम-
यन्ती त्रिशूलम्, अधिदेवतेव भयानकस्य, जननीव बीभत्सस्य
मूर्तिरिव रौद्रस्य, सखीव समवर्तिनः, सहकारिणीव संवर्तस्व, हृदय-
वृत्तिरिव रुद्रस्य, कालरात्रिर्देत्यनाम्, मृत्युर्विरोधिवरूथिनीनाम्,
संमोहिनी लोकानाम्, समलक्ष्यत दुर्विभाव्यभैरवाकारा भगवती वै-
ष्णवी शक्तिः । ततः तादृशपददर्शनत्रासावेशनिमीलितदृष्टयो विकल-
करणाः सर्व एव ते मूर्च्छिता इव निष्पन्दमतिष्ठन् तदानीमन्तरि-
क्षगतैव सा कोपावेशरूपिताक्षरं सावधीरणमुवाच— ‘अरे रे भो
जान्वयपांसन, भ्रूणहनन, नृशंस, कंस, आत्महेतोरतिगर्हितमतिदा-
रुणं कर्मदमचीकरः; मामपि हन्तुमुद्युक्तोऽसि; अहं हि दुर्मा-
भूतैः, दुर्विभाव्यगतिलोकैः, त्वद्विनाशायैव धरणीमवतीर्णस्मि ।
सर्वथा, अचिरेण समरभुवि बलवता रिपुणा अभिकृप्यमाणम्
निशितनखाग्रविदलितत्वद्वक्षसः सफेनबुद्बुदस्त्यानं कटुष्णं च शो-
णितं पास्यामीत्युक्त्वा सहैव तैर्भूतगणैर्दिवमारुरोह ॥

ततः तिरोभूतायां देव्यां कंसोऽपि दुःस्वप्नदर्शनेनेव तथावि-
धेन व्यतिकरेण विषण्णं सर्वांगोपतापिन्या बलवदनर्थानुबन्धबंधुरया
दुरंतया चिंतया शून्यीकृतं क्षणं सुप्रयुक्तोपायवैफल्येन शल्येनेवा-
भिविद्धं क्षणमनर्थशिशुगणव्यपादनक्रूरेणात्मव्यापारेणोद्विग्नम्, क्ष-
णमासन्नबंधुजनाहितंकरणनिरनुरोधेनापराधेन लज्जितं, क्षणं देवम-
हिमानुचितननिर्विण्णम्, क्षणमभिशापानुध्यानभीतम्, मन उदव-
हत् । ततोऽवधार्य दुर्लङ्घ्यतां कालस्य वदनावलोकनेऽपि लज्जमानो
देवक्याः वैलक्ष्यविशीर्णाक्षरं शनैरुवाच । आर्ये, आत्मजीवितहेतोर्नि-
र्भृणोऽभ्यसूदयं तव गर्भान् ।

अनतिक्रमणीयो हि मृत्युः ममान्यत एव भविता ! नैवाति-
कान्तः पौरुषेण दैवम् । यदर्थमभिलालनीयेऽपि स्वजने महदुपद-
र्शतं कौर्यम् । नियतमातिजुगुप्सितेनानन्तेनानिष्कृतिना पापेनानेन
निपतिष्याम्यघातिशराः शाश्वतेषु नरकेषु । अंब, त्यज सन्तापबहुलां
शिशुकृतां चिन्ताम् । कालेन हि दुर्ज्ञेयगतिना लोकः कर्त्रेव क्रियते,
मुहूदेव पाल्यते, रिपुणेव हन्यते, तत्र मद्विधैरनिमित्तभूतैरपि मुधै-
वायास्यत आत्मा— को हि निरुन्ध्यादापततो यथाकालं जरा मृत्यु-
मामयं वधं बन्धमन्यानपि क्लेशान्; महती खल्वनात्मज्ञता लोकस्य
यदि देवायत्तेष्वप्यर्थानर्थेषु कर्ताहमस्मीति नन्दति निन्दति च ।
अम्ब मा कदापि कार्षीरभिमततनयविनाशशोकोपनतं विलापम् ।
अभिज्ञासि लोकवृत्तानाम्; प्रायेणैवंविधानि संभवन्ति दुःखानि
मानुषीं योनिमापन्नानाम्; विशेषतः पण्डितासि क्षात्रधर्मे । अयं
यार्थकान्तः साहसहेतुरकार्यशतनिमित्तमपास्तघृणो निरस्तदाक्षिण्यो-
ऽचिन्तितानुबन्धोऽविचारितगौरवो दारुणो विधिः । अहह ! जाना-

मि साधु त्वयि बलवदपराद्धं मया । सर्वथानुकंपनीयोऽस्म्यहमपि
पुत्रवत्तव । का नु जननी सुतवत्सला क्रूरमुद्धृतमपि मत्तमप्युन्मत्त-
मप्युत्पथप्रवृत्तमपि आततायिनमप्यधनमप्यपराधिनमपि पापकारिण-
मपि नृशंसमपि कुलपांसनमपि सामर्षमपि वैरदूषितमप्युपेक्षेत तन-
यम् । तन्मामेवंविधं मर्षय, पतितं त्वच्चरणयोर्मूर्ध्नेति वदन्नेव भूमौ
प्रणनाम ॥

ततः तादृशेन भ्रातुरनुतापबहुलेनाभिः यत्कदैन्त्येन वचसा क-
र्मणा च द्रवीभूतहृदया तत्क्षणतिरस्कृतशोकभरा समुपनतं प्रसादमा-
सूचयता बाष्पांबुपूरेण स्नपयन्ती कपोलौ मातेव जातकारिण्यातिको-
पाविष्टस्यालोक्याननं भर्तुरतिदीनवचना कंसमाबभाषे । वत्सोऽपि
न त्वामभिगमामि । शपामि चात्मना । कृतान्तो हि बलवान् काल-
श्च नाशयति गर्भगतान् जातमात्रान् प्रवृद्धांश्च प्राणिनः । तत्र कथ-
मिव गणयेयं कारणं त्वाम्, यज्जातमात्रा एव मे शिशवः कालरूपि-
णा त्वया विनाशिताः, वत्स, नाहमवगच्छामि त्वयि दोषं जानामि
च तत्त्वं जगत्सर्गस्य सर्वथा स बलवान् मातापित्रोरेव दोषः ।
येन विनाश्यन्ते गर्भाः शिशवश्च । पूर्वदृष्ट एवायं विधिः यन्नात्येति
महानपि भवितव्यम्; यच्चाकर्तापि व्यपदिश्यते कारणतयेति तदेव
जातं तच्च लब्धं यदाच्छिद्य नापनीयते विधात्रा, सर्वथा सर्वमपि
तन्मर्षणीयतामुपनीतं मम, पादयोः पतता जुगुप्सता च स्वं क-
वत्सेन यद्यदकारि, तत्पुत्रक, गच्छ भवनम्; साधय समीहितम्
अद्य प्रभृति त्यजेमं दारुणं वैरानुबन्धम्; भजस्व प्रसादमधुरां वृत्ति-
बन्धुषु; दूरीकुरु मृत्युकृतमात्मनः त्रासम्; कालो हि योजयति
मृत्युना बालमपि, तरुणमपि, स्थविरमपि, बालिनमपि, गुणमपि

कमप्यधनमप्याढ्यमपि, मृदुमपि, कर्कशमप्युद्योगिनमपि, तूष्णीक-
मपि, सपौरुषमपि, देवैकशरणमपि, पुरुषं कः प्रभवति तं विजे-
तुम् । श्रूयन्ते हि राजपुत्राश्च तेनैवोपहताः प्रत्यपद्यन्तात्मकर्मानुरूपा
गतीः, त्वं च प्राप्तजन्मा वीर्यवतामन्वये भोजानां विज्ञातपरावरः,
प्रकृत्यैव विनीतोऽपि च शिक्षितो गुरुभिर्वेत्ता वेदवेदाङ्गानां तथापि
देवेनैवोपहतविवेकोऽननुरूपमपि कर्मेदमकरोः । नियतं नानुशोचामि
परासून् मम पुत्रकान् । किंत्वात्मकृतेनैवात्युत्कटेनानेन पाप्मना ह-
न्यमानं त्वामेव चिन्तयन्ती नाभिगच्छाम्युपशमनं शोकस्येत्यन्यैश्च
तत्कालोचितैः सतत्त्वावबोधनैः सधर्मोपदेशैः सकरुणैः सनिदर्शनैः
प्रसाद्य भ्रातरं भवनाय प्राहिणोत् । स्वयमपि पत्या सहाभ्यन्तरं वि-
वेश । कंसोऽप्यसुरप्रकृतितयान्तरनुपशान्तद्वेष एव पौरुषप्रतिहति-
परिधूनेन मनसा परिजनेभ्योऽपि लज्जमानः अधोमुखो धरणीमेवाव-
लोकयन् स्वभवनमुपगम्य तत्र शयनीये निपत्य रात्रिशेषमनैषीत् ।
ततः प्रत्युषस्युत्थाय निर्वर्तितप्राभातिकविधिः सभां प्रविश्य तत्र
पूर्वागतैरनन्तरागतैश्चामात्यैश्च रहसि संमन्त्र्यावधार्य कार्यं नग-
रेषु ग्रामेषु पक्ष्णेष्वन्येषु च जनावासेषु शिशुगणविनाशायानुचरा-
नसुरान्नियोजयामास । आनकदुन्दुभिरप्यात्मनो ज्येष्ठमहिष्यां रोहि-
ण्यां तनयोदयोदन्तमाकर्ण्य मुदितमानसोऽप्यात्मपक्षीयैराभ्यन्तरैः
परिजनैश्चावेदितमाज्ञाय कंसस्य गूढं चिकीर्षितमुद्योगञ्च महतीं चि-
न्तामुपययौ । तथा हि दुरात्मा खलु कंसो भगवत्या वचनेनावधार्या-
ममृत्योरुदयमन्यत्र धरण्यां कुत्रचिन्मानुषयोनावाविर्भावं विष्णोर्नि-
विन्वानो विचिन्वानश्च गूढचारिभिः आत्मानुगतैर्मर्यादाविभिर्नानारूपै-
र्निशाचैर्बालकान्; तेषु च तत्तल्लक्षणाभिसूचितविशेषान् घातयिष्य-

ति । हा ! किं करोमि ब्रजगतमपि यशोदातनयभावमुपगतमपि बालकं
विचिन्त्य न शुध्यति ममान्तरात्मा । को नाम तादृशैर्दिव्यैर्लक्षणैर्मा-
नुषं मन्येत तं बालकम् । ते खलु तादृशैर्लक्षणैः तस्मादपि राज्ञो-
ऽत्याहितमाशंकमाना द्रुष्टेयुरेव तनयाय मम । सर्पभीतो हि रज्जो-
रप्यपसर्पते तं प्रहरति च । हन्त अत्र का प्रतिक्रिया, क उपायः,
का युक्तिः, किं शिशुक्षेमौपायिकं कर्म, को यत्नः, येनाप्रकटमभिर-
क्षितं प्रवृद्धं कृतकार्यं च कुमारकं पश्यामीत्यन्यदपि चिन्त-
यन् यापयामास कतिचन दिवसान् । ततः कदाचिदात्मदर्शनाय
सायमागतं नन्दमालोक्योपह्वरे तमवोचत् । सखे, दिष्ट्या वर्षस-
तनयोदयेनानुरूपे कलत्रे दिष्ट्याऽनृणोऽसि पितृणाम् । ममापि
ज्येष्ठा पत्नी ब्रजे तनयं सुषुवे । अंग, न क्षेमावस्थानं तव
वृन्दावने, अधिवसति तं देशं दारुणः केशी नामासुरः ।
बिभेमि तत्परिसरारण्यवर्तिभ्योऽन्येभ्योऽपि हिंसेभ्यः । तदितो द्रुतत-
रगतिर्भवनमुपगम्य तस्माच्च प्रस्थितो यशोदया दारकेण सह
टिति प्राप्य ब्रजं तत्रैव गोपैः सह निवासमुपकल्पय । तत्रैव वसता-
मम रोहणीतनयेन संयोज्यात्मसुतमुभावपि पालय सममेव दारकौ ।
सर्वथावधारयानाकलितविशेषामविभक्तामेव तनयेषु धनेषु च मैत्री स-
ज्जनानाम्, तौ खलु धर्मतः तव मम च तनयावेव, त्वं च ब्रज-
एव निर्वर्तितजातकर्मणोः तयोर्ज्येष्ठस्य संकर्षण इति यवीयसः कृष्णः
इति च नाम विधेहि । रक्षस्व चाप्रमत्तो यत्तश्च तावजसमपि
काननचारिभ्यो दंष्ट्रिभ्यः श्वापदेभ्यः सरीसृपेभ्यो भूतेभ्यः शकुने-
भ्यो राक्षसेभ्योऽन्येभ्योऽपि घातुकेभ्यः । प्रायेण ह्यापतन्ति
विघ्नाः प्रवर्धमानानां बालकानां; महाभाग तथा संविधेहि सर्वमापि

॥ सहृदया ॥

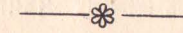

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष भाद्रपदमासः । [संचि. ६.]

सुभाषितानि ॥

शुद्धः स एव कुलजश्च स एव धीरः

श्लाघ्यो विपत्स्वपि न मुञ्चति यः स्वभावम् ।

तप्तं यथा दिनकरस्य मरीचिजालै-

र्देहं त्यजेदपि हिमं न तु शीतलत्वम् ॥ १ ॥

बुध्यामहे न बहुधापि विकल्पमानाः

कैर्नामभिव्यर्थपदिशाम महामतींस्तान् ।

येषामशेषभुवनाभरणस्य हेम्न-

स्तत्त्वं विवेक्तुमुपलाः परमं प्रमाणम् ॥ २ ॥

न लज्जते सज्जनवर्जनीयया

भुजंगवक्रक्रिययापि दुर्जनः ।

धियं कुमायासमयाभिचारिणीं

विदग्धतामेव हि मन्यते खलः ॥ ३ ॥

पाणिग्रहणम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

सत्यवती— षोडशस्त्रीसहस्राणाम् पतिः श्रीमान् वासुदेवः तत्तद्गते सममेव विहरन् दृष्टो नारदेन । एवमेव गोपीवृत्तान्तश्च । एषा कथा सम्यङ्निरूप्यमाणा सर्वसङ्गपरित्यागिनां परमात्मानमेव अनवरतं अनुध्यायतां जीवानां शुद्धसत्त्वमये लोके नित्यकैङ्कर्यान् नन्दप्राप्त्यादि श्रुतिशतनिरूपितं रहस्यमेव प्रकारान्तरेण अवगमयति विवेकिनः इति जानासि किल । तद्वदिहापि स्यात् ।

कान्तिमती— सखि, किमर्थमिदं अध्यात्मस्वरूपनिरूपणे प्रकारान्तराश्रयणम् ? अतत्त्वविदो हि यथाश्रुतप्राहिणः ‘गोपकन्या भुजङ्गोऽयम्, जारवृत्तिरेषः, गोपालोऽसौ, अतः न सर्वथा पूजनीयः’ इत्यादि वदन्तः ‘सर्वे कृष्णार्पणमस्तु’ इत्यनवरतं अनुध्यायतां अस्माकं मतस्योपरि दूषणं उद्धोषयन्ति ।

सत्यवती— ‘सर्वे कृष्णार्पणमस्तु’ इत्यस्मिन् वाक्ये एव हृदयगमं समाधानमुपलभ्यते । महानयं विषयः प्रसङ्गान्तरे विमर्शनीयः । संप्रति प्रकृतमनुसरावः ।

कान्तिमती— प्रवेशहोमे कृते पाणिग्रहणविधिः परिसमाप्तः इति किल चिन्तितं मया ॥

सत्यवती— न हि न हि । स्थालीपाकवैश्वदेवादीनां गृहमेषिणि सह बध्वा अनुष्ठेयानां कर्मणाम् उपदेशमन्तरा उद्वाहविधिः असंपूर्णः किल ।

कान्तिमती— सत्यम् । अन्यथा कथमिथं सहधर्मचारिणीव्यपदेशमर्हति ।

सत्यवती— ततश्च गृहमेधिकर्मानुतिष्ठतोः दम्पत्योः पाणिग्रहणदिवसात्प्रभृति त्रिरात्रम् अधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनम् इत्यादिनियमो विहितः । तयोरुभयोः शय्यामन्तरेण गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतः नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्षो वा दण्डः स्थापयितव्यः । एते एव वृक्षाः गन्धर्वाप्सरसां गृहाः इत्याम्नायविदो वदन्ति ॥

कान्तिमती— किमर्थमिदं दण्डे गन्धर्वस्य आवाहनम् ?

सत्यवती— विश्वावसुनामायं गन्धर्वः । तेनेयं परिगृहीता । तस्य च अनुज्ञां नतिभिः स्तुतिभिश्च संपाद्य वरो धर्मप्रजाधिगमाय वधूसंगमं प्रारिप्सते ।

कान्तिमती— विवाहदिवसादारभ्य त्रिरात्रम् उभयोः ब्रह्मचर्यनियमः ; चतुर्थ्यां तु रजन्यामपररात्रे दण्डोत्थापनेन गन्धर्वप्रसादनद्वारा ऋतुदोषशमनानान्तरं दम्पत्योः शुभे मुहूर्ते समावेशो भवति इति किल सूत्रकाराः ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— अनेन ऋतुमतीनामेव विवाहः शास्त्रीयः इति निःसंशयं ज्ञायते ।

सत्यवती— सखि, किञ्चिदिव अवधेहि । पुरा किल— श्राद्धादिषु मांसादीनां परिवेषः ; सर्ववर्णेषु ब्राह्मणानां दारक्रिया ; द्विजन्मनां महानसेषु शूद्रैः पाकक्रिया ; स्त्रीणां च रजोदर्शनात्परम् उद्वाहः ; वेदमधीत्य स्नातानामेव गार्हस्थ्येऽधिकारः— इत्यादयः समया-

चाराः शास्त्रीया इति प्रानीनानां स्मृतिकर्तृणामाशयः इति ज्ञायते । तदा हि धर्ममन्ववर्तते कामः । पुरुषार्थेषु धर्मो मोक्षश्च प्रधानौ आस्ताम् । तस्मिन् काले प्राचुर्येण सत्त्वगुणस्यैव उन्मेषः समजनि । परलोकभीतिः अभ्यधिका आसीत् । पार्थिवभोगप्रवणाश्च विरला आसन् । ब्राह्मणा हि तदानीं समलोष्टाश्मकाश्च नायथालाभसंतुष्टा ब्रह्मनिष्ठाश्च बभूवुः । धनिकाः प्रभवश्च तेषां नैस्पृह्यवैराग्यादिगुणसंपत्तिमभिवीक्ष्य तत्कटाक्षलाभं साम्राज्यलाभादप्यधिकं मेनिरे ।

इदानीं तु काममनुवर्तते धर्मः । अर्थकामाविति द्वावेव पुरुषार्थौ प्रधानौ विलसतः । कालेऽस्मिन् प्रायो रजसः तमसश्चैवोन्मेष उपलभ्यते । परलोकः शशविषाणतुल्य इति निश्चितः । पार्थिवभोगाधिगमेनैव जन्मनः साफल्यम् अनुपश्यन्ति विपश्चितोऽपि । ब्राह्मणा हि द्रविणाशापिशाचिकाग्रस्ताः ईषणात्रयवशीकृताः परित्यक्तस्त्रीयवृत्तयः कामक्रोधलोभादीनां दासभूताः पर्यटन्ति । धनिकानां प्रभूणां च प्रसादाधिगमकाङ्क्षिणः इमे विगतान्यकर्तव्याः तान् स्तुवन्ति उद्धावयन्ति च तन्माहात्म्यम् ॥

एवं स्थिते मांसाशनाद्याचाराः रजस्तमःप्रचुरे कालेऽस्मिन् अनर्थावहा भवेयुः इति ज्ञात्वैव रजोदर्शनात्पूर्वमेव पाणिग्रहणविधानमवश्यकर्तव्यम् इति अभिज्ञाः त्रिकालवेदिनः केचन महर्षिकल्पा निरचैषुः । अत्र कं दोषं अनुपश्यति भवती ?

कान्तिमती— सत्यमाह महानुभावा मे सखी । कालः करोति कार्याणि । ब्रह्मचर्यनियमः, गुरुकुलवासः, वेदाध्ययनम्, उत्तयोपस्थानम्, त्रिशद्वयोनन्तरं पुंसां दारकर्म, अग्न्युपासनम्,

वैश्वदेवाचरणम्, स्थालीपाकः— इत्यादिकथैव अद्य प्रायेणास्तमिता । क वयं रजस्तमोभिभूताः ? क च श्रुतिस्मृतिविहिता धर्माः ? तादृशधर्माणां सांप्रतं अतिदेशोद्यमः सर्वथा न विवेकिभिः आदरणीयः ।

सत्यवती— ततश्च अग्निरुपसमाधानादि कृत्वा दम्पत्योः परस्परानुरागाभिवर्धनकाम्यया काश्चन आहुतीर्हुत्वा जयादिकरणेन होमं परिसमाप्य अपरेणाग्निं प्राचीं बधूमुपवेश्य हुतशेषादाज्यं किञ्चित्तस्याः शिरस्थानीय मन्त्रोच्चारणपूर्वकं मिथः समीक्ष्य तेनैवाज्यशेषेण उभयोः हृदयदेशौ संमृज्य दम्पत्योः शरीरसंसर्गद्योतकान्मन्त्रान् समावेशने जपति ।

कान्तिमती— मिथः समीक्षणम् तत उभयोर्हृदयदेशस्पर्शः अनन्तरं च समावेशः इत्यनेन 'चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः' इत्याद्यनङ्गतन्त्रोदितं प्रकारमनुस्मारितास्मि ।

सत्यवती— ततः समावेशनकाले जप्यमानतया विहितो मन्त्रः स्त्रीपुंसयोः व्यवायकर्मप्रकारं विस्तरतोऽनुशिक्षयति ।

कान्तिमती— (सहासम्) अनधिगतार्थबोधकत्वं हि शास्त्रस्य लक्षणम् । आहारनिद्राभयव्यवायादयः तिरश्चामपि समाना एव । अतो मन्त्रे व्यवायानुवर्णनं किमर्थमिति न जायते ।

सत्यवती— मन्त्रोऽयं सुसूक्ष्मं अनुविमृश्यमानः समावेशोऽयं पार्थो यज्ञः न तु स्वार्थः; दम्पत्योः संसर्गो हि अरणिमथनतुल्यः; उभयोः परस्परं सौमनस्येनैव गुणवतः पुत्रस्योत्पत्तिः; पुत्रपौत्रद्वारा द्वयोरप्यमृतत्वमस्मिन् लोके; ओषध्युपचयवत् प्रजननमपि लोकस्याभ्युदयहेतुः; पितृणाम् ऋणापनयनायेदमवश्यमनुष्ठेयम्

इत्यादिकमधिगतमर्थं सम्यगुपदिशति इति ज्ञायते । तथा च
'प्रजननं वै प्रतिष्ठा साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितृणामनृणो
भवति' इति तैत्तरीयाश्च समामनन्ति ।

कान्तिमती— साधु साधु । कविसार्वभौमोऽप्यमुमेवार्थम्— 'दु-
प्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः', 'अत्यादित्यं द्रुतवह-
मुखे संभृतं तद्धि तेजः' इत्यादिना निषेककमेदं श्रुतिप्रोक्ता प-
ञ्चमाहुतिरिति बोधयन् 'अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनी-
षिणः' इति च तमेवार्थं प्रकारान्तरेण विशदयन् 'पुरा किल
धर्ममन्ववर्तत कामः' इतीममाशयं द्रढयति किल ।

सत्यवती— कः सन्देहः? सर्वशास्त्रमर्मवेदिनः खलु महाकवयः ।

कान्तिमती— समावेशाचरणेनावस्यते किलोद्वाहकर्म ।

सत्यवती— अथ किम् ।

कान्तिमती— सखि, सम्यगवगतो विवाहविधिप्रकारः । परं तु

अत्र पाणिग्रहणानुवर्णनकाले मङ्गलसूत्रकथा विस्मृतेति मन्ये ।

सत्यवती— न हि । न हि । गृह्यसूत्रे मङ्गलसूत्रकथैव नास्ति ।

वध्वाः कण्ठे मङ्गलसूत्रबन्धनद्योतको मन्त्रः न कुत्राप्युपलभ्यते ।

कान्तिमती— पुरोहितो मन्त्रोच्चारणपूर्वकमेव कण्ठे मङ्गलसू-
त्रं बध्नाति ।

सत्यवती— तेनोच्चार्यमाणा वर्णावलिः न मन्त्ररूपा । 'मङ्गल्यत-
न्तुनाऽनेन मम जीवनहेतुना । कण्ठे बध्नामि सुभगे त्वं जीवश-
रदः शतम् ।' इत्ययं कश्चन श्लोकः शिष्टैरनुमतः । मङ्गलत-
न्तुबन्धनं तूत्तरदेशे बहुषु जनपदेषु नाचर्यते । इदमेवाभिप्रेत्य
'अथ खलु ब्राह्मणं जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च । तान् विवाहे प्रती-

यात्; यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः' इत्याश्वलायनो महर्षिरनुशास्ति ।

कान्तिमती— (सगौरवम्) सखि, ब्रह्मवादिनीपदमर्हत्यत्रभवती ।

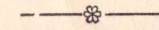
असाधारणी ज्ञानसंपत्तिः । अन्यादृशं मन्त्रार्थविज्ञानम् । निरुप-
मः प्राचीनार्थधर्मविचारप्रकारः । अत्यद्भुता लोकज्ञता । अभिन-
न्दनीया कथोपक्षेपचातुरी । आस्वादनीया मधुरमधुरा भवत्या

वाग्धोरणी । भवत्या दर्शनमप्यतिपावनमाकलयामि; किमुत भा-
षणम् । एवमेव गृह्योक्तानां विध्यन्तराणामपि विज्ञानं भवत्याः

सकाशादवगन्तुमुत्सहे । तत्प्रसीदतु भवती ।

सत्यवती— भवत्याः सत्वोन्मेषः एवं व्याहारयति । न तु मदीयो
गुणः । महानद्य कालातिपातः समजनि । अन्यत्सर्वं प्रसंगा-
न्तरे भवतु ॥

[इति निष्क्रान्ते ।

स्थावरतत्त्वदर्शनम् ॥

(कदली उपशलाकाश्च ।)

चन्द्रपालः— सखे, न तथा वक्तव्यम् । उपशलाकाश्च दृश्या एव ।

तथा हि— वेशन्तेषु निपत्य चिरतरजलसंसर्गात् प्रस्विथिलाव-
वेषु अश्वत्थपत्रेषु ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य दृश्यमानेषु जालेषु तन्तव इव

उपशलाकाः स्फुटतरं सदृश्येरन् ॥

पद्मशर्मा— मित्र, यद्येवं कदल्यादिष्वपि तथा चिरतरजलसंपर्केण
तादृश्येरन् किल । न हि तथा दृश्यन्ते । तस्मात् अश्वत्थपत्रा-
णामेव तथा उपशलाकाः सन्ति नेतरेषामिति कुतो ना-
भ्युपगम्यते? ।

चन्द्रपालः— मित्र, कदल्यादिपूषशलाकापेक्षया पत्रावयवाः दृढा भवन्ति । अतश्चिराज्जलसंपर्के सति पत्रावयवनाशात् पूर्वमेव उपशलाका नश्यन्ति । अतो युक्तरूपमेवेह तत्रोपशलाकानामदर्शनम् । न ह्येतावता सर्वेषामपि पत्राणामुपशलाका न सन्तीति वक्तुं युज्यते ॥

यज्ञशर्मा— मित्र, भवतु, अन्यदपि पृच्छामि । यदि सर्वेष्वपि पत्रेषु पूषशलाका अङ्गीक्रियन्ते, तदा कुतो वा कदलीपत्रे विदीर्यमाणे भागद्वयमपि समप्रविभागमेव भवति । वटादीनां तु विषमविभाग एव भवति, अत्र वैलक्ष्यण्ये किं वा निदानमभिदधासि ।

चन्द्रपालः— सखे उक्तप्रायमेवैतत् । कदल्यादिषु उपशलाका अजव एव भवन्तीति उक्तं किल । तेषु च कदल्यादीनां पत्रेषु कृतं विदलनमुपशलाकापथेनैव भवतीति विदरितं भागद्वयमपि क्रज्वेव भवति । वटादिषु तु उपशलाका वक्रा एव भवन्ति । अतस्तत्र क्रियमाणं विदलनं वक्रेणैव पथा भवतीति भागद्वयमपि वक्रमेव भवति ॥

यज्ञशर्मा— एवं पत्राणां नैकविधतया स्वरूपबोधनं हि सर्वानुगतेन धर्मेण करणीयम् । यथा च सास्त्रादिमत्वेन गवाम्; पत्राणि च दीर्घाणि वक्राणि समत्रिकोणानि विषमत्रिकोणानि वर्तुलाणि इत्येवं बहुभेदानीति कथं सर्वानुगतं स्वरूपमुपवर्णयितुं शक्यते ।

चन्द्रपालः— मित्र, सामान्यतो व्यवहारसौकर्याय पत्राणि त्रिधा विभज्यानि । समरेखापत्राणि, विषमरेखापत्राणि च । कदल्यादीनां पत्राणि समरेखापत्राणि, वटादीनां तु विषमरेखापत्राणि ।

(क्रमशः ।)

स्त्रीविद्याभ्यासः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

विद्याप्राप्तिश्च श्रीगौर्याः स्पष्टमभ्यधीयत कविसार्वभौमेन 'तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीन्नक्तमिवात्मभासः । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः' इति । श्रीसीता-प्रभृतयश्च तत्तदवसरेषु श्रीरामप्रभृतीनापि धर्ममर्मान्वस्मारयन्निति विशदमैतिहासिकानाम् । तारा वानरवंशजातापि कं कं वा नावदद्धर्ममार्गं स्वभर्त्रे वानरराजायापि । द्रौपदी च पातिव्रत्यमहिमानं सत्यभामायै सविस्तरमवददिति हि प्रथते भारतादिषु ॥

नचैतावत् । प्राक्कल्पेषु स्त्रीणामुपनयनादिकं विद्यते तदुत्तरभाविवेदानामध्ययनमध्यापनं च । अत एव व्याकरणे अचार्योपाध्यायशब्दयोर्न केवलं पुंयोगे, अपि तु स्वरूपतोऽपि स्त्रीप्रत्ययो व्यधायि विशेषतः । आचार्यशब्दात् ङीबानुगणत्वं च पुंयोगे । यथा आचार्यानीति । स्वरूपतस्तु केवलं टाप् आचार्येति । उपाध्यायशब्दात् पुंयोगे आनुको विकल्पः । उपाध्यायानी उपाध्यायीति । स्वरूपतस्तु उपाध्यायी उपाध्यायेति । अमरश्च संगृह्णाति 'अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाण्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा । उपाध्यायान्युपाध्यायी' इति । कल्पभेदेन च स्त्रीणां उपनयनादिसंस्कारा निषिद्धाः । एतदेव स्पष्टं स्मर्यते 'पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते' इत्यादिना । एवं प्राचीनानां सर्वत्राध्ययनादावप्यधिकारसत्त्वं कालतश्च तासामुपनयनाख्यसं-

स्कारविच्युतिरत एव वेदाध्ययनानर्हत्वं च सिध्यति । अथ च 'स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः' इत्यादिवचनप्रामाण्येन विवाहस्योपनयनस्थानीयत्वं तस्य चाधुनापि सत्त्वं शक्यतेऽभिधातुम् । एवमपि सह धर्मचरणाधिकारितामात्रं सिध्यत्यनेन । तावन्मात्रस्य मन्त्रेणाभिधीयमानत्वात् । न तु वेदाधिकारिता । अत एवोक्तं वादरायणेन 'नासां द्विजातिसंस्कारो न च वासो गुरावपि' इति । अत एवाह मनुः 'नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोनृतमिति स्थितिः' इति । इन्द्रियं प्रमाणम् । धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहिता इति निरिन्द्रियपदार्थः । अमन्त्रा पापापनोदनमन्त्रजपराहितत्वात् जातेपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमा इति व्याचष्टे च कुल्लूकभट्टः । एवञ्च उपनयनाख्यसंस्कारभावाद्वेदाध्ययनाधिकारमात्रं निषिध्यते । नैतावता सर्वविद्याभ्यासाधिकारनिषेध इति सुस्थम् ॥

एवं च स्त्रीणां स्वकर्तव्यानां धर्मशास्त्रसिद्धान्तितानां द्रव्यसंग्रहादीनां न्याय्यमार्गप्रवृत्तिसंपादनाय तदितरमार्गनिवृत्तये स्वदैवतभूतभर्तृशुश्रूषायाः पातिव्रत्यस्य चापरिहरणीयतामुभयलोकश्रेयोहेतुमप्यवगन्तुं विद्याभ्यासं विना सुकरस्याभावादितरमार्गस्यावश्यक एव तदर्थं विद्याभ्यास इति सिद्धम् । एतच्च साध्यं प्रायः संस्कृतभाषामयग्रन्थपरिशीलनादेव । तेषामेव तत्र मूलभूतत्वात् । अतः संस्कृतभाषाभ्यास आसामप्यत्यावश्यक इति सिद्धम् ।

श्रूयन्ते च भोजराजादिसदसि सीताप्रभृतयो बह्व्यो युवतयः संस्कृतभाषायां पाण्डित्यशालिन्यः समासन्निति । किं बहुनात्र केरलेष्वपि श्रीमत्सामूतिरिमहाराजकुलालंकारभूता न केवलं

काव्यालंकारादिष्वपि च व्यकरणादिदर्शनेष्वपि निष्णाता बह्व्यो राजन्यकन्यकाः । यासु च प्रथमे मनोरमाभिधाना राज्ञी । यन्नामस्मारकतया केरलेष्वधुनाऽपि प्रचार्यते मनोरमाभिधाना कैरली पत्रिका । यामुद्दिश्यैवायं श्लोकः प्रणिन्ये तादात्विकेन सिद्धान्तकौमदीं पठितवता मनोरमापाठार्थं व्यवस्यता केनापि भूसुरकुमारेण श्लेषभङ्ग्या 'यस्याः प्रकामं विरहे जनानां करोति कौमुद्यपि तापभारम् । सुरूपभेदैरूपलालितायां मनोरमायां रमते मनो मे' इति ॥

किं बहुनाधुनापि सौभद्रस्तवप्रणयित्री सुभद्राभिधाना राज्ञी मायास्तवगोप्रहणादिप्रणेत्री मायाभिधाना विदुषी सुभद्रार्जुनाभिधाननाटकचरित्रिणी इकावाभिधाना तरुणीमणिरित्याद्या बहवः केरलेष्वितरत्र च बहुविधग्रन्थप्रणयनलब्धप्रतिष्ठा ज्ञानसुन्दरीप्रभृतयो युवतयः । किमत्राधिकविमर्शनेन । सर्वविद्यानामप्यधिष्ठात्री परा देवता सरस्वत्यपि भजते कामिव व्यक्तिमिति पर्यालोचयन्तु महान्तः । अथ तस्या अमर्त्यतया समाधित्सा यदि तर्हि दर्शितचर्यो बह्व्यः खलु विदुष्यः । अथ चाधुनापि खलुजागर्तियशःशरीरेण सर्वललनाललामभूता धर्ममर्मसर्वस्वपरिपालनदृढव्रता सर्वातिशायिनिजभागधेयविशेषविस्मापितसमस्तलोका करतलवदरवदाकलितसकलभूलोकवृत्तान्ता श्रीमद्भारतवर्षचक्रवर्तिनीपदमखिलाभिमतमधितिष्ठन्ती स्वनीतिवैभववशीकृतबहुराज्यतया सर्वत्र प्रतिष्ठितयशोविशेषा श्रीविक्टोरियाभिधाना महाराज्ञी । यस्याश्च राज्ये न कदाचिदप्यस्तमेति गभस्तिमालीत्यन्यातिशायिनी खलु भाग्यपरंपरा । एवं च न केवलं संस्कृतभाषाभ्यासः अपि तु स्वदेश-

भाषाभ्यासोप्यत्यावश्यक इति सिद्धमेव खलु । संस्कृतभाषाभ्यासस्य तन्मूलत्वात् । देशभाषाया नित्यव्यवहारविषयतया आ बाल्यात् परिचितत्वतो न तां विना संस्कृतभाषायां शक्यते प्रवेष्टुमिति सुकरः खल्वयमेव पन्थाः ।

अथ च हौण्याः सांप्रतिकराजपरिगृहीतत्वाद्भूमण्डले बहुलप्रचारशालितया बहूपकारकत्वाद्बहुविधसारग्रन्थनिक्षेपभूतत्वादृत्यर्थयावत्कर्मसु प्रायोप्यपरिहरणीयावश्यकत्वाद्राजकीयाधिकारलाभे प्रत्येकतः प्रमाणीकरणीयभावात् तादृशेभ्यो बलवद्भ्यश्च हेत्वन्तरेभ्यस्तदभ्यासोऽपि बहूपकारीत्यन्नाधुना न केषामपि जायेत विवादकणिका । परं तु स्त्रीणां पुरुषपरतन्त्रताया एवात्यावश्यकत्वात् तत्सहाकारितया वर्तनेपि पुर्वोक्तद्विविधविद्याभ्यासेनैव प्रायो नैपुण्यसद्भावाद्वौणीविद्याभ्यासस्य नियमबाहुल्यादधिकधनव्ययेनातिचिरेण कालेन शक्यतया न तावदावश्यकत्वं स्त्रीविषये वयं पश्यामः । यदि तु विद्यते तत्रापिपाण्डित्यलाभस्तर्हि स कनकस्य परमामोदः । किं च संप्रदायेन वर्तमानेनैतदभ्यासः पाठशालासु विशालासु बहुविधवालिकासमेतास्वेव सुशकः । तत्र च वैतनिका अध्यापका तावतीं भजेरन्नाहन्तीमेतदध्यापनविषये । यतो दर्शिता खलु स्मृतिः 'पिता पितृव्यः' इत्यादिका । यद्यपि पिता पितृव्य इति वचनं शिग्धजनसमुदायोपलक्षकं न तु पित्रादित्रये इदन्तया नियामकम् । हेत्वसिद्धेः । पित्रादितुल्यैरध्यापनेऽपि दोषाभावस्य निर्विवादत्वात् । एवं चास्त्रिगधजनव्यावृत्तिपरमेतद्वचनं स्त्रिगधानां वैतनिकानामध्यापकानां विषये न विरुध्येतेति शक्यते प्रत्यवस्थातुं तथापि तावतेष्टसिद्धिः ।

परोपकारः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

^१चन्द्रादप्यूनतर-

चन्द्रादप्यमृततोऽपि शिशिरांस्ते ।

कुरु मयि हरे कटाक्षा-

नुरुतरसंतापदूरपरिभूते ॥ १४ ॥

कृष्ण कृपावरुणालय

तृष्णाहीनोपसेव्यमानपद ।

तव चरणकमलभक्तिं

भवपाशच्छेदिनीं वितर ममम् ॥ ”

इति सबाष्पपुलकमपणायीत् ॥

एवं श्यामले नुवतीतस्ततः पर्यटंस्तस्य कुकुरः कचन शिला-
तले निहितं ग्रन्थिमता वस्त्रेण निचुलितं तालपत्रकृतं सम्पुटं ^२चचा-
ये । सम्पुटोसाविदनदीतीरवर्तिन्यापणे वाणिज्यं कुर्वतः पूर्वोदितवैद्य-
ग्रामवास्तव्यस्य कस्य चिन्नैगमस्य । वणिजाऽयं प्रत्यहं सायं तटिनी-
मुत्तीर्य वेश्म याति । अस्मिन् दिने निकेतनं यियासुः पुत्रकेभ्यो
दित्सितैर्भक्ष्यैः पूर्णममुं समुद्रकं पादप्रक्षालनादिकं विधास्यन् निम्नगा-
शिलायां निक्षिप्य गमनसमये प्रास्मरत् । तमेन कृतज्ञः सारमेयो
दशनैः शनैः सन्दश्य स्तुत्यनन्तरं नयने प्रोन्मीलयतः श्यामलस्य
पुरतो न्यास्थत् । स च ग्रन्थि विस्रस्य पिधानेऽपनीते समुद्रकं पृथुकैः
केरखण्डैर्गुलगुलिकाभी रम्भाफलैश्च पूर्णं दृष्ट्वा 'नियतं केनाप्यध्वनी-

१. घनसारात् । २. चचाये अपश्यत् ।

नेन विस्मृतं पाथेयं स्यादिदम् । स कदाचित् प्रत्यागच्छेत् । इति किञ्चित् प्रतीक्ष्येतस्ततो विचिन्त्य च न कमप्यपश्यन् 'मम क्षुधं जानता वैकुण्ठेन दत्तमिदम्' इति विचार्याभक्षयत् । 'शुनमपि संपर्त्य मन्दमारुतं सेवमानो मार्गश्रममपानौत्सीच्च ॥

ततस्ततो भषकेण साकं प्रस्थायाऽतिक्रान्तयोजने तस्मिन् आकालिकैरतर्कितोदितैरनतिनिविडैर्जलधरपटलैर्नक्षत्राण्यूर्णुनुविरे^१ । भिन्नाञ्जनश्यामलैस्तमोभिर्दिशो दशाऽपि निजगरिरे । निम्नोन्नतयोर्जिह्वप्रगुणयोः कृशस्थूलयोः कृष्णश्वेतयोः स्थाणुपुरुषयोश्च भेदो दुर्ग्रहो बभूव । एतस्मिन् समये कथंकथमपि चरित्वा व्यतीतकतिपयनल्यं तं श्यामलं मुमुषिषुः कश्चन चोरः 'रे गोष्ठश्च तिष्ठ तिष्ठ' इति तर्जयमानः सरणिपार्श्वान् कुञ्जान्तरात्सहसोत्पुष्टुवे । उत्प्लुतमात्रं तं भषकस्तारं भषमाणो जङ्घायामदाङ्गीत् ॥

भर्त्सनामाकर्ण्य^२ मलिम्बुचमप्यविशदं निर्वर्ण्य "रे मातरि-पुरुष पुरुषाधम नायं माणवको दस्युमवेक्ष्य पलायेत । स्थिर एवास्मि । सन्ति च मयि भूषणानि । यदि शक्नोषि कामं हर । पश्यामि ते शौटीर्यम् । चिराय प्रतिभटाऽलामकण्डूलौ चण्डौ मे भुजदण्डौ तोतुष्येतां नियुद्धेन ।" इति धीरधीरमभिदधान एव परिकरमबध्नाच्छ्यामलः ॥

श्वदंशमगणयित्वा स्तेनेऽपि युद्धाय सन्नह्यमाने "रे पाटचरकीट न जीवसि । खड्गेन त्वां शतशो निहृत्य प्रीणयामः फेरवान् ।" इति समीपादुपसर्पन् धीरधीरः साटोपश्च कश्चिद्व्याहारः ।

१. अदन्तोऽयम् । "कपिलो मण्डः शुनः" इति वाचस्पतिः ।

२. ऊर्णुनुविरे आच्छादयां चकिरे ३. मलिम्बुचः चोरः ।

शुश्रुवे । श्रुतमात्रे च तस्मिन्नतीव भीत्या तस्करः प्रदुतः क्षेपिष्ठम् ॥

तदनु 'केनदं व्याहृतम्' इति बुभुत्सुः श्यामलः शब्दानुसारेण दृशं व्यापारयन् पुरुषेणान्येनाधिरूढस्कन्धं स्वाभिमुखमायान्तं कंचित्तदानीं सहसैवोत्पन्नया जलदानां विरलतया तत्र तत्र प्रकाशमानानां तारकाणामालोकादालोक्य 'जोषं जोषम्' इति बुक्कन्तं श्वानं निवार्य पप्रच्छ ॥

श्यामलः— 'कौ युवाम्'

अन्धः— 'आवां सस्तव दासावन्धपङ्क । मम कुटीरः समीपे वर्तते । तत्रायं मम सुहृत्सायमागतः । निद्रामलभमानो तवैव कथां कुर्वाणावावां भषणोत्तरोदितं वीरवादं श्रुत्वा स्वरसंवादेन महाभागं चोरेण निरुद्धं मत्वा तव साहाय्यायात्रागतौ स्वः । नष्टदृष्टेर्मम मार्गोपदेशाय चरणासमर्थोऽयं सखा मे स्कन्धमारूढः ॥'

पङ्कः— "मन्ये दिष्टया न किमप्यत्याहितमाहितं तेन पापेन ।"

श्यामलः— "सुहृदौ समाश्वसितम् । पलायितः स जाल्मो युवयोर्धीरधीरं स्फारतारं व्याहारमाकर्ण्य । यदि युवां नाऽगमिष्यतं तर्हि मय्यत्याहितमवश्यमकरिष्यत् स पापः ।"

ततोऽन्धेन स्वकुटीरं नीत्वा यथाशक्ति पूजितं मुहूर्तं सल्लप्य प्रियासुं श्यामलं पङ्कुरभाणीत् ॥

पङ्कः— "महाभागेतः परं तमसि सञ्चारो न कर्तव्यः । तदत्र कुटीरे शयित्वा प्रातर्गम्यताम् ।

श्यामलः— "महोपकारिणोः प्रियसुहृदोर्युवयोर्विरहे ममास्ति महान्

प्रद्वेषः । किं क्रियते । संप्रत्येव मया गन्तव्यम् । महत्येव प्रत्युप
केदारे बहूनि कर्तव्यानि सन्ति । तेषां यथावदकरणे पिता मा
कुप्येत् । महानर्थनाशश्च जायेत । ततो मास्तु निर्वन्धो दत्तम-
नुज्ञाम् ।”

पङ्क्तुः— ‘तर्ह्यावां तव सहायौ भवावः ।

श्यामलः— ‘अक्लेशार्हौ युवां क्लेशयितुं नोत्सहे । तदलं वात्सल्या-
ऽतिप्रसङ्गेन । नन्वहमस्मि युवा । तदेकाक्येव गच्छेयम् । अथ
वा सत्यस्मिन् कृतज्ञे विक्रान्ते विश्वकद्रौ कथमसहायः स्याम् ।
अधुना तारकाऽऽलोकस्य सत्त्वान्नातिविप्रकृष्टत्वाच्च चन्द्रोदयस्य
दीपोऽपि नाऽऽवश्यकः ॥’

अन्धः— तर्हीमां यष्टिं गृहाण । मदर्थेऽन्यास्तिस्रो वर्तन्ते ।

ततो व्याममात्रीं गुर्वीमतिदृढामायसावृतिगुप्तेभयाग्रां वैष्णवीं
यष्टिमन्वाद्गृह्णत्वा गव्यूतिमिव क्रान्त्वा श्यामलो दिङ्मोहात् प्राविशत्
किमपि महारण्यम् । विपुलविपुलैरभ्रंल्लिहैरदत्तालोकप्रवेशैस्तरुषण्डैर्दत्त-
हस्तावलम्बेनाम्बुदकुटुम्बविडम्बिना, हास्तिकभ्रमवदान्येन, तिमिरनि-
कुरुम्बेण निबिडनिबिडे, शिवावाशितानुविद्धकौशिककोकूयाभयानके-
जेमनविचयव्यग्रासिह्नव्याघ्रतरक्षवादिश्चापदमण्डले, कुण्डलिफणामणि-
गणकिरणकिम्भीरे, तस्मिन् वने कचित् कण्टकवेधेन, कच-
पाषाणप्रतीघातेन, कुत्रचिदनादराहण्डाऽपरीक्षिते संभाविताऽधिकनि-
भ्रतावति गर्ते पादपातेन चाऽतीव खिन्दाने श्यामले दययेवोजिह्वा-
स्म शिशिरांशुस्तिमिरनिरासकैर्दिगङ्गनाचन्दनस्थासकैर्विकसितै-
र्विरहिजनभैरवैर्विहिताऽवश्यायशीकरकिरणैः किरणैः ॥

(क्रमशः ।)

श्रीवत्सचिह्नमिश्रः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

ज्ञानं बलं विपुलमीशनवीर्यशक्ति-

तेजांसि च त्रियुगभूयमुपागतानि ।

पूर्णानि षट् च परिगृह्य भवांश्चतुर्धा

भक्तं जनं त्वमनुजागृहिथानुरागात् ॥ ६ ॥

एकान्तमङ्गलगुणास्पदमस्तहेयं

नित्यं पदं तव यतस्तत एव देव ।

आम्नायते तदिह विश्वविरूपरूपं

तेनैव नन्विदमशब्दमरूपमाहुः ॥ ७ ॥

शब्दादिहेयमिह गोचर इन्द्रियाणां

तत्प्रत्यनीकविभवस्त्वमतीन्द्रियोऽसि ।

तेनैव ते न च दर्शनमस्ति किं च

वाचो धियश्च तत एव न गोचरोऽसि ॥ ८ ॥

एवं स्थिते त्वदुपसंश्रयणाद्युपायो

मानेन केनचिदलप्स्यत नोपलब्धुम् ।

नो चेदमर्त्यमनुजादिषु योनिषु त्व-

मिच्छाविहारविधिना समवातरिष्यः ॥ ९ ॥

शीलः क एष तव हन्त दयैकसिन्धो

क्षुद्रे पृथग्जनपदे जगदण्डमध्ये ।

क्षोदीयसोऽपि हि जनस्य कृते कृती त्व-

मप्रावतीर्य ननु लोचनगोचरोऽसि ॥ १० ॥

यं पातकात् सुमहतोऽप्युदधारयस्त्वं
 त्वत्पाद्यवारिपरिपूतशिराश्च योऽभूत् ।
 तं वन्दसे किल ततश्च वरं वृणीषे
 क्रीडाविधिर्वत विलक्षणलक्षणस्ते ॥ ११ ॥
 क्रीडाविधेः परिकरस्तव या तु माया
 सा मोहिनी न कतमस्य तु हन्त जन्तोः ।
 है मर्त्यसिंहवपुषस्तव तेजसोऽंशे
 शम्भुर्भवन् हि शरभः शलभो बभूव ॥ १२ ॥
 यस्यात्मतां त्रिपुरभङ्गविषावधास्त्वं
 त्वच्छक्तितेजितशरो विजयी च योऽभूत् ।
 दक्षकतौ किल तु तेन विनिर्जितत्वं
 युक्तो विधेयविषयेषु हि कामचारः ॥ १३ ॥
 मुग्धः शिशुर्वटदले शयितोऽतितन्वा
 तन्वा जगन्ति बिभृषे सविकासमेव ।
 ऐशीमिमां तव तु शक्तिमत्किंतव्या-
 मव्याजतः प्रथयसे किमिहावतीर्णः ॥ १४ ॥
 ब्रह्मेशमध्यगणना गणनार्कपङ्क्ता-
 विन्द्रानुजत्वमदितेस्तनयत्वयोगात् ।
 हृद्वाकुवंशयदुवंशजनिश्च हन्त
 श्लाघ्यान्यमून्यनुपमस्य परस्य धाम्नः ॥ १५ ॥
 त्वन्निर्मिता जठरगा च तव त्रिलोकी
 किं भिक्षणादियमृते भवतो दुरापा ।

मध्ये तथा तु न विचक्रमिषे जगन्नेतु
 त्वद्विक्रमैः कथमिह श्रुतिराश्रिता स्यात् ॥ १६ ॥
 पृच्छामि किं चन यदा किल राघवत्वे
 मायामृगस्य वशमो मनुजत्वमौढ्यात् ।
 सीतावियोगविवशो न च तद्गतिज्ञः
 प्रादास्तदा परगतिं हि कथं जटायोः ॥ १७ ॥
 अक्षुण्णयोगपथमग्न्यहतं जटायुं
 तिर्यञ्चमेव बत मोक्षपथे नियोक्तुम् ।
 शक्रोऽपि वेत्ति च यदा स तदा कथं त्वं
 देवीमवाप्तुमनलं व्यथितो विचिन्वन् ॥ १८ ॥
 सालान् हि सप्त सगिरीन् सरसातलान् यान्
 एकेषुमन्दजवतो निरपत्रयस्त्वम् ।
 तेष्वेकविध्यथनस्त्रिन्नकपिप्रणुन्नं
 शाखाभृगं मृगयसे स्म कथं सहायम् ॥ १९ ॥
 दासः सखा समभवत्तव यः कपीन्द्रः
 तद्विद्विषं कपिममर्षवशाज्जिघांसुः ।
 त्वत्स्नेहविक्रबधियं तमिमं कपीन्द्रं
 विस्मयन् सपदि सालगिरीनविध्यः ॥ २० ॥
 यद्वा मृगं मृगयुवन्मृगयापथेन
 छन्नो जघन्य न तु शत्रुवदाभिमुख्यात् ।
 तद्युक्तमेव तव राघववंशजस्य
 तिर्यक्षु नैव हि विपक्षतयोपचारः ॥ २१ ॥

मानुष्यकं चरितमाचरितुं प्रवृत्तो
 देवातिगं चरितमङ्ग किमङ्गयकार्षीः ।
 यत् सागरे बत बबन्धिथ नाथ सेतुं
 शैलैः प्रवङ्गमसमिञ्जितसंप्रणुनैः ॥ २२ ॥
 यो विक्रमेण मनुजत्वविभूषणेन
 देवं परं वरुणराजमज व्यजेष्टाः ।
 कृत्वोपधां दशरथं विधिरुद्रमुख्यैः
 देवैः स्तुतश्च स किलेन्द्रजिता जितोऽसि ॥ २३ ॥
 अङ्घ्रिं न तेरिथ न जिग्यिथ राक्षसेन्द्रं
 नैवास्य जज्ञिथ यदा हि बलावलं त्वम् ।
 निःसंशयः सपदि तस्य पदेऽभ्यषिञ्चः
 तस्यानुजं कथमिमं हि विभीषणं च ॥ २४ ॥
 त्वं दक्षिणस्य निवसन्नुदधेस्तटेऽपि
 द्वीपान्तरोत्तरपयोधिमहान्तरीपे ।
 दैत्यान् निजैकशरपारणयन् किलैतां
 लङ्कां स्थितोऽत्र कुरुषे किल न स्म भस्म ॥ २५ ॥
 एतत् कथं कथय यन्मथितस्त्वयासौ
 हित्वा स्वभावनियमं प्रथितं त्रिलोक्याम् ।
 अश्वाप्सरोविषसुधाविधुपारिजात-
 लक्ष्म्यात्मना परिणतो जलधिर्बभूव ॥ २६ ॥
 कोऽयं गुणः कतरकोटिगतः कियान्वा
 कस्य स्तुतेः पदमहो बत कस्य भूमिः

यस्तादृशागसमरिं रघुवीर वीक्ष्य
 विश्रम्यतामिति मुमोचिथ मुग्धमाजौ ॥ २७ ॥
 एतेन ते सुविदितोऽभवदिन्द्रशत्रो-
 र्मायास्त्रबन्धननिबन्धनजो विमोहः ।
 यल्लक्ष्मणस्त्वदनुजो रिपुशक्तिमुग्धः
 शत्रोर्गुरुहनुमतस्तु लघुत्वमाप ॥ २८ ॥
 हा हन्त हन्त भवतश्चरणारविन्द-
 द्रन्दं कदा नु भविता विषयो ममाक्ष्णोः ।
 योऽहं निरर्गलविनिर्गलदन्धकारैः
 वृक्षैस्तृणैश्च सुलभं समयं व्यतीतः ॥ २९ ॥
 वंशे रघोरनुगृहीतुमिहावतीर्णो
 दिव्यैर्वर्षिथ तथात्रभवद्गुणौघैः ।
 त्वत्संनिधिप्रभवशैत्यजुषो यथा हि
 वृक्षाश्च तान्तिमभजन्त भवद्वियोगे ॥ ३० ॥
 ये धर्ममाचरितुमभ्यसितुं च योगं
 बोद्धुं च किं चन न जातवधिकारभाजः ।
 तेऽपि त्वदाचरितभूतलगन्धबन्धात्
 बन्धातिगाः परगतिं गमितास्तृणाद्याः ॥ ३१ ॥
 तादृग्गुणो ननु बभूविथ राघवत्वे
 यस्तावकं चरितमन्वहमन्वभुङ्क्त ।
 सोऽत्रैव हन्त हनुमान् परमां विमुक्तिं
 बुद्ध्या विधूय चरितं तव सेवतेऽसौ ॥ ३२ ॥

यत्त्वं कृतागममपि प्रणतिप्रसक्तं
 तं वायसं परमया कृपयाक्षमिष्ठाः ।
 तेनैव मादृशजनस्य महागसोऽपि
 युक्तं समाश्वसनमित्युपधारयामि ॥ ३३ ॥
 सा पूतना शकटमर्जुनयोश्च युग्मं
 बाल्योचितान्यपरचेष्टितविस्फुलिङ्गे ।
 यस्यालभन्त शलभत्वमहो निगूढः
 स त्वं व्रजे ववृधिषे किल कंसभीत्या ॥ ३४ ॥
 पश्यत्सु सूरिषु सदा परमं पदं ते
 देव्या श्रिया सह वसन् परया विभूत्या ।
 योगेन योगनिरतैः परिमृग्यमाणः
 किं त्वं व्रजेषु नवनीतमहो अमुष्णाः ॥ ३५ ॥
 यं दुर्ग्रहं प्रमनसो मनसापि नित्यं
 बन्धच्छिदं परममीशमुदाहरन्ति ।
 दाम्ना निबद्ध इति शुश्रुम तं भवन्तं
 नालं बभूविथ किल श्लथनाय तस्याः ॥ ३६ ॥
 ऐशं हि शैशवमपि व्यतिबेलखेलं
 यत्पूतनाशकटमर्जुनयोर्युगं च ।
 बाल्योचितान्यपरसाचिविचेष्टितेन
 हन्तालभन्त शलभायितमोजसस्ते ॥ ३७ ॥
 सत्येव गव्यविभवे निजघास्त्रि भूम्ना
 पर्यन्तसङ्गसु किमर्थमचूचुरस्त्वम् ।

मुष्णंश्च किं व्यजघटो घटशेषमग्रे
 गोपीजनस्य परिहासपदं किमासीः ॥ ३८ ॥
 यन्नाम नाथ नवनीतमचूचुरस्त्वं
 तच्छादनाय यदि ते मतिराविरासीत् ।
 किं मुग्धदिग्धममुना करपल्लवं ते
 गात्रे विमृज्य निरगाः किल निर्विशङ्कः ॥ ३९ ॥
 त्वामन्यगोपगृहगव्यमुषं यशोदा
 गुर्वी त्वदीयमवमानममृष्यमाणा ।
 प्रेम्णाथ दामपरिणामजुषा बबन्ध
 तादृङ् न ते चरितमार्यजनाः सहन्ते ॥ ४० ॥
 मात्रा यदि त्वमसि दामानि संनिबद्धः
 तच्छ्राविणामुदितचाक्षुषनिर्झराणाम् ।
 बध्नासि हस्त हृदयं भगवन् कुतस्त्वं
 सर्वो हि वश्यविषये विवृणोति वीर्यम् ॥ ४१ ॥
 कान्तालकान्तममलं कमलायताक्ष-
 मुद्धूबिलासमुदितस्पृहमुन्नसं च ।
 वक्रं वहन् परमगोपगृहेषु किं त्वं
 गोपीमनांसि नवनीतमुदाभ्यमोषीः ॥ ४२ ॥
 सर्वं गुणाय गुणिनामिति सत्यमेतत्
 यत्स्वस्त्रिवहेतरजने मलिनत्ववेतुः ।
 यद्गोपवेषविनिषेवणमुत्तमं ते
 गोपालनं च गणयन्ति गुणं गुणेषु ॥ ४३ ॥

गोपालपोतकतया निभृतं धरित्री-
 मावस्तुकाम इव सन्नपि बाल्यशौल्यात् ।
 एन्द्रं निवार्य मखमद्रिमथो दधानः
 किं तस्थिषे सुरगणाय सवासवाय ॥ ४४ ॥
 वेणुकणप्रणयिनि त्वयि लोकनाथे
 वृन्दावनं चरणसंचरणैः पुनाने ।
 भावास्तदावनभुवः किल कीदृशास्ते
 त्वद्वीतसिक्तसिकतासु वसुंधरासु ॥ ४५ ॥
 धन्यैः श्रुतं तदिह तावकरामलास्ये
 गीतेन येन हि शिलाः सलिलांबभूवुः ।
 पञ्चापि किं च परिवृत्तगुणानि भूता-
 न्युर्वीकृशानुमरुदम्बरशम्बराणि ॥ ४६ ॥
 तेभ्यः कृती न किल कश्चिदिहास्ति ये वै
 रासोत्सवोत्सुकधियस्तव काननान्तः ।
 वेणुस्वनस्रुतरसौघपरिप्लुतां ते
 स्वे सृकणी रसनया ललितुर्मुजङ्गाः ॥ ४७ ॥
 अम्भोदनीलमरविन्ददलायताक्षं
 पिञ्छावतंसमुररीकृतवेणुपाणिम् ।
 त्वां गोपवेषपरिकर्मितकायकान्ति
 धन्यास्तदा ददृशुरुन्मथितान्यभावाः ॥ ४८ ॥
 गोवर्धनो गिरिवरो यमुना तदी सा
 वृन्दावनं च मधुरा च पुरी पुराणी ।

यथा यशोदया त्वया चाविशेषेण प्रेम्णा गोष्ठेषु गोषु वृषभेषु वत्सेषु
 शकटेषु वृक्षेषु काननेषु हृदेष्वन्येषु चानासादितापायमभिरक्ष्यमाणौ
 समवयसौ सममेव वर्धमानौ बालकौ शोभयेताम् आत्मलीलाभिर्गो-
 व्रजम् । हन्त ! विज्ञातार्थस्यापि ममेदमेव प्रज्ञां दूरीकरोति पीड-
 यति च हृदयं यदहं नाशितपुत्रगणोऽपि दैवोपपादितस्यैकस्यापि
 शिशोर्न पश्यामि वदनम् । किं करवै ? शिशुजनमारणनिर्घृणात्
 कंसाह्वलवद्भीतो न प्रभुरस्म्यात्मनः । सर्वथा त्वमेव धन्यतमः य
 उभयोरपि समवयसोर्दारकयोर्वीक्षमाणः शैशवकीडितानि, विलोकयन्
 लोचनाप्यायकं सौन्दर्यं शृण्वंश्च सुगन्धसल्लपितानि आनन्दयिष्यस्वमृ-
 तद्रवासेचनानुकारिणातिशिशिरेणाङ्गस्पर्शेन तयोः । नान्यदस्ति सुखो-
 दकं संसारिणां तनयोपलालनाच्छैशवेष्पित्येवं प्रकारैरपरैश्च सकाल-
 देशगुणविमर्शैः सकंसदौरात्म्योपन्यासैः सापायानुचिन्तनैः सकुमार-
 क्षेमानुसंधानैः रहस्ये विस्रब्धालापैः सुदूरमाकृष्टहृदयो नन्दं शय-
 नाय नियोज्य स्वयमपि शयनीयमधिशिष्ये । नन्दोऽपि प्रत्यूष एवो-
 त्थाय त्वरितगतिना यानेन प्राप्य वृन्दावनं तदानीमेव व्रजगमनाय
 भृत्यानादिदेश । तत्क्षणमेवावद्धशकटेषु सज्जीकृतसाधनेषु प्रयाणाय
 सन्नद्धेष्वनुचरेषु पुरुषस्कन्धविधृतायां मृदुतरश्लक्ष्णास्तरणावच्छादिता-
 यां शिबिकायां शायितं बालकं पुरस्कृत्य स्वयमप्यारुह्य यशोदया सह
 सज्जीकृतं यानमनुगतो गोपालकैर्भृत्यैश्च शिशिरतरतरणितनयापरीवा-
 हसंपत्समुपचितजडिभिः, विकसितवनकुसुमविसृत्वरतनुतरपरागप-
 लव्यतिकरसमाहितबहलपरिमलमिलदलिकुलविरतानुगतैः समन्ततः
 पुष्पकुलमानवकुलसहकारपाटलीपुत्रागकोरकनिकरगलन्मधुशीकरासार-
 बाहिभिः, सुभगसुखस्पर्शैर्मरुतपोतकैरासेव्यमानः, अनुपथमपि परि-

गतफलभारावनम्रशाखाग्रैरग्रनिपातस्फुटितातिमधुरफलरसासेकजम्बा-
लितालवलैः समूर्च्छत्फलकुसुमरससौरभभरसंपूरितप्राणवृत्तिभिः पन-
सरसालकपित्तलिकुचनारङ्गदाडिमीजन्तुफलप्रायैः पादपगणैरशून्यो-
पकण्ठेनातिदूरप्रवृद्धलताप्रतानसमावेलितविस्तृतगुल्मावृतप्रान्तेनोन्मद-
शकुन्तनिवहवल्गुकूजितवाचालितेनोभयपार्श्वप्ररूढात्युन्नततरुशाखाग्र-
संसक्तिसमवरुद्धातपतया सुदूरशिशिरकृतान्तरेणासन्नवेशमोपान्तनि-
र्भयप्रसुप्तवनवराहव्यूहेन, तृषितपोतकपरिपीतोन्मुक्तवनमहिषीप्रस्रवप-
यःपूरपाण्डुरितासन्नशिलातलेन, समन्ततो निपतितकण्टकिफलरसच-
र्वणव्यग्रमल्लककुलेन, कलहकुपितकपिकुलकरतलताडननिपात्यमान-
कपित्थनारिकेलफलाभिपातध्वनिभरितेन, नीरन्ध्रच्छदभरावच्छादित-
विपुलतमालषण्डनिलीनकौशिकघूत्कारभीषणेन, तनुपवनस्पन्दनान्दो-
लितलतानिचयनिपतितप्रसूनसंचयदन्तुरेण, हरितशाद्वलततिविस्पष्ट-
श्यमानहरिणरोमन्थफेनबिन्दुसन्दोहचित्रितेनोद्वृत्तकेसरिखरनखरोद्धि-
न्नकुम्भीन्द्रकुम्भोद्धान्तरक्तमुक्ताफलानुकारिभिः पटुतरशुकचञ्चूकोटि-
पाटितदलितदाडिमीफलविगलितैः गुरुभिर्बाजसंवृत्तिभिराकीर्णाभ्यर्ण-
तरुमूलेन, सुस्पर्शमृदुतरतनुपरागप्रायेणाशर्करिलेनाविषमेण, नातिवि-
स्तृतेन, गूढेन, यमुनातटानुबद्धेनाध्वना नातिदूरमिव गत्वा गोवर्ध-
नोपत्यकानुबद्धायामविषमशालायां भूमावापादितसन्निवेशमासन्नयमु-
नापरीवाहं, निविडतरकक्षत्रततिपरिवेष्टितपरिसरम्, निपतितगुरुतर-
तनुनिकरदुर्गमप्रान्तम्, तत्र राशीकृतैर्गोवत्सकरीषैः सूचितगोष्ठसन्नि-
वेशम्, सर्वतोऽपि प्रभूतयवसभरया सुप्रचारया पशुगणशिवंकरया
सुप्रापसलिलया प्रशान्तश्वापदातङ्कया दुर्गमया अटव्या परिवेष्टितम्,
दृप्तबलीवर्दविषाणोद्धृष्टपादपम्, मूलभागं परितः कीलिशतावसक्तम्

न्दानदामिनीजालम्, पशुगणानुयायिभिरागृहीतफलवृणकाष्ठभौरैरपू-
रितशृङ्गारवनिवर्तितपशुगणैर्गोपालकैरशून्योपकण्ठम्, वाशितैर्माहेयिनां
हुम्भारवैवृषभाणां सङ्केतध्वनिभिर्गोपानां निभृतवात्सकधैनुकाकर्ण्यमा-
नैर्मुर्लीनिनादैः वल्लवयूनां परिचलितकरकमलवलयधलंधलारावसह-
कृतकलमधुरगोपविलासिनीगीतद्विगुणितैर्मथनघर्घरावैर्वैशाखं मथ्य-
मानानां पृथुगर्गरीदध्राङ्गुलावसक्तकिङ्किणीज्ञातात्कोरेणेतस्ततः खेलतां
वत्सानामापूर्तिभ्यन्तरम्, दिङ्मुखविसर्पिणा हृदयाप्यायनेन सुगन्धेन
ताप्यमानानां दुग्धानां सौरभेण पच्यमानानां घृतानां दूरादेव
सूचितनिदेशम्, दृढघटितकच्छबन्धलसत्कटितटैरालोककाकपक्षधरै-
र्दृष्टपुष्टैरितस्ततः खेलद्भिः परिचटुलैर्गोपबालकैः परिशोभितम्,
निजनिवासावरुद्धवत्सदर्शनोत्कण्ठाप्रत्यावृत्तव्रिततरदाध्याव्यमानरो-
हिणीसहस्रखुरपुटकुट्टनसमुल्लिखितधरणीरजोविसरसंछन्नसन्निवेशम्,
धेनुशतलेलिह्यमानतर्णकसनाथीकृताभ्यर्णतरुमूलमासन्नारण्यान्तरचर-
ज्जरद्वयम्, दृढघटितोत्तरीयाञ्चलबन्धावच्छन्नकुचमण्डलाभिरुत्तमा-
ङ्गविधृतोदकुम्भाभिर्जलाहरणप्रवृत्ताभिर्गोपकुटुम्बिनीभिर्निबिडितयमु-
नावतारमार्गम्, वनकुसुममालावनद्धतलाभिर्विहरन्तीभिर्गोपकन्याभि-
र्विशेषमनोहरम्, विविधवर्णाविचित्रवसनधारिणीभिः समेधमानता-
रुण्यसमयसमुल्लसितानुपमावयवलावण्याभिरकृत्रिममुग्धविलासानीभिर-
विज्ञातनागरचर्याभिः संचारिणीभिरिव कनकलतिकाभिर्वल्लवतरुणीभि-
रुपपादितालङ्कारम्, अर्गलाबन्धनिर्धूतदृढतरद्वारकवाटभूषितमध्यम्,
वनान्तरनिवृत्तानां पीनोष्ठीनां निजवत्सानुध्यानप्रसृताभिः पयोधारा-
भिरासिक्तचत्वरमनास्पदमीतीनाम्, अनवकाशमातङ्कानाम्, अनधि-
करणं रुजाम्, अनवस्थानमुपद्रवाणाम्, सुखमयमिव सुगन्धमयमिव

प्रमोदमयमिव प्रसादमयमिवारोग्यमयमिव गोत्रजमपश्यत् ॥

तदानीं च जराधवलितकूर्चश्मश्रुजालावच्छादितवदनैर्दण्डैका-
वष्टब्धगतिभिः कम्प्यमानोत्तमाङ्गैर्हर्षम्बुलवलुलितोत्तम्भितदृष्टिभिर्न-
न्दागमनसरणिप्रतीक्षैर्जरोपाकैः फलकुसुमदधिनवनीतभाजनधारि-
णीभिर्मङ्गलगानरवसन्नादितद्वारोपान्ताभिर्वृद्धगोपकुटुम्बिनीभिरविज्ञात-
निमित्तैः केवलं निजजननिवहोलासानुमितोत्सवापदेशविततोत्साहैर्गो-
पदारकैः प्रत्युद्गतः प्रविश्य गोत्रजं तत्र शिशिरसुरभितनुपवनसंवी-
जितोपकण्ठं सुखाश्रयमुपगम्य परिवर्तमाशङ्कमानः सर्वदैव भयमसुर-
भ्योऽप्रमत्तः तनयमात्मनः परिपालयन्नुपललयन् समयेष्वर्पयन्नाभि-
मतवस्तुजातमानन्दतुन्दिलोऽनुक्षणमवलोकयन्नशक्नुवन्मुहूर्तमपि
कचन गन्तुं प्रेमभरमन्थरः तनूजं परिपुषोष ॥

तदा भगवानप्यनुपमैरखिलजनहृदयाप्यायनैरकारणस्मितर-
दितमनोहरैः शैशवोचितैरात्मनश्चेष्टितैरानन्दयन्त्रानन्दादागोपदारका-
दखिलमपि ब्रजजनमाचकर्ष दुर्धरमप्यनवरतविस्तृतप्रेमरसनप्यन्त-
तुन्दिलं हृदयं पित्रोः ॥

एवमतिक्रामति समये सखा कंसस्य दनुर्नाम पिशिताशन-
प्रतीच्छन् शिशुहरणोचितं समयमुद्रहन् विपुलविशङ्कटं शकटस्य
वपुर्यानीभूतः प्रीणयन् हृदयं नन्दस्य चिरमुवास । अथ कदाचि-
द्यशोदा असंपूर्णनिर्मितभवननिवहतयाभिनवानिविष्टस्य ब्रजस्य वि-
विधोपकरणगणभारभरितस्य भवनवाह्याङ्गणसमवस्थापितस्य महता
शकटस्याधस्ताच्छाययित्वा उत्तानशयं तस्य च विनोदनाय नियोग्य-
कतिचन गोपदारकान् स्वयमपि स्नानाय यमुनाकच्छमवततार । त-
दानीं च कृष्णोप्यधोदेशे शकटस्य क्षणं हसन् क्षणं च रुदन्

मधुरनिनदं ततश्चारयन् वर्षधारापूरिताभिनवसरसिजसहोदरे चक्षुषी-
क्षणमुपरि विधून्वन् हस्तपादं मुहुः संपीडयन् करेण करं पादं
पादेन मुहुर्निवेशयन्नास्ये कराङ्गुष्ठं प्रह्वीकुर्वन्, हृदयहारिणीभिरात्म-
लीलाभिरखिलमपि गोपालबालकवृन्दम् ईक्ष्यमाणश्च विस्मयस्तिमित-
विलोचनाभिरात्मरूपविलासमुग्धहृदयाभिः प्रकृतिचपलाभिरपि निज-
तनुलावण्यलहरीनिमग्नहृदयान्युत्तारयितुमपारयन्तीभिर्विस्मयस्तिमित-
लोचनाभिर्निष्पन्दगात्रयष्टिभिर्व्रजबालिकाभिराबद्धमण्डलाभिश्चिरमा-
साञ्चक्रे । तदा दनुरजानन् कुहनास्तनन्धयवपुषो महिमानं भगवतो
विलोक्य तादृगवस्थं शिशुं मन्वानः तमेवात्मकार्यनिर्वहणसमुचितं
व्यतिकरं यावदादातुमकरोद्यत्नं तावदेव भगवानपि विज्ञाय क्रूरतमम-
भिप्रायमसुरस्य लीलापदेशेन दृढेन वामपादाघातेन शकटं परिवर्तय-
मास । शकटोऽपि तादृशेनातिनिष्ठुराशनिपातगुरुणा पदतलाघातेन भ-
गवतः प्रबलतरजंज्ञामरुद्रयपरिनुन्न इव सुदूरमपास्तरभसपरिलुठन-
कम्पितब्रजभूमिं धनुश्शतमात्रे कुत्रचिन्निपत्य पर्यस्ताक्षबन्धं विशी-
र्णचक्रं विघटितैषं वित्रटितयुगमभज्यत । अत्रान्तरे शकटानिपातन-
विपर्यस्तस्य दूरावपातनरयभिन्नस्य महाभारस्य भाण्डनिवहस्य ध्वनि-
रुदचलत् । तेन चातितरामक्षुभ्यत जरजरतिबालबालिकाप्रायस्तत्का-
लसहितः सकलीऽपि ब्रजजनः । ततश्च प्रावृद्धनसंघर्षधर्षरावप्र-
ख्येन, शकटविदलनध्वानेन, हाहारकारेण ब्रजौकसाम् । कलकलेन
गोपदारकाणाम्, दूरतोऽपि श्रवणविवरमापूरयता ब्रजसमुत्थेन सं-
भ्रान्तहृदया यशोदा असमाप्यैवावश्यकरणीयं स्नानादि कर्म,
विवृत्य कालिन्दीहृदादतित्वरितगतिरयथायथविन्यस्तचरणमतिव-
रितमागत्य विपर्यस्तभग्नं शकटं विप्रकीर्णं भाण्डनिचयं चालो-

कथं हाहा ! किमिदमकारणोपनतमनर्थविलसितमपि जीवेन्मम-
प्रियो बालकः ! अपि च नावशीर्यैरन्निपतता गुरुणा च भाण्ड-
भरेण सुन्दरसुकुमाराणि वत्सस्यावयवानि । अद्यैव शाययित्वा
बालमधोभागे शकटस्य गतास्मि यमुनाम् । नातिचक्राम तुरीयोप्यंशो
नाडिकाया इतो गताया मम ; हा ! हतास्मि मन्दपुण्या याऽहमेव-
मुत्सृज्य गतास्मि, बन्ध्येवाविज्ञातसुतवात्सल्यनिष्ठुरहृदया ; किं मे
स्नानेन, किं मृजया, किं शुचितया, किं भवनेन, किं विभवेन किं वा
जीवितेन यदि विपद्येत तनयो मम । नोत्सहे क्षणमपि धारयितुं
प्राणान्, अपि पश्येयमम्लानतनुकान्तिमविपन्नावयवमपि वा जीवन्तं
बालकमित्यन्यदन्यदनिष्ठानुबन्ध्यात्मसूनोरारटन्ती मत्तेवाविज्ञातनिष्ठो
न्नतसन्निवेशा अतिधाव्याविरतविगलदश्रुलवलुलितया दृशा पुरो-
ऽन्तिक एव स्वास्तीर्णमृदुतरबस्ताजिकमनवाप्रव्यथमनपचितलीलं क्षे-
मिणमभिवीक्ष्य तत्क्षणोपशम्यमानवेगा संभ्रमधृत्योर्वितर्कमत्योश्चान्तरे
वर्तमाना द्रुततरप्रसारिताभ्यामादाय कराभ्यां मुहुर्मुहुर्वदनमुपजिघ्र-
न्ती 'वत्स चिरं जीव ; उपचीयतामनुपथि तव कल्याणम् ; प्रसन्न-
नः कुलदेवताः याभिर्जीवितोऽसि महतोऽस्मादपायात्, 'हा कुमार,
पश्यामि पुनर्जातमिव त्वाम् । त्वय्यस्मिन्विपन्ने कथं जीवेन्मुहूर्त-
मपि पिता तव ; कथं बाहमखिलोऽपि वा ब्रजलोकः' इत्याद्यनुकल-
मालपन्ती मुहुर्मुहुरुपगूहन्ती, मुहुर्हृदयमिव प्रवेशयन्ती मुहुः कपो-
लयोरुपजिघ्रन्ती क्षणमुन्मत्तेव समलक्ष्यत ।

ततः शनैर्बालकमङ्कमारोप्य स्तन्यमपाययत् । तदानीमेव न-
न्दोऽपि प्रतिनिवृत्तः काननादन्यैः सहगोपालकैः पशुगणयोगक्षेमौप-
थिकीः निजतनयकुशलानपायानुविद्धाः तास्ताः कथाः कुर्वन्नागच्छ

श्रेव ब्रजोपकण्ठमुव्यावेद्यमानमहमहमिकया गोपदारकैराकर्ण्य परिवर्तनं
शकटस्य, भेदं भाण्डनिचयस्य, धारितं च शकटाधोभागे मात्रा कु-
मारं संभ्रान्तहृदयोऽगणयन् गमनरयविगलितमुत्तरीयम्, 'कथं पश्ये-
यं बालम्, किं श्रुणुयां ब्रजजनात् किमवलोकयेयमार्ताक्रन्दं हाहाभूत-
मात्मनो गृहजनम्' इत्यन्यदन्यदात्मसूनोरनिष्ठानुबन्धबन्धुरमाकल-
यन्, प्रविश्य ब्रजं भवनासन्नरथ्यामुखनिपतितं सर्वतो विघटितबन्ध-
नं विशीर्णारनिवहं विभिन्नाक्षं विगलितनेमि वित्रुटितपिण्डिकं विलो-
क्य निजं यानम्, हा हा ! किमिदमुपनतमति दुष्करं कर्म अकाण्ड-
एव ; नात्र शृणोमि प्रसक्तं द्वन्द्वयुद्धं दृमयोर्बलीवर्दयोः, न वैतद्योजितं
धुरीयाभ्याम्, नापि भूतपूर्वा चण्डतरां वात्याम्, येनैतादृशीं दशा-
मुपानीयतैतत् ॥

सर्वधाऽस्मत्प्रतिकूलं दैवमेव निमित्तमत्र भवतु ; किञ्चिदन्य-
द्वा निमित्तमविज्ञेयरूपं सर्वधा स एव नः परमो लाभः, चिराभि-
काङ्क्षितं कल्याणं प्रसादो वा भगवतः यद्द्वारुणादस्माद्यतिकरान्मु-
क्तमनासादितापायं कुशलिनं पश्यामि बालम्' इति चानुलपन्नेव
भवनमुपगम्य जरद्वोपकुटुम्बिनीमण्डलमध्योपविष्टाया यशोदाया अ-
कृतलशायिनं मुग्धस्मितरुचिसुन्दरवदनारविन्दमापिबन्तं तदीयं स्तन्यं
पयः अङ्घ्रिष्ठतनुलावण्यं बालकं ददर्श । तेन च तत्क्षण-
दिनमणिमण्डलोदयेनेव विविधानार्थाकलनावन्धुरो दृढनिरूढो बन्ध-
इव तमसो हृदयान्तरसंगतो नन्दस्य मोहो विजघटे । अपास्तमोहम-
वधारिततत्त्वमुपोदधैर्यं दृष्टपरावरस्येव योगिनो निर्व्यापारं हृदयं प्रस-
साद । तदात्वे च कमप्यनिर्वचनीयमानन्दमनुभवन्नतुम्भितगात्रयष्टि-
रूर्ध्वस्थित एवापगतनिमेषाभ्यामविचलपक्षमराजिभ्यां विलोचनाभ्यां

सुचिरमीक्षमाणो बालकं चित्रार्पित इवावतस्थे । ततः शनैरवस्थाप्य
हृदयमादाय बालकमभिवर्णयन् प्रत्यङ्गं मुहुः पर्यचुम्बत मुहुर्वदनेन
वक्षसाचालिलिङ्ग । एवमनुक्षणमपि पुनरुक्तमन्थरो दूरमपि चिन्तय-
न्ननवाप्तशकटपरिवर्तननिमित्तनिर्णयश्चिरमिव किमपि ध्यायन् सस्मा-
रानकदुन्दुभेर्वचनम् । तेन च जातसाध्वसः संदिश्याप्रमादं सर्वतो-
ऽपि सर्वदा क्षेमे योगे च रामकृष्णयोर्रात्मभवनवर्तिनोखिलस्यापि
ब्रजौकसो जनस्यात्मकरणीयाय भवनान्निरगात् ॥

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु कदाचिदपरवारिनिधितरङ्गसंक्रान्त-
निजबिम्बप्रतिबिम्बे निरनुरोधनिरवशेषनिर्मूलितनिखिलप्रतिपक्षप्रचारे
अत्युग्रमूर्तौ नरपताविव प्राप्यापरां दशां प्रपद्याशान्तं कालेन परिक्षी-
णशक्तौ बह्व्याहिततेजसि समुपशान्ततापे कषायावच्छन्नवपुष्यस्तगिरि-
गुहागर्भमधितिष्ठति हंसे, तादृगवसरोपलभ्यसंभृतसंभाराणां निजावास
गिरिगुहागर्भचिरासिकोपनतगतिनिरोधानां बहिर्निःसृतानां जनावलो-
कनभियेवाधोभगेष्वतिपारीणाहानां महीरुहां काननेषु दरीकुञ्जेषु
गर्तेषु वापीकूपेषु निगूह्यात्मानं शनैः शनैर्वहिः प्रचरतां क्रमेणाभि-
व्याप्तनिखिलजनावासानामखिललोकलोचनद्रविणमुषां वृन्द इव मलि-
म्लुचानामाक्रामति भुवनं सान्ध्ये तमसि, क्रमेण परिपीतवत्सासु प्र-
कामदुग्धासु गोष्ठमध्यनिषण्णासु रोमन्थमदचलितवदनासु चामीलि-
ताक्षिषु ब्रजधेनुषु सद्यस्ताप्यमानपयोघटसहस्रप्रभवे दिगन्तरव्यापिनि
संमूर्छति हृदयहारिणि गन्धे, सुश्रुतानां दुग्धनां प्रतिभवनमातञ्चनव्य-
ग्रासु गोपाङ्गनासु, क्रमेण निद्रापहतचेतने प्रसुप्ते ब्रजौकसि जने
दृढावगाढायां यामिन्यां तत इतः संचरत्सु रजनीचरेषु सत्त्वेषु, पूतगा-
नाम धात्री कंसस्य, दारुणा रजनीचरी दधानातिनिशिततुण्डमनव-

॥ सहृदया ॥

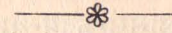

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष आश्विनमासः । [संचि. ७.

सुभाषितानि ॥

संधिविग्रहकालज्ञः कृतकृत्योपि पाणिनिः ।

परप्रत्ययकारीति भवता नोपमीयते ॥ १ ॥

अक्षराणामकरोऽहमिति विष्णुः स्वयं ब्रुवन् ।

भवता सोऽपि यत्सत्यमाकारेण लघूकृतः ॥ २ ॥

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ।

मार्गणौघः समायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ ३ ॥

विरोधात्तव शत्रूणां जातं सौगतदर्शनम् ।

विग्रहे क्षणभङ्गित्वं सर्वाङ्गेषु च शून्यता ॥ ४ ॥

विद्याधिराज इत्यस्मिन्विश्रुतान्वर्थनामकः ।
 विपश्चितामप्रगण्यो व्याकुर्वाणो विदिद्युते ॥ १२ ॥
 तस्य नाम्ना शिवगुरुस्तनयो विनयोज्ज्वलः ।
 महितोऽजनि यत्पत्नी मखपण्डितकन्यका ॥ १३ ॥
 अध्येष्ट चतुरो वेदानयष्ट स महाध्वरैः ।
 अलब्ध निखिलान्कामानन्तरेण सुतोदयम् ॥ १४ ॥
 ततः स तनयाकाङ्क्षी तरुणीसचिवश्चिरम् ।
 तपसा तोषयामास तरुणेन्दुशिखामणिम् ॥ १५ ॥
 सामिनीलवपुः साक्षाद्यामिनीतिलकेश्वरः ।
 वाचमूचे प्रसन्नात्मा वाञ्छिताधिकदायिनीम् ॥ १६ ॥
 वरयस्व बहून्पुत्रान्वत्स मूढाश्चिरायुषः ।
 सर्वज्ञमेकमथवा सौम्य संकुचितायुषम् ॥ १७ ॥
 संमन्त्र्य प्रियया तेन सर्वज्ञे तनये वृते ।
 अन्तर्धिमतनिष्ठासावनन्तर्धिकरो विभुः ॥ १८ ॥
 आकुलं जगदुद्धर्तुमद्वैतपरिपन्थिभिः ।
 जठरं तद्विलासिन्या जगदीशोऽभजत्स्वयम् ॥ १९ ॥
 आनीलरोमवल्लीकमलक्षितवलित्रयम् ।
 बभार पाण्डुवक्षोजं बाला दौहदलक्षणम् ॥ २० ॥
 खिद्यमानापि नर्मोक्तौ किं च मन्त्राधिरोगे ।
 विजित्यान्यानसावैच्छद्विद्यासिंहासनस्थितिम् ॥ २१ ॥

समानापि ससत्त्वानां विषयेषु विरागिता ।
 सुदृशोऽजनि गर्भस्थसुतचारित्रशंसिनी ॥ २२ ॥
 शुचिस्मितायाः शुशुभे रुचिरा रोमवल्लरी ।
 वेणुर्नव इव न्यस्तो वेधसास्य शिशोः कृते ॥ २३ ॥
 पयोधरमिषात्तन्व्याः पयःपानोचितौ शिशोः ।
 कलशावमृतापूर्णौ कलयामास कंजभूः ॥ २४ ॥
 द्वैतवादं कुचद्वन्द्वे मध्ये माध्यमिकं मतम् ।
 गर्भस्थ एव पृथुको गर्हयामास सुभ्रुवः ॥ २५ ॥
 शुभंयुनि दिने सूनुमहंयुकुमतासहम् ।
 प्रासूत गुहमात्रे सा सासूयेव शुचिस्मिता ॥ २६ ॥
 दिग्भिः प्रसेदे पवनैर्दिव्यगन्धैरभूयत ।
 प्रदक्षिणीभवज्ज्वालैर्जज्वले ज्वलनैरपि ॥ २७ ॥
 ततः शिवगुरुः स्नातो धवलाम्बरसंवृतः ।
 वित्तेशमधरीकुर्वन्दत्ते स्म विविधं धनम् ॥ २८ ॥
 पुरोधसं पुरस्कृत्य पुण्याहविधिपूर्वकम् ।
 चकार स विधानज्ञो जातकर्मादिमाः क्रियाः ॥ २९ ॥
 अर्धेन्दुशेखरस्यायमवतारममुं विदन् ।
 शंकरं जगतां चक्रे शंकरं नामतोऽपि सः ॥ ३० ॥
 मञ्चेऽथ शायिते बाले मानसं पूरितं सताम् ।
 वीक्षमाणे मणीगुच्छं विनीलं विद्विषां मुखम् ॥ ३१ ॥

पञ्चां संताडयन्नेष पर्यङ्कफलकं शनैः ।
 विभेद शतधा सद्यो भेदवादिमनोरथाम् ॥ ३२ ॥
 द्वित्रान्वर्णान्वदत्यस्मिन्द्वैतिनो मौनिनोऽभवन् ।
 पञ्चां संचरमाणे तु पलायन्त दिशो दश ॥ ३३ ॥
 आक्षपादमुखान्प्रन्थानार्हताद्यागमानपि ।
 पपाठ सुनिरासाय प्रागेवोपनयादसौ ॥ ३४ ॥
 अकृतवोपनयं ताते हन्त दिष्टगतिं गते ।
 उपषष्टं वयस्येष उपानीयत बन्धुभिः ॥ ३५ ॥
 अधीत्य चतुरो वेदानङ्गषट्कोपबृंहितान् ।
 अरस्तु जैमिनीयेऽध्वन्यधियोगमजागरीत् ॥ ३६ ॥
 इतिहासपुराणादीनीक्षमाणः स्मृतीरपि ।
 सर्वज्ञपदवीं लेभे सप्तमे हायने वटुः ॥ ३७ ॥
 अधीतमखिलं शास्त्रमालोड्य स पुनः पुनः ।
 व्याख्याय सौख्यभरितान्विधेयान्विदधेतमाम् ॥ ३८ ॥
 राजशेखरनामाथ राजा तं द्विजशेखरम् ।
 स्वभ्यर्च्य श्रावयामास स्वकृतं नाटकत्रयम् ॥ ३९ ॥
 अनुजज्ञे गृहान्गन्तुमभिनन्द्य जनाधिपम् ।
 दशापि नास्पृशत्तेन दत्तानि द्रविणानि सः ॥ ४० ॥
 निरीक्ष्य मातरं मङ्गुं निम्नगां गन्तुमक्षमाम् ।
 निर्ममे योगशक्त्यासौ निष्कुटेऽम्बामिधां नदीम् ॥ ४१ ॥

तत्तटे भवनं शौरेस्तरङ्गाहतिभङ्गुरम् ।
 उद्धृत्य नातिदूरेऽथ योगशक्त्या चकार सः ॥ ४२ ॥
 ततः शुद्धाष्टम्यां तस्यां तटिन्यां मज्जनोन्मुखः ।
 प्राहेण साम्रहेणैष गृहीतचरणोऽभवत् ॥ ४३ ॥
 अवहारगृहीताङ्घ्रिरापद्यत्यन्तधीरधीः ।
 अन्तिके स निमज्जन्तीमम्बामिदमवोचत् ॥ ४४ ॥
 नक्रोऽयं वक्रदंष्ट्रो मां नयत्यतिबलो जले ।
 करवाणि किमम्बाहं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४५ ॥
 अष्टमूर्तिरदाद्वां मामष्टवर्षैकजीविनम् ।
 विधिना विहितः कालो विषमोऽयमुपागतः ॥ ४६ ॥
 पुत्रकृत्यमकृत्वा मे पुत्र यासि कथं न्विति ।
 उच्चकै रुदतीमेनामुवाच स पुनः सुधीः ॥ ४७ ॥
 चतुर्थमाश्रमं प्राप्य जन्मान्तरतयोदितम् ।
 पुत्रकृत्याय जीवामि पुनरष्टावहं समाः ॥ ४८ ॥
 तथा तथेत्यनुज्ञातस्तपस्विन्या कथंचन ।
 संन्यस्तोऽहमिति प्राह संनिरुध्येन्द्रियाणि सः ॥ ४९ ॥
 ततो दिव्याम्बरधरस्तप्तचामीकरप्रभः ।
 देवभूयं गतो नक्रो दिवि तिष्ठन्नवोचत् ॥ ५० ॥
 तव प्रसादान्मुक्तोऽस्मि भारतीप्रियशापतः ।
 क्षमस्व मन्तुमित्युक्त्वा क्षणादन्तरधत्त सः ॥ ५१ ॥

सान्त्वयञ्जननीं काले संनिधानप्रतिज्ञया ।
पर्याप्तधैर्यः प्रसभं प्रवव्राज स शंकरः ॥ ५२ ॥

शिष्यं शुकर्षिशिष्यस्य गौडपादयतीशितुः ।
गोविन्दभगवत्पादं गुरुमग्रे ददर्श सः ॥ ५३ ॥

पातालतलमाविश्य फणाधरशिखामणेः ।
येन व्याकरणं कृत्स्नं योगेन सह साधितम् ॥ ५४ ॥

तस्य प्रसादमासाद्य तत्तादृशदयानिधेः ।
संन्यासगृह्यविहितं सर्वं कर्माचरत्सुधीः ॥ ५५ ॥

कृष्णद्वैपायनाचार्यकृतसूत्रानुरोधतः ।
कृत्रिमेतरवाङ्मौलिं कृत्स्नमस्मादबुद्ध सः ॥ ५६ ॥

गुरोर्गोविन्दपादस्य गुणराशेरनुज्ञया ।
विष्णोर्नाम्नां सहस्रस्य व्यतानीद्भाष्यमादितः ॥ ५७ ॥

मन्त्रागममहाम्भोधिं मथित्वा बुद्धिमन्थतः ।
प्रपञ्चसारप्रमुखप्रबन्धामृतमाददे ॥ ५८ ॥

सौभाग्यविद्यामपि तां सुभगोदयपद्धतिम् ।
निर्ममे मन्त्रशास्त्रार्थनिक्षेपमणिपेटिके ॥ ५९ ॥

सगुणब्रह्मबोधैकसक्तान्मन्दाधिकारिणः ।
अनुगृह्यन्नथातानीदसौ हरिहरस्तुतीः ॥ ६० ॥

अतन्तनीत्प्रकरणान्यद्वैतात्मपराणि सः ।
सौन्दर्यलहरीमुख्यस्तुतीरपि परःशताः ॥ ६१ ॥

करतलकलिताद्वयात्मतत्त्वं
क्षपितदुरन्तचिरन्तनप्रमोहम् ।
उपचितमुदितोदितैर्गुणाद्यै-
रुपनिषदामयमुज्जहार भाष्यम् ॥ ६२ ॥

सोऽयं कदाचन शुभानि निषेवमाण-
स्तीर्थानि तैर्धिकजनैः सह तीर्थपादैः ।
गौरीगुरोः स्रवदमन्दझरीपरीतां
खेलत्सुरीयुतदरीं बदरीमयासीत् ॥ ६३ ॥

स द्वादशे वयसि तत्र समाधिनिष्ठै-
र्ब्रह्मर्षिभिः श्रुतिशिरो बहुधा विचार्य ।
श्रीव्यासदेशिकशिखामणिसूत्रराशे-
र्भव्यं गभीरमधुरं भणति स्म भाष्यम् ॥ ६४ ॥

विद्वद्भिः शुक्रमुनितातसूत्रपङ्के-
र्व्याकुर्वन्नुपनिषदां च भाष्यमेषः ।
ब्रह्मर्षिब्रजबहुमानितो बदर्या
सानन्दं रुचिरमुवास शंकरार्यः ॥ ६५ ॥

इति प्रथमः सर्गः ॥

❀

श्रीवत्सचिह्नमिश्रः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अद्यापि हन्त सुलभाः कृतिनां जनाना-
मेते भवच्चरणचारजुषः प्रदेशाः ॥ ४९ ॥
बृन्दावने स्थिरचरात्मकक्रीटदूर्वा-
पर्यन्तजन्तुनिचये बत ये तदानीम् ।
नैवालभामहि जनिं हस्तकास्त एते
पापाः पदं तव मुदा पुनराश्रयामः ॥ ५० ॥
हा जन्म तासु सिकतासु मया न लब्धं
रासे त्वया विरहिताः किल गोपकन्याः ।
यास्तावकीनपदपङ्क्तिजुषोऽजुषन्त
निक्षिप्य तत्र निजमङ्गमनङ्गमाप्तम् ॥ ५१ ॥
आचिन्वतः कुसुममङ्घ्रिसरोरुहं ते
ये भेजिरे बत वनस्पतयो लता वा ।
अद्यापि तत्कुलभुवः कुलदैवतं मे
बृन्दावनं मम धियं च सनाथयन्ति ॥ ५२ ॥
यत् त्वत्पियं तदिह पुण्यमपुण्यमन्यत्
नान्यत्तयोर्भवति लक्षणमत्र जातु ।
धूर्तायितं तव हि यत्किल रासगोष्ठ्यां
तत्कीर्तनं परमपावनमामनन्ति ॥ ५३ ॥

या कंसमुख्यनृपक्रीटनिवर्हणोत्था
सा निर्जितत्रिजगतस्तव नैव कीर्तिः ।
गोपालनादि यदिदं भवदीयकर्म-
त्यार्द्रीकरोति विदुषां हृदयं तदेतत् ॥ ५४ ॥
गोपालवेषपरिकर्म परावरेणं
यन्नाम धाम परमं तमसः परस्तात् ।
तत्पिञ्जलाञ्छनमुदामकृतोपवीतं
गोधूलिधूसरितकुन्तलमन्तरास्ताम् ॥ ५५ ॥
यद्वै जरासुतभयेन पलायथास्त्वं
तच्चेन्मनुष्यचरितानुविधानजं ते ।
तर्हि त्रिलोकगुरुमीश्वरमीश्वराणां
बाणाहवे किमिह शम्भुमजृम्भयस्त्वम् ॥ ५६ ॥
जातं कुतस्तदकृतज्ञविचेष्टितं ते
पुत्रीयया किल वरं ववृषे वृषाङ्कात् ।
अक्षेषु सक्तमतिना च निरादरेण
वाराणसी हरपुरी भवता विदग्धा ॥ ५७ ॥
संजीवयन्नपि मृतं सुतमुत्तरायाः
सांदीपिनेश्विरमृतं सुतमानयंश्च ।
धाम्नो निजाद् द्विजसुतान् पुनरानयन्वा
स्वामेव तां तनुमहो कथमानयस्त्वम् ॥ ५८ ॥
अद्यापि न ह्युपरतस्त्रिविधापचारात्
पापः परे निपतितोऽस्मि तमख्यपारे ।

एतादृशोऽहमगतिर्भवतो दयायाः

पातं त्वदीयचरणौ शरणं प्रपद्ये ॥ ५९ ॥

पापीयसोऽपि शरणागतिशब्दभाजो

नोपेक्षणं मम तवोचितमीश्वरस्य ।

त्वज्ज्ञानशक्तिकरुणासु सतीषु नेह

पापं पराकर्मितुमर्हति मामकीनम् ॥ ६० ॥

अतिमानुषस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ कोमलादण्डकम् ॥

सकलभुवनमाता सागराधीशजाता

प्रणमदवनकामा भास्करक्षेत्रधामा ।

शकलितभयमूला शार्ङ्गधन्वानुकूला

प्रविमलमुखविम्बा पातु मां कोमलाम्बा ॥

भुवनतलललामभूतां निमज्जद्यथातापहृत्पूरजाताम्बुजान्तर्नि-
पीतासवस्त्रीसमेताल्लिङ्गकारगीताभिरामातिशीताम्बुसङ्घाद्रिजातातरङ्गोत्थ
वाताङ्कुराश्रान्तधूताधिकूलस्थचूतादिपुष्पाभ्युदीतातुलामोदजातातिरेक-
प्रणीतातनूद्रेकवातायनासक्तशीतांशुमुख्यास्यलीलोद्भवत्सर्वकालोन्मिष-
तुङ्गशैलोल्लसन्निर्मलालोकशुभ्रांशुजालोत्कटभ्रान्तिमश्रान्तसद्गव्यविश्राण-
नासक्तिविश्रान्तिभूमिक्षमापालवर्धैः सदा पालितां ध्वस्तपापां प्रमाथ-

द्रजालीकनद्रण्डपालीमदास्वादकेलीसमुद्यद्रवालीन्द्रशोभिप्रतोलीसमुद्य-
न्निषद्यालसत्पण्यहृद्यामुदारानवद्यामभिज्ञां च विद्यावधूविभ्रमोद्यानेवे-
दान्तवेद्याश्रितां सन्ततेज्यात्रतारवधयाज्यान्तवेलाहुताज्यादिहव्यांश-
भोज्यादितेयाग्रयाज्यादृतस्तोत्रघोषाहताशेषदोषां कचिन्निर्निमेषाङ्गना-
निर्विशेषाकृतिस्फूर्जेदेणाक्षयुपाश्लिष्टवीणारवोज्जीवितैणाङ्गचूडाक्षिकोणा-
भ्रिसात्पञ्चबाणां पुरीं कुम्भघोणाह्वयां भूषयन्ती सुरान् तोषयन्ती नतान्
पोषयन्ती भयं शोषयन्ती मरालीगरुद्धातवेगावमग्नान्नजगर्भोत्पतत्पुष्प-
लिट्सूचितस्वाम्बुमज्जज्जनाहोविमुक्तेः सुवर्णाम्बुजिन्यास्तटान्ते नमस्या-
र्थमभ्यागतैर्विस्मयान्निश्चलाङ्गैरिवालंकृते पुत्रिकारूपदेवैर्विमानेऽसमाने
स्थिता कोमलाम्ब त्वमस्मानवेः ॥ १ ॥

अखिलजननि शार्ङ्गपाणिप्रिये कीरवाणि प्रसर्पत्कृपाणि प्रभा-
बन्धुराणि व्यथामोक्षणानि स्तुवद्रक्षणानि स्फुटानीक्षणानि प्रकामं
निषेहि प्रमोदं विषेहि प्रणम्रे मयि प्रोल्लसद्गवाटीगृहे स्वर्णशाटीयुते
स्वर्वधूटीकरोत्क्षिप्तवीटीदलास्वादघाटीसुशोणोष्ठि चेटीभवद्देवकोटीशि-
रःस्थानुकोटीरजुष्टाङ्घ्रियुग्मे प्रियोरोविहारे प्रकृष्टांशुहारे मरालीप्रचारे
महिष्ठोपचारे कृताघव्युदासे कृपागुप्तदासे भवदृष्टिलेशो भवेच्चेदधीशो
विशां वा दिशां वा जनो जायतेऽल्पोऽपि मूढोऽप्यहो क-
ल्पवल्लीसुमानल्पमाध्वीझरीकल्पभूयोभवज्जल्पभाक्सजित्तरूपभङ्गं गिरा
कल्पयत्यन्तिके शार्ङ्गधन्वाह्वयं भासते यन्महस्तत्प्रियायां रमायां
महोदारता नित्यसिद्धा द्विधापीति सर्वे बुधास्त्वां रमे शौरिरामेऽर-
विन्दालये मे गतिर्न त्वदन्ये सुराः सिन्धुकन्येऽम्ब लक्ष्मीन्दिरे
मन्दिरेष्वक्षि निक्षिप्यतान्नस्त्वयेत्यानमन्ति प्रकामं जगन्ति प्रमोदो-
ल्लसन्ति त्वयामूनि सन्ति स्फुरच्चन्द्रश्मिच्छटामिश्रितेनेव मेघव्रजेन

स्ववक्त्रात्मना पूर्णचन्द्रेण पाश्चात्यदेशे सितै रज्जुजालैर्निबद्धात्मनेवान्धकारेण गङ्गाझरीसंगभाजेव सूर्यात्मजास्रोतसा मल्लिकामलिकाशोभिना केशपाशेन नीलप्रकाशेन संशोभिते हेमभापि त्वमत्यद्भुतं कृष्णकान्ते प्रसीदेति संप्रार्थ्यसे साधुभिः ॥ २ ॥

सुमशरललनाभिरामे कृतापद्विरामे सदा सादरा मे मनोवृत्तिरास्तां त्वयि श्रीः स्फुटं मूर्धजानां द्विधा संविभक्तात्मनामन्तरे भास्वता भव्यसिन्दूररेखान्वितेनाम्बुदान्तर्लसच्चञ्चलावल्लिसंदेहसंदायिना दीर्घसीमन्तमार्गेण संभूषितं कुङ्कुमै रूषितं सूक्ष्मलक्ष्मान्वितार्धेन्दुतुल्येन कस्तूरिकाचित्रकोद्भासिना फालभागेन चोद्भासितं रोचनावासितं मञ्जिमाध्यासितं मन्दहासैः सितं वक्त्रकान्तिप्रवाहोत्थवीचिभ्रमाधायिना रुद्रनेत्राग्निनास्यापि सार्धं मया मा स्म भूद्वाहकमेति निश्चित्य मातृत्वसंबन्धतः सूनचापाहितेनेव चापोत्तमेन भ्रुवोर्द्वन्द्वतः शोभमानं श्रिया निःसमानं निरस्तेन्दुमानं श्रवणपूरनीलोत्पलद्वन्द्वमाध्वीकपानार्थमभ्यागताभ्यां पुरो वीक्ष्य नासात्मकं चम्पकं तद्वयेनेव पारिप्लवाभ्यामिवेन्दिन्दिराभ्यां मणीकर्णताटङ्करश्मिप्रवाहस्फुरन्मीनशङ्कावहाभ्यां मुखे स्वीयबन्धुभ्रमादागताभ्यामिवेन्दीवराभ्यां लसल्लोचनाभ्यां ज्वलत्कुण्डलद्वन्द्वरत्नप्रभाचित्रिताभ्यां मुरारातिलीलामणीदर्पणाभ्यां कपोलस्थलाभ्यां श्रितं लोचनेन्दीवरत्विद्भ्रमाधायिनीलोत्पलालंकृतश्रोत्रयुक्तं सुखोत्पादशक्तं प्रसादानुषक्तं स्वपर्वोत्थितभ्रान्तिसंदायिमुक्तालसन्नासिकावंशवल्लयुज्ज्वलं वक्त्रचन्द्रान्तरुद्भासिपीयूषविन्दुभ्रमाधायिदन्ताश्रितं संदधत्यां मुखम् ॥ ३ ॥

कलित (विहित) नमदभीष्टपूर्ते ! विधूतामरार्ते ! सुरीगीतकीर्ते ! स्फुरद्भव्यमूर्ते ! त्वदीयस्य कण्ठस्य भासा जितस्य स्वकीयप्रभोः

सन्निधौ भङ्ग आसीन्ममेति स्ववाचा विशिष्टाभिधाने ह्रिया भंभमित्येकदेशं ब्रुवाणस्य शङ्केशितुः पाञ्चजन्यस्य घोषेण युद्धाङ्गणे सर्वशङ्काभिमानः पराहन्यते किं विधूयत्करस्पर्शजातादराश्चक्रवाका यदि स्युर्भवेयुस्तदैतत्समाना इति प्राज्ञवयैः स्तुताभ्यां लसन्नाभिकूपान्तसरूढरोमालिवल्लीगुलुच्छभ्रमाधायकाभ्याममर्त्यापगाशोभितप्रान्तनीलाम्बुदाश्लेषवच्छृङ्गमेरुद्वयभ्रान्तिसंदायकाभ्यां समुक्तासराभ्यां कुचाभ्यां लसत्कोडभागे ! नमद्देवपूगे ! हरौ सानुरागे ! स्तनोर्वीधरप्रान्तसंजातवल्लीभ्रमाधायिबाहाप्रदेशोल्लसत्पल्लवभ्रान्तिसंदायिपाण्यङ्गुलीपङ्क्त्युपर्युद्भवत्कोरकश्रेणिसंदेहकृद्भिर्नखै राजिते ! योगिभिः पूजिते ! मध्यसंयोजिते ! मेखलादाम्नि सर्पत्वमाशङ्कमानेन लोकेन वल्मीकमेवेति संभावितायां स्वकीयाङ्गभूषांशुपूरे सदावर्तशोभां वहन्त्यां स्वनाभ्यां भ्रमच्छार्ङ्गिचित्ते ! प्रशस्तप्रपत्ते ! तवोरु सुचारु जितादर्शभानू जगद्धात्रि जानू कृताम्भोजखेदौ कृपावापि पादौ समस्तेऽपि लोके समानास्त्वया के त्वमेवासि माता स शाङ्गर्थेव नेता तवैवास्मि नित्यं तथा वच्मि सत्यं रमे पाहि मां पाहि मां देवि तुभ्यं नमः ॥

अतिमृदुलवचनगुम्भं

वरमेतद्वरदविष्णुकविकथितम् ।

दण्डकरूपं स्तोत्रं

कोमलवल्लीमनोमुदे भवतु ॥

इति श्रीभारद्वाजवंशमुक्ताफलीभूत कविकुलतिलकपदवाक्यप्रमाण

पारावारपारीणमहामहोपाध्यायमहाकवि वेलाम्बूर.

श्री. वरदविष्णुवर्य विरचितेषु प्रबन्धेषु

कोमलादण्डकं संपूर्णम् ॥

परोपकारः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अनन्तरमितस्ततो वर्त्म विचिन्वन् श्यामलः कुत्र चिन्मानुषीं गिरं निशम्य तत्प्रभवमवगमिष्यन् “तूष्णीम्” इति श्वानं नीचैस्त रामादिभ्यः पादपाऽन्तरितः शब्दानुसारेण दृष्टिं प्रहिण्वन् कतिपय चापव्यवहिते देशे मण्डलाकारेणोपविष्टान् सल्लपतः पञ्चषान् पुरुषान् तन्मध्ये मान्द्यादालोक्य तुरगो वा महोक्षो वेत्यानिश्चयं शयानं कमपि पशुं च निरूप्य तेषां प्रतिपत्त्युपलब्धये सल्लापे दत्तकर्णस्तत्रैव निभृतं स्थितः ॥

एकः— ‘मुखं चरणानि च गाढं संयतानि । नायमश्वः श्वसितुं स्पन्दितुं वा समर्थः । कियच्चिरं च्छुरिकां तेजयसि । याममात्रशेषा रजनी । न किं पश्यसीन्दुमुदितम् ? तत् क्षणादेव च्छित्त्वा त्वचयामः’ ॥

श्यामलः— (स्वगतम्) ‘हन्तैवं नृशंसा इमे किं वा न कुर्युः ।’

अपरः— अस्तु प्रभाता वा रजनी । तथापि न भेतव्यम् । कुतश्चेन्नायं पन्थाः । तस्मादत्र पथिका नाऽऽगच्छेयुः । संनिहितदेशस्थेनाऽपि स्वामिना पुनर्जरातुरेऽस्मिन् वाजिन्यननुरक्तेन वृष्टान्तेऽप्ययं कदाचिदज्ञात एव स्यात्’ ॥

अन्यः— “अननुरक्तः” इति सम्यगात्थ । दिवाऽद्यायमाहाराभावान्मुमूर्षुः केनापि पान्थेन रक्षितः । यत्पुनरुच्यते “न भेतव्यम्” इति तदसमञ्जसम्, यतश्चोराः सर्वदापि सर्वत्रापि सुलभभयाः’

एतदाकर्ण्य ‘ध्रुवमयं मयाद्य दृष्टो हयः । अथ वाऽन्योऽस्तु । किं तेन । पापैरेभिश्चर्महेतोर्निर्दयं जिघांसितोयं वराकः सर्वथा मया रक्षणीयः । ते पञ्चषाः । श्वदण्डमात्रसहायोहं यत्सत्यं साहसमनुतिष्ठासामि’ इति बाढं जाने । किं कुर्याम् ; औदासीन्यमत्र मे नतरां रोचते । विपन्नोपेक्षणलब्धत्राणकदर्येणैकान्तविध्वंसिना किमनेन मे शरीरेण । तद्यदि सिध्यामि तर्हि रक्षितः प्राणी । नोचेदस्मिन्नर्थे मम मरणमपि महामहायेत ।’ इत्यवधार्य बद्धपरिकरः श्यामलो ‘गृहाण गृहाण’ इति तारतरदत्तादेशः क्षण एव क्ष्वेलाघोषानुकारिणा बुक्कनेनोत्प्लवमानेन कौलेयकेन सह ‘रे रे धूर्ता गेहेनर्दिनस्तिष्ठत । हताः स्थ’ इति स्तनितधीरं भर्त्सयमानः प्रोद्गूर्णदण्डः स्वयमपि प्रस्कुन्धोद्धटाटोपडामरं प्रधावितो मोषकान् प्रति । ते तु राजपुरुष इति मत्वा विन्दन्ते स मन्देतरां कान्दिशीकताम् ॥

अथ श्यामलो ग्रन्थयुद्धथनपूर्वकं बन्धेषु सदयमपनीतेषु ज्ञादिति समुत्थितं तैस्तैश्चेष्टितैरात्मनः प्रत्यभिज्ञोदयं कृतज्ञतां च बोधयन्तं तमर्वन्तम् “अवश्यमयं संनिहितदेशे चिरमुषितो मार्गवेदी स्यात्” इति विचिन्त्य समारुह्य “भद्र राजपथं याहि” इत्यादि-क्षत् । द्रागेव सामोदं सादरं चात्मानं राजपथं प्रापितवतस्तस्मादवरुह्य कण्डूयनपूर्वकं समामन्त्र्य स्वनिलयं प्राप्य विलम्बकारणं पृष्टवते जनकाय विस्रयावहं स्ववृत्तान्तमचकथत् ॥

अथ जातुचित् कस्मिंश्चित् पुण्यकाले श्यामलस्य पिता कलविङ्को बन्धूनामन्त्र्य मधूकनाम्ना सुहृदा साकं स्नानार्थं समुद्रं प्रास्थित । तत्र गत्वा स्नात्वा तद्देशदर्शनकुतूहलात् कुत्रचिद्वसन् कस्यां चिद्वज्र्यां निशीथे निद्राणं सुहृदमनिवेद्योष्णालुतया सुलभसुभगमा-

रुतं सागरतीरं गतः । तत्राऽतर्कितोपस्थिताः प्रोद्दामसंस्थानाः बलि-
ष्ठाः पञ्चषा युवानो मन्दपवनं सेवमानमेनं प्रसभमेव वस्त्रेण गाढपू-
रितास्यकुहरं रज्जुभिर्वद्धपाणिपादं च विधाय जलनिधौ क्रोशद्वये
स्थितां महानौकां नावा प्रापयामासुः ।

ततः परमेतेषु नानादेशभाषाभिज्ञः कश्चिद्भयविस्मयशोकखे-
दपरवशस्यास्य मुखाद्वसनमुदस्य बन्धान् निरस्य चाऽचरुयावेनम् ।
'भद्र मा भैषीः । वयमेतद्भारतमहार्णवालङ्कारभूतजम्बुमालिद्वीपवा-
स्तन्याः क्षेत्राजीवाः । तत्र भृतकानां दौर्लभ्यादेवं वयं वणिग्वेषधराः
समागत्य ^१निःसहायदर्शं हरामः । अस्माभिस्त्वमिवैभिरस्मत्सु-
हृद्भिः प्रसह्याऽऽनीतान् (सांगुलिनिर्देशम्) एतान् पश्य । तन्मा
विषीद । सखिभिरेभिः सहासदादेशवर्ती सुखी भव । यदि वैमत्यं
दर्शयसि तर्हि मन्यस्वाऽऽत्मानं परासुमेव' इति ॥

श्रुत्वैतदचिन्तितोपनम्रपुत्रदारादिविरहजन्यं दुःसहं शोकम-
न्तःस्तम्भयन् गत्यन्तराभावेन स्थितो जोषम् । अहो कर्मणां विपाका-
यः पूर्वक्षणे निरुपमसुखनिर्भरं जनमुत्तरक्षणे तीव्रशोकानलकील-
मालालेलिख्यमानमातनोति । ततो दिशोऽवलोक्य ^२गुणवृक्षवसने प्र-
सारिते तदुदराध्मायिना मन्दानिलेन नीयमाना सा नौका कतिपयैरे-
वाहोभिः कुशलिन्येवाऽऽपदन्तरीपम् । तस्या अवतीर्णः कलविद्ध-
सहागतैः कतिपयैः समं दुरीहनाम्रः स्वामिनो दासभावमङ्गीकारि-
तस्तस्य केदारे कुटीरे तैः समं न्यवात्सीत् ॥

अनन्तरं मधूकस्तु प्रभाते प्रबुध्य सुहृदं कुत्राप्यपश्यन्
“स्नानार्थं गतः स्यात्” इति मत्वा वितथप्रतिपालनः सन् सर्वत्र

1. निःसहायदर्शं णमुलन्तोऽयम् । 2. 'कूपको गुणवृक्षकः' इत्यमरः ।

गवेषयित्वा कुत्रचित् कस्यचिन्मुखात् “कदाचिद्वैप्यैर्हृतः स्यादयम् ।
ते तदा तदेहागत्य जनान् हृत्वा दासीकुर्वन्तीत्यस्ति महान् प्रवादो-
ऽत” इति निश्चय्य स्वदेशमुपेत्य सोत्कण्ठं जनकं प्रतिपालयते
श्यामलाय तदीयं वृत्तान्तमभाषिष्ट ।

तदनन्तरमनर्थशतान्याशङ्क्य जननीभगिन्यादिभिः सह दुः-
खार्णवे निमग्नं श्यामलमुवाच मधूकः ।

मधूकः— “वत्स मा वोऽस्तु विषादः । सर्वमेतद्भविष्यति शुभो-
दर्कम् । कल्याणशीले तस्मिन्नलमनर्थसंभावनया ।”

श्यामलः— “सर्वमेतदाश्वासनं हि । बाढं स हतो द्वैप्यैः । कथ-
मन्यथा रात्रौ शयितः प्रभाते नोपलभ्येत । धिङ्मां वृथापीवरं
जननीयौवनकुठारं कठोरम् । यो मयि कुटुम्बभरं विन्यस्य वि-
श्राम्यति वत्सले स्थविरे पितरि समापतितामीदृशीं दशमवेक्ष्य
प्रतिपत्तिमूढस्तूष्णीं तिष्ठामि । हन्त कथं तस्मै तत्रत्यान्नपाना-
दीनि रोचेरन् । कथं स जराजर्जराङ्गः खनित्रकुठारादिभिः कर्म
करोतु । कथं स मे भगिनीनां सहोदराणां जनन्याश्च वदनकम-
लकान्यपश्यन् धृतिं विन्देत । घनकिशोरक, को वेतः परं ते
प्रतिदिनमिक्षुकाण्डं दास्यति ।” इति साक्षमुक्त्वा चिह्नन्नतरुपातं
निपत्य मूर्छितः ।

(भगिन्यः पटाञ्चलेन वीजयन्ति । मधूको जलेन मुखं सत्वरं सि-
ञ्चति । माता वत्स वत्सेति सगद्गदमाह्वयति ।)

ततः कतिपयकलानन्तरं जातसंज्ञम् उन्मीलितलोचनम् “मा-
तर्मातः नेतः परं क्षणमात्रमप्यत्र वसेयम् । पितरमानेतुं यामि”
इत्याख्याय तूर्णमुत्थाय पाथेयानि संबिभ्रतं तं मधूको वक्ति स्म ॥

“वत्साऽलं परया त्वरया । किञ्चिद्वधस्त्व मयोच्यमाने ।
धैर्येणैव विपदस्तरीतुं शक्यन्ते । शोकश्च धैर्यलोपी । ततः पण्डिताः
कदापि शोकं न कुर्वन्ति । विशिष्यापदां प्रतीकारकालेषु । तदनल-
स्थेवाश्रयाशस्य शोकस्य मा वशं याहि । अप्रमादेन सर्वात्मना
यत्नान् कुरु । सिध्यसिध्योश्चाऽविकृत एवैधि । यद्वदसि ‘पितरमानेतु-
मेमि’ इति तत् किं विचाररमणीयम्; पश्य । भारतमहार्णवे बहवो
द्वीपा वर्तन्ते । अमुकद्वीप इत्यत्र का वा विनिगमना । अथ दैवात्
मेव द्वीपं प्राप्तो युवा तद्देशभाषानभिज्ञस्त्वमपि यदि दासीक्रियसे तदा
किं कुर्याः? तदास्ताम् । का वा तदानीं ते कुटुम्बकस्य दशा । बाह्यं
गण्डस्योपरि पिटका संवृत्ता स्यात् । यतः सम्प्रति पितृविरहदुःखात्
तत्त्वद्वियोगेन कथाशेषतां यायात् । यदि पुनः समुद्रोपकण्ठ एव
वर्तते न तु द्वीपे तर्हि विनाविलम्बमागच्छेद्वा स्ववृत्तान्तमस्मान् ले-
खद्वारा निवेदयेद्वा । तन्निपुणं विमृश्यात्र प्रतिविधानं कुर्मः । मास्तु
साहसिकता” इति । तच्छ्रुत्वा श्यामलो “यदार्याय रोचते” इत्या-
ख्याय तूष्णीं स्थितः ॥

‘संपत्संपदं विपद्विपदमनुबध्नाति’ इतीयमुक्तिः सत्यैव । यदेव
विपदं प्राप्तस्य श्यामलस्य सर्वेऽपि पशवो युगपदेव प्रामीयन्त सां-
मिकेण केनापि रोगेण । कृषिरीतिबाधया नष्टाऽऽसीत् । किं च धन-
किशोरकः कूटपाकलेन तदा तदाऽभ्यभूयत च । एतासां नवनवा-
नामापदां कालक्षेपासहासु प्रतिक्रियासु व्यापृतः श्यामलस्तीव्रमिच्छ-
न्नपि वत्सरमेकं पितुरानयनं प्रति कमपि यत्नमाधातुं समर्थो ना-
ऽभूत् ॥

इदमन्ताऽऽस्ताम् । इतः परं कलविङ्कस्य कथां प्रस्तुमः ।

स कुटीरे वसन्नासीत् खलु । स कुटीरो नितरां छिन्नो मलिनो
दिनकरकरानभिज्ञश्च । तस्य स्वामी न साध्वी कुटीं निर्मिमीते ।
स पापीयानतीव क्रूरः कदर्यश्च । दिवानिशं भृत्यान् कर्म कार-
यति । न तेषां स्वास्थ्यमस्वास्थ्यं वा गणयति । अन्नवस्त्रादिकं न
तेभ्यः काले ददाति । दत्तमप्यसमीचीनं भवति । कृतं कर्म साधु
चेन्न तुष्यति । असाधु चेदुष्यति । न्यायान्यायचिन्तागन्धविधुर
एव ददात्यादेशान् । कर्मणि शरीरास्वास्थ्येनापि जातान् दोषान्
दृष्ट्वा प्रहरति ॥

ईदृशं स्वामिनं कथं कथमपि सेवमानः कलविङ्कः कदाचि-
द्वातावचिन्तयत्— “कष्टम् ! प्रियापुत्रवियुक्तस्य मे व्यतीता दश
मासाः ! तेषां कुशलमकुशलं वेति न जाने । नूनं मधूकमुखान्मदी-
यमुदन्तं विदित्वा मय्यनर्थनियुतान्युत्प्रेक्षमाणास्ते शोकसागरे जल-
मानुषायमाणा भवेयुः । नियतमरातिष्वपि वत्सलस्य मे वत्सस्य
श्यामलस्य दिवसेष्वेव क्षणोप्येकैको युगायेत । कीदृशी तस्य
कृषिरितीश्वर एव वेद ।

(क्रमशः ।)

स्त्रीविद्याभ्यासः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

धायिकाया दुरूपपादत्वात् । अपि च विमतैर्विजातिभिश्चाध्यापकै-
र्बालिकानामास्माकीनामध्यापनस्य गर्हणीयत्वात् ।

पूर्वोक्तद्विविधविद्याभ्यासस्याप्यधुनापि प्रायः समानजाति-
मतादिभिः स्निग्धैरध्यापकैरेव क्रियमाणत्वान्नात्राधेया प्रतिबन्धक-

थने दृढमुष्टिता । अत्र च प्रत्यक्षमेव प्रमाणं यथार्थवेदिनां जागर्तीति नास्माकमत्र तत्प्रदर्शने भारलेशोऽपि । पश्यत भो महान्तः ! आस्माकीनां बालिका यथा निकृष्टजातिमताद्यवलम्बिबालिकाभिः सहकृताः पाठ्यन्ते संस्कृतभाषां स्वदेशभाषां वा तथा किं पाठ्यन्ते हौणभाषामिति वदत यथार्थम् । बाल्ये सहचारिभिः क्रियमाणमुपदिश्यमानं च पाठकैः प्रतिदिवसं परिशील्यमानं मार्गमेता न त्यजेयुरामरणमिति सर्वसंप्रतिपन्नमिदम् । हौणीपाठकैरुपदिश्यमानश्च मार्गः सत्यनीतिसदाचाराद्यनुरोधेवेति नात्र यद्यप्यस्तितरामस्माकं विसंमतिस्तथापि मतविषयान् कुलाचारानुसारिणो देशसंप्रदायानुयायिनो धर्मशास्त्रप्रसिद्धाश्च सदाचारान् न ते तावदुपदिशन्तीति न शक्यते कथमपि निहोतुम् । किमेते प्रातःस्नानजपादीनां कर्तव्यतां वदेयुः ? तदकरणे च किं निर्वर्ध्नीरंस्तत्करणाय ?

पूर्वोक्तविद्याभ्यासद्वये च पाठका निःसंशयमेवात्रापि विषये श्रद्धाधीरन्निति तत्रैव श्रद्धातव्यमित्यत्र नास्तितरां संदेहः ॥

इदं पुनरस्मान्तीव व्यथयतीति न शक्यते समयेत्रानभिधातुम् । यदास्माकबालिकाः कैस्तपाठशालां प्रविशन्ति पठन्ति च तदुपदिश्यमानं परिचिन्वते च विविलियं सह चरन्ति च कैस्तबालिकाभिः सह संकीडन्ते च ताभिः सहासते चैकस्मिन्नासने । इमाः किलास्माकधर्मचरणे भवेयुः सहकारिण्यः । आभिरेव खल्वास्माकमग्निहोत्रं संरक्षणीयम् । आस्वेव खलु जायेतात्मा पुनरूपेण । अत एव खल्वासां जायात्वमभिप्रीयते स्मर्तृभिः । तादृशीनामासां विमतस्थपाठशालासु विमतस्थैरधिष्ठितासु वा पाठकैः सह वा विमतस्थबालिकाभिः पाठशालाप्रवेशः प्रचरतीति । आ

स्ताम् । दुर्निवारः खलु महिमा कालख । यदापैर्दूरदर्शिभिरिति बहोः पूर्वमेव कालान्निर्दिष्टमास्माकैस्तत्सर्वमधुना दृश्यते प्रत्यक्षमिति बहुमन्यामहे वयं तानेव महामतीन् पुराणप्रवक्तृन् ।

यदि च विनैतान् दोषान् स्वगृहे तादृशे वा पाठालये स्वसजातिभिः सह बालिकाभिः सर्वथा परिहृत्य विमतावलम्बिनीनां सहत्वं मित्रादितुल्यैः स्निग्धैर्मतान्तरानवलम्बिभिरुत्कृष्टजातिभिर्गुणगणालंकृतैरध्यापकैरध्याप्यन्ते बालिका हौणी भाषां तर्हि न पश्यामः कमपि दोषम् । न चापराध्यति सा भाषा मनागपि । अपि तु प्रत्युत महान्तमेव पश्यामो गुणातिरेकम् । यत् पुनस्तन्मयवृत्तान्तपत्रिकाभिः समीचीनाभिर्वहुदेशवृत्तान्तादिकं शक्यतेऽवगन्तुमाभिरिति ॥

एवं च सिद्धं स्त्रीणां संस्कृतविद्याभ्यासः परमावश्यकः । स्वदेशभाषाभ्यासश्च न परिहरणीयः । उक्तप्रकारेण यदि साद्ध्यते तर्ह्यस्तु नाम हौण्यभ्यासोपीति । अत्र च धर्मशास्त्राणां न किमपि स्याद्वाकोपः । परमनुग्रह एव इति ।

यत् के चन वदन्ति नारीणामपि पुंसामिवाधुना हौणीं पठन्तीनां सर्वकलाशालासंबन्धिनीषु मट्टिकेषु, एफ्, ए, बि, ए, यम्, ए, इत्यादिपरीक्षासु प्रवेशस्तदुत्तरणमप्यावश्यकमेव । अत एव वयमुत्कर्षमुत्तरोत्तरं भजिष्यामहे । राज्यान्तरस्था बहवो यौरोपेयादयोऽपि स्त्रीविद्याभ्यासद्वारैव परिष्कारपरमकाष्ठां प्रपन्ना दृश्यन्ते । सिद्धपुरस्था अपि स्त्रीविद्याभ्यासादेव शीघ्रतरमुत्कृष्टा भवन् । अनुभवन्ति चात एव ते सर्वसौख्यनिदानभूतं स्वातन्त्र्यम् । तस्मात्तद्वद्वयमपि परित्यज्य मूढपारंपरीं स्त्रीविद्याभ्यासे-

तीव कुर्मः समादरम् । न चात्र पूर्वाचारविरोधः शङ्क्यः । यत् उक्तमभियुक्तैः “तातस्य कूपोयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं के पुराः पिबन्ति ?” इति “पुराणमित्येव न साधु सर्वम्” इति च । एवं च वयं यदि पर्यत्यक्ष्याम स्त्रीविद्याभ्यासस्य हेयताबुद्धिं तर्ह्य भविष्याम समुत्कर्षभाजनीभूता इति ।

तद्वयं न बहुमन्महे । प्राचीना आस्माका यथाभजन्त समुत्कर्षं न तथाधुनातना भजन्ते राज्यान्तरवासिनोपि । यत्तेषाम् भवदैश्वर्यसिद्धिः अवाङ्मनसगोचरमपि ते यदपश्यन् । यदकुर्वन् च यच्च सर्वमपि लोकं करतलामलकीचक्रुः । नाधुनातनाः एव भजन्ते समुत्कर्षम् । तत्र च न हेतुरेतादृशपरीक्षासु विजयः ; किं तु तेषां स्वधर्मनिष्ठैव । इदंविस्तरः परस्तात् ॥

अतो वयं सर्वसमुत्कर्षमूलभूतं धर्ममार्गं सर्वदा परिपालयन्तस्तद्विरोधेन कालानुसारीणि कुर्वाणाः कर्माणि सततमपि सत्सु जागरूका विषयेषु परित्यजन्तः परित्याज्यमालस्यं लोकायदोषहेतुं न्याय्येन परं पथा सततं सञ्चारमातन्वानाः स्थापितया च विधया स्त्रीविद्याभ्यासं प्रवर्तयन्तः स्वयं च सर्वकलाशालाविपरीक्षा यथोचितमुत्तरन्तः सर्वभूतेषु च दयमानमानसा अहिंसन्तश्च सर्वाणि भूतान्याशासानाश्च सर्वतः क्षेमं दृढीकुर्वन्तश्च राजभक्तिं भरणाधिकृतानामपि भजमानाः सहकृत्वतां तत्तत्कालेषु शावस्थानुसारेण विधेयं वस्तु सबहुमानमनुस्मारयन्तश्च तान् समर्पयन्तश्च सर्वं कर्म सर्वशक्ते सर्वनियन्तरि सर्वान्तर्यामिणि परमेश्वरे भगवति भवेम सर्वदा सुखिन इति शिवमशेषम् ॥

वर्तोद्धान्तस्फुलिङ्गपिङ्गदारुणरूक्षनयनगोलकयुगलमतिकर्कशचरणनखरनिकरमतिप्रमाणं शकुनिरूपं विततपक्षविक्षेपरभसविश्रुब्धान् रजनीचारिणः खेचरानुत्सारयन्ती त्रासभरनिलीयमानसत्त्वगणेन पृथुतरगिरिशिखराहितनिष्ठुरघर्घरारावदीर्णेन भीषयन्ती क्रूरेण रुतेन पिशाचशकिनीयक्षराक्षसगणं रयेणातीत्य सुदूरं नभोन्तरं गगनतलस्थितैव विलोक्य सर्वतोऽपि काननं विज्ञाय ब्रजसंनिवेशं शनैरम्बरतलादवततार । तदानीं च सा नक्तंचरवधूः प्रसुप्तसकलप्राणिमण्डलतया निःशब्दं मायातिरोधानेऽपि गन्धानुसारशङ्कनिजागमत्रस्तानां गोपभवनद्वारनिषण्णानां सारमेयाणां बुक्कणेन सर्वतोऽपि वाचालितरथ्यान्तरं ब्रजमभितः पर्यटन्ती प्राप्य नन्दभवनं तत्राप्यन्तर्घटितशृङ्खलितशृङ्खलाबन्धतयान्तः प्रवेशमलभमाना तनूकृत्य तनूमात्मनः प्रविश्यान्तः कुञ्चिकाप्रसारविवरेण बिभ्रती कामोपनतमखिलजननयनहारि कामिनीरूपं यशोदाशयनतलनिषण्णमत्यद्भुतरूपविलासममानुषशिशुमसाधारणसौन्दर्यमभिवीक्ष्य बालकं ‘स एवायं भवितुमर्हति विनाशाय भोजपतेः’ इत्यवधारयन्त्यपि स्त्रीस्वाभाव्यात्क्षणं प्रेमभरद्वीभूतहृदया समचिन्तयत् । हन्त, दारुणमतिगर्हितं जन्म रक्षसाम्, यदहमखिललोकलोचनानन्दसुन्दरमूर्तेर्बालस्य विनाशाय नियुक्ता प्रवृत्ता चास्मि । धन्यतमा हीयमेकैव सीमन्तिनीषु यशोदा याजीजनदेवं दिव्याकृतिं बालम् । का नु खलु नोपधारयेदवलोक्यैनमतिमधुरविविधविलासापहतसकललोकहृदयमद्भुतं बालकं तत्क्षणप्रसृतप्रेमरसनिष्यन्दमन्थरं मनः । यद्यपि पिशाची यक्षी राक्षसी, हा हताऽस्मि । किं करोमि ? । न प्रवर्ततेऽल्पमपि निजकरणीयाय यशोदातनयवात्सल्यायत्तं मनः, यद्यपि तदनि-

शमपि यतमानमायुष्मतः क्षेमाय कंसस्य, अहो ! चित्रमिदं यदृष्ट-
मात्र एवानुपमतेजसि अमानुषलोकसुलभाद्भुतानुभावजुषि शिशौ उ-
परराम निरुद्धो वैरानुबन्धः । समुत्सार्यत आजानदारुणस्तामसो
गुणः । मुहुर्द्रव्यमाणं सरसतामन्वपद्यत प्रकृतिकर्कशं हृदयम् अपा-
कृतमोहमवालम्बतानपायं प्रसादम् । आसादितो मानुषीभावः, किं
बहुना ? स्वयमपि यशोदैवास्मि संवृत्ता । सर्वथा न पारयाभ्याशंसितुं
मनसापि द्रोहमस्मिन् सुकुमारवपुषि बाले ; किं पुनः कर्मणा ? भवतु,
यद्येवं वात्सल्याक्रान्तहृदया अनिर्वर्त्यैवात्मकरणीयमितो निवृत्त्य ग-
च्छेयम्, न भवेत् क्षेमौपयिकी प्रतिनिवृत्तिरकृतस्वामिकार्याया मम ।
अपि च प्रथममिदमेव प्रपन्नेनापायबहुलं कार्यसङ्कटमर्थानर्थान्तर-
निविष्टबुद्धिना मादृशेन जनेन वितर्क्यते । तथाहि— न भवति
कदापि मानुषेष्वेवं विधस्य महतस्तेजोराशेरुद्गमो विना महान्तमर्थम् ।
राजकुले चास्मिन् साधवो हि बहवः संताप्यन्ते विविधैः क्लेशैः ।
तद्यमावेदयति स्फुटतरमासन्नं विनाशं सानुबन्धस्य भोजपतेरेव,
यत्रेयं वाचोयुक्तिः सतां क्षीयते कुलान्यसतां साधुसन्तापादिति ।
नान्यथाभवितुमर्हति वचनं मायादेव्याः तत्संवादि च कालत्रयवेदिनो
मुनेः । नियतमिदं कंसविनाशायैव दिव्यं तेजः उदभूद्यशोदायाम् ।
सर्वथेदं स्पृष्टमात्रमेव दुष्टहृदयया मया दहेन्माम् । न शक्नोमि
वीक्षितुं मत्समक्षमेव नश्यमानं कंसम् । नियतं न मुञ्चति मामत्या-
सन्नः प्रभुः कार्यप्रवृत्तां निवृत्तामपि भगवान् कृतान्तः । तदेवमनति-
क्रमणीये अप्रीतिरदारुणे हि निधने क्षणमात्रमप्यङ्कतलमारोप्य
बालमेनं मादृशजनदुर्लभमनुभूय तदङ्गस्पर्शोपनतं सुखमुत्सृजाम्यसून् ।
इदमेव श्रेयो मम दुर्भगायाः' इति चिन्तयन्त्यपि दुस्त्यजतया

प्रकृतेस्तदर्थनिजोद्योगस्य पुनरपि शिशुविनाशनाभिमुखं मनश्चक्रे ।

ततः शनैर्यशोदाशयनसविधमुपसृत्य प्रसार्य करतलमादाय
बालकमारोप्यात्मनोङ्कं क्रूरतरगरलोपलिप्तं स्तन्यमपाययत् । भगवानपि
विज्ञाय तादृग्दारुणं तच्चेष्टितं स्तन्येन सह तदीयान् प्राणानप्याकृष्या-
पिबत् । तदा पूतनापि बलवत्प्राणाकर्षणरभसविभिन्नस्तनी दुःसहत-
द्वेदनाविह्वलहृदया बलादुन्मोच्य बालकवदनादुरोजं यावदपास्य बा-
लकं बहिरपक्रमणोद्योगमकरोत्तावदेव चरणाङ्गुष्ठघातेन दृढतरं हृद-
यदेशे तां ताडयामास । सा च कुलिशपातनिष्ठुरेण चरणतलताडनेन
भगवतः स्फुटितहृदया विस्वरं विनदन्ती त्यक्त्वा मानुषीरूपं निजेन
रूपेणोपलक्षिता धनुर्दशकमात्रे निपत्य ममार । तदानीं च कुपि-
तशतमखाविद्धशतकोटिनिपातविगलितगुरुतरगिरिकूटनिपातनिष्ठुरेणा-
भितो व्रजं क्रोशमात्रे भुवः कम्पमुपजनयता धरणीकम्पप्रचलितभ-
वनभित्तिसङ्घातनिपातनिध्वानगुरुणा समुद्धूतसाध्वसभरसद्यःप्रबुद्धानां
रभसवित्रुटिताभिधानीपाशानामुत्पाटितकालानां गाढे तमसि मुक्त-
लक्ष्यं परस्परमुपरिनिपततामुत्पततां धावतां सङ्घर्षत्रस्तानां च हुंभार-
वेण वृषभाणां निजवत्सगणविनाशशङ्किनीनामाक्रन्दितेन धेनूनाम्,
तादृशव्यतिकररभसोच्छिन्नस्वापानां महोत्पातशङ्किनीनां सावशेषेण
स्वापेन तमःप्रसरेण च युगपत्पिहितदृष्टीनां गवेषयन्तीनामितस्ततो
मुक्तावकाशनिर्णयं सुतसहजस्वसृजनं हाहारावमुखरितमुखीनाम्
अकाण्डोद्धूततादृक्प्रचण्डरवसमुद्भासितानां निजनिवसननरपशुगणापा-
यशङ्काकुलानां निजजनाह्वानमेदुरेण प्रलापेन गोपानां मथ्यमानार्ण-
वोदीर्णकल्लोलास्फालनोच्चलन्निदानुकारी महान् व्रजे ध्वनिरुदभूत् ।
मुहूर्तापगमे चोपशान्ते तस्मिन् कोलाहले, समुद्दीपितोल्काशतधारिणः

सर्वेऽपि ते गोपालाः नन्दभवनाभ्याशमुपगम्य, उल्काज्वालाशतपरि-
स्फुटदृश्यरूपां कुलिशदलितत्रिककुङ्कुरतरशिखरानुकारिप्रतीकामुत्स्फु-
टितोच्छ्रानाभ्यां बहिर्निःसृताभ्यां वृत्तारुणरूक्षाभ्यामतिविकृताभ्यां
विलोचनाभ्यां स्रवद्गैरिकारुणनिर्झरेणार्धनिःसृतरक्तभुजङ्गीभोगेनाञ्जन-
गिरिगुहाद्वारेणैवातिविष्टेन वदनकुहरेण विस्तृतस्थूलपिशङ्गेन कव-
रीभरेण बहिःप्रकटिताभिः महागजदन्तमुसलपीवराभिः चतसृभिर्दं-
ष्ट्राभिः दुर्दर्शमुखीं पृथुतरगण्डशैलयुगलाकारं स्फुटिताप्रविक्षरदुधि-
रधारमतिविकृतस्थूलं स्तनयुगं दधानां पृथुतरतालदीर्घाभ्यां दूरप्रसा-
रिताभ्यां पादाभ्यां चोपरुद्धव्रजरथ्याभागां भीरुजनभयावहरूपामपेत-
जीवितां निशाचरीं विलोकयामासुः । तदा नन्दादयः सर्वेऽपि ते
गोपाः सङ्घीभूय दूरतस्तस्य राक्षसीकुणपस्य त्रासभरपरिकम्पितहृ-
दयाः संमन्त्रयामासुः । अहो ! महदिदमुपस्थितं द्वितीयमौत्पातिकं
व्रजस्य । विमृशन्तोऽपि दूरं न जानीमहे किमर्थमियमागता व्रजम्,
केन वा प्रेषिता, आगत्य वाऽत्र किमकरोत्, केन निहता, कुतोऽत्र
व्रजरथ्यामुखे परासुनिपातितेति । तत्र केचिदाहुः कापीयमविज्ञाता
रजनीचरी निशीथिन्यामस्यां कुतोप्यात्मकार्यहेतोर्गच्छन्ती विय-
ध्वना व्रजोपरि संमुखागतेन प्रबलेन केनापि भूतेन समाबद्धे दृष्ट-
युद्धे विनिहताम्बरतालान्निपपात । यदृच्छया व्रजभूमिरवकाशो न
भूव, कुतोऽन्यथास्मिन्नीदृशस्य कुणपस्य निपतनमिति । अपर-
तूचुः— नियतमस्मान्वाभिद्वेगधुमागतेयमस्मत्पक्षपातिना दैवेनैवा-
पहतजीवितान्नैव निपतितेति । अन्ये केचिदाहुः— नियतमियमस्मा-
दनिष्टेद्योगदूषितहृदया मायाबलेनास्माभिरनभिलक्षितैव प्रविष्टा व्रज-
मापन्नवत्सलेन भगवता हरिणैव निहत्य निपातितेति । परे त्वबोध-

ब्रह्मो ! महतीयमविमर्शकारिता चपलहृदयानां यद्विभ्यति यदृच्छो-
पनतेभ्यो विषयेभ्यः । शाश्वतोऽयं विधिविहितः क्रमः यच्च हन्यन्ते
रिपुभिः शत्रवः, अद्यन्ते प्राणिभिः प्राणिनः, यैरपराध्यते येभ्यः, येषां
वा ये के वयमत्र यद्वाध्यन्ते सुराः परस्परं पीडयन्ति केसरिणः क-
रिणः, द्वीपिनो मृगान्, श्येनाः शकुनान् । तादृशि च यादृच्छिकेऽस्मि-
न् व्यतिकरे कोऽयं विक्षोभो वृधैवास्मन्मनसां यदात्मविनाशार्थताक-
लनमस्यास्तामस्याः । को न वेद जगत्पुद्गुष्यमाणमखिलैरपि श्रुती-
तिहासपुराणैः स खलु जागर्ति सर्वतोऽपि प्रमत्तमप्रमत्तं वाभि-
ज्ञमनभिज्ञं वा रक्षितुं लोकमखिलापन्नधुरीणो नारायण इति ।
किं च केवलमरण्यैकान्तवसतयोऽल्पसत्त्वाः पशुप्रायवर्तना दयनीय-
रूपा लोकस्य नापराध्यामो वयं केभ्योऽपि, न वा बध्नीमः शात्रवम्
कापि, न च बलाधिका मानुषीषु न च विभृमः क्षात्रधर्मं मन्यामह
एवमसंबन्धानर्थकल्पनाविहलितहृदयो न कोप्येकमपि क्षणं सुखी जी-
वेज्जन्तुः । अपि च नैवेदमौत्पातिकं कान्तारान्तरालनिवेशितस्य नो
व्रजस्य । कति कति न पश्यामो सुचिरमप्यटन्तो घोरामिमामटवीं
निहतनिपातितान् हरिभिर्गजान् व्याघ्रैर्मृगानन्यैरन्यान् । तदेवंभूते-
ऽस्मिन् लोकतन्त्रे विज्ञाताश्च यूयमाबध्नत धैर्यमारभत निर्विशङ्कं व्रजे
यततानन्तरकरणीयाय इदमेवावगच्छामः साधु क्षेमौपयिकं व्रजौक-
सां यूयमत्र प्रमाणमिति । नन्दोप्येतदाकर्ण्य प्रत्येकशो वचनानि गो-
पानामन्तः संभृतेन नृशंसकर्मसंस्मरणोत्तेजितरणरणकेनेतिकर्तव्यता-
विधुरेणानुकलकलितापायशङ्कातङ्कसंकुलितेनोन्मत्तकतनयप्रेमभरमन्थ-
रेण चिरं विमृशन् तत्कालगोपनीयतया सुदृष्टसूचितस्य रहस्यस्या-
सदुःशक्तानिष्कृतेः प्रतीकारस्यावश्यभावितया भावितव्यानामात्मा-

यत्ततया च ब्रजसाध्वसापनोदनविधेर्बाहिर्धीरतरमवादीत् । 'भद्राः
न क्षमन्तेऽवधीरणामुपपत्तिभिर्वो वचनानि । लोके हि यादृच्छिकम-
प्येकमप्यापतितं प्रबलापायौपयिकमात्मानर्थैकान्तमेव गणयति जनः ।
किं पुनर्मुहुर्मुहुः । हन्तान्वेव प्रथमं शकटपरिवर्तनरूपं द्वितीयो-
ऽयमुपस्थितो धोरतरो ब्रज एव महानुत्पातः; कथं न चिन्त्येता-
निष्टोदको ब्रजौकोभिरस्माभिः । भवत्येव भवितव्यं न शक्नुमो वयं
पिघातुमेवंविधान्यनिष्ठागमद्वाराणि । सर्वथा स एक एवेष्टे सर्वतो-
ऽपि रक्षितुमपायेभ्यः आत्मीयानस्मान् हरिः । यद्यपि तदैकान्त-
योगक्षेमा वयमल्पसत्त्वाः; तथापि विधिविहितः शाश्वतोऽयं धर्मः
तनुभूतामनतिलङ्घनीय आतनुपातं यत्प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चार्थानर्थौ-
पयिकेषु विषयेषु । दैवमपि प्रभवति दातुमर्थान् पुरुषाणां संहितमेव ।
तद्युयमितः प्रभृत्यप्रमत्ताः आत्मजीविसर्वस्वभूतेषु गोमहिषाजावृन्देषु
बलेषु बालकेषु भवनेषु प्रतिपालयन्तु योगक्षेमौ । प्रथममिदमेव कार्य-
मस्माभिरविज्ञातमन्यैर्यथा दृष्टमात्रमेवेदं महाप्रमाणमतिविकृतं राक्ष-
सीशरीरं कम्पयति मानसमस्माकमपि; किं पुनरबलाबालबालिका-
जनस्य; आचक्षते हि मन्त्रशास्त्रविदः श्रूयते चायुर्वेदे यथा हि
पिशाचा यक्षाः शाकिन्यः डाकिन्यः कटामातृकादयश्च प्रहा आ-
विश्य भयाभिघातश्रमाः अशुच्यादिषु समयेषु मानुषानल्पसत्त्वान्
ज्वरातिसारमूर्च्छाछर्दिरुधिरस्रवःवयवमोटनादिभिरात्मचेष्टाभिर्बाधन्त
इति । तेषु च केचन विधिविहितैर्विविधैर्मन्त्रजपहोमपूजोपहार-
लिभिः प्रीता मुञ्चन्ति रुग्णान्; कतिचन प्रबलैर्मन्त्रतन्त्रैरुच्चाटिताः ।
अन्ये तु बलवत्तराः केनाप्यदम्यरूपाः अन्यतो रुग्णानेव नाश-
यन्तीति । तत्स्वनताविलम्बितमेव कुणपानुगुणपरीणाहमवटम्' इति ।

ततः तत्क्षणमेव सर्वेऽपि ते गोपालाः खनित्रैः कुहलैश्चागाधमति-
परीणाहमवटमखनन् । ततः शनैः पातयित्वा शवं तच्च पूरयित्वा
पृथुभिः शिलाखण्डैर्लोष्टैः शर्कराभिः पांसुभिः सिकताभिः दृढयित्वा
धरणीसन्निवेशं प्रक्षालितचरणाः स्वं स्वं भवनमुपगम्य तेनैव रात्रि-
शेषेण निद्रामजुषन्त । नन्दोऽपि प्राप्य निवासं शय्यानिषण्णतनुस्त-
मेवाधिकृत्य रौद्रं व्यतिकरं यशोदया सह तास्ताः कथाः कुर्वन्
शनैर्निद्रामुपययौ । ततस्तस्मिन्नेव समये सर्वेऽपि ते गोपाः स्वप्ने
तामेव सजीवितां प्रविशन्तीं ब्रजं धावन्तीमिव रथ्यासूपगतां
नन्दभवनं प्रतिपन्नमानुषसुन्दरीरूपामादाय कृष्णं पाययन्तीं निजं
स्तन्यं तेनैव निजचरणतलप्रहारपर्यस्तशरीरां हतजीवितां च वीक्ष-
माणाः मुहुर्मुहुरुत्पतितनिपतिततनवः किमप्यव्यक्तवर्णं विकृतं वि-
नदन्तः कथं कथमपि तमनयन् कालरात्रिप्रतिमं रात्रिशेषम् । ततोऽ
तीतायां यामिन्यां प्रत्युषसमुत्थाय सर्वेऽपि ते ब्रजौकसः प्राप्य नन्द-
भवनासन्नप्रान्तं तत्र चतुररत्नीमितमवलोक्य कुणपपतनावकाशं रथ्या-
न्तरेषु भवनद्वारेषु प्रघाणेषु देहलीषु गोष्ठेध्वधोभागेषु महीरुहां क-
च्छेषु कालिन्ध्याश्च यथावयो यथाधिकारं यथालिङ्गं च संघीभूतास्त-
मेव रात्र्युदन्तं जजरुपुः । तादृशि च व्यतिकरे नन्दः स्मरन् सुहृ-
द्वचनं सत्यमेव मन्वानः स्वप्नदृष्टमावबन्धातिमहान्तं प्रत्ययं बालके;
अमंस्त चाप्राकृतमेव तम् । अन्येऽपि च केचन गोपवृद्धाः आदधु-
र्द्वापरं महिम्नि, सर्वेऽपि चापरे प्रतीयुः वासोपनतां हृदयाकलनावि-
काररूपतामेव तादृशि स्वप्ने । तदा नन्दोऽपि तादृशेन व्यतिकरेण
किमप्यमङ्गलमाशङ्कमानानां गोपवृद्धानां नियोगेन आहूय मन्त्रविदो
ब्राह्मणान् तत्प्रवर्तितमन्त्रजपहोमरक्षाविधानैः कुलदेवतापूजोपहारव-

लिभिश्च ब्रजस्यान्तिके पौष्टिकं कर्म निर्वर्तयामास ॥

अथ कदाचित् गृहकर्मव्यग्रासु दासीषु तन्त्रियोगव्यग्रहृदया यशोदा आदाय बालकमसकृदवलोकयन्ती अव्याजसौन्दर्यमनोहरमाननमात्मजस्य प्रेमभरमन्थरैः सरससृदुलैर्वर्णान्तरविन्यासमनोहरैर्विधाभिधानविशेषितभूतिवल्गुभिर्व्याहारैरसकृत्प्रकाशयन्ती वात्सल्यं मुहुरुपजिघ्रन्ती ललाटे नयनयोः कपोलयोर्मुखे करतलयोरुदरे च मुदुरुर्ध्वमुत्क्षिपन्ती कराभ्यां मुहुरुपगूहन्ती नयनाभ्यामंसाभ्यां पाययन्ती स्तन्यं स्वयमपि पिबन्ती अपर्याप्तस्पृहाभ्यां नयनाभ्यां तद्वदनविधुकान्तिं भवनाङ्गण एव तत इतः पर्यटन्ती निजदर्शनसमागताभिर्गोपकुटुम्बिनीभिः सह समालपन्ती मुहूर्तं व्यचरत् । तदा भगवानपि विज्ञाय योगमहिम्नात्यासन्नामासुरीं दारुणां मायां ततश्च रिक्षयिषुरुन्मस्तकप्रेमप्रकर्षपरवशहृदयां मातरं तत्क्षणमेवात्मानमतिगुरुचकार । यशोदाप्यकाण्डोपनतेनावयवगौरवेण तनयस्याकलयन्ती कमप्यविज्ञातनिमित्तं धातुप्रकोपोपनतमामयमादिदेशासन्नां कांचनानेतुमभिज्ञामगदंकारिणीम् । ततः क्षणेन समुपचिततदङ्गगौरवनिःसहबाहुलिका निश्चसन्ती मुहुः प्रखिन्नगात्रयष्टिरयत्नेनैव शाययित्वाऽनावृतेऽपि धरणीतले एव बालकं तादृशव्यतिकरचिन्तनव्यग्रेण चेतसा कार्यशेषाणि कारयन्ती, अन्तरागत्य वीक्षमाणा तनयं तेन चाखिलजनहृदयाप्यायिनीभिः क्रीडाभिरनुकूलमपनोद्यमानानर्थाशंसा तदन्तिक एव चचार । अधिगम्य तादृशं समयं तृणावर्तो नाम सखा कंसस्य दनुजपतिः जिघृक्षुः कृष्णं वात्यारूपप्रतिच्छन्नो विवेश ब्रजम् । तदानीं च समुद्भूतपांसुपटलपरिपूरितसकलप्राणिविलोचनवदननासिकाश्रवणविवरे प्रजवसमाधूतसिकताशर्करापातसमुद्भोजित-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष कार्तिकमासः । [संचि. ८.]

सुभाषितानि ॥

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्मतमं

दुर्दाववह्निविधुराणि च काननानि ।

नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा

रिक्तोऽसि यज्जलदं सैव तवोत्तमा श्रीः ॥ १ ॥

यावत्तिष्ठति चातकोऽयमसुभिः कण्ठस्थलस्थायिभि-

स्तावहेहि पयः पयोदं फलतु त्वद्वारि कल्पद्रुमः ।

नो चेदस्य तृषार्तपीडिततनोः प्राणैः प्रयाणे कृते

कस्मै दास्यसि को ग्रहीष्यति पुनस्तापस्तु ते स्थास्यति ॥

आसक्ताः प्रतिकोटं विषधरा भानोः करा मूर्धनि

ज्वालाजालकरालदावदहनः प्रत्यङ्गमालिङ्गति ।

सर्वानन्दनचारुचन्दनतरोरेतस्य जीवातवे

रे जीमूत विमुञ्च वारि बहुशो युष्मद्यशो जृम्भताम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ देवालयः ॥

मालती— सखि, देवालयस्य किं लक्षणम् ?

कामन्दकी— यत्र अर्चारूपी भगवान् सान्निध्यं करोति स एव देवालय इति कथ्यते ।

मालती— 'तेन विना तृणमपि न चलति' इति जानासि किल । अतः सर्वत्रापि संनिहित ईश्वरः कुत्रचिच्छिलाखण्डे वसतीति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

कामन्दकी— स्त्रीस्तुमतप्रवर्तकैः प्रतिष्ठितासु पाठशालासु अधिगतः संस्कारस्त्वामेवं व्याहारयतीति मन्ये ।

मालती— सत्यम् । विग्रहाराधनमत्यन्तमनुचितं ईश्वरस्वरूपमजानद्भिः अविवेकिभिरनुष्ठीयते इत्यसकृदुद्घोषयन्ति इमे मतान्तरानुयायिनः ।

कामन्दकी— शान्तम् पापम् । शान्तम् पापम् । एवमेव एते रस्मन्मततत्त्वमजानन्तो जनाः प्रतार्यन्ते ।

मालती— सखि, स्वरूपतो गुणैश्च अपरिच्छेद्यं ज्ञानानन्दमयं ब्रह्म शिल्पिभिर्निर्मितासु सुधादारुपाषाणलोहमयीषु प्रतिमास्वेव सान्निध्यं करोति इति को वा विश्वस्यात् ?

कामन्दकी— प्रतिमास्वेव सन्निहितम् इति केनोक्तम् ?

मालती— देवालयः इतीदं नामैव कथयति ।

कामन्दकी— ननु मतान्तरस्थैरपि देवालया निर्मीयन्ते ।

मालती— तैः खलु ईश्वरस्य प्रसादाधिगमाय बहुभिर्जनैः संभूय प्रार्थनादिकं कर्तुं पृथङ्मन्दिराण्यावश्यकानीति देवालया निर्मीयन्ते ।

कामन्दकी— तत्तद्गृहेष्वेव तैस्तैः प्रार्थना क्रियते चेदीश्वरप्रसादः किमिति न लभ्यते ?

मालती— लभ्येतैव । अथापि विषयान्तरैरजसमाकृष्टस्य चित्तस्य ऐकाग्र्यसंपादनार्थं पृथक् मन्दिरमावश्यकं किल । किंच, एतेषु मन्दिरेषु समवेतानां जनानां गुरुस्थानमधितिष्ठद्विरूपासकैरुपन्यासमुखरैः ईश्वरगुणगणानुवर्णनद्वारा भक्तेः समुत्तेजनं च क्रियते ।

कामन्दकी— तदीयदेवालयानामस्मदीयानां च केवंशेषु भेदस्त्वया अवगतः ।

मालती— तेषामालयेषु प्रतिमारूपी ईश्वरो नोपलभ्यते ।

कामन्दकी— तर्हि किरूप ईश्वरो ध्यानविषयीक्रियते ?

मालती— देवलोकनिवासी परमकारुणिको जीवलोकस्य जनकः इति ।

कामन्दकी— एतेन ईश्वरगुणा एव ध्यानस्य विषयीक्रियन्ते न त्वीश्वरः ।

मालती— गुणानामाश्रयत्वेनावभासते ईश्वरः ।

कामन्दकी— कीदृशः स आश्रयः ? करचरणाद्यवयवसंस्थानयुक्तो न वा ?

मालती— सत्यम् । अखिलचराचरान्तर्भूतोऽपीश्वरः ध्यानसमये तत्तत्संस्कारानुगुणं दिव्यरूपी पुरुषाकार इव मनसि अवभासते ।

कामन्दकी— तस्य रूपमीदृशमिति केनोक्तम् ?

मालती— तत्तत्संस्कारानुगुणमीश्वरस्य आकारो मनसि कल्प्यते ध्यानसौकर्याय ।

कामन्दकी— किमिति पुरुषाकारमेव शरीरं कल्प्यते । वराहस्य हयस्य गजस्य वा काकस्य कपोतस्य गरुडस्य वा कृकलास्य उरगस्य नकुलस्य वा सदृश आकारः ध्यानविषयीभूतस्येश्वरस्य किमिति न परिकल्प्यते ?

मालती— सृष्टेषु वस्तुषु मनुष्य एवोत्तमः । अतस्तत्सदृश एवाकार ईश्वरे अध्यास्यते इति मे वितर्कः ।

कामन्दकी— सत्यम् । स्वयं ध्यातुमपरिपक्वं मनः यत्किञ्चित्परिदृश्यमानं स्थूलं वस्त्वपेक्षते किल ।

मालती— तदर्थमेव मतान्तरस्थैः ख्रीस्तोर्मरणशूलं (Cross) अभिज्ञानत्वेन तेष्वालयेषु प्रतिष्ठितमहर्निशं धार्यते च ।

कामन्दकी— किमर्थमेतान्यभिज्ञानानि हृदयारूढस्येश्वरस्यानुचिन्तने ?

मालती— परिपक्वमनसामेतान्यनावश्यकानीत्येव मनीषिणां मतम् ।

कामन्दकी— तद्वदेवार्चायामीश्वरभावना विषयासक्तानामध्यात्मज्ञानसंपादनार्थमावश्यकतीति तत्त्वविदां मतमिति जानीहि ।

मालती— प्रतिमासु देवतात्वमारोप्य पूजादिकरणेन कथमिव अध्यात्मज्ञानं संपाद्यते ?

कामन्दकी— अयि मुग्धे, पार्थिवभोगैकप्रवणमानसानां चार्वाक-प्रायाणां नास्तिकानां ईश्वरसद्भावं स्मारयन्ति देवालयगोपुराणि । दुःखपरम्पराभिरभिहताः केचिदिमे नास्तिकाः तन्निदानमवगच्छन्तः आत्मनो नास्तिक्ये शिथिलाभिमानाः देवालयान्प्रविश्य गर्भगृहे प्रतिमासु सान्निध्यमातन्वानमीश्वरं भजन्तः क्रमेण सत्त्वोन्मेषमवाप्य 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युत्तरीत्या ध्यानयोगनिष्णाताः सर्वव्यापिनः सर्वशक्तिमतः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो ज्ञानानन्दस्वरूपमवगत्य सर्वमपीदं चराचरं जगदैतदात्म्यमिति साक्षात्कुर्वन्तो निर्धूतपाप्मानः परं ज्योतिः संपद्यन्ते ।

मालती— (सभक्त्युन्मेषम्) अपरिपक्वमतयः प्रथमं प्रतिमैवेश्वरः ततस्तत्र सन्निहित ईश्वरः अनन्तरमन्यत्राप्यनुप्रविष्ट ईश्वरः अथ स्वात्मन्यपीश्वरः अन्ते च सर्वमपीदं जगदैतदात्म्यमित्यनुपश्यन्तः ब्रह्मभूयमापद्यन्ते इति किलाध्यात्मिकानां राद्धान्तः ।

कामन्दकी— अथ किम् ।

मालती— अतिरमणीयेयं सोपानपरंपरा भक्तेः परां काष्ठामधिरोढुम् । सुखबोधोऽयं विषयः किमिति मतान्तरस्थैर्नावगम्यते इति विस्मितास्मि ।

कामन्दकी— स्वमतप्रचारे अतिभूमिं गतस्तेषां अभिनिवेशः ईदृशं बुद्धिमान्धं जनयतीत्यत्र न किमपि चित्रम् । परं त्वस्मदीयाः स्वीयं पितृपितामहागतं मतमीदृशमिति विचारयितुं व्यपगतोत्साहाः परैरुद्घुष्टानि दूषणान्येव मनसि तथ्यत्वेनाकलयन्तः मतान्तराण्याश्रयन्तः स्वरूपं नाशयन्ति इतीदमतिहेपणं विस्मयनीयं च मे प्रतिभाति ।

मालती— तादृशानामतत्त्वविदां केनापि बाह्येनोपाधिना स्वमतं परित्यजतां संग्रहणे कीदृशो लाभो मतान्तरस्थानामिति न ज्ञायते । अन्यच्च, देशेऽस्मिन् मतान्तराश्रयिणः प्रायेणासंस्कृतमनोवृत्तयः जीविकामलभमानाः अवरजातिसमुत्पन्ना एवेति ज्ञायते ।

कामन्दकी— सत्यम् । अत्र कश्चन संवादः अमात्यपदमधितिष्ठतो विप्रवरस्य ख्रीस्तुपासकस्य च पूर्वं कदाचित्संवृत्तः सांप्रतं मे स्मरणपदवीमधिरोहति ।

मालती— कथयेमं संवादम् । अस्ति मे महत्कौतूहलम् ।

कामन्दकी— पूर्वं कदाचिदसावमात्यः धूमयानमारुह्य गच्छन्नुत्तमश्रेण्यां मञ्जारूढं मनोज्ञवेषं ख्रीस्तुमताचार्यमेकमद्राक्षीत् ।

मालती— उभावपि परिचितपूर्वाविति मन्ये ।

कामन्दकी— ततः प्रसङ्गात्परस्परसंकथासु एष ख्रीस्तुपासकः 'भो अमात्यवर्य, शालिवाटक्षेत्रे बहवो मद्याजीवाः (toddy drawers) पूर्वेद्युः ख्रीस्तुमतं प्रविष्टाः । उपरितनख्य लोकस्य स्वरूपमस्माभिरुपादिष्टं निरयपातादात्मानमभिरक्षितुकामैस्तैरेव सम्यगवगतमासीत् । ब्राह्मणास्तु नैवं स्वर्गस्वरूपं ख्रीस्तुनोपादिष्टं ज्ञातुं प्रभवन्ति । अत्र किं कारणम्? इत्यपृच्छत् ।

मालती— ततः किमुक्तममात्येन?

कामन्दकी— सत्यम् । ईदृश्येव वस्तुस्थितिः । ते हि मद्याजीवा मद्यसंग्रहणार्थमाबाल्यादभ्रं कषान्वृक्षानारोहन्तः स्वयमेव उपरितनस्य लोकस्य नेदीयांसो वर्तन्ते । अतस्तदीयोदन्तस्तैरेव मुलभतया ज्ञायते ।

मालती— (सस्मितम्) अनेन अनधिगतविद्यागन्धाः अविज्ञातस्वपरमतस्वरूपाः अवरजातिसमुत्पन्ना एव प्राचुर्येण ख्रीस्तुमतं प्रविशन्तीति सूचितम् । अथापि केचिदुत्तमजातिब्राह्मणा अपि तदा तदा मतान्तरं प्रविशन्तीति ज्ञायते किल ।

कामन्दकी— सत्यम् । नैते आमुष्मिकसुखलोलुपाः । स्वमतसिद्धान्तं च ते सम्यङ्नावगच्छन्ति ।

मालती— स्वमतसिद्धान्तापेक्षया ख्रीस्तुदर्शने केषुचिदंशेषूत्कर्षो विद्यते इति किलैते विश्वसन्ति ।

कामन्दकी— सखि, ख्रीस्तुदर्शने ये राद्धान्ताः स्पृहणीयतयोदाहृतास्ते अस्मद्दर्शनेऽप्युपलभ्यन्ते । इदं ख्रीस्तुमतमप्यस्मद्देशादेव पूर्वमुत्पन्नम् इति च पुरावृत्तवेदिनः कथयन्ति ।

मालती— (साश्चर्यम्) कथमिदं संगच्छते?

कामन्दकी— मालति, अपि जानासि पुरा कदाचिदस्मिन्वर्षे बौद्धमतस्थापकेष्वग्निमः अशोको नाम सार्वभौमः समजनीति?

मालती— अथ किम् ।

कामन्दकी— तेन हि देशान्तरेष्वपि स्वमतप्रचारणाय अनेके उपासकास्तत्र तत्र प्रेषिता इति देशचरित्रादवगम्यते किल ।

मालती— अथ किम् ।

कामन्दकी— फालस्तन (Palestine) देशं गताः केचनोपासकाः बौद्धसिद्धान्तस्य श्रैष्ठ्यमुपन्यस्य तद्देशीयानां मनांस्यावर्जयन् । तेभ्य एवाध्यात्मतत्त्वमधिकृत्य सारतमा विषयाः जान् (John the Baptist) इत्यनेन अवगताः । अयमेव जान् नामकः ख्रीस्तोर्गुरुरिति पठ्यते तदीयग्रन्थेषु ।

मालती— (साश्चर्यम्) स्त्रीस्तुमतस्याप्यस्मदीया एव निदानमि-
तीदं नितरामानन्दयति माम् ।

कामन्दकी— ऐहिकव्यापारेषु पृथिव्यसेजोवाग्वाकाशादीनां च वि-
नयने असाधारणं पाण्डित्यमैरोपीयानाम् ; अस्मदीयानां तु आ-
मुष्मिकेष्वध्यात्मतत्वावगमे चासदृशं नैपुण्यमिति प्रायः सर्ववि-
दितं किल ।

मालती— सखि, सुदूरमाकृष्टा वयमनया प्रसक्तानुप्रसक्तया क-
थया । न चेदन्यकार्यातिपातो भवत्यास्तर्हि नेदीयांसं देवालयं
प्रविश्य द्रक्ष्यावः ।

कामन्दकी— अस्तु ममाप्युत्साह एव । (इत्युभौ परिक्रामतः ।)

मालती — (प्रविश्य, अग्रिमक्षयायां पाण्डितैरन्यैश्चोपास्यमानं देवा-
लयकार्यावेक्षकं कुलपतिमभिर्वाक्ष्य) सखि, पश्य पश्य, अन्याह-
शमस्य कुलपतेर्भागधेयम् । कुत्रचिद्गणकाः, कचिदध्यापकाः,
कुहचिन्नटा गायकाः वेश्याश्च, कुत्रचिदाधोरणाः, कचिन्मालाका-
राः कुहचिदर्चकाः परिचारकाः, पाचकाश्च कुलपतेरस्य प्रसादका-
ङ्क्षिणः स्तुवन्ति ।

कामन्दकी— शोचनीयोऽयं मे तपस्वी । नियतमेवासौ जन्मान्ते-
रशुनः शरीरमवाप्य सीदन् रथ्यासु पथिकैः पदे पदे प्रहृतः सर्व-
षामप्युच्छिष्टं भोक्ष्यत इत्यतो हेतोः सर्वथा न स्पृहणीयमिदं कौ-
लपत्यम् ।

मालती— (सहासम्) सखि, देवालये सकृत्प्रवेशेनैव वयमात्मानं
पुनीमहे । किं पुनरसावजसं तत्रैव निवसन् । तथा सति श्रो-
वसीयसं विना श्वशरीरमधिगमिष्यत्ययमिति को वा विश्वस्यात् ।

(क्रमशः)

॥ शंकराभ्युदयः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

तत्रैकदा नवतमालसमानशोभं

चामीकरव्रततिचारुजटाकलापम् ।

विद्युलतावलयवेल्लितवारिवाह-

सच्छायमैक्षत स सत्यवतीतनूजम् ॥ १ ॥

भठ्यैणचर्मपरिवीतकटीतटीकं

नीलाम्बुदाघृतनितम्बमिवाञ्जनाद्रिम् ।

आलोलफेनधवलत्रिगुणोपवीत-

मालक्षितत्रिपथगोर्मिमिवाभ्रमार्गम् ॥ २ ॥

गाढोपगूढमनुरागजुषा रजन्या

गर्हास्पदं विदधतं शरदिन्दुबिम्बम् ।

तापिच्छरीतितनुकान्तिझरीपरीतं

कान्तेन्दुकान्तघटितं कलशं दधानम् ॥ ३ ॥

सप्ताधिकाच्छतरविंशतिमौक्तिकाढ्यां

सत्त्वस्य मूर्तिमिव बिभ्रतमक्षमालाम् ।

तत्तादृशस्वपतिवंशविबुद्धये प्रा-

क्तारावलीमुपगतामिव चानुनेतुम् ॥ ४ ॥

द्वीपे कचित्समुद्रं द्रुतमेधमानः

शाखासहस्रसचिवः शुक्सेव्यमानः ।

उल्लासयत्यहह यस्तिलकं मुनीना-

मुचैः फलानि सुदृशां निजपादभाजाम् ॥ ५ ॥

श्रीशंकरोऽथ सह शिष्यगणेन दूरा-

त्प्रत्युद्गतः पदसरोरुहयोः प्रणम्य ।

ऊचे मुनीश्वरमुदारमुखारविन्द-

माध्वीकसारमतिदायिपुराणजातम् ॥ ६ ॥

धत्से घनार्तिशमनाय हृदा गिरीशं

गोपायसेऽधिवदनं च चिरंतनीर्गाः ।

दूरीकरोषि नरकं च दयार्द्रदृष्ट्या

कस्ते गुणान्गदितुमद्भुतकृष्ण शक्तः ॥ ७ ॥

अद्यानवद्यमजनिष्ट जनुर्ममेद-

मद्यैव मे सुचरितानि पचेलिमानि ।

पादारविन्दभजनात्तव देशिकेन्द्रे-

त्युक्त्वाप्रतो निविविशे स इदंनिदेशात् ॥ ८ ॥

अव्याजकन्दलदमन्ददयारसाभि-

राशीभिरेनमभिनन्द्य स शंकरार्यम् ।

वाचंयमेन्दुरथ वाचमुवाच वाणी-

वीणाकलकणतृणीकरणप्रवीणाम् ॥ ९ ॥

दोषानुषङ्गकलयापि सुदूरमुक्ता

धत्सेऽधिमानसमहो सकलाः कलाश्च ।

सर्वात्मना गिरिजयोपहितस्वरूपः

शक्यो न वर्णयितुमद्भुतशंकरस्त्वम् ॥ १० ॥

भावं मदीयमवबुध्य यथावदेवं

भाष्यं प्रणेतुमनलं भगवानपीशः ।

आकर्ण्य सिद्धमुखतो हरसंनिधौ त-

दाद्यन्तमागममिह त्वद्वेक्षणाय ॥ ११ ॥

अष्टौ वयांसि विभुना तव वत्स दत्ता-

न्यन्यानि चाष्ट भवता सुधियार्जितानि ।

भूयोऽपि षोडश भवन्तु भवान्नया ते

भूयाच्च भाष्यमिदमारविचन्द्रतारम् ॥ १२ ॥

इत्थं निगद्य ऋषिवृष्णि तिरोहितेऽस्मि-

न्नन्तर्विवेकनिधिरप्यथ विव्यथे सः ।

हृत्तापहारिनिरुपाधिकृपारसानां

तत्तादृशां कथमहो विरहो विषह्यः ॥ १३ ॥

सहात्मजातटभुवोऽखिलतीर्थवास-

सक्तः सनन्दसदृशोऽथ सनन्दनाख्यः ।

वन्दारुसंस्मृतिमहार्णवकर्णधारं

वर्णी चिरंतनवचोन्तगुरुं ववन्दे ॥ १४ ॥

संसारघोरजलधेस्तरणाय शश्व-
त्सायात्रिकीभवनमर्थयमानमेतम् ।
हन्तोत्तमाश्रमतरीमधिरोह्य पारं
निन्ये निपातितकृपारसकेनिपातः ॥ १५ ॥

अद्वन्द्वभक्तिममुमात्मपदारविन्द-
द्वन्द्वे नितान्तदयमानमना मुनीन्द्रः ।
आम्नायशेखररहस्यनिधानकोश-
मात्मीयकोशमखिलं त्रिरपाठयत्तम् ॥ १६ ॥

ईर्ष्याभराकुलहृदामितराश्रवाणां
प्रख्यापयन्ननुपमामदसीयभक्तिम् ।
अभ्रापगापरतटस्थममुं कदाचि-
दाकारयन्निगमशेखरदेशिकेन्द्रः ॥ १७ ॥

सन्तारिकानवधिसंस्ृतिसागरस्य
किं तारयेन्न सरितं गुरुपादभक्तिः ।
इत्यञ्जसा प्रविशतः स्वमियं द्युसिन्धुः
पद्मान्युदञ्चयति तस्य पदे पदे स्म ॥ १८ ॥

पाथोरुहेषु विनिवेश्य पदं क्रमेण
प्राप्तोपकण्ठममुमप्रतिमानभक्तिम् ।
आनन्दविस्मितनिरन्तरितान्तरोऽसा-
वाश्लिष्य पद्मपदनामपदं व्यतानीत् ॥ १९ ॥

भाष्यस्य वार्तिकमथैष कुमारिलेन
भट्टेन कारयितुमादरवान्मुनीन्द्रः ।
वन्ध्यायमानमद्विन्ध्यमहीधरेण
वाचंयमेन चरितां हरितं प्रतस्थे ॥ २० ॥

आमज्जतां किल तनूमसितां सितां च
कर्तुं कलिन्दसुतया कलितानुषङ्गाम् ।
अह्नाय जहुतनयामथ निहुताघां-
मध्येप्रयागमनयन्मुनिरक्षिमार्गम् ॥ २१ ॥

अन्तेवसद्विरमलच्छविसंप्रदाय-
मध्येतुमाश्रितजला कुहचिन्मरालैः ।
चक्रद्वयेन रजनौ सहवाससौख्य-
संशीलनाय किल संवलितापरत्र ॥ २२ ॥

क्षोणीसरोरुहदृशः कुचकुम्भसमि-
कस्तूरिकावहलकर्ममेचकान्ता ।
आबद्धरेखसितपक्षतिचिन्विता या
भव्योत्तरीयकदुकूलपटीव भाति ॥ २३ ॥

अज्ञातसंभवतिरोधिकथापि वाणी
यस्याः सितासिततयैव गृणाति रूपम् ।
भागीरथीं यमुनया परिचीयमाना-
मेनां विगाह्य मुदितो मुनिरित्यभाणीत् ॥ २४ ॥

सिद्धापगे पुरविरोधिजटोपरोध-
 क्रुद्धा कुतः शतमदःसहृदयान्विधत्से ।
 बद्धा न किन्नु भवितासि जटाभिरेषा-
 मद्धा जडप्रकृतयो न विदन्ति भावि ॥ २५ ॥

सन्मार्गवर्तनपरापि सुरापगे त्व-
 मस्थीन्यवश्यमशुचीनि किमाददासि ।
 आः ज्ञातमम्ब हृदयं तव सज्जनानां
 प्रायः प्रसाधनकृते कृतमज्जनानाम् ॥ २६ ॥

त्वं ताम्रपण्यपि सुधाशधुने जलानां
 मुक्तात्मना परिणतौ परमं निदानम् ।
 भेदोऽयमत्र भवती समयानपेक्षा
 सा स्वातिवृष्टिसमयं समवेक्षमाणा ॥ २७ ॥

अम्ब त्वमम्बरपथे बहुलक्षपासु
 चान्द्रीः कला हरसि नैव चरन्त्यमर्त्याः ।
 न चेत्कुतः प्रतिनवान्नयनायुधांस्तां-
 स्ते संप्रसाधयितुमिन्दुकलासहस्रम् ॥ २८ ॥

स्वापानुषङ्गजडताभरिताञ्जनौघा-
 न्स्वापानुषङ्गजडताविधुरान्विधत्से ।
 दूरीभवद्विषयरागहृदोऽपि तूर्णं
 धूर्तावतंसयसि देवि क एष मार्गः ॥ २९ ॥

सद्यः शिरः समधिरोहसि मानिता चे-
 द्रयाकुर्वती किल लघुप्रकृतेः स्वभावम् ।
 दत्से त्वदाश्रितवतां द्रुतमर्धचन्द्रं
 जहोः कुमारि जडतां च विवृण्वती त्वम् ॥ ३० ॥

इत्यालपन्नथ तुषानलदह्यमान-
 देहं गुरुन्मथनदोषभरापनुत्त्यै ।
 मौनी स तीरभुवि मण्डनमुख्यशिष्यै-
 रारादुपासितमलोकत भट्टपादम् ॥ ३१ ॥

दूरे विधूतदुरितौघमपाङ्गभङ्ग्या
 तं देशिकं तदनु नेत्रपथावतीर्णम् ।
 तेजोविशेषपरिबुद्धतदीयतत्त्वां
 वाचा हृदा च विनतो वदति स्म भट्टः ॥ ३२ ॥

जाने भवन्तमहमार्थ निजार्धजानि-
 मद्वैतरक्षणकृते विहितावतारम् ।
 प्रागेव चेन्नयनसद्य कृतार्थयेथाः
 पापक्षयाय वत नेदृशमाचरिष्यम् ॥ ३३ ॥

बाह्यं मतं निरसितुं सुगतादधीत्य
 बाल्यात्तमेव समघातयमार्थं जित्वा ।
 ईशं निरास्थमपि च स्वत एव वेदा
 मानं न तत्कृततयेति मताभिमानात् ॥ ३४ ॥

प्रायोऽधुना तदुभयप्रभवाघशान्त्यै

प्राविक्षमार्थं तुषपावकमात्तदीक्षः ।

भाग्यं न मे व्यजनि शावरभाष्यवत्त्व-

द्भाष्येऽपि किञ्चन विलिख्य यशोऽधिगन्तुम् ॥ ३५ ॥

इत्युचिवांसमथ भट्टकुमारिलं त-

मीषद्विकस्वरमुखाम्बुजमाह योगी ।

श्रुत्युक्तकर्मविमुखान्सुगताग्निहन्तुं

जाने भवन्तमिह जातमहं गुहं तु ॥ ३६ ॥

संभावनापि भवतो न हि पातकस्य

सत्यं व्रतं चरसि सज्जनशिक्षणाय ।

उज्जीवयामि करकाम्बुकणोक्षणेन

भाष्येऽपि मे कलय वार्तिकमङ्ग भव्यम् ॥ ३७ ॥

प्रत्युत्तरं व्यधित भट्टगुरुर्मुनीन्दो

मथ्यरूपकेऽपि महिमोक्तिरियं तवार्हा ।

आजानतोऽत्र कुटिलेऽपि जने महान्त-

स्त्वारोपयन्ति हि गुणं धनुषीव शूरः ॥ ३८ ॥

संजीवनाय चिरकालमृतस्य च त्वं

शक्तोऽसि शंकर दयोर्मिलहृष्टिपातैः ।

आरब्धमेतद्धुना व्रतमागमोक्तं

मुञ्चन्सतां न भवितास्मि मुधा विनिन्द्यः ॥ ३९ ॥

परोपकारः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

हन्त ! द्वीपादस्माद्दहिर्बाह्यदेशादत्र च लेखानां गतागतमपि नास्ति । कथमव्युत्पन्ना मम पुत्रकास्तास्ता विपदः प्रतिकुर्युः ? (साक्षम्) प्रिये ! कल्याणि ! ध्रुवमर्हामि पापीयानहमीदृशीं व्यथाम् । नो चेत् पापीयान् कथं त्वद्वियोगेऽपि प्राणिमि । अयि घनकिशोरक ! कुतो वा स्वप्नेऽपि न मे संनिधत्से । हन्त ! प्रियजनैः विप्रयोगः संप्रयोगश्चा^१नभ्याश-मित्यैः खलैरित्यहो मे विधिवाभ्यम् । खलममुं दुरीहमितः परं न सेवेय । यद्ययमिव कश्चिद्दृको व्याघ्रोऽपि वा शुश्रूष्येत तर्ह्यसंशयं स मयि प्रसन्नः कुर्यान्महान्तमुपकारम् । तद्वनं यामि । वन्यैः कन्द-मूलफलादिभिर्वृत्तिं करोमि । यदि हिंस्रान्मे मरणं भवेत् तदपि कुशलमेव मे प्रियजनविरहानलशमनोपायत्वात् ” इति ॥

एवं मनसिकृत्य केनाप्यविदित एव प्रस्थाय दविष्टं किमपि कान्तारं प्राप्य तत्र तदानीं निषसलिप्सया बहिर्गतस्य कस्यचित् सिंहस्य गुहायामज्ञानतः सुखमस्वाप्सीत् । जागरेणाध्वश्रमेण च प्रभाते प्रहरानन्तरमेव प्राबुध्यत । प्रबुद्धः सन् फलान्याहर्तुं यावज्जिगमिषति तावत् खञ्जंखञ्जं स्वगुहागर्भमाजिहानं महान्तं तं केसरिणमीक्षांचक्रे । भीतोऽप्यनु^२भावान् निगूहमानस्तूष्णीमेव स्थितः । अथागत्यात्मनः कामपि पीडामकृत्वैव क्षणं स्थितं क्षणं निषण्णं क्षणं शयितं पुनरुत्थितं पुनरपि शयितं कथमपि निर्वृतिमलभमानं तं

1. अनभ्याशमित्यैः दूरतः परिहर्तव्यैः । 2. अनुभावान् भावबोधकचेष्टाः ।

मृगेन्द्रमवेक्ष्याऽनुकम्पावशंवदः सन् व्यचीचरत्— ‘नियतमयं बल-
वदस्वस्थः । यत् खञ्जति यन्मयि भक्ष्ये निःस्पृहो यदप्रसन्नमुखो यश्च
स्थितो निषण्णः शयितोऽपि न शर्म लभते । तदहं भिषज्यामि ।
प्रियजनवियुक्तस्य देशभ्रष्टस्य वृद्धस्य पापपाषण्डपाशपारतन्व्यपूर्य-
माणपिचण्डभाण्डस्य मे यद्भावि तद्भवतु’ इति ॥

इत्थं विचार्य स्वपाणिना तस्य पादं सदयं गृहीत्वा निपुणं
निरूपयंस्तत्राऽपश्यद्गाढलग्नस्य बहिर्लक्ष्यैकदेशस्य वैणवस्य कण्टकस्य
प्रवेशेन जातं पूयगर्भव्रणम् । ततो नखसंदंशिकया शनैः शनैः
कण्टकमुद्धृत्य मन्दमन्देन निपीडनेनोद्गालिते सरुधिरे पूयपङ्के तैस्ते-
रिङ्गितैरात्मनो निर्वृततां च बोधयति पञ्चास्ये जातविस्त्रम्भः कल-
विङ्को व्रणविरोपकमभिषवलब्धं कस्यचिद्गुल्मस्य स्वरसं व्रणे न्यपि-
ञ्चत् । ^१एवमुपक्रान्तव्रणः स सिंहो द्वित्रैरेव दिनैः स्वास्थ्यमापन्नः
स्वविक्रमार्जितैर्जग्धशेषैरामिषैः सुहृदं प्रत्यहमपारीत् । एवं महता
स्नेहेन वसतोस्तयोर्मासो गतः ॥

अथैकदा भक्षणमार्गणव्यापृतममुं पुण्डरीकं कश्चिद्व्याप-
कूटयन्त्रेण गृहीत्वा नृपायोपदौकनकीचकार । दुरीहोऽपि कस्यचित्
काष्ठिकस्य मुखात् कलविङ्कस्य वसतिं ज्ञात्वा राजपुरुषैः सहागत्य
तं गृहीत्वा कारागृहमवीविशत् । एवं भर्तुरनुज्ञां विना प्रच्छन्नं पला-
यिता दासास्तस्मिन् देशे राज्ञा यथाप्रतिभातं दण्ड्यन्ते । ततः
‘लुब्धकेनोपहारीकृतस्य नवग्रहस्य कण्ठीरवस्य पञ्जरे कलविङ्को
बहुजनसमक्षं प्रक्षेप्यः’ इत्यशिषन्नरपतिः । अनन्तरं समागत-
दण्डप्रयोगदिवसे कुतूहलान्मिलितस्यासंख्यजनमण्डलस्य मध्ये वि-

निहिते पञ्चनखपञ्जरे निर्देशात् स्वयं मृत्युमाकाङ्क्षन् कलविङ्को राज-
पुरुषैरप्रेरित एव नृपसमक्षमविक्षत् ॥

तदानीं जातप्रत्यभिज्ञः स गजरिपुर्नष्टदृष्टस्य सुहृदः समाग-
मेन नितरां तुष्टः पिण्डदस्य पुरतः श्वेव लाङ्गूलचालनादिका-
स्तास्ताश्चेष्टाः करोति स्म । विस्मयपरवरवशात्तस्मान्महतो जनमण्ड-
लात् ‘किमिदम्’ ‘किमेतत्’ ‘अहो अहो’ ‘ही ही’ ‘बत बत’
इत्यादयो बहुप्रकारा व्याहारा जजृम्भिरे । कलविङ्कश्च निपुणं निरू-
पयन् जातप्रत्यभिज्ञोऽभूत् । राजापि चित्रीयमाणः सन् पार्श्वस्थं
मन्त्रिणमनुयुयुजे—

राजा— मन्त्रिन् करिणमपि निरस्थिशेषमभ्रन् क्षुधितोऽयं हरिः
कुतो वैवमाचरति ?

मन्त्री— देव कदाचिद्दासोऽयमौषधसिद्धो मन्त्रसिद्धो वा स्यात् ।

राजा— यदीदृशस्तर्हि दास्यमयं नागमिष्यत् । तन्मन्येऽन्यदस्ति
रहस्यम् । (इति व्याहृत्य राजपुरुषस्तमानाद्य पृच्छति)

राजा— भद्र किमयं सिंहस्त्वय्येवं ^१ग्रामसिंहायते ?

कलविङ्कस्तच्छ्रुत्वा साञ्जलिबन्धं “देव, श्रूयताम्” इत्युदीर्य
सर्वमपि वृत्तान्तमूचे । राजा तु दयाविस्मयपरतन्त्रः सन् “इतः
परमयं स्वतन्त्रः । गच्छतु स्वदेशम् । मोदतां बान्धवैः सुहृद्भिश्च ।
दीयतामस्मै तरपण्यं च” इत्याज्ञापयति स्म ।

कलविङ्कः— देव किञ्चिदपि प्रार्थनीयमस्ति ।

राजा— विसन्धं ब्रूहि

कलविङ्कः— मम सुहृदयं हर्यक्षोऽपि वने विसृज्य स्वच्छन्दः
क्रियतां देवेन ।

राजा— 'बाढम्' इत्युक्त्वा सप्रणाममापृच्छमानं तं विसृज्य गतः ।

अथ जलस्थलात्मकं महान्तमध्वानमतीतोऽयं कलविङ्कः स्व-
ग्रामं गतो गृहोदरं प्रविश्य तत्र तदानीं स्वकथां कुर्वाणान् कार्श्य-
मापन्नान् कृच्छ्रप्रत्यभिज्ञेयान् श्यामलादीन् न्यध्यासीत् । ते चात-
कितागतं तं दृष्ट्वा विस्मयानन्दशोकपरवशाश्चिरमश्रूयवर्तयन्; ततः
स्नानभोजनस्वापविनीतश्रमात्तस्मात्तदीयां वार्तां श्रुत्वा व्यस्मेषत नितरां
शुशुचुश्च । अनन्तरं कलविङ्कः स्वकुटुम्बकस्य योगक्षेमाववसिषासुः
श्यामलं प्रश्नयति स्म—

कलविङ्कः— (सौत्ख्यम्) वत्स कुत्राऽस्माकं घनकिशोरकः ?

श्यामलः— तात प्रातर्वनं गतोऽयं नाद्याप्यागतः ।

कलविङ्कः— कच्चिदयं कुशली ? ।

श्यामलः— युष्मद्विरहानन्तरं 'कूटपाकलेन चिरं निपीड्यमान
आसीत् । संप्रति प्रकृतिमापन्नः ।

कलविङ्कः— मन्येऽयं सम्यक् चिकित्सितः ।

श्यामलः— अथ किम् । नन्वयं मे धर्मभ्राता ।

कलविङ्कः— कीदृशी ते कृषिः ?

श्यामलः— तातैषमस्तनी कृषिरीतिबाधया साकलेयन नष्टासीत् ।

कलविङ्कः— कच्चिद्भूस्वामिने देयं दत्तम् ?

श्यामलः— दत्तमेव ।

कलविङ्कः— अपि स यं कमप्यंशं त्यक्तवान् ?

श्यामलः— इतिबाधां पशूपसर्गादिकं च विज्ञापयता मया सविनयं
प्रार्थितोऽयमर्घमत्याक्षीहयया ।

कलविङ्कः— (सभयम्) किं पशूनामुपसर्गोऽपि जातः ?

श्यामलः— किं ब्रवीमि ? ते मसूरिकाबाधया निःशेषं परेताः ।

कलविङ्कः— हन्त प्रातिकूल्यं विधेः ; वत्स ! कथमेता विपदः
प्रतिविहितवानसि ?

श्यामलः— तात मया महदृणं कृतम् ।

कलविङ्कः— कच्चित् काले वृद्धयो दीयन्ते ?

श्यामलः— न दीयन्ते ।

कलविङ्कः— कुतः ?

श्यामलः— अर्थकार्श्यादेव ।

कलविङ्कः— तर्हि कथमेष 'महानुद्धारो विनियेत ?

श्यामलः— यदि पञ्चषाणि वर्षाणि कृषिः सम्यक् फलेत् घनकि-
शोरकश्च नीरोगदृढो वर्तेत तर्हि तस्या लाभेनास्य 'भाटकेन च
सर्वमपि पर्युदञ्चनमनायासमेव विनेतुं शक्यते ॥

कलविङ्कः— पञ्चषाणि वर्षाणि क, वयं क । अथ वा विश्वंभरे
श्रीनिवासे सति किमनया चिन्तया ?

एवं तयोः संलपतोर्घनकिशोरको वनादागतः । अथ श्याम-
लेन निजादेशादानीतमिशुकाण्डमादाय तेनानुगम्यमान एव कलविङ्कः
करिपोतमुपसृत्य 'वत्स, गृहाणेमम्' इत्याख्याय तमिशुकाण्डमदा-
त्तस्यै । सोऽपि तं स्वीकृत्य वदनान्तर्निधाय चर्वणामकुर्वाण एव कल-
विङ्कं शुण्डाग्रेण सस्नेहं सादरं च आमृशन् सन्ततामश्रुधारामवीवृतत् ।

ततः 'वत्स संहराश्रुधाराम् । भक्षयेक्षुखण्डम्' इति भाषिते तथैवा-
चरत् । तदा निमुञ्चोच कमलिनीनायकः । श्यामलः कलविक्रमश्च
प्रासजतामनन्तरकरणीयेषु ॥

उत्तरेद्युर्धनकिशोरको वनं गत्वा विहंगस्तत्र कुत्र चिदूर्ध्वशोषं
शुष्कं कमपि विपुलं तरुं भूमौ न्यपातयन्नोदेन मस्तकदत्तेन । तदा
तन्मूलात् सटांकारं निर्गलितं पिधानवन्तं महान्तं कमपि ताम्रकलशं
निशाम्य स्वामिनो गृहे पूर्वं मुहुरीदृशस्य पात्रस्य दृष्टत्वात् 'मनुष्यो-
पयोगीदम्' इति निश्चित्य तमादाय त्वरिततरुं गत्वा श्यामलस्य
पादमूले न्यक्षैप्सीत् । स च तमपावृत्य जाम्बूनदनाणकपरिपूर्णं
पश्यन्नप्युत्सेकलेशास्पृष्टहृदयः सन् पित्रे न्यवेदयत् ॥

अथ तदनुमत्या तैः कार्तस्वरनाणकैः सकलमप्यृणं विनीय
वापीकूपतटाकादिरमणीयं सर्वर्तुसुखं किमपि भवनं निर्माय कुटुम्ब-
पोषणपर्याप्ततमं कमप्युर्वराखण्डं च क्रीत्वा परोपक्रियां श्रीपद्मनाभ-
पदपङ्केरुहपरिचर्यां च निर्माय सततमादधानो निरतिशयेनानन्देन
समयं नयन्नासीत् ॥

(क्रमशः)

आर्यभाषाचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

एतेषां मध्ये द्यूटानिक् जातिरजाजिनपरिधानेति चरित्रकारे-
भ्योऽधिगच्छामः ।

'रेनोनिस्' इति शब्दो द्यूटन् जातेः स्वदेशीयवेषाभिधा-
यीति कश्चिदाह । एतच्छब्दः सुकरोच्चारणार्थं लुप्तवकारात् 'रेनो-

नेस्' इति पदानिष्पन्नो विकृतिरूपः सांस्कृतिकीरणोरणीशब्दाभ्यां
ग्रीक्भाषागतं त्रेन्निति पदेन च समानरूपः । यतः ग्रीक्देशेऽपि
पूर्वकाले मेषाजिनानि वस्त्रत्वेनोपयुक्तानि । ग्रीक्देशीयाः कालक्रमेण
संस्कृतबुद्धयः नागरिकतासंपन्नाः सन्तः चर्मपरिधानानि जहुः ।
पृथग्जनास्तु चिरमजिनवासोधारणावस्थायामेवावतस्थिरे । केषुचिद्दे-
शेषु गोपाः कर्मकराः दासाश्च वराहचर्माणि ववासिरे । प्राक्कालीना-
च्छादनविषये भाषायां पर्याप्तं शब्दसाक्ष्यमुपलभ्यते । एते रूक्षाणि
चर्माणि यथाप्रतिपन्नैरुपायैर्मृदूकर्तुं शोधयितुं च सम्यक् ज्ञातवन्त
इति सांस्कृतिक म्ला-जर्मन्-जेर्बेन्-लेटिन्-डेस्पेरि. इत्यादिधातु-
भ्यो ज्ञायते ॥

तन्तुवानम् (weaving)

जर्मन्	वे	वेजडि	वम्
संस्कृत	वे	वयति	ऊर्णवायि
ग्रीक्	एन्द्रियो		
लिथूनियन्	ओरम्		
लेटिन्	वेलम्		टेक्सो
छन्दः	उब्दः		
पारसीक	वाफन		
सेरजन्	वेफान		

उपरि लिखितशब्दसंघातविमर्शनात् प्राचीनेषु तन्तुवानक-
लोपचयं गतेति ज्ञायते । वानस्य पुटीकरणस्य च (plating) वाच-
कशब्दानां भेदविधायिन्या अनया अभिवृद्ध्या कुविन्दस्यासंस्कृतद्र-
व्यसज्जीकरणे उपकरणीभूताया आद्यसामग्र्याः सद्भावोऽवगम्यते ।

हिन्दूशार्मण्यभाषासु वर्तमानानां वेन्नः (loom) पारिभाषिकशब्दानां परीक्षणे वेमतन्त्र (warp) पटकाराभिधायिनः स्थाधातोः प्रचुरः प्रयोगो दृष्टः । यथा लेटिन् स्टेमन् लिथूनियन् स्टेकिलम् उभौ वेमपर्यायौ संस्कृतम्— स्थविः । कुविन्दः प्राचीनहिन्दूशार्मण्यवानतन्त्रं सांप्रतिकमिव न भूमौ निहितम् । किं तु दण्डवदूर्ध्वमुत्थापितम् । तन्तुवायस्तिष्ठन्नेव वानकर्म चकारेति शब्दशास्त्रप्रामाण्यनिर्व्यपेक्षमनुमातुं शक्यते ।

तन्तुकर्तनम् (spinning)

संस्कृत	तर्कु	कर्त्
ऐरान्	स्टर्कु	
आल्बेनियन्	टैर्	
पारसीक	कार्टिनहा	कार्टो
लेटिन्	क्रेटिस्	

प्राक्कालीना आदावभ्यस्तं पुटीकरणं परित्यज्य कालक्रमेण सूत्रकर्तनकर्माभ्यासं चक्रुरित्युपरि लिखितेभ्यः शब्देभ्योऽधिगम्यते ।

अविशब्दसंवादिशब्दानां सर्वहिन्दूशार्मण्यभाषासूपलब्धत्वात् कर्तनद्रव्यमवीनामूर्णैव नान्यदिति प्रतिभाति ।

संस्कृतं	अवि
लेटिन्	ओविस्
लिथूनियन्	आविस्
सेगजन्	ओविक्
गोथिक्	अवि

(क्रमशः)

सकलजनावयवे दूरोत्क्षिप्तवृणपर्णव्रातभ्रमणनिपीडितान्तरिक्षे अनवर-
तत्रुध्यमानविटपिपटलचटचटात्कारवाचाटितदिङ्मण्डले समुत्पाटित-
रुशाखाव्रातापदेशजलदततिपरिवर्तनदन्तुरितवियदध्वनि अतिरभस-
निजभूमिसमवसक्तपतगकुलनिबिडितमण्डले आजीमूतमण्डलादाघो-
षधरणीतलादतिविततस्थूणाकारयोजनपरीणाहपरिमण्डले तत्क्षणेद्भु-
तगोपोदवसितछदिचयारोहावरोहनीरन्ध्रे बम्भ्रम्यमाणगोमहिषावितर्ण-
कनिकुरुम्बकरम्बिते, अपि च निरालोकीकृतलोके निर्मूलितव्रततिततौ
निर्वलीकनिवसननिवहे निरुच्छ्वासप्राणिगणे स्थाणूकृततत्तवृन्दे भ-
रेण प्रवृत्ते महति वात्याचक्रे, सर्वेऽपि ते घोषनिवासिनः अशक्नु-
वन्तः श्रोतुमनीशा वीक्षितुमप्रभवन्तो गदितुमपारयन्तः स्पन्दितुमपि
केवलं समुत्क्रान्तमनसः किंकर्तव्यतामूढाः उचितसकलव्यापाराक्षम-
तया केवलं विचिन्त्य शोचन्तः पितृसहजपुत्रकलत्रबान्धवबालस्थविर-
भूयिष्ठमात्मजनं यथोपलम्भमालम्ब्यासन्नानि कुटीरस्तम्भभित्तिवृक्षकी-
लादीनि, अन्यानि च स्थास्नूनि, निमील्य नयनान्यतिष्ठन् । तदा वृणा-
वर्तोऽपि विलोक्य सर्वतोऽपि शून्यमिव तं घोषं केनाप्यवारितगति-
रलक्षितगतिरेवादाय बालकं मन्यमानः कृतकृत्यमात्मानं सहसैव गग-
नमुदपतत् । ततो मुहूर्तादिव प्रशान्ते तस्मिंश्चण्डमारुति विघटिते
रजस्तमोबन्धे प्रकाशतां नीतासु दिशासु सर्वेऽपि ते घोषनिवासिनः
उरुमील्य विलोचनानि निपातितकुड्यमवपातितविटङ्कं वृणपर्णरजोरा-
शितिरोहितभवनद्वारं तरुशिखरावसक्तनिवासिजनवसनकञ्चुकोष्णी-
षोत्तरीयनिवहं तत्र तत्र निपातितशकुनितनुनिकरमनावृतभित्तिकम-
वधूततरुगणपर्णकुसुमफलसन्दोहमन्यमिवापूर्वमिव विपर्यस्तं व्रजं वि-
लोकयामासुः । विसिष्मियिरेच विशेषतः । तादृशि च व्यतिकरे यशो-

दापि विमुक्ता दुर्मोचात्काराभवनादाधान्य तमुद्देशं यत्राशाययद्बाल
तत्र तमपश्यन्ती विचित्र्य सुचिरमासन्नेषु तेषु तेषु निगूढेष्ववकाशेषु
सर्वतोऽपि निर्जनतया तस्य प्रदेशस्य काप्यलब्धतनयप्रवृत्तिः बलव-
दनिष्टाशङ्काविह्वलेन स्त्रीस्वाभाव्यात्कातरेण मनसा वात्यारभसहृत्तमेव
मन्यमाना तत्क्षणोन्मिषितशोकवेशपरवशहृदया अपारयन्ती शमयि-
तुमुद्गतं बाष्पवेगमुन्मत्तेवोच्चैरौदीत् । तमाकर्ण्यश्रुतपूर्वं रुदितध्वनिं
यशोदाया महदनिष्टमाशङ्कमानाः संक्षुब्धमनसः सर्वा अपि ताः गोप-
कुटुम्बिन्यः सहैव रोहिण्या ससंभ्रममुपगम्य तं प्रदेशं क्रन्दन्ती व्याप्र-
विलुप्तवत्सामिव धेनुमनवरतविगलदश्रुधाराविलनयनां मुहुरुन्नमितकर-
युगलां विगलितालकसंहतिपिहितवदनाम्, 'हा वत्स ! गोकुलानन्द ! हा
सुन्दर ! सुकुमारदिव्यमूर्ते ! हा गोकुलजलनिधिकलानिधे ! त्वमद्य दर्श-
यित्वा मह्यमपनीतोऽस्यैन्द्रजालिकेनेव विधिना । धिक्कामनार्या शरीरग-
र्धिनीं याहं धृतमप्युदरेण दशभिर्मासैरपूर्णैकहायनमपि पेशलावयव-
मपि त्वामशक्नुवती धर्तुं भुजाभ्यां मन्यमाना दुर्भरगौरवमुपवेश्य
धरण्यां स्वयमेवादां मृत्यवे । हन्त, मृत्युरेवागत्य वात्यारूपेण मे
वत्समपजहार । हा सख्यः कल्याण्यः, हा राज्ञि पौरवि, रोहिणि,
पश्यत मां सर्वा अपि हतप्रजां दुर्भगां दुःखजीवितां कृततनयवध-
महापातकाम् । अहो विभेमि एवमपि विलपितुं, येन दर्शनेन म-
मापुण्यायाः स्पृशेद्वो महदधम् । तन्नेतः क्षणमपि धरेयं हता-
निमानसून् । लज्जेऽहं दर्शयितुमप्याननमुपागतायार्यपुत्राय । किं
तं प्रतिब्रूयाम्, स यदि मां पृच्छेत् 'क मे वत्स इति । सर्वथा
प्राणपरित्याग एव मे श्रेयान् । न पुनः क्षणमपि जीवितम्,
इत्यन्यदन्यद्विलपन्ती भूताविष्टेव मूर्च्छिता धरण्यां निपपात । तत-

स्तादृशीमतिदारुणामवस्थां यशोदाया विलोकयितुमपारयन्ती रोहिणी
झटिति परापत्य गोपकुटुम्बिनीभिः सह दत्तसाह्या च ताभिरवल-
म्ब्यांसयोर्हस्तयोरुत्थाप्य च शनैरुपवेश्याङ्गतले निजांसशिखरसाची-
निवेशितवदनां तां तत्कालोचितैर्वचनैः सान्त्वयामास । एवमाश्वा-
स्यमानापि रोहिण्या गोपीभिः परां कोटिमधिरूढा शोकस्य यशोदा
यावत्संज्ञां न लेभे तावदाकर्ण्य नन्दस्तं विलापनिनदं गोपीनां तेन
चाशङ्कमानः किमप्यत्याहितं बालस्य, त्वरितगतिरुपगत्य तादृगवस्थां
यशोदामद्राक्षीदशृणोच्च तनयोदन्तम् । तेन दुःश्रवेणाशनिपातदारुणेन
दुःसहेन तनयविपदुदन्तेन तत्क्षणमेव स्फुटितहृदय इव मुहुर्निश्च-
सन् किं कर्तव्यतामूढः स्तम्भित इव तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ । अथ समु-
पलब्धवृत्तान्ताः सर्वेऽपि ते गोपा आगत्य नन्दाभ्याशं विलोक्य
तादृगवस्थौ तौ जायापती, बलदभिपीड्यमानास्तथाविधव्यतिकरसमु-
पनतेन महता दुःखेन नन्दवदनसन्दानितदृष्टयः परिवृत्य तं जोषम-
तिष्ठन् । अथ मुहूर्तापगमे च नन्दः प्रतिलभ्य प्रज्ञां व्यालम्बिप-
क्षमराजिभ्यामधःप्रसृताभ्यां मन्दमन्दपरिवर्तिकनीनिकाभ्यामनवरतो-
द्धान्तबाष्पधारासन्तानाभ्यामावेदयद्ब्रूयामिव निःसारतां संसारस्य नि-
प्रयोजनतां जन्मनः दुःखबहुलतां देहस्य शून्यतां जगतः नैरपेक्ष्यं
विषयाणामनपहार्यतामात्मशोकस्य लज्जावहतां च जीवितस्य प्रयत्नप्र-
सृताभ्यां विलोचनाभ्याम् आलोक्य सर्वमपि तमात्मजनं चिन्तयन्
तनयमेव अनिष्टातङ्कसङ्कुलेनाविश्रान्तरणरणकेन कर्तव्यविषय-
प्रतिसन्धानविधुरेण मनसा विमृशन्नपि निपुणमपश्यन् सुतोप-
लम्भौपायिकमुपायम्, पश्यंश्च तावदप्यनवाप्तचेतनामनुन्मीलितलो-
चनामनवरतप्रवृत्तिनिश्चसितधोरणीकम्प्यमानकुचकलशाम् रोहिणी-

क्रोडावष्टब्धतनुलताम्, मूर्तिमिव करुणस्य, पूर्तिमिव शोकस्य,
स्फूर्तिमिव जडतायाः, विततिमिव विषादस्य, परिणतिमिव मोहस्य,
आपत्तिमिव प्रलयस्य, संपत्तिमिव दुःखस्य, सन्ततिमिव शङ्कायाः,
भङ्गीमिव दैन्यस्य, विस्तृतिमिव ग्लानेः, वसतिमिवावेगस्य, पक्तिमिव
व्याधेः, अतिशोच्यरूपां आत्मजायां द्विगुणितदुःखो गद्गदिकानिरुद्ध-
कण्ठध्वनिः शनैर्निजगाद । 'भद्रकाः, पश्यत प्रतिहतौ दैवेनानिष्टोप-
पादनपटुना आवाम्, यत्र सहते पुत्रिणौ तादृशेनापत्येन नौ, किं मे
धनेन, किं घोषेण, किं सुहृत्कलत्रबान्धवैः, किं वा जीवितेन । यदति-
गतजननशतसंभृतेन महता पुण्यराशिना समुपनतम्, तस्मिन्नेवंभूते
महत्यनन्यसुलभे भागधेये नेतः क्षणमपि धारयेयं दुर्भरमवनिभग्मुदू-
ढदुःखभरं लज्जाकरमनर्थकमसारमपाकृतसुखं हतशरीरमिदम् । अद्य
हि मम समाप्ता लोकव्यापारकथा, समुत्सन्ना विषयाभिरतिः, संपन्नो
निर्वेदः । तदामन्त्रये लोकान्तरगमनाय वः प्रियान् सुहृदः । आनयत
काष्ठानि, विरचयत चितामावयोः, आदीपयत कृशानुना । प्रविशावो
दुःशमस्यास्योपशमाय सन्तापस्यावाम् । इयं च न जीवेदधीरा क्षण-
मपि बराकीत्यन्यदन्यद्विलपति नन्दे, सर्वेऽपि ते गोपवृद्धाः सानु-
नयं सदैन्यं सोपपत्तिकं सावष्टम्भमिदमूचुः । महाभाग, अभिज्ञतमो-
ऽसि जानासि च त्वमेव जगति दैवं पौरुषं च । अविज्ञेयातिपात-
कालो ह्ययमेवम्, यस्मिन् विवेचितपरावराणामपि धीराणामपि प्रकृ-
तिगभीराणामपि निरुपाधिप्रसादानामप्यव्यसनिनामपि विपर्यस्यति धीः
पुरुषाणाम् । तथाप्यद्याकर्णय विमृश च हृदयेनोदीर्यमाणं त्वत्तोऽन-
तिप्राज्ञैरप्यस्माभिः । न त्वमन्य इव पुत्री प्रकृतेन शिशुना । सख्य-
नितरशिशुसुलभेनाश्रुतदृष्टपूर्वेणास्माभिरन्यैर्वाखिललोकलोचनासेचन-

केन सौन्दर्येणामानुषीभिर्लीलाभिर्दिव्येन च तेजसा उत्पादयति स्म पश्य-
तां नो हृदयेष्वनुकलमपि महान्तं विस्मयम् । त्वयि कथास्वपि दोषं
न संभावयामः । परं त्वप्रतिपत्तिजडं नो नैव हृदयमत्र— यत्कुतोऽपि
महतेऽर्थाय जातं यशोदाया महदिदं तेज इति । अपि च जानीमः
साधु वयमन्यूनैरखिलधरामण्डलाधिपत्यकर्णेजपैस्तैस्तैर्महापुरुषलक्षणै-
राकृत्या चातिमानुषया चिरायुषं भाजनं मङ्गलानाम् । नैवंविधान्
स्पृशेयुरापदः शिशून् । न वा म्रियेरन् शैशव एव ते । यद्यप्यद्य न
विद्मः किं स दैव्या शक्त्या उतासुर्या मायया किं महिम्ना स्वेनैव
किं प्रतिनिविष्टेनास्मादिष्टेन वा तिरोभूतः, तथाप्यचिरादेव पुण्येन युव-
योर्भाग्येनास्माकं सुकृतेन घोषस्यास्य कुतोऽप्यविर्भूतो नन्दयिष्यति
नः सर्वान् । संवदन्त्यमुमर्थं प्रसन्नानि नो मनांसि । तद्विरम कू-
रादस्मादध्यवसायात् । प्राप्नुवन्ति श्रेयांसि महत्स्वपि सङ्कटेषु सम-
वस्थापितमनसो धीराः न पुनः पारिप्लवहृदयाः । तदवगच्छ
सत्या नो वाचः, क्षणं दूरीकुरु दुःसहमिदं दुःखम्, उत्तिष्ठान्वेहि
नः प्रस्थितान् विचिनुमः सर्वेऽपि घोषोपान्तवर्तिषु पल्वलेषु
दरीकुञ्जेषु वन्येषु चावकाशेषु वात्स्यवेगप्रतिक्षिप्तं बालम् । स यदि
न लभ्येत निपुणमपि विचिन्वद्भिरस्माभिः कापि, ततः करिष्यसि
सहैवास्माभिः त्वदायत्तजीवितैस्तद्यत्ते चिकीर्षितमिति । नन्दोऽपि
निशम्य गिरो गोपानां निशाम्य च तद्वदनानि सङ्गताभिर्युक्तिभिरु-
चिताभिरुपपत्तिभिस्तथाभावितया च तस्य तदुक्तमेव साधु मन्यमानो
लब्धावष्टम्भ इव शनैरुत्थाय तैः सह व्यचरत् । ततो यशोदापि
चिरेणोपलभ्य चेतनां सान्त्वयन् च नैर्गोपीनां हृदयङ्गमाभिः सूक्तिभिः रो-
हिण्या हितोपदेशैर्गोपवृद्धानां श्लथीकृतशोकबन्धा विलोक्य किञ्चिदि-

वोपशमितहृदयोत्पीडं नन्दं स्वयमपि मन्यमाना तदेव तदात्वोचितं के-
वलमर्थानर्थकलनानुबन्धबन्धुरेणाविश्रान्तभ्रमणविह्वलेन मनसा, अपि
पश्येयं क्वचिदुपलब्धमानीतं वत्सम् ? अप्यादाय परिष्वज्य मुञ्चेयमान-
न्दजान्यशूणि ? अप्युपजिघ्रेयं दरहसितसुन्दरं तदाननम् ? अपि निर्वा-
पयेयं शिशिरतरतदवयवस्पर्शामृतेन दुःसहमिमं सन्तापम् ? अप्यानन्द-
यिष्यति कलमधुरैरालापैर्मा वत्सः । भगवति, दुर्गे, प्रपन्नास्मि त्वां शर-
णम् ; याचे कृताञ्जलिः प्रसीद देहि मे वत्सम् । प्रत्यापन्नभागधेया च
पूजयामि विविधैरुपहारबलिभिस्त्वाम् । ता अपि याश्चान्या गोपकुल-
देवता इत्यनुलपन्ती मुहुः समवस्थाप्यमानाप्याप्तवचनैरनिष्टैकान्तवृत्ति-
नाप्यन्तःकरणेन स किमुन्नीयेत वात्यया कथं जीवन्निपतेत् , किं नीयेत
राक्षसैः कथं लभ्येत पुनः किन्नु विलुप्येत क्वद्यादैः कथं पुनर्दृश्येते-
त्यनर्थमेव चिन्तयन्ती आवेगधृत्योरन्तरे वर्तमाना कथं कथमपि गो-
पागमनं प्रतिपालयन्त्यतिष्ठत् । पापैकाशङ्कि ननु तनीयस्यपि निमित्ते
उन्मस्तकप्रेमरसभरतुन्दिलमन्तःकरणमाप्तजनस्य ; किमुतैतादृशि म-
हति व्यतिकरे ॥

तदा तृणावर्तोऽप्यादाय बालं नातिदूरमिव गत्वा वियत्यति-
शयितकुलशिखरिसारेण गौरवेण शिशोरवसन्नभुजबलाश्चन्तामिमा-
मुपययौ । अहो महदिदं विस्मयस्थानं यन्मन्यमान आकारेण लघु-
तमं बालमेनं गृहीत्वा दर्शयितुं भोजपतये रयेणोदपतं गगनम् ।
अद्य तु दुर्भरेण भारेणास्य न शक्नोमि तिर्यगपि गन्तुं किं पुनरूर्ध्व-
म् ; नायं मानुषः शिशुः यस्य दुर्भरं मया गौरवम् । जानामि युद्धे
महाप्रमाणानां सारं सुरासुरयक्षगन्धर्ववीराणाम् । अपि च शक्नोमि
लीलोत्पादितैः कन्दुकैरिव क्रीडितुं गिरिशृङ्गैः । प्रभवाम्यश्रमेणैव नेतुं

देशान्तरं दवीयश्शिखरिणः । परीक्षितवीर्योऽस्मि च भूयः सुरासुरप-
तिभिः । तादृशस्याप्यद्य मानुषशिशुवहनेन भग्नो वीर्यावलेपः, शिथिल-
तं बलं भुजयोः, उत्सर्पन्त्यविच्छिन्नाः श्वासमरुतः । प्रखिन्ना अवयवाः ।
किं बहुना पतयालुरास्मि स्थानादस्मात् विमृशन्नपि न जानामि किमि-
दमदृष्टमश्रुतपूर्वं महद्भूतं । मन्ये महान्तं महत्तराणां गुरुं गुरुतराणामप-
रिमेयमहिमानमिमम् । सर्वथा उत्सन्न एवैतदपहरणोद्योगो मम । ना-
स्तीह परमवकाशोऽस्मान्मोक्षणाशंसाया अप्यात्मनः । नियतमयमेव
भवितुमर्हति दुर्दमः शतेनापि मादृशानां प्रतिच्छन्नो मृत्युर्भोजपतेर्य-
मावेदयामास दिव्यो मुनिः । स्थाने किल बलवदभिन्नस्तोऽयस्मादहर्नि-
शमपि खिद्यमानेन संभ्रान्तेन मनसा न भजति रतिं तत्रभवान् कंसः ।
किमद्य प्रतिकुर्यामवश्यभाविन्यर्थेऽस्मिन् । यद्यपि प्रियोऽहमस्मि सुह-
द्भद्रकृदाज्ञाकरश्च तस्य । न हि प्रतिरुध्येत कदापि केनाप्यविज्ञेयरूपम-
मोघविलसितं दैवं पौरुषेण । तन्नाहमपराध्येय यतमानोऽपि यथाशुक्ति-
दुःशक्तेऽस्मिन् सुहृदर्थे । किं बहुना यावदेव प्रभवाम्यवयवानां, या-
वदेव मां न मुञ्चति चेतना, यावदेव न निष्पिप्येय दुर्वहभरा-
क्रान्तिविहृतशक्तिरशनिरूपपतितोऽन्तरिक्षाद्धरणीतले, तावदेव बला-
दवपात्यैनमधश्शिखरतले गच्छामि यथागतम् । अयं तु नश्यतु जीवतु
वा यद्ययं नश्येज्जीवतु कामं भोजपतिः ; यदि जीवेन्नष्टमेवावगच्छा-
मितं । तद्भवतु यद्विहितं विधिनेत्यवधार्य कार्यं यावदधःक्षेप्तुं प्रयत्नम-
करोत् , तावद्भगवानपि विज्ञाय व्यवसायं दैत्यस्य, कृतान्तपाशसंवे-
लनपरुषेणात्मभुजयुगलवेष्टनेन दृढतरमावबन्ध प्रीवां दनुजस्य । सो-
ऽपि तेनातितरां पीडितगलोऽपि तमुन्मोक्तुं नाशक्नोत् । ततः
क्षणेन दुःसहवेदनाविधूर्णितहृदयो विधून्वश्चरणौ समुत्सृष्टितनयनगो-

लकृद्वितयः प्राणपवनानिरोधोच्छूनद्विगुणपीवरोदरः समुत्क्रान्तजी-
वितः तत्क्षणमेव गिरिरिव परिकुपितसुरपतिप्रयुक्तशतकोटिपाटित-
पक्षोऽन्तरिक्षद्वाजोपान्तवर्तिनि महति शिलातले निपपात स राक्षसप-
तिः । ततः पतनरभसविदलिततदवयवोत्पतिताभिः समासिच्यत सवृ-
क्षलतागुलं धरातलम् रुधिरधाराभिः । तेनाकाण्डोद्भूतेन कठोरनिर्घा-
तसोदरेण कम्पितव्रजभूमिभागेन दनुजकुणपपतननिध्वानेन प्रचलित-
तनवो विपदन्तरप्रासिशङ्कासम्भ्रान्तमनसः ते सर्व एव सनन्दा घोषौ-
कस उपगम्य तं प्रदेशमपश्यन्नविरलकुसुमविसरच्छन्नान् किंशुकानिव
वनस्पतीन् सान्द्रजतुरसस्त्रपितामिव धरणीं च । तेन च व्यतिकरेण
द्विगुणीकृतविस्मयाः तत्प्रभवजिज्ञासया परस्पराणुयोगमुखरमुखाः
सर्वतः प्रचारितदृष्टयो नातिदूर एवाद्राक्षुरतिविकृतं महाप्रमाणमप-
गतजीवितमासुरं प्रतीकम्, तस्य चातिवितते विपुले वक्षसि विहरन्त-
मकुतोभयं हसन्तं च बालकम् । ततस्ते गोपास्तेनानाकलितप्रकारेणा-
नाशंसितेनाप्रतीक्षितेन दर्शनेन कृष्णस्याचिन्तितप्रसादसुभगैर्वदनैः पे-
शलमधुरसाधुवादमुखरैर्मुखैः समुन्मिषितपुलकनिवहैर्विग्रहैरनुगतप्रमो-
दाश्रुविन्दुमोक्षणैर्वीक्षणैः स्वेदसलिलकणनिचितैरुपगतवेषथुभिरवयवैः
कुण्ठितस्वरोद्गमैः कण्ठस्वराहितसंभ्रमोदयैर्हृदयैर्निर्विशयाकृतिभिर्मति-
भिर्विविधभावगणसमवरुद्धवृत्तयः स्तम्भिता इव विस्मृतलोका इवाप्र-
भवन्तश्चालयितुमन्यतः प्रत्यावर्तयितुञ्च कृष्णासक्तानि विलोचनानि
स्थित्वा कतिचन क्षणान् ततः सत्वरमाधाव्याख्यातिविशङ्कतां भीष-
णरूपामासुरीं वक्षःपीठीं तस्याञ्च तत इतश्चङ्क्रममाणं जानुभ्यामादाय
बालं मन्यमानाश्च तमुद्गीर्णमिव मृत्युवदनात् प्रत्यागतमिव लोका-
न्तरादुपागतमिव जन्मान्तराच्छनैरानीयार्पयित्वा यशोदायै, आर्यै,

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष मार्गशीर्षमासः । [संचि. ९.]

सुभाषितानि ॥

जानुभ्यां स्थिरमास्व विस्तृणु नखान्युत्तम्भयोरः पुरः
कुञ्जीकुर्वपराङ्गकं भुवि मुहुर्वालाग्रमास्फोटय ।
उत्प्लुत्योपरि कस्यचिन्निपत वा मार्जार किं तावता
दीनोऽयं निनदोऽपसारयति नः शार्दूलपोतभ्रमम् ॥
पुष्टिं विन्दतु नाम काननफलैरारोहतु क्षमाभृतां
शृङ्गं कम्पयतु प्लुतैरवनिजान्वेगेन धावत्वलम् ।
बालाग्रं समुदञ्चयत्वपि करोत्वत्युद्धटां धूत्किथां
कर्तुं सेतुमसौ गिरीन् वनकपिः किं प्रक्षिपेदम्बुधौ ॥
रूपेण शास्मलितरोरुणं प्रसूनं
स्पर्धेत चेत्तरुणकोकनदेन कामम् ।
तस्याद्भुतां सुरभितां मधुरां च माध्वीं
प्राप्नोति किं भ्रमररजनचातुरीं च ॥
चक्रवर्ति वेङ्कटाचार्यस्य ।

मलयपरिसरारण्यरामणीयकम् ॥

जयति जगतीतलेऽस्मिन्भारतवर्षस्य दक्षिणे भागे ।

विख्यातकेरलेषु प्रत्नं श्रीवञ्चिमण्डलं नाम ॥ १ ॥

यत्रैन्द्र्यां सख्यादिविबुधश्रितसानुमान्वरीवर्ति ।

कलशजवरुणाश्रितयोर्दिशयोर्मकरालयश्च बाभाति ॥ २ ॥

कौबेर्या रमणीयः सामन्तो माटदेश आभाति ।

श्रीवञ्चिविषयमहिमा वक्तुं केनापि शक्यते नेह ॥ ३ ॥

अत्युन्नता महीध्रा वारिदसंलज्जवप्रदेशास्ते ।

गहनवनराजिपादा निखिलजनामोददायका यत्र ॥ ४ ॥

अमितसरित्सलिलौघा भूधरमध्यात्समुलसन्त्यनिशम् ।

मन्दस्रवत्स्रवन्त्यो रमणं रमणीव सागरं यान्ति ॥ ५ ॥

करिकुलमदजलसैकैर्वासितसालादिवृक्षषण्डानि ।

मधुरंमधुरंकूजत्पिककुलरमणीयचूतनिवहानि ॥ ६ ॥

मञ्जुलगर्जन्मधुकरकुलहृद्यारणितविविधसुमनांसि ।

मदकलहरिणकदम्बैर्दलितमनोहारिपल्लवचयानि ॥ ७ ॥

पुत्रागनागानिचुलैराच्छादिततुङ्गशैलशिखराणि ।

सारसहंसकपोतैरनवरतं साधु नाद्यमानानि ॥ ८ ॥

देवालयः ।

१७१

मकराकर्षणखिन्नैः कलभैरारसितपरुवलतटानि ।

व्याघ्रादिदुष्टसत्त्वैरध्यासितगहनगङ्गरमुखानि ॥ ९ ॥

गोपुच्छक्रक्षवृन्दैः कम्पितफलपूर्णवन्यविटपीनि ।

कमनीयनारिकेलैः पनसैरन्तरितभानुकिरणानि ॥ १० ॥

अप्राकृतपरिणाहैरजगरसर्पैर्निर्लीनकुहराणि ।

एलालवङ्गपूगैरिक्षुकदम्बैश्च मण्डितानीह ॥ ११ ॥

अवनितलमण्डनानि प्रायो भूयश्च वीक्षणीयानि ।

विपिनानि मण्डलेऽस्मिन् प्रेक्ष्यन्तामेवमार्यगीतानि ॥ १२ ॥

देवालयः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

कामन्दकी— न श्रुतमुत्तरश्रीरामायणं त्वयेति मन्ये ।

मालती— नेदं गृहेषु पठ्यते पौराणिकैः ।

कामन्दकी— सत्यम् । जानकीनिर्वासनादिर्मङ्गलेतरो वृत्तान्तस्तत्र वर्ण्यते इति हेतोः गृहमेधिनामावसथेषु नेदं पठ्यते ।

मालती— देवालयाधिपतेः पदं न स्पृहणीयमिति कुत्रानुशास्ति भगवान्बाल्मीकिः ?

कामन्दकी— कदाचिद्रामे राज्यं प्रशासति कश्चित्सारमेयो भिन्न-
मस्तको रुधिरं स्रवन्विक्रोशंश्च राजद्वारमगमत्, अगादीच्च लक्ष्म-
णम् 'अहं कार्यार्थी समागतः' इति कथ्यतामच्छिष्टकर्मणे धर्मा-
सनगताय रामायेति ।

मालती— (नासिकाग्रे तर्जनीं विन्यस्य) अश्रुतपूर्वमिदं सारमेयो-
पाख्यानम् !

कामन्दकी— ततश्च लक्ष्मणः सभामण्डपं प्रविश्य 'श्वा वै ते ति-
ष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः' इति रामं व्यजिज्ञपत् ।

मालती— अद्भुतमिदं मे प्रतिभाति ।

कामन्दकी— राजाज्ञया सत्वरमन्तः प्रवेशितः सारमेयः धर्मासन-
गतं रामं प्रणम्य 'किं ते कार्यम्?' इति तेन पृष्ठः 'महाराज,
सर्वार्थसिद्धनामकेन भिक्षुणा अनागसो मे मस्तकमेदी प्रहारो
दत्तः; न मया किञ्चिदप्यपराद्धम्' इति सकरुणमवादीत् ।

मालती— किमर्थमकाण्डे क्रोधमदर्शयदसौ भिक्षुः ।

कामन्दकी— सद्य एवाकारितोऽसौ भिक्षुरेवमात्मापराधं न्यवेदय-
द्रामसंनिधौ—

'मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ।

भिक्षार्थमटमानेन काले विगतमैक्षके ।

रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः ।

अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ।

क्रोधे तु क्षुधयाविष्टस्तदा दत्तोऽस्य राघव ।

प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ।

त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ।' इति ।

मालती— कीदृशोऽस्य दण्डो विहित इति जिज्ञासे ।

कामन्दकी— वसिष्ठवामदेवादयोऽप्यस्यापराधस्य दण्डः कीदृश
इति नाज्ञासिषुः ।

मालती— तर्हि किमनुष्ठितं रामभद्रेण ?

कामन्दकी— सारमेय एव 'अत्र किं करणीयम्' इति पृष्ठः
'भिक्षुरयं यस्मिन्कस्मिन्देवालये अधिक्रियताम्; अयमेवास्या-
नुरूपो दण्डः' इत्यभाषीत् ।

मालती— (साश्चर्यम्) ततस्ततः ।

कामन्दकी— 'एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः ।

प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः ॥'

मालती— दण्डोऽयमनुग्रहरूपेण पर्यणंसीत् ।

कामन्दकी— वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महामते' इति वा-
मदेवादिभिः सचिवैरुक्तो राघवः 'न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै
जानाति कारणम्' इति प्रत्यवादीत् । अथ रामाज्ञया सारमेय
एव धर्मसूक्ष्मविवरणे नियुक्तः महर्षीणामेव शृण्वतामिदमब्रवीत् ।

'अहं कुलपतिः पूर्वमासं शिष्टान्नभोजनः ।

देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ।

संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य राक्षिता ।

विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ।

सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ।

एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा अहिते रतः ।

कुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ।

कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ।

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ।

यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् ।

देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ इति ।

मालती—अहो ! अतिगहनं किल धर्मतत्त्वम् । शोचनीय एवायं तपस्वी देवालयेऽधिकृतः ।

कामन्दकी—मालति, श्रूयते मध्यह्नाशङ्कध्वनिः । संप्रत्यम्बरतलमध्य-
मध्यारूढो दिनमणिः । तदद्य प्रतिनिवृत्य सायमत्रागमनमेव
युक्तरूपं मन्ये ।

मालती—तथैवास्तु ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

पट्टाभिषेकमहोत्सवः ॥

कल्याणी—सखि माधवि, अपि श्रुतं त्वया मासेऽस्मिन् कोट्टक्कल्-
नगरे सामूतिरिमहाराजस्थाने विद्वान् एट्टत्राजः सांप्रतमभिषिक्त
इति ।

माधवी—त्वया हि श्रुतम् । मया तु तदानीं तत्र समग्रमप्यभि-
षेकविधानं साक्षात्कृतमित्यवेहि ।

कल्याणी—कथमिदं निवृत्तम् ?

माधवी—शास्त्रचोदितेन विधिना प्राचीनां सरणिमनुसृत्य अभिषे-
कमहोत्सवः साध्वनुष्ठितः ।

कल्याणी—तत्र मे सोदरस्तदानीं संनिहितोऽभूत् । स हि महाराजेन
महत् द्रविणं वृथा व्ययीकृतमिति मन्यते ।

माधवी—तर्हारसिकस्ते सोदरः ।

कल्याणी—गैर्वाणीमजानतां जात्यैव ब्राह्मणाभिषेयमात्मन्यावहतां
विप्राणां दानमानादिसत्कारेण को वा लाभो महाराजस्य ?

माधवी—विशिष्टब्राह्मणकुलोत्पन्नाः स्वयं च शिष्टाग्रसरा इमे मा-
ननीया एव ।

कल्याणी—विद्वदपश्चिमेन महाराजेन गैर्वाण्या वाण्या उपन्य-
स्ता विषया अनाध्रातसाहित्यगन्धैरेतैर्विप्रैर्न सम्यगवगता इतीद-
मतिद्वेषणमत्यन्तं शोचनीयं च ।

माधवी—सत्यम् । एतेषां पूर्वपुरुषाः ज्ञाननिधयस्तपोमहिमशालि-
नः वृणीकृतपुरंदरा आसन् । तद्वंशोत्पन्ना इमे राजकुले संभा-
वनामर्हन्त्येव ।

कल्याणी—एवं सति ज्ञानतः श्रेष्ठ्यमात्मगुणसंपत्त्या पुरस्कारः
इत्यादिकथैवाचिरादस्तमिता भवेत् ।

माधवी—ज्ञानवान् गुणी च पुरुषः सर्वैः पुरस्क्रियत एव । परं
तु समयेऽस्मिन् क्रियमाणं पूजादिकं तत्तच्छरीरेष्वावाह्यमानानां
तत्तत्पूर्वपुरुषाणामेव ।

कल्याणी—एवं चेत्तर्हि सर्वेऽपि ब्राह्मणब्रुवाः तत्तत्पूर्वपुरुषमहि-
मव्याजेन स्वस्मिन्नारोपितालीकाभिमानाः सत्कारमपेक्षयुः किल ।

माधवी—प्रतिमासु देवतात्वमन्यैः खल्वावाहनीयम् । स्वयमेवा-
त्मनः पुरस्कारमपेक्षमाणो ब्राह्मणः सर्वेषामपहासभाजनं भवति ।
प्रकृते तु महाराजेन साभिनिवेशमाहूता निमन्त्रिताश्चेत विशिष्ट-
ब्राह्मणाः अभ्यर्थनाभङ्गभयेनागताः न तु द्रविणाशयाः ।

कल्याणी—सत्यम् । क इमे अभिजनवंशोत्पन्ना विप्राः ? कति-

संख्याकाश्च ते ? तेषामादिपूरुषाश्च कीदृशाः ? ज्ञातं चेत्कथय ।

माधवी— पूर्वं केरलेषु जामदग्न्येन व्यवस्थितेषु चतुःषष्टिग्रामेषु
वराहपुरम् (पन्नियूरम्) शुकपुरम् (चुवरम्) महावनम् (पेरुवनम्)
इत्येते त्रय एव प्रधाना आसन् ।

कल्याणी— पन्नियूर् ग्रामवास्तव्यानां ब्राह्मणानां केनापि कारणेन
आभिजात्ये न्यूनता संपन्ना इति श्रूयते ? किमिदं कारणमिति
न ज्ञायते ।

माधवी— सा हि कथा सुप्रसिद्धा । कथयामि श्रूयताम् ।

कल्याणी — अस्ति मे कौतूहलम् ॥

(कमशः)

शंकराभ्युदयः ॥

चार्वाकदर्शनविधानसरोषधातृ-

शापेन संप्रति शतक्रतुदेशिकेन्द्रः ।

विद्योतते मगधसीमनि विश्वरूप-

नामा समस्तनयसागरपारदर्शी ॥ ४० ॥

अम्बेक इत्यभिहितस्य हि तस्य लोकै-

रुम्बेति बान्धवजनैरभिधीयमाना ।

शप्ता सरोरुहभवेन सरस्वती सा

जाता वधूरुभयभारतिकाभिधाना ॥ ४१ ॥

सर्वासु शास्त्रसरणीषु स विश्वरूपो

मत्तोऽधिकः प्रियतमश्च ममाश्रवेषु ।

तत्प्रेयसीं शमधनेन्द्र विधाय साक्ष्ये

वादे विजित्य तमिमं वशगं विधेहि ॥ ४२ ॥

तेनैव तावककृतिष्वपि वार्तिकानि

कर्मन्दिर्वर्यतम कारय मा विलम्बः ।

त्वं विश्वनाथ इव मे समये समागा-

स्तत्तारकं समुपदिश्य कृतार्थयेथाः ॥ ४३ ॥

इत्यूचिवांसमिममिद्वसुखप्रकाशं
 ब्रह्मोपदिश्य बहिरन्तरपास्तमोहम् ।
 तन्वन्दयानिधिरसौ तरसाभ्रमार्गा-
 न्मार्गादवाप विषयान्मगधाभिधानान् ॥ ४४ ॥

आराध्य साम्बशिवमाहितवैश्वदैवः
 पश्यन्नथातिथिजनान्परितो दिशासु ।
 त्रय्यन्तदेशिकममुं त्रिदशाध्वनासा-
 वभ्यर्णमागतमलोकत विश्वरूपः ॥ ४५ ॥

मन्थानशैलमथनश्रममन्तरेण
 स्वैरं सुधारसमिव स्वरसोपपन्नम् ।
 आकस्मिकं निधिमिवानवधिं च जान-
 नेनं सभाजयति स स्म यतिप्रवीरम् ॥ ४६ ॥

भिक्षौ प्रतिश्रुतवति प्रथमं स वाद-
 भिक्षाप्रदानमथ वाग्मिनि विश्वरूपे ।
 स्वर्णाभसूपघृतपायसशर्करेश्लु-
 रम्भारसालपनसाढ्यमभुङ्क्त भैक्षम् ॥ ४७ ॥

जेतुः पराजित इहाश्रममाददीते-
 त्येतौ मिथः कृतपणौ यतिविश्वरूपौ ।
 दम्बामुदारधिषणामभिषिच्य साक्ष्ये
 जल्पं वितेनतुरथो जयदत्तदृष्टी ॥ ४८ ॥

इत्थं तयोः कथयतोस्तु समक्षमेव
 यातेषु षट्सु दिवसेष्वथ सप्तमेऽहि ।
 भिक्षार्थमुच्चलतमद्य युवामितीमा-
 वूचे ह्यमुं पुनरुवाच यतीन्द्रमुम्बा ॥ ४९ ॥

कोपातिरेकवशतः शपता पुरा मां
 शापावधिस्तव जयो विहितो विधात्रा ।
 साहं यथागतमुपैमि शमिप्रवीरे-
 त्युक्त्वा तिरोधिमकृतोभयभारती सा ॥ ५० ॥

संन्यासगृह्याविधिना सकलानि कर्मा-
 ण्यह्नाय शंकरगुरुर्विदुषोऽस्य कुर्वन् ।
 कर्णे जगौ किमपि तत्त्वमसीति वाक्यं
 कर्णेजपं निखिलसंस्मृतिदुःखहानेः ॥ ५१ ॥

भाष्ये विधत्स्व मम वत्स कृतिं गभीरा-
 मित्यूचिवांसमवदद्गुरुमेष नम्रः ।
 काहं क भाष्यमनघं तदथापि युष्म-
 त्कारुण्यतः किमपि कर्तुमहं यतिष्ये ॥ ५२ ॥

कर्मैकतानमतिरेष कथं गुरो ते
 विश्वासपात्रमभवद्भूत विश्वरूपः ।
 भाष्यस्य पञ्चपद एव करोतु टीका-
 मित्यूचिरे रहसि योगिवरं विधेयाः ॥ ५३ ॥

शिष्योक्तिभिः शिथिलितात्मनोरथोऽसा-
वेनं स्वतन्त्रकृतिनिर्मितयेऽन्वयुक्ता ।
नैष्कर्म्यसिद्धिमचिराद्विदधत्स चेद्ध-
न्यायामविन्दत सुरेश्वरदेशिकाख्याम् ॥ ५४ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिमथ तां निरवद्ययुक्ति-
माद्यन्तहृद्यपदबन्धवतीमवेक्ष्य ।
आश्चर्यचित्रितमना शृशमार्यपादो
भूयो जगाद सुरपुंगवदेशिकेन्द्रम् ॥ ५५ ॥

श्लाघ्यं यजुःश्रुतिशिरो मम कण्वशोखा-
शीर्षं पुनस्तव कुलागतवेदभावात् ।
तद्भाष्ययोस्तनु च वार्त्तिकमार्तिहारि
कीर्त्तिं च याहि जितकार्त्तिककौमुदीकाम् ॥ ५६ ॥

आज्ञा गुरोरनुचरैर्न हि लङ्घनीये-
त्युक्त्वा तयोर्निगमशेखरयोरुदग्रम् ।
निर्माय वार्त्तिकमसौ निजदेशिकाय
निःसीमनिस्तुलनधीरुपदीचकार ॥ ५७ ॥

व्यासर्षिसूत्रचयभाष्यविवेचनाय
टीकाभिधं विजयाडिण्डिममात्मकीर्तेः ।
निर्माय पद्मचरणो निरवद्ययुक्ति-
ऋद्धं प्रबन्धमतनोद्गुरुदक्षिणां सः ॥ ५८ ॥

आलोचयन्नथ तदात्वगतिं ग्रहाणा-
मूचे गुरुः सुरवरार्यमुपहरे सः ।
पञ्चैव वत्स चरणा महिता इह स्यु-
स्तत्रापि सूत्रयुगलद्वयमेव भूम्ना ॥ ५९ ॥

प्रारब्धकर्मपरिपाकवशात्पुनस्त्वं
वाचस्पतित्वमधिगत्य वसुंधरायाम् ।
भव्यां विधास्यसितमां मम भाष्यटीका-
माभूतसंप्लवमधिक्षिति सा च जीयात् ॥ ६० ॥

निखिलनिगमविद्याचिन्तया हन्त याव-
त्स्वपनमधिकसौख्यं निर्विशन्निर्विशङ्कम् ।
बहुतिथमथितोऽसौ नर्मदां नर्मदान्तां
मगधभुवि निवासं निर्ममे निर्ममेन्द्रः ॥ ६१ ॥

इति द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ कालडिनामकाग्रहारे

जननी हन्त जरातुरा नितान्तम् ।

मुरवैरिपुरोन्मुखी मुनीन्दुं

मुदुराधत्त मनोरथाध्वनीनम् ॥ १ ॥

अधिगत्य तदात्मयोगशक्ते-

रनुभावेन निवेद्य चाश्रवेभ्यः ।

अवलम्बिततारकापथोऽसा-

वचिरादन्तिकमाससाद मातुः ॥ २ ॥

परिपक्वित्रमभक्तिरेष मातुः

पदपाथोजरजोऽधिमौलि तन्वन् ।

समुपादिशदद्वयात्मतत्त्वं

स्वयमस्थूलमनण्वगोत्रवर्णम् ॥ ३ ॥

मनुते न हि निर्गुणं मनो मे

सगुणं ब्रह्म समीरयेति मात्रा ।

गदितो गदति स्म भक्तिगम्यं

गदडारूढमजं गदाग्रजं सः ॥ ४ ॥

भुजगाधिपभोगतल्पभाजं

कमलाङ्गस्थलकल्पिताङ्घ्रिपद्मम् ।

अभिवीजितमादरेण नीला-

वसुधाभ्यां वलमानचामराभ्याम् ॥ ५ ॥

विहिताञ्जलिना निषेव्यमाणं

विनतानन्दकृताग्रतो रथेन ।

धृतमूर्तिभिरखदेवताभिः

परितः पञ्चभिरश्वितोपकण्ठम् ॥ ६ ॥

महनीयतमालकोमलाङ्गं

मकुटं रत्नमयं महार्घयन्तम् ।

शिशिरेतरभानुशीलिताग्रं

हरिनीलोपलभूधरं हसन्तम् ॥ ७ ॥

मृगनाभिविशेषकेण तादृ-

क्षुखपाथोरुहषट्पदायितेन ।

कृतलाञ्छनफालवालचन्द्रं

कचभारस्रुतकान्तिविम्बभासा ॥ ८ ॥

शयनीयभुजङ्गफूत्क्रियाभिः

सततं भंभमिति ध्वनन्तमुच्चैः ।

अधिकण्ठमुपेत्य भिन्नमाणं

निजकण्ठस्य रुचिं द्रवं दधानम् ॥ ९ ॥

शयनीयभुजंगनिर्विशेषैः

सकलत्राणमहाध्वरैकयूपैः ।

चतुरोऽपि समं सतां पुमर्था-

न्किमु दातुं कलितं भुजैश्चतुर्भिः ॥ १० ॥

स्थिरकौस्तुभरत्नदीपभाजा

वनमालावलमानतोरणेन ।

कलशाम्बुधिकन्यकानिकेती-

भवता भव्यतमं भुजान्तरेण ॥ ११ ॥

जठरस्थजगत्त्रयीजनौघ-

भ्रमदोपान्तबुधव्रजानुबिम्बम् ।

मणिसारसनं महार्घयन्तं

कमनीयेन सदा कटीतटेन ॥ १२ ॥

शरदिन्दुमयूखचातुरीभि-

श्चरणाम्भोजनखांशुकन्दलीभिः ।

अपरां नियतं भवाभिमाना-

सहनां सौरतरङ्गिणीं सृजन्तम् ॥ १३ ॥

अतिसीमदयाभरैरपाङ्गै-

रतसीदामसखैरपास्तमोहम् ।

तुलसीदलभूषितं मुकुन्दं

मनसीयं दधती मुमोच देहम् ॥ १४ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अशोकः ॥

प्रायः सर्वत्रैव राजकुलेषु उद्देश्यद्योतकानि चिह्नानि निश्चितानि सन्ति । तदिदं कस्यापि पतत्रिणः पशोः प्रहृतिसंज्ञाया वा प्रति-
कृतिमाश्रयति । अस्मत्प्राचीनभारतवर्षे आर्यसनातनधर्मानुवर्तिनां
काश्यपीभुजां राज्यकाले सूर्याचन्द्रमसौ राजचिह्नतया निश्चितावा-
स्ताम् । अद्यापि ते अत एव सूर्यवंशिनश्चन्द्रवंशिनश्चेति व्यवह्रियन्ते
लोके । माहम्मदेषु द्वितीयाशशङ्कः (हिलाल) प्रायेण लब्धप्रसरः ।
वर्तमानस्वतन्त्रराज्येष्वपि रूसस्य (Russia) ऋक्षराजः, ब्रिटिष्-
राज्यस्य च (Royal standard) शार्दूलो राजचिह्नं भवति ॥

अशोको यत्र वंशे प्रादुरभूत्, तस्य चिह्नं मयूर आसीत् ।
वंशस्यास्य प्रारम्भकर्ता महाराजश्चन्द्रगुप्त आसीत् । अनेन सिंहा-
सनारोहणसमय एव कतिपयाः प्रदेशाः स्वायत्तीकृताः, कियन्तश्च
प्रान्ताः पृष्ठतः स्वराज्ये संनिवेशिताः । अशोकोऽसौ चन्द्रगुप्तस्य
पौत्रो बभूव । यस्तु श्रीनगरनिर्माता काश्मीरिकोऽशोकमहाराजः ;
यस्य च राजतरङ्गिण्याः प्रथमतरङ्गे— “येऽप्यशोकादयः पञ्च श्री-
च्छविल्लिकरोऽब्रवीत् ।” “^१अशोकादभिमन्योर्ये प्रोक्ताः पञ्च मही-
भुजः । ते द्वापञ्चाशतो मध्यादेव लब्धाः पुरातनैः” इत्यादिश्लोकै-
रसकृद्विभवो वर्णितः, सोऽयं मौर्याशोकभूमिपालात्सर्वथेतर एव । स

१. अभिमन्योः सकाशात् आ अशोकमभिव्याप्य ये पञ्च राजान उक्ता
इत्यर्थः ॥

खलु जैनः काश्मीरिक्श्वासीत्; अयं च बौद्धो मगधाधिपतिश्चेति सर्वमवदातम् ॥

चन्द्रगुप्तात्मजेन बिन्दुसारेणापि सुचिरकालमभिव्याप्य शासिता मगधमही । परमस्य राज्यकृत्ये नातिप्रसिद्धा काप्यैतिहासिकघटना । तदिदमत्र संभाव्यम्— यदस्य शासनसमयो निर्भयतया प्रसन्नतयात्यानन्देन च पर्यवसितः स्यात्, अथ विशिष्टघटनाभावान्नाभूदुपवर्णनार्हः । संभाव्यते चेत्थमपि — यत्परिणतिविरसेणासारेण संसारेण कथार्थमपि नोपेक्षितं स्याददसीयं किमपि स्मारकचिह्नम् । भवतु यद्वा तद्वा । परमद्य यावदैतिहाचार्यैरिदमेव सारतया निरणायि— यन्मौर्यवंशावतंसायमानोऽसावेवाशोकः काश्यपीशशिखामणिनिखिलराजकुले माध्यंदिनदिनकरनिभश्चमत्कारराशि-रासीत्, भारतीयाखिलसामन्तशिरःशेखरायमाणो मुक्तकण्ठं सर्वैः प्रशंसितो लब्धाशीर्वचनश्च पूज्यैः ॥

रामायणपरिशीलनेनाभिज्ञायते— यद्भारतभूमिपाः शैशव एव यौवराज्ये स्वात्मजान् राज्यरक्षणप्रजापालनादिसत्कृत्येषु दत्तचित्तान्कुर्वन् । मौर्यवंशेऽपि सेयमासीत्प्रथा लब्धावकाशः । बिन्दुसारेऽनुशासितरि राजधान्या नातिदूरवर्तिप्रान्तेषु प्रबन्धार्थं राजकुमाराः प्रधानसचिवस्य (Viceroy) कार्यमकार्षुः । अशोकचरिते प्रशस्तमिदं कृत्यम्— यदनेन जीवति पितरि द्वयोः प्रान्तयोः सहकारिनृपतितया शासनं सुचारुरूपेणाकारि । पश्चिमोत्तरप्रान्ते— पञ्चाप काश्मीर सिन्धु बलोचस्थान (समग्रम्) आफ्गानस्थानान्यासन् । प्रान्तस्य चास्य राजधानी (Capital) 'टेक्शिला' आसीत् । न केवलं राजधान्येव, विद्यापीठोऽप्यत्रैव प्रान्तीयः प्रतिष्ठितोऽभूत् ।

अतोऽत्र सामयिकनीतिरितिकलाकौशलादिविश्वविद्यालयेषु नानादिदेशेभ्य आगत्यागत्य विद्यार्थिनोऽवास्तुः । पश्चिमोत्तरप्रान्ते 'टेक्शिला' तदानीं तथासीत्; यथाधुना यूरोपदेशे आक्सबोर्ड् केम्ब्रिड्ज् वर्लिन्प्रमुखविश्वविद्यालयानां परिष्ठितिरिति समासतः कथनं मनःसन्तोषायालम् । द्वितीयप्रान्तस्य च राजधानी भूतभावनस्य प्रणतप्रियंकरस्य भगवतः शंकरस्य छत्रच्छायायां कलिकलमषमुषकल्लोलाया धीरमसृणनिनादसंकुलाया भगवत्या नर्मदायाः पावनपुलिनेषु विलसन्त्यां पवित्रपुर्यामुज्जयिन्यामासीत् । अत्रापि प्रधानसचिवत्वेनैवानुष्ठितं कार्यमशोकेन । यदा बिन्दुसारः पञ्चत्वमुपगतः, तदावन्तिकायामेवासीत्संराडशोकः । ततः कुसुमपुरे समागतम्, राज्ये चाधिरूढमेतेन ॥

राज्याधिरोहणार्थं यदभून्महारक्तपातः, तत्रैवैतिहासकानां मतवैपरीत्यम् । केचन— राज्यप्राप्तौ भयंकरोऽभूल्लोमहर्षणः संग्रामः । भ्रातृशोणितप्रकरैश्च तर्पिता मेदिनीत्याहुः । अथ विगणयानीकमशोकस्य ज्येष्ठमोदरः— यो ह्यासीत्तदा टेक्शिलायाः प्रधानमात्यः— अभूदमरनगरपथपथिकः । एवं बहून् जघान भ्रातृनशोक इत्यपरे । नवराज्यलाभार्थं शोणितसरिति निमग्नमशोकेनेत्यन्ये । परं नायं पक्ष आदरणीयः । न खलु विगतभारतेतिहासे पूर्वयिराज्येषु च ध्रियमाणमनादृत्याग्रजमनुजस्यासीद्राज्याधिरोहणं सुसंपादम् । यदि च केनापि कारणविशेषैरभ्यषेचि कनिष्ठः साराज्यपट्टे, तदापि ज्येष्ठापत्यान्युपवर्तनस्य समुचितं स्वत्वमधिकारित्वं च स्वीयमेवावमन्येरन् । महाभारतीयधोरसंग्रामस्यापि तदिदमेव कारणं मूलभूतमिति नातितिरोहितं विमर्शसरणिमवतीर्णानाम् । अतो निय-

तमशोककृपाणाधोऽनुभूता वर्षशतं प्रमोदनिद्रानैकैरित्यत्र नास्ति चिकित्सावसरः । परमिदमपि प्रत्येमि, असंभव एव कपोलकल्पना वा— यदशोकस्य शते आठुषु ९९ आतरः करालकालेन कबलिता इति ॥

अशोको राज्यारोहणस्य नववत्सरानन्तरं कलिङ्गस्य सांप्रतम् 'उरिसा' इति प्रसिद्धस्य— यो ह्यासीत्तदा स्वतन्त्रः प्रदेशः— विजयार्थं सुसज्जितानीको रटल्रयाणपटहः समुदचलत् । प्रदेशोऽयं वङ्गसागरमारभ्य महानदीगोदापर्यन्तमासीद्विस्तृतः । विजित्य च कलिङ्गान् खराज्ये न्यवेशयत् । अथासौ विजयस्यास्यानन्तरं वर्तमानभारतवर्षस्य काश्मीर नयपाल बलोचस्थान आफ्गान-स्थानानां चादेष्टाधिपतिर्वा संजातः । परं कलिङ्गयुद्धे अगणित-जनशोणितपातभीतभीतः सकरुणाखेदं स्वयमित्थं विलिखति श्रीमानशोकः— 'समरेऽन्न सार्धलक्षमिता निरपराधा बन्दीकृता मानुष-जन्मानः । लक्षमिता भीषणरणरङ्गभूमौ जीवननाटकस्यान्तिमयव-निकया तिरोहिताः । लक्षशश्च तपस्विनो दौर्भिक्ष्यक्षुब्धा ईदृशस-मराणां परिणामभूताभिर्विविधदुःखपरंपराभिर्विदाल्यमानाः करालका-लज्वालाशलभतां गताः' इति ॥

बीभत्सदृश्यस्याशोकहृदयफलके अविनाशी निर्विकारः कूटस्थश्च कोऽप्यभिनव एव प्रभावः संजातः । तेनानुभूतमिदम्, न चेदसौ कमपि स्वातन्त्र्यसुखमनुभवन्तं देशमित्थं पारतन्त्र्यशृङ्खला-वनद्धमकरिष्यत्, तन्नूनमीश्वरसृष्टौ नेदृशी परमभीषणभीषणा आप-त्तिरभविष्यत् । कलिङ्गदेशो यद्यपि संजातोऽधुना अशोकभूमिपर-क्षितस्तदायत्तश्च सर्वथा । परं तेन प्रतिज्ञातम्— यन्नासौ भविष्यति

भविष्यति कुत्रापि रणाङ्गणेऽप्रेसरो निरपराधमधुरप्राणिगणशोणितः कणैस्तर्पयितुं भगवतीं वसुंधराम् । अथ सत्यसंधोऽशोको यावज्जीवं स्वीयामिमां प्रतिज्ञामपालयत् ॥

तदा ये आसन् प्रचलिता धर्माः, मतानि वा, तेषु बौद्धधर्मोऽप्येकतम आसीत् । कथनमिदं नितान्तदुःशकम्— यत्कीदृक्प्रभावः सोयमासीद्धर्मः । डाक्टर डेविट्सन्मते बौद्धधर्मः परिपूर्णशक्तिशाली सुविस्तृतश्चासीत्संजातः । अथाशोकेनापि नीत्या प्रजापालनादिसौ-कर्याय सोऽयमङ्गीकृतः स्याद्धर्मः । केऽप्यन्ये नैवं मन्यन्ते— तद्यथा— डाक्टर सित् महाशयः— 'बौद्धधर्मस्तदान्यान्यसाधारणमतमतान्तरसन्नद्धाचारितया आसीद्भारते प्रचलितः' इत्याह । बौद्धधर्मशक्तेरशोकस्य मतव्यत्ययकारणतयोपदेशः, नूनं स्वामिभृत्ययोर्विलोमतया विज्ञानम् । वस्तुतः किलाशोकस्य बौद्धमतानुयायित्वेऽसौ बौद्धधर्म एव शक्तिसंपन्नः संजातः न तु अशोकस्य बौद्धधर्मप्राचुर्यमवलोक्य राजनीति (Political Policy) निरोधात्स्वमतपरित्याग-स्तदङ्गीकारश्च । इदमवश्यं वर्णनार्हम्, यदत्राब्दे कलिङ्गजनपदोऽशोकेन विजितः, तत एवारभ्य बौद्धमतानुरागस्तच्चित्तक्षेत्रेऽङ्कुरितः । तेन हि महाबीभत्सं रौद्रतमं भीषणदृश्यमवलोक्यासंख्यसुजना-पायसंकुलां रक्तमात्रप्रसाधितां च विजयश्रियमालिङ्ग्य संजातवैरा-ग्येण हिंसां परमश्रद्धेयामाकलयता ऋते बौद्धमतशरणान्नान्यस्तत्रो-पायः शान्तिसाधनं वावलोकितम् । तन्मते च जागत्यैव 'अहिंसा परमो धर्मः' इति सत्यसिद्धान्तः ॥

सौगताश्चामूल्योऽयमत्याज्योऽवसर इति तूर्णमहमहमिकया तत्पादपद्मोपकण्ठमागत्य बौद्धमतोपदेशमकार्षुः । आस्तामौचित्यानौ-

चित्यविचारचर्चा । किं बहुना— अशोकोऽत्राब्द एव बौद्धमतस्योपासकः संवृत्तः, वत्सरयुग्मानन्तरं भिक्षुः, ततोऽब्दद्वयानन्तरं यथाविधि बौद्धः संजातः । इत आरभ्य यावज्जीवमसौ बौद्धधर्मस्याद्वितीयः श्रद्धालुः प्रचारकश्चासीत् । प्रेषिताश्च प्रतिघोषग्रामाभीरपल्लीपत्तनपुरनगरप्रान्तदेशद्वीपपर्यन्तं बौद्धमतप्रचारका उपदेष्टारः । स्वतन्त्रराज्येष्वपि प्रचारका गताः । अथ तद्धर्मस्य वैभवं प्रतिदिगन्तं 'मदीयोऽयं धर्मः' इति व्याहरता अशोकचक्रवर्तिना विस्तारमनायि । स्वयं लिखितपुस्तकेष्वप्यशोकः यूरोप एषिया आफ्रिकादिषु स्वमतप्रचारकप्रेषणम्, तेषां साफल्योदन्तं च निबबन्ध । परं डाक्टर डेविट्सन् महाशयमते न कदापि यूरोपदेशे (यूनानादिषु) प्रचारका गताः, नाप्यथ सफल्यत्वा बभूवुः । तेषां नामोल्लेखः केवलं मनोविनोदार्थमेव । यतो हि यूनानदेशीयाः परमस्वधर्माभिमानिनः, वैदुष्याग्रे च स्वापेक्षया अखिललोकं निरक्षरभट्टाचार्यमाकलयन्तः स्वात्मनिष्ठाश्चासन् । इदं प्रायोऽसंभवमेव यद्यूरोपदेशीयैर्विशेषतश्च ग्रीकाभिजनैरसभ्यैरेषियाप्रान्तवासिभिरुपदेशः समाकर्णितः स्यात् । शिशुक इति मत्वा ते खलु तृणाय मन्येरन् स्वसभ्यताग्रेऽखिललोकम्— इति डेविट्सन् महाशयमतम् । भवन्तु नाम ते अश्रद्धालवः स्वधर्मपरायणाः परमवैचक्षण्यनिपुणाश्चेति । परं भारतीयाः किं कदापि ईश्वरांशभूतमपि वैचित्र्यचित्रितमपि स्वतोऽधिकमजीगणन्, गणयन्ति वा ? न कालत्रितयेऽपि, न स्वप्नेऽपि, नापि च मरणपर्यन्तम् । वयमपि हिन्दवः पूर्वं स्वाहोपुरुषिकाग्रे कस्य पुरतोऽवनमिताः । सदैव वयमहिन्दुं सनातनधर्ममर्मेभेदकं च अनार्य इति स्लेच्छ इति राक्षस इति दैत्योऽस्पृश्यस्त्याज्य इति

विविधं सघृणमुदाहरन्तो नादूरादेव नमोऽकार्ष्म । अत उभयपक्षयोरपि परमाहंकृतिपुष्टे द्वे जाती आस्ताम् । या हि संमतिर्यूनानदेशीयैर्भारतीयाचारव्यवहारादिषु प्रकटीकृता, ततो ज्ञायते— यन्न भारतीयास्तेषां दृष्टौ नितान्तं मूढाः शिक्षादानाक्षमाश्चासन्निति । इदमपि च नैवोपेक्ष्यम्— यन्न तावद्धर्मशिक्षणविषये सभ्यासभ्यविचारोऽतिभूमिमाश्रयति । संसारे बहुत्रानेके आचार्या मतप्रवर्तका आध्यात्मिकाधिभौतिकादिबलविरहिताः सामान्याश्च बभूवुः । परं तेषामाचारज्योतिः (Character) तत्प्रणयिलोकं तटिदिति प्रसह्याधः कर्तुं सर्वथा प्रभुतामन्वभवत् । धार्मिकगुरवो हि नाकार्षुस्तावन्तं भारक्षेपं शेमुष्याम्, यावन्तं मनसि । यद्यपि यूनानदेशीयाः स्वीयबुद्धिबलाभिमानिन आसन्, परं नैव सर्वथा कृतव्रा हतमनस्काः परश्रमानभिज्ञाश्चेति । अशोकस्य पुस्तकानामविश्वासः प्रमाद एव केवलं गण्येत ॥

यथा सांप्रतं प्रतिप्रान्तमेको धर्मगुरुः (Bishop) अथास्य सहकारिणो भृत्यतया कियन्तोऽपि पादरिमहाशयाः कार्यमावहन्ति, तथैवाशोकेनापि प्रतिप्रान्तं सुप्रबन्धोऽनुष्ठित आसीत् । नयपालराज्यसीमत उत्खननलब्धेषु भाण्डेषु तत्कालीनमतप्रचारकाणां नामानि लिखितानि । कस्यचिद्वाजनस्योपरि 'कश्यप' गोत्रारूपा विलिखितास्ति । यो हि समग्रहिमालय (नयपालत्रिविष्टपयोः) प्रचारकोऽभूदिति व्याह्रियते ॥

वस्तुतोऽशोकशासने राजधर्मो बौद्धधर्म एवासीत् । कस्मिंश्चित्स्वलिखितशासनफलके स्वमतप्रचारस्य तान्प्रकारानुदाजहार । यानधिचकार स कार्यसाफल्यार्थम्—

(क) प्रतिनगरमण्डलप्रदेशप्रान्तं पुरुषाणां विद्याधिगमार्थं प्रचारका नियोजिताः ।

(ख) राजद्वारे धर्मप्रचारविभागार्थं विशिष्टसचिवाः समधिकृताः ।

(ग) पथिषु सच्छायाः पादपाः संपोषिताः । प्रतिस्थानमपि बापीकूपादय उत्त्वानिताः ।

(कमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ वेदः ॥

वेदो नाम भारतीयानामस्माकमाचारविषये मतविषये विनय-नविषये नीतिविषये वा प्रमाणमूर्धन्यकोटावाहृतोनादिः नित्यः शब्द-राशिः । दूरीकृतपुरुषदोषगन्धः स्वतश्च प्रमाणं भवति । प्रत्यक्षवि-रोधेप्यदृष्टविधया प्रमाणमेव सः । स स्वरूपतो विधिर्मन्त्र इति द्विविधः । उपादित्सितजिहासितेष्टनिष्टसाधनानामुपादानहानबोधको वेदराशिः प्रथमः । मन्त्रपदप्रवृत्तिविषयस्तु मन्त्रः । यो ह्यनुष्ठान-काले अनेनेदं वैदिकं कर्मानुष्ठीयत इत्यवबोधयति । ग्रन्थतः चतु-र्विधः— ऋग्यजुःसामाथर्वभेदात् । तत्र ऋक्पदार्थः स्तवः, तत्र प्रायेण देवतास्तुतिप्रतिपादनात् । तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणाविहितकर्मसु सा-र्थक्यम् । यज्ञार्थत्वाद्यजुः । केवलं गानार्थत्वात्सामेति च । अथर्वा तु ऋग्वेदसदृश एव नीचदेवताविषयकः । मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चेद-मपि भवत्यन्तरम् । मन्त्रा ऋग्वेदीयाः छन्दोरूपाः । ब्राह्मणानि गद्य-रूपाणि । मन्त्राभिप्रायाः स्वाभाविकाः । ब्राह्मणानां तु कृत्रिमाः ।

(कमशः)

दिष्टया जीवत्पुत्रासि । दिष्ट्या कल्याणोदकाणि नः पुण्यानि । दिष्ट्या समुद्धृताः स्मो वयं घोरात्कृतान्तवदनकुहरादनुकूलेन देवेनाकारणव-त्सलेन भगवता सनन्दा घोषवासिनो गोपाः । त्वमेव हि धन्यतमा; या नन्दसि पश्यन्ती प्रच्युतमिव मृत्योः करपुटाक्षेमिणं तनयमिति मुहु-रुच्चैः प्रशशंसुः । तदा यशोदापि विलोक्य बालम्— 'किमयं स्वप्नः; किमियं माया, किमयमाप्तजनोपदिष्टभावनातिशयसमुपनतो मतिभ्रमः; यत्पश्याम्यनाशंसितपुनर्दर्शनमक्षतमुग्धशरीरं वत्सम् । अहो दैवीयं शक्तिर्दुर्ज्ञेया; कथमन्यथा पुनर्जातमिवैनं पश्येयम्? सर्वथा असहमा-नेन दुर्भरं दुःखमावयोरव्याजवात्सल्येन भगवता जीवन्नेव पुनरा-नीय दर्शितो मे बालः—' इत्यन्यदन्यदाकलयन्ती सद्यः प्रस्त्रिन्नाभ्यां वेपथुचलितवलयनिवहधलङ्घलशिञ्जितवाचालिताभ्याम् 'सुभगे, मा खेदय वृथाभिजातमात्मानम्; संपन्नकल्याणासि; गृहाण लोकोत्तरं बालम्' इति प्रेरितेव कराभ्यां द्रुततरं जग्राह । तं च प्रत्यङ्गमीक्ष-माणा झटित्युपगम्योत्तरीयाञ्चलेन भवनमुपनीय, प्रक्षाल्य च निशि-चररुधिरबिन्दुनिचितांस्तदवयवान्, संस्नाप्य कदुष्णेन वारिणा, सं-मृज्य च तनीयसा श्लक्ष्णेन वाससाधूप्यागरुगुग्गुलुधूपेनावध्याखिलदो-षहारिणीमोषधिम्, विधाय रक्षाम्, मुहुश्चुम्बन्ती नितिलकपोलं शि-शोर्निर्भरप्रेमरसप्रसृतं स्तन्यं पयः प्रकामं पाययामास ॥

पानावसाने च दरमुकुलितलोचनं निद्रागमनिष्पन्दावयवं वि-लोक्य तनयं मृदुतरचीनांशुकप्रावृतायां शाययित्वा विशालायां डोलायां वितत्य परितोऽपि यवनिकां गोपीभिः सह सविधनिषण्णा किमप्य-व्यक्तमधुरं गायन्ती डोलां चालयन्त्यतिष्ठत् । तदा नन्दादयोऽपि दृष्ट्वा तद्दारुणं दनुजकुणपं मन्यमाना महतीं तामपदं कृष्णस्य, युगपत्सं-

भ्रान्तमनसो बभूवुः । ततः सङ्गीभूताः सर्वेऽपि विमृश्य चिरं निरचि-
न्वत समुचिताभिरुपपत्तिभिर्बालापहरणोद्यतमादाय प्रस्थितं विहायसा-
न्तरा व्रजजनक्षेमकरेण भगवता निहत्य पातितं दैत्यं रक्षितं च शि-
शुम् । ततः संमन्य सर्वेऽपि भीरुजनत्रासाशङ्कया छित्वा कुठारैस्तं
रक्षःप्रतीकमवयवशो राशीकृत्यावपात्यागाधविशाले महति श्वश्रे तदा-
पूर्य पांसुशर्कराश्मभिः कृतशौचाश्च कालिन्दीतीर्थेन भवनान्युपगम्य
तादृग्व्यतिकरदर्शनजन्यानिष्ठसंभावनाकुलमनसो विधाय विविधं शा-
न्तिकं कर्म घोषस्य, स्मरणेनापि तस्य बिभ्यतः कतिचन दिवसानत्य-
वाहयन्त ॥

एवं गच्छत्सु दिवसेषु रामकृष्णौ परिपोषमुपगच्छन्तौ क्रमेणै-
रावताञ्जनाविव शैशवमुपगतौ शयनासनभोजनविहारेषु परस्परमविर-
हितौ कदाचित्स्तम्भाद्यवष्टम्भेनोत्थाय तिष्ठन्तौ जानुचर्याभिर्नन्दभवना-
ङ्गणमलंचक्रतुः । कदाचिद्यशोदा प्रातरुत्थाय प्रक्षालितवदना आनीय
पृथुतरां गर्गरीमासज्य कुटरावसक्तैः पाशैर्वैशाखं यावद्दधि मन्थितु-
मारेभे, तावत्कृष्णोऽपि स्तन्यार्थी रुदन्नविरतगलदश्रुजललवविलुलित-
नयनो मुहुराह्वयन्नम्बां द्रुतगतिश्चङ्क्रम्यमाणो जानुभ्यां सर्वतोऽपि
भवनं परिभ्रमन् गवेषयंश्च जननीं विलोकयन्ततो दुग्धभवने दधिम-
न्धनव्यग्रां सत्वरमुपसृत्य व्यामेन तच्चरणौ दृढं जग्राह । तदा यशो-
दापि तनयस्नेहप्रसृतेन स्तनपयसाप्लावितोत्तरीयाञ्चला तत्क्षणमेव वि-
हाय पाशमतिरभसप्रसारिभ्यामादाय पाणिभ्यां बालकमपर्याप्तस्पृहाति-
चिरप्रोषितमभिनवागतमिव मुहुर्मुहुरुपजिघ्रन्ती ललाटं कपोलौ च,
आरोप्याङ्गतलम्, विलोकयन्ती निष्पन्दपक्ष्मणापाङ्गचुम्बितारकेण च-
क्षुषा वदनं बालकस्य, समीकुर्वती विपर्यस्तामलकावलीम्, परिपू-

र्णहृदयान्तरतया अमान्तमन्तःप्रेमरसमिवानन्दवाष्पमिषेण परिवाह-
यन्ती बालकं स्तन्यं पाययित्वा पुनरपि दधि मन्थितुमारेभे । बाल-
कोऽपि इतस्ततो विक्षिपन् घनस्निग्धानि मस्तूनि, असहमानः कार्या-
न्तरव्यग्रतां मातुः, कोपकलुषितहृदयो विलोडयन् भाण्डानि, विभि-
न्दन् करकाः, व्याक्षिपंश्च प्रत्यग्नोद्धृतान् सुनिहितान् नवनीतपिण्डान्
तत इतो दत्तदृष्टिर्नातिदूरनिहितां विलोक्य मन्थनीं विलोडयामास ॥

तदा यशोदापि वीक्ष्य लोडितां गर्गरीं दूषितं च दधि भृशं रुष्टा
प्रत्यग्रविकचकमलोदरशोणमखिलजगदभयवितरणधुरीणमतिमृदुलम-
रिदरजलजकलशकुलिशरेखाञ्चितं गृहीत्वा हस्ततलमात्मतनयस्य नि-
र्दयमाकृष्य बहिस्तत इतो दत्तदृष्टिरदूरनिपतितामादाय दृढायतां
दामनीं तया चोद्यता त्रिवेष्टयितुं तस्यां चापर्याप्तायां तत इतो निव-
द्धानि दामान्याहृत्य तस्यां योजयामास । भगवानप्यात्ममायाबलेन
सर्वानपि तान् रज्जुगणानपर्याप्तानेव चकार । न हि तदस्ति किञ्चि-
द्येन बध्येतापरिच्छिन्नामेयविभूतिर्विश्वतनुर्भगवान् । ततो यशोदापि
संभ्रान्तहृदया संयोज्य लब्धान् सर्वानपि रज्जुगणानन्ततोऽपर्याप्तासु
बन्धनाय रज्जुप्वनुपशान्तकोपतयापारयन्ती त्यक्तुं बन्धुमपि बा-
लकं किंकर्तव्यतामूढा स्तम्भितगात्रयष्टिः कामप्यनिर्वचनीयरूपामम-
र्षविषादविस्मयानुविद्धां महतीं चिन्तामुपययौ । तदा भगवानपि वि-
लोक्य तादृशीमवस्थां मातुस्तत्क्षणमेव द्रवीभूतहृदयः परया कृपया-
ऽकरोत्पर्याप्तमेवात्मबन्धनायान्तिमं पाशम् । यशोदापि तेन समाबध्य
त्रिगुणीकृतवेष्टनेन सोदरं कटितटं बालस्य बन्धावशिष्टं तद्भागमास-
ज्यासन्नवर्तिनोल्खलेन 'अरे दुर्दान्त ! दर्शय काममद्यात्मदुश्चेष्टि-
तानि । पश्यामि ते साहसम्' इति निर्भर्त्स्य प्रविश्य चान्तर्निवेश्य

च यथास्थानं परिलोलितान् दधिघटान् संचित्य विक्षिप्तान्नवनीत-
पिण्डानर्धमथितमुक्तं दधि मन्थयामास ॥

भगवानपि तादृशेन तस्य व्यतिकरेणेच्छन् प्रकाशयि-
तुमतिमानुषमात्ममहिमानं शनैः शनैरतिलङ्घ्य भवनाङ्गणमतीत्य
द्वारदेशं जानुभ्यामेव चरन्नभितः प्रतोलीमार्कषश्च पश्चादात्मोदरावस-
क्तदामसन्दानितमतिबृहदुल्लखलं लीलोत्खातं प्रैवेयकशृङ्खलासङ्गत-
मालानमिव करिकलभैरनेकैराश्चर्यविलोकनसमवेतैरात्मनस्तादृग्बन्धनक-
लितहासैः कृतहस्ततल्लैर्हेलाकलकलरवमुखरमुखैर्गोपालकैरनुगम्यमानो
विगलद्वाप्पाविलनयनो रुदन्मन्दमन्दमतिक्रम्य ब्रजसीमानं घोषो-
पान्तमण्डनायितस्त्र्यातिचिरप्रवृद्धस्याभ्रकषविटपनिवहदूरप्रसरणपिहि-
तधरणीतलस्थ निबिडदलनिचिततया सुदूरमपि निवारितार्ककि-
रणोष्मणः सततविहरमाणगोपगोवत्साध्यासिताधोभागस्यातिमहतोऽ-
र्जुनतरुयुगलस्यान्तरालनिविष्टं प्रविश्यावकाशं शनैर्बहिर्निश्चक्राम ।
तदानीं पश्चादाकृष्यमाणमुल्लखलं महीरुहयोस्तिर्यगासज्जत । तथा-
ऽपि द्रुततरं गच्छति बालके तिर्यगर्गलायितकठिनतरोल्लखलपरि-
घटनविघटितमूलबन्धनौ प्रबलतरमहाबलरभसाभिहताविव तावर्जुनौ
सद्यः समुत्त्रुटितसुदूरप्रसृतमूलजालसमुन्नमितपाश्चात्यधरणीभागौ त-
त्क्षणमपतताम् । तदानीमेव सकलदिगन्तरसमभिव्याप्तेन निपतनध्वा-
नेन तयोर्विपाट्यमानगुरुतरमूलबन्धनप्रभवेन धरातलविस्फोटचटचटा-
त्कारसोदरेण कम्पमुपजनयता आसन्नाया ब्रजभुवः समुज्जृम्भमाणेन
महता ध्वानेनापूर्यत रोदसीगर्भम् । तदा बालकोऽप्यजानन्निव त-
मपायमन्तरेण भूरुहयोरुल्लखलनिरोधप्रतिहतनिजचङ्क्रमतया समन्ततो
वेल्लिततरुशाखाजालस्थगितसकलावकाशतया मुहुः पुरो गच्छन् मुहुः

पृष्ठतः प्रतिनिवर्तमानः मुहुस्तिर्यक्पार्श्वयोः परिभ्रमन् काप्यलब्धनि-
र्गमसरणिः प्राकृत इव रुदन् क्षणमुच्चैर्हसंश्च सर्वतो विलोकयन्न-
तिष्ठत् ॥

ततस्तत्क्षणमेव पतमानार्जुनघनाघनायुगलसङ्घर्षणसमुद्भूताभि-
र्विद्युलताभिरिव द्युतिभिः समभूष्यतान्तरिक्षम् । प्राभातिकदिवसकरकि-
रणालोकपिञ्जरमपि केनाप्यविज्ञेयरूपेणोत्तप्रकार्तस्वरपरागपटलनिकर-
सदृशेन प्रतिघ्नता चक्षूंषि तेजसा समरज्यत गगनतलम् । तादृगति-
मनोहरतेजोनादसौरभ्यप्राग्भारनिरन्तरे चान्तरे रोदसोरतितेजस्वितया-
र्कमण्डलादिवावतीर्णौ विमलकद्रवविसंवादिनीं सर्वतः प्रसृतामतिमहतीं
तनुसुषमालहरीमुद्वहन्तौ दिव्याभरणमणिगणदीप्तिवितानभासुरैः स्फु-
टपरिलक्ष्यमाणसौन्दर्यसन्निवेशैरत्युदारैरवयवैरसकृदावेद्यमानात्ममहि-
मानौ कौचनामरकुमारावतीर्याम्बरतलात् प्रणम्य कुहनामानु-
षशिशुवेषपुषे भगवते घटिताञ्जली सविनयं व्यजिज्ञपताम्— “भग-
वन्! अविज्ञेयमपस्च्छिद्यमहिमानमब्जभवादिभिरप्यसमाभ्यधिकम-
खिलभुवनावनहेतोः प्राकृतशिशुच्छन्नना गोपायस्यात्मानम् । जा-
नीमो वयं त्वां विश्वम्भराभारावतारणायवतीर्णं देवक्यां निमित्तेन
महता उपगम्य यशोदातनयभावं विहरमाणमस्मिन् गोब्रजे ।
जानासि चावामपि तनयौ यक्षेश्वरस्य नलकूबरमणिग्रीवनामानौ । तौ
च सर्वातिशायिन्या धनसंपत्त्या लोकोत्तरेण रूपेण दुर्वारेण बलगर्वेणा-
भिनवेन यौवनेन सकलयक्षकिंनरकिंपुरुषाप्सरोगन्धर्वसंदोहसमुप-
लालितेन प्राभवेन चातिदूरमारोपिताभिमानावभूविव ॥

अथ कदाचिदखिलजनहृदयानन्दनेषु नन्दनपरभृतमिलि-

न्देषु मिलिन्दसुन्दरीवृन्दझङ्गियासमुद्बोधितपञ्चशरेषु पञ्चशरशराव-
लीविदालितप्रोषितजनप्रियतमाहृदयेषु हृदयहारिसुरभिलिविविधकुसुम-
विसरविसारिपरागपटलधूसरितदिङ्मुखेषु मुखमणिमञ्जरीशिक्षितानुमी-
यमानोपवनाशोकदोहलविधिषु विधीयमानमनोभवोत्सवसमयसमुच्छ्रि-
तरक्तपताकासहस्रसमुल्लासितविलासिजनमानसेषु मानसभवविजयया-
त्रारम्भसंभृतसंभ्रमेषु सम्भ्रमदधिकसमुपचितमदभरमन्धरकन्दर्पगन्ध-
गजस्पन्दनान्दोलितकुसुमभूरुहसमुदयेषु समुदयदतिबहुलरागावेशप-
रवशाभिसारिकानिवहनिबिडितनगरचत्वरेषु त्वरितसुहृदभिपूरितनि-
शितशरनिकरनीरन्ध्रमनसिजमहावीरतूणीरप्रकरेषु करावसक्तकामि-
नीकलितललितमुदितविलासिजनसमुपभुज्यमानमाधवीनिकुञ्जसमास-
क्तलीलाडोलेषु डोलायमानहृदयोद्विग्नविरहिदम्पतीकेषु दम्पतीकद-
म्बसमवलम्बितकुसुमकलम्बसपर्याप्तसौभाग्यनिरन्तरारामेषु रामा-
मुखकमलशीधुसेकसंवादिनिजकुसुमसौरभभरितकेसरवाटारमणीयक-
न्तारेषु समन्ततः समुज्जृम्भितेषु वासन्तिकेषु वासरेषु आवामपि
तादृशसमयसमुन्मिषितमनसिशयविकारावमरकामिनीभिः सह कैला-
समेखलोद्यानहृद्यायां पुष्करिण्यां सलिलक्रीडासुखमन्वभवाव ॥

अत्रान्तरे देवमुनिर्नारदो दिदृक्षया भगवतो भवानीवल्लभ-
स्योपगम्य कैलासं प्रतिनिवृत्तो महेशभवनाद्रमणीयं तदेव सरस्ती-
रमाजगाम । उत्पादयन्ति खलु पुनरुक्तां दर्शनस्पृहां सकलविषया-
सङ्गनिरसननिष्ठुरमनसां निमग्नानामप्राकृतानन्दाम्बुनिधौ योगिनामपि
निसर्गरमणीयानि वस्तूनि प्राकृतानि । यत्र चावां तरुणीकदम्बपरि-
वृतावनाकलितमर्यादमनासादितोपरोधमचिन्तितक्रमं व्यंहराव विवस-
नौ । ततः सर्वास्वपि तास्वदूरत एवावलोक्य देवमुनिं लज्जाभयसं-

भृतसंभ्रमासु काश्चित्परिधाय वासांसि यथोपलम्भं तत्क्षणमेव विन-
मितवदना मुकुलितकरकमलास्तूष्णीमवातिष्ठन्त । काश्चिद्विततपुष्कर-
पलाशप्रावृततनुलता विकसितकमलसंदोहसंदेहदायिभिराननविम्बैराक-
ण्ठमग्नं नलिननिर्विशेषं सरस्येवावतस्थिरे । काश्चिदधरपदकरतलैः
कुचयुगलैश्च किसलयगुच्छशङ्कामुपजनयन्त्यः सरस्तीरलतानिकुञ्जेषु
निलिल्युः । काश्चिदविशन्नासन्नरसालवाटीम् । काश्चिदपससुरन्यतः ।
आवां तु तादृग्विधेऽपि व्यतिकरे व्यपदिशन्तावप्यनघमन्ववायमात्म-
भुवः, शिक्षितावपि यत्नेन गुरुभिः, बहुमतावपि साधूनाम्, स्वयञ्चा-
धीतसकलशास्त्रावपि, सुविवेचितपरावरावपि, विदितवेदितव्यावपि,
न जानीवः, किं मदेन, किं मदनेन, किं यौवनेन, किमैश्वर्यगर्वेण,
किं वीर्यदर्पेण, किं युवतिजनसन्निकर्षेण, किं मधुमासेन, किं मल-
यानिलेन, किं वा दुर्लङ्घ्यतया च विधेरवश्यानुभाव्यतया वा चिर-
कालिकस्य महतो दुःखस्याविगणय्य महामुनिं रागातिरेकपिहितवि-
लोचनौ स्ताम्भिताविव जडाविवोन्मत्ताविवाविष्टाविव विलुप्तचेतनाविव
दारुशिलाभूताविव विधूय लज्जां निवार्य वीर्यमुन्मुच्य भयमुत्सार्य
शीलमपसार्य गौरवं केवलं नग्नीभूतावतिष्ठाव ॥

देवमुनिरपि विलोक्य तादृगवस्थावावां पराभूतमिवात्मानं
मन्यमानस्तत्क्षणोद्बुद्धेन कोपानलेन विपर्यस्तहृदयवृत्तिरुद्धतरोषावेशारु-
णाभ्यामुद्धमद्भ्यामिव स्फुलिङ्गान् बहिःप्रसृतकोपहुतवहज्वालाजालज-
टिलाभ्यामिव कपिलपक्ष्मभ्रूलतावेष्टिताभ्यां विलोचनाभ्यां निर्देहन्नि-
वावामविकटरूक्षाश्रमेवमवादीत्— ‘हा हतौ स्थः ; यत्सार्वजनीने-
ऽपि जगत्यासिन् स्ववोचितशीलाचारविनयाद्यनतिलङ्घनविधौ अवि-
गणय्य मां निर्वातगिरिप्रपातनिरूढावुच्छिन्ताविवाजुनौ निरिङ्गितौ ति-

ष्ठथः, तद्धरण्यमेवार्जुनौ भविष्यथः' इति । इत्थमप्रतीकारदारुणं प्रयुज्य शापमनुपशान्तमन्युभर एव द्रुतगतिः प्रवृत्ते गन्तुमन्यतः । तावदेव कूरतममुनिवचनदम्भोलिभुण्णमोहमहीधरावुपगम्य परमं दैन्यमपारयन्तौ युगपल्लजाभयभराभ्यामाननमपि दर्शयितुं महर्षये विनमितवदनौ मुहुर्मुहुरन्वनयाव महामुनिम् । ततस्तादृशीभिरमर्षणीयापराधशतोपन्यासमेदुरामिस्तदीयसहजकृपाप्रसारप्रशंसाप्रचुराभिः प्रार्थनाभिरावयोः स महामुनिरपगतमन्युः प्रसादमुपजगाम । प्रसन्नशिशिराणि खलु महात्मनां चेतांसि न चिरं बिभ्रति प्रबलतरनिमित्ताहितमपि कालुष्यम्; यदत्युज्जितकोपोऽपि प्रसादितमात्र एवाविष्कुर्वन् लतां प्रेमरसमन्थरया सूकत्या पितेवावादीत्— 'वत्सौ सर्वथा अप्रवत्सभुरस्मि अन्यथाकर्तुमात्मोदीरितां वाचम् । तथाप्यतिदुःसहस्य वां शापस्यास्य संविभागमिमं विरचयामि । युवामितः प्राप्य धरणीतलं यमुनातटकान्तरे युगमजावर्जुनौ भविष्यथः । यदा च सुरकार्यायावतीर्णौ महति यदोरन्वये निखिलचराचरगुरुर्भगवान् विहरिष्यति गोपकिशोरवेषेण गोकुले, तदा तन्मङ्गलतनुस्पर्शपुण्येन निःशेषनिर्हतकिल्बिषौ पुनरपि स्वमैश्वर्यमुपगमिष्यथः' इत्युक्त्वा त्वरितगतिरभिमतं दिशमयासीत् । आवामपि तत्क्षणमेव विनष्टसकलैश्वर्यौ प्रच्युतौ दिव्यलाकाद्धरणीं प्रपन्नौ उपजाग्मिव यमुनातटार्जुनताम् । एवमतिक्रान्तैर्बहुभिर्दिव्यैः परिवत्सरैर्महतीमप्रतीकारदुःखभीषणामनुभवन्तौ स्थावरतां जनानान्तरसंचितेन महता पुण्यराशिना अद्य तु परिपाकमुपगतेन सकलभुवनमङ्गलावहावतारस्य तव दिव्यावयवस्पर्शेन निरस्तसमस्ताशुभौ प्राप्तौ स्वं स्वमैश्वर्यम् । अनुजानीह्यावामात्मलोकगमनाय" इति निजमकुटतटोत्तंसिताञ्जली

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष माघमासः । [संचि. ११.]

सुभाषितानि ॥

—*—

पर्जन्य गर्जसि वृथा किल कस्य हेतो-

र्वादान्यकं तव जगन्नितये प्रसिद्धम् ।

व्यादाय वक्त्रमिह चातकपोतका य-

न्नेत्राश्रुविन्दुनिकरैः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ १ ॥

इन्दीवरस्य सविधे वसतिः समन्ता-

दिन्दिन्दिराः सहचराश्च चिरात्तथापि ।

मण्डूक किनु कथयामि सखे तदन्तः-

स्यन्दन्मरन्दकणिकापि सुदुर्लभा ते ॥ २ ॥

विभावरीनाथ विचित्रतारा-

विराजितं विष्णुपदं विशालम् ।

विलोक्य ते संप्रति वारिवाहै-

र्विदूषितं हन्त ! जलान्तरजैः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ पूर्वकालीनः स्त्रीविद्याभ्यासः ॥

—*—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

भवितव्यं प्रायः कृतपरिचयैरुपरितनेन श्लोकेन गीर्वाणवा-
णीनिपुणैर्विद्वज्जनैः । अत्यन्तं शोकविषयमिदं यन्नास्माकं देशस्य वि-
श्वसनीयोऽनुक्रमागत इतिहासः कैश्चनोपलब्धोऽद्यावधि अत एव न
साधनं विद्यते सुव्यवस्थितां तत्कालीनां स्थितिमेवमासीदियममुष्मि-
न्काल इति निश्चेतुम् । एवंगतेऽपि नेदं यत्सर्वथाऽसंभाव्यमिदम् ।
नात्यसुकरं तत्कालनिर्मितकाव्यादीनां परिशीलनेन ज्ञातुं कथं
तत्कालीना विपश्चितो विविधसारवद्विषयेषु कृतनिश्चया आसन् ।
साधनान्तरालाभादनेनैव साधनेन सांप्रतमिदं विचारार्थमङ्गीक्रियते
यत् कस्मिन् काले केन प्रमाणेन योषितां विद्याभ्यसनमीहितमा-
सीत् प्राच्यैः । यतो ज्ञानप्रसरणपरायत्ता हि सर्वथा संस्कृतिः । य-
स्मिन्देसे यत् प्रमाणतो ज्ञानप्रसारस्तदेव प्रमाणमाधिकृत्य तत् स्थि-
तायाः संस्कृतेरनुमितिः क्रियते सुधीभिः । प्राचीनतमा हि सर्वदे-
शेभ्यो भारतीया संस्कृतिः । ततः संस्कृतेराश्रयभूतं ज्ञानप्रसरणमप्य-
त्रेतरदेशेभ्योत्यन्तमधिकमतिपुराणं चाभवदिति नात्र संशयोऽणुरपि ।
परमिदं ज्ञानवितरणं भारतीयस्त्रीपुंसानां निर्विशेषमक्रियत नवेत्येतदे-
वाऽवलोकनीयम् । सुकरं भविष्यतीदं निश्चेतुं प्राक्कालीनानां विभा-

गकरणात् श्रुतिकालीनाः, पुराणकालीनाः, काव्यादिकालीनाश्चेति ।
नेमे विभागाः हायनसंख्यया विभज्यैतस्माद्वत्सरादारभ्यैतत्पर्यन्तमय-
मिति केनचित्कर्तुं शक्याः, परं क्रमशो विषयप्रतिपादनसौकर्यार्थं
कल्पनापथोपानीता इति सुव्यक्तमेव । अपरमेतेषां मतेषु सूक्ष्मप्रमाणे-
नाप्यवश्यं परिस्थित्यनुरूपं जातो भेदः प्रत्यक्षीभवतीति विभागकरण-
कारणं यतो मूलभूततत्त्वानि सर्वसंमतान्यैवासन्सर्वकालेषु ॥

सुविदितमेतद्यत्सृष्टिं रचयता विश्वसृजा स्त्रीपुरुषात्मकमखिलं
जगत् चरमचरं च निर्मितम् । मनुष्याणामादिजं स्वायंभुवं मनुं त-
त्पत्नीं शतरूपां च निर्माय द्वन्द्वात्मकाय मनुजसर्गाय तेनारब्धम् । तत्र
निसर्गत एव पुंसंज्ञाधारीणि वस्तूनि स्त्रीसंज्ञाधार्यपेक्षया गुरुतराणि
प्रमाणतो सारवत्तया च । सजातीयानि समानदोषगुणानि च वस्तूनि
केवलं ह्रस्वदीर्घप्रमाणकारणमेवाधिकृत्य स्त्रीपुंलिङ्गाश्रयनामधेयभा-
गीनि बभूवुरित्यवगम्यते, यथा नदीनदौ लतावृक्षावित्यादि । एवमेव
मनुजेषु स्त्रीणां पुंसामपेक्षया न्यूनबलत्वात् तासां पुरुषावलम्बनम-
भिमतं न्याय्यं चेत्यत्र प्रायेण सर्वेषां प्राचामाधुनिकानां चैकमतम् ।
'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति वचनमन्यानि चेतदर्थसूचकानि
नान्यदभिप्रायेण स्थाने स्थाने न्यस्तानि प्राच्यैः ॥

एतदनुरूपमेव सर्वथा प्राचां भारतीयानां समाजरचना-
सीत् । सर्वभक्षणशीलेन कालेन निर्गर्णप्रायसर्वावयवापि या दृढ-
मूलत्वेनाधुनापि अवशिष्टेनाङ्गेन तद्रचयितृणामस्मत्पूर्वजानां बु-
द्धिसंपदं स्मृतिगोचरां कारयतीव प्रविरलं विचरन्ती दृश्यते ।
प्राचीनार्यैरुभौ समाजाङ्गौ स्त्रियः पुरुषाश्च व्यक्तिशः स्वीयपा-
दतानुरूपं ज्ञानसंपादनार्थं समाज्ञप्ता आसन् । उभौ स्वशक्त्यनुरूपं

धर्माचरणेनात्मानं पावयितुं प्रतिबन्धरहिता आसन् । तत्र 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्री-वचनं तथा ॥' इत्यादिवचनैस्तु श्रुतिकाले ब्रह्मचर्यमारभ्य संन्यासान्ता आश्रमा नराणामिव नारीणामप्यासन्निति निश्चीयते । एतत्परिणामभूता इवापरिमिता ब्रह्मवादिन्यो ब्राह्मण्यः क्षत्रियाश्च न केवलं तत्कालीनसमाजभूषणभूता एवाभूवन्, परमाचन्द्रतारकमेतासां नामानि वाङ्मलापहर्तृणि च भारतीयानामभिमानस्थानानि जातानि भविष्यन्ति च । एता ब्रह्मवादिन्यः सर्वेष्वप्याश्रमेषु सममेव विनापवादं जाता इति कतिपयैरुदाहरणैरनुमीयते । यथा सुलभा, ब्रह्मचारिणी विजितविदेहाधिपा स्वतपोज्ञानप्रभावेण । ऋषिपत्न्यत एव गार्हस्थ्यमाश्रिता मैत्रेयी, प्रथमवयस्यनुभूतसंसारा पश्चादाप्रतत्त्वोपदेशा कपिलमाता देवहूतिः स्वसुतात् । बह्वथः किल योषित आयुषश्चरमे भागे स्वभर्तृभिः सह गृहाण्युत्सज्य वनवसतिपरा आसन्निति प्रायशः सर्वैः श्रुतमेव । सर्वा एवैता अननुमेयप्रभावाः सादृश्यान्तराभावेन स्वात्मनैव तोलनीयाः । कतिपयाः स्त्रियः आसन् वेदद्रष्टृचः । समासेन वक्तव्ये सति श्रुतिकाले वेदविद्यां विहाय प्रायोऽत्यन्तं विरलं कश्चिदन्यस्या विद्यायाः सापेक्ष आसीत् । तथा च सर्वैर्यथोत्साहं प्रतिबन्धं विनैव स्वस्वीकृत्यर्थविशेषेणापावृतद्वारं स्थितम् । अत एवासौ श्रुतिकाल इति संज्ञितो मया ॥

तदनन्तरं परिवर्तितेयं स्थितिः समयानुरोधेन । केवलमग्निहोत्रादौ यज्ञावसरे च स्त्रीणां वैदिकमन्त्रोच्चारणमनुज्ञातमासीदियदेवावश्यकं मन्वानैस्तत्कालीनैर्विद्वद्भिः । एतच्छ्रुतिकालानन्तरं बहुकालपर्यन्तं विद्वत्संमतं तथैव सर्वत्र प्रचारे स्थितमासीदिति प्रतीयते, यतो ऋ-

षिकालादारभ्याधुनापि द्विजकुलेष्वनुष्ठीयमानो वैदिको विवाहप्रयोगः श्रुतिकालीनानामस्मत्पूर्वजानां स्त्रीविषयकमादरभावं दर्शयति । वहवोऽलस्था मन्त्रा विवाहे तदर्थाकलनपूर्वकं वधूवराभ्यां स्वयमेवोच्चरणीयाः, यतो मन्त्रार्थाकलनविधुरं तदुच्चारणं मोघमभीष्टार्थावाहकं चावश्यं भविता । सुदीर्घात् कालात् सांप्रतं तदुच्चारणमपि वधूवराभ्यां स्वयं न भवति विप्रकृष्टान्तरं हि तदर्थाकलनम् ।

अथ गच्छता कालेन यदा न सुकरं स्त्रीणां वेदाभ्यसनमभावश्चोपायान्तरस्य तेषां ज्ञानस्य श्रुतिविषयकस्य वितरणे तदालोचितमिदं भगवता करुणावता व्यासेन, यत् प्रज्ञावतामपि सुदुर्बोधाः स्त्रीशूद्रादीनां विषये च सामान्यतो मुक्तहस्ता वेदाः । यन्मनुष्ययोनाववासंरूपातेषु प्राणिजातेषु ज्ञानोपादानशक्तिर्ब्रह्मणोत्पादिता तत्तत्र जन्माप्रवद्विरुभयलिङ्गाश्रितैः सर्वैरपि ज्ञानार्जनार्थं यतनं युक्तमावश्यकं च ; परमेतज्जनतायां कृतातिप्रणयानामत एवाधिगतलोकनाथनामधेयानामृषीणामेवायत्तम् । त एव लोकभाषायां परमं ज्ञानमानीय तेन स्त्रीशूद्रबहुलं जनं ज्ञानदानेन जितामुत्रपरलोकं कर्तुं शक्ताः अन्यदा वेदाभ्यासने कृतप्रतिबन्धाः अक्षमत्वादन्त्याद्वा कारणात् कथमिमे कृपणा नानावेदार्थाकलनेक्षमा अभविष्यन् । ज्ञानेन-श्रुतिप्रतिपादितज्ञानेन विना दुरधिगमा मुक्तिरसुमद्भिः । स्त्रीशूद्रादीनां वेदानधिकारित्वात्तेषां केनचिदुपायान्तरेण ज्ञानप्राप्त्यर्थं साधनान्तरं विचिन्वता भगवता व्यासेन महाभारतव्याजेन सुगुप्तो वेदार्थ एव लौकिकभाषायां स्पष्टीकृत इति शिरोभाग उद्धृतेन श्लोकेन प्रतिभाति । माता, पत्नी, दुहिता चेत्यवस्थात्रयमनुभवता यथाक्रमं स्त्रीणां तत्तदवस्थायां विहितं कर्तव्यं कर्मोभयलोकाविरोधेन विनायासं च यथावत्पारणार्थं

सर्वावस्थासु शुभप्रदया विद्ययावश्यं परिचयः कर्तव्यः इति तदानीं-
तनानामग्रहो दृश्यते । महाभारतनिर्माणकाले बह्व्यो योषित ईदृ-
शानां ग्रन्थानामभ्यसनपरा आसन्निति महाभारतनिर्माणप्रयोजनं
शीर्षकलेखे यन्निवेदितं तेनैव स्फुटं दृश्यते । केनापरिचितास्ति विस्म-
योत्पादिचरिताख्या कुन्ती । संस्कृतेः परमां काष्ठामारूढैः पाश्चा-
त्यनारीनैरपि स्वविस्मयं सादरं चोच्चारिताभिधानां महाभारतना-
यिकां द्रौपदीं को वा सबहुमानं न स्मरति । इमेऽन्याश्च महाभारते
वर्णिताः स्त्रियः सप्रयत्नं शिक्षिता आसन्निति तत्र कृतैरुल्लेखैरेव स्फुटं
भवति ॥

ततः पौराणिककालादनन्तरं काव्यादीनां निर्माणकालेपि कति-
पयं विदुष्यः तत्र तत्र विद्वद्बृन्दभूषितेषु जानपदेषु जाता इति
श्रूयते । विद्वद्ब्रह्मैराकीर्णयां श्रीभोजराज्ञः परिषदि सीतानाम्नी
विदुषी राज्ञा तत्पण्डितैश्च परमसत्कृताऽऽसीत् । तथैव महाकविना
भवभूतिना स्वीय उत्तररामचरितारूपे नाटके वासन्तीनाम्न्येका वा-
ल्मीकिविद्यार्थिनी तच्छिष्यसमूहेऽभ्यस्यन्ती वर्णिता ॥

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ देवम् ॥

अयं ग्रन्थः वैयाकरणशिरोमणिना देवेन कृतः । अस्मिंश्च
ग्रन्थे पाणिनीये धातुपाठे सदृशानां ईषद्विज्ञानां यथाकथंचित्सादृश्य-
मापद्यमानानां वा धातूनामेकस्मिन्नेव विकरणे विकरणान्तरे वा पुनः
पाठस्य फलं विशदतमं प्रतिपादितमस्ति । एवंविधानां धातूनां केषां
चिदर्थद्वेदः, अन्येषां परस्मैपद्यात्मनेपदित्वेन विशेषः, इतरेषां स्वर-
तो व्यतिरेकः, अपरेषामिटा भिदा, इत्यादिः प्रभूतप्रबन्धपरिशीलन-
लभ्यः कोमलमतीनामसुगमोऽर्थो वितायते ग्रन्थकृता । तच्च पद्यब-
न्धेनैवाकारीति इदमन्यत्कौतुकम् । ‘न विना वृत्तबन्धेन वस्तु प्रायेण
सुग्रहम्’ इति ग्रन्थकृदेवोपन्यास्यत् । यद्यपि सरूपा धातवो न
सर्वेऽत्रोपात्ताः, तथापि भूयसां ग्रहणादनुक्ता अपि सुगमा एवेति
ग्रन्थकारोऽभिसंदधाति ॥

अस्य दैवस्य व्याख्याता महावैयाकरणः कृष्णलीलाशुक्-
मुनिः । स च मूलनामानुरूपमेव स्वव्याख्यानस्य पुरुषकार इति नाम
चक्रे । अस्य च महाशयस्य व्याख्यानसरणिः अपूर्वो अतिप्रौढा
सहृदयह्लादिनी च केवलमात्मसंवेद्यैव । मूलस्यापि कचित्कचिदुप-
स्कुर्वाण एष ‘बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते’ इति व्याहरन्
केवलमात्मश्लाघया प्रसित इति न मन्तव्यः । पाणिनीयतन्त्र-
परिश्रमवतां कैयटभर्तृहरिप्रभृतीनाम्, तन्त्रान्तरप्रवर्तयितॄणां चन्द्रा-

दीनाम्, नैघण्टुकानाममरसिंहादीनाम्, आलङ्कारिकाणां वामनाद्या-
नाम्, शास्त्रान्तराणां मीमांसाप्रमुखाणाञ्च सरतोऽस्य वैदुषीमन्यादृ-
शमेव मन्यामहे । किं बहुना । अन्तरेण पुरुषकारं दैवमपि दुर्गत-
मुत्पश्यामः ॥

अनयोश्च मूलव्याख्यानकृतोः जीवितसमयः ग्रन्थप्रकटकेन
विद्वन्मणिना गणपतिशास्त्रिणा आत्मकृतायां निवेदनायां निरधारीति
न ततोऽभिनिविशामहे । व्युत्पित्सूनामयं ग्रन्थो बहूपकुर्यादित्यत्र
के वा विशेरते ? ॥

दुर्लभं दैवमनुकूलेन पुरुषकारेण सहकृतं तर्कदुर्विधस्य सर्व-
स्यापि करतलाधीनं कलयते गणपतिशास्त्रिणे बहु धारयति धीर-
लोकः ॥

शंकराभ्युदयः ॥

❖

कामाभिमानास्तिकनास्तिकाय

कामाधिकस्पर्शनकर्मठाया ।

श्यामाविटाङ्कुरचमत्कृताय

श्यामारुणाय स्पृहयामि धाम्ने ॥ ८ ॥

अव्याजकारुण्यनिकेतचेता-

स्सव्यार्धवीक्षाविनमन्मुखेन्दुः ।

दिव्या शुकव्यासमुखर्षिनव्या

भव्याय भूयान्मम भावनेयम् ॥ ९ ॥

फणावृतैकस्तनमर्धभागे

यस्योत्तरीयं ह्युपवीतमेव ।

मातापितृभ्यां जगतो मम स्यात्

कस्मैचिदस्मै महसे नमस्या ॥ १० ॥

वामेतरोरःस्थललोलदाम-

फणामणीनायकभावुकश्रीः ।

मुक्तावली दीव्यति यत्कुचाग्रे

मोदाय भूयान्मम देवतेयम् ॥ ११ ॥

कण्ठप्रभावन्धुरमन्दवृन्दं
 कचोच्चयं तत्तटितो जटाभिः ।
 तदम्बु किञ्चाभ्रधुनीं वितन्व-
 न्तन्वीत धन्वी गिरिणैष सौख्यम् ॥ १२ ॥

प्रायोऽसपन्नत्वमुदा प्रकामं
 प्रवर्धमानैककुचाप्रघर्षात् ।
 निम्नं यदीयं चिबुकं नितान्तं
 दिश्यान्मुदं मे परदेवतेयम् ॥ १३ ॥

महीध्रकन्यागलसंगतापि
 माङ्गल्यतन्तुः किल हालहालम् ।
 यत्कण्ठदेशेऽकृत कुण्ठशक्ति-
 भैक्यानुभावादयमस्मि भूमा ॥ १४ ॥

गुणत्रयातीतविभावमित्थं
 गोकर्णनाथं वचसार्चयित्वा ।
 तिस्रः स रात्रीस्त्रिजगत्पवित्रे
 क्षेत्रे मुदात्र क्षिपति स्म कालम् ॥ १५ ॥

वैकुण्ठकैलासविवर्तभूतं
 हरत्ततोऽघं हरिशंकराख्यम् ।
 दिव्यस्थलं देशिकसार्वभौम-
 स्तीर्थप्रवासेन चिरादयासीत् ॥ १६ ॥

भ्रमापनोदाय भिदावदाना-
 मद्वैतमुद्रामिह दर्शयन्तौ ।
 आराध्य देवौ हरिशंकराख्यौ
 द्व्यर्थाभिरित्यर्चयति स्म वाग्भिः ॥ १७ ॥

उदञ्चयन् सोमकलानिवासं
 गामादरात्तत्कलयन्ननादिम् ।
 मौनं महः किञ्चन दिव्यमङ्गी-
 कुर्वन् विभुर्मे कुशलानि कुर्यात् ॥ १८ ॥

योमन्दरागं दधदादितेयान्
 सुधाभुजः स्नातनुते विषादी ।
 स्वामिन्दुलीलोचितचारुमूर्ते
 कृपामपारां स भवान् विधत्ताम् ॥ १९ ॥

उल्लासयन्त्यो महिमानमुच्चैः
 स्फुरद्वराहेशकलेवरोऽभूत् ।
 तस्मै विदध्मः करयोरजस्रं
 सायन्तनाम्भोरुहसामरस्यम् ॥ २० ॥

समावहन् केसरितां परां यः
 स्फुरद्विषत्कुञ्जरमाजघान ।
 प्रह्लादमुल्लासितमादधानं
 पञ्चाननं तं प्रणुमः पुराणम् ॥ २१ ॥

उदीतबल्याहरणाभिलाषो
 यो वामनोहार्यजिनं वसानः ।
 तपांसि कान्तारहितो व्यतानी-
 दाद्योऽवतादाश्रमिणामयं नः ॥ २२ ॥

येनाधिकोद्यत्तरवारिणाभू-
 जिताऽर्जुनः सङ्गररङ्गभूमौ ।
 नक्षत्रनाथस्फुरितेन तेन
 नाथेन केनापि वयं सनाथाः ॥ २३ ॥

विलासिनालीकभवेन धाम्ना
 कामं द्विषन्तं सहशाश्वमस्यन् ।
 देवो धरापत्यकुचोष्मसाक्षी
 देयादमन्दात्मसुखानुभूतिम् ॥ २४ ॥

उत्तालकेतुः स्थिरधर्ममूर्ति-
 र्हालाहलस्वीकरणप्रवीणः ।
 सरोहिणीशानिशुच्यमान-
 निजोत्तमाङ्गोऽवतु कापि भूमा ॥ २५ ॥

विनायकेनाकलिताहितापं
 निषेदुषोत्सङ्गभुवि प्रहृष्यन् ।
 यः पूतनामोहकचित्तवृत्ति-
 रव्यादसौ कोऽपि कलापभूषः ॥ २६ ॥

पाठीनकेतोर्जयिने प्रतीत-
 सर्वज्ञभावाय दयैकसीम्ने ।
 प्रायः क्रतुद्वेषकृतादराय
 बोधैकधाम्ने स्पृहयामि भूम्ने ॥ २७ ॥

व्यतीतचेतोविषयं जनानां
 विद्योतमानाय तमोनिहन्त्रे ।
 भूम्ने सदा घासकृताशयाय
 भूयांसि मे सन्तुतमां नमांसि ॥ २८ ॥

वृषाकपायीवरयोः सपर्या
 वाचातिमोचारसयेति तन्वन् ।
 मुनिप्रवीरो मृदितात्ममोहो
 मूकाम्बिकायाः सदनं प्रतस्थे ॥ २९ ॥

अङ्गे निधाय व्यसुमात्मजातं
 मोहाकुलौ हन्त मुहुः प्ररुद्य ।
 तदेकपुत्रौ द्विजदम्पती स
 दृष्ट्वा दयाधीनतया शुशोच ॥ ३० ॥

अपारमञ्चत्यथशोकमस्मि-
 न्नभूयतोच्चैरशरीरवाचा ।
 जायेत संरक्षितुमक्षमस्य
 जनस्य दुःखाय परं दयेति ॥ ३१ ॥

आकर्ण्य वाणीमशरीरिणीं ता-

मसाविति व्याहरति स्म तज्ज्ञः ।

जगन्नयोरक्षणदक्षिणस्य

सत्यं तवैकस्य तु शोभते सा ॥ ३२ ॥

इतीरयत्येव यतौ द्विजातेः

सुतः सुखं सुप्त इवोदतिष्ठत् ।

समीपगैः सर्वजनीनमस्य

चरित्रमालोक्य विसिद्धिमेव च ॥ ३३ ॥

अथानिशाखेटवशादटव्यां

मूले तरोर्मोहवशाद्गतासुम् ।

निरीक्ष्य मार्गे मरुगं नृपालं

सनन्दनं प्राह स संयमीन्द्रः ॥ ३४ ॥

सौन्दर्यसौभाग्यनिकेतसीमाः

परःशता यस्य पयोरुहाक्ष्यः ।

स एष राजा मरुगाभिधानः

शेते परासुः श्रमतो धरण्याम् ॥ ३५ ॥

प्रविश्य कायं तमिमं परासो-

नृपस्य राज्ये स्वसुतं निवेश्य ।

योगानुभावात्पुनरप्युपैतु-

मुत्कण्ठते मानसमस्मदीयम् ॥ ३६ ॥

अन्याहशानामदसीयनाना-

कुशेशयाक्षीकिलिकिञ्चितानाम् ।

सर्वज्ञतानिर्वहणाय सोऽहं

साक्षित्वमप्याश्रयितुं समीहे ॥ ३७ ॥

इत्युचिवांसं यतितल्लजं तं

सनन्दनः प्राह ससान्त्वमेनम् ।

सर्वज्ञ नैवाविदितं तवास्ति

तथापि भक्तिर्मुखरं तनोति ॥ ३८ ॥

मत्स्येन्द्रनामा हि पुरा महात्मा

गोरक्षमादिश्य निजाङ्गुष्ठ्यै ।

नृपस्य कस्यापि तनुं परासोः

प्रविश्य तत्पट्टणमाससाद् ॥ ३९ ॥

भद्रासनाध्यासिनि योगिवर्ये

भद्राण्यनिद्राण्यभवन्प्रजानाम् ।

ववर्ष कालेषु वलाहकोऽपि

सस्थानि चाशास्यफलान्यभूवन् ॥ ४० ॥

विज्ञाय विज्ञाः सचिवा नृपस्य

काये प्रविष्टं कमपीह दिव्यम् ।

समादिशन् राजसरोरुहाक्षीः

सर्वासना तस्य वशिक्रियायै ॥ ४१ ॥

संगीतलास्याभिनयादिमेषु

संसक्तचेता ललितेषु तासाम् ।

स एष विस्मृत्य मुनिः समार्धि

सर्वात्मना प्राकृतवद्भूव ॥ ४२ ॥

गोरक्ष एषोऽथ गुरोः प्रवृत्ति

विज्ञाय रक्षन् बहुधास्य देहम् ।

निशान्तकान्तानटनोपदेष्टा

नितान्तमस्याभवदन्तरङ्गः ॥ ४३ ॥

तत्रैकदा तत्त्वनिबोधनेन

निवृत्तरागं निजदेशिकं सः ।

योगानुपूर्वीमुपदिश्य निन्ये

यथापुरं प्राकृतमेव देहम् ॥ ४४ ॥

हन्तीदृशोऽयं विषयानुषङ्गः

किंचोर्ध्वरेतोन्नतखण्डनेन ।

किं नोदयेत्किंलिखमुल्बणं त-

त्कृत्यं भवानेव कृती विवेक्तुम् ॥ ४५ ॥

इत्थं समाविष्कृतभावमेनं

सनन्दनं शश्वदथाभिनन्द्य ।

अनुज्झितन्यायमविस्तरं च

शनैः समाभाषत भाष्यकारः ॥ ४६ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ कालिदासस्य ग्रन्थाः ॥

❖

इदं पुनः सर्वेषामपि संस्कृतभाषाप्रणयिनां सुव्यक्ततमम्—
यदुत कालिदासः कदा समजनिः? कति वा कालिदासाः? कति
विरचिता ग्रन्थास्तेन? कालिदासीयत्वेन प्रसिद्धानां ग्रन्थानां सर्वेषा-
मप्येक एव वा कविः कालिदासः? इत्यादिकमधिकृत्य प्रचलन्विम-
र्शकानां विवादो नाद्यापि विश्राम्यतीति । एकैकोऽपि विमर्शको विम-
र्शकमन्यो वा हेतून् हेत्वाभासान्वा प्रकटय्य परपक्षप्रतिक्षेपाय
प्रयतते, प्रयस्यति चात्मनो मतमवस्थापयितुमित्यपि न तिरो-
हितं गैर्वाणीप्रणयिनाम् । लोके तावत्सरससरलपदघटितं यद्य-
दुपलभ्यते काव्यम्, अन्यद्वा किमपि शब्दसंघटनम्, तत्सर्वमपि—
अपहृत्य विज्ञातमपि कर्तुरन्यस्य कवित्वम्— कालिदासीयमिति
व्यपदेशं प्रकाशयितुमतिमहतीमुपलभामहे प्रायशः पण्डितानां नवी-
नविमर्शसरणिविदूराणां सर्वात्मना स्वरसवाहिनीं मनोगमनिकाम् ।
आस्तामिदम् । न ह्यनेन छिद्यते किमप्यस्माकम् । इदं पुनरस्माकं
शिरःशूलमुत्पादयति— यदुच्यते रघुवंशादिध्वनिकाव्यकविर्महानु-
भावः कालिदासः सर्वथा रसवासनाविदूरं क्लिष्टपदघटनदुष्टमसंस्कृत-
मतीनामप्यनादरार्हमात्मना विरचयमास नलोदयं नाम नवीनं का-
व्यमिति ॥

एवं किलात्र वदन्ति किंवदन्तीवेदिनः— पुरा किल महति

श्रीभोजराजस्य*सदसि संख्यातिगाः संख्यावन्तः कवयः सममिलन् । तदा च प्रवर्तमानायां सरसगोष्ठ्याम्, तेषु तेषु च प्रवृत्तेषु कवितारतम्यकथान्तरेषु, कालिदासः कठिनपदप्रयोगशब्दालंकारघटना-वैदेशिक इति गुणमेव दोषत्वेन भावयन्तः परिजहसुः परे कवयः । तदिदममृष्यमाणेन च कविना कालिदासेन परविजिगीषया प्रकृतमिदं काव्यं प्रारब्धं सद्य एव संजातसंरम्भेण । तदेतदन्यादृशं निर्माणमालोक्यन्तः स्वेषां पदविभागेऽप्यनीश्वरभावमवगत्य नितरां व्रीडाकुलास्तदर्थविगतौ त्वरमाणाः सर्वेऽपि परे कवयः कालिदासमेव तदर्थं शरणमुपजग्मुः । ततश्च सुप्रसन्नेनान्तरात्मना महाकविर्भहानुभावः कालिदासः स्वयमेव पदानि विभज्य शृण्वतां विस्मयविभ्रमावहं व्याचक्षे तदेव काव्यम् । अनन्तरं विगलितदर्पदाहज्वरमहोष्माणश्च ते सर्वेऽपि साक्षात्सरस्वतीमेव कालिदासं मन्यमानास्त्रिभिरपि करणैस्तमानर्चुः । ततश्चेदं सुप्रसिद्धमासीन्नलोदयं नाम काव्यम्— इति ॥

हन्त हन्त सर्वथेदमरसमकाव्यं शब्दघटनमनुचिताध्यवसायमिव समारोप्यमाणं कथमिव कालिदासे वयं मृष्यामः ॥

ऋतुसंहाराभिधं काव्यमपि न कालिदासीयमित्येव प्रतिभात्यस्माकम् । तत्र हि प्रायः कुमारसंभवादिषु सन्त्येव सन्ति ऋतुवर्णनानि । न खलु कालिदासजातीयः कश्चिदपि महामना एवमुक्तानेव विषयान्काव्यान्तरे अविच्छित्तिविशेषं सर्वात्मना पुनरुक्त्यन्नन्याय्यमिदमात्मना करिष्यति । शब्दार्थरसवर्णानामङ्गीषु तत्र दृष्टिं निक्षिपतामप्यस्माकं स एवायमाशयः सुतरां दृढीभवति ॥

सत्येवं कति वा कालिदासस्य काव्यानीति चोदितास्तु श्राव्य-

त्रयं दृश्यत्रयमिति षडेव काव्यानि स्युरिति वदामः ॥

इह किल भारते वर्षे प्रायो दृश्यते त्रित्वसंख्याया अन्यादृशं प्राधान्यम् ; तद्यथा— त्रयो गुणाः, त्रयो वेदाः, त्रयोऽग्रयः, तिस्रो मूर्तयः, त्रीणि भुवनानीति ॥

समालोच्य चेदं सर्वमागमिकः सूक्ष्मदर्शी कल्याणबुद्धिरसौ कालिदासः स्वस्य काव्यान्यपि श्राव्याणि दृश्यानि च त्रित्वसंख्यया समभावयदिति संभावनायां न हि वयं बलवन्तमुपरोधमुत्पश्यामः ॥

श्राव्याणि च— मेघसंदेशः, कुमारसंभवः, रघुवंश इति त्रीणि । दृश्यानि तु काव्यानि— मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशी-यम्, शाकुन्तलमिति त्रीणि ॥

मालविकाग्निमित्रं तु वचःसंदर्भवैजात्येन, वस्तुग्रथननिस्तलत्वेन, रसविलासरस्यत्वेन, चारुचरितचमत्कारेण च भिन्नामेव गमनिकामन्ययोरुभयोरलक्षितामाश्रयदात्मनः पुनरकालिदासीयत्वमनक्षरमावेदयतीत्याधुनिकविमर्शकानां केषांचिदाशयस्तु नास्माकं हृदयमधिरोहति । प्रथमेऽङ्के अङ्कुरितस्य पश्चादनुपक्षेपाद्विस्मृतप्रायस्य निपुणमवसाने कार्यनिर्वाहकतया समुद्भिन्नस्याङ्गुलीयकवृत्तान्तस्य सरसमृदुलं संघटनम्, दृढं विश्रसिमः, न खल्वशाकुन्तलकविरन्यः कश्चिदारचयितुं पारयिष्यति । अर्थतः शब्दतश्च त्रयाणामप्यैककण्ठ्यमनुभूयमानमन्यदा निरूपयिष्यामः । विचारयिष्यामश्च तदा प्रस्तावनायां मालविकाग्निमित्रस्य धावककविपुत्रेति भाससौमिल्लेति च परिदृश्यमानयोः पाठयोस्तारतम्यं वास्तवत्वं च । इदं पुनर्न वयमवसरेऽस्मिन्नभिधातुं पारयामः— यदुत कालिदासव्याख्याता उत कालि

दाससादृश्यमभिलषन्, अथ वा कालिदासमतिशयिषमाणस्तत्त्वम-
वान् भट्टभवभूतिः दृश्यकाव्ये प्राधान्यार्हतया नियमितयोर्वीरशृङ्गा-
रयोरन्यतरः शृङ्गारः परिगृहीतः कालिदासेनेत्यात्मना वीरं परिगृ-
ह्णानः महावीरचरितं नाम परमौजस्वि प्रेक्षणकप्रबन्धं विरचयन्,
तावताप्यात्मनो मनोरथं फलेग्रहिमनुपलभमानः, स्वयमपि शृङ्गारमेव
प्रधानं परिगृह्य कालिदासीयशृङ्गाररसप्रधानदृश्यत्रयस्थानीयतया
मालतीमाधवं नाम प्रकरणम्, उत्तररामचरितं नाम नाटकं च संज-
ग्रन्थ । 'एको रसः करुण एव' इति पद्ये करुणपदं तु करुणविप्रलम्भ-
शृङ्गारपरमिति न किमपि प्रतिकूलमस्माकम् । यथा चैतत्, तथा
प्रसङ्गान्तरे प्रतिपादयिष्यामः । कालिदासत्रयमिति वत् भवभूतित्रय-
मिति प्रथां संपिपादयिषुः, वीररसप्रधानतया गतं महावीरचरितमेकं
दृश्यकाव्यमप्यालोचयन्, शिष्टाभ्यां द्वाभ्यामेव शृङ्गारप्रधानाभ्यां
रूपकाभ्यां कालिदासीयरूपकत्रयस्थानीयाभ्यां भावितव्यमित्याशयानो
भट्टभवभूतिः, पञ्चाङ्ककस्य मालविकाग्निमित्रस्य तादृशस्य विक्रमोर्व-
शीयस्य च प्रतिद्वन्द्वितया माधवमकरन्दाभ्यां सनायकद्वयं दशाङ्क-
शृङ्गाररसप्रधानं मालतीमाधवं नाम प्रकरणमारभमाणः, स्वकीयमेन-
मभिसंधिं प्रचिकटयिषुः, क्रमेण गणनायां विक्रमोर्वशीयचतुर्थाङ्कस्था-
नीये मालतीमाधवस्य नवमेऽङ्के उर्वशीविरहोन्मत्तस्य चेतनाचेतनेषु
प्रकृतिकृपणस्य पुरुरवसः कष्टामवस्थामात्मनाप्यनुभवतो माधवस्य
विरहविलापे मन्दाक्रान्तावृत्तविरचितेन पद्यद्वयेन क्रमेण मेघसंदेशपू-
र्वोत्तरभागकथां शब्दार्थाभ्यां संगृह्णानः, विक्रमोर्वशीये तत्र प्रकरणे
प्रथमप्रस्तुतं मेघवृत्तान्तमनुसारयति । प्रसन्नोदात्तेन गभीरप्रकृ-
तिना व्यङ्ग्यैकवृत्तिना कालिदासेन सप्ताङ्के श्रीमति शाकुन्तले

निगूढनिहितां श्रीरामायणकाण्डसप्तककथाम्, विशिष्य स्वाभिप्रायेण
सरसरमणीयया (मिथ्याभूतयापि) कयापि गमनिकया निर्वहणीयां
भगवतो रामभद्रस्योत्तरकथां शाकुन्तल एव निगूढनिपुणं क्रोडीकृतां
च मुहुर्मुहुर्भावयन्नृत्पन्नसंस्कार एव भट्टभवभूतिरात्मनापि सप्ताङ्क-
मुत्तररामचरितं नाम रूपकं विनिर्ममे । प्रियपाठकाः, सुबहु वक्तव्ये-
ऽप्यत्र विषये श्रीमतां प्रज्ञाप्रकर्षस्य प्रतिभामहिम्नश्च पुरस्तादियमेव
सूत्ररीतिरतितरां पर्यासेति स्वीकृतः संक्षेप इति वस्तुतत्त्वं निवे-
दयामः ॥

इदं च सूक्ष्मदर्शीभिरवधातव्यम्— यत्सर्वत्रापि स्वकीये
श्रव्ये दृश्ये वा काव्ये कविकुलचूडामणिरयं सर्वात्मना श्रीमद्रामायण-
मेवात्मनो मार्गदर्शि समाकलयतीति । दृश्यताम्— 'कश्चिदस्ति
वार्थः ?' इति धर्मपन्त्या कालिदासः पृष्ठइति चिरप्रथितैतिह्यानुरोधेन
शब्दार्थसमालोचनया खण्डकाव्यतया च प्रथमकृतिरिति संभावनीये
श्रव्ये मेघसंदेशकाव्ये 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' 'रामगिर्याश्रमेषु
' वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु' 'दशमुखभुजोच्छ्वासितप्र-
स्थसंधेः' 'इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोन्मुखी सा' इति रामाय-
णकथां क्रोडीकुर्वन्, हनुमद्वृतं मनसि निधायैवेदमारचितं काव्यमि-
ति निपुणमावेदयति गूढाभिसंधिः कालिदासः । अत्राधिकं तु विद्यु-
लताभूमिकातो मेघसंदेशविमर्शतश्च समवगम्यताम् । रूपकत्रयप्र-
स्तावनापर्यालोचनया परैश्च बहुभिरान्तरेहेतुभिरादितः कृतमिति विश्व-
सनीये मालविकाग्निमित्रे 'सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्या-
हृताश्वो यक्ष्ये' इति विलिखन्, वस्तुतः श्रीरामभद्रस्याश्वमेधं गूढं

चित्ते करोति कालिदास इति ननु स्पष्टमेव सूक्ष्मेक्षिकामाकलयताम् । मेघसंदेशकथायाः संवत्सरव्यापितां शापस्य वर्षभोग्यतया ख्यापय-म-हाकविरयम्, मालविकाग्निमित्रेऽपि 'संवत्सरमात्रं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यति' इति, 'संवत्सरोपावर्तनीयो निर्गलस्तुरगो विसृष्टः' इति च निबध्नन्, श्रव्यदृश्ययोरेनयोरुभयोरप्याद्ययोरैकराश्यमासूत्रयतीति जानीमः । कुमारसंभवकाव्यमपि श्रीरामायणबालकाण्डस्थितां कुमारोत्पत्तिकथां मनस्याकलयन्नेव, तत्र दृश्यमानेन 'कुमारसंभव' पदैर्नैव व्यपदिशन्नन्यादृशमेव बहुमानमात्मनः श्रीमति रामायणे प्रदर्शयति प्रथमः कविमणीनाम् । एवं विक्रमोर्वशीयेऽपि चतुर्थाङ्के श्रीरामायणानुरोधं सुविशदमावेदयन्, रामायणगतमेवैकं पद्यमत्रापि घटयन्, 'आः दुरात्मन् राक्षस तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि' 'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः' इत्यादिना स्वाशयमेव प्रकाशयति कालिदासः । विक्रमोर्वशीये च तपस्यतः कुमारस्य, कुमारवनस्य, गौर्याः, गौरीचरणारागसंभवस्य संगमनीयमणेश्च सरससंदर्भणम्, 'दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना' इति पुनः प्रत्युपलब्धचेतनस्य मन्मथस्योदन्तमासूत्रयदुपमानिवन्धनं च, कुमारसंभवकाव्यस्य विक्रमोर्वशीयरूपकस्य च सन्नद्धाचारतामभिव्यनक्ति । 'तस्यात्मा शितिः कण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः । मोक्षयते सुरवन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान्' इति कुमारसंभवपद्यम् 'आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते । अभिषिक्तं महासैनं सैनापत्ये मरुत्वता' इति विक्रमोर्वशीयश्लोकं च सावहित्ति भावयतां रसिकविमर्शकानां प्रसन्नमधुरं चेत एवात्र नूनं भविष्यति परमं प्रमाणमित्यपि प्राप्तावसरं प्रस्तुवीमः ।

'यस्याः शिखायामयमर्पणीयः' इत्युक्तिम्, 'ऊर्वशी मणिमादाय मूर्धनि वहति' इति सूक्तिं च विमृशतां रसिकानां संगमनीयमणिवृत्तान्तोऽयं नियतं पुरःस्फूर्तिकमवस्थापयति श्रीसीतादेव्याश्चूडामणिव्यतिकरम् । 'कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्' इत्युक्तरीत्या प्रज्ञापरिणामकृतत्वार्हस्य तज्जनितविनयोपहितस्य 'मन्दः कवियशः प्रार्थी' इति समुपक्रान्तस्य शब्दार्थवर्णनरसभावादिभिरखिलानप्यन्यान्प्रबन्धानतिशयानस्य रघुवंशकाव्यस्य वंशविस्तरादौ क्वचित्क्वचिद्विसंवादेऽपि श्रीरामायणोपजीवनं को नाम सचेतनो भावुको निषेधतु? एवं पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः प्रस्तावनापरिशिलनेन 'आपरितोषाद्विदुषाम्—' इति सूक्तिसारस्येन च सर्वथाप्यन्ततो विरचितमिति संभावनीयस्य सर्वैरपि प्रकारैः परां काष्ठामधिरूढस्य रूपकरत्नस्य श्रीमतः शाकुन्तलस्य कथातो भारतानुसरणेऽपि गाढं रामायणोपजीविताम्, रामस्येव दुष्यन्तस्य मृगानुसरणम्, रक्षोभीतमुनिप्रार्थितयज्ञक्रियापालनम्, भरतस्येव विदूषकस्य युवराजसादृश्यमुल्लिखतो वनान्नगरनिवर्तनम्, अङ्गुलीयकवृत्तान्तः, कठोरगर्भायाः शकुन्तलायाः सीताया इव नगरान्निर्वासनम्, वन्यवृत्तिभिर्मुनिभिरभिरक्षणम्, श्रीरामभद्रस्येव दुष्यन्तस्य मातल्यानीतरथाधिरोहणम्, विजयलक्ष्मीविलासपूर्वकं पुनरपि धर्मपत्नीसमासादनम्, 'आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द' इति पद्यस्य रघुवंश इव शाकुन्तलेऽपि 'सा निन्दन्ती खानि भाग्यानि बाला—' इति श्लोकस्य घटनम्, 'भगवति वसुंधरे देहि मे विवरम्' इति नायिकोक्तिश्च नियतमापातमात्रतोऽप्यवगमयितुमलं भवति । इत्थमस्मिन्नंशे सर्वतः समालोच्यमाने श्रव्यस्य रघुवं-

शस्य दृश्यस्य शाकुन्तलस्य च एककुलीनता सुस्पष्टा भविष्यति
सुमेधसाम् ॥

इत्थं च पूर्वोपपादितैरनेकैरालोड्यमानैराशयविशेषैरपरापरैश्च
कारणैर्यथा वयं पश्यामः, तथा श्रीरामायणैकशरणेन महाकविना
कालिदासेन प्रायशः साक्षान्निगूढतया वा श्रीरामभद्रदिव्यचरितानुवि-
धायिना कथाभावेन घटितं श्रव्यकाव्यत्रयं दृश्यकाव्यत्रयं चोपनिब-
द्धमिति सिद्धम् ॥

जानन्ति चेन्मां जानन्तु ।

कृत्स्नस्यापि बलवदनिष्टकर्णेजपा उत्पाताः; तथाप्यनुबध्नन्ति सत-
नयमस्माकं प्रभुमेव । अयं हि शास्ता प्रभुः सर्वेषामस्माकम् । कु-
शलिन्यस्मिन् सर्वेऽपि कुशलिनो वयमनुद्विग्ने च प्रमुदिताः । अय-
मेवेष्टे पालितो यत्नेन सर्वतोऽभिरक्षितुमस्मान् । अपि चैकपुत्रश्चिरा-
ङ्कुरितान्वयश्च । किञ्चैतादृशलोकोत्तरसुन्दरकुमारवपुषि नः प्रभुकुमारे
विशेषतः सर्वैरपि यत्नवद्विर्भाव्यम् । विचिन्त्यमाने सर्वोऽप्ययं व्यतिक-
रस्तमेवानुबध्नाति । तथा हि— प्रथमं परिवृतस्तस्यैवोपरि शकटः ।
तदनिष्टायैवोपगता निपातिता च घोरा रजनीचरी । यथा नः
स्वप्रदर्शनमेनमेवादायोदपतत्तेनैव सह निपपात हतासुर्महाप्रमाणो
रजनीचरः । इदमपि पतनमनयोस्तस्यैवापायहेतुः स्फुटं प्रतीयते ।
एवं सर्वैरप्येतदपायशंसिभिरुत्पातैर्न शुभावहमवस्थानमस्मिन् प्रदेशे
ससुतस्यास्य प्रभोरस्माकम् । यदि रोचते हितमस्मदभिहितं प्रभवे,
तर्हि क्रियतामविलम्बितं यत्नादपक्रमणे व्रजस्येति । अन्ये पुन-
रभिदधुः— सर्वमिदं सम्प्रतिपन्नम् । न वयमपलपामोऽन्यथा ।
न वा संदेहः । तथापि नासत्यनिष्कृतिकं किञ्चिदपि जगति
गर्हितं कर्म । आचक्षते हि शास्त्रविदो निरयदायिषु दुरितेषु प्राय-
श्चित्तानि पातकिनाम्, अनिष्टदायिषु चौत्पातिकेषु शान्तिकानि
कर्माणि च स्मृतिचोदितानि । अस्मिन्नपि समुचितशान्तिकर्मपनोद्य-
दोषेऽपि किमनयानर्थशङ्काङ्कुरितत्रासया चिन्तया नः । उपयान्ति खलु
क्षोभं तनीयस्यपि निमित्ते मनांसि भिरूणाम् । सन्त्यस्माकमपि व्रजे
मान्यतमा निखिलदोषनिष्कृतिकोविदा जरन्तस्तदनुयुक्तेन विधानेन
निर्वोदनिष्कृतिनिवारितनिखिलदोषा वसामः सुखमस्मिन्नेव सह
प्रजापतिना । इदमेव युक्तरूपमवभात्यस्माकमिति । ततो नन्दो-

ऽप्याकर्ण्य क्रमेण भाषितानि गोपानां स्वयमपि विचार्य प्रत्येक-
शस्तेषु गुणदोषावधार्य तत्कालोचितं गुणाधिकमन्तिमं पक्षं निश्चित्य
कृत्यमवादीत् । महाभागाः साधु सम्माननीयाः प्रत्येकमुचिताभिरुप-
पत्तिभिर्वैः सूक्तयः । शृणुत ममापि हृदयगतं विचिनुत दोषानस्मिन् ।
यदि स्युर्नहि कश्चित् पश्यति सर्वमपि समञ्जसमेव मनुजः । यत्
किल दोषबहुलेऽस्मिन् प्रपञ्चे को विन्देतादोषदुष्टां स्थितिं जन्मी ।
दोषाणां चात्मा प्रमादो दाक्षिण्यं नियतिरिति सन्ति चत्वारि द्वारा-
णि । तेषु चापिधीयन्तां काममाद्यानि त्रीणि शास्त्रायः पट्टबद्धबन्धु-
रेण बुद्धिकवाटेन । अन्तिमं त्वविज्ञेयनिमित्तरूपं निष्कृत्यैव तिरो-
धेयम् । तादृश्यस्मिन् व्यतिकरे सैव शरणमस्माकम्, यथा च सु-
विहितया निश्शेषनिर्हृतदोषाणां न दुर्लभं निःश्रेयसम् । तदाहूय-
न्तामभिज्ञा घोषवृद्धाः, विचार्यन्तामुत्पातफलानि, प्रवर्त्यन्तां तदुपदि-
ष्टाशान्तिविधय इति । ततः सर्वेऽपि ते सभासदः श्रुत्वाल्पाक्षरा-
मनुमन्थितशास्त्रलोकमर्यादामखिलजनोपलभ्यामतिगभीरां वाचं न-
न्दस्य युगपदेव साधुवादमुखरमुखाः प्रमोदभरकलकलैर्नन्दभवनमा-
पूरयामासुः । ततस्तस्मिन्नुपशान्ते कोलाहले, तेनातितरां प्रीतहृदयो
नन्दो वृद्धजनानयनाय पार्श्ववर्तिनो गोपानादिदेश । अथ घटिका-
पगमे द्वारदेशमुपागताननवरतकम्प्यमानोत्तमाङ्गतया मा कदापि
भूदियं कस्यापि जगति जन्तोरखिलदुःखनिदानमतिदारुणा जरेति
निषेधत इव मुहुर्मुहुर्धवलरोमराजिपिहितसर्वावयवतयापगतरजस्त-
मस्सम्पर्का सत्त्वमयी शुद्धामाभ्यन्तरीमिव बहिः प्रकाशयतो वृ-
त्तिम्, वयःपरिणामविलुप्तशरीरपाटवतया समुपचीयमानगुणगौरव-
भरवहननिस्सहजङ्घायुगलानिव मन्दमन्दसञ्चारिणः सर्वतः स्फुटप-

रिलक्ष्यमाणजरारक्तबिन्दुसन्दोहसमञ्चितसकलावयवतया विधातुलि-
खितान् भुक्तयुर्वर्षगणनाङ्कानिवाङ्मैरुद्रहतः, अवलम्बशैथिल्यान्नतपू-
र्वकायतयाऽविशेषेऽपि क्षान्तेः केन वयमक्षमाः केन वेयं क्षमेति-
विचिन्वत इव गुणविशेषं धरणीमवलोकयतः, सितोष्णीषकञ्चुकाव-
च्छन्नशरीरतया करावलम्बितयष्टितया चञ्चूपुटसन्दष्टविसदण्डान् राज-
हंसानिव धरणीमवतीर्णान्, शीर्णपञ्जरानिव गतवयसः, बुभुक्षिता-
निवादतः, वैमानिकानिव सत्पथचारिणः, पुङ्गवानिव गोकुलप्रवरान्,
योगिन इव निरुद्धसदागतीन्, वीरानिव परलोकविजयकुतूहलिनः,
उत्तमोत्तमकाव्यसन्दर्भानिवाप्राप्तदोषान् रससमूहानिव सकरुणशा-
न्तान् वृद्धानपि क्षीणान् सुवाङ्मुखानप्यवाङ्मुखान् दत्तहस्तावलम्बान्
गोपयुवभिर्मन्दमन्दं प्रवेश्यमानान् गोपवृद्धनाद्राक्षीत् । तदा नन्दः
समुत्थाय ससंभ्रमं सर्वैरपि प्रत्युपसृत्य किञ्चिदन्तरं सविनयं गृहीत्वा
हस्ततलान्यानायय तान् शनैरुपवेश्य मृदुतरेष्वासनेषु क्षणेन वि-
श्रान्तानां तेषामन्तिकोपविष्टः सप्रश्रयमवादीत् । आर्याः, परिज्ञातौ
भवद्विभूतपूर्वावुत्पातौ व्रजे, अद्यतनेन चापरेणार्जुनयुगनिपातेन भृशं
पर्याकुलाः स्मः सर्वेऽपि वयमवलोकयतास्मादतिदारुणात् कृतान्तमु-
खादिव मुक्तमपायात् क्षेमिणं बालकमिममावेदयत विचार्य साधु
मनसानन्तरकरणीयं मङ्गलौपयिकमस्माकमिति ।

ततः ते गोपवृद्धाः पलितपक्ष्मभ्रूलतापरिवेष्टितैरपगतरक्तिम-
भिर्वर्षद्विरिव हृदयगतं प्रसादममलैर्विलोचनैरतिसृजन्त इव क्षीरधारा
वदने विमलचीनांशुकेन प्रावृण्वन्त इवावयवान् बालकस्य वीक्षमा-
णाः वयःपरिणामपाण्डरप्रकोष्ठतलैः सकम्पैः पाणिभिरातपगलानिश-
ङ्कया तनुपवनचलितैः शुष्कपर्णैराच्छादयन्त इव नन्दकुलाङ्कुरमा-

मृशन्तो बालकं जराविक्लवावयवयोगयन्नैरनतिस्फुटवर्णोच्चारणैर्गद्ग-
दिकाहितकम्पैर्लपितैरिदमूचुः । 'वत्स, गोकुलजलनिधिचन्द्र, ब्रज-
जनवृन्दानन्दन, सुन्दरमूर्ते, जननान्तरसंचितेन पुण्यराशिना अ-
स्माकं चिरं जीव; वर्धतां तवाक्षीणारोग्यमाकरूपमायुः; विदधातु
तवानवधिकल्याणं भगवान्; प्रतिहतानि सर्वाण्यप्यमङ्गलानि' इत्य-
न्यान्यपि तत्कालोचितानि सकलजनहृदयाप्यायकान्यकृत्रिमप्रेमरसपे-
शलानि मङ्गलशासनमधुराण्युदीरयन्तो वचनानि नन्दमूचुः । 'महा-
भाग निहतास्तवारातयः महीयसे निःसमाभ्यधिकेनानितरजनसुलभेन
सौभाग्येन । यद्यपीदमनिष्टोदकमौत्पातिकं पतनमनयोर्महीरुहयोरस्मा-
कं ब्रजौकसाम्, न किञ्चिदपहीयते वयं खलु व्यग्राः कुलाचारक्रम-
निर्वहणेऽप्यभिज्ञाश्चिरंतनचरितानाम्, कोविदाः बहुविधमन्त्रतन्त्रौषध-
प्रयोगेषु, निष्णाताः शान्तिविधिषु, किञ्च भगवद्भक्त्युक्तयोजनैकान्तस-
कलप्रवृत्तयः शिवानुध्यानबद्धाभिनिवेशाः गणयेम न कदापि वञ्चित-
मात्मानं प्रतिपादयन्तः पात्रेषु सर्वस्वमपि भवद्भद्रौपयिकाय कर्मणे
न तप्येम पश्चाज्जुह्वन्तोऽपि जातवेदसि स्वान्यङ्गानि । तदनुयुङ्क्वा-
स्मानाज्ञाप्रतीक्षान् प्रकृतदोषनिष्कृतय' इति ।

ततः श्रुत्वा वृद्धजनभाषितमुपशमितमेव निखिलदोषजातं
मन्वानस्तत्संभारसंभरणाय गोपानादिदेश । ततः सुहृतेन संभृतेषु
संभारेषु वृद्धोपदिष्टेन विधिना संवृतः सर्वैरपि सुहृद्भिर्बान्धवैश्च नि-
र्वर्त्य शान्तिकर्म विधाय विविधान् रक्षाविधीन् बालकयोरप्रमत्तः
शयनाहारविहारेषु तौ जुगोप । एवं वर्धमानयोस्तयोः सर्वतोऽपि
पितृभ्यामन्यैश्च गोपालकैः क्रमेण सप्तहायना व्यतीयुः । ततो भग-
वानप्यात्मावस्थानुरूपाभिरखिलजनस्पृहणीयाभिरतिमानुषरूपविभ्रमो-

पगताभिरद्भुताभिरात्मलीलाभिः सकलमपि तं ब्रजमानन्दयामास ।
तथा हि, कदाचिद्भगवानपि यमुनातटकान्तरेषु सवयोभिर्गोपकुमा-
रकैः सह चारयन् वत्सान् सुदूरं विजहार । तदा बको नाम आता
शकुन्याः पूतनायाश्चिरानुबद्धवैरदूषितहृदयः निजसोदरीनिहन्तरि
दामोदरे प्रतीक्षमाणोन्तरं प्रतिच्छन्नो बकरूपेण तमेवाजगाम प्रदे-
शम् । अथादूर एव तस्य विहरमाणं भूषयन्तमव्याजसौन्दर्यमनो-
हरया तनुत्विषा सर्वामपि तां परिषदं गोपकुमारणामुडुगणपरिवृत-
मिव पौर्णमासीशशिनं दामोदरं ददर्श ।

ततो निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा निपुणं विभावयन्नितरगोपकु-
मारकदुर्लभेन गाम्भीर्येणानुक्षणोत्पादितावलोकनस्पृहाप्राचुर्येण सौन्द-
र्येण चावधार्य स एवायमिति विस्मयविषादक्रोधकलिलेन चिन्ता-
मिमामुपययौ । हन्त, महदिदमपायस्थानमसुराणां शङ्कनीयम-
पाकरणीयं च प्रयत्नेन जिजीविषुभिरस्माभिः; नन्वयमपजहार
शैशव एवासूनार्यायाः पूतनायाः; अपि चोनैकहायनोऽपि गलनिपी-
डनेन पशुमारममारयत्सखायं मम प्रख्यातबलपौरुषं तृणावर्तं दनुज-
पतिम् । अद्य त्वेवंरूप आशैशवादुपारूढदनुजकुलविद्वेषदूषितहृदयश्च
किं न कुर्यादहितं नः; यदि पुनर्निर्धिष्येत तादृशमेवावस्थायां
अयमस्माभिः स्फुलिङ्ग इव दानवकुलधूमकेतुः, भवेम नियतमनभिज्ञा
एव प्रियजनविनाशदुःखानाम् । सर्वथा प्रतिकूलो हि बलवान्विधिरसु-
राणां जनयामास कृतान्तपोतेनेवानेन दारुणेन विनाशौपायिकं वैरम् ।
कथं स एव दद्यादवकाशं योगक्षेमोपायचिन्तनस्य । हा किमत्र प्रति-
करोम्यतीतभूयिष्ठे काले । नियतमनर्थोपायाकलनासन्तानदीर्घाभिर्वि-
षादपरिपोषणपटीयसीभिः पौरुषभङ्गकारिणीभिः कापुरुषबहुमताभि-

श्चिन्ताभिः परां कोटिं दैन्यस्य, प्रापयेयं तदेव स्थानमात्मानं यत्र सुगमो विनाश इति भृशमाकुलितहृदयस्तम्भित इवातिष्ठत् । क्षणा-
पगमे च पुनर्लब्धावष्टम्भः समचिन्तयत् । हा हतोस्म्यनेन व्यति-
करेण लघुतामुपानयमात्मानम् । न हि जगति कदाप्यात्मविक्रम-
प्रत्ययनिर्धूतशङ्कातङ्का महत्स्वपि सङ्कटेषु विहस्यतां वीराः यथाहम् ।
अपि च न पराभाव्यन्ते दैन्येन, न तिरस्क्रियन्ते निर्वेदेन, न संस्त-
म्भ्यन्ते भयेन, परं तूपचितरोषावेशसमुत्तेजितशक्तयो न विवेचयन्ति
परात्मतारतम्यं, न गणयन्ति रिपून्, नापेक्षन्ते कालम्, मन्वते च
तृणेभ्यः प्राणान् । तदलमनया चिन्तया ; नात्यपहीयते किञ्चिदपि
प्रभवितुर्विक्रमवतो मम । तदद्यैव शिशुकनिगारं कालकूटमिव भगवान्
भूतपतिः शमयामि संतापम्, पूर्वदेवसमवायस्य(?) निर्यातयामि सोद-
रीवधोपनतं वैरम्, मार्जयाम्यश्रुधाराः सुहृद्वाराणाम्, साधयामि चार्थं
स्वामिनः कंसस्येति निश्चित्य कृष्णागमनं प्रतिपालयन्नतिष्ठत् ।

ततो गोपबालका विलोक्य तमदृष्टपूर्वं हिमालयशिखरमिवो-
न्नतं मुहुर्मुहुरन्नमितया मुहमुहुरवनमितया, मुहुर्ह्रस्वीकृतया, मुहुश्च
साचीकृतया ग्रीवया सततपरिभ्रमत्तारकाभ्यां विलोचनाभ्यां वीक्षमाणं
कृष्णागमनपदवीं मुहुर्मुहुर्विवृतेन गिरिगुहाविकटेन त्रोटीपुटेन भीष-
यन्तं प्राणिनः धवलतनुं बकरूपं सत्त्वं संभ्रान्तमनसो युगपन्नवृत्त्य
तस्मात् प्रदेशात् प्राप्य कृष्णाभ्याशमिदमूचुः । दामोदर, पश्य
दृष्टाः खल्वस्माभिर्बहवः सरित्तटाकेषु पल्वलेष्वन्येषु च जलाधारेषु
झषकुलीरशम्बूकोदरंभरयो चलासिकाः बकाः ; नैवंविधः कोपीति ।

ततः संकर्षणो निशम्य गिरो गोपबालकानां निपुणं विभाव्या-
वधार्थं च तैस्तैर्लिङ्गैर्दानवमेव बकाकारतिरोहितमुपह्वरे अवरजमुवाच ।

‘वत्स, दामोदर पश्यैनं महोत्सेधपरिणाहाकारदारुणमपूर्वं सत्त्वम् ।
मन्ये नियतमस्मानेवाभिद्रोग्धुमागतः कोऽप्ययमनुचरः कंसस्य विभ्रा-
णः शाकुनं वपुः सुररिपुः । आवेदयत्यवककुलसामान्यं रूपमेवास्य
गुणम् । याहि निर्वर्तय कार्यममराणाम्’ इति ।

ततो भगवानप्यनुयुक्तो रहसि रामेण बहिर्मानयन्निव गोप-
कुमारानुपजातकुतूहल इव बकदर्शने, जानन्निव तत्प्रवृत्तिं, विस्मित
इव सबयोभिः सह त्वरितगतिरुपगम्य तिष्ठन्नदूर एव बकस्य याव-
द्वीक्षां चक्रे, तावदेव स विहंगम उत्पतनरभसविशालपक्षपुटोत्क्षेपा-
वक्षेपवेगसमुद्भूतेनामूलप्रचलितशाखिशशाखाशिशालाद्विगुणितेन तिर-
स्कुर्वता खगततीः पक्षमरुता उत्क्षिपन् धरणीरेपून्, उत्पत्य विवृ-
तचञ्चूपुटः, निपत्य श्येन इवोपरि कृष्णस्य शशिनमिव सैद्धिकेयस्तं
निजगार । ततस्तत्रायःपिण्डेन वपुषा भगवतः दग्धतालुगलोऽश-
क्नुवन् सोढुं निमेषार्धमपि दुःसहं तदवयवसम्पर्कजं संतापं तमुज्ज-
गार । तदा दूरोद्ग्रीर्णमपि पुनरपि तं निहन्तुं तुण्डेनापततस्तस्य वीक्ष्य
संरम्भं संकर्षणो धीरतरमुवाचः— वत्स विपाटयैनं शकुनिहतकं
गृहीत्वा चञ्च्वोरिति ।

ततो भगवानपि संमुखागतस्य गृहीत्वोत्तरं भागं चञ्च्वोः
कराभ्यामधरं चाक्रम्य दक्षिणेन पदा बलात्पपाट । ततो द्विधा दलि-
तं तद्वपुः कराभ्यां गृहीत्वा भ्रामयन् सुचिरमपि तदवयवगलद्रुधिरसं-
पातसान्द्ररक्तपर्यन्तमण्डलः अत्यासन्नसकलदनुजकुलकदनकर्णेजप-
तुरीययामिकारुणपरिवेषपरिगत इव गभस्तिमाली विरराज वासु-
देवः ।

ततो बलवदपास्य तच्छकुन्तशरीरमन्तिक एव तिष्ठतां मुहुः-

साधुवादमुखरमुखस्य हृष्टरोम्णोऽग्रजस्य सविधमुपगम्य तेन च गाढं
परिष्वक्तः सवयोभिः सह प्रमोदमवाप । एवं संहते तस्मिन् दुर्जये
निर्जरवैरिणि परितुष्टैरम्बरतलनिविष्टैरभिवृष्टोऽमरगणैर्दिव्यकुसुमैः ।
प्रशस्यमानश्च ससंकर्षणैर्गोपकुमारकैर्निवर्त्य वत्सवृन्दानि व्रजं विवे-
श । तदा सर्वेऽपि ते बालकाः अपारयन्तः सोढुमतिप्रभूतमपदानम-
द्भुतं दामोदरस्य प्रकृतिचपलतया बालभावस्य आत्मजनेभ्य आवेद-
यामासुः । एवं प्रसृते समन्ततस्तमाकर्ण्य वकावपाटनोदन्तं दामोदर-
स्य सनन्दाः सर्वेऽपि गोपाः दृढाहितमहिमप्रत्यया दामोदरे आबबन्धु-
र्महद्गौरवं, मेनिरे च तममानुषम् ।

एवमतीतेषु कतिपयेषु दिवसेषु कदाचिद्भगवानपि कल्ये उ-
त्थाय इच्छन् यामुने पुलिने प्रातः सजग्धकैलिं सवयोभिर्गोपकुमार-
कैराहूय सर्वानपि तानवोचत् । भोः सुहृदः दिनेऽस्मिन् सर्वेऽपि
वयं चारयन्तः स्वान् वत्सयूथान् किञ्चिदन्तरमधिरूढे दिवः सवि-
तरि भुञ्जीम प्रातरोदनं विशालरमणीये पुलिने एव यमुनायाः । प्रा-
येण जनयति परां प्रीतिं सामान्यतः कार्येषु मनसः समवायः सुहृदां
वर्धयत्युत्साहं दुष्करेषु न ददात्यवकाशं श्रान्तेः, विशेषतः सजग्धौ ।
सा ह्युत्पादयति तर्षमल्पाशिनोऽपि प्रकाममभ्यवहारे; न ज्ञापयति
दीर्घतां कालस्य । किं बहुना, आस्वादयति नीरसमप्यन्नम् । तद्ब्रह्मोत
स्वभवंनेभ्यः सव्यञ्जनानि सोपदंशानि विविधरसविशेषपरिपोषितस्वा-
दुभावान्यन्नान्याबध्नीत शिष्येषु, आनयत चाद्यैव प्रस्थास्यामश्च पुर-
स्कृत्य वत्सगणम्' इति ॥

ततः सर्वेऽपि ते गोपकुमाराः माननीयतया भगवन्नियोगस्य
सौहृदेन स्वयमपि तादृशकेलिकुतूहलेन च युगपत्समुत्तेजितोत्सा-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ५.] परीधाविवर्ष फाल्गुनमासः । [संचि. १२.]

सुभाषितानि ॥

पुच्छं कुट्टनमात्रतोऽपि जगतां पीडाकरं दुर्विषैः

पश्चादस्ति ममेति वृश्चिकपते गर्वं मुधा मा कृथाः ।

किञ्चित्संचलनादपि त्रिभुवनप्राणापहारोद्यतः

त्वत्तोऽप्यस्यधिकेह दुर्जनमुखे जिह्वातिजिह्वाकृतिः ॥

षट् पादाः परितस्तनुं तव पुरो बाहुद्वयी व्यङ्गुलिः

पश्चात्पुच्छमुदञ्चितातिकुटिलस्तब्धाग्रमल्यद्भुतम् ।

वल्ल्यावल्यवलीढमङ्गमखिलं चित्राकृतिस्त्वं नृणां

कुर्याश्चेतसि किं न कौतुकमिदं नो चेद्विषं दुःसहम् ॥

नाम्ना द्रोणो यदसि तदिहायोनिजस्त्वं तदास्तां

कस्मादेवं न सहजकृपालिङ्गितात्माभवस्त्वम् ।

युक्ता कापि द्रुपदभुवि ते वृत्तिरत्यन्तमुग्रा

नेदं युक्तं व्यथयसि जनान् वृश्चिकेन्द्राङ्गदेशे ॥

चक्रवर्ति वेङ्कटाचार्यस्य ॥

वत्सरान्ते विज्ञप्तिः ॥

आर्याः सहृदयानुवाचनरसिकाः,

अद्य संपूर्णसप्तदशहायनेयं सहृदया रत्नाकरमेखलामखिलामिमां वसुधां पर्यटन्ती, मञ्जुलैर्वाग्विलासैः रसिकमनोभिरामैरनितरसुलभैर्वैषभाषादिप्रकारैश्चतुरवनितेव हृदयमावर्जयन्ती, पातित्रयपाणिग्रहणादीनां स्वरूपमतिनिपुणं निरूपयन्ती, गृहमेधिभिरवश्यं ज्ञातव्यानां तिथिवारनक्षत्रादीनां विज्ञानमुपदिशन्ती, आर्यभाषाणां परस्परसंबन्धादिकं सोपपत्तिकमुपपादयन्ती, कमनीयाभिः कथाभिरनुवाचकान्तरान्तरा विनोदयन्ती, भगवति परे ब्रह्मणि वर्तमानानां परोरजसां जीवनवृत्तान्तवर्णनेन पार्थिवभोगेष्वत्यासक्तिमपाकुर्वती, स्त्रीविद्याभ्यासस्यावश्यकतामत्यूर्जितैर्हेतुभिरसकृदुद्धोधयन्ती, तरुगुल्मलतादिष्वप्यानृशंस्यमुत्पादयन्ती, सरलपदविन्यासरमणीयेन दण्डकेन भगवतीं कोमलाम्बां प्रसादयन्ती, देवालयेष्वधिकृतानामतिकरुणामवस्थां सम्यग्बोधयन्ती, वर्षेऽस्मिन् विशेषतो मलयभूधरपरिसरारण्यरामणीयकमभिनन्दन्ती, अनन्तशयनग्रन्थावल्यां नवीनतया मुद्रितान्ग्रन्थानाधिकृत्याशयविशेषप्रकाशनेन प्राचीनग्रन्थपठनाभिलाषमात्मनः आविष्कुर्वती, अशोकादीनां प्राचीनराज्यतन्त्रक्रमवसरेष्वनुस्मारयन्ती, महाकविकृतिषु निपुणनिगूढमाशयविशेषमावेदयन्ती, श्रीमतो वासुदेवस्य बालक्रीडाः सरसया सरलया च वाक्सरण्या संततमुद्गिरन्ती प्रगल्भवन्तियाभिजनवयोरूपविद्यासंपत्तिशालिन्या एवं वर्तितव्यमित्यनुशिक्षयन्तीव विलसतीति सप्रमोदं निवेदयामः ॥

सम्पादकः ।

अनन्तशयनराजकीयसंस्कृतग्रन्थावलिः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अभिनवकौस्तुभमाला दक्षिणामूर्तिस्तवश्च ।

पूर्वस्यां सञ्चिकायां पुरुषकारसंवलितस्यादिमस्य ग्रन्थस्य स्वरूपमनुवर्णितम् । पुरुषकारकर्तुस्तस्यैव कृतिद्वयं (अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवश्च) द्वितीयं भवत्यस्यामनर्घरत्नावल्याम् । मन्यामहे दैवाच्छब्दसौष्ठवज्ञानं संपाद्य वनमालालङ्कृतो वटतरुमूलनिवासीति च मूर्तिद्वयी ह्यजस्रमनुसंधातव्या धीमतेति उपदिशतीवासौ मुद्रणव्यापृतो गणपतिरिति ॥

नलाभ्युदयम् ।

अथ वामनभट्टबाणविरचितं नलाभ्युदयनामकं काव्यं तृतीयं रत्नं भवति । इदं चासंपूर्णमष्टमसर्गान्तं प्रकाशितं सरसपद्यसरण्या रञ्जयति मानसं भावुकानाम् । नलान्वेषणपराया दमयन्त्याः दूतसंप्रेषणमनुवर्ण्याष्टमः सर्गो विरमति । अतिकरुणोऽयं सन्दर्भः । अतोऽत्र कथाविच्छेदमसहमाना वयं दमयन्त्या समानदुःखा दूयामहे । प्रायः शब्दाडम्बरसंवलितं श्लेषमयं वेमभूपालचरितमनुवाचयतामस्माकं अस्मिन्काव्ये समाविष्कृता सरसा सरला हृद्या च पद्यसरणिः कथमासादिता तादृशेन कविना ? इति महान्विस्मयः समुदेति । अत्यन्तमास्वाद्यतमया रीत्येह निर्मितानां पद्यानां सौकुमार्यमवगच्छतामस्माकं कालिदासीया सरणिरसकृत्स्मरणपदवीमधिरोहति । अत्रेदमुदाहरणं भवितुमर्हति— तथा हि—

सलिलपरिचयोपजातशैत्यो विकचसरोरुहसौरभानुसारी ।
मलयगिरिसमीरणस्तदानीं श्रमजलमुद्रतमाचचाम तन्व्याः ॥

इत्यस्मिन्काव्ये श्रूयमाणं पद्यम्—

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिः त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥

इति कालिदासीयां पद्धतिमनुसरति ॥

शिवलीलार्णवः ।

अनन्तरमप्ययदीक्षितपौत्रेण नीलकण्ठदीक्षितेन प्रणीतं शिवलीलार्णवनामकं काव्यं चतुर्थं रत्नं भवति । सरसगम्भीरवाग्धोरणीरमणीयमिदं काव्यं श्रीवाणीविलासालयमुद्रितं सहृदयायां पूर्वमेव विमर्शितमनुवाचितं स्यात्सहृदयैरिति नात्र तत्स्वरूपनिरूपणस्यावसरमुत्पश्यामः ॥

व्यक्तिविवेकः ।

अथ व्यक्तिविवेकः पञ्चमं भवति । अत्र प्राचीनालंकारिकाणां काव्यविमर्शसरणिरुदाहृता । विमर्शत्रयात्मकोऽयं ग्रन्थः श्रीमद्राजानकमहिमभट्टेन प्रणीत इत्यवगम्यते । प्रतिपाद्यश्च विषयः शृङ्ग-
ग्राहिकया आद्ये श्लोके वर्णितस्तेनैवालंकारिकेण । तथाहि—

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ इति ।

तत्र प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणाक्षेपः द्वितीये शब्दानौचित्यविचारः तृतीये ध्वन्युदाहरणानामनुमानान्तर्भावोपदर्शनमित्येतानि विस्तरतो निरूपितान्यावर्जयन्ति मानसमलङ्कारविचक्षणानाम् । राजानकोऽसौ अभिनवगुप्तपादादर्वाचीनः मम्मटभट्टात्प्राचीनश्चेति सोप-

पत्तिकं निरूपितमुपोद्धातेऽस्य ग्रन्थस्य । महिमभट्टेनानेन बृहतीनाटकमीमांसा साहित्यमीमांसा हर्षचरितवार्तिकम्— इत्येतानि ग्रन्थान्तराणि विरचितानि विरलप्रचाराणि न लभ्यन्ते कुत्रापि सांप्र-
तमिति शोधकाग्रणीरसौ गणपतिर्विषीतति ॥

दुर्घटवृत्तिः ।

ततश्चेह षष्ठत्वेन प्रकाशितः शरणदेवप्रणीतो दुर्घटवृत्तिनामको ग्रन्थः, लक्ष्येषु कृच्छघटनीयानां पाणिनिसूत्राणां विवरणमुपदेष्टुं प्रवृत्तः शाब्दिकानामत्यन्तमुपकरोति । वृत्तेरस्या गुणदोषानधिकृत्य शोधक एवमभिप्रैति । ‘दुर्घटवृत्तावुल्लिखितांस्तान् लक्ष्यसिद्ध्युपायान् भूयिष्ठमर्वाचीना ग्रन्था अनुसरन्ति । क्वचित्कचिदुर्घटवृत्त्यभिप्रायं प्रति शब्दकौस्तुभादिषु दूषणमुद्भाव्यते । न तु तावता दुर्घटवृत्तेरुच्चावचोपपत्तिवचनचातुरीचित्रिताया ईषदपि महिमा हीयते । यतस्तर्ककुशलैस्तदपि दूषणं शक्यमेवोद्धर्तुम्’ इति । शरणदेवोऽयं बुद्धभक्तः श्रीसर्वरक्षितस्य शिष्यः शिष्यकल्पो वेति संभाव्यते तदीयमङ्गलश्लोकार्थावधारणेन ॥

ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका ।

अथ सप्तमं भवति श्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रविरचिता ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका । इयमपि प्राग्वाणीविलासालयादातिरमणीयवेषोज्ज्वला बहिरात्मानं प्रकाशयन्ती सहृदयायामनुवर्णितस्वरूपाभूदिति पुनस्तन्महिमानुवर्णने मन्दोत्साहा भवामः ॥

प्रद्युम्नाभ्युदयम् ।

रविवर्मभूपकृतं प्रद्युम्नाभ्युदयनाटकमष्टमं पञ्चभिरङ्कैः वज्र-

णामदुहितुः प्रभावत्याः श्रीवासुदेवतनयस्य प्रद्युम्नस्य च संवृत्तं गान्धर्वं विवाहं वर्णयति । प्रतिपादितं च कथावस्तु श्रीभागवते श्रूयमाणस्य उषापरिणयस्य छायायामनुकरोति । श्रीकृष्णसूनोः प्रद्युम्नस्याभ्युदयलक्षणमितिहासप्रसिद्धं कथावस्तु प्रतिपाद्यमस्मिन्नूपके इति शोधको निवेदयति । वज्रणाभदुहितुः प्रभावत्या उपाख्यानं कस्मिन्निहितासे प्रसिद्धमिति न वयं जानीमः । रूपकमिदं नागानन्दादेर्नाटकस्य नाघस्ताद्वितुमर्हतीति शोधक अभिप्रैति । नागानन्दस्योत्कर्षस्तु करुणरसमनितरसाधारणं तदनुवाचकैरनुभूयमानं निमित्तीकृत्याभ्युपगम्यते सहृदयैः । तादृशो रसः अस्मिन् रूपके न कुत्राप्युपलभ्यते । वृत्तिसौष्ठवपदवाक्यपरिशुद्धिपर्यालोचनायां तु इदं रत्नावल्यादिभिः समतुलामधिरोहतीत्यस्माकमाशयः । रूपकप्रणेता रविवर्मदेवः ११८८ तमशकवर्षसमुत्पन्नः स्थानन्दूरपुरादुत्तरतः श्रीवल्लभग्रामादक्षिणतश्च विद्यमानस्य कूपकदेशस्य राजधान्यां कोलम्बनगर्याम् (कोलम्) अवात्सीत् । काञ्चीपुरपर्यन्तमनेन राज्ञा दिग्भिजययात्रा कृतेत्यादिविषयाः सोपपत्तिकमुपपादिता निवेदनायामित्यलमतिविस्तरेण ॥

विरूपाक्षपञ्चाशिका ।

अनन्तरं नवमतया प्रकाशिताया विरूपाक्षपञ्चाशिकायाः रचयिता विरूपाक्षनाथपादः । सोऽयं किंरूपः किदेशीयः कदा जातः इति विविच्य निर्देष्टुमशक्यमिति शोधको वदति । अतो मन्यामहे विरूपाक्षोऽसावन्वर्थनामा संजात इति । अथवायं स्वर्गलोकनिवासी । तथा चेदस्मिन्ग्रन्थे इन्द्रः प्रष्टा विरूपाक्षस्तत्त्वोपदेष्टा इत्ययं गुरुशिष्यभावः सम्यक् घटेत । ग्रन्थोऽयं सौगतग्रन्थसरणिमनुसृत्य स्क-

न्धचतुष्टयेनाध्यात्मस्वरूपविमर्शमातनोति । विश्वशरीरत्वविवेचनाख्ये प्रथमे स्कन्धे शरीरबाह्याभिमते शिवादिवस्तुनि शरीरतां सोपपत्तिकं प्रत्यभिज्ञाप्य, प्रकाशैकात्म्यविवेचनाख्ये द्वितीये शरीरत्वेन प्रतियोगिभूतस्य सतः स्वस्वामिभावलक्षणं भेदभ्रममपनेतुं विश्वस्य प्रकाशैक्यनत्वमुपपात्तिभिः स्थिरीकृत्य, तृतीये विमर्शस्कन्धे वैश्वात्म्यविमर्शनप्रकारान् विपरीतभावनादिदोषापनयनार्थमुपदिश्य, चरमे विभूतिस्कन्धे सिद्ध्याविर्भावं जगदुरुत्वशिवत्वयोर्महासिद्धयोर्नित्यसिद्धत्वप्रत्यभिज्ञानलक्षणां महासिद्धिमनुवर्ण्य विरमति । त्रयःपञ्चाशत्श्लोकात्मकस्यास्य विद्याचक्रवर्तिकृता वृत्तिरप्यत्र प्रकाशिता नितरामुपकरोति विरूपाक्षोपदिष्टप्रत्यभिज्ञादर्शनतत्त्वावधारणे ।

मातङ्गलीला ।

अथ दशमं भवति मातङ्गलीला । रचयिता च नीलकण्ठः । द्वादशपटलात्मकेऽस्मिन्पद्यग्रन्थे गजानां उत्पत्तिशुभाशुभायुर्वेयोलक्षणमानमूल्यसत्त्वमदग्रहणोपायरक्षणादीनधिकृत्य वर्णनं कृतम् । कविरसौ कदा जातः कुत्रावात्सीदित्यादिकं सम्यङ्न ज्ञायते । अतो गजचर्मधारणरसिको नीलकण्ठ एवेमं ग्रन्थं कृत्वा अदर्शनं गत इति केचन पण्डिता वदन्ति । केरलदेशीयोयं नीलकण्ठ इत्यनुमिनोति शोधकाप्रणीः । संभाव्यते चेदम् यतो दक्षिणापथे विशेषतः केरलेऽप्येव मातङ्गलीलाप्राचुर्यमुपलभ्यते ॥

तपतीसंवरणम् ।

ततश्च महोदय (तिरुवञ्जिकलम्) पुरे कैस्तवद्वादशशताब्द्यां समुद्भूतेन वैष्णवाग्रेसरेण कुलशेखरभूपेनोद्भूतं तपतीसंवरणं

नाम नाटकमेकादशं भवति । रूपकेऽस्मिन् महाभारतप्रसिद्धं कुरोः जनकस्य तपतीपतेः संवरणस्योपाख्यानं प्रतिपाद्यं वस्त्विति ज्ञायते । कवेरस्य गद्यपद्यसरणिरतिसरला रमणीया च । अथापि संविधान-चातुर्यमस्य नातीव हृदयङ्गमम् । सूर्यनियोगप्रस्तावः रूपकस्यास्य न सर्वथा रसपोषमातनोति ॥

परमार्थसारम् ।

अथ भगवदादिशेषेण प्रणीतं परमार्थसारम् राघवानन्दविरचितेन विवरणेन समेतमिह मुद्रितं द्वादशं रत्नं भवति । आदिशेषोऽयं आत्मनः शब्दानुशासनोद्यमात्पूर्वमेवेमं ग्रन्थं कृतवानित्युमिन्महे । अन्यथा परमार्थसार इति वक्तव्ये परमार्थसारमिति न निर्दिशेत् । अथवात्र बहुव्रीहिरेव शेषाभिमत इति विश्वसिमः । अत एव हि 'शेषो बहुव्रीहिः' इति पाणिनिः सूत्रयामास । भूभारवहन-खिन्नत्वेन पुराणादिषु निर्दिष्टस्यास्य मुखादेव सांप्रतं तादृशभारस्य भ्रमरूपत्वं निरूपितमवगत्यास्माकं द्वैतविकल्पभ्रान्तिरूपा अविद्या अदर्शनं गतेति ससन्तोषं निवेदयामः ॥

सुभद्राधनञ्जयम् ।

अनन्तरं त्रयोदशं भवति सुभद्राधनञ्जयम् । रूपकमिदं तपतीसंवरणकर्त्रा कुलशेखरनृपेणोद्भूतं प्रसिद्धमितिहासं सुभद्राया अर्जुनस्य च संवृत्तं गान्धर्वमुद्राहमनुवर्णयति । अत्रापि सुभद्रायाः रक्षासापहृताया द्रौपदीवेषधारिण्या कात्यायन्या परिरक्षणमर्जुनाय प्रदानं च चमत्करोति सहृदयान् । गद्यपद्यसरणिश्चात्यन्तं हृदयङ्गमा । कविनानेन कृतयो रूपकयोरुभयोरपि व्याख्याता शिवरामः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः ।

ग्रन्थावल्यामस्यां चतुर्दशं भवति कामन्दकीयो नीतिसारः, यत्र कौटिल्यमर्थशास्त्रं संक्षेपेणानुवर्ण्यते । शोधकेन विरचितो विषयानुक्रमो नितरामुपकरोति पठितृणाम् । प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । परन्त्वस्यामावल्यां शङ्करार्यकृता जयमङ्गलानाम्नी व्याख्या इदम्प्रथमतया प्रकाशिता भवति ॥

स्वप्रवासवदत्तम् ।

अथ भासकविप्रणीतं स्वप्रवासवदत्तं नाम रूपकमिह प्रकाशितमावर्जयति मानसं सहृदयानाम् । अहो ! रमणीया वाग्धोरणी । हृदयङ्गमं संविधानम् । सरसा सरला च वाक्यरचना । अन्यादृशमिह पात्राणामुक्तिप्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् । एकत्र स्वामिभक्तेः परां काष्ठामधिरूढो यौगन्धरायणः स्पृहणीयचरितो राजति । अन्यत्र वल्लभस्य भागधेयोदयमात्मनः प्राणपरित्यागेनाप्यभिलषन्ती महानुभावा वासवदत्ता हर्षं शोकं च जनयति । अपरत्र वत्सराजस्य सौभाग्येनानितरसाधारणेन क्रीतामिवात्मानं गणयन्ती सर्वतः सौमनस्यमाकाङ्क्षन्ती उदारा पद्मावती वासवदत्तायामपि आर्येण भावेन तिष्ठन्ती विस्मयमधिकमापादयत्यस्माकम् । रूपकमिदमनुवाचयतामस्माकं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणमसकृत्स्मरणपदवीमास्कन्दति । तथाहि— सिद्धादेशप्रत्ययात्पद्मावतीपरिणयः, तेनैव कारणेन सुजनैरार्यकपक्षावलम्बनम् । अयुक्तं परपुरुषसंकीर्तनमिति भासः, न युक्तं परकलत्रदर्शनमिति शूद्रकः । अभ्यन्तरचतुश्शालं प्रवेक्ष्यते इति वर्णावलि-रुभयस्मिन्नप्यसकृत्पठ्यते । निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्येति भासः, निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः इति शूद्रकः । किं बहुना ? उभ-

योरपि ग्रन्थरत्नयोरेकेनैव कविना भाव्यमिति ममाशयमुभयत्र सांनि-
ध्यमातन्वती सरस्वत्येव दृढं प्रत्याययति । भासप्रणीतानां ग्रन्थाना-
मसकृदनुसंधानेनाधिगतवाग्विलासः शूद्रको राजा दरिद्रचारुदत्तमेव
प्रकृतित्वेनावलम्ब्य विस्तरेण संविधानं योजयित्वा मृच्छकटिकं
कृतवानिति शोधकाप्रणीरसावभिप्रैति । एतावदपि न वयं मृष्यामः ।
भासोऽयं कविः शूद्रकेण राज्ञा शीलौदार्यरासिक्यसंपन्नेन नितरा-
माहतः सत्कृतश्च मृच्छकटिकं निर्माय तदुपज्ञतया प्रकाश्य
अत्मनः कृतीरेता दशापि अपां निधौ निचिक्षेप इति वयमनुमि-
न्महे । अन्यथा— ‘राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन
चेष्ट्वा लब्ध्वाचायुःशताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ।
समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च । परवारणबाहु-
युद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ।— इति वाक्यपङ्क्तिर्मृ-
च्छकटिकप्रस्तावनायां न घटते ॥

कथं तर्हि ग्रन्थान्तराण्येतान्यनेनैव कविना प्रणीतानि एता-
तापि कालेन न प्रकाशं नीतानीति इदं विस्मयस्थानमेव । अथापि
समयबद्धोऽसौ महाकविः शूद्रके बहुमानात् तदभ्युदयमाकाङ्क्षमाणः
वासवदत्तामनुकुर्वन्नात्मना विरचितानि दशापि ग्रन्थान्तराणि लाव-
णक इव यत्र कुत्रापि निचिक्षेप । परन्तु

‘अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ।

इदं च मुखमाधुर्यं कथं चूषितमग्निना ॥’

इत्यत्राविष्कृतं न्यायमनुसृत्य ‘नाशं नेतुमनर्हणीमान्यतिस-
रसानि रूपकाणीति कृत्वा रसिकरसिको विधिर्यत्र कुत्राप्येतानि सुर-

क्षितानि कृत्वाद्य यथावसरं गणपतिमेनं निमिच्छीकृत्य वासवदत्तामिव
प्रकाशयतीति दृढं विश्वसिमः ॥

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् ।

अथानुस्यूततयेह प्रकाशितमस्यैव महाकवेः प्रतिज्ञायौगन्धरा-
यणमित्यङ्कचतुष्टयात्मकं रूपकमानन्दयत्यस्मान् । अङ्कषट्कपरिमितेन
स्वप्रवासवदत्तेन योजितमिदं सर्वेणापि प्रकारेण मृच्छकटिकं प्रकर-
णमनुकरोति । उभयत्र नायको दक्षिणः । वसन्तसेनां मानयन्ती
आर्या धृता पद्मावतीसहितां वासवदत्तामनुसरति । पद्मावतीपरिणये-
नैवोदयनस्य सार्वभौमपदावाप्तिः । वसन्तसेनाधिगमानन्तरमेव चारु-
दत्तस्य नूतनराज्यप्राप्तिः । वीणाप्रस्तावो गान्धर्वविद्याप्रशंसा च सर्वत्र
श्रूयते । मोदकैरेवाशितो मल्लकशतपरिवृतो मैत्रेय एवेह स्वीयं दण्ड-
काष्टमजहदेव विदूषकस्थानमातिष्ठते । ‘कथं प्रधर्षितः स्वामी !

पीनांसस्य विकृष्टपर्वमहतो नागेन्द्रहस्ताकृते-

श्वापास्फालिकरस्य दूरहरणाद्वाणाधिकारोपणे ।

विप्राभ्यर्चयितुः श्रेमेषु सुहृदां सत्कर्तुरालिङ्गनैः

न्यस्तं तस्य भुजद्वयस्य वलयस्थानान्तरे बन्धनम् ॥”

इतीह वर्ण्यमाना बन्धनं प्राप्तस्योदयनस्य दशा—

‘करिकरसमबाहुः सिंहपीनोन्नतांसः

पृथुतरसमवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यो

वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ॥’

इति चारुदत्तेन निर्दिश्यमानां बद्धस्यार्यकस्यातिकरुणामव-
स्थामनुस्मारयति ।

‘यदि शत्रुबलप्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव ।

मोचयामि न राजानं नास्मि यौगन्धरायणः ॥’

इत्येवमत्र यौगन्धरायणमुखेन प्रवहन्ती सरस्वन्ती पुनरपि

‘उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं

रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।

सरभसमभिपत्य मोचयामि

स्थितमिह राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥’

इति शर्विलमुखेन निःसरति ।

विलप विलप विक्रोश वा विलप’ इत्यादि जल्पत उन्मत्त-
स्य वाक्ये शकारप्रलपितमन्तर्हितमनुभूयते ॥

सर्वानप्युपासकत्वेनाह्वयन् निर्गलगतिः श्रमणकोपीह दृश्यते ।

‘धण्णा सुराहि पीदा धण्णा सुराहि अणुलिता ।

धण्णा सुराहि ह्लादा धण्णा सुराहि संज्ञविदा ॥’

इति गर्जनं सुरातटाकनिमग्नो गात्रसेवक एव शूतस्य महि-
मानमनुवर्णयन् संवाहकः संवृत्त इति मन्यामहे ॥

‘उपकारहतस्तु कर्तव्य’ इति चारुदत्तमुखेनाविष्कृत आ-
शयः इह ‘कृतापराधस्य हि सत्कृतिर्वधः’ इति यौगन्धरायणेन स-
म्यगनुद्यते । किं बहूनोक्तेन,

‘भोः ! सुखं खलु निष्कलत्वाणां कान्तारप्रवेशः, रमणीयतरः
खलु प्राप्तमनोरथानां विनिपातः, अपश्चात्तापकरः खलु सञ्चितधर्मा-
णां मृत्युः । मया हि,

वैरं भयं परिभवं च समं विहाय

कृत्वा नयैश्च विनयैश्च शरैश्च कर्म ।

शत्रोः श्रियं च सुहृदामयशश्च हित्वा

प्राप्तो जयश्च नृपतिश्च महांश्च शब्दः ॥’

इत्येवमिहातिरमणीयं विलसन्ती वाणी मृच्छकटिके तत्र
तत्राविष्कृतां सरणिमेवासंशयमुद्बोधयति ॥

पञ्चरात्रम् ।

इहापि तदेव बाष्पाधुर्यम् । सैव निरूपणसरणिः । स एव
वाग्विलासः । कथावस्तु केवलमितिहासप्रसिद्धम् । पञ्चरात्रेऽस्मि-
न्दुर्योधनादक्षिणाव्याजेन पाण्डवार्थं दायाद्यं लब्धमाचार्येण द्रोणे-
नेति वर्णयन्कविः महाभातकथां गोप्रहयुद्धेनैवावसाययति ।

‘किं नु खल्वेध वायसः शुष्कवृक्षमारुह्य शुष्कशाखाविघट्टि-
ततुण्डमादित्याभिमुखं विस्तरं विलपति ।’ इत्यत्र पठ्यमानमनिमि-
त्तवर्णनम्—

“शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्ग आदित्यादिमुखस्तथा ।

मयि चोदयते वामं चक्षुर्धोरमसंशयम् ॥

इति प्रकरणेऽप्यनुश्रूयते ॥ एवमेव

‘अयं सहृदयद्वादी पुत्रगात्रसमागमः’ इति निःसरन्ती
वाणी पुनरपि प्रकरणे

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाख्यदरिद्रयोः ।

अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥

इत्यात्मानमभिदर्शयति ।

नारायणीयम् ।

श्रीमति गुरुपवनपुरे सांनिध्यमातन्वानस्य नारयणस्य वैम-
वानुध्याननिरतो भक्ताग्रेसरः श्रीमान् नारायणभट्टः पद्यसहस्रेण भग-
वन्तमास्वाद्यतमया वाण्योपश्लोकयन् श्रीशुकब्रह्ममुनिना वर्णिता वासु-
देवस्य लोकोत्तरा बालक्रीडा ग्रन्थेऽस्मिन्नुद्घृणाति । अतिपावनमिदं
स्तोत्ररत्नमस्य महाकवेर्जन्मभूमावतिमहता गौरवेण कण्ठे धार्यते प्रायः
सर्वेणापि चैतन्यवता जनेन । ख्रिस्त्वब्दीयषोडशशताब्द्यामस्य कवे-
र्जीवनकालः । जात्यासौ विप्रवरः । अच्युतपिषारकसकाशाद्याकरण-
मधीतमनेन । कदाचिदसौ वातरोगार्तो गुरुपवनपुरमुपेत्य श्रीवासुदेव-
ध्यानैकपरायणः तत्क्षणोपगतेन वाग्विलासनानुदिवसं स्तोत्ररत्नस्यास्य
एकैकं दशकं निर्माय भगवत्प्रसादस्य पात्रीभूय रोगान्मुक्तो बभूव ।
'तिरुनावा' क्षेत्रस्य परिसरे पेरुवनग्रामे एष मातृदत्ताभिधस्य पुत्रः
समजनि । दक्षिणकेरलेषु प्रसिद्धतमेषु देवालयेषु मुख्यतया परिग-
णितमिदं क्षेत्रमुत्तरकेरलेषु (North malabar) प्रसिद्धमिति शोधको
वदति ।

कविनामेन समुद्घृतानि गून्थरत्नान्यष्टादशेति ज्ञायते । तेषु
प्रक्रियासर्वस्वमित्यमूल्यं रत्नं नैतावतापि कालेन प्रकाशितमचिराद-
स्यामेव गन्थावर्यां मुद्राप्येतेति विश्वसिमः । तेषां ग्रन्थानां नामा-
नीह निवेदनायां शोधकेन प्रकाशितानि सहृदयानुवाचकानामुपयो-
गायोद्धृत्य लिख्यन्ते ।

१. नारायणीयम् ।	१०. शूर्पणखाप्रलापः ।
२. मानमेयोदयः ।	११. रामकथा ।
३. प्रक्रियासर्वस्वम् ।	१२. दूतवाक्यप्रबन्धः ।
४. धातुकाव्यम् ।	१३. नालायनीचरितम् ।
५. अष्टमीचम्पुकाव्यम् ।	१४. नृगमोक्षप्रबन्धः ।
६. कैलासशैलवर्णना ।	१५. राजसूयप्रबन्धः ।
७. कौन्तेयाष्टकम् ।	१६. सुभद्राहरणप्रबन्धः ।
८. अहल्याशापमोक्षः ।	१७. स्वाहासुधाकरम् ।
९. पुष्पोद्भेदम्... इत्यम-	१८. कोटियविग्रहः—
रुकश्लोकव्याख्यानम् ।	(सङ्गीतकेतुशृङ्गारलीलाचरितम्)

मानमेयोदयः ।

ग्रन्थोऽयं परिच्छेदद्वयात्मकः प्रमाणानि प्रमेयानि च कुमा-
रिलमतानुसारेण निरूपयितुं प्रवृत्तः । पूर्वभागस्य रचयिता नारायण-
भट्टः । उत्तरस्य तु तन्नामधेयमात्मन्यावहन्नन्यो मानवेदमहाराजप्र-
सादपात्रं कश्चन पण्डितः । अनेन च मानवेदोऽयं भूपो मेयज्ञानमपे-
क्षत इति कृत्वा मेयविचारः समारब्ध इवेति मन्यामहे ।

अविमारकम् ।

भासप्रतीतेऽस्मिन् रूपके प्रथममेवोच्छृङ्खलं नगरीमवगाहमा-
नस्य निहतपतितसादिपुरुषस्य मतङ्गजस्य वृत्तान्तः विच्छिन्नविसंश्रुल-
शृङ्खलाकलापमुद्बहतो खण्डमोटकस्य दुष्टगजस्योदन्तं सरणपदवी-
मुपनयति ।

प्रकरणे 'मए वि परस्स आमन्तणआइं पच्छिदव्वाइं ; हा

अवस्थे तुलयसि' इत्यात्मन अतिकृपणामवस्थामनुशोचन्मैत्रेय इह
चेट्या आमन्त्रणकमदक्षिणं भोक्तुं सज्जो दृश्यते । प्रत्याययति
चात्मनो वैदिकत्वमेवम्—' किस्स अहं अवेदिओ । सुणाहि दाव ।
अत्थि रामायणं णाम णट्टसत्थं । तस्सि पञ्च सुलोआ असम्पुण्णे
संवच्छरे मए पठिदा' इति ।

रज्जुप्रक्षेपेण कन्यान्तःपुरप्राकारं लङ्घयितुमुपक्रान्तः कर्म-
प्रारम्भे, नमः प्रजापतये । नमः सर्वसिद्धेभ्यः । प्रसीदन्तुबलशम्ब-
रमहाकालाः । विजृम्भतां रात्रिः । वर्धतां निद्रा । अनुमन्यतां
पद्मा । लयं गताः सर्वविघ्ना भवन्तु । हताः परिपन्थिका भवन्तु ।
जयतु भगवती कात्यायनी' इति ध्यायन्नाजकुमारः 'नमो वरदाय
कुमारकार्तिकेयाय । नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय ।
नमो भास्करनन्दिने । नमो योगाचार्याय' इति आत्मनो गुरुपरम्प-
राध्याननिरतं तस्करं शर्विलकं स्मारयति ।

(क्रमशः)

शंकराभ्युदयः ॥

❀

यदीरितं वत्स हितोपदेशू
तदेतदद्धा निगमस्तथापि ।
असङ्गिनो न प्रभवन्ति कश्चा
हरेरिवाभीरवधूसखस्य ॥ ४७ ॥

वज्रीनियोगः प्रतिभूः स एष
वत्सावकीर्णित्वविपर्यये नः ।
चिरं विचारेण कृतं श्व एव
समागमिष्याम्यथवा परश्वः ॥ ४८ ॥

इतीरयन्नेव विशन्नृपस्य
कार्यं स साक्षात्कृतकामतन्त्रः ।
पथानि शृङ्गारपरिष्कृतानि
शतं वदन्नेव पुनः समागात् ॥ ४९ ॥

रम्योपशल्यं कृतमालसाल-
रसालहिन्तालतमालतालैः ।
सिद्धस्थलं साधकसंसदां त-
न्मूकाम्बिकाधाम मुनिर्जगाहे ॥ ५० ॥

उच्चावचानन्दजबाष्पमुच्चै-

रुद्रीर्णरोमाश्चमुदारभक्ति ।

अम्बामिहापारकृपावलम्बां

संभावयन्नस्तुत निस्तुलं सः ॥ ५१ ॥

पारेपरार्थं पदपद्मभासु

षष्ठ्युत्तरं ते त्रिशतं तु भासः ।

आविश्य बह्वर्कसुधामरीची-

नालोकवन्त्यादधते जगन्ति ॥ ५२ ॥

अन्तश्चतुःषष्ठ्युपचारभेदै-

रन्तेवसत्काण्डपटीप्रदानैः ।

आवाहनाद्यैस्तव देवि नित्य-

माराधनामादधते महान्तः ॥ ५३ ॥

अम्बोपचारेष्वधिहृत्तु षष्ठीं

शुद्धाज्ञयोः शुद्धिदमेकमेकम् ।

सहस्रपद्मे द्वितयं च साधु

तन्वन्ति धन्यास्तव तोषहेतोः ॥ ५४ ॥

आराधनं ते बहिरेव केचि-

दन्तर्बहिश्चैकतमेऽन्तरे वा ।

अन्ये परे त्वम्ब कदापि कुर्यु-

नैव त्वदैक्यानुभवैकनिष्ठाः ॥ ५५ ॥

अष्टोत्तरत्रिंशति याः कलाना-

मर्द्याः कलाः पञ्च निवृत्तिमुख्याः ।

तासामुपर्यम्ब तवाङ्घ्रिपद्मं

विद्योतमानं विबुधा भजन्ते ॥ ५६ ॥

कालाग्निरूपेण जगन्ति दग्ध्वा

सुधात्मनाप्लाव्य समुत्सृजन्तीम् ।

ये त्वामवन्तीममृतात्मनैव

ध्यायन्ति ते सृष्टिकृतो भवन्ति ॥ ५७ ॥

ये प्रत्यभिज्ञामतपारविज्ञा

धन्यास्तु ते प्राग्वदितां गुरुकृत्या ।

सैवाहमस्मीति समाधियोगा-

त्त्वां प्रत्यभिज्ञाविषयं विदध्युः ॥ ५८ ॥

आधारचक्रे च तदुत्तरस्मि-

न्नाराधयन्त्यैहिकभोगलुप्ताः ।

वपासते ये मणिपूरके त्वां

वासस्तु तेषां नगराद्बहिस्ते ॥ ५९ ॥

अनाहते देवि भजन्ति ये त्वा-

मन्तःस्थितिस्त्वं नगरे तु तेषाम् ।

शुद्धयाज्ञयोर्ये तु यजन्ति तेषां

क्रमेण सामीप्यसमानभागौ ॥ ६० ॥

सहस्रपत्रे ध्रुवमण्डलाख्ये
 सरोरुहे त्वामनुसन्धानः ।
 चतुर्विधैक्यानुभवास्तमोहः
 सायुज्यमम्बाञ्जलि साधकेन्द्रः ॥ ६१ ॥

श्रीचक्रषट्चक्रकयोः पुरोऽथ
 श्रीचक्रमन्योरपि चिन्तितैक्यः ।
 चक्रस्य मन्त्रस्य च तत्त्वयैक्यं
 क्रमादनुध्यायति साधकेन्द्रः ॥ ६२ ॥

इत्यर्चयित्वा गिरिजां वचोभि-
 रेकान्तमाश्रित्य वसन्तमेनम् ।
 कालायसाकल्पितघोरशूलः
 कापालिकः कश्चिदिदं बभाषे ॥ ६३ ॥

परोपकारं न विनास्ति किञ्चि-
 त्प्रयोजनं ते विधुतैषणस्य ।
 अस्मादृशाः कामवशास्तु युक्ता-
 युक्ते विजानन्ति न योगिवर्य ॥ ६४ ॥

जीमूतवाहो निजजीवदायी
 दधीचिरप्यस्थि मुदा ददानः ।
 आचन्द्रतारार्कमपायशून्यं
 प्राप्तौ यशः कर्णपथं गतौ हि ॥ ६५ ॥

मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःकपालं
 मुनीशितुर्वा मम सिद्धिहेतुः ।
 आद्यं पुनर्मे मनसाप्यलभ्यं
 ततः परं तत्रभवान् प्रमाणम् ॥ ६६ ॥

तथेति तस्मिन् दयया मुनीन्दा-
 वात्मानमात्मन्यथ योजयित्वा ।
 समाधिलीने सति हा हताश-
 श्वकर्षे कोशाच्चटुलां कृपाणिम् ॥ ६७ ॥

समागतस्तत्र यदृच्छयाथ
 सनन्दनो वीक्ष्य दुरीहचेष्टाम् ।
 सस्मार सद्यः प्रणतार्तिहारि
 प्रह्लादवत्स्वं परमं महस्तत् ॥ ६८ ॥

आविष्कृताविर्भवनः क्षणेन
 दंष्ट्राङ्कुरप्रोतदुरीहदेहः ।
 नृत्यन्नतानीनृहरिर्विदीर्ण-
 शुपट्टणाट्टालकमट्टहासम् ॥ ६९ ॥

प्रह्लादवश्यो भगवान्कथं वा
 प्रसादितोऽयं नृहरिस्त्वयेति ।
 सविस्मयैः स्निग्धजनैः स पृष्ठः
 सनन्दनः सस्मितमित्यवादीत् ॥ ७० ॥

पुरा किलाहो बलभूधराग्रे
पुण्यं समाश्रित्य किमप्यरण्यम् ।
भक्तैकवश्यं भगवन्तमेनं
ध्यायन्ननेकान् दिवसाननैषम् ॥ ७१ ॥

किमर्थमेको गिरिगह्वरेऽस्मि-
न्वाचंयम त्वं वससीति शश्वत् ।
केनापि पृष्ठोऽत्र किरातयूना
प्रत्युत्तरं प्रागहमित्यवोचम् ॥ ७२ ॥

आकण्ठमत्यद्भुतमर्त्यमूर्तिः
कण्ठीरवात्मा परतश्च कश्चित् ।
मृगो वनेऽस्मिन्मृगयो वसन्मे
भवत्यहो नाक्षिपथे कदापि ॥ ७३ ॥

इतीरयत्येव मयि क्षणेन
वनेचरोऽयं प्रविशन्महान्तम् ।
निबध्य गाढं नृहरिं लताभिः
पुण्यैरगण्यैर्निदधे पुरा मे ॥ ७४ ॥

महर्षिभिस्त्वं मनसाप्यगम्यो
वनेचरस्येश कथं वशेऽभूः ।
इत्यद्भुताविष्टहृदा मयासौ
विज्ञाप्यमानो विभुरित्यवादीत् ॥ ७५ ॥

एकाग्रचित्तेन यथामुनाहं
ध्यातस्तथा धातुमुखैर्न पूर्वैः ।
नोपालभेथास्त्वमितीरयन्मे
कृत्वा प्रसादं कृतवांस्तिरोधिम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्य तां पद्मपदस्य वाणी-
मानन्दमग्नैरखिलैरभावि ।
जगर्ज चोच्चैर्जगदण्डभाण्डं
भूयो विभूम्ना दलयन्नृसिंहः ॥ ७७ ॥

तद्धानेन द्रुतशिथिलितध्यानयोगो मुनीन्दुः
पश्यन्नग्रे नरमृगवपुः प्राक्तनं धाम दिव्यम् ।
प्रत्यासीदत्प्रसृतियुगलं प्राप्तभक्तिप्रकर्षं
प्रत्यप्रोद्यत्पुलकमुकुलं प्रास्तुतादःस्तुताय ॥ ७८ ॥

कल्पान्तोज्जृम्भमाणप्रमथपरिवृष्टप्रौढलालाटवह्नि-
ज्वालालीढात्रिलोकीजनितचटचटध्वानधिक्कारधुर्यः ।
मध्येब्रह्माण्डभाण्डोदरकुहरमहानेत्य दुःस्थानवस्थां
स्त्यानस्त्यानो ममायं दलयतु दुरितं श्रीनृसिंहादृहासः ॥

मध्येऽवानद्धवातं प्रयगुणवलयेन्धानमन्थानभूभृ-
न्मन्थप्रक्षोभिदुग्धोदधिघनलहरिस्फारनादावधोरः ।
कल्पान्तोन्निद्ररुद्रोत्सवभवडमरुध्वानवद्धाभ्यसूयो
घोरोऽयं कर्णघोषः क्षपयतु नृहरेरंहसां संहतिं नः ॥

क्षुन्दानो मंक्षु कल्पावधिसमयसमुज्जम्भदम्भोदगुम्भ-

स्फूर्जद्भोलिसंघस्फुरदुररटिताखर्वगर्वप्ररोहान् ।

क्रीडाक्रोडेन्द्रघोणासरभसविसरद्वोरधुर्वूरवश्री-

गम्भीरस्तेऽट्टहासो हरहर नृहरे रंहसांहांसि हन्यात् ॥

स्तुत्या तुष्टादेष तुर्यावतारा-

न्मोहाक्रान्तं मोचयन् साधकं तम् ।

सिद्धिं चाख्य श्रीमदार्योऽनुगृह्ण-

न्दान्तैः कैश्चित्तत्र कालं व्यनैषीत् ॥ ८२ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

—*—

अथ पञ्चमः सर्गः ॥

अथ देशिकेन्दुरधिगत्य तैर्थिकैः

शनकैरनन्तशयनाभिधं स्थलम् ।

समवेक्षतात्र सरसीरुहेक्षणं

श्रुतिचूडिकासमधिगम्यवैभवम् ॥ १ ॥

स्वभुजार्गलीलवणिमैकवाञ्छया

शयनीयतामुपगतं फणाभृतम् ।

अतसीसमस्तुतिभिरङ्गकान्तिभिः

कलयन्तमिन्द्रमणिकुट्टिमोपमम् ॥ २ ॥

हा अहमहमिकया भवतान्युपगम्य विविधान्यादाय भोज्यानि निबध्य
शिक्योदरेषु सन्नद्धाः परिवव्रुर्दामोदरम् ॥

अथ भगवानप्यवलोक्य तद्भालककुलं स्वयमप्यागृहीतगोपोप-
करणः, अवसज्यांसे निजमोदनशिक्यं प्रमुदितहृदयः पुरश्चारयन्
वृन्दशो वत्सान् प्रतस्थे । ततश्चरत्स्वभितो नवयवसपटलजटिलान्
कान्तारसन्निवेशान् वत्सेषु, खेलत्सु च तत इतो वन्यफलकुसुमपल्लवा-
कृष्टेषु विशृङ्खलं गोपबालकेषु, भगवानप्यनतिदूर एव तेषामियमिह
मधुरमधुरसगन्धकुसुमसंहतिसौरभनिरन्तरप्रान्तकान्तारा कदम्बवाटी,
इयं च त्रुटितहारविदलितस्थूलमुक्ताफलसोदरैरनवरतपनीपत्यमानैः
प्रसवनिकरैराकीर्णाधोभागा मधूकततिः, अयं च सततविहरमाणवन-
देवताचरणतलसंक्रान्तरुणिमपरभाग इवामूलपल्लवितो महानशोक-
द्रुमः, इदं चारक्तकोरकनिकरशंक्यदलसच्छायानिलीनशुककुलं किंशु-
कवृन्दम्, अयं च विकचप्रसूनमञ्जरीपुञ्जविसर्पदलिकुलगुञ्जितरम-
णीयो माधवीनिकुञ्जः, इयं च प्रत्यग्रविदलितमुकुलोदरविगलितमर-
न्दबिन्दुसन्दोहसिक्तालवाला माकन्दराजिः, इयं मदीयतनुकान्तिपश्य-
तोहरा तमालपादपश्रेणी, एते च पारावतकुलाध्यासितशाखाप्राः
कुलायविटपिनः, इमे चाविश्रान्तधूकधूत्कारभीषणा नीरन्ध्रतमो-
बन्धाः कुन्दराः, एताश्च मन्दमारुतान्दोलितगुच्छभरा वीरुधः, इमे
च परिणतिपिशङ्गफलभरनमितविटपाप्रास्तरवः, अयं च प्रत्यग्रविका-
सिवनकुसुमनिर्भरसौरभ्यमांसलः पतनविदलितफलरससुगन्धबन्धुरः
वनवराहदश्यमानमुक्ताकन्दपरिमलबहुलो मन्दमन्दस्पन्दनः प्राभाति-
को गन्धवहः, अयं च स्फुटितमुकुलोदरनिःसृतपरागपुञ्जधूसरितास-
न्नानोकहनिवहः केतकीषण्डः, एतानि च कलममधुराणि विहंगम-

कूजितानीति मनोहरविषयाक्षिसहृदयो मोहयन् मुरलीनिनदेन प्राणि-
नो विहरन्नास । तादृशि च समये अधो नाम भ्राता यवीयान् पूत-
नायाः निजाग्रजयुग्मवधपरितमहृदयश्चिराय बिभ्राणो निरूढं वैरं कृष्णे
अतिस्थूलदीर्घं गिरिवरोदग्रमाजगरं वपुरुषधारयन् विदार्थं जलदम-
ण्डलप्रोत्तरोष्ठं धरातलसंगताधरोष्ठं वितताचलगुहाकारमाननं जिघृ-
क्षुर्दामोदरं निरुध्य तदागमनपदवीं निष्पन्दतनुरतिष्ठत् ॥

ततो गोपकुमाराः सर्वेऽपि विलोक्य पुरतो वर्त्मनोऽदृष्टपूर्व-
मायतोन्नतं महद्भूतं मन्यमानाः श्लक्ष्णैकशिलामयं शिखरिणं तस्य च
विशालगुहाप्रख्यमाननबिलं विस्मिताः क्रीडायत्तमनसः, अजानन्तश्च
तत्त्वं केवलं तूत्प्रेक्षमाणास्तमेव स्वस्वहृदयाकलितैः प्रकारैर्विदधिरे
विविधाः कथाः ॥

तत्र केचिदूचुः— ‘अहो, महानयमतिदीर्घोन्नतो मण्डयति
बृन्दावनं गिरिः, नायमीक्षितः कदाप्यस्माभिश्चरद्भिरपीमं वनोद्देश-
मिति; अन्ये त्वकथयन्— सत्यमदृष्टपूर्वं एवायमस्माभिः केवलं
विनोदनाय गिरिसरिद्वनविहारकुतूहलजुषामस्माकं किं नु न भवेदुत्पा-
तितो विधात्रा योजनायतो गिरिः भवत्वारुह्य विहरामः सर्वतोऽप्ये-
नमिति । अपरे त्वब्रुवन् इमामस्य महतीं गुहां प्रविश्य पश्यामो
विचिनुमश्वास्यां रत्नानि, विविधान् धातूँश्च; वदन्ति हि तद्विदो-
ऽमानुषप्रचारेषु गिरिकन्दरेषु गुहागर्भेषु च लभ्यन्ते रत्नानि हेमा-
दयो धातव इति । अपरे त्वाहुः, ‘भोः, सुहृदः नायं गिरिः
अपि त्वजगरः, नेयं गुहा, किंत्वतिविवृतमाननमस्य, नेमानि
गण्डशैलशृङ्गाणि, किं तु पङ्क्रीभूता दंष्ट्राकोटयः, नेयमत्र पा-
टला धातुश्रेणी, किंत्वायता रसना, नेमे दवदहनदह्यमानसत्त्वगण-

मांसरुधिरवसामेदोविस्त्रगन्धा वनमरुतः, अपि तु श्वासानिलाः । तथापि
प्रविशामः स्वैरं निःसरामश्च निरपायाः, अयं त्वस्माभिः प्रविष्टैरन्त-
र्दग्धकण्ठः सरभसमुद्गिरेदेवास्मान् बक इव दामोदरं पश्यत महिमानं
नः इति । अन्ये केचिदब्रुवन् भोः, सुहृदः, दामोदरो ह्यद्य विहाया-
स्मान् दूरे चारयन् स्वं वत्ससमाजं खेलति, अभिनववनविलोकनकु-
तूहली स यावन्नायाति तत इमां भूमिं तावदेवेमां प्रविष्टाः स्वेन
स्वेन वत्सयूथेन प्रच्छन्नाः वञ्चयामस्तम् । सोऽप्यागत्यात्र विचिनोतु
नः, अन्ततः काप्यलब्धप्रवृत्तिर्वलवदभिन्नस्तो यदि ते गच्छेद्वनमन्य-
द्यदि वानर्थाशङ्कि प्रतिनिवृत्त्य व्रजमेव ततो वयं निःसृताः अस्मा-
दनुगम्य तमवहेलयाम इति कथयन्तः स्वानभिप्रायान् हसन्तो गा-
यन्तश्चोच्चैः सवत्साः कृतहस्ततालाश्च विविशुरसक्तमेव तदाननमज-
गरस्य । सोऽपि प्राणयित्वा जठरकुहरभागतमागतं वत्सबालकगणं
दामोदरागमनं काङ्क्षमाणो विवृतवदन एवातिष्ठत् ।

ततो भगवानपि प्रतिनिवृत्त्य तस्माद्वनाद्रीक्ष्य पुरस्तादपगत-
बालककलकलमुपरतवत्सवाशितं शून्यमिव विलोक्य सर्वतोऽपि प्रसा-
रितदृष्टिः क्षणं चिन्तयामास । कोऽयमकाण्डोपनतो विधिः यदि
ह न पश्याम्यतिविततं बृन्दं वत्सानाम्, मण्डलं च बालका-
नाम् । सर्वथा आसुरमेवैतन्मायाविलसितं येन बाध्यन्ते मत्सं-
बन्धादेवेमे प्राणिनः । हन्त, स्पृशन्ति क्षणमपि मद्विरहिता-
निमानेवं विपदः । भवतु विचित्य निपुणमाचरामि यदत्राचितम्,
इत्याकलयन् मनसा, किंचिदन्तरं गत्वा पुरस्तादध्वन्यन्तिक एवाय-
तपीवरतनुं विकृतविवृतवदनमतिभीषणाकारमजगरमद्राक्षीदकरोच्च म-
नसि । हन्तानेनैव निगीर्णास्ते वत्सा बालाश्च । नियतमधो नाम दा-

नवो भ्राता शकुन्याः निजाप्रजहन्तरि मथ्युपचितवैरदारुणो मामेव
प्रार्थयन्नुद्यतो वैरनिर्यातनाय । तदिमं विनाशयानयाम्यस्य जठरगतात्
सवत्सान् बालकान् । अपनयामि चिरनिरूढमातङ्गममराणाम्, ते
खलु बिभ्यन्ति बलवत्पीतामृतापि अस्मादेव दारुणादित्यवधार्य सर-
भसं विवेश तस्यैव वदनकुहरम् ।

तदा अघोऽपि पूर्णवदनस्तत्क्षणं संवृताधरपुटोऽमस्त निज-
जठरानलेन्धनीभूतमेव वासुदेवम् ।

तदानीं शशिनीव घनमण्डलं प्रविष्टे तद्वदनं भगवति वासु-
देवे गगनस्थिताः सर्वेऽपि सुरमहर्षिसिद्धसाध्यगन्धर्वा ब्रह्मादयश्च
लोकपाला मन्यमाना जगदेव शून्याभूतं हाहारवमुखरमुखाः सम-
चिन्तयन् । हन्त, हताः स्मः सर्वेऽपि वयमद्य जीवन्तोऽपि यत्प-
श्यामो निमग्नं प्राकृतमिव बालकं महत्यास्यगते कृतान्तस्येव
दुरात्मनोऽघस्य कृष्णम्; सर्वथा विफलाः नो मनोरथाः, नष्टो
धर्मः, अनाथा दिवौकसः, ममज्ज दुर्भरभाराभिपीडिता वराकीयं भू-
तधारिणी रसातले, समुपगतः संवर्तो जगताम्, च्याविताः स्मः सर्वे-
ऽपि वयं सर्वेभ्यः स्वेभ्यः स्थानेभ्यः, उपस्थितमाधिराज्यं देवद्रुहां
यदवष्टम्भसंभृतधैर्या देवाः, यन्मूला नः सम्पदः, यदायत्ता स्थिति-
र्विश्वस्य, य इष्टे प्रतिष्ठापनाय धर्मस्य, यो निदानं मङ्गलानाम्, यः
प्रभवति दुःखोपशान्तये वसुमत्याः, यस्य चोद्भवो विनाशायसताम्,
तस्मिन्नेवंभूते किं कुर्मो वयमनीशाः' इति विविधानर्थसंभावनासमु-
द्भिर्मनसो निजकरतलपिहितलोचनान्मूर्तिमत इव त्रासान् विलोक्य
अनिष्टान्विज्ञाय चातिप्रभूतं तद्विषादं सुरमणसमाश्वासनचतुरश्वतुरा-
ननः स्वयमपि विषण्णहृदयः क्षणं विमृश्य धीरतरमवादीत् । 'अयि

भो निर्जरसः, शृणुध्वमद्य मद्बचनानि, अवधारयत स्थिरीकुरुत च प्र-
पन्नानि परां काष्ठां विषादस्य पारिप्लवानि हृदयानि । बलवदभिभू-
तास्थानया मिथ्यानिष्ठसंभावनया विमृशत सावधानया धिया नैतदद्य
दुःखानाम्, नावकाशस्त्रासस्य, न प्रवृत्तिर्दन्यस्य, नोपपत्तिश्चिन्तायाः,
नौचिती विषादस्य, न निमित्तमर्थानाम्, न हेतुरापदाम्, न कारणं
संभ्रमस्य, न विलयो लोकानाम्, न भङ्गः स्वाधिकाराणाम्, न
भ्रंशः स्थितीनाम्, न नाशः सम्पदाम् । किं बहुना, तत्सर्वमपि
यद्यदाकलयतोद्विग्नैर्हृदयैः, यदयं न दृश्यते प्राकृत इव निम-
ग्नो दनुजवदने, अयं ह्यव्याहतनिजसंकरूपैकान्तोदयस्थितिविलयैर्लो-
कैः खेलति कपोतैरिव बालः । संभाव्यमानश्चात्मगुणानुगुणवृत्तिभिः
सुहृद्भिः, स्निग्धैर्द्विषन् दुर्हृदयैः, समः समदर्शिभिः, आनन्दस्तत्त्व-
दर्शिभिः, रसो रसज्ञैः, धर्मो धार्मिकैः, अर्थो लोलुपैः, कामः कामुकैः,
मोक्षः परमैकान्तिभिरुपायः प्रवृत्तैः, प्राप्यो निवृत्तैश्च । एष हि न
दृश्यते वह्निना, नाप्लाव्यतेऽम्बुना, न च्छिद्यते शस्त्रैः, नोत्क्षिप्यते पव-
नेन । अपि च दहेत दहनमपि किंचायं दीव्यति प्रविष्टोऽन्तः
विश्वस्य परम आत्मा, नैनं वेदाहं न यूयं नाप्यन्ये । येन च प्रव-
र्तिता स्वकार्येषु यन्त्रा इव यन्त्रिणा प्रवर्तामहे प्राणिम च व्यापकेन ।
नायं जायते जनयति विश्वम्, नायं दृश्यते दर्शयत्यपरिमितान्
भावान्, नायं वर्धयति भूतानि, नायं नश्यति, नाशयति जगन्ति ।
तमिममद्भुतापरिमेयमहिमानं न विदुः श्रुतयो नाप्यस्मन्मतयः, केवलं
दुरन्तया दुर्ज्ञेयरूपया महत्या तस्यैव मायया प्रकर्षेण च रजस्तम-
सोर्मन्यामहे तमुपपन्नं लोकसामान्यैर्गुणैः, ये बध्नीमस्तादृशेभ्यात्मो-
चितान् भावान्, तद्विजहत त्रासम्, दूरीकुरुत शङ्काम्, स्थिरयत

चेतांसि, पश्यत चाद्यैवोज्जिहानं तपनमिव नीहारमण्डलादजगरोदरा-
हामोदरम्' इति ॥

ततः समवष्टब्धमनसः सर्वेऽपि ते दिविषदः पितामहवच-
नेनोपशमितातङ्काश्च सप्रत्ययमनन्तरायं तद्विलोक्यन्तोऽतिष्ठन् ॥

अथ भगवानपि कण्ठदेशगतोऽजगरस्य वर्धयामास सकल-
भुवनाक्रमणव्यग्र इव वामनो वपुरात्मनः ॥

तेन च प्रतिक्षणजनितोपचयेन महाप्रमाणेन गिरिणेव निरु-
द्धकण्ठप्रणालीकस्योच्छ्वसितुमप्यशक्नुवतो युगपदापूर्यमाणपवननि-
वहसंवेलेनसमुच्छूनद्विगुणवर्ष्मणोऽजगरस्य दुःसहकृष्णावयवगौरवा-
तिरेकविश्रथसन्धिवन्ध आलांगूलाग्रादाचोत्तरोष्ठात् पुस्फोट तस्य
द्विधा पृष्ठभागः ।

भगवानपि तथाभूतस्य पार्श्वद्वयपार्श्वग्रस्ततनुखण्डद्वितयस्या-
तिविवृते जठरतले राशीभूय निपतितान् परासून् बालकान् वत्सांश्च
विलोक्य तत्क्षणेपजातहृदयोत्पीडः समचिन्तयत् । 'हन्त, महतीय-
मुपस्थिता विपद्धारुणा यदनुभवति शोच्यतमामिमां मदकनाथो वत्स-
बालगणः । अथवा ममैवायं दोषः । यदभिनवाविपिनशोभासक्तदृशा
मया नावलोकिताः प्रविशन्तो घोरमिदं मृत्युद्वारमज्ञतमा एते । अन्य-
दिदं मदर्थनिसृष्टैः क्रूरप्रकृतिभिरेवंविधैः कंसानुचरैरसुरैः पीड्यते
दुर्बलो घोषजनः । भवतु स कोऽन्योऽस्त्यपराधो मदैकान्तजनद्रोहाद-
सताम् । येन विकार्येय निर्विकारैकप्रकृतिरपि येन च नाशयेयं सर्व-
समोऽप्यसाधून् ; इति । पुनश्चाचिन्तयत् । अहो श्लाघनीयो ह्ययं
सन्दर्भः । यत्संबध्यन्तेऽर्थैरुत्तरोत्तराधिकैः सम्यञ्चि कार्याणि । तथा
हि प्रथममापन्नवत्सबालकरक्षणप्रवृत्तेन मया महान् सुरमुनिकण्ठको

दानवोऽयं निहतः तादृग्धर्मविद्वेषिजनविनाशोद्यतेनावस्थापितश्चतुर्भि-
श्चरणैर्धर्मः । तत्पक्षपातिना साधितं कार्यममराणाम् । तत्प्रवणेन सफ-
लतां नीतोऽवतारो मानुषे लोके । सर्वमिदं साधुजनपरित्राणैकतानस्य
भवति कृतमात्ययिकम् । तथापि नातिक्रान्तमिह किञ्चिदपि कार्यम्'
इत्यवधार्य सद्य एव समुज्जृम्भितकरुणामृतवीचिविक्षेपशिशिरैः कटा-
क्षवलनैः सर्वानपि तान् संजीवयामास ।

तदानीं चाम्बरगतास्त्रिदशपतयो विलोक्य तदद्भुतं विक्रीडितं
कृष्णस्य निर्भरप्रेमभराधमात्मनसः, आपिबन्तोऽत्युदारमुग्धललितम-
धुरं च रूपमीक्षणैः भगवन् दिष्ट्या निहतोऽयं सकलभुवनभयंकरो
बलोपचितोत्सेको दुर्दमो महान् क्रूरकर्मा दनुजपतिः । येनानिशमपि-
बलवदस्वस्थहृदयाः बहोरनेहसो न विहराम स्वैरं नन्दनवनवाटीषु ।
नाश्रौष्म गीतानि निर्वृता गन्धर्वाणाम् । नाद्राक्ष्मो नृत्तान्यप्सरसाम् ।
किं बहुना, करवाम तत्तत् यद्यत्प्रियतमाशंसितमाकाङ्क्षितं च सोयमद्य
विपाटितः कटपाटं महानजगररूपोऽसुरः । दिष्ट्या समुद्धृतशङ्कूनि
हृदयानि दिक्पतीनाम्, दिष्ट्या निरातङ्कसुखानि नः स्थानानि,
दिष्ट्या वर्धामहे सनाथा वयं नाकनिलयाः, दिष्ट्या प्रत्युज्जीविताः
सवत्सा गोपकुमाराः, इत्यादिभिर्दिव्यैरपदानैरभिष्टुवन्तः कृष्णं विकीर्य
नन्दनकुसुमान्युपययुः खानि धामानि ।

अथ सर्वेऽपि ते गोपकुमाराः सुसोत्थिता इव किमप्यजान-
न्तः केवलं तमेव प्रातरभ्यवहारमभिधायन्तः, मुहुर्मुहुरामृशन्तः
करतलैः स्वान्योदनशिक्यान्युत्कटप्रमादोल्लसितैर्हलकलकलैरापूरयन्तः
काननं मुहुर्मुहुरुत्पत्योत्पत्य दूरं धावन्तः, मुहुराधाव्याधाव्य स्पृशन्तः
कृष्णम्, मुहुर्नृत्यन्तः पुरतः कृष्णस्य कचित्कालयन्तो वत्सान्, क-

चिन्मण्डलीकृत्य स्थिरीकुर्वन्तः, कचिच्चारयन्तः शनैः शाद्वलेषु, कचि-
दारोहन्तस्तरुन्, कचिन्नमयन्तः शाखाः, कचिदपचिन्वन्तः कुसुमानि,
कचिद्वृहन्तः फलानि, प्रत्येकमुपहरन्तश्च तानि कृष्णाय स्तुवन्तश्च तं
ससाधुवादैर्जयजयारावमेदुरैः सापदानप्रशंसैर्वचनैरुल्लासयन्तो मिथः
स्वैस्वैरुपचारैर्मन्दमाजगुर्यामुनं पुलिनम् ।

ततो भगवानप्याकृष्टहृदयस्तात्कालिकीर्त्तिलीलाभिः प्रमुदितश्च
व्याहारैः प्रीतश्चोपचारैर्बालकानां तैः सह विततविमलतरवालुकामयं
तदेव स्थानमाससाद ।

तदा सर्वेऽपि ते गोपकुमाराः नातिदूर एव तस्य प्रवृद्धतरु-
णयवसपटलजटिलायां निविडकदम्बानोकहनिवहनिपतितसंवेल्लनस्थ-
गिततरणिकिरणायां शिशिरसुखस्पर्शायां धरण्यामवस्थाप्य परिपीत-
पयसः सङ्गीकृतान् वत्सान् स्वयमुपविष्टा मण्डलीभूय तस्मिन्, सैकते
आदायादायात्मशिक्येभ्यः ओदनान्युपदंशान् व्यञ्जनानि निक्षिपन्तः
करतलेषु प्रत्यग्राहतेषु पुष्करपलाशेषु चाददतो रुचिभेदपरिज्ञानाया-
न्येभ्यो ददतश्च स्वान्यन्येभ्यस्तत्कालोचितैः सोदनमधुरिमप्रशंसैः
सकालिन्दीसलिलास्वादश्लाघैः ससैकतरामणीयकवर्णनोदीर्णैः सपरि-
हासपेशलैर्व्याहारैर्विनोदयन्तः परान् स्वयमपि विनोद्यमानाः परैः
नाजीगणन्नतिक्रान्तं महान्तं महान्तं कालम् ।

एवं भुञ्जानानतिप्रसक्तक्रीडाविशेषाचिन्तितेतरकर्तव्यांस्तदाय-
त्तमनसः सकृष्णान् विलोक्य गोपबालकान् स्रष्टापि लोकानां दृष्टापि
वेदानां कष्टाभिभूतहृदयो दुर्मोचया भगवन्मायया तत्क्षणमचिन्त-
यत् । अहो नाथवती महतीयं कृष्णेन, परितोषगरिष्ठा गोष्ठीगोपकु-
मारणाम्, न गणयत्यतीतं कालम्, न चिन्तयति वत्सान्, न विजा-